

**”Nizami Gencevi in the 880th year
of his birth”**

**1st World Culture,
Science and Education Congress**

2-4 July 2021

**Azerbaijan National
Academy of Sciences
(AMEA)**

**Folklore Institute
Editor**

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

PROCEEDINGS BOOK

Gence
AZERBAIJAN

Issued: 20.07.2021

ISBN 978-1-955094-06-1

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"
1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION
CONGRESS

2-4 July, 2021

Azerbaijan, Ganja City

www.izdas.org

PROCEEDINGS BOOK

Editor

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

By

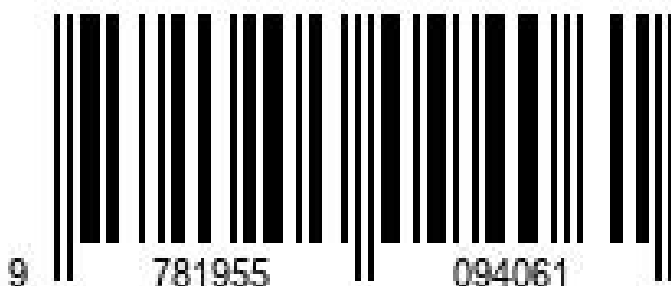
Institute of Economic Development and Social Researches Publications ®

E-Mail: info@iksadkongre.org

www.iksad.org.tr www.iksad.co.uk www.iksadkongre.org

All rights of this book belong to İKSAD. It may not
be copied or reproduced without permission. Legal and ethical responsibility of
the works in the book belongs to the authors.

ISBN 978-195509406-1

Conference Identification

CONFERENCE NAME

“Nizami Gencevi in the 880th year of his birth“
1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION
CONGRESS

DATE AND PLACE

July 2-4, 2021
Azerbaijan, Ganja City

ORGANIZATION

IKSAD - Institute of Economic Development and Social
Research
Liberty Publishing House

PARTICIPANT COUNTRIES

Turkey, Azerbaijan, Poland, Pakistan, Lebanon, India,
Uzbekistan, Morocco , Macedonia, Romania

NUMBER OF ACCEPTED PAPERS: 86

NUMBER OF REJECTED PAPERS: 11

TOTAL NUMBER OF PAPERS FROM TURKEY: 33

TOTAL NUMBER OF INTERNATIONAL PARTICIPANTS: 53

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review
process

CONFERENCE LANGUAGES

English, Azerbaijani,
Russian and Turkish

PRESENTATION

Oral Presentation/ Virtual

Honorary President of the Congress

Prof. Dr. Academic Mukhtar İMANOV
Director of the AMEA Folklore Institute

Congress Chairman

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI - AMEA Folklore Institute
*President of Dede Korkut Branch and Dede Korkut
Journal*

Congress Scientific Committee Chairman

Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY
AMEA Folklore Institute

Genel koordinatör

Elvan CAFEROV
Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Dr. Ethem İlhan ŞAHİN

Adana Alparslan Türkes Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

ORGANIZING COMMITTEE MEMBERS

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanı

Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA - Tataristan Kazan Federal Üniversitesi

Prof. Dr. Firdaus KHİSAMİTDİNOVA - Rusya Başkurdistan Bilimler Akademisi

Doç. Dr. Nizami MURADOĞLU - AMEA Folklor Enstitüsü Eğitim Şube Başkanı

Doç. Dr. Aziz ALEKBERLİ - AMEA Folklor Enstitüsü. Millet Vekili

Doç. Dr. Ruslan ABDULLAYEV - Azərbaycan Milli İlimler Akademisi, Dilbilim Enstitüsü

Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Doç. Dr. Firuza SİBGAYEVA - Tataristan Kazan Fedaeral Üniversitesi

Dr. Terane NAGIYEVA - Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi

Dr. Ethem İlhan ŞAHİN-Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Dr. Sevinç KAMBEROVA - Gence Devlet Üniversitesi

Rasim TAĞIYEV — AMEA Gence Şubesi

Terane VERDİYEVA — AMEA Gence Şubesi

Elnur Hasanov — AMEA Gence Şubesi

SCIENCE & ADVISORY COMMITTEE

- *Prof. Dr. Ramazan GAFARLI - AMEA Folklor Enstitüsü, Dede Korkut Şubesi ve Dede Korkut Dergisi Başkanı*
- *Prof. Dr. Hacer HÜSEYNOVA - Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi*
- *Prof. Dr. Mustafa TALAS - Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*
- *Prof. Dr. Alfiye YUSUPOVA - Tataristan, Kazan Federal Üniversitesi*
- *Prof. Dr. Firdaus KHISAMİTDİNOVA - Rusya Bilimler Akademisinin Başkurdistan / UFA şubesi*
- *Prof. Dr. Akademik Fuat ALİYEV - AMEA Gence Şubesi Başkanı*
- *Prof. Dr. Halil YUSİFLİ - AMEA Gence Şubesi Nizami Gencevi Merkezinin direktörü*
- *Doç. Dr. Nizami MURADOĞLU - AMEA Folklor Enstitüsü Eğitim Şube Başkanı*
- *Doç. Dr. Aziz ALEKBERLİ - AMEA Folklor Enstitüsü. Millet Vekili*
- *Doç. Dr. Ruslan ABDULLAYEV - Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Dilbilimi Enstitüsü*
- *Doç. Dr. Gönül SAMEDOVA - Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi*
- *Dr. Aygun MEHERREMOVA - Baku State University*
- *Dr. Gulshen MEHERREMOVA -Azerbaijan University of Languages*
- *Dr. Ruziye GULİYEVA - AMEA Gence Şubesi*
- *Dr. Alimuhtar MUHTAROV - AMEA Gence Şubesi*
- *Dr. Öğr. Üyesi İlkül KAYA - Yozgat Bozok Üniversitesi*
- *Dr. Öğr. Üyesi Sadiye KAYAARSLAN - Kırıkkale Üniversitesi*

امداد دویار و سوسا دوده
او از جهان ز کوش دوده
کرد آمدن و دران خوریز
کرده سلاک جک ریز
برامن آن دویار سینه
چون خیر کوه خسته
ز اینوه و دران دران کز
نظاره یافت در میان

Doğumunun 880. yılında

Nizâmî-i Gencevî

1. Dünya Kültür, Bilim ve Eğitim
Kongresi

2-4 Temmuz 2021

Azerbaycan Milli İlimler Akademiyası (AMEA)

Folklor Enstitüsü

www.izdas.org

Son başvuru- 15 Haziran 2021

Kongre yeri: Gence, Azerbaycan

"NIZAMI GENCEVI IN THE 880TH YEAR OF HIS BIRTH" 1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

July 2-4, 2021

Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS)
Folklore Institute, Ganja Branch of ANAS

CONGRESS PROGRAM

Online (with Video Conference) Presentation

Meeting ID: 832 3601 9997
Passcode: 140696

Participant Countries:

*****

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- To be able to make a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID instead of "Meeting ID
- or Personal Link Name" and solidify the session.
- The presentation will have **15 minutes** (including questions and answers).
- The Zoom application is free and no need to create an account.
- The Zoom application can be used without registration.
- The application works on tablets, phones and PCs.
- Speakers must be connected to the session **10 minutes before** the presentation time.
- All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- During the session, your camera should be turned on at least %70 of session period
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

TECHNICAL INFORMATION

- Make sure your computer has a microphone and is working.
- You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.
- Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Before you login to Zoom please indicate your name surname and hall number, exp. Hall-1, Serdar SAYGILI

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN

- Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildirimler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- Sunumlar için **15 dakika** (soru ve cevaplar dahil) süre ayrılmıştır.
- Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden **10 dk öncesinde** oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- Tüm kongre katılımcıları canlı bağlanarak tüm oturumları dinleyebilir.
- Moderatör - oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

TEKNİK BİLGİLER

- Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir
- Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

Zoom'a giriş yaparken önce lütfen adınızı, soyadınızı ve SALON numaranızı yazınız

Örnek: Salon-1, Serdar SAYGILI

*(All speakers required to be connected to the session **15 min before** the session starts)
Moderator is responsible for ensuring the smooth running of the presentation, managing the group discussion and dynamics.*

-Opening Speech-

Date: 02.07.2021

Time / Saat (Baku): 11:00-12:00

Time / Saat (Ankara): 10:00-11:00

Prof. Dr. Academic Mukhtar İMANOV
Director of the ANAS Folklore Institute
HONORARY PRESIDENT OF THE CONGRESS

*****

Prof. Dr. Akademik Fuad ALİYEV
ANAS Head of Ganja Department

*****

Prof. Dr. Academic Mohsun NAGHISOYLU
Director of the ANAS Linguistics Institute in the Name of Nesimi

*****

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
ANAS Folklore Institute
CHAIRMAN OF THE CONGRESS ORGANIZING BOARD

*****

Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY
ANAS Folklore Institute
CHAIRMAN OF THE CONGRESS SCIENTIFIC BOARD

*****

Dr. Mustafa Latif EMEK
Chairman of IKSAD

*****

Prof. Dr. Khalil YUSİFLİ AMEA
Director of Ganja Department Nizami Ganjavi Center

*****

Prof. Dr. Naila RAHİMBEYLİ
ANAS Folklore Institute. Head of Music Folklore Branch

*****

Prof. Dr. Jalal KASIMOV
ANAS Head of Folklore and Written Literature

-Closing Ceremony-

Nakhchivan State University

Date: 02.07.2021

Time / Saat (Baku): 17:30-18:00

Time / Saat (Ankara): 16:30-17:00

Nahçıvan Devlet Üniversitesi İncesenet (Güzel Sanatlar)
Fakültesi Konservatuvarının "**NİZAMİ**" kompozisyonu.
Dekan: Cavid İSMAYILOV

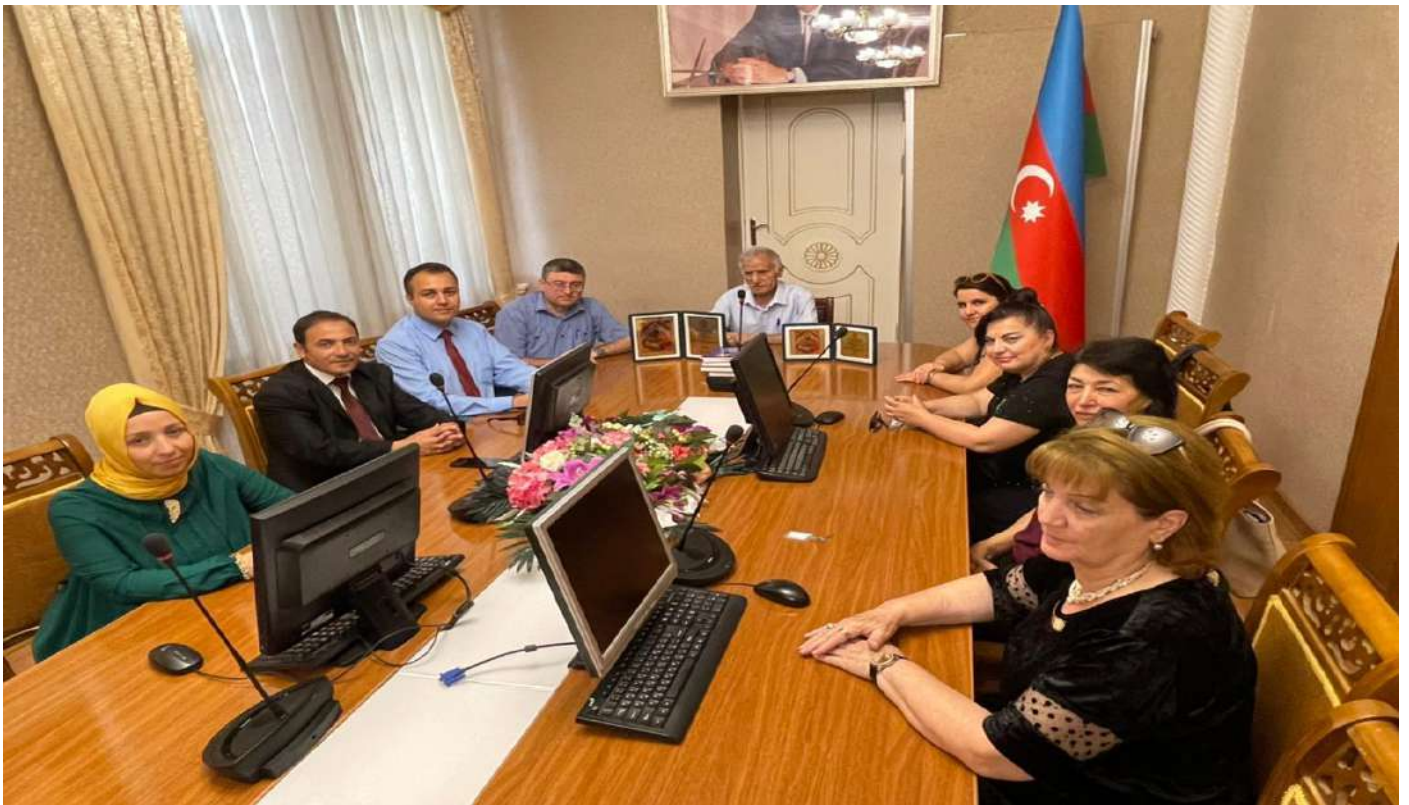
PHOTO GALLERY

Zoom Meeting

Recording

Speaker View

HALL 5- Ethem I...

Prof. Dr. Jalal KASL...

Salon 2- Gulbaniz...

Muxtar Imanov

Almaz Ulvi Binist...

MUSTAFA LATIF EM...

Hall-2, CEVHUN ...

Hall 5-Ethem I. S...

Salon 4. Hall 4. ...

IKSAD Head Office

UNEC Müəlim

Süleyman Alan 1...

Merve KIDIRYÜZ

Salon 1-Fatma D...

Naila Rəhimbəyit

Ayşe Bülbül

Meryem Saylak

Zulfiyya Vahyeva

Atabek Məvlyanov

Melike Yaylı

Mehriban Əsəd...

Muhammad Na...

Evan CAFEROV 2

Motənət Əmrah...

Unmute

Start Video

Participants 42

Chat

Share Screen

Record

Reactions

Leave

Sayfa: 7 / 7 Sözcük: 0 Türkçe (Türkiye)

Bağlantılar Masaüstü TR 10:49

Zoom Meeting

Recording

Speaker View

HALL 5- Ethem I...

Prof. Dr. Jalal KASL...

Salon 2- Gulbaniz...

Muxtar Imanov

Almaz Ulvi Binist...

MUSTAFA LATIF EM...

Hall-2, CEVHUN ...

Hall 5-Ethem I. S...

Salon 4. Hall 4. ...

IKSAD Head Office

Vəfa Allahverdiy...

Süleyman Alan 1...

Merve KIDIRYÜZ

Salon 1-Fatma D...

Folklor İnstitutu

Ayşe Bülbül

Meryem Saylak

Zulfiyya Vahyeva

Atabek Məvlyanov

Melike Yaylı

Mehriban Əsəd...

Muhammad Na...

Evan CAFEROV 2

Motənət Əmrah...

Unmute

Start Video

Participants 41

Chat

Share Screen

Record

Reactions

Leave

Sayfa: 7 / 7 Sözcük: 0 Türkçe (Türkiye)

Bağlantılar Masaüstü TR 10:49

Observer Hal... H2-Hilal Kara... H2-hsan Çarço... Salom 2 Aygun A... hülya yılmaz... Yefa Allahver...

Recording...

Remaining: 0:47:48

NİZAMİ GENCEVİ'NİN TOPLUM, DİN VE AHLAKİ DEĞERLERE DAİR GÖRÜŞLERİ

Aramak için buraya yazın

40°C Güneşli 15:07 2.07.2021

Nizami isə bu əhvalata istinadla yaratdığı obrazlı ifadə ilə bildirir ki, o ağır intellektual zəhmət bahasına seçdiyi sözlərin zəngin məna çalarları var. Nizami İsa Məsihə sevgisini İskəndərnamənin birinci hissəsi "İqbalnamə"nin başlanğıcında ifadəyə qoyduğu kimi sonunda da bundan bir obraz kimi istifadə edir:

Dəryamdan iki dürr olubdur əyan,
Onlardır üzümü mənim ağardan:
Biri Məryəm kimi ismətli pəri,
İsanın nurilə parlar o biri.
Birin çöhrəsi Aytək münəvvər,
Birin ürəyi güntək nur çilər.
Müqbil, İqbal adlı iki hindli qul
Göndərdim hüzura, olaydı məqbul
Gəldi hər ikisi şah xidmətinə,
Məsəldir, yaqutu saxlar xəzinə.
Qızını mehrlə köçürər ana,
Qardaş duvaq salar onun başına.
Hüzura göndərdim bu gəlini mən,
Qardaşı tutmuşdur onun əlindən.
Canımı yollayıb bir peşkəş kimi,
Qoşmuşam mən ona ciyərpərəmi.

Recording... gençler forumu.pdf - PowerPoint (İçin Okunuyorken) Remaining: 09:25:43

Özellikler

1

2

3

4

5

6

Not eklemek için tıklayın

Şeyh S.15

Yollar Açılımlar

20/06

Envanter No. (Inventory Number): 62

Eserin Adı (Title of Book): Haşiyetü'n ale'l - Mutavvel fi'l- Meani v

İstisnâ Tarihî ve Yeri (Date and Place): 1005 (H)- 1597 (M)

Konusu (Subject): Belagat (rhetoric)

Müellif (Author): Hasan Çelebi b. Muhammed Şah el-Fenari (Ö.T: 8

Dil (Language): Arapça (Arabic)

Yazı Çeşidi (Calligraphy): Nesih

Hattat (Calligrapher): Kadri Es-Sivasi

Varak Sayısı ve Satır (Line): 242 varak 27 satır

Cilt Özellikleri (Bind): Karton (cardboard)

Dönem (Period): Osmanlı (Ottoman)

Ölçüler (Dimensions): 25.5x15.5 18.4x8.7

Tezyinat (Decoration): Klasik Tezhip (altın-lacivert) (classical illum

Tezhip (Illumination): Bötümbaşî tezhibi (title illumination), tığ (c

Kullanılan Renkler: Altın, kobalt mavi (cobalt blue), turkuaz (turqu

İşçilik (quality): İyi (well)

Observer Hal-2,

Salon-2 Fatmagül Sakla...

H2-Ihsan Çaoğlu

Salon-2 Aygün Aliyeva

Zoom Meeting

Observer Hal-2,

salon-2 Gulsh...

H2 Lale Saba...

Fidan UĞUR...

samira

Hall-2, CEVH...

Recording...

Remaining: 09:26:35

ƏDƏBİYYAT

Ədəbiyyat – söz sənəti tarixin bütün zamanlarında insanlar arasında daha humanist ünsiyyətə xidmət edən bir sənət növü olmuşdur. Qədim və orta əsrlərdə xüsusən Şərq xalqlarında hətta bir çox hökmdarlar bir-birinə məktublarla müraciət etdikdə bədii mətnlərdən istifadə etmişlər. Bu mənada söz sənəti ünsiyyət üçün çox effektiv vasitə olmuşdur.

Müxtəlif xalqların yaratdığı ədəbiyyat onların həm öz aralarındakı, həm də digər xalqların nümayəndələrinə olan münasibəti ortaya qoymuşdur.

Bədii ədəbiyyat hər hansı bir ölkə daxilində də, iki ölkə arasında da münasibətləri öyrənməkdə və yaxud da gələcək münasibətləri tənzimləməkdə əvəzsiz informasiya mənbəyi, baş verən hansısa xoşagəlməz proseslərin qarşısının alınmasında, müsbət proseslərin daha da inkişaf etdirilməsinə də böyük gəcə sahibdir.

Aramak için buraya yazın

39°C Güneşli

12:39
2.07.2021

- Adalet insan ve toplum için yemek, su, hava kadar önemli bir değer olarak ifade edilmektedir. Adaletin olmadığı toplumda düzen ve istikrara ulaşmak imkansızdır. Birlik ve beraberliğe ulaşmak, tefrit ve ifrat arasındaki orta yolu bulmak olarak tarif edebileceğimiz adalete sahip olmakla insan yaratılış gayesi olan kamillik mertebesine ulaşabilmektedir. Platon insanlara iyilik yapmış ve doğru yoldan ayrılmayan insanları sonuçta iyilik ve güzellikle karşılaşacağını ifade etmektedir. Doğrunun farkında olan ve doğru yoldan ayrılmayan bir insan da adaletli toplumu oluşturmaktadır. Tusi eserinde adaletli mutedil olmak, orta yolu bulmak, rezaletin sebebi olan fazlalıktan ve eksiklikten uzak durmak olarak açıklamaktadır. Nizami bu hususta sözü suya benzetmektedir. Söz su kadar tatlı, letafetli olmasına bakmayarak çok konuşulduğu zaman zararlı olabilmektedir. Nitekim şair suyun bile çok içildiği zaman dert getirdiğini söylemektedir. Tusi adaleti faziletten bir kavram olarak değil faziletlerin bütünü olarak ifade etmektedir. Yani insan metanetli, tevazu sahibi olur, iffet, haya, akıl, faziletlere ulaşır, bütün rezaletlerden uzak durursa kendine hem de topluma karşı adaletli davranmış olur. Adalet bilginin önemine dikkat çeken şair adaleti tam manasıyla anlayan, koruyan, alışkanlık haline getiren ve adalet muamele eden insanı akıllı insan olarak tarif etmektedir. Adaletli meziyetlere sahip olan insan da adaletin bayrak edinildiği bir toplumu meydana getirebilir.

Allah adalet için yaratmış seni,

Zoom Meeting

— 5 x

Observer Hal...

salon-2 Gulbeni...

H2 Lale Saba...

Fidan UĞUR...

samira

Halik-2, CEYH...

Recording...

Remaining : 08:33:46

Multikulturalizm tərçümədə çoxmədəniyyətlilik deməkdir. Çoxmədəniyyətlilik dedikdə isə, ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklər tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Onlar xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini xarakterizə etməklə onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir və həyatında müsbət rol oynayır.

Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzinə çevrilməsi onun yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verir. Müxtəlif xalqların, millətlərin, dinlərin xüsusiyyətlərinə tolerant münasibət azərbaycanlıların mentalitetinə xasdır.

Remaining : 08:33:25

Observer Hal-2...

Halik-2, CEYH...

Halik-2, CEYH...

Halik-2, CEYH...

Aramak için buraya yazın

39°C Güneşli

12:32
2.07.2021

Zoom Meeting

Recording...

DEDE KORKUT HİKAYELERİNİN AZERİ TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ OLARAK KARŞILAŞTIRMASI

DEDE KORKUT HİKAYELERİNİN AZERİ TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ OLARAK KARŞILAŞTIRMASI

Syf. No	Özel İsimler	Yer İsimleri	Alet - Eşya İsimleri	Azeri T. Ve Türkiye T. Ortak İfadeler
8	Dirse Khan oğlu Bağçası Khan Qam Fan oğlu Bayındır Khan Oğaz boyleri Allah Osan	Yer uzu Göy uzu Koksu gövəsi qaya dağ	şamı gümbüzi ipek zalca Ağ otaq, gırmızı otaq, gara otaq Gara keçe Çalınq Söfrə	Sakım-cakım dan yarı Tat kişi Bədəv atlar - yiyeki Diestisi Meclis
9	Bayındır Khan Dirse Khan Allah	Ağ otaq Qamçı otaq Gara otaq	Qarutmas vay	Payız almasına benzer al yanəsülli Sarı boylum Çatma başlı Ötəl - ota qara qoyun etindən qovurma Yergin Yaxa-boğaz - diz - gövdə - baş
10	Dirse Khan Tantı Bayındır Khan	Yer uzu Jer Tapa - göt şadıq meclisi Böyük meclis	Böyük çadır	Alica qan İnciyib acı sözi soylama Çadır qur Böyük - buğa - göt Ac görsən, döyür; çadır qurur, ayaqlar

Aramak için buraya yazın

39°C Güneşli

11:56
2.07.2021

Zoom Meeting - Hall-2

Recording...

Remaining: 09:23:28

H2-Hilal Karavar

Observer Hall-2

Salon-2 Fatmagül Salkavcı

oturum2 salon2 sena du...

H2-Ihsan Çoçuoğlu

Salon 2 Aygün Aliyeva

salon 2 oturum 2 Fatma ...

Bağirova Aynura

Lale Allahverdiyeva

ALEMZER TAĞIYEVA

hülya yılmaz

Salon-2 Nagihan Oktay

Vefa Allahverdiy...

Salon2 Bozanoğlu

1 unassigned participant

Unmute

Start Video

Participants 14

Chat

Share Screen

Pause/Stop Recording

Breakout Rooms

Reactions

Leave Room

Aramak için buraya yazın

40°C Güneşli

14:31
2.07.2021

Zoom Meeting - Hall-3 You are viewing H-3, Melike Yaylı's screen View Options

Recording... Remaining: 09:49

Participants (7)

- IKSAD Alina H3 (Co-host, me)
- H-3, Melike Yaylı
- Ayşe Bülbül, SESSION-2, HALL-3
- H3 Almaz Ünlü İnnatova
- Kashvat Mammadova
- Naila Rahimbayli
- Zeyneb Hacemova

AZERBAIJANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKÇE-TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DERS PLANI ÖNERİSİ PowerPoint (Uzak Etkileşim)

Bizim amacımız Azerbaycanlı öğrencilere sıfırdan Türkçe öğretimi değildir, onlara adaptasyon çalışması yaptırmak, onları B1 seviyesinden C2 seviyesine daha sistemli bir şekilde çıkarmak, ağız özelliklerini gidermek, İstanbul Türkçesi ile konuşmalarını ve yazmalarını sağlanmaktadır.

Hiç Türkçe bilmeyen öğrencilere Türkçe öğretmekle Türkçe bilen ancak farklı fonetik ve morfolojik özelliklerden dolayı konuşma ve yazmada problem yaşayan Azerbaycanlı öğrencilerin durumlarına özgü bir yöntemin kullanılması önemli bir ihtiyaçtır. Bahsi geçen sebeplerden dolayı Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretiminin farklı bir yöntemle öğretilmesi zorunlu hale gelmektedir. Bunun için de onların daha kolay bir şekilde Türkiye Türkçesi öğrenmelerini sağlamak için onlara özgü bir ders planı oluşturulmalıdır. Tüm bunlar düşünüldüğünde Türkçe öğrenen bireylerin sahip oldukları özelliklere göre Türkçe öğretimi faaliyetlerinde kullanılacak yöntem, teknik ve materyallerin de farklı olması gerekmektedir (Duman, 2003: 5).

Windows'u etkinleştir
Windows'u etkinleştirerek, işi, Azure ile güncel.

Search for something to type

Unmute Start Video Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions Leave Room Mute All Reclaim Host

Recording... Remaining: 09:38:43 View

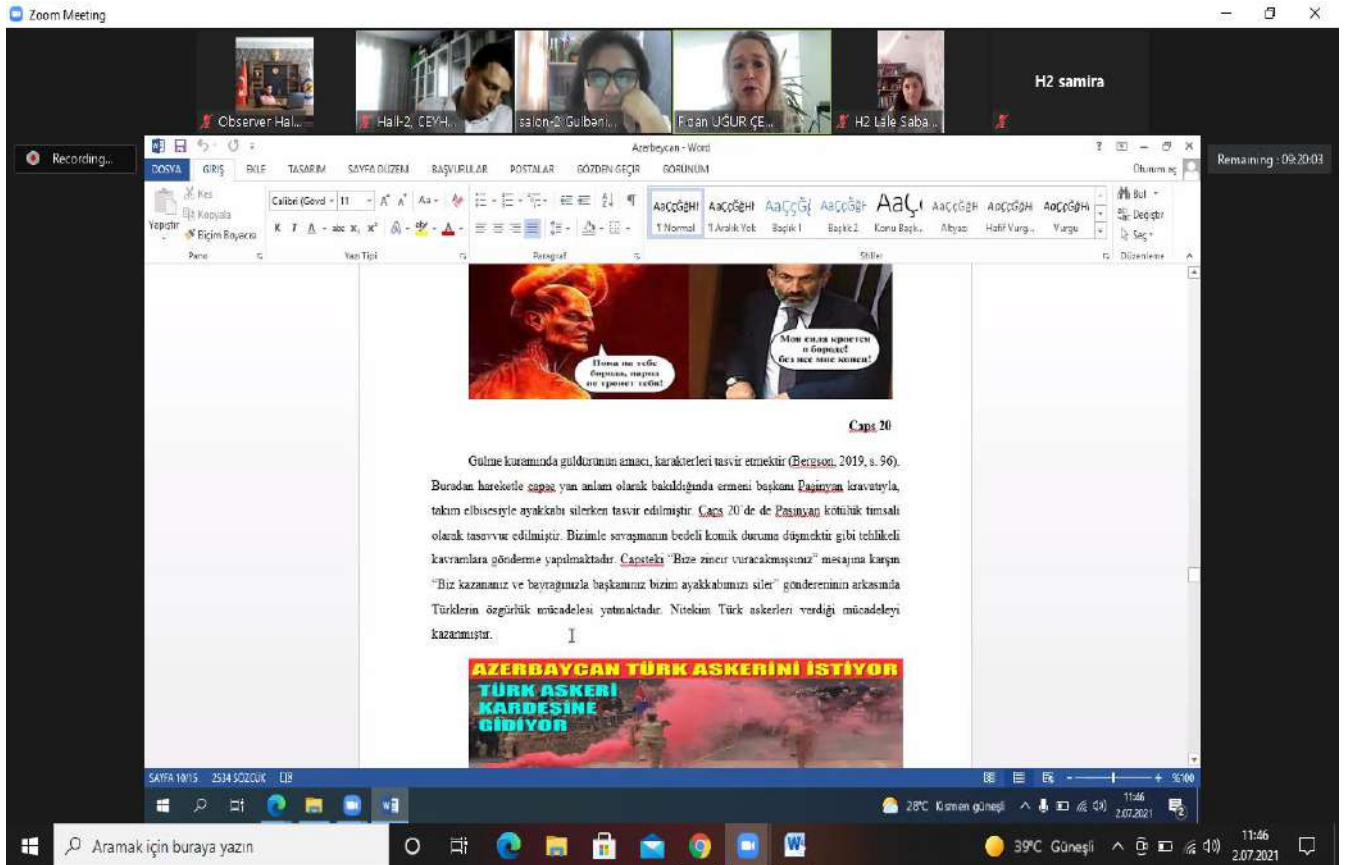
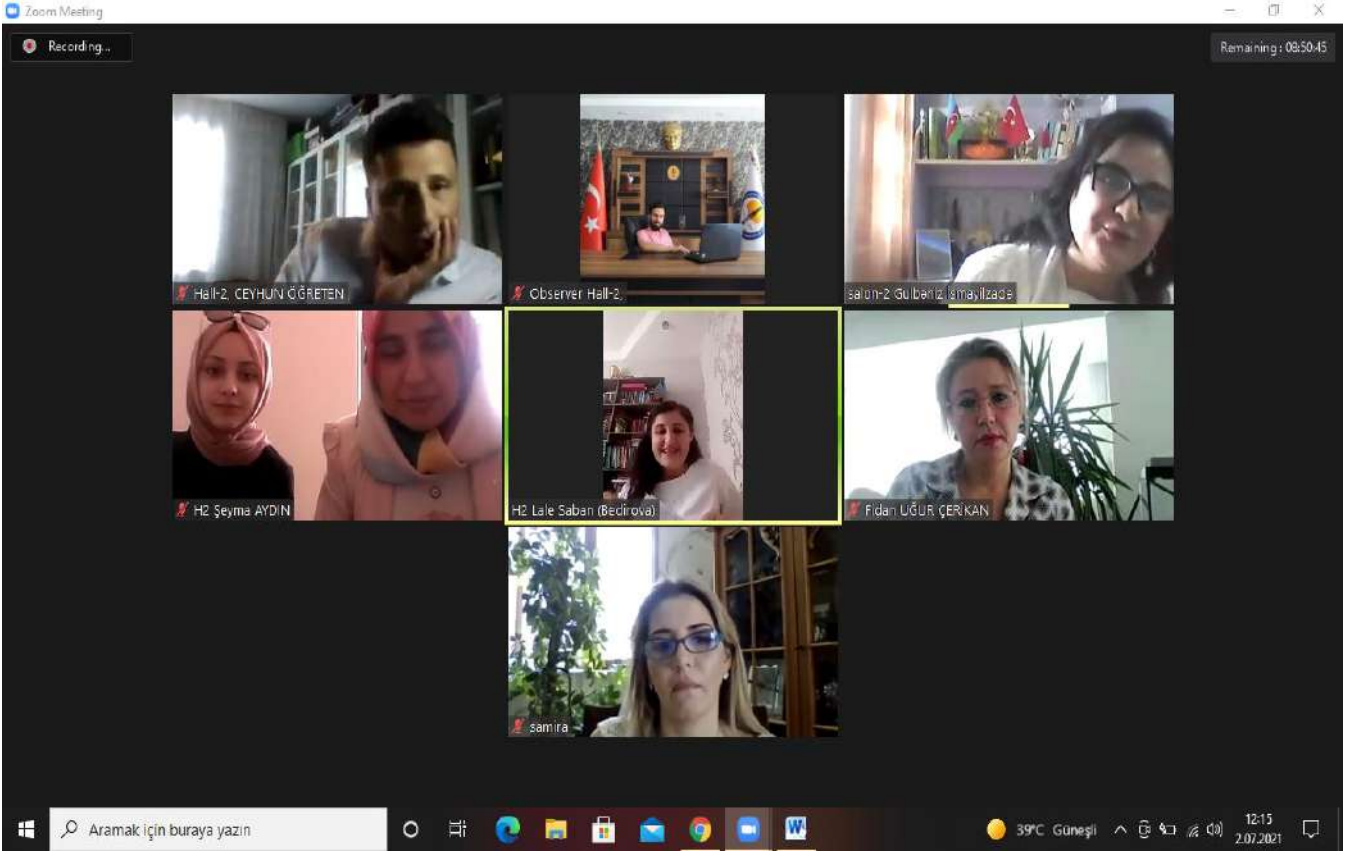
H2-Hla Karavar Observer Hall-2 Salon-2 Fatmagül Saklavcı Salon-2 Nagihan Oktay

oturma 2 sa an 2 sene durgut H2-İhsan Çarıkçılı Salon 2 Aygun Aliyeva salon 2 oturma 2 Fatma Şenayüz

Bağcıova Aynura Vefa Alahverdilyeva Salon2 Bozanoğlu

Press ESC or double-click to exit full screen mode

Unmute Start Video Participants Chat Share Screen Pause/Stop Recording Breakout Rooms Reactions Leave Room

Zoom Meeting - Hall-3

Yüz aralığınız SALON-3/Dilshah MAK'a görünür. View Options

Recording... Remaining: 09:32:07

Dünya'da Bankacılığın Tarihsel Gelişimi **Historical Development of Banking in the World**

Bankacılığın tarihi insanlığın ilk yarınışından beri değişik şekillerde faaliyet göstermiştir. Ancak bilinen ilk banka milattan önce (M.O) 3500 yıllarında meket ismiyle Sümerler tarafından kurulmuştur. Badililerdeki meketlerle borçların nasıl verileceği ve borçların nasıl tahsil edileceğine dair bilgiler Hammurabi kanunlarında yer almaktadır. Bu dönemde çiftçiler tarımsal faaliyetlerini sürdürmek için hasat dönemi öncesinde temin etmesi gereken araç ve gereçleri borç ile alır ve hasat dönemi sonrasında bu borcu faiziyle geri ödemek zorunda kalırdı. Borç verme işlemi sadece bankacılık meketlerinde değil ticaret ile uğraşan bazı zenginlerinde faizli işlemleri yürüttükleri ile ortaya çıkmıştır.

The history of banking has operated in different ways since the first creation of banking. However, the first known bank was founded by the Sumerians in 3500 BC (BC) under the name of meket. Information on how to give debts and how to collect debts with models in Badilis is included in the laws of Hammurabi. In this period, farmers borrowed the tools and equipment they needed to obtain before the harvest period in order to continue their agricultural activities, and they had to pay back this debt with interest after the harvest period. The lending process has emerged not only in banking models, but also in some rich people dealing with commerce, as they carry out interest-bearing transactions.

Participants (11)

IKSAD Institute of E... (Co-host, me)

SALON-3/Dilshah MAK

H3-Murat Önlü

Ayşe Bülbül

Fidan Uğur Çerikan

Firengiz Aghazade

Hall-3 Doc. Dr. Saba Namazova

Salon-3 Oturum-2 Meriem SAYLAK

salon-3, BURCU TURAN AKBUNAR

Shabnam Hasanli

ZULKIF YALÇIN s-2, h-3

Mute All Reclaim Host

Recording Remaining: 08:52:47

Presentation_Dr. Haseeb Ahmad 02-07-2020 (2) (1).pptx

76%

Search in Presentation

Home Themes Tables Charts SmartArt Transitions Animations Slide Show Review

Slides Outline

8

9

10 Principle of Fluorescence spectroscopy

11

12

Principle of Fluorescence spectroscopy

Energy

Absorbed light (Excitation) 1

Internal-conversion 2

Fluorescence (Emission) 3

Excited state S_1

Ground state S_0

V_3
 V_2
 V_1

V_3
 V_2
 V_1

H 5 Mustafa CIRKA

H 5 Nazım ÖZAYDI...

Hall-3-Ethem İ. ŞAHİN

H 5 Muhammad...

Slide 10 of 22 76%

Normal View

Bağlantılar Masacısı 15:02

Date / Tarih: 02.07.2021
Time / Saat (Baku): 12:00-14:30 (Ankara): 11:00-13:30
SESSION-1, HALL-1 / OTURUM-1, SALON-1

Meeting ID: 832 3601 9997

Passcode: 140696

HEAD OF SESSION: Assist. Prof. Dr. Nazan KOÇAK-TOPBAŞ

Authors	Affiliation	Topic title
Dr. Mirna FAWAZ	Beirut Arab University	LEBANESE NURSING STUDENTS' PERCEPTIONS REGARDING USE OF CONCEPT MAPPING
Fatma DEMİR Prof. Dr. Nimet HAŞIL KORKMAZ	Ministry of National Education (Gebze Yunus Emre Secondary School Uludag University	AN OVERVIEW OF SPORTS AND SKIING IN ANCIENT TURKS
Assistant Professor. Haseeb Anwar Laraib Nawaz	Government College University, Pakistan	CORIANDER AND PHYSIOLOGICAL SYSTEMS OF BODY
Biröl KARTI	Bursa - Gemlik Vocational and Technical Anatolian High School	THE EFFECT OF E-SPORTS ON THE CAREER PLANNING OF YOUTH
Prof. Dr. Mahmut AÇAK Res. Assist. Hakan BÜYÜKÇELEBİ Dr. Hasan ABANOZ	Çanakkale Onsekiz Mart University Inonu University Çanakkale Onsekiz Mart University	THE RELATIONSHIP OF HIGH INTENSITY RUNNING PERFORMANCE WITH COMPETITION RESULTS: THE EXAMPLE OF TURKISH NATIONAL FOOTBALL TEAM
Assist. Prof. Dr. Nazan KOÇAK-TOPBAŞ	Mersin University	MICRODONTIA AND TOOTH GERM DEFICIENCY IN A PATIENT TREATED FOR NEUROBLASTOMA: A CASE REPORT
Assist. Prof. Dr. Nazan KOÇAK-TOPBAŞ	Mersin University	RADIOLOGICAL FINDINGS OF NOONAN SYNDROME IN THE MAXILLOFACIAL REGION: A CASE REPORT
Dr. Muhammad Nadeem Dr. Muhammad Imran	University of Veterinary and Animal Sciences Lahore Government College University Faisalabad, Pakistan	VIRGIN MANGO KERNEL OIL: FOOD APPLICATIONS AND ANTIOXIDANT POTENTIAL

Date / Tarih: **02.07.2021**
Time / Saat (Baku): **12:00-14:30** (Ankara): **11:00-13:30**
SESSION-1, HALL-2 / OTURUM-1, SALON-2

Meeting ID: **832 3601 9997**
Passcode: **140696**

HEAD OF SESSION: Prof. Hajer Huseynova

Authors	Affiliation	Topic title
Assoc. Prof. Dr. Ahmet USLU Lect. Eslanur TURFANDA	Kütahya Dumlupınar University	THE USE OF "GRAPHIC ORGANIZERS" IN TEACHING TURKISH TO FOREIGNERS
Prof. Hajer Huseynova	Azerbaijan State Pedagogical University	THE BRIGHT SUN OF WORLD LITERATURE
Dr. Ceyhun ÖĞRETEN	Researcher	TURKISH LETTER REVOLUTION AND ITS CONSEQUENCES
Samira Ahmadova	ADİÜ(UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası,	COLOR SYMBOLIC IN NIZAMI GANJAVI CREATIVITY
Lect. Şeyma AYDIN Lect. Merve Nur POLAT	Kütahya Dumlupınar University	USE OF DEDE KORKUT STORIES IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Şəfəq Həsənova	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	SƏRQ FƏLSƏFİ DUSUNCƏSİNDƏ SOSIAL ƏDALƏT ANLAYIŞI VƏ BU DÜŞÜNCƏNİN NIZAMI GƏNCƏVİ YARADICILIGINDA İFADƏSİ
Lect. Dr. Fidan UĞUR ÇERİKAN	Pamukkale University	VIRTUAL REFLECTIONS OF TURKEY-AZERBAIJAN CULTURAL RELATIONS
Lale BEDİROVA (ŞABANOVA)	Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Folklore	YUNUS EMRE INFLUENCE ON HAJE MUHAMMED LUTFI
Dr. Melahet Babayeva	Azerbaijan State Pedagogical University	IDEAS OF SUFISM IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI
Assoc. Prof. Dr. Gülbəniz İsmayilzadə	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	SIGNS OF MULTICULTURE IN GENIUS OF OUR LITERATURE-NIZAMI GANJAVI'S WRITINGS

Date / Tarih: 02.07.2021
Time / Saat (Baku): 12:00-14:30 (Ankara): 11:00-13:30
SESSION-1, HALL-3 / OTURUM-1, SALON-3

Meeting ID: 832 3601 9997
Passcode: 140696

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Naila Rahimbeyli

Authors	Affiliation	Topic title
Lect. Melike YAYLI Lect. Habibe AKBAŞ	Kütahya Dumlupınar University	LESSON PLAN SUGGESTION FOR AZERBAIJAN STUDENTS IN TURKISH TEACHING
Prof. Dr.almaz Ulvi Binnatova	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu "Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr" şöbəsinin müdiri	NIZAMI GANJAVI'S POEM "ISKENDERNAMA"
Lect. Süleyman ALAN Lect. Adem YILDIRIM	Kütahya Dumlupınar University	USE OF GRAMMAR TRANSLATION METHOD IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Assoc. Prof. Dr. Djalalitdin MIRZAEV Muhammad Kozim AMINI	Termez State University and International scientific research center of Imam Termizi Termez State University	ANTHOLOGY OF TERMEZ AS A SOURCE OF THE HISTORY EASTERN CULTURE
Prof. Dr. Naila Rahimbeyli	ANAS Institute of Folklore	NIZAMI AND MUSIC: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ARTS IN THE CONTEXT OF UNITY OF POETRY AND MUSIC
Lect. Merve Nur KARAMETE Lect. Kübra TEPE Lect. Dilan OGMEN	Kütahya Dumlupınar University	WRITING PLAN SUGGESTION IN TEACHING TURKEY TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Zeynab Hajamova	Azerbaijan National Academy of Sciences	SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SOCIAL PERCEPTION IN INTERPERSONAL PERCEPTION AND SCIENTIFIC MANAGEMENT
Prof. Dr. Şehrabani ALLAHVERDİYEVA	Adiyaman University	AZERBAIJAN POET NIZAMI GENCEVI'S VIEW OF THE WORLD
Khayala Huseynova	Researcher Ganja Branch of ANAS Nizami Ganjavi Center	THE IMAGE OF AN ENLIGHTENED HUMAN IN NIZAMI GANJAVI POEMS

Date / Tarih: **02.07.2021**

Time / Saat (Baku): **12:00-14:30** (Ankara): **11:00-13:30**

SESSION-1, HALL-4 / OTURUM-1, SALON-4

Meeting ID: **832 3601 9997**

Passcode: **140696**

HEAD OF SESSION: Prof. Said Oussou

Authors	Affiliation	Topic title
Dr. Gabriela Boangiu	Craiova, of the Romanian Academy	CONTEMPORARY ROMANIAN VILLAGE - "TELLING" OUTBUILDINGS AND "CHARMING" HOUSEHOLDS
Dr. Gabriela Boangiu	Craiova, of the Romanian Academy	FIELDWORK JOURNAL - REFLEXIVITY AND OBJECTIVITY RESPECTING ETHICS OF FIELD RESEARCH
Prof. Said Oussou	Moulay Ismail University	AMAZIGH DEEP CULTURE: WOMEN CULTURAL PRACTICES NOW AND THEN
Kshitij Tewari	Masters of Environmental Planning and Management, Department of Planning Andhra Pradesh, India,	HOW THE GREEN REVOLUTION ACTUALLY FOILS OUR ATTEMPTS AT A GREENER FUTURE
Dr. Muhammad Imran Dr. Muhammad Nadeem Dr. Muhammad Kamran Khan Dr. Muhammad Haseeb Ahmad Dr. Rabia Shabir Ahmad Dr. Haseeb Anwar Mr. Muhammad Abdul Rahim	Government College University	CHEMICAL COMPOSITION, HEALTH BENEFITS AND INDUSTRIAL APPLICATIONS OF FLAXSEED DERIVED POLYSACCHARIDE GUM
Ilham AANOUIZ Khalil EL KHATABI Halima Hajji Tahar LAKHLIFI Mohammed BOUACHRINE	Moulay Ismail University of Meknes, Morocco Sultan Moulay Sliman University, Khenifra, Morocco	IN SILICO ADMET AND MOLECULAR DOCKING STUDY ON SEARCHING POTENTIAL INHIBITORS FROM HIV FOR COVID 19
Dr. Muhammad Imran Mr. Fareed Afzal Mr. Muhammad Abdul Rahim Mr. Faheem Liaqat	Government College University	COMPOSITION AND HEALTH APPLICATIONS OF NIGELLA STEVIA AND EXTRACTED SEED OIL

Date / Tarih: 02.07.2021
Time / Saat (Baku): 12:00-14:30 (Ankara): 11:00-13:30
SESSION-1, HALL-5 / OTURUM-1, SALON-5

Meeting ID: 832 3601 9997
Passcode: 140696

HEAD OF SESSION: Dr. Ethem İlhan ŞAHİN

Authors	Affiliation	Topic title
Aysel Hüseyinzadə	Azerbaijan Architecture and Construction University	WAYS OF DEVELOPMENT OF LANKARAN ARCHITECTURE
Aysel Hüseyinzadə	Azerbaijan Architecture and Construction University	HOUSES AND LAMS (FUNCTIONAL DIFFERENCE BETWEEN HOUSES AND LAMS)
Assist. Prof. Dr. Ayse ARICI	International Vision University Macedonia	CONSTRUCTION OF NEW HOUSING AND FEE FARM IN RURAL SETTLEMENTS ÇANKIRI PROVINCE KARADIBEK VILLAGE SAMPLE
Prof. Dr. Nazım AGHAYEV	Fatih Sultan Mehmet Vakif University	USING TRIZ APPLICATIONS IN EDUCATION TO INCREASE CREATIVITY
Assoc. Prof. K.R.Padma	Sri Padmavati Mahila Visva Vidyalayam (Women's) University	SYNERGISTIC EFFECT OF CHITOSAN-SILVER NANOCOMPOSITE IS THE POTENTIAL METHOD OF FOOD PRESERVATION IN CANNING
Res. Assist. Dr. Aytekin KÖSE	Aksaray University	A FACILE SYNTHESIS OF SOME NOVEL THIOSEMICARBAZIDE DERIVATIVES BY USING ALKYL ISOTHIOCYANATES
Zeliha ŞAHİN Assoc. Prof. Dr. Mustafa Hakkı AYDOĞDU	Harran University	ANIMAL BEET PRODUCTION IN TURKEY: GENERAL ANALYSIS OF THE CHANGES IN RECENT YEARS

Date / Tarih: 02.07.2021
Time / Saat (Baku): 15:00-17:30 (Ankara): 14:00-16:30
SESSION-2, HALL-1 / OTURUM-2, SALON-1

Meeting ID: 832 3601 9997
Passcode: 140696

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. Ramazan GAFARLI

Authors	Affiliation	Topic title
Prof. Dr. Ramazan GAFARLI	AMEA Folklore Institute	SEMANTIC-FUNCTIONAL CONNECTION BETWEEN THE MADNESS (MƏCNUNLIĞI) OF KEYS AND THE MADNESS OF DOMRUL TRACES OF THE 28 YEARS ARMENIAN-RUSSIAN OCCUPATION OF KARABAKH IN FOLK ART AND MYTHOLOGICAL-HISTORICAL-LITERARY SOURCES OF THE TURKIC MOTIVE OF RETURNING TO THE OLD COUNTRY
Fatma Betül AYDEMİR Oğuz Kağan BAYRAKDAR	Baku State University	AN EVALUATION ON THE NEWS RELATED TO TURKEY IN THE KOMMUNIST NEWSPAPER (1985-1991)
Lect. Nazmiye GÖKTAY Lect. Neslihan SONAR	Kütahya Dumlupınar University	CULTURAL ISSUES AND APPLICATION METHODS IN TEACHING TURKISH TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Firəngiz Ağazadə	Baku State University	NIZAMI GANJAVI'S HERITAGE IN AZIZ MIRAHEMEDOV'S RESEARCHES CONCLUSION
Dr. Hökümə Səlimova	Azerbaijan State University of Culture and Arts	"KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ" MİNİATÜRLƏRİNDƏ ANİMALİSTİK JANR ƏNƏNƏLƏRİ
Dr. ALIMUKHTAR MUKHTAROV	Ganja Branch of ANAS Nizami Ganjavi Center	800-YEAR-OLD NIZAMI GANJAVI CEREMONY IN SANK PETERSBURG IN "ERMITAJ" MUSEUM IN OCTOBER 1941
Dr. Hökümə Səlimova	Azerbaijan State University of Culture and Arts	TƏBRİZ MİNİATÜR MƏKTƏBİNİN KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ ƏLYAZMALARI
Assoc. Prof. Dr. Metanet ABBASOVA	Azerbaijan National Academy of Sciences Folklore Institute	A TALE IN THE FOLKLORE OF SOUTH AZERBAIJAN: COLLESTION AND RESEARCH
Yagut Sharifova	Azerbaijan State Pedagogical College attached to the Azerbaijan State Pedagogical University	NIZAMI GANJAVI AND MULTICULTURALISM

Date / Tarih: **02.07.2021**

Time / Saat (Baku): **15:00-17:30** (Ankara): **14:00-16:30**

SESSION-2, HALL-2 / OTURUM-2, SALON-2

Meeting ID: **832 3601 9997**

Passcode: **140696**

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU

Authors	Affiliation	Topic title
Lect. Elvan ÖZDEMİR Lect. Nagihan OKTAY	Kütahya Dumlupınar University	THE USE OF WORD CARDS IN TURKISH TEACHING TO AZERBAIJAN STUDENTS
Assist. Prof. Dr. Fatma ŞENYÜZ- Lect. Sena DURGUT	Kütahya Dumlupınar University	CLASSIFICATION OF COMMON PROVERBS IN TURKISH LANGUAGE TEACHING TO AZERBAIJANI STUDENTS
Aynura BAGIROVA	Sumgait State University	DISCUSS ON PROCESS IN MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE TEACHING
Hülya YILMAZ Assist. Prof. Dr. İhsan BOZANOĞLU	Kirikkale University	THE RIGHT TO A SUSTAINABLE LIFE AND THE RIGHT TO EUTHANASIA
Assoc. Prof. Dr. Vəfa ALLAHVERDİYEVA- MAHMUDOVA	ADİU(UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası	ASSOCIATION OF THE HUMAN WITH NATURE IN NIZAMI GANJAVI CREATIVITY
Prof. Dr. İhsan ÇAPCIOĞLU Aygün ALİYEVA	Ankara University	NIZAMI GANJAVI'S VIEWS ON SOCIETY, RELIGION AND VALUES
Dr. Fatmagül SAKLAVCI	Sivas Cumhuriyet University	ANALYSIS OF THE DECORATIONS OF SOME MANUSCRIPT WORKS IN SİVAS ZİYABEY MANUSCRIPT LIBRARY
Lect. Dr. Hilal KARAVAR	Akdeniz University	DEVELOPMENT OF PERFORMING ARTS IN REPUBLICAN TURKEY AND CARL EBERT REPORT
Assoc. Prof. Dr. Lale Allahverdiyeva	Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu	THE ROLE OF SELF-EDUCATION IN THE TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS
Dr. Alamzar TAGİYEVA	Ganja Branch of ANAS-Nizami Ganjavi Center	A.Y. ON THE FIRST TRANSLATION OF KRMSKI'S WORK "CONSTITUTION AND CONTEMPORARIES" INTO AZERBAIJANI LANGUAGE

Date / Tarih: 02.07.2021
Time / Saat (Baku): 15:00-17:30 (Ankara): 14:00-16:30
SESSION-2, HALL-3 / OTURUM-2, SALON-3

Meeting ID: 832 3601 9997
Passcode: 140696

HEAD OF SESSION: Assoc. Prof. Dr. Seba Namazova

Authors	Affiliation	Topic title
Murat ÜNLÜ Assist. Prof. Dr. Zülkif YALÇIN	Tunceli Munzur University	COMPARISON OF PUBLIC BUDGET AND BUSINESS' BUDGET APPLICATIONS
Dilşah MAK Assist. Prof. Dr. Zülkif YALÇIN	Tunceli Munzur University	MARKETING MIX AND MARKETING STRATEGIES IN THE BANK SECTOR
Fidan Böyükbabalı	Azərbaycan Devlet Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	EXAMPLES OF THE MATERIAL AND SPIRITUAL HERITAGE OF KARABAKH
Firəngiz Ağazadə	Bakü Dövlət Universiteti	MASTERS ENRICHED BY NIZAMI GANJAVI IN AZIZ MIRAHMEDOV'S RESEARCHES
Lect. Burcu TURAN AKBUNAR Lect. Meryem SAYLAK	Kütahya Dumlupınar University	TEXT SELECTION AND ANALYSIS METHODS IN TEACHING TURKEY TURKISH TO TURKISH NOBLES
Lect. Meryem SAYLAK Lect. Ayşe BÜLBÜL	Kütahya Dumlupınar University	THE USE OF DREYERS TO OVERCOME THE PROBLEM OF PRONUNCIATION DUE TO VOICE DIFFERENCES IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJAN TURKS
Assoc. Prof. Shabnam Hasanlı- Garibova	Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Linguistics	"MUQADDIMATUL-ADAB" WRITTEN BY AZ- ZAMAKHASHARY AND ITS MAIN LANGUAGE FEATURES
Assoc. Prof. Dr. Seba Namazova	Ganja State University	"AZERBAIJAN" NEWSPAPER IN PRESS OUTLETS OF THE REPUBLICAN PERIOD
Irshad Ullah Aamna Saleem Khan	Abdul Wali Khan University Mardan, Khyber Pakhtun khwa, Pakistan	USE OF SMART PHONE AS A DIGITAL PEDAGOGY
Aygün AMANƏLİYEVƏ	Institute of Linguistics named after Imadeddin Nasimi of the Azerbaijan National Academy of Sciences	QUANTITATIVE AND QUALITATIVE UNITS BASED ON THE APHORISMS AND MORAL-ETHICAL PEDAGOGICAL VIEWS OF THE GREAT NIZAMI

Date / Tarih: 02.07.2021
Time / Saat (Baku): 15:00-17:30 (Ankara): 14:00-16:30
SESSION-2, HALL-4 / OTURUM-2, SALON-4

Meeting ID: 832 3601 9997
Passcode: 140696

HEAD OF SESSION: Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV

Authors	Affiliation	Topic title
Fidan Vəlizadə Ruhulla	Azərbaycan Turizm və Menejment Universiteti(ATMU)	SIGNIFICANT TRACES OF PHILOSOPHICAL (ISLAMIC) THOUGHT IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI
Ass. Prof. Dr. İosefina BLAZSANI-BATTO	Azerbaijan University of Languages, Baku and Romanian Language Institute, Bucharest, Romania	THE THINKER-POET NIZAMI GANJAVI - AN ONGOING TRANSLATION PROJECT
Dr.Matamat AMRAHOVA	Azərbaycan Devlet İktisad Universiteti	GLOBALIZATION OF EDUCATION: THE HUMAN FACTOR IN KNOWLEDGE MANAGEMENT
Dr. Gülsen TEZCAN KAYA	SAKARYA UNIVERSITY	MAJNUN TAKEN BY HIS FATHER TO THE KA'BAH: ICONOGRAPHIC ANALYSIS OF A STORY FROM KHAMSA OF NIZAMI
Lect. Hüseyin ABLAK Lect. Ümmü Gülsüm ÇAKIR	Dumlupınar University	SPEAKING DIFFICULTIES OF AZERBAIJANI STUDENTS WITH TURKEY TURKISH AND SUGGESTIONS FOR SOLUTIONS
Assist. Prof. Dr. Ebru ÇATALKAYA GÖK	Ankara Music and Fine Arts University MGU Vocational School	GEOMETRIC PATTERNS SEEN IN TURKISH FABRIC ART
Lect. Ayşegül Tuğba AKYÜZ Lect. Seher BİRGÜL	Dumlupınar University	SUGGESTIONS FOR WRITING TOPICS IN TEACHING TURKISH TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS
Associate Professor Təranə XƏLİLOVA	Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Baku, Azerbaijan	KNOWLEDGE MANAGEMENT SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS
Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV	Azerbaijan, Head of the Department of Modern Azerbaijani Language of the Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS	MAHMUD KASHGARI AND NIZAMI GANJAVI
Ass. Prof. Dr. Mehriban Asadullasoy (Quliyeva)	Nakhchivan State University, Philosophy in philology	NIZAMI GANJAVI TRADITION IN THE CLASSICAL STYLE OF REPRESENTATIVES OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT (XIX and early XX centuries)

Date / Tarih: **02.07.2021**

Time / Saat (Baku): **15:00-17:30** (Ankara): **14:00-16:30**

SESSION-2, HALL-5 / OTURUM-2, SALON-5

Meeting ID: **832 3601 9997**

Passcode: **140696**

HEAD OF SESSION: Dr. Ethem İlhan ŞAHİN

Authors	Affiliation	Topic title
Dr. Muhammad Haseeb Ahmad Dr. Muhammad Imran Dr. Muhammad Kamran Khan	Government College University	FLUORESCENCE SPECTROSCOPY: A RAPID AND NON-DESTRUCTIVE APPROACH FOR CHARACTERIZATION AND AUTHENTICATION OF EDIBLE OILS
Dr. Muhammad Imran Mr. Faheem Liaqat Mr. Muhammad Abdul Rahim Mr. Usama Ahmad Mr. Fareed Afzal	Government College University, Faisalabad, Pakistan	INDUSTRIAL APPLICATIONS OF WHEY AND SPRAY DRIED WHEY POWDER
Assoc. Prof. Dr. Tamer ERYİĞİT Nazım ÖZAYDIN	Van Yüzüncü Yıl University	THE EFFECT OF DIFFERENT HUMIC ACID DOSES ON THE YIELD AND YIELD COMPONENTS OF SAFFLOWER (Carthamus tinctorius L.) VARIETIES UNDER VAN ECOLOGICAL CONDITIONS
Assist. Prof. Dr. Mustafa ÇIRKA	Van Yüzüncü Yıl University	EFFECTS OF HEAVY METAL STRESS ON BEAN (Phaseolus vulgaris L.)
Dr. Muhammad Imran Mr. Muhammad Abdul Rahim Mr. Fareed Afzal Mr. Faheem Liaqat	Government College University	TECHNOLOGICAL APPLICATIONS OF OMEGA ENRICHED FISH OIL IN FOOD INDUSTRY

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"

1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

CONTENT

CONGRESS ID		
PROGRAM		
PHOTO GALLERY		
CONTENT		
Author	Title	No
Mirna FAWAZ	LEBANESE NURSING STUDENTS' PERCEPTIONS REGARDING USE OF CONCEPT MAPPING	1
Fatma DEMİR Nimet HAŞIL KORKMAZ	AN OVERVIEW OF SPORTS AND SKIING IN ANCIENT TURKS	2
Haseeb Anwar Laraib Nawaz	CORIANDER AND PHYSIOLOGICAL SYSTEMS OF BODY	4
Birol KARTI	THE EFFECT OF E-SPORTS ON THE CAREER PLANNING OF YOUTH	5
Mahmut AÇAK Hakan BÜYÜKÇELEBİ Hasan ABANOZ	THE RELATIONSHIP OF HIGH INTENSITY RUNNING PERFORMANCE WITH COMPETITION RESULTS: THE EXAMPLE OF TURKISH NATIONAL FOOTBALL TEAM	15
Nazan KOÇAK-TOPBAŞ	MICRODONTIA AND TOOTH GERM DEFICIENCY IN A PATIENT TREATED FOR NEUROBLASTOMA: A CASE REPORT	22
Nazan KOÇAK-TOPBAŞ	RADIOLOGICAL FINDINGS OF NOONAN SYNDROME IN THE MAXILLOFACIAL REGION: A CASE REPORT	27
Muhammad Nadeem Muhammad Imran	VIRGIN MANGO KERNEL OIL: FOOD APPLICATIONS AND ANTIOXIDANT POTENTIAL	34
Ahmet USLU Eslanur TURFANDA	THE USE OF "GRAPHIC ORGANIZERS" IN TEACHING TURKISH TO FOREIGNERS	35
Hajer Huseynova	THE BRIGHT SUN OF WORLD LITERATURE	37
Süleyman ALAN Lect. Adem YILDIRIM	USE OF GRAMMAR TRANSLATION METHOD IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS	39
Samira Ahmadova	COLOR SYMBOLIC IN NIZAMI GANJAVI CREATIVITY	41
Şeyma AYDIN Merve Nur POLAT	USE OF DEDE KORKUT STORIES IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS	47

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"

1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

Şəfəq Həsənova	SƏRQ FƏLSƏFİ DUSUNCƏSİNDƏ SOSIAL ƏDALƏT ANLAYIŞI VƏ BU DÜŞÜNCƏNİN NİZAMI GƏNCƏVİ YARADICILIGINDA İFADƏSİ	49
Fidan UĞUR ÇERİKAN	VIRTUAL REFLECTIONS OF TURKEY-AZERBAIJAN CULTURAL RELATIONS	56
Lale BEDİROVA (ŞABANOVA)	YUNUS EMRE INFLUENCE ON HAJE MUHAMMED LUTFI	71
Melahet Babayeva	IDEAS OF SUFISM IN THE WORKS OF NİZAMI GANJAVI	81
Gülbəniz İsmayılzadə	SIGNS OF MULTICULTURE IN GENIUS OF OUR LITERATURE-NİZAMI GANJAVI'S WRITINGS	83
Melike YAYLI Habibe AKBAŞ	LESSON PLAN SUGGESTION FOR AZERBAIJAN STUDENTS IN TURKISH TEACHING	91
Almaz Ulvi Binnatova	NİZAMI GANJAVI'S POEM "ISKENDERNAMA"	94
Djalaliddin MIRZAEV Muhammad Kozim AMINI	ANTHOLOGY OF TERMEZ AS A SOURCE OF THE HISTORY EASTERN CULTURE	96
Naila Rahimbeyli	NİZAMI AND MUSIC: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ARTS IN THE CONTEXT OF UNITY OF POETRY AND MUSIC	97
Merve Nur KARAMETE Kübra TEPE Dilan OGMEN	WRITING PLAN SUGGESTION IN TEACHING TURKEY TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS	100
Zeynab Hajamova	SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SOCIAL PERCEPTION IN INTERPERSONAL PERCEPTION AND SCIENTIFIC MANAGEMENT	103
Şehrabani ALLAHVERDİYEVA	AZERBAIJAN POET NİZAMI GENÇEVİ'S VIEW OF THE WORLD	106
Khayala Huseynova	THE IMAGE OF AN ENLIGHTENED HUMAN IN NİZAMI GANJAVI POEMS	114
Gabriela Boangiu	CONTEMPORARY ROMANIAN VILLAGE - "TELLING" OUTBUILDINGS AND "CHARMING" HOUSEHOLDS	117
Gabriela Boangiu	FIELDWORK JOURNAL - REFLEXIVITY AND OBJECTIVITY RESPECTING ETHICS OF FIELD RESEARCH	118
Said Oussou	AMAZIGH DEEP CULTURE: WOMEN CULTURAL PRACTICES NOW AND THEN	119
Kshitij Tewari	HOW THE GREEN REVOLUTION ACTUALLY FOILS OUR ATTEMPTS AT A GREENER FUTURE	120
Muhammad Imran	CHEMICAL COMPOSITION, HEALTH	129

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"

1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

Muhammad Nadeem Muhammad Kamran Khan Muhammad Haseeb Ahmad Rabia Shabir Ahmad Haseeb Anwar Muhammad Abdul Rahim	BENEFITS AND INDUSTRIAL APPLICATIONS OF FLAXSEED DERIVED POLYSACCHARIDE GUM	
Ilham AANOZ Khalil EL KHATABI Halima Hajji Tahar LAKHLIFI Mohammed BOUACHRINE	IN SILICO ADMET AND MOLECULAR DOCKING STUDY ON SEARCHING POTENTIAL INHIBITORS FROM HIV FOR COVID 19	130
K.R.Padma	SYNERGISTIC EFFECT OF CHITOSAN-SILVER NANOCOMPOSITE IS THE POTENTIAL METHOD OF FOOD PRESERVATION IN CANNING	131
Aysel Hüseyinzadə	WAYS OF DEVELOPMENT OF LANKARAN ARCHITECTURE	132
Aysel Hüseyinzadə	HOUSES AND LAMS (FUNCTIONAL DIFFERENCE BETWEEN HOUSES AND LAMS)	135
Ayse ARICI	CONSTRUCTION OF NEW HOUSING AND FEE FARM IN RURAL SETTLEMENTS ÇANKIRI PROVINCE KARADIBEK VILLAGE SAMPLE	138
Nazım AGHAYEV	USING TRIZ APPLICATIONS IN EDUCATION TO INCREASE CREATIVITY	156
Aytekin KÖSE	A FACILE SYNTHESIS OF SOME NOVEL THIOSEMICARBAZIDE DERIVATIVES BY USING ALKYL ISOTHIOCYANATES	159
Zeliha ŞAHİN Mustafa Hakkı AYDOĞDU	ANIMAL BEET PRODUCTION IN TURKEY: GENERAL ANALYSIS OF THE CHANGES IN RECENT YEARS	160
Ramazan GAFARLI	SEMANTIC-FUNCTIONAL CONNECTION BETWEEN THE MADNESS (MƏCNUNLIĞI) OF KEYS AND THE MADNESS OF DOMRUL	168
Fatma Betül AYDEMİR Oğuz Kağan BAYRAKDAR	AN EVALUATION ON THE NEWS RELATED TO TURKEY IN THE KOMMUNIST NEWSPAPER (1985-1991)	186
Nazmiye GÖKTAY Neslihan SONAR	CULTURAL ISSUES AND APPLICATION METHODS IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS	188
Firəngiz Ağazadə	NIZAMI GANJAVI'S HERITAGE IN AZIZ MIRAHMEDOV'S RESEARCHES CONCLUSION	190
Hökümə Səlimova	KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ" MİNİATÜRLƏRİNDƏ ANİMALİSTİK JANR ƏNƏNƏLƏRİ	196
ALIMUKHTAR MUKHTAROV	800-YEAR-OLD NIZAMI GANJAVI CEREMONY IN SANK PETERSBURG IN "ERMITAJ" MUSEUM IN OCTOBER 1941	204

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"

1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

Hökümə Səlimova	TƏBRİZ MİNİATÜR MƏKTƏBİNİN KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ ƏLYAZMALARI	206
Metanet ABBASOVA	A TALE IN THE FOLKLORE OF SOUTH AZERBAIJAN: COLLESTION AND RESEARCH	209
Yagut Sharifova	NIZAMI GANJAVI AND MULTICULTURALISM	219
Elvan ÖZDEMİR Nagihan OKTAY	THE USE OF WORD CARDS IN TURKISH TEACHING TO AZEBAIJAN STUDENTS	221
Fatma ŞENYÜZ- Lect. Sena DURGUT	CLASSIFICATION OF COMMON PROVERBS IN TURKISH LANGUAGE TEACHING TO AZERBAIJANI STUDENTS	224
Aynura BAGIROVA	DISCUSS ON PROCESS IN MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE TEACHING	226
Hülya YILMAZ İhsan BOZANOĞLU	THE RIGHT TO A SUSTAINABLE LIFE AND THE RIGHT TO EUTHANASIA	228
Vəfa ALLAHVERDİYEVA- MAHMUDOVA	ASSOCIATION OF THE HUMAN WITH NATURE IN NIZAMI GANJAVI CREATIVITY	235
İhsan ÇAPCIOĞLU Aygün ALİYEVA	NIZAMI GANJAVI'S VIEWS ON SOCIETY, RELIGION AND VALUES	242
Fatmagül SAKLAVCI	ANALYSIS OF THE DECORATIONS OF SOME MANUSCRIPT WORKS IN SİVAS ZİYABEY MANUSCRIPT LIBRARY	254
Hilal KARAVAR	DEVELOPMENT OF PERFORMING ARTS IN REPUBLICAN TURKEY AND CARL EBERT REPORT	256
Lale Allahverdiyeva	THE ROLE OF SELF-EDUCATION IN THE TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS	265
Alamzar TAGİYEVA	A.Y. ON THE FIRST TRANSLATION OF KRMSKI'S WORK "CONSTITUTION AND CONTEMPORARIES" INTO AZERBAIJANI LANGUAGE	272
Murat ÜNLÜ Zülkif YALÇIN	COMPARISON OF PUBLIC BUDGET AND BUSINESS' BUDGET APPLICATIONS	274
Dilşah MAK Zülkif YALÇIN	MARKETING MIX AND MARKETING STRATEGIES IN THE BANK SECTOR	292
Fidan Böyükbabalı	EXAMPLES OF THE MATERIAL AND SPIRITUAL HERITAGE OF KARABAKH	305
Firəngiz Ağazadə	MASTERS ENRICHED BY NIZAMI GANJAVI IN AZIZ MIRAHMEDOV'S RESEARCHES	308
Burcu TURAN AKBUNAR Meryem SAYLAK	TEXT SELECTION AND ANALYSIS MOTHODS IN TEACHING TURKEY TURKISH TO TURKISH NOBLES	315
Meryem SAYLAK	THE USE OF DREYERS TO OVERCOME THE	317

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"

1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

Ayşe BÜLBÜL	PROBLEM OF PRONUNCIATION DUE TO VOICE DIFFERENCES IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJAN TURKS	
Shabnam Hasanli- Garibova	MUQADDIMATUL-ADAB" WRITTEN BY AZ-ZAMAKHASHARY AND ITS MAIN LANGUAGE FEATURES	319
Seba Namazova	AZERBAIJAN" NEWSPAPER IN PRESS OUTLETS OF THE REPUBLICAN PERIOD	322
Irshad Ullah Aamna Saleem Khan	USE OF SMART PHONE AS A DIGITAL PEDAGOGY	327
Aygün AMANƏLİYEVA	QUANTITATIVE AND QUALITATIVE UNITS BASED ON THE APHORISMS AND MORAL-ETHICAL PEDAGOGICAL VIEWS OF THE GREAT NIZAMI	328
Ramazan GAFARLI	TRACES OF THE 28 YEARS ARMENIAN-RUSSIAN OCCUPATION OF KARABAKH IN FOLK ART AND MYTHOLOGICAL-HISTORICAL-LITERARY SOURCES OF THE TURKIC MOTIVE OF RETURNING TO THE OLD COUNTRY	350
Fidan Vəlizadə Ruhulla	SIGNIFICANT TRACES OF PHILOSOPHICAL (ISLAMIC) THOUGHT IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI	359
Iosefina BLAZSANI-BATTO	THE THINKER-POET NIZAMI GANJAVI – AN ONGOING TRANSLATION PROJECT	367
Matamat AMRAHOVA	GLOBALIZATION OF EDUCATION: THE HUMAN FACTOR IN KNOWLEDGE MANAGEMENT	369
Gülşen TEZCAN KAYA	MAJNUN TAKEN BY HIS FATHER TO THE KA'BAH: ICONOGRAPHIC ANALYSIS OF A STORY FROM KHAMSA OF NIZAMI	378
Hüseyn ABLAK Ümmü Gülsüm ÇAKIR	SPEAKING DIFFICULTIES OF AZERBAIJANI STUDENTS WITH TURKEY TURKISH AND SUGGESTIONS FOR SOLUTIONS	381
Ebru ÇATALKAYA GÖK	GEOMETRIC PATTERNS SEEN IN TURKISH FABRIC ART	383
Ayşegül Tuğba AKYÜZ Seher BİRGÜL	SUGGESTIONS FOR WRITING TOPICS IN TEACHING TURKISH TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS	399
Təranə XƏLİLOVA	KNOWLEDGE MANAGEMENT SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	401
İsmayıl KAZIMOV	MAHMUD KASHGARI AND NIZAMI GANJAVI	411
Mehriban Asadullasoy (Quliyeva)	NIZAMI GANJAVI TRADITION IN THE CLASSICAL STYLE OF REPRESENTATIVES OF	416

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"

1ST WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT (XIX and early XX centuries)		
Muhammad Haseeb Ahmad Muhammad Imran Muhammad Kamran Khan	FLUORESCENCE SPECTROSCOPY: A RAPID AND NON-DESTRUCTIVE APPROACH FOR CHARACTERIZATION AND AUTHENTICATION OF EDIBLE OILS	427
Muhammad Imran Faheem Liaqat Muhammad Abdul Rahim Usama Ahmad Fareed Afzal	INDUSTRIAL APPLICATIONS OF WHEY AND SPRAY DRIED WHEY POWDER	429
Tamer ERYİĞİT Nazım ÖZAYDIN	THE EFFECT OF DIFFERENT HUMIC ACID DOSES ON THE YIELD AND YIELD COMPONENTS OF SAFFLOWER (<i>Carthamus tinctorius</i> L.) VARIETIES UNDER VAN ECOLOGICAL CONDITIONS	430
Mustafa ÇİRKA	EFFECTS OF HEAVY METAL STRESS ON BEAN (<i>Phaseolus vulgaris</i> L.)	446
Muhammad Imran Muhammad Abdul Rahim Fareed Afzal Faheem Liaqat	TECHNOLOGICAL APPLICATIONS OF OMEGA ENRICHED FISH OIL IN FOOD INDUSTRY	456
Ceyhun ÖĞRETEN	TURKISH LETTER REVOLUTION AND ITS CONSEQUENCES	457
Muhammad Imran Fareed Afzal Muhammad Abdul Rahim Faheem Liaqat	COMPOSITION AND HEALTH APPLICATIONS OF NIGELLA STEVIA AND EXTRACTED SEED OIL	464

LEBANESE NURSING STUDENTS' PERCEPTIONS REGARDING USE OF CONCEPT MAPPING

Dr. Mirna FAWAZ

Beirut Arab University, Faculty of Health Sciences, Nursing Department

ABSTRACT

Innovative teaching/ learning methodologies in nursing education are needed to prepare professional and skilled nurses. Concept mapping (CM) has been implemented in nursing programs to facilitate learning. The aim of this study was to explore the perceptions of nursing students regarding the use of CM in the study site-nursing program. The study adopted an exploratory qualitative research design. The sample comprised of 20 nursing students who participated in the research voluntarily. Data was collected by one-on-one semi-structured interviews. Four themes emerged upon thematic analysis including: "Improved Learning and Establishing Knowledge," "Promote Self-directed Learning," "Improving Cognitive Skills," and "Fostering Comprehensive Care." Understanding student perceptions of CM as a teaching/learning technique facilitates design of learner-centered curricula to promote excellence in education and practice.

Keywords: nursing students, perceptions, concept mapping, nursing education.

TÜRKLERDE SPORA GENEL BAKIŞ VE KAYAK

AN OVERVIEW OF SPORTS AND SKIING IN ANCIENT TURKS

Müdür Yrd. Fatma DEMİR

Milli Eğitim Bakanlığı (Gebze Yunus Emre Ortaokulu) (Sorumlu Yazar)

ORCID ID: 0000-0002-6484-7329

Prof. Dr. Nimet HAŞIL KORKMAZ

Uludağ Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi Beden Eğitimi ve Spor

Anabilim Dalı Bölüm Başkanı

ÖZET

İnsan topluluklarını millet yapan kültür unsurlarından biriside spordur. Spor, kişisel olduğu kadar, sosyal bir olaydır. Türk milletinin sosyal yaşantısı içinde oluşan spor tarihinin, çağlar boyunca, yaşadıkları ortam, meydana getirdikleri spor olaylarında etkili olmuştur.

Türk tarihinin erken dönemlerinde spor anlayışı ve vücut kültürü günümüz ile tam anlamıyla paralellik göstermese de o dönemde belli amaçlar için insan vücudunun geliştirilmesi düşüncesinin Türklerin yaşadığı coğrafi şartlar, sosyal ve kültürel yapıya bağlı olarak ortaya çıktığı ve zaman içinde değişim ve gelişime uğrayarak günümüze kadar geldiği söylene bilir. Türklerin hareketli hayatlarının sürdüğü Müslümanlık öncesi dönemlerde, Asya bozkırlarında yaşanan güç hayat tarzı, Türklerde kahramanlık ve cengâverlik geleneğinin yerleşmesinde etkili olmuştur. Bu dönemde yapılan sporlar: güreş, avcılık, atıcılık, binicilik, kılıç, okçuluk, yaya koşuları, atlama, sıklet kaldırma ve lobut atma, gürz ve topuz kullanmak, cirit, çöğen(polo),gökbörü, tepük (futbol),tomak, kayak ve matrak gibi sporlardır. Bu çalışmamızın amacı Eski Türklerde spora genel bakış açısını ve o dönemde kayak sporunun özüne temas ederek ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Spor, Spor Tarihi, Kayak

ABSTRACT

One of the cultural elements that make human communities a nation is sport. Sport is a social event as well as a personal one. The history of sports, which was formed in the social life of the Turkish nation, throughout the ages, the environment they lived in, has been effective in the sports events they have created. Although the understanding of sports and body culture in the early periods of Turkish history did not fully parallel with today's, it is known that the idea of developing the human body for certain purposes at that time emerged depending on the geographical conditions, social and cultural structure of the Turks, and has come to the present day by undergoing change and development over time. In the pre-Muslim periods, when the Turks lived in a lively life, the difficult lifestyle lived in the Asian steppes was instrumental in the establishment of the tradition of heroism and war in the Turks. Sports in this period: wrestling, hunting, shooting, horse riding, sword, archery, pedestrian running, jumping, lifting and throwing pins, using mace and mace, javelin, polo, thunderbird, tepük (football), tomak, skiing. and sports like funny. The aim of this study is to try to explain the general point of view of the ancient Turks and the essence of skiing in that period.

Keywords: Turks, Sports, History of Sports, Skiing

CORIANDER AND PHYSIOLOGICAL SYSTEMS OF BODY

Assistant Professor. Haseeb Anwar*

Department of Physiology, Government College University, Faisalabad, Pakistan

ORCID ID : 0000-0001-8438-9700

Laraib Nawaz

Department of Physiology, Government College University, Faisalabad, Pakistan

ABSTRACT

Coriander (*Coriandrum sativum* L.), a herbal plant, belongs to the family Apiaceae, has been frequently used for centuries under every human civilization. Various parts of this herb have been in use as flavoring agents and as traditional remedies for treating different ailments in the different folk medicine systems. More recently, in lieu of health wellbeing and revamped diet trends, leafy vegetables have attained much more significance in the human diet than ever before. In the literature archive, the phytopharmacological appraisals of various bioactive ingredients present in this herb have been discussed with reference to different body systems. The plant is a potential source of various essential oils especially linalool and lipids including petroselinic acid isolated from the aerial parts and the seeds. Due to the presence of a multitude of bioactive ingredients, several pharmacological activities have been ascribed to different parts of this herb, which include antioxidant, antidiabetic, antimicrobial, diuretic, antiepileptic, anxiolytic, antidepressant, neuroprotective, antihypertensive, anti-inflammatory, antimutagenic, and antidyslipidemic effects. The purpose of this chapter is to provide a comprehensive overview of multiple functions of the coriander plant on various physiological systems of the living body.

Keywords: Coriander, Herbal Medicine, Phyto pharmaceutical, Physiological systems

E-SPORUN GENÇLERİN KARIYER PLANLAMASI ÜZERİNE ETKİSİ

THE EFFECT OF E-SPORTS ON THE CAREER PLANNING OF YOUTH

Birol KARTI

Bursa-Gemlik Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi
ORCID NO : 0000-0002-6276-0772

ÖZET

Sporun yeni formu olarak lanse edilen, bilgisayar/ mobil/konsol platformlar vasıtasıyla oynanan çok oyunculu dijital oyunlar olarak isimlendirilen ve içerisinde spor terimiyle ilişkilendirilebilen her unsuru barındıran E-spor, günümüzde birçok ülkede kabul gören ve çeşitli kurum/kuruluşlarla resmi olarak desteklenen bir spor dalı olarak değer bulmaktadır. Milyonlarca kişinin çevrimiçi platformlardan, binlerce kişinin ise spor salonlarından canlı olarak takip ettiği E-spor bilhassa y ve z kuşağının başlıca ilgi alanı haline gelmiştir. Çalışmada amaç 5 farklı ülkeden toplam 35 dezavantajlı gençleri bir araya getirerek, E-spor konusunda kariyer planlaması hakkında bilgi edinmelerini sağlayarak kendi potansiyellerini ortaya çıkarmalarına destek olmaktır. Örneklem 35 kişiden oluşmaktadır. 35 kişi Türkiye, İtalya, İspanya, Portekiz ve Romanya'dan 7 şer dezavantajlı(göçmen, maddi durumu yetersiz, mülteci) gençten oluşmaktadır. Örneklem grubu 13-27 yaş aralığındadır. Çalışmadaki veriler, İlk- Son Test Uygulamaları, değerlendirme ağacı, youthpass ve akran değerlendirme yöntemleri kullanılarak toplanacaktır. İlk-Son test tekniği ile çalışmaya katılacak dezavantajlı gençler ilk gün çalışmanın ana teması ve kazandırmak istedikleri farklı beceriler kapsamında bir ilk teste tabii tutulacaklardır. Bunun yanında aynı şekilde çalışmanın sonunda değerlendirmeye alınarak bireyler üzerindeki değişimleri raporlar haline getirilecektir. Değerlendirme ağacı tekniği ile çalışmanın gerçekleştirileceği alanda her aktivite sonrasında değerlendirme ağacı üzerinde bulunan imgesel figürlere katılımcılardan sticker yapıştırılmaları istenecektir. Dallarda farklı duruş şekilleri sergileyen figürler korku, mutluluk, endişeli, heyecanlı v.b. gibi ifadeleri yansıtmaktadır. Katılımcılarımız bu imgelerin üzerine sticker yapıştırarak aktiviteyi nasıl geçirdikleri hakkında dönüt yapmış olacaklardır. Youthpass tekniği ile çalışmanın son günü yapılacak etkinlik ile katılımcılarımızın çalışmadan elde ettikleri kazanımları youthpass belgesi aracılığı ile değerlendirmeleri ve yazmaları istenecektir. Akran değerlendirme tekniği ile çalışmanın son gününde katılımcılar rast gele ikişerli gruplara ayrılarak çalışma geneli performanslarını birbirlerine yansıtılmaları istenecektir. Çalışma 12 aylık faaliyet takviminin son ayında çalışmanın genel değerlendirmesini yapmak için toplantı düzenlenecektir. Bu değerlendirmede çalışmanın sonuçları çıkarılacaktır.

Anahtar kelimeler: E-Spor, Gençlik, Kariyer planlaması

ABSTRACT

E-sports, which was launched as a new form of sports, called multiplayer digital games played via computer / mobile / console platforms and contains every element that can be associated with the term sports, is today accepted as a sports branch that is accepted in many countries and officially supported by various institutions / organizations. E-sports, which is followed by millions of people from online platforms and thousands of people from gyms, has become the main area of interest for generations Y and Z. The aim of the study is to bring together 45 disadvantaged young people from 5 different countries, to help them reveal their potential by providing them with information about career planning in e-sports. The sample consists of 35 people. 7 of these 35 people will be disadvantaged (immigrant, financially inadequate, refugee) young people from Turkey, Italy, Spain, Portugal and Romania. The sample group is between the ages of 13-27. The data in the study will be collected using First-Post Test Practices, assessment tree, youthpass and peer assessment methods. Disadvantaged young people who will participate in the study with the First-Post test technique will be subjected to a first test on the first day within the scope of the main theme of the study and the different skills they want to gain. In addition, at the end of the study, the changes on the individuals will be evaluated and reports will be made. Participants will be asked to stick stickers on the imaginary figures on the evaluation tree after each activity in the area where the study will be carried out with the evaluation tree technique. The figures displaying different postures on the branches are reflect expressions such as; fear, happiness, anxiety, excitement, etc. Our participants will give feedback about how they spent the activity by sticking stickers on these images. With the activity held on the last day of study with the Youthpass technique, participants will be asked to evaluate and write their gains from the study through the youthpass document. On the last day of the study with the peer assessment technique, the participants will be randomly divided into groups of two and asked to reflect their overall performance to each other. Meeting will be held in the last month of the 12-month activity calendar to make a general evaluation of the work. The results of the study will be made in this evaluation.

Keywords: E-Sports, Youth, Career planning

1. GİRİŞ

Dünyanın insan gereksinimlerine göre şekillenmesi son yüzyılda teknoloji alanında inanılmaz değişimlere neden olmuştur. Teknolojik gelişim her alanda önemli değişimler meydana getirmiştir. Teknoloji alanındaki gelişmeler elbette spor alanını da etkilemiştir. Spor alanında teknoloji kullanılarak sporun dalına özgü yeni programlar geliştirilmiş, teknoloji sayesinde spor

1.1 Araştırmanın Önemi

Teknoloji, sporun gelişimine yardımcı olurken diğer yandan spora yeni branşların eklenmesini de sağlamıştır. Spor alanıyla ilgili artık yeni bir kavram var: E-spor (elektronik spor). Çoğu kişinin henüz e-spor kavramından haberi bulunmamaktadır. E-spor dallarının da yıldız oyuncuları, hayran kitlesi, takımları, formları, ligleri bulunmaktadır. E-spor izleyicileri ve takipçileri yıllar içinde sürekli artmıştır. Örneğin League of Legends finalini 2015'te 8,5 milyon kişi canlı olarak izlerken aynı yıl gerçekleştirilen Sonraki yıl yani 2016'te League of Legends finalini 27 milyon kişi izlerken aynı yıl NBA NHL (Ulusal Hokey Ligi) Stanley Cup finalleri de aynı sayıda kişi izlemiştir.(Akçetin, 2017)

E-spor ülkemizde Merkez Danışma Kurulu'nun 22 Mart 2018 tarihli toplantısında alınan karara istinaden 24 Nisan 2018 tarih ve 277144 sayılı Bakanlık Makamı onayı ile Genel Müdürlüğümüze bağlı olarak Türkiye E-Spor Federasyonu Başkanlığı kurulmuş.(Argan, 2015)

E-spor çevrimiçi oyunlar üzerine kurulu bir spor dalıdır. Elektronik spor için net bir tanım yoktur. Profesyonel oyunculuk olarak rekabetçi oyunculuga eş tutulmaktadır. Elektronik spor, dünyanın her hangi bir yerinden kişilerin internet aracılığıyla buluşup oyun oynayabileceği ya da belirli zamanlarda düzenlenen yerel veya uluslararası büyük spor organizasyonları sayesinde dünyanın çeşitli yerlerinden gelen insanların oyun oynayabileceği spor olarak da tanımlanabilir. (Akın,2008)

Oyun sektörünün yükselişiyle beraber profesyonel oyun kariyeri kavramı ortaya çıkmıştır. Profesyonel E-spor oyuncuları diğer spor dallarındaki kişilerle aynı atlet statüsündedir. Oyun sektörünün artık spor dalı olması ve ödüllerin inanılmaz boyutlara ulaşması profesyonel oyun kariyerini daha da cazip hale getirmiştir.(Kocadağ, 2017) Araştırmacılar interaktif video oyunları oynayan erkek ve kız öğrencilerin mekansal, yön bulma yeteneklerinin geliştiğini, nesnelere zihinde uzamsal olarak döndürebilme becerisinin arttığını, oyuncuların dikkatinin birden fazla olayı takip etmede başarılı olduğunu, ikili dikkat gerektiren görevlerde gelişmiş performans gösterdiklerini, motor becerilerinin geliştiğini bulmuşlardır. Ayrıca haftada en az 3 saat oyun oynayan doktorların %37 daha az hata yaptıkları, %27 daha hızlı karar verdikleri,%42 daha doğru karar verdikleri görülmüştür. Ayrıca sosyal yetenekleri geliştirdiği, çok yönlü duygusal girdi, deneyim ve problem çözmeye destek olma, eğlenceli ve pozitif duyguları içermesi olumlu yönleri arasındadır.(Mustafaoğlu, 2019)

1.2 Araştırmanın Amacı

Bu doğrultuda toplumda aktif olarak yer alan gençlerimizin, E-spor kariyeri edinme faaliyetlerine katılmalarını sağlayıp, üzerinde çalışmalar yapmaları E-Sporun gençlerin kariyer planlaması üzerine etkisi adlı çalışmamızın dinamiğini oluşturmaktadır. Çalışmamızın temel amacı gençlerin E-spor kariyeri edinme faaliyetlerine katılmalarını sağlayıp, E-spor aktivitelerinin olumlu ve olumsuz yönleri hakkında bilgi sahibi olarak bu çalışmaya dahil olmalarını sağlamaktır. Bu sayede Türkiye ve AB genelinde E-spor endüstrisindeki gençlerin bilinçli bir şekilde bu oyuna dahil

olmalarına katkı sağlayacak ve gençlere kariyer yönetiminde alternatif bir çözüm önerisi sunmaktır.

Bu kapsamdaki hedeflerimiz;

- Çalışmaya katılan gençlerin E-spor konusunda kariyer planlaması hakkında bilgi edinmelerini sağlayarak kendi potansiyellerini ortaya çıkarmalarına destek olmak. Bu konudaki yeterliliklerini artırmak ve motivasyonlarına katkıda bulunmak.
- Gençlerin E-spor endüstrisi için kullanılabilecek yenilikçi fikirlerini üretmesini sağlamak, fikirlerine yorumlar ve katkılar alarak bu alanda çalışmalarını sürdürülebilirlik için destek mekanizmalarına ulaşmalarını sağlamak.
- E-spor endüstrisinin önemli bir girişimcilik ve istihdam alanı olduğu konusunda gençlerin ve kamuoyunun dikkatini çekmek.
- Kullanılacak yaygın eğitim metotları ile katılımcının uygulamalarda söz alabilmesini sağlayarak yaygın eğitim konusunda yaparak tecrübe edinmelerini sağlamak.
- Gençlerin istihdam, yenilikçilik, grup halinde çalışma, ulus ötesi takımlarda yer alarak önyargılarının kırılması, akran öğrenme deneyimi, aktif vatandaşlık ve kültürel aktarım konusunda katkıda bulunmak.
- Dezavantajlı bir arada grup çalışmalarına katılmalarını sağlayarak sosyal dahiliyetin artırılmasını sağlamak.
- E-sporun olumlu ve olumsuz yönlerinin gençler tarafından farkına varılmasını sağlamak olacaktır.

2. YÖNTEM

Bu çalışmanın evreni bir Erasmus+ projesi için ülkemize gelen 5 farklı ülkeden 35 dezavantajlı genç'in e-sporun gençlerin kariyer planlaması üzerine etkisini araştırmak olacaktır. Örneklem ise basit tesadüfi yöntem ve ulaşılabilirlik yöntemi ile seçilmiş 35 gönüllü katılımcıdan oluşmaktadır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve e-spor oyunu (League of Legends) oynayan İtalya'dan 7 kişi, Romanya'dan 7 kişi, İspanya'dan 7 kişi, Türkiye'den 7 kişi ve Portekiz'den 7 kişi ile odak grup çalışması yapılmıştır. Çalışma 7 gün sürmüştür. Çalışma kayıtlarının çözümlenmesinden sonra raporlandırma yapılmış ve değerlendirilmesine karar verilmiştir: Oyun oynama alışkanlıkları, oyun oynama motivasyonları, oyundan gelir elde etme, oyun-gerçek hayat ilişkisi. Ortaya çıkan sonuçlar direkt alıntılarla aktararak çalışmaya yaklaşımların güvenilir şekilde ortaya konulması amaçlanmıştır.

3. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Çalışmanın dinamikleri göz önüne alındığında en önemli hedeflerden birisi fiziki engeli bulunan bireyler başta olmak üzere coğrafi, sosyal, ekonomik ve kültürel yönden imkanı kısıtlı katılımcıların e-sporu kariyer edinmede düşünüp düşünmedikleri noktasında sonuçlara ulaşacak olmasıdır. 2017 yılında Ankara da düzenlenen Uluslararası Çocuk ve Bilgi Güvenliği Etkinlikleri Dijital Oyunlar Çalıştayında E-spor'un dezavantajlı gençlerin sosyalleşmelerine katkı sağlayacak önemli bir mecra olduğu ifade edilmiştir. Bu bağlamda dezavantajlı gençlerin E-Spora teşvik

edilmesi adına çeşitli ve kapsamlı düzenlemelerin hayata geçirilmesi noktasında çalışmalar yapılması gerekliliği vurgulanmıştır.

Buradan hareketle E-spor çalışmalarımızın faaliyetlerine katılacak olan katılımcıların özellikleri şu şekilde olmuştur.

- İçerisinde Fiziki engelli(% 30 ve daha az engeli bulunanlar) bireyleri de barındıran dezavantajlı gençler(Coğrafi engeller, Sosyal engeller, Ekonomik engeller, Eğitimsel zorluklar)
- Yaş aralığı 18-28 arası olan gençler
- E-spor aktivitelerine katılan veya ilgi duyan gençler
- Faaliyetlerde aktif görev alabilecek gençler
- Dezavantajlı gençler arasında yapılacak bu seçimlerde kadın - erkek cinsiyet eşitliğine dikkat edilmiştir.

Yapılacak aktivitelerde karma gruplar oluşturularak ülkeler arası etkileşim ve iletişim becerilerinin gelişmesi yönünde çaba harcanmıştır. Çalışmaya dahil olmak isteyen adaylar öncesinde kısaca çalışma hakkında bilgi verilecek ve seçilmeleri halinde sorumluluklarının neler olduğu konusunda bilgi sahibi olmaları sağlanacaktır. Katılımcılar seçim aşamasından sonra çalışma hakkında detaylı bir bilgi paketi kendilerine verilerek görüşleri alınmıştır.

Bütün katılımcılarımızın dezavantajlı olmasından dolayı kısıtlılıkları doğrultusunda desteklenmiş ve onlardan en yüksek verim alınması adına bütün gereklilikler yerine getirilmiştir. Çalışmamızda yer alacak dezavantajlı katılımcılar çeşitli yönlerden kendini eksik hisseden kişilere doğru yaklaşımlarla yardımcı olarak proje içi yapıcı bir ortamın yaratılması planlanmaktadır. Sorunların aşılmasında birlik beraberliğin, uzman roldeki kişilerin de katkısıyla yenilikçi yöntemlerin uygulanması sağlanmış ve her bir katılımcımızın aktif rollerde çalışmaya dahil olmaları sağlanmıştır.

İlk- Son Test Uygulamaları ile katılımcı beceri gelişimi: Çalışmaya katılan dezavantajlı gençlerimiz ilk gün projemiz ana teması ve kazandırmak istedikleri farklı beceriler kapsamında bir ilk teste tabii tutulmuşlardır. Bunun yanında aynı şekilde çalışmanın sonunda da bir değerlendirmeye alınarak bireyler üzerindeki değişimleri raporlar haline getirilmiştir.

Değerlendirme ağacı: Çalışmanın gerçekleştirdiğimiz alanda her aktivite sonrasında değerlendirme ağacı üzerinde bulunan imgesel figürlere sticker yapıştırılmaları istenmiştir. Ağaç genel hatları ile 120+90 cm ebatlarında bir büyük ağaç şeklinde ve ağacın dallarında insan figürleri çizilidir. Dallarda farklı duruş şekilleri sergileyen figürler korku, mutluluk, sıkılgan, endişeli, heyecanlı, istekli, arayış içinde olan vb gibi ifadeler sergilemektedirler. Katılımcılarımız bu imgelerin üzerine sticker yapıştırarak aktiviteyi nasıl geçirdikleri hakkında dönüt yapmışlardır. Bu dönütler değerlendirilerek raporlandırılmıştır.

Genel değerlendirme çalışması: Çalışmanın son gününde yapılan değerlendirme oturumunda hazırlanmış olan değerlendirme formları katılımcılara verilerek doldurmaları istenmiştir. Açık uçlu sorulardan oluşan bu anketleri doldurmaları istenmiştir.

Youthpass: Projeye dahil olmak için ülkemize gelen bu gençlerin son günü yapılacak çalışmada ile katılımcılarımızın projeden elde ettikleri kazanımları youthpass belgesi aracılığı ile değerlendirmelerini ve yazmalarını istenmiştir.

Akran değerlendirme: Yine çalışmanın son gününde katılımcılar rast gele ikişerli gruplara ayırılarak çalışmanın geneli birbirlerinin performansının birbirlerine yansıtılmaları istenmiştir. Bu değerlendirme katılımcıların etkin katılımı, çalışmaya sağladığı katkılar, etkinlikler içerisinde rolleri gibi değişkenleri kapsamıştır.

3.1. Oyun Oynama Alışkanlıkları

Tablo 1. Katılımcıların Cinsiyet, Yaş ve Oyun Oynama Durumları

<i>Katılımcılar</i>	<i>Ülkeler</i>	<i>Yaş</i>	<i>Cinsiyet</i>	<i>Oyuna Başlama Zamanı</i>	<i>Oyun Oynama Durumu</i>
<i>Katılımcı 1</i>	Portekiz	21	Bayan	14 Yaşında	Fırsat Buldukça
<i>Katılımcı 2</i>	İspanya	24	Bayan	14 Yaşında	Ara sıra
<i>Katılımcı 3</i>	Türkiye	19	Erkek	15 Yaşında	Bazen
<i>Katılımcı 4</i>	İtalya	24	Erkek	19 Yaşında	Okul Dışı Zamanlarda
<i>Katılımcı 5</i>	Romanya	20	Erkek	13 Yaşında	Yaz Tatilinde

Odak grup çalışmalarına katılan katılımcılar ülkemize bir Erasmus + projesi için gelen 5 farklı ülkeden 35 genç dir. Bu gençlerin yaş aralığı 18-27 arasındadır. Tablo 1’de görüldüğü gibi odak grupta yer alan gençler içerisinde her ülkeden bir kişi rastgele seçilerek Oyuna başlama zamanı ve Oyun oynama durumu ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Katılımcı 1 ve Katılımcı 2, 14 yaşında, Katılımcı 3 15 yaşında, Katılımcı 4 19 yaşında ve Katılımcı 5 ise 13 yaşında bilgisayar oyunu oynadığını ifade etmiştir. Katılımcı 5, oyun tecrübesini aktarırken şunları söylemiştir: 13 yaşından bu yana first person oyunlarına bayağı takıntılıyım. Onun dışında tüm oyunları oynamışlığım var. Ama Counter Strike’da bayağı oynuyorum. Mesela dünyada yüzdeler dilimler vardır 20 tane rütbe vardır ben 19. Rütbeye kadar çıkmıştım. Bu oyunda Wolf Team haricinde Counter’da oyun içerisinde alım satım da yapabiliyorsunuz. Örneğin ben kendi oyunumu satın alıyordum oynamayı tam bilmeyen arkadaşlarım var, beni birkaç oyununda çağırıyorlar. Ben de para karşılığında gidip oynuyorum. Counter Strike’da kendim farklı takımlara girerek para kazanıyordum.”

Katılımcılar çevrelerindeki arkadaşlarının neredeyse tamamının bilgisayar oyunu oynadığını vurgulamıştır. Katılımcı 2 bu konuda, “Benim çevrem neredeyse %100’ü

oynuyor. Çevremizin de buna göre şekillendiğini düşünüyorum. Oyun oynayan insanlarla konuşmak daha zevkli oluyor. Oyun bir ortak nokta oluyor bizim için. Şu oyunu oynadın mı muhabbeti oluyor” demiştir. Katılımcı 4 ise görüşlerini şöyle açıklamıştır: “Çevremdeki arkadaşlarımın neredeyse tamamı oynuyordur. Kız arkadaşlarımızdan da çok iyi oynayanlar var. Oyun oynayan insanlar bir birini etkiliyor. Aynı oyunları oynamasak da birbirimizin oynadığı oyunlar hakkında hepimizin de bilgisi oluyor. Oyun içerisinde herkes birbirini tanıyor oyun dışı konularda da oyun oynarken sohbet edebiliyoruz.”

Katılımcılar, oyun oynama süreleriyle ilgili geçmiş dönemlerde günde 18 saatlik süreler kadar varan aralıklar ifade etmiştir: Katılımcı 1, oyun oynarken zaman zaman sabahladıklarını vurgulayarak şunları söylemiştir: “Benim günde ortalama 17-18 saati buluyordu oynadığım. Bazen oyun kendisine çok çekiyordu arkadaşlarla birlikte sabahlıyorduk. Sabah da yetmiyordu öğlene, öğleden sonra, akşama kadar oynadığımız oluyordu. Benim uyumadan oynadığım yaklaşık bir buçuk günü buldu. Sürekli oynuyordum sonra gözlerim bozuldu zaten. Oyunu bırakmak zorunda kaldım babamın baskısı yüzündün. Daha sonra gözlük aldıktan sonra tekrar başladım oynamaya. Sonra da yine 10-11 saati falan buluyordu oyun oynadığım. Deli gibi oynuyordum.” Katılımcı 5 ise oyun oynama süresiyle ilgili olarak “Açıkçası ekran kartını yakana kadar oynamışlığım var. Mola vererek 18 saatten fazla oynadığım oluyordu. Çünkü bitmesi gerekiyordu” demiştir.

3.2. Oyun Oynama Motivasyonları

Katılımcılar, bilgisayar oyunu oynamanın motivasyon kaynağı olarak; oyunların heyecan verici olması, yönetme duygusunu yaşamak, tanınmak, çevreden övgüler alma ve oyun sırasında sohbetlerle sosyalleşme güdülerini ifade etmiştir. (Tablo 2).

Tablo 2. Katılımcıların Bilgisayar Oyunu Oynama Motivasyonları

<i>Katılımcılar</i>	<i>Oyun oynama motivasyonları</i>
<i>Katılımcı 1</i>	Heyecan vermesi
<i>Katılımcı 2</i>	Gerçek hayatta yapılamayanların yapılması
<i>Katılımcı 3</i>	Takdir görmek, sosyalleşmek
<i>Katılımcı 4</i>	Günlük sıkıntılardan kurtulmak
<i>Katılımcı 5</i>	Heyecan vermesi

Katılımcılar Oyun Oynama Motivasyonları Katılımcı 1 Heyecan vermesi Katılımcı 2 Gerçek hayatta yapılamayanların yapılması Katılımcı 3 Takdir görmek, sosyalleşmek Katılımcı 4 Günlük sıkıntılardan kurtulmak Katılımcı 5 Heyecan vermesi

Katılımcı 1, oyun oynamaya başlamasıyla ilgili şunları aktarmıştır: “Çoğunlukla Wolf Team isimli oyunu oynuyordum. Daha çok eskiden internet kafelerde oynanıyordu bu oyun. Herkes bilgisayarına istediği gibi indiremiyordu. Biz de gidiyorduk internet kafeye, sonrasında bize bağımlılık yaptı bu oyun. Oynadıkça bizim rütbeler yükseldi. Büyük klanlardan istekler gelmeye başladı, kendimiz daha sonrasında klanlar kurduk falan derken,

scipe üzerinden veya team speak uygulaması üzerinden çeşitli şehirlerden arkadaşlar edindik, onlarla konuşup klan veya grup kurup oynamak çok heyecan veriyordu”

Katılımcı 2, “Gerçek hayatta yapamadığım şeyleri oyunda yapmak hoşuma gidiyordu. Mesela ben şu an için bir ülkeyi yönetemem. Oyunda yönetebiliyorum. Bir oyunda denizaltı yönetiyorum. İstediklerimi gerçekleştirme duygusu hoşuma gidiyor” demiştir.

Katılımcı 3, “Yeteneğim olduğu için arkadaşlar arasında da pohpohlanıyorum bu da beni iyi hissettiriyor. Yalnız oynadığım zaman -ki oynamıyorum- o çok sinir bozucu. Genellikle online oynuyorum. Çünkü gerçek insanlarla muhatap oluyorsunuz bu çok daha güzel. Canlı insanlarla diyalog kurup oynadığınız zaman daha güzel oluyor” diye düşüncelerini ifade etmiştir.

Katılımcı 4 “Oyun ortamında günlük akışın sıkıntılarından uzaklaşıyorum beni bambaşka bir dünyaya götürüyor. Buradan çıkmak istemiyorum” demiştir. Katılımcı 1, oyun oynama motivasyonlarıyla ilgili olarak “Benim için en büyük motivasyon tanınmaktı. Benim oynadığım oyunu 2 milyon kişi oynuyordu o 2 milyon kişi içinde 100 klan içindeki en iyi klana girmiştik ben. Sonra ben kendim klan kurdum. Oyun içerisinde tanınmama katkı sağladı” demiştir. Katılımcı 3, bilgisayar oyunu oynama motivasyonu olarak yönetme duygusunu ön plana çıkarmıştır: “Mesela benim oyundaki seviyem yüksek olduğu için benden alt seviyede oynayanlar benim sözümü tutuyorlar, onların gözünde bir komutan gibi oluyorum. Server yöneticisine kötü oynayan biri olduğunda atın bunu dediğimde hemen o kişiyi atıyorlar. Yetkim oluyor”

Katılımcı 5, “ Heyecan arayan birisi olarak içerikleri değişik oyunları denemeyi seviyorum. Bu yüzden farklı oyunlar oynuyor ve yeni şeyler keşfetmeyi istiyorum”

3.3. Oyundan Gelir Elde Etme

Katılımcılar bilgisayar oyunundan gelir elde ettiklerini ifade etmiştir. Katılımcıların gelir elde etme ile ilgili görüşleri şöyledir:

Katılımcı 1: Para kazanıyordum. Önce klan kuruyorduk. Klana gelenler klanı satın almak istiyordu. Klan puanını ne kadar yüksek tutarsan o kadar sıra öne geliyorduk. Böyle olduğu için hem klanı satıyorduk hem kendi ilerlettığımız çarları satıyorduk. Mesela slotları satın aldıktan sonra 2 silah alabiliyorduk bu da rakibi daha kolay öldürmene ya da ölmemene olanak sağlıyordu. Böyle yaparak çarı geliştiriyoorduk. KD vardı bir de. Ölüm ve öldürme oranı. Bu da ne kadar yüksek olursa çarın daha iyi olmasını sağlıyordu. Böyle olunca biz de satıyorduk. Tüp diye tabir edilen rütbeler vardı. Altın tüp, gümüş tüp mesela. Gümüş tüp olduğu zaman biz yaklaşık 800 EURO’ya satıyorduk. Klanları 250 EURO ’ya satıyorduk. Alan oluyordu bu oyunun bağımlıları çoktu. Oyunun adı Wolf Team.”

Katılımcı 2: “Ben 40 EURO kadar kazandım. Benimki farklı bir oyundu. Bu oyunda kasa denilen bir sistem vardı. Kasa açılırdı ve içinden ne çıkarsa sizin olurdu. Ben 40 EURO kazandım ama kasada yüzlerce EURO bulan eşyalar mevcut.”

Katılımcı 3: “Ben kazanıyordum. Ekip halinde birlikte oynar kademe yükseltir maç başı para alırdık. Mesela bir maç yarım saat sürse 60 TL falan alıyorduk.

Katılımcı 4: "Kazanıyorduk. Kazandıkça level atlıyorduk. Oyundan kazandığım parayla 400-500 EURO'luk bilgisayar satın aldım"

Katılımcı 5: "Farklı kazançlar peşinde değilim. Bana heyecan vermesi yeterli"

Bazı oyunlarda item adı verilen oyun araçları da ücretle satılmakta ve bunlar yüksek bazen maliyetlerle oyuncular tarafından alınmaktadır. Katılımcı 4, bazı oyuncuların oyunda hesapsızca harcama yapabildiğini "Bir oyuncunun 100 EURO'ya bir bıçak aldığını biliyorum. Bu çok da özelliği olan bir şey değildi. Sadece bir item'in görünür olması içindi" sözleriyle ifade etmiştir. Katılımcı 1 de bir oyunlardan gelir elde eden bir arkadaşını örnek göstererek "Benim bir arkadaşım buradan büyük paralar kazanıyor. Küçük çocuklara hitap eden Minecraft diye bir oyun var. Bunu oynayanlar GTA veya challenge videoları yapıp siteye koyuyor. İnsanların ilgisini çekmek için yapıyorlar bunu. Youtube çektiği izleyici için bunlara para ödüyor" demiştir.

Bilgisayar oyunlarındaki alışverişler kredi kartı ile yapılmaktadır. Yaşı küçük olan oyuncular bu alışverişleri aile büyüklerinin kredi kartlarıyla yapmaktadır. Katılımcı 4, bir arkadaşının oyunlarda yüksek bedeller ödeyerek ailesini maddi anlamda zora soktuğunu dile getirmiştir.

Ağa bağlı oyun oynanırken ekrandan izleyenler "bağış" da yapabilmektedir. Katılımcı 4, bilgisayar oyunlarını erkekler kadar kızların da oynadığını vurgulayarak "Kızlar oynarken erkekler daha çok bağış yapıyor. Bazı kız oyuncular açık saçık giyinerek bağış miktarını arttırıyor. Kız güzelse daha çok bağış yapılıyor" sözleriyle gözlemlerini aktarmıştır.

3.4. Oyun-Gerçek Hayat İlişkisi

Katılımcılar bilgisayar oyunu oynamanın gerçek hayata olumlu katkıları olduğunu ifade etmiştir. Katılımcı 1, gerçek hayata katkısı olarak oyunların silah kullanmayı öğrettiği örneğini vermiştir: "Ben gerçek hayatta elime silah sürmemiştim. Oyunu oynarken milimetrik yerlerden insanları vuruyordum. İlk defa silahı elime aldığım bir gün hedefi vurdum. Bu oyun sayesinde oldu."

Katılımcı 2, bu konuda "Benim oynadığım oyunda tarihten karakterler vardı. Ben o karakterleri merak edip araştırıyordum böyle bir katkısı oldu" derken Katılımcı 4 de oyun sayesinde araç kullanmayı öğrendiği vurgulamıştır: "Mermi numaralarını oyunda öğrendik. Ben araba kullanmayı oyundan öğrendim. Simülasyon oyunu oynuyordum. Babamla bir gün ilk kez araba kullandım ve şeritten çıkmadan düzgün bir şekilde arabayı kullandım. Bu oyun sayesinde oldu."

4. SONUÇ

4.1 Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma nitel bir çalışma olup dezavantajlı gençlerin E-Sporu kariyer planlaması içerisinde ne ölçüde düşündükleri ilgili verilere yer vermektedir.

Araştırmanın sonuçları şöyle sıralanabiliriz:

Gençlerin çalışma neticesinde e-spora yönelmeli durumunda elde edecekleri kazanımlar

- E-sporunda örgütlenme ve kurumsallaşma konularında bilgi sahibi olmalarına imkan tanımaktadır.
- E-sporunda lisanslama olgusu öğrenecek katılımcılar, bir kurum bünyesinde faaliyetlerini nasıl sürdürebilecekleri hakkında bilgi sahibi olma imkanı bulacaklardır.

- Katılımcıların takım çalışmasına uyum, liderlik, analitik düşünce, iş ahlakı, pozitif tutum, yaratıcılık gibi yetenekleri gelişmesine imkan sağlayacaktır.
- E-spor da müsabakalarının düzenlenmesi konusunda genel hatları ile bilgi sahibi olmaktadır.
- Katılımcılar e-spor sayesinde tanıştıkları bireylerle networklerini geliştirmiş ve farklı ülkelerin kültürünü tanıyıp, vizyonlarını genişletme imkanı bulmaktadırlar.
- Bu oyun üzerindeki olumsuz ön yargıların kırılmasına ancak oyun içerisindeki kişisel katkıların değerlendirmesi ile mümkün olacaktır.
- Çalışma içerisinde kazanılan becerilerle gelecek dönemlerde E-spor adına farklı çalışma gerçekleştirebilecek katılımcılar, bu sayede popüler bir geleceğe sahip olan bir bu sporun tanıtılmasında aktif rol alacaklardır.
- Uluslararası arkadaşlar edindikleri tespit edilmiştir.
- Kendi aralarında tecrübe aktarımı yaptıkları görülmüştür.
- Özgüven, kendini ifade edebilme ve yaratıcılıkları konusunda doğrudan gelişim sağladıkları tespit edilmiştir.
- E-Spor alanındaki güncel gelişim ve değişimleri öğrenebilmeleri ve deneyimlemeleri kazandıkları görülmüştür.

Bu doğrultuda gençlerin, özellikle fiziksel dezavantajlı bireylerin gerekli eğitimleri almaları koşulu ile E-Sporu kariyer planlamalarının içerisinde almaları hem kişisel gelişimleri hem de sosyal anlamda kendilerine katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu spor branşının kişisel benlik algısını geliştirdiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

Akın, E. (2008) Elektronik Spor: Türkiye'deki Elektronik Sporcular Üzerine Bir Araştırma, Anadolu Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Argan, M. Özer, A., Akın, E. (2015) Elektronik Spor: Türkiye'deki Siber Sporcuların Tutum Ve Davranışları, Spor Yönetimi Ve Bilgi Teknolojileri Dergisi, 1(2), 1-11.

Akçetin, E., Çelik, U., Yaldır, A., Herand, D.: 'Dijital oyunlar ve istihdam: Türkiye için öneriler', Journal of Research in Entrepreneurship Innovation and Marketing, C.I, Sayı: 2, 2017, s.136-153.

Memduh KOCADAĞ (2017) , ELEKTRONİK SPOR KARIYERİ VE EĞİTİM, Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi, i, 1/2, 2017 e-ISSN: 2564-7202

Süleyman YÜKÇÜ1 , Emre KAPLANOĞLU, (2018) e-SPOR ENDÜSTRİSİ, UIİİD-IJEAS, 2018 (17. UIK Özel Sayısı):533-550 ISSN 1307-9832

Rüstem Mustafaoğlu, E-spor ve Sağlık, Derleme/ REVIEW ARTICLE Current Addiction Research 2019;1(1)

Türkiye E-Spor Federasyonu 25 Eylül 2019 İstanbul 1. Espor çalıştay Raporu

YÜKSEK ŞİDDETLİ KOŞU PERFORMANSININ MÜSABAKA SONUÇLARIYLA İLİŞKİSİ: TÜRKİYE A MİLLİ FUTBOL TAKIMI ÖRNEĞİ

THE RELATIONSHIP OF HIGH INTENSITY RUNNING PERFORMANCE WITH
COMPETITION RESULTS: THE EXAMPLE OF TURKISH NATIONAL FOOTBALL TEAM

Prof. Dr. Mahmut AÇAK¹

¹Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Antrenörlük Eğitimi, Çanakkale,
Türkiye

ORCID: 0000-0002-2843-4834

Arş. Gör. Hakan BÜYÜKÇELEBİ²

²İnönü Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Antrenörlük Eğitimi, Malatya, Türkiye

ORCID: 0000-0002-5504-6917

Dr. Hasan ABANOZ¹,

¹Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Antrenörlük Eğitimi, Çanakkale,
Türkiye

ORCID: 0000-0002-4415-6723

ÖZET

Günümüz futbolunda müsabaka ve antrenman esnasında gerçekleştirilen fiziksel aktivitelerin analizi artık yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Bununla birlikte, oyun içi değişken ve fiziksel performans parametreleri skora etkisi olabilen faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Teknik ve taktiksel detaylara dayalı birçok çalışma bulunmaktadır. Sezon öncesi ve esnasında fiziksel performans parametrelerinin düzeyini belirlemek amacıyla farklı tekniklerle ölçümler yapılırsa da sonuca etkisinin belirtildiği çalışma sayısı oldukça azdır. Yapılan bu çalışmanın amacı ise; müsabakalardaki yüksek şiddetli koşu verilerinin değerlendirilmesiyle galibiyete ulaşmak için ortalama yüksek şiddetli koşu sayısını belirlemektir.

Çalışmada, EURO 2020 Elemelerinde mücadele eden Türkiye A milli futbol takımının 10 müsabakası değerlendirilmiştir. Çalışmada 8 (1 yanıt ve 7 belirleyici) farklı yüksek şiddetli koşu değişkeni analiz edilmiştir. Fiziksel performans verileri Sentio Sports Analytics yazılımından elde edilmiştir. Veri setindeki örüntüleri ortaya çıkarılmasında ilişkilendirme kuralı yöntemlerinden Apriori algoritması kullanılmıştır. İlişkilendirme kurallarını oluşturmak için destek ve güven ölçütleri ele alınmıştır. Minimum destek ve güven değerleri sırasıyla 0.3 ve 0.9 olarak belirlenmiştir. Hesaplamalarda R istatistik yazılımı ve Arules kütüphanesi kullanılmıştır.

Çalışma sonucunda, Türkiye A milli futbol takımının EURO 2020 eleme müsabakalarındaki yüksek şiddetli koşu verileri göz önünde bulundurulduğunda, defans oyuncularının yüksek şiddetli koşu mesafeleri 2520 ile 2840, orta saha oyuncularının yüksek şiddetli koşu mesafeleri 1590 ile 2330, forvet oyuncularının yüksek şiddetli koşu mesafeleri 1270 ile 3020 metre arasındayken galibiyete ulaşma oranında artış olduğu belirlenmiştir. Müsabaka esnasında gerçekleştirilen yüksek şiddetli koşu sayılarına bakıldığında; defans oyuncularının 111 ile 158, orta saha oyuncularının 79 ile 86.3, forvet oyuncularının ise 53.7 ile 153 arasında yüksek şiddetli koşu gerçekleştirimleri halinde takımın galibiyet ihtimalinin daha fazla olduğu ortaya konmuştur.

Türkiye A milli takımının EURO 2020 eleme müsabakalarında gerçekleştirdiği yüksek şiddetli koşu değerlerinin galibiyeti elde edebilmek için hangi aralıklarda olması gerektiği bu çalışma sonucunda açıklanmaktadır. Analizi yapılan veriler antrenörler ve spor bilimciler tarafından değerlendirilirken, oyuncuların milli takım motivasyonunu, birlikte oynama alışkanlıklarının daha az olduğunu, deplasman yolculuklarındaki farklılıkları gözden kaçırmamalıdır.

Anahtar Kelimeler : Futbol, yüksek şiddetli koşu, analiz, fiziksel performans

ABSTRACT

In today's football, the analysis of physical activities during competition and training is quite common. In addition, in-game variables and physical performance parameters appear as factors that can affect the score. Some analyzes and measurements are indispensable elements to increase the performance of the team and to monitor the development throughout the season. There are many studies based on technical and tactical details. Although measurements are made with different techniques to determine the level of physical performance parameters before and during the season, the number of studies in which the effect on the result is stated is very few. The aim of this study is to determine the average number of high-intensity runs to achieve winning by evaluating the high-intensity running data in the competitions.

In the study, 10 competitions played by Turkish national team were analyzed. The dataset used in the study consisted of 7 variables. Physical performance data were retrieved from Sentio Sports Analytics Software. In order to reveal the patterns in the dataset, Apriori algorithm was used. Support and confidence metrics were utilized to form the association rules. Minimum support and confidence values were selected 0.3 and 0.9, respectively. R statistical software and Arules library were used for the calculations.

According to high intensity running data from the Turkey national football team in EURO 2020 qualifying group, the high intensity running distances of the defenders were between average of 2520 and 2840, the high intensity running distances of midfielders were between average of 1590

and 2330, and the high intensity running distance of the strikers was between average of 1270 and 3020 meters, while the win rate of the team increased. According to the number of high intensity running, it was determined that if the defenders performed between 111 and 158, midfielders performed between 79 and 86.3, the strikers between 53.7 and 153, the probability of the team to win was higher.

As a result of this study, it is explained at what intervals the high-intensity running values of the Turkey A national team in the EURO 2020 qualifying competitions should be in order to achieve the winning. While the analyzed data are being evaluated by coaches and sports scientists, it should be taken into account that the motivation of the players for the national team and their less habits of playing together.

Keywords : Football, high intensity running, analysis, physical performance

GİRİŞ

2014 yılında yayınlanan verilere göre, dünya çapında futbol 265 milyon futbolcu ve 5 milyon hakemin katılımıyla en popüler spor branşlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Haugen, 2014). Ayrıca, oynanabilirliği, ulaşılabilirliği, kitlesel etkisinin fazla olması sebebiyle toplum tarafından en fazla ilgi çeken spor branşı olarak nitelendirilebilir. Takımların fiziksel ve taktiksel olarak son durumlarını öğrenebilmek amacıyla, antrenörler müsabaka analizine oldukça önem vermektedir. Son yıllarda bu durum müsabaka analizine yönelik bilimsel araştırmalardaki artış ile de desteklenmektedir. Bahsedilen analiz yöntemleri antrenörlerin kişisel yorum yapmasından kaçınması açısından oldukça önemlidir (Carling, Williams ve Reilly, 2007). Diğer tüm spor branşlarında olduğu gibi, gerek teknolojinin gelişimi, gerekse toplumların oyuna gösterdiği tepki dolayısıyla futbolda yıllar içerisinde değişikliğe uğramıştır. Bu durum takımların oyunlarını daha hızlı ve aksiyonlara daha çabuk girebilecek şekilde geliştirmesiyle de açıklanabilir.

Oyunun daha hızlı oynanmasının temel amacı rakibin önlem almasına olanak vermemektir. Takımlardaki sürekli olarak aksiyona girme isteği veya rakibin aksiyonlarına reaksiyon gösterme isteği için fiziksel kondisyon durumunun yeterli olması gereklidir. Spor bilimciler bu konu üzerinde çalışmalar yaparak farklı antrenman modelleri geliştirmişlerdir. Birden fazla parametrenin düzenli olarak uygulanması halinde oyuncular fiziksel olarak müsabakaya hazır hale gelirler. Oyuncuların antrenman veya müsabaka esnasındaki organizmada verilen fizyolojik reaksiyonlar teknolojinin de yardımıyla anlık olarak takip edilebilmektedir.

Elde edilen veriler, sporcunun hazır olma durumunu ortaya koyan bir unsurdur. Antrenörler bu verileri yorumlar ve taktiksel stratejilerini elde edilen fiziksel parametre verilerini de göz önünde bulundurarak şekillendirirler. Dolayısıyla, oyunu yönlendiren hamleler açısından oyuncuların fiziksel durumları oldukça önem arz etmektedir. Fiziksel performans durumunun önemi göz önüne alınarak yapılan bu çalışmanın amacı;

Bu doğrultuda yapılan bu çalışmanın amacı; Türkiye A milli futbol takımının EURO 2020 eleme müsabakalarındaki yüksek şiddetli koşu verilerini ele alarak galibiyete ulaşmak için yapılan ortalama yüksek şiddetli koşu sayı ve mesafesini tespit etmektir.

MATERYAL VE METOT

Çalışmada, EURO 2020 eleme müsabakalarında mücadele eden Türkiye A milli futbol takımının grup aşamasında oynadığı 10 müsabaka ele alınmıştır. Çalışmada kullanılan veri seti 9 (1 yanıt ve 8 tahmin) değişkenden oluşmaktadır. 1 yanıt değişkeni galibiyet/mağlubiyettir. Değişkenlerin kategorik veya numerik olduğuna, rolüne ve tanımlamalarına ilişkin bilgiler tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere ilişkin bilgiler

Çalışmada yer alan fiziksel performans parametreleri Sentio Sports Analytics yazılımı kullanılarak notasyonel analiz tekniğiyle elde edilmiştir. Değişkenlerin kategorik veya numerik olduğuna, rolüne ve tanımlamalarına ilişkin bilgiler tablo 1'de verilmektedir. Özellik seçim aşamasında RStudio (Sürüm 1.1.453) yazılımı ve Boruta paketi kullanılırken, modelleme aşamasında IBM SPSS Statistics 22.0 yazılımı kullanılmıştır. Apriori algoritması veri setindeki örüntüleri ortaya çıkarmak amacıyla kullanılmıştır.

BULGULAR

Çalışmamızın sonuçlarına göre Türkiye A Milli futbol takımının fiziksel performans verilerinden yola çıkarak; takımın toplam yüksek şiddetli koşu sayısı ile mesafesi, defans oyuncularının yüksek şiddetli koşu sayısı ile mesafesi, orta saha oyuncularının yüksek şiddetli koşu sayısı ile mesafesi ve forvet oyuncularının yüksek şiddetli koşu sayısı ile mesafesi verilerinin galibiyeti elde etmek için olması için gerekli ortalamaları belirtilmiştir.

Bu doğrultuda; Türkiye A Milli futbol takımının EURO 2020 eleme müsabakalarındaki kazandığı ve kaybettiği müsabakalar ele alınmış; toplam yüksek şiddetli koşu sayısı 349-422 arasında gerçekleştiğinde ve yüksek şiddetli koşu mesafesi de takım olarak toplam 114-117 km arasında olduğunda takımın galibiyete daha yakın olduğu ortaya konmuştur.

Variable	Abbreviation	Variable Type	Definition	Role
galibiyetmaglubiyet	Group	Categorical	Multinomial	Response
toplamyşsayı	V4	Numerical	Positive integer	Predictor
toplamyşkm	V5	Numerical	Positive integer	Predictor
defansyşsayı	V8	Numerical	Positive integer	Predictor
defansyşmesafemetre	V9	Numerical	Positive integer	Predictor
osyşsayı	V12	Numerical	Positive integer	Predictor
osyşmesafemetre	V13	Numerical	Positive integer	Predictor
foryşsayı	V16	Numerical	Positive integer	Predictor
foryşmesafemetre	V17	Numerical	Positive integer	Predictor

Farklı mevkilerdeki oyuncuların yüksek şiddetli koşu verileri incelendiğinde ise; galibiyetle sonuçlanan müsabakalarda defans oyunlarının ortalama yüksek şiddetli koşu sayısının 111 ile 152 arasında olduğu belirlenmiştir. Yüksek şiddetli koşu mesafesi verilerinde ise defans oyuncularının ortalama yüksek şiddetli koşu mesafelerinin 2520 ile 2840 metre arasında olduğu tespit edilmiştir.

Orta saha oyuncularının yüksek şiddetli koşu verilerinde ise bir müsabakada ortalama 79 ile 86 defa yüksek şiddetli koşu gerçekleştirildiğinde takımın galibiyete daha yakın olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Türkiye A Milli takımının orta saha oyuncuları toplamda 1590 ile 2330 metrelik yüksek şiddetli koşu gerçekleştirmeleri müsabakanın galibiyetle sonuçlanmasında önemli bir parametredir.

Forvet oyuncularının yüksek şiddetli koşu verileri ele alındığında ise; ortalama 53 ile 153 defa gerçekleştirilen yüksek şiddetli koşular Türkiye A Milli futbol takımının galibiyeti elde etmesine yardımcı olmuştur. Bununla birlikte, 1270 ile 3020 metre arasında gerçekleştirilen yüksek şiddetli koşu mesafeleri elde edildiğinde takımın müsabakayı kazandığı tespit edilmiştir.

TARTIŞMA

Bu çalışma, EURO 2020 eleme müsabakalarında mücadele eden Türkiye A Milli futbol takımının yüksek şiddetli koşu performans verilerinin incelenerek, galibiyete ulaşmak için gereken ortalama yüksek şiddetli koşu değerlerinin sayısal verilerini ortaya konmuştur. Yapılan çalışmalar; elit sporcuların elit olmayan sporculara oranla yüksek şiddetli koşu sayısının daha fazla olduğunu ortaya koymuştur (Mohr, Krustup, Bangsbo, 2003). Bununla birlikte, futbolun aerobik kapasite ve dolayısıyla yüksek şiddetli koşular ile olan ilişkisi daha önceki çalışmalarda saptanmıştır (Mohr ve ark., 2003; Reilly, 2007; Bradley, Sheldon, Wooster, Olsen, Boanas, Krustup, 2009; Rampinini, Impelizzeri, Castagna, Coutts, Wisloff, 2009).

Müsabaka esnasındaki koşu performansı, topa sahip olma veya oyuncuların buldukları pozisyonum sorumluluğu gereği yapmak istedikleri aksiyonlarla doğrudan ilişkilidir. Takımların oyun stratejisi de bu bağlamda önemli bir unsurdur. Topun rakipte olmasını ve kontratak yapmayı fırsat olarak gören takımlar ile oyunu rakip sahada oynayarak topa sürekli sahip olmak isteyen takımların koşu performansları farklılık gösterebilir. Nihayetinde, koşu performansı takımın planlarını doğru bir şekilde saha yansıtması açısından bir anahtar olarak değerlendirilebilir. Literatürde yer alan, yüksek şiddetli koşu performansının müsabaka sonucuna etkisini gösteren ve antrenörlere yol gösteren bir unsur olduğunu belirten çalışmalar bulgularımızla paralellik göstermektedir (Bradley ve ark. 2009; Rampinini ve ark. 2007).

Futbolda, her pozisyonun farklı görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. Bununla birlikte, yıllar içerisinde futbol değiştiğçe pozisyonlardaki kavramlar da değişime maruz kalmıştır. Oyuncuların görev tanımları fiziksel performans verilerine de yansiyabilir. Bu nedenle, yapılan bu çalışmada

farklı mevkilerde yer alan oyuncuların yüksek şiddetli koşu verileri de ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Literatürde yüksek şiddetli koşu performansının veya fiziksel performans parametrelerinin mevkilere göre değişimiyle ilgili çalışma sayısı oldukça azdır. Bunun yanı sıra, literatürde yer alan az sayıdaki çalışma bu çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir. Mohr ve ark. (2003) yaptıkları çalışmada, yüksek şiddetli koşu ve sprintlerin pozisyonlara göre farklılık gösterebileceğini açıklamışlardır. Yapmış olduğumuz çalışmada ise her mevkinin ortaya koyduğu yüksek şiddetli koşu verilerinin sayı ve mesafe olarak birbirinden farklı olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca, Türkiye A Milli futbol takımının galibiyetle ayrıldığı müsabakalardaki veriler değerlendirilerek galibiyeti elde etmeyi sağlayacak en yakın verilerde çalışmada açıklanmıştır. Futbol; taraftarların beklentisi, takımların birbirlerine karşı aldıkları önlemler, spor teknolojisinin uygulanabilirliğinin artması gibi etkiler sonucunda yıllar içerisinde değişikliğe uğramıştır. Dünya genelinde, başarıya ulaşan takımlar, antrenörler ve teknik ekipler göz önüne alındığında sözü edilen değişikliği ön gören ve bunlara hazırlık yapanların başarıya daha yakın olduğu bilinen bir gerçektir. Antrenörlerin ortaya koymak istediği taktiksel yaklaşımların gerçekleşebilmesi için, oyuncu grubunun saha içerisindeki her koşula fiziksel olarak hazır olması gereklidir. Hazır olma sürecinin takibi ve değerlendirmesi de yapılan bu çalışma gibi, analiz yöntemleriyle mümkün hale gelmektedir. Ortaya koyduğumuz veriler, hem takımların sergilediği fiziksel performans verileri açısından hem de mevki farklılıklarının sahaya yansımaları açısından spor bilimciler ve antrenörler tarafından değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

- Bradley P, Sheldon W, Wooster B, Olsen P, Boanas P, Krstrup P, (2009). High-intensity running in English FA Premier League soccer matches. *Journal of Sports Sciences*. 27(2): 159-68.
- Carling, C, (2013). Interpreting physical performance in Professional soccer match-play: Should we be more pragmatic in our approach? *Sports Medicine*. 43(8): 65 5-63.
- Haugen, T (2014). The role and development of sprinting speed in soccer. University of Adger.
- Mohr M, Krstrup P, Bangsbo J. (2003). Match performance of high-standard soccer players with special reference to development of fatigue. *Journal of Sports Sciences*. 21(7), 519-28.
- Rampinini E, Impelizzeri F. M, Castagna C, Coutts A. J, Wisloff U. (2009). Technical Performance During Soccer Matches Of Italian Seria A League: Effect Of Fatigue And Competitive Level. *Journal Of Sciences And Medicine In Sport* 12:227-233
- Reilly, T, (2007). *The Science of Training-Soccer*. Routledge. 1st Edition.

**NÖROBLASTOM TEDAVİSİ GÖREN HASTADA MİKRODONTİ VE DİŞ GERM
EKSİKLİĞİ: BİR OLGU SUNUMU**

MICRODONTIA AND TOOTH GERM DEFICIENCY IN A PATIENT TREATED FOR
NEUROBLASTOMA: A CASE REPORT

Dr. Öğr. Üyesi Nazan KOÇAK-TOPBAŞ
(Sorumlu Yazar)

Mersin Üniversitesi, Diş Hekimliği Fakültesi, Ağız, Diş ve Çene Radyolojisi Anabilim Dalı,
Mersin, Türkiye

ORCID NO : 0000-0002-3717-2098

ÖZET

Nöroblastom, yaş ilerledikçe prognozu kötüleşen ve küçük çocukları etkileyen nöral krestin embriyonik sempatoadrenal soyundan kaynaklanan son derece nadir bir gelişimsel neoplazmdır. Nöroblastom, tipik olarak adrenal medulla veya paraspinal ganglionlarda sempatik sinir sistemi dokularından tümör olarak ortaya çıkar ve bu nedenle boyun, göğüs, karın veya pelviste kitle lezyonları olarak ortaya çıkabilir. Düşük sağ kalım oranı ve nadir olması nedeniyle nöroblastom tedavisi için standart bir diş tedavi protokolü yoktur. Pediyatrik onkolojide kullanılan kemoterapi ve radyoterapi hastalarda genellikle diş gelişiminde bozukluklarına neden olur. Bu vaka raporunun amacı, erken yaşta nöroblastom tedavisi gören bir hastada kemoterapi ve radyoterapinin diş gelişimi üzerindeki geç etkilerini sunmaktır.

Bu olguda erken tedavi edilen nöroblastom için cerrahi, kemoterapi ve radyoterapi tedavileri alan bir erkek çocuk hasta sunulmaktadır. Kliniğimize 6,8 yaşında başvuran erkek hasta nöroblastom tedavilerini bitirdiğini ve iyileştiğini belirtmişti. Hastanın klinik ve radyolojik muayenesinde birinci molar dişlerinin olağan bir şekilde sürdüğü, 34,35 ve 45 nolu diş germlerinde eksiklik ve 44 numaralı diş germinde mikrodonti olduğu gözlenmiştir. Diğer dişleri ve yüz formunda herhangi bir etkilenme söz konusu değildir.

Nöroblastom yönünden tedavi edilen çocuklarda kemoterapi ve radyoterapi diş gelişimini olumsuz etkileyebilir. Bu durum diş hekimi tarafından dikkatle ele alınmalıdır. Çocuklarda diş ve oklüzyon gelişiminin izlenmesi, herhangi bir diş tedavisi için önleyici ve onarıcı bir protokole uyum açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Adrenektomi; diş hekimliği; nöroblastom; kemoterapi; radyoterapi

ABSTRACT

Neuroblastoma is an extremely rare developmental neoplasm arising from the embryonic sympathoadrenal origin of the neural crest, which affects young children and whose prognosis worsens with age. Neuroblastoma typically arises from sympathetic nervous system tissues in the adrenal medulla or paraspinal ganglia and may therefore present as mass lesions in the neck, chest, abdomen, or pelvis. There is no standard dental treatment protocol for the treatment of neuroblastoma due to its low survival rate and rarity. Chemotherapy and radiotherapy used in pediatric oncology usually cause dental development disorders in patients. The purpose of this case report is to present the late effects of chemotherapy and radiotherapy on tooth development in a patient treated for neuroblastoma at an early age.

In this case, a boy patient who received surgery, chemotherapy and radiotherapy for early-treated neuroblastoma is presented. A 6.8-year-old male patient who applied to our clinic stated that he had finished neuroblastoma treatments and recovered during the examination. In the clinical and radiological examination of the patient, it was observed that the first molar teeth erupted normally, there was a deficiency in tooth germs 34, 35 and 45, and microdontia in tooth germ 44. The patient's other teeth and face form were not affected by neuroblastoma.

Chemotherapy and radiotherapy may adversely affect tooth development in children treated for neuroblastoma. This situation should be handled carefully by the dentist. Monitoring the development of teeth and occlusion in children is important for compliance with a preventive and restorative protocol for any dental treatment.

Keywords: Adrenectomy; chemotherapy; dentistry; neuroblastoma; radiotherapy

GİRİŞ

Nöroblastom en yaygın çocukluk çağı tümörlerinden biridir. Nöral krest hücrelerinden kaynaklanan solid bir tümördür ve birincil olarak vücudun her yerinde, ancak en sık olarak retroperitonda ortaya çıkabilir. Çoğu hastada tanı anında metastaz olma olasılığı yüksektir ve geniş bir klinik davranış yelpazesi göstermektedir. Bu sebeple bu hastalara risk temelli sistem geliştirilmiştir. Hastalar risk analizine göre düşük, orta ve yüksek olarak katogorize edilir ve bu sınıflamaya göre farklı tedavi prosedürleri uygulanır (Remmers vd.,2006).

Nöroblastom hastalarında kullanılan yoğun multimodalite tedavisinin kas-iskelet sistemi anormallikleri, kardiyopulmoner sekeller, ototoksisite, renal tübül hasarı, gonadal fonksiyon bozukluğu, endokrin sonuçlar, sekonder malign neoplazmalar ve psikososyal etkiler gibi geç yan etkileri olduğu gösterilmiştir (Weinstein vd., 2003).

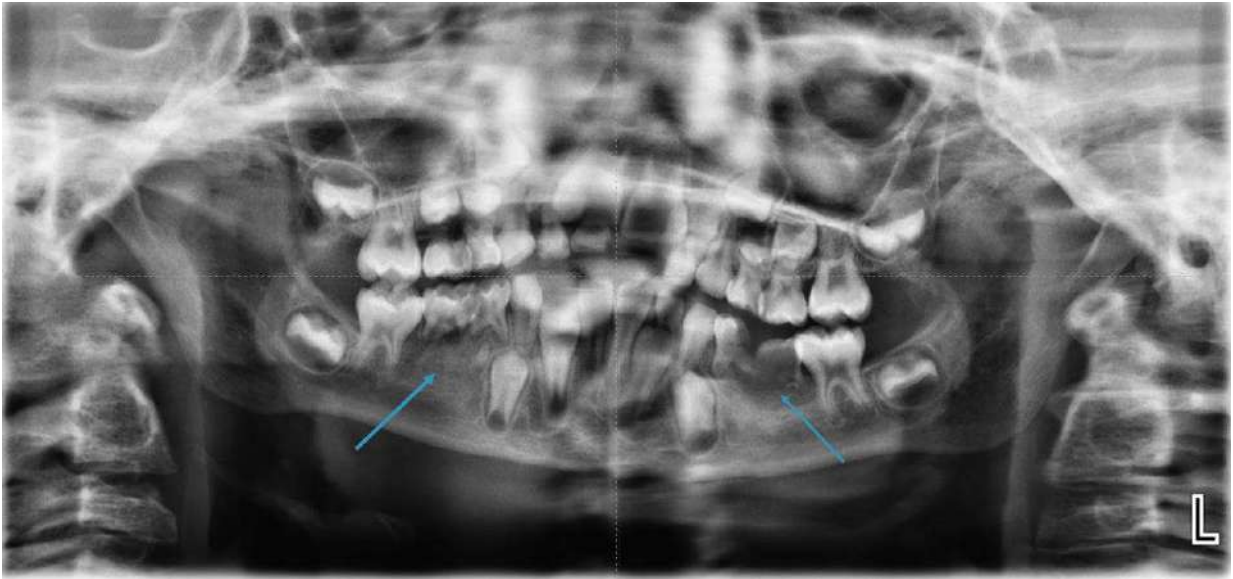
Karşılaşılan anomaliler bunlarla sınırlı olmamakla birlikte, dişlerin ve çenelerin az gelişmesini, tam veya kısmi diş agenezisini, kök malformasyonunu ve çene hipoplazisini içermektedir. Amelogenez tamamlanmadan medikal tedavisi devam eden çocuklarda diş

gelişimi üzerindeki etkiler daha da belirgin olmaktadır. Tedavileri kalsifikasyon tamamlanmadan gerçekleşirse diş germi zarar görebilir veya tahrip olabilir. Morfolojik değişiklikler arasında mikrodonti, hipodonti, kron- kök şekil anomalileri ile mandibular hipoplazi yer almaktadır. Zarar görmüş kök gelişimi, alveolar kemik büyümesinin azalmasına ve yüzün alt üçte birinin dikey gelişiminin durmasına da sebebiyet verebilir (Zwetchkenbaum vd., 2007).

Literatürde, hem süt dişleri hem de daimi dişlerde kemoterapi tedavisi alan çocuklarda diş gelişim anomalilerini saptayan çalışmalar veya olgu serileri mevcuttur. (Kaste vd., 1998; Goho, 1993) Bu olgu sunumunun amacı da, erken yaşta nöroblastom tedavisi gören bir hastada kemoterapinin diş gelişimi üzerindeki geç etkilerini sunmaktır.

OLGU

Bu olgu 6,8 yaşında erkek hastadır ve klinik ve radyolojik muayenesini gerçekleştirmek üzere Mersin Üniversitesi Diş hekimliği Fakültesi Ağız Diş ve Çene Radyolojisi Anabilim dalına başvuru yapmıştır. Hastadan alınan anamnezde 2 yaş civarında ameliyat olduğu, 2-4 yaş arası dönemde de radyoterapi ve kemoterapi tedavilerini tamamladığı bilgilerine ulaşılmıştır. Tamamen iyileşen hastanın ekstraoral muayenesinde ve yüz formunda herhangi bir anomali saptanmamıştır. İntraoral muayenesinde ise, birinci molar dişlerinin olağan bir şekilde sürdüğü, 34, 35 ve 45 nolu diş germilerinde eksiklik ve 44 numaralı diş germinde de panoramik grafi üzerinde mikrodonti olduğu görülmüştür. Diğer dişlerinde ise çürük varlığı dışında herhangi bir etkilenme söz konusu değildir. Oklar daimi molar diş agenezisini (34, 35 ve 45) ve premolar (44) mikrodontik gömülü dişi göstermektedir (Şekil 1).

Şekil 1. Daimi molar diş agenezisi ve premolar mikrodontik gömülü diş

TARTIŞMA

Bu olgudaki en çarpıcı diş bulgusu mikrodontidir. Mikrodonti prevelansının oldukça düşük olduğu bildirilmiştir. Bazı çalışmalarda yüksek doz radyoterapi ve kemoterapi ile normalden daha çok miktarda mikrodontik diş sayısına rastlandığı da bildirilmiştir (Hölttä vd., 2002). Hasta ne kadar gençse agenezi ve mikrodonti riskinin de o kadar yüksek olduğu belirtilmiştir (Hölttä vd., 2005). Çalışmamızda da bu bulguları doğrular nitelikte hem mandibular molar diş agenizisi ve mikrodontik diş varlığına rastlanmıştır.

Literatürde kemoterapi ajanlarının doza bağımlı olarak, kesici dişlerin taç boyutlarını azalttığı görülmüştür (Koppang, 1973). Ancak tam olarak, mikrodonti geliştirme mekanizması çözülebilmiş değildir. Kemoterapinin, diş gelişimini sadece odontojenik hücreler üzerinde doğrudan toksik etkiler yoluyla değil, aynı zamanda diş gelişimi boyunca çeşitli sinyal molekülleri epitelyal ve mezenkimal dokular arasındaki etkileşimlere aracılık ettiği için diş gelişimi sırasında hücre iletişimini bozarak da etkileyebildiği düşünülmektedir (Thesleff, 2003).

Dişlerin şekil ve boyut anomalilerinin radyasyona maruz kaldığı evre ile ilişkili olabileceği literatürde belirtilmiştir (Profit, 2000; Jernvall vd., 2000). Sunulan olguda da, alt premolar dişlerin kalsifikasyon evresinde muhtemelen bu dişler o evrede kemoterapi ve radyoterapiye maruz kalmış olup germ oluşumu bozulmuştur (mikrodonti) veya gerçekleşmemiştir.

Ayrıca etiyolojik faktör olarak kemoterapinin ve radyoterapinin, hem dişlerin hem de nöroblastomun nöral krestten köken alması nedeniyle, anormal diş gelişiminde dişlerin ve nöroblastomun ortak kökeninin de bir rol oynayabileceği göz ardı edilmemelidir.

SONUÇ

Nöroblastom tedavisi gören çocuklarda kemoterapi ve radyoterapi dişlerin gelişimini olumsuz etkileyebilir. Bu, diş hekimi tarafından dişlerin, çenelerin ve oklüzyonun gelişiminin izlenmesi sırasında dikkatle takip edilmelidir.

KAYNAKLAR

- Goho, C. (1993). Chemoradiation therapy: effect on dental development. *Pediatr Dentist*, 15, 6–12.
- Höittä, P., Alaluusua, S., Saarinen-Pihkala, U.M., Peltola, J., & Hovi, L. (2005). Agenesis and microdontia of permanent teeth as late adverse effects after stem cell transplantation in young children. *Cancer*, 103(1), 181-90.
- Höittä, P., Alaluusua, S., Saarinen-Pihkala, U.M., Wolf, J., Nyström, M., & Hovi, L. (2002) Long-term adverse effects on dentition in children with poor-risk neuroblastoma treated with high-dose chemotherapy and autologous stem cell transplantation with or without total body irradiation. *Bone Marrow Transplant*. 29(2), 121-7.
- Jernvall, J., Keranen, S.V., & Thesleff, I. (2000). Evolutionary modification of development in mammalian teeth: quantifying gene expression patterns and topography. *Proc Natl Acad Sci USA*, 97, 14444–8.
- Kaste, S.C., Hopkins, K.P., Bowman, L.C., & Santana, V.M. (1998). Dental abnormalities in children treated for neuroblastoma. *Med Pediatr Oncol*, 30, 22–7.
- Koppang, H.S. (1973). Histomorphologic investigations on the effect of cyclophosphamide on dentinogenesis of the rat incisor. *Scand J Dent Res*, 81, 383–96.
- Proffit, W.R. (2000). *Contemporary Orthodontics*, 3rd edn. St Louis: CV Mosby
- Remmers, D., Bökkerink, J.P., & Katsaros, C. (2006) Microdontia after chemotherapy in a child treated for neuroblastoma. *Orthod Craniofac Res* 9(4), 206-10.
- Thesleff, I. (2003). How to build a tooth? *Developmental biology is revealing the instructions*. In: Schou L, editor. *Nordic Dentistry Yearbook 2003*. Copenhagen: Quintessence Publishing Group, pp. 117–128.
- Weinstein, J.L., Katzenstein, H.M., & Cohn, S.L. (2003). Advances in the diagnosis and treatment of neuroblastoma. *Oncologist*, 8, 278–92.
- Zwetchkenbaum, S.R., & Oh, W.S. (2007). Prosthodontic management of abnormal tooth development secondary to chemoradiotherapy: a clinical report. *J Prosthet Dent*, 98(6), 429-35.

**NOONAN SENDROMUNUN MAKSİLOFASİYAL BÖLGEDEKİ RADYOLOJİK
BULGULARI: BİR OLGU SUNUMU**

**RADIOLOGICAL FINDINGS OF NOONAN SYNDROME IN THE MAXILLOFACIAL
REGION: A CASE REPORT**

Dr. Öğr. Üyesi Nazan KOÇAK-TOPBAŞ
(Sorumlu Yazar)

Mersin Üniversitesi, Diş Hekimliği Fakültesi, Ağız, Diş ve Çene Radyolojisi Anabilim Dalı,
Mersin, Türkiye

ORCID NO : 0000-0002-3717-2098

ÖZET

Noonan sendromu (NS), göğüs deformasyonu, doğuştan kalp hastalığı, kısa boy özellikleriyle Turner sendromuna benzeyen, ancak kromozom anomalisi olmayan, nispeten yaygın bir konjenital çoklu anomali sendromudur. NS, iskelet anomalileri, hipertelorizm, aşağı eğimli palpebral fissürler, yüksek kemerli damak, düşük ve arkaya rotasyonlu kulaklar, mikrognati, malar hipoplazi, pitozis, kısa veya perdeli boyun, yüksek damak, dental maloklüzyon gibi kraniofasiyal anomalilerle karakterizedir.

Olağandışı yüz görünümü yanı sıra, NS'li hastaların maksillofasiyal ve dental özellikleri literatürde iyi özetlenmemiştir. Bu çalışmanın amacı, bu özellikleri tanımlamak ve ağız ve çene-yüz bakımı ile ilgilenen pratisyenlerin bilgilendirmesini amaçlamaktır.

Bu yazıda klinik ve radyolojik muayenesi için kliniğimize başvuran NS'lu 17 yaşında erkek hasta sunulmaktadır. Radyolojik değerlendirmesinde 13-14 numaralı diş bölgesinde gömülü rudimenter süpernumere diş, 35 numaralı dişin kök gelişiminin olmadığı ve gömülü kaldığı görülmüştür. Ayrıca molar diş köklerinin normalden uzun ve pulpa odalarının normalden daha büyük olduğu gözlenmiştir. Bu durumda molar diş pulpalarının mezotip taurodontizm olduğunu düşündürmektedir.

Bu olgu sunumunda, maksillofasiyal bölgeyi etkileyen NS'un erken tanı ve tedavisinde, ayrıntılı bir anamnez ile birlikte klinik ve radyolojik bulguların önemi vurgulanmaktadır. Dental muayenede tespit edilen süpernümerer diş ve taurodontizm gibi sayı ve şekil anomalileri NS'un erken tanısında etkili olabilecek bu bulgulardandır. Erken tanı ve tedavi, hastaların genel sağlık durumlarına katkıda bulunan ve yaşam kalitesini artıran önemli bir parametredir.

Anahtar Kelimeler: Noonan sendromu (NS); süpernümerer diş; taurodontizm

ABSTRACT

Noonan syndrome (NS) is a relatively common congenital multiple anomaly syndrome similar to Turner syndrome with features of chest deformation, congenital heart disease and short stature, but without chromosomal anomaly. NS is characterized by craniofacial anomalies such as skeletal anomalies, hypertelorism, down-slanting palpebral fissures, high arched palate, low posteriorly turned ears, micrognathia, malar hypoplasia, ptosis, short or webbed neck, high palate, dental malocclusion. Besides their unusual facial appearance, the maxillofacial and dental features of patients with NS are not well summarized in the literature. The aim of this study was to describe these features and to inform practitioners interested in oral and maxillofacial care.

In this case, a 17-year-old male patient with NS who applied to our clinic for clinical and radiological examination was presented. In his radiological evaluation, it was observed that the rudimentary supernumerary tooth was impacted in the 13-14 tooth region, and the root development of the 35 numbered tooth was absent and remained impacted. In this case, it was suggested that the molar dental pulps were mesotype taurodontism.

In this case report, the importance of clinical and radiological findings together with a detailed anamnesis is emphasized in the early diagnosis and treatment of NS affecting the maxillofacial region. Number and shape anomalies such as supernumerary teeth and taurodontism detected in dental examination are among these findings that may be effective in the early diagnosis of NS. Early diagnosis and treatment is an important parameter that contributes to the general health status of patients and increases their quality of life.

Keywords: Noonan syndrome (NS); supernumerary tooth; taurodontism

GİRİŞ

Noonan sendromu (NS) [<http://omim.org/entry/163950>] tahmini insidansı 1000'de bir ile 2500 canlı doğumda bir aralığında olan otozomal dominant bir hastalıktır (Nora vd., 1974).

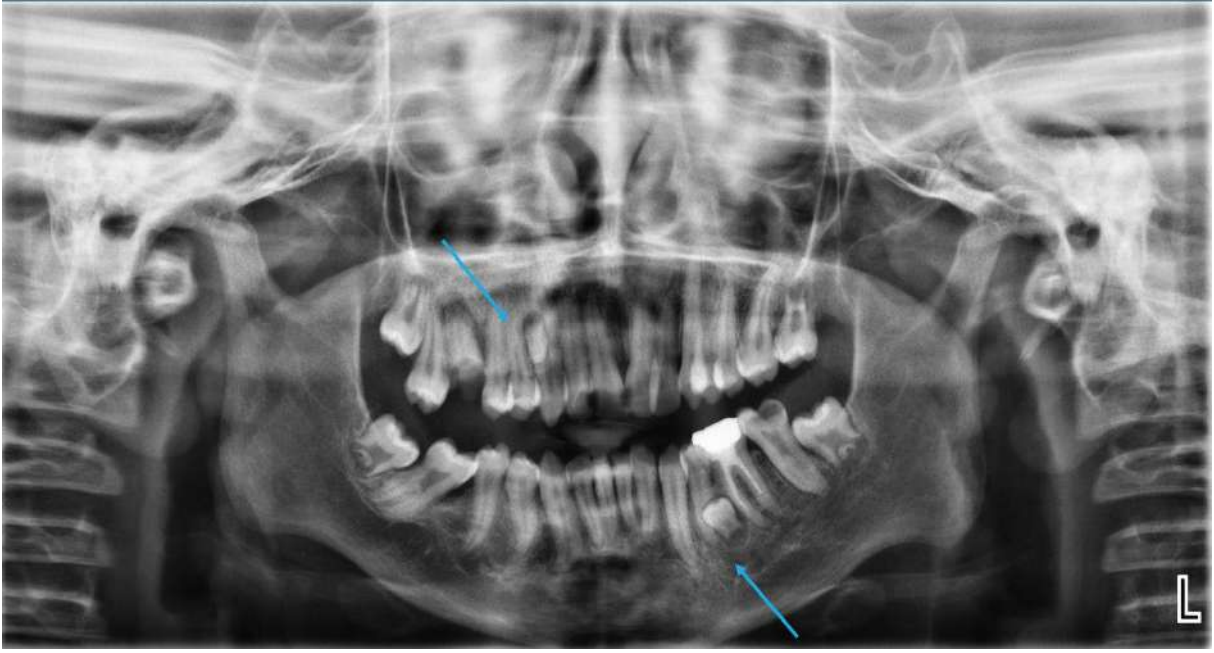
Bu sendromun karakteristik bulguları arasında boy kısalığı, yele boyun, iskelet anomalileri, hipertelorizm, pitozis, epikantus, aşağıya dönük palpebral fissürler, arkaya düşük ve arkaya rotasyonlu kulak, üçgen yüz, küçük maksilla, mikrognati, yüksek damak, dental maloklüzyon gibi belirgin maksillofasiyal özellikler ile karakterize bir sendromdur. Ayrıca bu sendromda konjenital kardiyak anomaliler, böbrek malformasyonları ve lenfatik sistem patolojileri, puberte gecikmesi, işitme kaybı, kanama diyatezi, orta derecede mental retardasyon ve göğüs deformitesi de görülebilir (Romano vd., 2010; Jones, 2006; Van der Burgt, 2007).

Mandibulada kistler, tümörler, dental maloklüzyon ve diş sürmesinde gecikme ve dişlerin konjenital yokluğu ve lateral dişlerin alveoler krette dislokasyonu söz konusu olabilir (Mendez & Opitz, 1985; Toress-Carmona vd., 1991; Baird & De Jong, 1972). Bu bahsedilen semptomlar başlangıçta Turner sendromuna benzediği için NS "erkek Turner sendromu" olarak tanımlandı (Scully vd., 2010). Öte yanda, NS her iki cinsiyeti de etkileyebilir ve büyük ölçüde normal kromozomlara sahiptir (Levine vd., 1991).

Olağandışı yüz görünümleri yanı sıra, NS'li hastaların maksillofasiyal ve dental özellikleri literatürde iyi özetlenmemiştir. Bu çalışmanın amacı, bu özellikleri tanımlamak ve ağız ve çene-yüz bakımı ile ilgilenen pratisyenlerin bilgilendirmesini amaçlamaktır.

OLGU

Bu olguda klinik ve radyolojik muayenesi için Mersin Üniversitesi Diş hekimliği Fakültesi Ağız Diş ve Çene Radyolojisi Anabilim dalı kliniğine başvuran NS'li 17 yaşında erkek hasta sunulmaktadır. Radyolojik değerlendirmesinde 13-14 numaralı diş bölgesinde gömülü rudimenter süpernumere diş, 35 numaralı dişin kök gelişim geriliği ve gömülü kaldığı görülmüştür. Ayrıca molar diş köklerinin normalden uzun ve pulpa odalarının normalden daha büyük (mezotip taurodontizm) olduğu gözlenmiştir. İntraoral muayenesinde 35 numaralı dişin ağız içinde olmadığı, 16 numaralı dişinin kök düzeyine kadar çürüdüğü tespit edilmiştir. Hastanın 26 ve 46 numaralı dişlerinin çürük nedeniyle erken dönemde çekildiği bilgisi alınmıştır. Hastanın 28 numaralı dişi sürmüş olup, 18, 38 ve 48 numaralı dişleri sürme yolundadır. Oklar kanin premolar arası bölgede (33, 34) mikrodontik süpernumere dişi ve premolar (44 numaralı) bölgede gömülü kök gelişimi tamamlanmamış bir daimi premolar dişi göstermektedir (Şekil 1).

Şekil 1. 35 numaralı dişte kök gelişim geriliği ve 13-14 numaralı diş bölgeleri arasında mikrodontik süpermümere gömülü diş varlığı

TARTIŞMA

NS 1/1000-2500 insidansına sahip otozomal dominant bir hastalıktır ve ilk kez 1883 yılında Kobilinsky tarafından bir hastada tanımlanmıştır. 1963 yılında ise Jacqueline Noonan, fenotipik özellikleri Turner sendromuna benzeyen ve karyotipi normal olan 19 kadın ve erkek hastada bu sendromu daha ayrıntılı bir şekilde tanımlamıştır (Nora vd., 1974; Jones, 2006; Noonan, 2003; Cole, 1980).

NS'a yol açan birçok gen tanımlanmıştır. Bunlar arasında (PTPN11, SOS1, RAF1, KRAS) yer almaktadır (Nyström vd., 2009; Jorge vd., 2009). Ayrıca NF1 genindeki mutasyon sonucunda, nörofibromatozis ve NS birlikteliği de görülmektedir (Lemire, 2002; Van der Burgt vd., 2000).

NS ile ilişkili kardiyak, oftalmik, büyüme ve ortopedik semptomların yüksek sıklığı, erken tanı ihtiyacını vurgulamaktadır.

Nispeten sık görülen bu durumun erken teşhisi, tanı ve tedavi yaklaşımlarının daha iyi kullanılmasını sağlayacaktır (Okada vd., 2003). Sunulan olguda, hastamızın medikal anamnezinde herhangi bir rahatsızlığı olmadığı, ekstraoral muayenesinde ise yüz formunda herhangi bir asimetriyle karşılaşılmadığı görülmüştür.

NS'nun Turner sendromundan ayırıcı farkı, kesinlikle hipogonadizm varlığının eşlik etmeyebileceği ihtimalidir. Öte yanda pubertede gecikme yaşanabilir. Literatürde pubertal gelişimin ve fertilizasyonun normal bir şekilde, geçte olsa tamamlanabileceği belirtilmiştir (Allanson vd., 1985; Allanson, 1987). Bu sendromda işitme kaybı ve motor gelişimsel

gecikmeyle birlikte, konuşma ve öğrenmede gecikme ve yetersizlik, hafif-orta derecede zekada gerilik görülebilmektedir. Gelişimsel gerilik gösteren olgularda büyüme hormonu tedavisi ile boy uzunluğu normal sınırlara ulaştırılabilmektedir (Noonan vd., 2003). Ek olarak, doğuştan gelen kalp hastalığı, %68 oranında literatürde rapor edilmiştir. Bu durumda en sık sebebi pulmoner stenozdur. Bu sendroma sahip hastaların yarısında bu durumun olabileceği göz ardı edilmemelidir (Lemire, 2002; Aydın vd., 2011; Chevallier vd., 2011) . Sunulan olguda hastamız 17 yaşındadır ve bu belirtilen hastalıklar bugüne kadar tespit edilmemiştir.

Hastanın intraoral muayenesinde ise 35 numaralı dişin ağız içinde olmadığı görülmüştür. Radyolojik muayenesinde ise 35 numaralı diş ek olarak, 13-14 numaralı dişler arasında gömülü kalmış süpernumere rudimenter diş olduğu görülmektedir. Literatürde bu durumu açıklar nitelikte, Mallineni ve ark. (2014) tarafından gömülü diş ve hipodontik diş yatkınlığı belirtilmiştir. Literatürde ayrıca, gömülü dişlerle beraber dental malokluzyon durumu oluşturan birden fazla sürmemiş daimi ve süt dişleri tespit edilmiştir (Mallineni vd., 2014; Uloopi vd., 2015). Yine ek olarak, önceki olgularda hipodonti, taurodontizm, makrodonti, mine hipoplazisi, füzyon, yüksek ark damak, mikrognati tanımlanmaktadır (Mallineni vd., 2014; Macmurdo vd., 2016). Sunulan olguda da molar dişlerde taurodontizm tespit edilmiştir. Sağ tarafta birinci molar dişin erken çekimine bağlı olduğu düşünülen hafif düzeyde bir dental malokluzyon da tespit edilmiştir.

Ayrıca geriye rotasyonlu kronu olan mandibular kesici dişler, periodontal problemler ve çoklu odontojenik keratokistlerin yanı sıra dişlerdeki yer değiştirmelerin bir sonucu olarak alt çenenin ilerleyici deformasyonu olabileceği de literatürde bildirilmektedir (Morice vd., 2017; Cao vd., 2017), ancak sunulan olguda bu gibi bulgular henüz mevcut değildir.

SONUÇ

Sonuç olarak, olgumuzda medikal hikaye açısından yukarıda belirtilen bir çok hastalık eşlik etmemekle birlikte, mikrodonti, gömülü daimi dişler, kök gelişim geriliği ve taurodontizm eşlik etmiştir. Nadir görülen bir genetik bozukluk olan NS'u, tüm bu ağız içi belirtilerle beslenme güçlüğüne ve yüz büyüme bozukluğuna neden olan multidisipliner yaklaşım gerektirebilecek bir hastalık olup, bu durum diş hekimlerince, dişlerin, çenelerin ve oklüzyonun gelişiminin izlenmesi sırasında göz önünde bulundurulmalıdır.

KAYNAKLAR

- Allanson, J.E., Hall, J.G., Hughes, H.E., Preus, M., & Witt, R.D. (1985). Noonan syndrome: the changing phenotype. *Am J Med Genet*, 21(3), 507-14.
- Allanson, J.E. (1987). Noonan syndrome. *J Med Genet*, 24(1), 9-13.
- Aydın. A., Yilmazer, M.S., & Gurol, T. (2011). Sudden death in a patient with Noonan syndrome. *Cardiol Young*, 21(2), 233-4.
- Baird, P.A., & De Jong, B.P. (1972) Noonan's Syndrome (XX and XY Turner phenotype) in three generations of a family. *J Pediatr*, 80, 110.

- Cao, H., Alrejaye, N., Klein, O.D., Goodwin, A.F., & Oberoi, S. (2017). A review of craniofacial and dental findings of the RASopathies. *Orthodontics and Craniofacial Research*, 20(Suppl. 1): 32e38,
- Chevallier, S., Cook, S., & Goy, J.J. (2011). Heart failure in a patient with Noonan syndrome. *Circulation*, 14, 123(23):e629-30.
- Cole, R.B. Noonan's syndrome: a historical perspective. *Pediatrics* 1980;66:468-469. PMID:6999448
- Jones, K.L. (2006) *Noonan syndrome*. In: Smith's Recognizable Patterns of Human Malformation. 6th ed, Elsevier Saunders, Philadelphia, p, 124-125.
- Jorge, A.A., Malaquias, A.C., Arnhold, I.J., & Mendonca, B.B. (2009). Noonan syndrome and related disorders: a review of clinical features and mutations in genes of the RAS/MAPK pathway. *Horm Res*, 71, 185-193.
- Lemire, E.G. (2002). Noonan syndrome or new autosomal dominant condition with coarctation of the aorta, hypertrophic cardiomyopathy, and minor anomalies. *Am J Med Genet*, 113, 286-90.
- Levine, B., Skope, L., & Parker, R. (1991). Cherubism in a patient with Noonan syndrome: report of a case. *Journal of Oral and Maxillofacial Surgery*, 49(9), 1014-1018,
- Macmurdo, C.F., Wooderchak-Donahue, W., Bayrak-Toydemir, P., Le, J., Wallenstein, M.B., Milla, C., Teng, J.M., Bernstein, J.A., & Stevenson, D.A. (2016). RASA1 somatic mutation and variable expressivity in capillary malformation/arteriovenous malformation (CM/AVM) syndrome. *American Journal of Medical Genetics*, 170(6), 1450-1454.
- Mallineni, S.K., Yung Yiu, C.K., & King, N.M. (2014). Oral manifestations of Noonan syndrome: review of the literature and a report of four cases. *Romanian Journal of Morphology and Embryology*, 55(4), 1503-1509.
- Mendez, H.M.M, & Opitz, J.M. (1985). Noonan syndrome: a review. *Am J Med Genet*, 21,493-506
- Morice, A., Harroche, A., Cairot, P., & Khonsari, R.H. (2017). Preoperative detailed coagulation tests are required in patients with Noonan syndrome. *Journal of Oral and Maxillofacial Surgery*, 76(7), 1553-1558,
- Noonan, J.A., Raaijmakers, R., & Hall, B.D. (2003). Adult height in Noonan syndrome. *Am J Med Genet A*, 15,123A(1), 68-71.
- Noonan, J.A. (1968). Hypertelorism with Turner phenotype. A new syndrome with associated congenital heart disease. *Am J Dis Child*, 116, 373-380.
- Nora, J.J., Nora, A.H., Sinha, A.K., Spangler, R.D., & Lubs, H.A. (1974). The Ullrich–Noonan syndrome (Turner phenotype). *Am J Dis Child*, 127(1), 48–55.
- Nyström, A.M., Ekvall, S., Allanson, J., Edeby, C., Elinder, M., Holmström, G., Bondeson, M.L., & Annerén, G. (2009). Noonan syndrome and neurofibromatosis type I in a family with a novel mutation in NF1. *Clin Genet*, 76, 524-34.
- Okada, M., Sasaki, N., Kaihara, Y., Okada, R., Amano, H., Miura, K., & Kozai, K. (2003). Oral findings in Noonan syndrome: report of a case. *J Oral Sci*. 45(2), 117-21.

- Romano, A.A., Allanson, J.E., Dahlgren, J., Gelb, B.D., Hall, B., Pierpont, M.E., Roberts, A.E., Robinson, W., Takemoto, C.M., & Noonan, J.A.(2010). Noonan syndrome: clinical features, diagnosis, and management guidelines. *Pediatrics*, 126(4), 746–759.
- Scully, C., Langdon, J., & Evans, J. (2010). Marathon of eponyms: 14 Noonan syndrome. *Oral Diseases*, 16(8), 839e840,
- Toress-Carmona, M.A., Arenas-Sordo, M.L., Saavedra-Ontiveros, D., & Sanchez-Guerro, M.C. (1991). Enfermedad periodontal en el síndrome de Noonan. *Bol Med Hosp Infant Mex*, 48, 271-274.
- Uloopi K.S., Madhuri V., Gopal A.S., Vinay C., & Chandrasekhar R. (2015). Multiple unerupted permanent teeth associated with Noonan syndrome. *Annals of Medical and Health Sciences Research*, 5(4), 317e320,
- Van der Burgt, I., & Brunner, H. (2000). Genetic heterogeneity in Noonan syndrome: evidence for an autosomal recessive form. *Am J Med Genet*, 94, 46-51.
- Van der Burgt, I. (2007). Noonan syndrome. *Orphanet J Rare Dis*, 2, 4.

VIRGIN MANGO KERNEL OIL: FOOD APPLICATIONS AND ANTIOXIDANT POTENTIAL

Dr. Muhammad Nadeem (Presenting Author)

Department of Dairy Technology, University of Veterinary and Animal Sciences Lahore,
Pakistan

Dr. Muhammad Imran

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University
Faisalabad, Pakistan

ABSTRACT

Oil which is extracted from kernel of mango fruit is referred as mango kernel oil. On an average basis, kernel produces approximately 10-12% oil. Fatty acid profile and triglyceride composition suggest that mango kernel oil is edible. Currently, it is used in the preparation of chocolates, margarine, confectionary products and for domestic applications. Color of oil pale yellow which does not require bleaching for application in foods. Concentrations of free fatty acids, carotenoids, phosphatides and other gross impurities is considerably less than soybean oil, canola oil, sunflower oil, cottonseed oil and sunflower oil, Therefore, mango kernel oil can be used in virgin form. In a recent investigation, it was reported that mango kernel can be successfully used in the formulation of Vanaspati Ghee a most common form of fat used in subcontinent. Triglyceride and fatty acid profile indicated that mango kernel oil can be used as an excellent alternate of cocoa butter. Further, oil is a rich source of wide range of phenolic compounds, total phenolic contents and total flavonoid contents of mango kernel are higher than most of the vegetable oils. Oil has the potential to increase the oxidative stability of vegetable oils and milk fat in both ambient and accelerated storage conditions. Oxidative stability of sunflower oil and butter oil was significantly improved when mango kernel oil was used in the blend at lower concentrations. Further studies should be conducted to find new avenues for the applications of mango kernel oil.

Keywords: Mango Kernel Oil; Food Applications; Antioxidant Potential

YABANCILARA TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE “GRAFİK ORGANİZATÖR”LERİN KULLANIMI

THE USE OF "GRAPHIC ORGANIZERS" IN TEACHING TURKISH TO FOREIGNERS

Doç. Dr Ahmet USLU
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0001-9014-9797
Öğr. Gör. Eslanur TURFANDA
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO :0000-0003-2341-0507

ÖZET

Bir dil kendisini ana dil olarak kabul eden ve konuşan milletin dışında farklı milletler ve kültürler tarafından kullanıldığı ölçüde gelişir ve evrensel bir dünya dili haline gelir. Tarihin en köklü ve en büyük coğrafyada konuşulan dillerinden biri olan Türkçe son dönemde özellikle eğitime olan ilgi ile birlikte farklı milletler tarafından öğrenilmek istenen ve bu istek doğrultusunda talep edilen bir dil haline gelmiştir. Türkçe'nin yabancı bir dil olarak öğretilmesi konusunda ise henüz istenilen düzeyde bir teknik, yöntem belirlenmemiş olması büyük bir eksikliklerdir. Türkçe'nin öğretiminde halen diğer yabancı dillerin kullanılmasında özellikle İngilizcenin öğretiminde kullanılan yöntem ve tekniklerin kullanılması Türkçe'nin kendi iç dinamikleri ile gelişmektedir. Türkçe, öğretilmek ve öğrenilmek noktasında şimdiki durumundan çok daha fazlasını hak eden bir dildir.

Bu çalışmada Türkçe öğretiminde “grafic organizer”lerin kullanımı konusunda bir teknik geliştirmek ve bu tekniğin uygulama esaslarını belirlemek amacı güdülmektedir. Okuma anlama metinlerinin anlaşılmasında ve yorumlanmasında sadece kelime anlamı ve cümle anlamı üzerinde durulması metnin yeterince incelenmemesi büyük bir eksikliklerdir. Okunan metin kelime, cümle ve paragraflardan oluşmaktadır. Bu parçaların anlaşılması kadar bu bileşenlerin ortaya koyduğu anlamın anlaşılması, yorumlanması ve kullanılabilir bilgi haline gelmesi de bir o kadar önemlidir. Başlangıç düzeyinden başlayarak ileri düzey Türkçe öğretim çalışmalarında metin incelemesi, dil öğrencilerinin dil öğrenim süreci sona erdiğinde karşılıklarına çıkan metinleri daha iyi anlaması ve anlamlandırması için büyük bir önem arz etmektedir. Çalışmamızda metin incelemesi konusunda daha önce ortaya konulmamış ve hiç üzerinde durulmamış “grafic organizer”lerin kullanımı on iki tür üzerinde gösterilecektir. Öğrencilerin metinde dikkat etmesi gereken noktaların, ana düşünce ve yardımcı düşüncelerin, anlam ilişkilerinin açıklanacağı bu çalışmanın alanda önemli bir boşluğu dolduracağına ve benzer çalışmalar için yol göstereceğine inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Okuma – Anlama, Metin İnceleme Teknikleri

ABSTRACT

A language develops to the extent that it is used by different nations and cultures other than the nation that accepts and speaks it as a mother tongue, and becomes a universal world language. Turkish, which is one of the most rooted and spoken languages in history, has recently become a language that is desired to be learned by different nations and demanded in line with this demand, especially with the interest in education. It is a great deficiency that no technique or method at the desired level has yet been determined for teaching Turkish as a foreign language. In the teaching of Turkish, the use of other foreign languages, especially the use of methods and techniques used in the teaching of English, contradicts with the internal dynamics of Turkish. Turkish is a language that deserves much more than its current situation in terms of being taught and learned.

In this study, it is aimed to develop a technique on the use of "graphic organizers" in Turkish teaching and to determine the application principles of this technique. In comprehension and interpretation of the reading comprehension texts, it is a great deficiency that the text is not analyzed sufficiently to focus on the meaning of the word and sentence. The text read consists of words, sentences and paragraphs. Understanding the meaning of these components, interpreting them and becoming usable information is as important as understanding these parts. From beginner to advanced level, text analysis is of great importance for language learners to better understand and interpret the texts they encounter when the language learning process ends. In our study, the use of "graphic organizers", which has not been put forward and never emphasized on text analysis, will be shown on twelve types. We believe that this study, in which the points that students should pay attention to in the text, the main thoughts and auxiliary ideas, and their meaning relations will be explained, will fill an important gap in the field and will guide for similar studies.

Keywords: Teaching Turkish to Foreigners, Reading - Comprehension, Text Analysis Techniques

**THE BRIGHT SUN OF WORLD LITERATURE
DÜNYA EDEBIYATININ PARLAK GÜNEŞİ
DÜNYA ƏDƏBİYYATININ PARLAQ GÜNƏŞİ**

PROF. HAJER HUSEYNOVA

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Philology,
ORCID NO: 0000-0002-3223-427X

ABSTRACT

Before Nizami, no writer or poet in the East was able to generalize the life and customs, traditions and hopes and aspirations of the people in an immortal and artistic way like Nizami. Nationalism is the main feature of Nizami's work, and the main inexhaustible source of nationalism is the people, the life of the people. As folklore is also a folk art, it was the main source of energy for the poet's works. Nizami's works are a clear proof of the connection between folklore and written literature. Folklore is the ideological and artistic yeast of Nizami's poetry, an unchanging artistic feature. This aspect is the ideological and aesthetic basis of the poet's inexhaustible interest in his literary heritage and literary tendency.

Nizami's genius has always been in the center of attention of world oriental studies. A lot of work has been done in the field of study and promotion of Nizami's art in our country, a scientific-critical text of his works has been prepared, which is highly valued in the field of order studies, and his books have been published in an elegant design and mass circulation. A memorable image of Nizami in literature and art has been created. The mausoleum of the thinker was erected in his hometown of Ganja, and statues were erected in Baku, St. Petersburg and Rome. The Institute of Literature of the Azerbaijan National Academy of Sciences and the National Museum of Azerbaijan Literature are named after Nizami Ganjavi. The Nizami Ganjavi Center of the University of Oxford in the United Kingdom is operating successfully ....

The most important aspect of Nizami Ganjavi's work is his nationalism. "The people, the Azerbaijani people, the Azerbaijani Turks, who are the dearest in the world, in the eyes of Nizami, are the only divine force representing the best, brightest aspects of life, perfection and justice, all progressive rocks."

Keywords: poet, sun, Ganja, folklore, khamsa, poem, ghazal

ÖZET

Nizami'den önce Doğudaki hiçbir yazar veya şair, Nizami gibi ölümsüz ve sanatsal bir şekilde halkın yaşam ve adetlerini, gelenek ve göreneklerini, umutlarını ve özlemlerini genelleştirememiştir. Milliyetçilik Nizami'nin çalışmalarının temel özelliğidir ve tükenmez

milliyetçiliğin ana kaynağı halktır, halkın yaşamıdır. Folklor aynı zamanda bir halk sanatı olduğu için şairin eserlerinin temel enerji kaynağıdır. Nizami'nin eserleri, folklor ve yazılı edebiyat arasındaki bağlantının açık bir kanıtıdır. Folklor, Nizami'nin şiirinin ideolojik ve sanatsal mayasıdır, değişmeyen bir sanatsal özelliktir. Bu yön, şairin edebi mirasına ve edebi eğilimine olan bitmez tükenmez ilgisinin ideolojik ve estetik temelidir.

Nizami'nin dehası her zaman dünya doğu araştırmalarının ilgi odağı olmuştur. Nizami'nin sanatının ülkemizde incelenmesi ve tanıtılması alanında pek çok çalışma yapılmış, düzen çalışmaları alanında oldukça değer verilen eserlerinin bilimsel-eleştirel bir metni hazırlanmış ve kitapları basılmıştır. zarif bir tasarım ve toplu dolaşımında. Nizami'nin edebiyatta ve sanatta unutulmaz bir imajı yaratıldı. Düşünürün mozolesi memleketi Gence'de, Bakü, St. Petersburg ve Roma'da heykeller dikildi. Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü ve Azerbaycan Edebiyatı Milli Müzesi, Nizami Gencevi'nin adını taşımaktadır. Birleşik Krallık'taki Oxford Üniversitesi'nin Nizami Ganjavi Merkezi başarıyla çalışıyor ....

Nizami Gencevi'nin çalışmalarının en önemli yanı milliyetçiliğidir. "Nizami'nin gözünde dünyanın en kıymetli halkı, Azerbaycan halkı, Azerbaycan Türkleri, hayatın en güzel, en parlak yönlerini, mükemmelliği ve adaleti, tüm ilerici kayaları temsil eden tek ilahi güçtür".

Anahtar Kelimeler: şair, güneş, Gence, folklor, khamse, şiir, gazel

XÜLASƏ

Nizamiyə qədər Şərqdə heç bir yazıçı, şair xalqın həyat və məişətini, adət və ənənələrini, ümid və arzularını Nizami kimi ölməz və bədii şəkildə obrazlarda ümumiləşdirə bilməmişdir. Xəlqilik Nizami yaradıcılığının əsas xüsusiyyətidir və xəlqiliyin əsas tükənməz qaynağı xalqdır, xalqın həyatıdır. Folklor da xalq yaradıcılığı olduğu üçün şairin əsərlərinin əsas enerji qaynağı olmuşdur. Nizaminin əsərləri folklorla yazılı ədəbiyyatın əlaqəsinin əyani sübutudur. Folklorizm Nizami poeziyasının ideya-bədii mayası, dəyişməz bədii xüsusiyyətidir. Bu cəhət şairi dahiləşdirən, onun ədəbi irsinə olan tükənməz maraq və ədəbi meylin ideya-estetik əsasıdır.

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanıtılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin nizamişünaslıqda yüksək qiymətləndirilən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir. Nizaminin ədəbiyyatda və incəsənətdə yaddaqalan obrazı yaradılmışdır. Mütəfəkkir şairin doğma şəhəri Gəncədə məqbərəsi, Bakıda, Sankt-Peterburqda və Romada heykəlləri ucaldılmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi Nizami Gəncəvinin adını daşıyır. Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi uğurla fəaliyyət göstərir....

Nizami Gəncəvi yaradıcılığının ən mühüm cəhəti onun xəlqiliyidir. "Xalq, dünyada ən əziz sandığı Azərbaycan xalqı-azərbaycanlı türklər Nizaminin nəzərində həyatın ən yaxşı, ən işıqlı tərəflərini, kamal və ədaləti, bütün tərəqqipərvər qayələri təmsil edən yeganə ülvi bir qüvvədir".

Açar sözlər: şair, günəş, Gəncə, folklor, xəmsə, poema, qəzəl

AZERBAYCANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE DİL BİLGİSİ ÇEVİRİ YÖNTEMİNİN KULLANIMI

USE OF GRAMMAR TRANSLATION METHOD IN TEACHING TURKISH TO
AZERBAIJANI STUDENTS

Öğr. Gör. Süleyman ALAN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0002-1073-9058

Öğr. Gör. Adem YILDIRIM
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO :0000-0003-2902-9854

ÖZET

Dil, milletlerin yaşam serüvenidir. İçerisinde tarihin, kültürün ve o milletin sırlarının saklı olduğu bir hazine konumundadır. Tarihsel süreç bağlamında bu hazineyle ilgilenen birçok bilim insanı da dilin sırlı dünyası içerisinde kendilerine bir yer aramışlar ve dilin değerini anlatmaya, anlamlandırmaya çalışmışlardır.

Küreselleşen dünya, beraberinde dilin öğretimini ve öğrenimini aslında bir tercihten de öte zorunlu hale getirmiştir. Tarih boyunca yabancı bir dilin nasıl öğretileceği konusunda çeşitli görüşler ve yöntemler geliştirilmiştir. Yabancı bir dilin öğretiminde kullanılacak olan doğru bir yöntem bu sürecin en temel yapı taşıdır.

Bu çalışmamızda yabancı dil öğretimi alanında ortaya konulan yöntemleri inceledik ve Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretiminde ilkemize en uygun yöntemin Dilbilgisi- çeviri yöntemi olduğunu tespit ettik. Daha önce alanda böyle bir çalışmanın yapılmamış olmasını büyük bir eksik olarak gördük. Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretiminde “öğrencilere yeni bir dil öğretimi değil Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinin ses ve şekil özellikleri bağlamında metin odaklı bir öğretim yönteminin gerçekleştirilmesi, hedef dilden ana dile çeviriler yapılması, sonuca daha kısa sürede varmamızı sağlayacaktır.

Çalışmamızda yöntemimizi belirledikten sonra ikinci aşama olarak tespit ettiğimiz metinleri karşılaştırmalı halde inceledik. Metinlerdeki fonetik ve morfolojik değişiklikleri ve benzerlikleri göstermeye çalıştık. Tespit edilen metinlerin okuma, anlama ve dinleme başta olmak üzere yazma becerilerinde de nasıl kullanılabileceği noktasında önerilerde bulunduk. Metinlerin sınıfa taşınarak yeniden anlamlandırılması, sınıfta kullanılması konusunu da bu kısımda ele aldık. Aynı zamanda bu çalışmamızda tarih boyunca çeşitli eleştirilere uğramış olan Dilbilgisi- çeviri yönteminin günümüzde nasıl kullanılabileceği

üzerinde durduk ve bu yöntemi günümüz şartlarına uyarlayarak farklı bir boyut kazandırmaya çalıştık. Bu yönetime yöneltilen eleştirilerin geneline baktığımızda Dilbilgisi çeviri yönteminin konuşma ve dinleme-anlama becerilerini tam anlamıyla ölçemediğidir. Çalışmamızda Dilbilgisi- çeviri yöntemini bu eleştirilerden kurtararak dört temel beceriyi de ölçecek yöntem ve teknik önerisinde bulunduk. Bu çalışmamızın bundan sonra yapılacak olan çalışmalara yol gösterici olmasını temenni ederiz.

Anahtar Sözcükler: Yabancı Dil Öğretimi, Dilbilgisi Çeviri Yöntemi, Azerbaycan Türkçesi

ABSTRACT

Language is the life adventure of nations. It is a treasure in which history, culture and the secrets of that nation are kept. In the context of the historical process, many scientists who are interested in this treasure have searched for a place for themselves in the secret world of language and tried to explain and make sense of the value of language.

The globalizing world has actually made the teaching and learning of the language more than a choice. Throughout history, various opinions and methods have been developed on how to teach a foreign language. A correct method to be used in teaching a foreign language is the most basic building block of this process.

In this study, we examined the methods introduced in the field of foreign language teaching and determined that the most appropriate method in teaching Turkish to Azerbaijani students is the Grammar-translation method. We saw it as a big deficiency that such a study had not been done in the field before. In teaching Turkish to Azerbaijani students, "not teaching a new language to students, but a text-oriented teaching method in the context of the phonetic and morphological features of Azerbaijan and Turkey Turkish, making translations from the target language to the main language will enable us to reach the result in a shorter time."

After determining our method in our study, we analyzed the texts we determined as the second step in a comparative manner. We tried to show the phonetic and morphological changes and similarities in the texts. We made suggestions on how to use the detected texts in writing skills, especially in reading, comprehension and listening. In this section, we discussed the re-meaning of texts by moving them to the classroom, and their use in the classroom. At the same time, in this study, we focused on how the Grammar-translation method, which has been criticized throughout history, can be used today, and we tried to add a different dimension by adapting this method to today's conditions. When we look at the general criticisms of this method, it is that the Grammar translation method cannot fully measure the speaking and listening-comprehension skills. In our study, we made a method and technique suggestion that would free the Grammar-Translation method from these criticisms and measure all four basic skills. We hope that this study will be a guide for future studies.

Keywords: Foreign Language Teaching, Grammar Translation Method, Azerbaijan Turkish

NİZAMİ YARADICILIĞINDA RƏNG SİMVOLİKASI
COLOR SYMBOLIC IN NIZAMI GANJAVI CREATIVITY

Baş müəllim Samirə ƏHMƏDOVA
ADIU(UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası

ÖZƏT

Rənglər öz məna çalarlarına görə müxtəlif olur. Bu müxtəlifliyi xalq yaradıcılığında tutmuş bütün bədii nümunələrdə görə bilərik. Folklor nümunələrində, fəlsəfi əsərlərdə, klassik ədəbiyyatda rənglərlə bağlı nümunələrə nəzər yetirsək, görürük ki, insanlar lap qədimlərdən rənglərin dilini bilmiş, onlara mənalar yükləmişdir. Rənglər böyük simvolik gücə malikdir. Bir rəng eyni mədəniyyət çərçivəsində də müxtəlif mənaları ehtiva edə bilər. Rəng simvolikası mədəni və bəşəri zəmində, eləcə də fərdi olaraq, müxtəlif rəmzləri və mənaları ifadə etdiyi üçün fərqliliklər yaradır. Mütəfəkkir filosof, şair Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da rənglər Kainatı, planetləri, insanların sosial və psixoloji vəziyyətini, eləcə də təsəvvüfi düşüncələri özündə əks etdirir. Məqalədə Nizami yaradıcılığında rənglərin simvolikası müxtəlif din və təriqətlər, fəlsəfi fikirlər, xalq düşüncəsi kontekstində araşdırılır. Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində, müxtəlif lirik şeirlərində - qəzəllərində, qəsidələrində, rübailərində bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi əks olunan ağ, qara, qırmızı, göy, sarı və s. rənglərin mifoloji düşüncədəki yerindən də söz açılır.

Açar sözlər: Xəmsə, Nizami, rəng, ağ, qara

ABSTRACT

Colors differ in their shades of meaning. We can see this diversity in all artistic samples, from folk art. If we look at examples about colors in folklore samples, philosophical works, and classical literature, we can see that people have known the language of colors since ancient times and have given them meanings. Colors are imbued with great symbolic power. The same color may have very different associations within the same culture at any time. Diversity in color symbolism occurs because color meanings and symbolism occur on an individual, cultural and universal basis. In the works of great thinker, philosopher and poet Nizami Ganjavi, colors also

reflect the Universe, the planets, the social and the psychological state of people, as well as mystical thoughts. The article examines the symbolic of colors in Nizami creativity in the context of various religions and confessions, philosophical ideas, folk thought. In his "Khamsa" and his various lyrics in short forms – gasidas, rubais, ghazals there are also mentioned the place of white, black, red, blue, yellow and etc. colors, that are reflected as a means of artistic expression and description, in mythological thought.

Keywords: Khamsa, Nizami, color, white, black

GİRİŞ

Qədim çağlardan bəri rənglərin simvolik məna tutumu etnolojik, mədəni və sosioloji baxımdan incələnməyə yönəlmişdir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında da rənglər müxtəlif məna çalarlarında işlənərək bir çox semantik mənalar daşımışdır. Nizami kimi düha hər yaratdığı misrada böyük bir məna dairəsi əmələ gətirmişdir. Rənglərin yer aldığı misralara da diqqət yetirsək, görürük ki, hər birinin özünəməxsus fəlsəfi, mifoloji qatı mövcuddur.

1. NİZAMİ YARADICILIĞINDA AĞ VƏ QARA RƏNGLƏR

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ən çox işlənən rənglər içərisində məhz ağ ilə qara rəng seçilir. Nizami yaradıcılığında bu iki rəng xeyir və şəri, təmizlik və çirkinlik, bədlük və xeyirxahlıq sözlərini özündə ehtiva edir.

"Yeddi gözəl" əsərində qızların dilindən söylənilən yeddi hekayəyə baxsaq, görürük ki, birinci söylənilən hekayə qara, sonuncu ağ rənglə bağlıdır. Bəhrəmin yeddi hekayə ilə tərbiyələndirmə yolunda inkişaf məqamının rəngi qara, yeddinci mənəvi təkamül qatının ağ rəngdə olması təsadüfi deyildir. Qara ilə ağ rəng arasında mövcud olan yol - lətif çarxlar 7 mərhələdən ibarətdir. Qara gümbəzli saraydan ağ gümbəzli saraya doğru irəlilədikcə Bəhrəmin ehtiraslı sevgisi ülvi eşqlə əvəz olunur.

Ağ rəng bir çox xalqlarda xoşbəxtlik, düzlük, uğur, paklıq mənasını bildirmişdir. Ağ rəng müqəddəs hesab edilmiş və yaradılış miflərində Tanrı, soy, kök başlanğıcını da ifadə etmişdir. Digər rənglər öz varlığını ağ rəngin mövcudluğunda əks etdirmişdir. Hətta belə bir fikir də vardır ki, bütün rənglər ağ rəngdən yaranmışdır. Bu səbəbdən də ağ rəngi "ana rəng" də adlandırmışlar. "Böyük filosof bir şeirində Yer üzündə yalnız ağ rəngin mövcudluğunu, qalan bütün rənglərin ondan alınmasını xüsusi ustalıqla qələmə alır:

Səma saflığında gümüş qədər ağ,
Günəş kimi təmiz gün kimi parlaq.

Gündüzün işığı ağığındadır,
Ayın yaraşığı ağığındadır.
Rənglər sünidir, dünyada bir ağ,
Bilməyir sünilik bilməyir boyaq" (Əlizadə, 2021).

Nizami poemalarında, şeirlərində ağ rəng gözəlliyin, saflığın rəmzi kimi də təcəssüm olunur.

Gümüş tək ağ üzündə ətir saçır qara tel,
Müskün özü ətrini ondan alır elə bil.
Gümüş buxaq, ağ buxaq kəmər bağladı tərdən,
Göy qurşağı yarandı Günəş yanında birdən (Sirlər xəzinəsi, 2004:82)

Uğursuz və bədbəxtlik gətirən rəng dedikdə ilk öncə qara rəng yada düşür. Nizami yaradıcılığında qara rəngə də rast gəlirik. Qara rəng yeraltı dünyanın da rəmzidir. Qara rəngin yerin alt layına aidliyi bu gün də dilimizdə yaşamaqdadır və əsasən, qarğışlarda özünü qorumuşdur.

Söz gümüşü yanında qara torpaqdı dirhəm,
Qızıl hansı itdir ki, onu sözə tay biləm?

Qara torpaq, əslində, münbitliyə işarə olsa da, burada dəyərsiz bir mənə ilə birbaşa bağlanır.

Türkə bənzər yasəmən çöldə qurub ağ çadır,
Çadırın ayparası Sürəyyaya nur saçır (Sirlər xəzinəsi, 74).

Burada "ağ çadır" ifadəsinə rast gəlirik. "Türk" sözünə nəzərən deyə bilərik ki, Oğuz igidləri üçün hətta kafirlər də, hörmət, ehtiram, izzət əlaməti olan ağ çadır tikərlərmiş. Qanturalı Trabzon Təkurunun qızı Selcan xanımı gətirməyə gedərkən ona hörmət olaraq kafirlər məhz ağ rəngli çadır qururlar. İfadənin ustalıqla seçilməsi, onu türklərlə bağlamaq Nizaminin dahiliyindən xəbər verirdi.

"Leyli və Məcnun" poemasının "Peyğəmbərin meracı" nda da şair "qara bayraq", "qara at" ifadələri işlədib.

Ucaldın göylərin son zirvəsinə.
Gecə qara bayraq tutduğu zaman
Oldu qara atın mənzilə rəvan(Leyli və Məcnun, 2004:23)

"Qara bayraq" dedikdə matəmi, eləcə də gecəni ifadə edir. "Qara at" dedikdə nəfsi, eləcə də axşamın düşməsini ifadə edir. Digər misralarda isə deyir:

İki ağ-qaranın rəngini sil sən,

Qaldır ziddiyyəti dörd təbiətdən(Leyli və Məcnun, 23).

Bu misralarda təbiətdə olan ziddiyətli məqamlar - xeyir və şər, yaxşı və pis göz önünə gəlir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında irqlər-insanların bədən rəngləri də qələmə alınmışdır:

Lalənin bağı qara - ərəb yavrusu kimi,

Türk yasəmən Yəməndə Süheyl ulduzu kimi!

Ağ rəng həm də qocalığı və müdrikliyi ehtiva edir.

İlləri yola salmış bu ağ saçlı kainat,

Bir tel ucu dəyişməmiş o, heyhat (Sirlər xəzinəsi,103)

Burada "ağ saçlı" ifadəsi kainat ilə birləşərək onun qədimliyini göstərir.

Yalqızlıq pərdəsinin qara rəngidir gecə,

O zülmətdə bircə nur idrak nurudu, mənəcə (Sirlər xəzinəsi, 87).

2. NİZAMİ YARADICILIĞINDA ƏSAS RƏNGLƏR (QIRMIZI, SARI, GÖY)

Təsviri incəsənətdə 3 rəng əsas götürülür: qırmızı, sarı, göy. Bir vaxtlar göy rəngi Lacivərt daşından,qırmızı rəngi əqiddən, sarı rəgi isə qızıldan alırdılar.

Qırmızı rəng - ən çox sevilən, ərğənliyin, xoşbəxtliyin, muradın simgəsi olan rəngdir. Gözəllik ünsürü olan yanağın rəngi, duvaq, şərab al rənglidir.

İndi mən al-qırmızı bir qönçəyə bənzərəm,

Quzey rüzgarlarını durub burda gözlərəm (Sirlər xəzinəsi, 2004:64).

Qırmızı rəng işığın, səhərin rəngi kimi Nizami poemalarında yer alır:

Səhərin qırmızı gövhəri erkən.

Zülmətdən bir işıq zahir edərkən (Leyli və Məcnun,2004:45)

"Yeddi gözəl" əsərində rus qızının dilindən qırmızı rəngin tərifı verilmişdir:

Qırmızı ən gözəl rəngdir, bəzəkdir,

Qırmızı gövhərlər bahalı, nadir.

Qızılın geyimi qırmızıdandır,

Canın cövhəridir ruh qarışıqqan,

Qan da rəng alıbdı qırmızılıqdan.

Qırmızı fəryadı, qırmızı ahı,

Etdi qızıl gülügüllərin şahı.

Bu gözəl hekayət yetərkən sona,

Qızıl gül ətrini yaydı hər yana.

Uzadı əlini tər qızıl gülə,

Sıxdı ürəyinə, yatdı naz ilə (Gəncəvi, 2011:542)

Dünyanın rənglərini birləşdirən ortağ nöqtənin rəngi isə sarı rəngdir. Lakin hər bir xalq özünün məkanını dünyanın mərkəzində olduğunu düşünür. Bu strukturda sarı rəng ortada qalan, dörd rəng isə onun ətrafındadır. Hindlilərdə bu beşlik sistemində qara rəng yoxdur, dünyanın mərkəzinin isə ağ rəng dayanır. Nizami yaradıcılığında da sarı rəngi dünyanın mərkəzi kimi görə bilərik:

Bağın darvazasında cüt bayraq: qızıl, sarı,

Qapılar pəncərətək açılmış göyə sarı.

Burda şəkər qamışı təbəssüm saçdı yenə,

Sarı güllər boyandı qırmızı ləl rənginə. (Sirlər xəzinəsi, 2004:75)

"Yeddi gözəl" əsərində Bəhram yekşənbə günü sarı günbəzə gedərək ikinci iqlimdən olan gözəl Yağmənazdan sarı rəngin hikmətini dinləyir:

Şadlıq, şadyanalıq sarı rəngdədir,

Zəfəran halvası bu ahəngdədir.

Sarıdır deyibən pisləmə nahaq,

Zəfərandadının iştahına bax.

Niqaba zər çəkir yanan sarı şam,

Musanın öküzü sarıydı tamam.

Şadlığın mayası qızıl sarıdır,

Sarı gil möcüzə nemət yaradır (Gəncəvi, 2011:502)

Türk düşüncəsində göy rəng müqəddəs hesab olunmuşdur. Göy rəng bəzən mavi və yaşıl ilə eyniləşdirilmişdir. Səmanın rəngi olan mavi, ucalığın, əlçatmazlığın rəngi anlamında türk xalqının duyğularında yer almışdır. "Göy rəngin Tanrı simvolu olması Boz qurdun Yer üzündəki təmsilçilik missiyası ilə çarpazlaşan faktıdır" (Əlizadə, 2006:140).

Sənin beşiyin olan sonsuz mavilik ki, var,

Rahat yatmağın üçün gör necə yırgalanar (Sirlər xəzinəsi, 95).

Ah, bu mavi qübbənin qəfəsində qalanlar!

Şəhərindən sürülən, kəndindən qovulanlar...(Sirlər Xəzinəsi,103)

Göy rəng bəzi hallarda qara ilə eyni mənanı - matəmi ehtiva edir. "Gününü göy əskiyə bükmək" birləşməsində məhz matəm, çətinlik ifadə olunub. Nizami yaradıcılığında da bu özünü göstərir:

Gördü dostlarını bərk sıxıb kədər,

Onun xatirinə göy geyiniblər.

İnan, könül versə hər kim göy rəngə,

Dönər süfrəsində günəş çörəyə.

Nizami yaradıcılığında elə bir nümunə yoxdur ki, orada rəng simvolikasını özünü göstərməsin. Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

NƏTİCƏ:

Məqaləmizdə belə nəticəyə gəldik:

1. Nizami yaradıcılığında daha çox ağ və qara rəngləri yer almışdır.
2. Nizaminin misralarındakı rənglər simvolik səciyyəyə daşıyır.
3. Nizami yaradıcılığında yer alan rənglər özünü türkçülükdə də göstərir. Ona görə də bu araşdırma zamanı türk mifoloji qat da nəzərdə tutulmuşdur.

QAYNAQLAR:

1. Əlizadə A. (2021) Nizami poeziyasında Yer haqqında elmlər <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/nizami-poeziyasinda-yer-haqqinda-elmler-1615668075>
2. Əlizadə R. (2006) "Dədə Qorqud kitabında" Boz qurd obrazı/"Dədə Qorqud". Elmi-ədəbi toplu III. Bakı: Səda, 2006, 138-142 s.
3. Gəncəvi Nizami (2004). Sirlər xəzinəsi. "Lider nəşriyyat", Bakı, 264 səh
4. Gəncəvi Nizami (2004). Lirika Bakı: "Lider nəşriyyat", 160 səh.
5. Gəncəvi Nizami. (2004) İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 256 səh.
6. Gəncəvi Nizami. (2004) Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 288 səh.
7. Gəncəvi Nizami. (2004) Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 392 səh.
8. Gəncəvi Nizami (2011). Lirika. Sirlər xəzinəsi. Yeddi gözəll. Bakı

AZERBAIJANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE DEDE KORKUT HİKAYELERİNİN KULLANIMI

USE OF DEDE KORKUT STORIES IN TEACHING TURKISH TO AZERBAIJANI
STUDENTS

Öğr. Gör. Şeyma AYDIN

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000.0003.0352.0821

Öğr. Gör. Merve Nur POLAT

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO : 0000.0002.1656.3647

ÖZET

Köklü bir geçmişe ve geniş bir coğrafyada kullanım sahasına sahip olan Türk dili, 75.000'e ulaşan zengin söz varlığı ve konuşan insan sayısı bakımından dünyanın önde gelen dillerinden biridir. Sağlık, ekonomi, turizm gibi alanlarda yaşanan gelişmeler Türkiye'yi eğitim alanında talep edilen bir ülke konumuna yükseltmiş; Türk dili ise pek çok milletin yabancı dil olarak öğrenmek istediği hedef dil haline gelmiştir. Türkçe öğrenmek amacıyla çeşitli eğitim programlarına katılan öğrenciler arasında, Türkçeyle ortak kelime ve deyişlere sahip olan Türk soylu öğrenciler dikkat çekmektedir. Biz bu çalışmada Azerbaycanlı öğrencilere Türkçe öğretmek amacıyla seçtiğimiz "Dede Korkut Hikâyeleri" üzerinde duracağız. "Tek millet, iki devlet." anlayışından hareketle bu çalışmanın iki devlet arasındaki kültürel etkileşimi arttıracığına, ortak kültür dairesi içerisinde birlik ve beraberlik duygularını daha da geliştireceğine inanıyoruz. Çalışmadaki amaçlarımızdan biri de üniversitelere bağlı TÖMER kurumlarında metin seçimi alanında yeteri kadar çalışma yapılmamış ve seçilen metinlerin de akademik olarak irdelenmemiş olmasından hareketle, alana katkı sağlamak ve akademik bir inceleme sunmaktır. Azerbaycanlı öğrencilerin, kendi eğitim sistemleri içerisinde yer alan "Dede Korkut Hikâyeleri"ni iyi tanımaları, bu hikâyelerin Türk dünyasının ortak malı olması, kültürel kodlarımıza dair ortak bilgi içermesi ve bugün dahi Türkiye'de bilinen, okunan bir eser olması; aynı zamanda bu metinlerin diyaloglarla örülmesi, hikâyelerin neden-sonuç ilişkisi içerisinde işlenmesi, hikâyeye incelemesine uygun metinler olması gibi pek çok etken, metin seçiminde bizi "Dede Korkut Hikâyeleri"ne yönlendirmiştir. Çalışmada dilbilgisi çeviri yöntemine bağlı kalacak, "Dede Korkut Hikâyeleri"nden seçtiğimiz metinleri hem Azerbaycan Türkçesi hem Türkiye Türkçesi ile verecek, karşılaştırmalı olarak inceleyip farklar-benzerlikler tablosu oluşturacak ve bu tablo üzerinden "Dede Korkut Hikâyeleri"nin Azerbaycanlı öğrencilere Türkçe öğretim aşamasında nasıl kullanılacağını ve uygulanacağını göstermeye çalışacağız. İnanıyoruz ki, çalışmamız başka araştırmalar için de bir zemin teşkil edecek ve Azerbaycanlı öğrencilere Türkçe öğreten pek çok eğitimciye faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yabancılar Türkçe Öğretimi, Dede Korkut, Okuma Eğitimi

ABSTRACT

Turkish language, which has a long history and a wide area of use in geography, is one of the world's leading languages in terms of the rich presence and number of people speaking up to 75.000. Developments in areas such as health, economy and tourism have raised Turkey to the position of a country requested in education, while Turkish language has become the target language many people want to learn as foreign languages. Among the students participating in various educational programs to learn Turkish, Turkish noble students with common words and phrases in Turkish draw attention. In this study, we will focus on the "Dede Korkut Stories" that we have chosen to teach Turkish to Azerbaijan students. "One nation, two states." in his understanding, we believe that this study will increase cultural interaction between the two states, and will further enhance the feelings of unity and solidarity within the joint cultural circle. One of our objectives in the study is to contribute to the field and provide an academic review, since there is not enough work done in the field of text selection in the TÖMER institutions connected to universities and the selected texts are not academically examined. Azerbaijan live students are familiar with the "Dede Korkut Stories", the shared property of the Turkish world, the shared knowledge of our cultural codes and the fact that even today it is a work that is known and read in Turkey; many factors, such as the knitting of these texts with dialog, the processing of the stories in the cause-and-effect relationship, the text that is appropriate for the narrative review, led us to "Dede Korkut Stories" in the selection of text. In the study, the grammar will stick to the translation method, "We will give the texts we selected from Dede Korkut Stories to both Azerbaijan Turkish and Turkish Turkish, review them comparatively and create a table of differences-similarities and try to demonstrate "how to use and apply Dede Korkut Stories to Azerbaijan living students in the Turkish teaching stage. We believe that our work will be a basis for further research and will be useful to many educators who teach Turkish to Azerbaijan students.

Keywords: Teaching Turkish to Foreigners, Dede Korkut, Reading Education

**ŞƏRQ FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ SOSIAL ƏDALƏT ANLAYIŞI VƏ BU
DÜŞÜNCƏNİN NIZAMI GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA İFADƏSİ**

Şəfəq Həsənova
Azərbaycan dili kafedrasının baş müəllimi
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
(UNEC)

XÜLASƏ

Məqalədə qədim şərq fəlsəfi düşüncəsində özünə yer etmiş sosial ədalət anlayışına nəzər sılır. Bu anlayışın mahiyyəti islamda yeri və roluna aydınlıq gətirilir. İslami düşüncədə yer alan sosial ədalət anlayışının Nizami Gəncəvi əsərlərində yerinə və roluna aydınlıq gətirilir. Əxilik təriqətindən olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığında sosial ədalət anlayışının hakimiyyətlə əlaqəsindən bəhs olunur. Xüsusən nizamının "Sirlər Xəzinəsi" və "İskəndərnamə" əsərlərində öz əksini tapmış sosial ədalət motivlərinə aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: sosial, ədalət, islam, əxilik, Nizami Gəncəvi, əsərlər.

ABSTRACT

The article looks at the notion of social justice that has taken root in ancient Eastern philosophical thought. The essence of this concept is clarified in place and role in Islam. The place and role of the concept of social justice in Islamic thought is clarified in the works of Nizami Ganjavi. Nizami Ganjavi, a member of the Akhili sect, talks about the connection between the concept of social justice and the government. In particular, the social justice motives reflected in Nizami's "Treasure of Secrets" and "Iskendername" are clarified.

Keywords: social, justice, Islam, akhilik, Nizami Ganjavi, works.

Ədalət anlayışı bəşəriyyətin sosiallaşdığı dövrdən etibarən bu və ya digər şəkildə özünü büruzə vermişdir. Mifologiyadan dini-fəlsəfi görüşlərə yansıyan ədalət zamanla bədii mətnlərdə də öz əksini tapmış və bir çox söz sənətkarlarının bədii yaradıcılıq mövzusunə çevrilmişdir. Antik panteonçu düşüncədə ədalətə nəzarət edən xüsusi bir tanrı mövcud idi. Məsələn, qədim Şumer Babil mifologiyasında da ədalət prinsiplərinə nəzarət Tanrıların əlində cəmləşmişdi. Belə ki, Şumer mifologiyasında Utu (Babil dövründə Şamaş) hesab olunurdu. Utu öz yolunda o ədalətsizlikləri və adamların bədxah işlərini görür və məhkəmə qururdu. Ona görə də onu ali hakim adlandırırdılar (4).

Qədim və zəngin mədəniyyətə sahib qədim hind fəlsəfi düşüncəsində də ədalət anlayışı özünəməxsus şəkildə formalaşmışdı. Mifoloji ənənəyə əsaslanan ədalət anlayışı Hinduizmdə Vişnu Tanrısının nəzarətində idi.

Vişnu, üç böyük Hint tanrıları arasında qoruyucu tanrı olmaqla yanaşı cəmiyyətdə nizam və intizamı tənzimləyən tanrı funksiyasını yerinə yetirirdi. Mifoloji inanclara görə Vişnu dünyaya müxtəlif fərqi görkəmlərdə zühur etmiş və dünyanı şər əməllərdən qorumuşdur. Daha dəqiq desək, Hind fəlsəfəsinə görə yer üçündə Şeytan krallar hakimiyyəti ələ almaq istədiyi zaman Vişnu zühur edir, dünyanı nizama saldıqdan sonra isə qeybə çəkilir (6).

Məşhur Hind eposları "Ramayana" və "Mahabharata" dastanlarında da Vişnu haqqında himnlər mövcuddur. Bu eposlarda Vişnu müxtəlif adlarla təqdim olunur. Məsələn, Vişnu Ramayana eposunda Rama, Mahabharata eposunda Krişna adları ilə təqdim olunur. Holi festivalında Narasimha kimi təqdim olunan ədalət tanrısı olan Krişna, hətta ISKCON-da (Beynəlxalq Krişna Şüuru Cəmiyyəti) Vişnunun reinkarnasiyası kimi təqdim olunur. Bu gün də Hinduizmdə öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan və üç baş tanrıdan biri olan Vişnu indusların ədalətinə sığındıqları Tanrılarıdır (6).

Monoteist dinlərin inkişafı ilə bu ədalət anlayışı Tək Allaha məxsus olur. Semit düşüncəsində Allahın adları onun xarakterində təcəllə etdiyi üçün ədalət də Allahın

xüsusiyyətlərindən birinə çevrilir. Ədalət anlayışı qədim və orta çağda əsasən sosial ədalət anlayışı kimi qavranılırdı. Belə ki, müsəlman tarixində də İslam idarəçiliyi çox vaxt sosial ədalətlə əlaqələndirilmişdir. "Qardaşlıq" (əxilik) prinsipini əsas tutan islami dəyərlərə görə çox çalışqanlıq və müsəlman qardaşlara əl tutmaq sosial ədalətin ifadə forması idi. Qardaş olan müsəlmanlar ehtiyacı olan müsəlmanlara kömək etmək məcburiyyətində idilər. Zəkatın (sədəqə vermək) könüllülük prinsipi yox, islamın vacib şərtlərindən biri sayılırdı. Hər bir müsəlman ehtiyacı olan qardara sədəqə vermək məcburiyyətində idi. Buna görə də, İslam hökumətlərinin əksəriyyəti zəkatı vergilər vasitəsilə həyata keçirirlər. Bütün zamanlarda və dini fəlsəfi görüşlərdə ədalətin bərpası məsələsi mühüm yer tuturdu (5).

Ədalət anlayışı elmi fəlsəfi fikirlərdə öz əksini tapmaqla yanaşı bədii ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdə idi.

Şərqdə yazıya alınan ilk belə ədəbi nümunələrə "Qabusnamə"ni nümunə göstərə bilərik. Qabusnamə həyatın müxtəlif sahələrindən bəhs edən 44 fəsildən ibarət bir əsərdir. Orta dövr əsərlərinə xas xüsusiyyətlər kimi əxlaq, tərbiyəyə, eşqə, yaşamağa, həyata, mənəviyyata və s. məsələlərə dair qiymətli məlumatlar verir. Bu mövzulardan ən önəmlilərindən biri də ədalət mövzudur. "Ata və anaya hörmət haqqında" olan beşinci fəsildə o valideynlərə qarşı hörməti və ədalətli olmağı belə aşılayır: "Öz övladının sənə qarşı necə olmağını arzulayırsansa, sən də öz ata və anana qarşı da elə ol!... Amandır, miras xatirinə ata və ananın ölümünü arzulama"... (1, 5-ci f., s.31)

Və ya altıncı fəsildə "Təvazö və biliyin artırılması haqqında" olan hissədə "Bütün işlərdə ədalətli ol, çünki özü ədalətli olanın qazıya ehtiyacı olmaz" deyərək ədaləti yaxşılığın təməl şərtlərindən hesab edir. (1.6-cı fəs, s. 33]

"Nuşirəvan adilin nəsihətlərinin xatırladılması haqqında" olan səkkizinci fəsildə "Ədalətli ol ki, ədalət məhkəməsinə işin düşməsin", eləcə də "İstəyirsən ki, ədalətli sənə qarşı"

adın çəkilsin, sənə tabe olanları imkanın daxilində yaxşı saxla" fikirləri ilə də ədalətin istənilən yaş üçün edilməsi vacib məsələ hesab edir (1, 8-ci fəs, s. 50,52] O həmçinin düşməne qarşı da ədalətli olmağı məsləhət görür :İstər dostluqda, istərsə düşmənçilikdə mötədil ol, çünki mötədillik bütün ağılların məcmusunun orta ağılıdır". (1., 29-cu fəs., səh.117]

Qabusnamə"də ədalətin yolunda duran maneələr kimi xəyanəti, həsədi, tənbəlliyi, rıyanı, yalanı, nadanı, dindən uzaq olanı, hörmət etməyəni və s. göstərir və bunun həllinə necə nail olmağın mümkünlüyü barədə də hekayələr təqdim edir. Başqa bir hissədə Qabus şah və vəzirliyin də ən birinci vəzifələrindən olaraq yenə ədaləti vurğulayır: “Vəzirlikdə qurucu, abadedici və ədalətli ol ki, dilin və əlin də uzun olsun. Belə halda həyatın da təhlükədə olmaz”. (1. 41-ci fəs., s. 166). Ölkə başçıları rəiyyətinə qarşı necə davransalar, hansı əməlləri görsələr xalq da bunu təkrarlayacaq. “Zülm sevən şahın aqibəti fəlakətli olar. Bütün iş və sözlərə ədalət gözü ilə bax ki, hər işdə haqq-nahaqqı görə biləsən”. (1, 42-ci fəs, s. 172). Göründüyü kimi, bu əsər özündə həyatı və kamilliyi mükəmməl şəkildə birləşdirərək insana doğru yolu göstərməyə xidmət göstərir.

Azərbaycan ədəbiyyatında sosial ədalət mövzusunun ədəbiyyata gətirilməsi demək olar ki, Şeyx Nizami yaradıcılığından başlayır.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan, Bertelsin fikirlərinə əsasən əxi təriqətindən olan Şeyx Nizami öz əsərlərində insani, mənəvi, ruhi və ilahi dəyərlərə böyük önəm vermişdir. Əxiliyin əsas prinsiplərindən olan sosial ədalət anlayışı Nizami yaradıcılığında daha çox “Sirlər Xəzinəsi” əsərində öz əksini tapmışdır. Məhz bu əsərdə Nizami fəlsəfi aspektdə ədalət kateqoriyasına böyük önəm vermişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, “Sirlər xəzinəsi” bütün dövrlər üçün öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Bəzən Nizaminin obrazı dünyəvi insan ədalətindən yox, artıq ilahi ədalətə qarşı mövqedə çıxış edir. “Süleyman ilə qoca əkinçinin hekayəsi”, “Bəşərin zəifliyi və qocalığın təsviri”, “Varlığın etibarını haqqında” və s. hekayət və məqalətlərində şair insanın bu dünyaya sınaq üçün gəlməsinin, öz ruzisini uca Yaradandan istəməsinin, bu dünyanın işə faniliyini qələmə alır. İnsanı bəşəriyyətin

nəqşi adlandıran Nizami, ədaləti də insanın bəzəyi kimi vurğulayır. Həmçinin insanlarda ədalət hissinin artıq yox olduğundan ürək yangısı ilə bəhs edir:

Yoxdur adamlıq, cahana sal nəzər,

İnsan edir insan əlindən həzər. (2, s.208)

Göründüyü kimi, dahi sənətkarımız öz zamanına görə deyil, daima insan üçün aktual olan məsələlərin təməli kimi məhz ədalət məfhumunu özünəməxsus şəkildə işləmiş və bəşəriyyətin xilasını da bunda görmüşdür:

Zülm oduna tezcə su tök bir görək

Torpağın altında qala qoy külək...(1, s. 5]

Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" əsərində ədalətli şah modeli təqdim edilirdisə, "Sirlər xəzinəsi" əsərinin "Sultan Səncər və qarı" hekayəsində Tiran padşah məsələsi qoyulurdu. Yaşlı qarının Sultan Səncərə söyləmiş olduğu bu ifadələr Nizami yaradıcılığında problem kimi qoyulan sosial ədalət anlayışından xəbər verir:

Unutma ki, aləmi açmağa bir açarsan,

Dünyada zülm etməyə yaranmış məgər insan?

Sən hökmdar olmusan, yetişəsən haraya,

Daim məlhəm qoyasan vurulan hər yaraya.

... Hər zaman rəiyyətin diləyinə qulaq as,

Ürəkdən məzlumların ürəyinə qulaq as. (2, s.196).

Şair insanlara ədaləti hökmdarların simasında çatdırır. Sultan Səncərə, zalım hökmdarlara həmişə sadə insanlar doğrunu göstərir, güzgü kimi onların səhvlərini deyir və əgər hökmdar

ədalətdən uzaqdırsa bu güzgünü qırmalarını, ya da öz səhvlərini düzəltmələrini bildirir. Bu, türk əxlaqı şərq fəlsəfəsində ədalətin əsas ünsürlərindən hesab edilir ki, buna da Nizami yaradıcılığında tez-tez rast gəlmək mümkündür.

“Əslində Nizami istəsə idi ilk əsərlərində ədalətli şah obrazını yaradar və bununla da yekunlaşardı.

Nizami Gəncəvi sosial ədalətin bərpasına inanırdı. Bəlkədə məhz bu səbəbdən onun yaratdığı ədalətsiz hökmüdar obrazları sonda öz səhvini anlayırdı: Xosrov aqillənir, Bəhram özünü dərk edən kimi eyş-ışrətdən uzaqlaşır, Isgəndər isə müharibə etməkdən uzaqlaşır. Göründüyü kimi, Nizami Gəncəvi dünya problemlərini verməklə yanaşı ədalət anlayışını da obrazlarına fərqli formalarda tətbiq edir. O, ədaləti təkcə insana aid etmir, canlılara, təbiətə də aid edir:

Bağ kimi gül, nərgisi sevmək nədən,

Ey gülə, ey nərgisə dağlar çəkən (2, s. 74]

Göründüyü kimi, dahi sənətkarımız öz zamanına görə deyil, daima insan üçün aktual olan məsələlərin təməli kimi məhz ədalət məfhumunu özünəməxsus şəkildə işləmiş və bəşəriyyətin xilasını da bunda görmüşdür:

Zülm oduna tezcə su tök bir görək

Torpağın altında qala qoy külək...

Zülm və ədalətsizlik odunun üzərinə su tökülsün, ədalət bərpa edilsin.(2, s. 5)

Apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, klassik təsnifata görə ilahi və sosial ədalət anlayışları kimi formalaşan bu məhvum dini düşüncənin ifadəsi kimi daha çox klassik ədəbiyyatda sosial ədalət meyarlarına uyaraq ortaya çıxmaqdadır.

Düvrün tələblərinə uyğun olaraq sosial ədalət balansını məhz hökmüdar qorumağa çalışmalıdır. “Qabusnamə”dən başlayaraq bədii ədəbiyyatda ədalətli hökmüdar mövzusu Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qaha qabarıq şəkildə öz əksini tapır.

Əxi cəmiyyətinin əsas psinsiplərindən olan sosial ədaləti tənzimləyən isə ədalətli hökmüdar olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Qabusnamə. Bakı, "Şərq - Qərb", 2016, 206 səh.
2. N. Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. 254 səh.ELM nəşriyyatı, 2008. 120 səh

İnternet qaynaqları.

3. Həbibbəyli İ. Ortaq başlanğıcdan ölkə ədəbiyyatına və dünya miqyasına doğru. Dövrleşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. http://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2017_4263.htm
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Utu>
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/S>
6. <https://kesfet101.com/hindu-tanrilari/>

TÜRKİYE AZERBEYCAN KÜLTÜREL İLİŞKİLERİNİN SANAL YANSIMALARI
VIRTUAL REFLECTIONS OF TURKEY-AZERBAIJAN CULTURAL RELATIONS

Doktor Öğretim Görevlisi Fidan UĞUR ÇERİKAN
Pamukkale Üniversitesi Rektörlük (Sorumlu yazar)

ORCID NO : 0000-0002-5913-9715

ÖZET

Kültür politikaları, uzun yıllar boyunca yazılı kültür üzerinden eğitim yoluyla gerçekleştirilmek istenmiştir. Çağımızda kültür politikaların yalnızca eğitim yoluyla gerçekleşmesi imkânsızdır; dolayısıyla farklı dil ve üslup kullanılarak yeni mecralarda kültür politikasının verilmesi ve izlenmesi söz konusu olmuştur. Nitekim ilgi ve ihtiyaçların değişmesi, sosyal psikolojinin kendini eğitimden ziyade farklı uygulamalar yoluyla yansıtmasına yol açmıştır. Sosyal ve bireysel kabuller açısından önemli bir erişim alanı olan internet ortamı ve bu ortamın getirdiği yeni veriler, ülke politikalarının yanı sıra toplumsal kabul ve retlerin de bu ortamdan elde edilen veriler üzerinden değerlendirilmesine imkân sağlamıştır.

Türkiye Azerbaycan ilişkilerini görmenin ve toplumsal karşılığını yorumlamanın, bu kapsamda en önemli boyutlarından biri, çağdaş insanın en fazla zaman geçirdiği alanlardan olan internet ortamı ve bunun ürünlerinden biri olan capslerdir. Olayları kendi mecrası kapsamında ele alarak toplumsal duyarlılık ya da belirli gruplar açısından yansıma alanı yaratan capsler, 2020 yılında Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilen topraklarını büyük oranda geri alması sürecinde kendine has yapısı ile internet ortamında yerini almıştır. Siyasal anlamda iki ülke arasındaki ilişkilerin sıcaklığı dile getirilmesine karşın bu ilişkinin ülke yaşayanlarınca hangi boyutta olduğunu göstermesi açısından, sanal mecra ve capsler önemli veriler sağlamaktadır. Belirtilenler doğrultusunda bu çalışma, capslerin yaşanan süreçte Türkiye bağlamında konunun ne şekilde ele alındığı ve Türkiye Azerbaycan ilişkisinin capsler üzerinden nasıl yorumlanacağı üzerine gerçekleştirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Türkiye, Azerbaycan, Kültür Politikası, Sanal/Dijital Ortam, Siyaset.

ABSTRACT

Cultural policies have been intended to be carried out through education for many years. In our age, it is impossible to make these policies only through education, so it has been possible to give and follow cultural policy in new media using different languages and styles, and therefore changing interests and needs has led to social psychology reflecting itself through different practices rather than education. The internet environment, which is an important area of access in terms of social and individual acceptance, and the new data brought by this environment have enabled the country's policies, as well as social acceptance and rejection, to be evaluated through the data obtained from this environment.

In this context, one of the most important dimensions of seeing the dimension of Turkey-Azerbaijan relations and interpreting its social counterpart is the internet environment and one of the areas where modern people spend the most time and its products, memes. The memes, which created a field of reflection for social sensitivity or certain groups by addressing the events within their own media, took their place on the Internet with their unique structure in the process of Azerbaijan's retake of the lands occupied by Armenia in 2020 to a large extent. Although the warmth of relations between the two countries is expressed in political terms, virtual media and memes provide important data to show the extent of this relationship for the country's inhabitants. With the above-stated ones, this study will be carried out on how memes are handled in the context of Turkey in the process and how the Turkey-Azerbaijan relationship will be interpreted through memes.

Key Words: Turkey, Azerbaijan, Cultural Policy, Virtual/Digital Environment, Politics

GİRİŞ

İlkelden günümüze komün hayatından modern devlete gelinceye kadar geçen evrede ülkeler arası ilişkiler, temelde ilgili ülkenin kendi menfaatleri ile diğer ülkelerin menfaatleri üzerine kurguludur. Bu kapsamda ekonomik değerler doğrultusunda iki büyük dünya savaşı yaşanmış ve bu savaşlar sonucunda yeni bir dünya düzeni kurulması adına dil ve üslup geliştirilmiştir. Dünya siyasetindeki bu ilişkiler ağı, Türkiye'nin de ilişkilerini belirlemesine ve yeni bir yol haritası çizmesine imkân sağlamıştır.

Türkiye dış politikasında ülke dışı unsurlar kadar ülke içi değerler nedeniyle Azerbaycan ile olan ilişkileri farklı bir seyir izlemiştir. Özellikle Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanması sonrasında gelişen olaylar ve toplumsal duyarlılık, bu iki ülke arasındaki ilişkilerin boyutunu duygudaşlık birliği çerçevesinde şekillendirmiştir.

XXI. yy'da ülkeler arası ikili ilişkilerin kamusal alandan yürütülmesi ve bu durumların duyurulması, önceleri yazılı kültür üzerinden yapılırken günümüzde bu form değişmiş ve basın yayın organları ve buna bağlı olarak şekillenen yeni bir atmosfer, bu ilişki ağını belirleyici bir rol üstlenmiştir. Küreselleşmenin etkisiyle iletişim biçimlerini yönlendirme boyutunda diğer iletişim teknolojilerine kıyasla internet teknolojileri ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda hareketli görseller ya da sadece imaj üzerine yazılı metin olarak ortaya çıkan capsler, bu sanal atmosferlerden birini teşkil etmektedir. Özellikle belirli bir yaş grubunda olan kişilerin sosyal paylaşım ağlarında en çok paylaştıkları öğelerden biri olan "caps"ler, "capture" "yakalamak" kelimesinden gelmekte olup toplumsal ve siyasal olayları resim veya video formatında kayıt etmeyi karşılayan bir terim olarak kullanılmaktadır (Asutay, 2015:7). Sosyal medya ortamlarında bir görüngü haline gelen capsler; filmlerden, fotoğraflardan ya da çeşitli televizyon programlarının görüntülerinden elde edilen fotoğraf karelerinin mizahi yazılarla bütünleşmesini içermektedir. Ağırlıklı olarak güncel yaşam içinde yaşanan sosyal içerikli olaylarla, magazin haberleriyle ve özellikle gençlerin kendi dünyalarındaki kareler ile renklendirilebilmektedir. Capslerin en önemli özelliği, çekilen ekran fotoğrafının alt kısmında şerit halinde bulunan kırmızı fon üzerinde yazı ile yaratıcı mizaha yer vermektir (Kırık, 2017: 100). Bu yazılar, ele alınan fotoğraftaki görüntüye uygun bir şekilde düzenlenmektedir. Capslerin söylemsel düzeyde gülmenin yanı sıra düşündürücü imgeler taşıdığı da ifade edilebilir. Hem mizaha, hem de çeşitli mesajlarla varlığını sürdüren aynı zamanda sanal dünyanın da bir parçası olan capsler ve üretimleri, birçok kişi tarafından takip edilmekte, bu bağlamda araştırmacılarca da ilgi çekici hale gelmektedir (Morger, 2017: 1; Öncül, 2018: 335).

Bu kapsamda capslerin ilerleyen süreçlerde, toplumsal duyarlılığın yansımalarını taşıması yönüyle daha yoğun bir şekilde irdeleneceği muhakkaktır. Konuya ilişkin olarak Öncül, çalışmasında capsin sanal ortamda yayınlandığı andan itibaren çeşitli sosyal gruplarda yayılma hızının; halk anlatılarının şekillenmesi, kolektif hafızaya yer etmesi gibi bir zaman dilimiyle karşılaştırılamayacak kadar kısa olduğunu belirtir. Dolayısıyla iktidarın genel kabulleri çerçevesinde capsin sunulmasını engellemek, bireysel haklar açısından internet öncesi tarihsel zamanla kıyaslandığında oldukça zordur. Capslerde de açık veya gizli zaman vardır. Capsin zamanı, yaşanan olayla eş zamanlıdır. Toplumun olaya verdiği pozitif ya da negatif bir tepki olarak düşünülmesi gereken caps, yaşanan olayın toplumsal gündemdeki zaman dilimiyle eşit şekilde bir ömür sürmektedir. Bu süre genel itibarla birkaç gün ile birkaç ay arasında değişebilmektedir. Günlük siyasetin çok hızlı bir şekilde değiştiği ya da değiştirildiği bir zaman diliminde yeni olayın eskiyi unutturmaya başladığı an, capsın süresinin de dolduğuna işaret eder. Yaşanan olayın üzerinden uzun zaman geçmesi halinde oluşturulan caps, ilgi görmeyeceğinden capsini oluşturan gülme eyleminin zamanı, yaşanan olaya bağlıdır. Capsin gülmeye dönüşme süresi, özellikle görsel medyaya bağlı olarak toplumdaki ilginin değişme sürecine ve meydana gelen olayın etki sahasına bağlıdır. Toplum hafızası yeniçağda yaşanan güncel olaylara bağlı olarak günlük, haftalık bir yapıya sahip olduğundan capsin anlamlılığı, olayın toplum hafızasında yerini koruduğu süreyi kapsamaktadır. Sosyal ve siyasal olayların toplum açısından kısa sürede unutturulması, sürekli yeni capslerin oluşmasına neden olmakta, geçmişteki capslerin anlamını kaybetmesine, dolayısıyla gülme eylemini doğuran unsurun ortadan kalkmasına yol açmaktadır.

Capslerin temel tiplerini siyasiler, sanatçılar, sporcular vb. popüler kişiler oluşturur. Capse konu olan tipin sadece popüler olması değil; uluslararası ya da ulusal bir olaya bağlı olarak toplum içinde bir olay ya da durum kapsamında yaşaması ve toplum gündeminde belirli bir süre yer etmesi gerekmektedir. Bu anlamda toplumda farklı özellikleriyle ön plana çıkan ve gündemde uzun süre yer alan kişilere yönelik capslerin sayısı daha fazladır. Popüler birçok konu ya da kişiler üzerinden üretilen, özellikle ironi içeren capslerin Türk siyasetinde sıklıkla kullanıldığı da tespit edilmiştir (Aktaş, 2016). Azerbaycan-Ermenistan capslerini de cezbedici hale getiren unsur, özellikle topluma mal olmuş kişiler ve olayların tercih edilmiş olmasıdır (Akyazı ve Akyazı, 2013: 226). Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri çerçevesindeki ünlü ve topluma mal olmuş siyasi kişilere örnek İlham Aliyev, Recep Tayyip Erdoğan; Nicol Paşinyan, Vladimir Vladimiroviç Putin, Emmanuel Macron verilebilir. Nitekim bu

başkanların temel karakter olarak seçildiği capsler, sosyal medyada dikkat çekmekte ve hızla yayılmaktadır.

Bu çalışmada capslerin gülme ve düşündürme, ironi ve sosyal kabul gibi toplumsal boyutu ve bu boyutunun 2020 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasında meydana gelen azadlık hareketine ne şekilde yansıdığı ele alınmıştır. Capslere yansıyan ve bir anlamda az sözle çok şeyi anlatma yapısını barındıran sosyolojik ve sosyo psikolojik alt yapı, bu capslerin temelini oluşturmaktadır.

Aynı kültür kökleriyle beslenen aynı atadan gelen soy, dil ve din birliği içerisinde getirilmiş olan kültürel bellek, doğal olarak Hakkâri’de yaşanan bir terör olayına Türkiye’den gelen toplumsal yansımaya Azerbaycan’dan gelen toplumsal refleksin en temel nedenidir. Aynı duygu, Türkiye’de yaşayan Türklerin Azerbaycan’da yaşayan kardeşleri için Hocalı’da yaşanan vahşetin Karabağ sürecinde yaşanmaması adına gösterilen çabayı doğurmasındaki temel etkidir. Bu tarih ve kültür birliğinin siyasal anlamdaki yansımaları, ülkeler arasındaki resmi protokollere yansımış ve ilgili anlaşmalar gerçekleştirilmiştir. Ancak kabul edilmesi gereken temel esaslardan biri, bu tür ikili anlaşmaların yoğunlukla ilişkiler merkezinde meydana gelen ivmelere göre şekillendiğidir. Buna karşın Türkiye Azerbaycan ilişkileri, resmi hüviyetteki anlaşmalardan ziyade toplumsal destek itibarıyla sağlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada kullanılan capsler, 2020 yılında Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini yansıtan capsler ile sınırlandırılmıştır. Diğer taraftan capsler için herhangi bir kesin tarih aralığı belirlenmemiş ve internet ortamında yayımı yapılan ve araştırmacı tarafından ulaşılabilen capslerden bazıları çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır, nitel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalarda olduğu gibi bu çalışmadaki verilerin de nesnelliği ve genellenebilirliği sorgulanmaya açıktır.

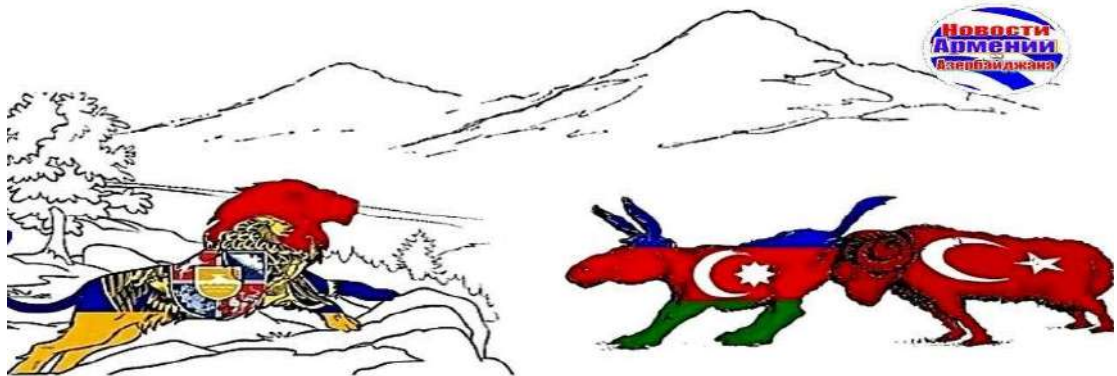
Caps 1

Azərbaycan və Ermənistan arasında yaşanan çatışmalarda, çatışmanın ilk gününden itibaren çatışan ülkelere yönelik destek ve eleştiriler dünya gündeminde kendine yer bulmuştur. Türkiye ile Azərbaycan arasındaki yakınlık, aynı şekilde Ermənistan ile Fransa arasında yaşanmıştır. Caps 1 bu durumu, sadece ülkelerin yöneticilerin birbiriyle olan yakınlığını göstermiştir. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un beden diliyle verdiği 'düşünüyor' görüntüsü' ve Paşinyan'ın 'sert mizacına/bakışına' karşın İlham Aliyevle Recep Tayyip Erdoğan'ın 'gülen yüz ve birlik mesajı veren elleri' dikkat çekicidir. Capste yazılı olarak verilen ise "Fransa'dan olay açıklama ve akabinde Azərbaycan'ın Karabağ'ı terketmesi" mesajıdır. Nitekim Macron yazılı ve görsel basında Fransa'nın, Ermənistan'a dayanışmasını her fırsatta iletmiş ve yardımda bulunmak için somut adımlar atmaya hazır olduğunu da dile getirmiştir (URL 1).

Caps 2

Caps 2'de, Azərbaycan ordusunun hız kesmeden ilerlemesi karşısında büyük bir hezimet uğrayan Ermeni ordusuna yönelik "Geri çekilin!" emri vermek zorunda kalan Ermeni lider Paşinyan'ın içinde bulunduğu ruh hali temsil edilmektedir.

Caps 3

Ülkeler arası siyasette belirleyici olan unsur, genel anlamda tek bir ülkenin tavır tutum ve eylemleri olmaktan çıkıp çeşitli nedenlerle resmi ve gayri resmi desteklerle ikili ya da daha fazla ülkenin işbirliğini doğurmuştur. Bu kapsamda Caps 3'te çarpışan ülkelerin kendilerine dost diğer ülkelerle işbirliği yaptığı, Türkiye'nin Azerbaycan ile birlikteliğine karşın Ermenistan devletinin karşısında durduğu vurgulanmaktadır.

Caps 4

Azerbaycan devletinin bağımsızlığına eriştiği günden itibaren artarak devam eden ikili ilişkilerinin sosyal ve siyasal anlamdaki yansımalarının askeri boyuta da taşındığı bilinmektedir. Bu kapsamda ikili anlaşmalar yapılarak var olan yakınlık, resmi düzeye de taşınmıştır. Caps 4, bu noktada söz konusu askeri dayanışmanın varlığını ilgili ülkelerin asker ve bayraklarıyla simgelemiştir.

Caps 5

Caps 5'te, "Ulu önder" olarak anılan Azerbaycan eski Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev tarafından ifade edilmiş olan "Tek Millet, İki Devlet" kavramı/söylemi, iki ülke ilişkilerinin

ne derece güçlü olduğunu göstermektedir. Bu amaçla capsde, ellerin bayraklarla simgelenmiş kavuşmuş şekline ek yazı da vurgulayıcı gösterge olmaktadır.

Caps 6

Caps 6'da da görüldüğü üzere görsel imgeler ile yazı metnini bir araya getiren capsler, fotoğrafların üzerine veya ortasına metin eklenerek oluşturulmuştur. Fotoğraf ve yazılar, mizaha dayalı gülmece unsurları olarak bir bütün oluşturmuştur. Sadece yazıyla veya sadece resimle sağlanan mizaha karşın hem dilsel hem de görsel özelliklerin aynı anda kullanılması, bazen düşünmenin bazen de gülmenin dozunu artırmaktadır.

Caps 7

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki savaş salt psikolojik olmamakla birlikte; savaş araç gereçleri, özellikle tanklar, silahlar, bombalar ve askerler ile gerçekleşmektedir. Bu bağlamda caps 7'de Türk bayrakları ve Azerbaycan başkanı İlham Aliyev ile Ermenistan başkanı Nikol Paşinyan temsili komutanlar olarak capsin ön yüzünde, sıcak savaş ise arka fonunda verilmiştir.

Caps 8

Savaşın ne kadar stratejik olduğunu gösteren caps 8'de "17 kamyon mayın döşenmesi ve Azerbaycan'ın havaya uçurulması" söylemi, Ermenistan lehine algı oluşturmaya yönelik bir mesaj niteliğindedir.

Caps 9

Capste gösterilenler, Azerbaycan asker kıyafetleri ve taşıdıkları Azerbaycan bayrağıyla askerler, buna karşın diz çöktürülmüş Ermeni başkanı Nicol Paşinyan ve dürbünle olup biteni yukarıdan seyreden Azerbaycan başkanı İlham Aliyev'dir. Gülme kuramında güldürünün amacı, karakterleri tasvir etmektir (Bergson, 2019: 96). Buradan hareketle capse yan anlam olarak bakıldığında, Ermeni başkanı Paşinyan kravatu ve takım elbisesiyle ayakkabı silerken tasvir edilmekte; bu durum da caps 9'un başkanın statüsü ve yapmak zorunda kaldığı eylem bağlamında içinde bulunduğu tezatlığı göstermektedir.

Caps 10

Azerbaycan ordusunun ilerlemesi sonrasında, Ermenistan liderinin içinde bulunduğu çaresizliğini ve mevkiisi gereği yapmak zorunda olduklarını göstermesi bakımından caps 10 oldukça dikkat çekicidir. 'Ayak ve ayakkabı' motifiyle ilgili oldukça çeşitli capsler vardır ki bu capslerdeki temel ileti; Paşinyan'ın ayağa düşmesi, aynı zamanda temsili kimliğini sürdürbilmesi için 'ayak yalama' eylemini mecazî boyutta gerçekleştirmek durumunda oluşudur.

Caps 11

Caps 11'de de Paşinyan, kötülük timsali olarak tasavvur edilmiştir. Capste bizimle savaşmanın bedeli hem kötü, hem komik duruma düşmektir gibi tehlikeli kavramlara gönderme yapılmaktadır.

Caps 12

Tarihi verilere göre, Osmanlı Devleti'nin Mart-Ağustos 1918 tarihleri arasında kurduğu Doğu Ordular Grubuna bağlı bir askeri birim olan Kafkas İslam Ordusu, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle tamamen Müslümanlardan oluşmuş ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'nde yer almıştır. Kafkas İslam Ordusuna bağlı birlikler Bakü Muharebesi'ni kazanarak 15 Eylül 1918'de Bakü'ye girmiştir (Ak, 2019: 391-392). 2020 yılında Türk askerinin tekrar Bakü'de bulunması iki ülke arasındaki ilişkinin yüzyıl sonra benzer bir şekilde cereyan etmesine yol açmış ve bir anlamda tarih farklı şekillerde de olsa tekerrür etmiştir. Capslerin çoğunda bu birlikteliğin tezahürü yansıtılmıştır.

Caps 13

Yüzlerce yıldan beri bir Türk coğrafyası olan ve Ermenilerce işgal edilmiş olan Karabağ'ın işgaline destek veren ve bu amaçla ekonomik, sosyal ve siyasal alanda bu durumu kendisine misyon edinmiş bulunan Fransa başta olmak üzere, bazı batılı devletlerin bölge üzerindeki egemenliğinin sona erdiğini gösteren caps 12, tarih ve bölge politikğine dair çeşitli yorumlar sağlayacak bir materyal sunmaktadır. Caps 13'te de biten savaş sonrasındaki Azerbaycan bayrağı ile simgelenen harita ile dünyaya meydan okunmaktadır.

Caps 14

Yukarıdaki örnekler, özellikle belirtilen süreler kapsamında üretilip kısa süre içerisinde önemli kesimlere erişim sağlayarak, yazının her geçen gün daha az kullanımına karşın görselin daha fazla önem kazandığı toplumsal hareketlilik oluşturma sürecinde önemli bir görev üstlenmiştir. Aynı zamanda capsler, toplumun konuya yaklaşımını da belirten olmaktadır. Görsel dil, sözcük ile görsel öğelerin sıkı entegrasyonu olarak (Horn, 2001: 1) tanımlanmaktadır. Bu da insanların gördüğü, duyduğu ya da okuduklarına nazaran görüntülü mesajların daha az çaba gerektirmesi; zihinde kolay bir biçimde çözümlenmesine, görsel dil kavramına ve bu kavramın evrensel bir dil özelliği kazanmasına (Güllüdağ, 2016: 151-152) imkân sağlamaktadır.

Çalışmada tespit edilen diğer bir husus, bazı capslerde eleştirel yaklaşımla ideolojik çözümlenmelerin yapıldığıdır. Ermenistan işgali, Türklerin mücadelesi, Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek, Ermenistan'a destek veren ülke başkanları, savaş, ölüm vb. konular bu konudaki caps üretimlerini kapsamaktadır. Sosyolojik duygu ve düşünüş yazılı ortamın yanı sıra elektronik ortamda kendine yeni bir mecra açmıştır. Bu doğrultuda konuyla ilgili capslerin içinden rastlantısal olarak seçilen 14 görselde Türkiye'de yaşayan önemli bir kesimin konuya ilişkin hisleri yansıtılmıştır. İnternet ortamında sosyal medya ile hem üreten hem de tüketen olan birey Facebook, Twitter, Instagram, Youtube gibi sosyal medya ortamlarında da kendi medyalarını oluştururken kendine ait olan bir dünya var etmektedir.

Kırık'ın da belirttiği gibi sosyal medya kullanıcıları kendi sosyal, siyasal, kültürel kabulleri çerçevesinde bir alan sağlamaktadır. Bu sanal ortamlar, bireye kimi zaman gündelik hayatın saçma, komik ve eğlenceli yönlerini göstermekte, kimi zaman da toplumsal, siyasal gündeme muhalif eleştiriler getirmesine olanak vermektedir (Kırık, 2017: 100).

SONUÇ

Capsler, yaşanan olaylarla ilgili mesaj taşıyıcı bir rol üstlenirken ironi yoluyla bireylerin düşüncelerini ve algılayışlarını da değiştirme gücüne sahip olmaktadır. Bu durum evrensel çerçevede bakıldığında toplumsal ilişkileri etkilemekte, şekillendirmekte ve kültürel değişimlere neden olmaktadır. Kullanıldığı ortama göre şekil alan capsler, internet ortamında paylaşılmakta, yeniden üretilmekte, üzerine eklemeler yapılarak yeni şekiller almakta, içerik tekrarlarına dönüşmekte ve görsel medyada/ sanal ortamda hızla yayılmakla birlikte toplumsal algıların kabul görmesini sağlamaktadır. Capsin eleştirel yaklaşımını sanal bir başkaldırı olarak da ele almak, yaşanan duruma karşı meydana gelen en pasif itaatsizlik olarak görmek ve değerlendirmekle mümkündür.

Günümüz dünyasında toplum hafızası, yaşanan güncel olaylara bağlı olarak haftalık; hatta günlük bir değişim yapısına sahip olduğundan, capsin anlamlılığı olayın toplum hafızasında yerini koruduğu süreyi kapsamaktadır. Sosyal ve siyasal olayların toplum açısından kısa sürede unutulması, sürekli yeni capslerin oluşmasına olanak tanımakta; geçmişteki capslerin anlamını kaybetmesine, dolayısıyla gülme unsurunu doğuran unsurun ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Toplumsal ihtiyaç çerçevesinde şekillenen capslerdeki toplumsal kabuller, ahlaki değerler, yerel-bölgesel-etnik kimlikler gibi kavramlar çeşitlilik gösterirken capslerdeki konular daha ziyade yerellikten çıkmaktadır. Capsi meydana getiren kişinin amacı, konuyla ilgili bilgi vermektense ziyade eleştirel bir yorumla gülmeyi meydana getirmek olduğundan bazı caps konuları yergi merkezli bir yapıya sahiptir.

Özellikle sosyal ve siyasal kapalı ve açık gruplar bu anlamda daha spesifik bir alan olarak toplumsal yansımanın izlerini vermektedir. Azerbaycan ve Ermenistan mücadelesine karşın Türkiye, Fransa ve Rusya gibi devletlerin siyasi duruşu ve taraftarlıkları capslerde de görülmekte ve bireysel, toplumsal ve siyasal anlamda önemli değişimler yaşayan bu ülkelerin sanal ortamda ürettiği kültürel ürünler, ilerleyen yılların toplumsal kabulleri adına çözümlenmesi gereken önemli argümanlar taşımakta; sosyoloji ve halkbilimi gibi alanlara yeni bir çalışma alanı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

AK, İ. (2019). "Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (64), 385-408.

AKTAŞ, Ö. (2016) "Bir İletişim Yöntemi Olarak Caps/Memes", İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi, 6 (14): 1-14.

AKYAZI, E., Akyazı, A. (2013). "Suskunluk Sarmalı Perspektifinden Sosyal Medya" (A. Algül, & N. Üçer), Yeni Medya'da Demokrasi içinde, Konya: Literatürk, 225-241.

ASUTAY, H. vd. (2015). "Değişen Gençlik Kültürleri ile Ortaya Çıkan Yeni Okuma Türleri", VII. International Congress of Educational Research, 1-10

ATABEK, Ü., ATABEK. G. Ş. (2007). *Medya Metinlerini Çözümlemek: İçerik, Göstergibilim ve Söylem Çözümleme Yöntemleri*, Ankara: Siyasal Kitabevi.

BERGSON, H. (2019). *Düşünmek ve Olmak* (Çev. E. Yıldırım). İstanbul: Oda Yayınları

BURGESS, Jean (2007). Vernacular Creativity and New Media, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Brisbane: Queensland University of Technology. http://eprints.qut.edu.au/16378/1/Jean_Burgess_Thesis.pdf (Erişim Tarihi: 17.06.2021)

DAĞDAŞ, B. (2003). *Reklamı Okumak*, Ankara: Ütopya Yayınları.

EKER, G. Ö. (2009). *İnsan, Kültür, Mizah*, Ankara: Grafiker Yayınları.

GÜLLÜDAĞ, N. (2016). "Sosyal Medyanın Yeni Güldürü Ögesi Caps'lerin Mizahi ve Eğitici Yönü Üzerine: İlber Ortaylı Örneğinde", Prof. Dr. Hacali Necefoğlu'na Armağan, (Ed: Özkaya, İ ve Özkaya, S.), İzmir: Kanyılmaz Matbaacılık, 147-159.

GÜVENÇ, A. Ö. (2017), "Anlatıdan Görsele Elektronik Mizah Kültürü", Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.61, 101-112.

HORN, R. E. (2001). Visual Language and Converging Technologies in the Next 10-15 Years (and Beyond), A Paper Prepared for the National Science Foundation Conference on Converging Technologies(Nano-Bio-Info-Cogno) for Improving Human Performance Dec. 3 4,11,(<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.360.5860&rep=rep1&type=pdf>) Erişim tarihi: 22.06.2021)

KIRIK, A. M., SALTİK R. (2017). "Sosyal Medyanın Dijital Mizahı: İnternet Meme/Caps", Atatürk İletişim Dergisi, S. 12, 99-118.

MORGER, C. F. (2017) "Memes Gegen Rechts. Eine Medienlinguistische Analyse Von Memes İm Politischen Diskurs Der Durchsetzungsinitiative", Stockholm Universitat. (file:///D:/CAPS%20KÜLTÜRÜ/mem%20FULLTEXT01.pdf, Erişim tarihi: 22.04.2021)

ÖNCÜL, K. (2018). Sözlü Kültürden Elektronik Kültüre Fıkradan Capse, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, C. 7, S. 20, 329-338.

ÖZDEMİR, Nebi (2010). "Mizah, Eleştirel Düşünce ve Bilgelik: Nasreddin Hoca", Millî Folklor, Y. 22, S. 87, 27-40.

ÖZDEMİR, Nebi (2015). Sanal Mizah, 1277-1301 (<https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/%c3%96ZDEM%c4%b0R-Nebi-SANAL-M%c4%b0ZAH.pdf>, Erişim tarihi: 24.06.2021)

URL 1: <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2020/07/01/Ermenistan-Fransa/186911>

HÂCE MUHAMMED LUTFÎ ÜZERİNDE YUNUS EMRE TESİRİ
YUNUS EMRE INFLUENCE ON HAJE MUHAMMED LUTFI

Doktora öğrencisi Lale BEDİROVA (ŞABANOVA)

Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Güney Azerbaycan Folkloru Şubesi,
Azerbaycan, Bakü

ORCID NO: 0000-0003-3266-2917

ÖZET

Erzurum'un yetiştirdiği, tasavvuf edebiyatının XX. asırdaki önemli temsilcilerinden Hâce Muhammed Lutfî, yaşantısı ve şiirleriyle kültür dünyamızda silinmez izler bırakmıştır.

Alvar İmamı ve ya Efe Hazretleri olarak tanınan, Muhammed Lutfî 1868- 1956 yılları arasında yaşamış, mürşid, mutasavvuf, âlim ve bilge bir şahsiyettir.

Sufi şairler arasında bir ruh akrabalığı bulunması elbette ki şaşılacak bir durum değildir. Şiirlerinin toplandığı Hulasatü'l-Hakayık eserini incelediğimizde Muhammed Lutfî'nin bir çok şairlerden etkilendiğini görüyoruz. Hâce Muhammed Lutfî Yunus Emre'nin, Fuzûlî'nin, Nâbî'nin, İbrahim Hakkı Hazretleri'nin, Mir Hamza Seyyid Nigari'nin etkisinde kalmıştır.

Üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyası içerisinde toplumu şekillendiren, medeniyet değerlerimizin oluşumuna katkı sağlayarak gönül dünyamızı aydınlatan çok büyük mütefekkirlerimiz olmuştur. Bunlardan biri de aşkın yolcusu Yunus Emre'dir. Yunus Emre, özünü ve ömrünü yaradana adanmış hakikat yolcularının en önde gelenlerindedir. O, Anadolu insanının sevgi, hoşgörü ve alicenaplığının ete kemiğe bürünmüş halidir.

Yunus Emre, Türk düşünüş edebiyatının en büyük şairlerinden biridir. Anadolu'da 13. yüzyılda varlığını göstermeğe başlayan yazı dilinin kurucuları arasında önemli yere sahip olan Yunus Emre, yalnızca Türk dilinin değil sanat gücüyle edebiyatımızın da en önde gelen ustalarından biridir.

Bildiğimiz gibi Yunus Emre ve Tapduk Emre'nin kabirleri Erzurum'un Tuzcu köyünde bulunmaktadır. Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri tarafından keşf edilmiş ve o tarihten beri Erzurumlular ve Erzurum üzerine eserler kaleme alan araştırmacılar bu hususu dile getirmişler. Yunus Emre'nin kabrinin Tuzcu köyünde bulunması Erzurum tasavvuf çevrelerinde kabul görmüş ve Hâce Muhammed Lutfî'nin de bu rivayeti benimsediğini düşünüyoruz. Birçok şiirinin Yunus tarzında olması bu düşünceyi besleyen önemli bir etkidir.

Hâce Muhammed Lutfi'nin Hulasat'ül-Hakayık eserinde yer alan şiirleri, Yunus Emre Divan'ındaki şiirlerle lisan ve taşıdığı hava açısından karşılaştırdığımızda etkilenmenin tespiti için çok önemlidir. Hâce Muhammed Lutfi'nin Hulasat'ül-Hakayık eserindeki şiirleri incelediğimizde iki şair arasında sadece redif ve kafiye benzerliği değil ruh akrabalığını da gösteren beyitler yer alır.

Hulasat'ül-Hakayık'ta yer alan şiirlerden Yunus Emre ilahileri ile benzerlik taşıyanları, Yunus Emre havasının neredeyse birebir yansıtanları için birçok örnek verilebilir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, şiir, Yunus Emre, Lutfi, tesir, tasavvuf

ABSTRACT

The XXth century of Sufi literature raised by Erzurum. Haje Muhammed Lutfi, one of the important representatives of the 19th century, left indelible traces in our cultural world with his life and poems.

Muhammad Lutfi, known as Alvar Imam Efe, is a murshid, sufi, scholar and wise person who lived between 1868 and 1956.

It is not surprising, of course, that there is a soul kinship among Sufi poets. When we examine the work Hulasatül-Hakayık, in which his poems are collected, we see that Muhammed Lutfi was influenced by many poets. Haje Muhammed Lutfi was influenced by Yunus Emre, Fuzuli, Nabi, İbrahim Hakkı and Mir Hamza Sayyid Nigari.

We have had great thinkers who have shaped the society in the Anatolian geography we live in, and who have enlightened our world by contributing to the formation of our civilization values. One of them is Yunus Emre, the passenger of love. Yunus Emre is one of the foremost travelers of the truth who devoted his essence and life to the Creator. He is the embodiment of the love, tolerance and generosity of the Anatolian people.

Yunus Emre is one of the greatest poets of Turkish intellectual literature. Yunus Emre, who has an important place among the founders of the written language that started to show its existence in Anatolia in the 13th century, is one of the leading masters of not only the Turkish language but also our literature with its artistic power.

As we know, the graves of Yunus Emre and Tapduk Emre are located in Tuzcu village of Erzurum. It was discovered by İbrahim Hakkı of Erzurum, and researchers who have written works on the people of Erzurum and Erzurum since then have expressed this issue. The fact that Yunus Emre's tomb is located in Tuzcu village was accepted by Erzurum Sufi circles and we think that Haje Muhammed Lutfi also adopted this narration. The fact that many of his poems are in the style of Yunus is an important factor that feeds this idea.

When we compare the poems in Haje Muhammed Lutfi's Hulasatül-Hakayık with the poems in Yunus Emre's Divan in terms of language and air, it is very important to determine the

influence. When we examine the poems in Haje Muhammed Lutfi's Hulasatül-Hakayık, there are couplets between the two poets that show not only redif and rhyme similarity, but also soul kinship.

Among the poems in Hulasatül-Hakayık, many examples can be given for those that have similarities with Yunus Emre hymns and reflect the Yunus Emre atmosphere almost exactly.

Keywords: Erzurum, poetry, Yunus Emre, Lutfi, influence, mysticism

GİRİŞ

Hâce Muhammed Lutfi Efendi, 1868-1956 yılları arasındaki 88 yıllık ömrünün 55 yılını Osmanlı'nın buhranlarla dolu çalkantılı yıkılış döneminde, hayatının son 33 yılını ise yine siyasal, kültürel, dini ve tasavvufi açıdan birçok inkılabın yapıldığı Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşamıştır. Doğal olarak, onun yaşadığı Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Anadolu'nun siyasal, kültürel, dini ve tasavvufi yapısının Hâce Muhammed Lutfi üzerinde çok önemli bir etkisi söz konusudur.

HÂCE MUHAMMED LUTFÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEME GENEL BİR BAKIŞ

Hâce Muhammed Lutfi Efendi'nin yaşadığı dönem, tarihi açıdan incelendiğinde hemen her alanda meydana gelen değişiklikler açısından ne kadar önemli bir zaman dilimi olduğu açıkça görülecektir. Hâce Muhammed Lutfi Efendi, monarşi ve cumhuriyet olmak üzere iki yarı devlet rejimine tanıklık etmiştir. Osmanlı'ya tanıklık ettiği dönemde beş padişah, Cumhuriyete tanıklık ettiği dönemde ise, üç cumhurbaşkanı görmüştür. O, Osmanlı devletinin küllerinden Türkiye Cumhuriyetinin doğup ayağa kalkışını müşahade etmiştir. Fakat bunlardan da önemlisi onun şahid olduğu ve bizzat içerisinde yer aldığı, Türk halkının istiklal mücadelesidir. (Farsakoğlu, 2012:10)

Muhammed Lutfi Efendi'nin ilmi altyapısını anlayabilmek için öncelikle, onun temel İslami ilimleri tahsil ettiği babası Hâce Hüseyin Efendi'nin feyz aldığı alimleri tanımak gerekmektedir. Hüseyin Efendi Erzurum'da çeşitli hocalardan aldığı dersler ve icazetlerle yetinmeyerek, İstanbul'a doğru ilmi terakki için çıktığı yolculuktan, Of'un Şinek Köyü'nde Abbas Efendi isimli alimin yanında ilim tahsili için bir yıl kaldıktan sonra, onun yönlendirmesiyle Hasankale'ye geri dönmüştür. Daha sonra Erzurum'un Uncular köyünde bulunan, Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifesi Hacı Feyzullah Efendi'ye intisab etmiştir. Hacı Feyzullah Efendi'nin ebedi aleme irtihalinden sonra Hüseyin Efendi, Amasya'da Seyyid Mir Hamza Nigari namıyla tanınan zatın ziyaretine gitti. Bu zat, Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden Şeyh İsmail Siraceddin-i Şirvani'nin halifesidir. Hüseyin Efendi Mir Hamza Nigari'nin huzurunda iki erbain çıkarmıştır. Hüseyin Efendi, Pir Muhammed Küfrevi'nin huzuruna giderken oğlu Muhammed Lutfi Efendi'yi de birlikte götürmüştür.

Böylece Muhammed Lutfi 1890 yılında babası Hüseyin Efendi`yle birlikte, ilim tahsiline devam etmek, özellikle de tasavvuf kültürünü geliştirmek üzere Bitlis`te bulunan Muhammed Küfrevi Hazretleri`nin ziyaretine gitmişlerdir. Hazret-i Pir Muhammed Küfrevi, Hâce Hüseyin Efendi`ye Nakşibendi tarikatında halifelik icazeti vermiş ve “Muhammed Efendi`yi de sana yardımcı tayin ettim” buyurmuştur. Muhammed Lutfi bundan beş yıl sonra 1894-1895 tarihinde Hazret-i Pir Küfrevi`den Nakşibendi tarikatında halifelik icazeti aldı.

Muhammed Lutfi Efendi Nakşibendi tarikatının Halidi kolunda yetkili mürşidden halifelik icazeti almakla birlikte Nakşilikle yetinmeyip batın ilimlerinde Kadrilikle de beslenmek istedi ve Muhammed Küfrevi Hazretlerinin izni ve işaretleriyle Tillo`da ikamet eden Şeyh Nur Hamza`yı ziyarete gitti. Tillo`da ne kadar kaldığını bilemiyoruz. Ancak bu ziyareti sonunda Kadiri tarikatı icazetini aldı. Hâce Muhammed Lutfi zahiri ve batını ilimlerle beslenirken bir taraftan da bu ilimleri, şifa kaynağı polenlerle dolu, göz alıcı renkli bir çiçeğin kendisini arıların faydalanmasına açması gibi ilim taliplerine sunuyordu. (Farsakoğlu, 2012:19)

YUNUS EMRE`NİN HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

“Bir zamanlar dünyaya bir adam gelmiş;
Ölüm dedikleri perdeyi delmiş...”

Bizim Yunus,

Bizim Yunus....” (Necip Fazıl Kısakürek(

Yunus Emre Türk kültür tarihinde çok önemli bir şahsiyettir. Çünkü o, tarihte kendini aşan bütün bilgiler gibi zihinlerde, gönüllerde ve anadili Türkçe`de yeniliklere imza atan kurucu bir şahsiyettir.

Üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyası içerisinde toplumu şekillendiren, medeniyet değerlerimizin oluşumuna katkı sağlayarak gönül dünyamızı aydınlatan çok büyük mütefekkirlerimiz olmuştur. Bunlardan biri de aşkın yolcusu Yunus Emre`dir. Yunus Emre, özünü ve ömrünü yaradana adanmış hakikat yolcularının en önde gelenlerindedir. O, Anadolu insanının sevgi, hoşgörü ve alicenaplığının ete kemiğe bürünmüş halidir.

Anadolu`nun Moğol akınlarıyla toz duman olduğu, bedenlerin cansız yerlere devrildiği bir ortamda nice Anadolu ereni karanlık günlerin üzerine bir güneş gibi doğuyor, yerle bir olmuş duyguları manevi saiklerle ayağa kaldırıyordu. Şüphesiz bunların en büyüklerinden biri; söz ve şiiri, aşk ve muhabbetiyle, Anadolu insanının gönlünde yaşayan Yunus Emre`dir. (Tavukçu, 2012: 7)

Yunus Emre geçmişten günümüze ulaşan sesiyle, bütün insanlığa hitap eden bir şair olmaktan çok daha fazlasıdır. Onun söylemeleri evrensel sevgi ve hoşgörünün en veciz hallerini oluşturmaktadır. Yunus Emre`nin sevgi dili ve aşk söylemi tamamen Yüce Mevla`ya odaklı olup, canlı ve cansız bütün varlıkların sevgisini yaradana bağlamaktır. Nitekim onun şu sözleri bunu en güzel şekilde ifade etmektedir.

“Nazar eyle itiri, bazar eyle götürü,

Yaradılanı hoş gör, Yaradan`dan ötürü”

Yunus Emre, kültür ve medeniyet tarihimizin bir mihenk taşı olmuştur. Yunus Emre büyük mutasavvuf olmasının yanı sıra, şiirlerini büyük bir hoşgörü ve insan sevgisi ile kaleme almıştır. Ondaaki sevgi ufacak bir toz parçacığından okyanuslara, yaratılışından da yaradana ulaşır. O, sadece yaşadığı dönemin değil, çağımız ve gelecek yüzyılların da açık kaynağıdır.

Yunus Emre'nin yaşamı ve şahsiyeti hakkında çok fazla şey bilinmemektedir. Tarihi belgelerin yetersiz oluşu Yunus'un doğum tarihi, tarikatı, yaşadığı çevre, şiirleri, vefat tarihi ve mezarı konusunda çeşitli fikirlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. (Kabaklı, 2009:13) Hayatı ile ilgili edinilen bilgiler daha çok "Bektaş-i Velayetnamesi"nde anlatılan ve halk arasında söylenenlerin de eklenmesi ile ortaya çıkan menkıbelerden öteye geçmemektedir. (Yılmaz, 1991:17)

Yunus'un 13.yüzyılın ortaları ve 14.yazılın başları arasında yaşadığı ile ilgili olan görüşler, belgelerin de desteği ile ağır basmaktadır. (Tatçı, 2005:20). 82 yıl ömür süren Yunus'un doğum ve ölüm tarihleri tahmini olarak H.638-720/ M.1240-1320 şeklinde kabul edilmektedir. (Kabaklı, 2009: 14)

Yunus Emre eski kaynaklardan başlayarak günümüze kadar bu isim ile anılmıştır. Şair, şiirlerinde mahlas olarak "Yunus Emre" ismi dışında "Yunus, Aşık Yunus, Biçare Yunus, Tapduk Yunus, Miskin Yunus ve Derviş Yunus" gibi isimler kullanmıştır. (Köprülü, 1976:261)

Yunus tasavvuf edebiyatımızın en büyük halk şairidir. Orta Asya'da Ahmet Yesevi ile başlayan halk tasavvuf şiirimizin en ölümsüz mısralarını Yunus'un şiirlerinde bulduğunu söylemek yanlış olmaz. (Kabaklı, 2009:52) Karaalioğlu'na (1980:422) göre Yunus'un şiiri sevgiyle mayalanır, insan ruhunu köklerinden kavrayarak bireyi bereketli bir toprak olarak yarınlara hazırlar.

Yunus Emre şiirlerini sade Türkçe ile başka bir deyişle yaşayan, var olan halk diliyle ve hece vezniyle söylemiştir. (Gölpınarlı, 1975:15) Köprülü bu konuyu "Yunus'un sanatı tamamı ile "milli" yani "Türktür" bunu tahlil edecek olursak başlıca iki unsura tesadüf ederiz. Evvela ona halaki sufiyane esaslarını veren "İslami Nev Eflatuni" unsur, ikinci olarak lisanın edasını, şeklini, veznini veren milli unsur. Birisi "esası" diğeri "şekli" teşkil eden bu iki unsur Yunus'un şahsiyetinde o kadar birbirinde kaynaşmıştır ki onda vücuda gelen o yeni sanat şekli zevki itibarı ile tamamen Türk'tür ifadesini dile getirmiştir. (Köprülü, 1975:332)

Yunus Emre, milletimizin değerlerini, görüşlerini yansıtan büyük bir şairdir. O'nun deyişlerinde, geçmişteki kültürümüzün izleri görülür. Bununla birlikte, biçim, dil, söyleşi ve şekil bakımından da milli şairimizdir. Mısralarında yalınlık, arılık, açıklık ve içtenlik vardır. Hiç bir yapmacık öge bulunmaz. İçini bütünüyle bize açar, anlaşılmaz birçok felsefi kavramı çok açık ve yalın bir dille anlatır. Yunus'ta halk zevkine yakınlık ve derin bir lirizm görülür. Bu nedenle, halkın içinde yüzyıllar boyunca yaşaya gelmiştir. Yunus Emre genellikle hece ölçüsünü kullanmıştır. Zaman zaman aruz ölçüsünü de kullanıldığı görülür.

HÂCE MUHAMMED LUTFÎ'NİN YUNUS EMRE'DEN ETKİLENMESİ

Söz incilerini mısra riştelere etkileyici bir şekilde dizmeyi başaran şairler, tarih boyunca kendilerinden sonrakileri etkilemişler ve onların şiirlerinde farklı bir şekilde yeniden hayat bulmuşlardır. Hâce Muhammed Lutfî de zaman ve mekan yakınlığı, görüş birliği ve şiirlerinin etkileyiciliği gibi sebeplerden dolayı çeşitli şairlerden etkilenmiştir.

Hâce Muhammed Lutfî Efendi eğitim-öğretimini geleneksel usullerle tamamlamıştır. Dolayısıyla sadece teorik derslerle kalmayıp teorisini okudukları pek çok dersi pratik tecrübelerle de taçlandırmıştır. Eğitimlerinde genelde bireysel çalışma akabinde ise tartışma yöntemi kullanılmıştır. Bu eğitimler esnasında somut olarak orada bulunan muhterem zatların kendilerinden orada bulunmayanların da eserlerinden faydalanmıştır. Bu durumu Muhammed Lutfî'nin şiirlerinden görmek mümkündür. Onun şiirlerinde feyz aldığı şairlerin şiirlerindeki gibi emin adımlarla ilerleme vardır. Muhammed Lutfî, Çehar-yar ve Hassan'ın Mevlana'dan, Fuzulî'den, Enverî'den, Sadi'den, Tusi'den etkilendiğini şiirlerinde ifade etmektedir. Aynı zamanda İbarhim Hakkı Hazretleri, Yunus Emre, Nabi, Mir Hamza Seyyid Nigari'den de etkilenmiştir. Şiirlerinde kulaktan dolma bilgiler yerine sağlam bir dini ve tasavvufi bilgi görülmektedir. Şiirlerinde divan edebiyatı mazmunlarının yanında halk kültürü ve yöresel ifadeler de bulunmaktadır. Dinleyici kitlesi dikkate alındığında yöresel söyleşilerinin olmasının ne kadar hayati olduğu fark edilir. Şiirlerinde genel olarak sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır, bu sadelik bazı natlarda ve mersiyelerde biraz daha ağır ve şaşalı ifadelerle dönüşmektedir. Şiirler edebi sanatlar açısından değerlendirildiğinde öncelikle mübalağa ve teşbih olmak üzere birçok edebi sanatın ustalıkla kullanıldığı görülmektedir. (Farsakoğlu, 2012: 20)

Hâce Muhammed Lutfî Hazretleri şiirlerini âşıkane, âlimane ve mürşidane bir edayla söylemiş ve yazmıştır. Şiirlerinin çoğunluğunu divan tarzında oluşturmuştur. Halk şiir zevkine uygun düşen daha çok Yunus'tan esintiler taşıyan hece şiirleri de yazmıştır.

Üzerinde yaşadığımız Anadolu coğrafyası içerisinde toplumu şekillendiren, medeniyet değerlerimizin oluşumuna katkı sağlayarak gönül dünyamızı aydınlatan çok büyük mütefekkirlerimiz olmuştur. Bunlardan biri de aşkın yolcusu Yunus Emre'dir. Yunus Emre, özünü ve ömrünü yaradana adanmış hakikat yolcularının en önde gelenlerindedir. O, Anadolu insanının sevgi, hoşgörü ve alicenaplığının ete kemiğe bürünmüş halidir.

Yunus Emre'nin bir başka temel özelliği de kullandığı dildir. O, öz Türkçeyi şiirlerinde yalın ve en veciz haliyle kullanarak, milli birlik ve beraberliğimizin harcı olmuştur.

Yunus Emre Türk Edebiyatında önemli etkileri olmuştur. Tasavvf Türk Edebiyatında Niyazi Mısri'den Necip Fazıl Kısakürek'e kadar birçok şairde onun izlerine rastlanır. Ondan etkilenmiş şairlerden biri de Muhammed Lutfî'dir.

Erzurum, Yunus Emre ile beraber Taptuk Emre'nin kabrinin bulunduğu beldelerimizdendir. Tuzcu köyündeki Yunus Emre ve Tapduk Emre kabirleri Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780) tarafından keşfedilmiş ve o tarihten beri Erzurum ve Erzurumlular üzerine birçok araştırma yapılmıştır. (Mehmet, 1338:91)

Yunus Emre Divan`ını incelediğimizde dil, eda ve sada şekilleri, gerekse lügat itibariyle Erzurum şivesinde yazıldığı görülmektedir.

Hâce Muhammed Lutfi`nin Hulasat`ül-Hakayık eserinde yer alan şiirleri, Yunus Emre Divan`ındaki şiirlerle lisan ve taşıdığı hava açısından karşılaştırdığımızda etkilenmeni açıkça görebiliriz. Yunus Emre`nin şiirleri ile Hâce Muhammed Lutfi`nin şiirleri arasında benzerlik vardır, aşağıdaki şiire bakalım:

“Hurmet eden rahmet bulur,
Mevlidine Muhammed`in
Rahmet-i Hak nazil olur
Mevlidine Muhammed`in” (Lutfi, 2006:79]

“Muhammed bir denizdir alemleri tutup durur
Yitmiş bir peygamberler gölünde Muhammed`ün” (Tatçı, 2012: 257)

Her iki şairin şiirlerinde vezin ve kafiye açısından da benzerlik bulunmaktadır:

“Dilde halların hayali nur-i imandır bana
Hayret-i hüsnin kitabı ilm ü irfandır bana

Ol kadar mest eylemiş cim-i cemalin badesi
Gönlümü etmiş gülistan Kevser-i candır bana” (Lutfi, 2006:11)

İy aşık iy aşık ışık mezhebi dindür bana,
Gördi gözüm dost yüzünü yas kamu düğündür bana (Tatçı, 2012: 46)

Her iki şairin şiirlerini incelediğimizde “gönül kırmamak” konusuna ayrı bir önem vermişler ve şiirlerinde bu konuyu özenle işlemişler. Şiirlerinde işledikleri konu ve telkinleri hayatının ta kendisidir. Hâce Muhammed Lutfi ve Yunus Emre, İslam`da sabır, kanaat, hoşgörülü olma, cömertlik, iyilik, fazilet değerlerini, en iyi şekilde işleyen halk şairleridir.

“Gelin tanış olalım,
İşi kolay kılalım.
Sevelim sevelelim,
Dünya kimseye kalmaz” (Tatçı, 2012: 233)

Muhammed Lutfi, incitmemenin önemini bir manisinde şöyle dile getirir:

“Aşık der incidenden
İncinme incidenden
Kemalde noksan imiş
İncinen incidenden”(Lutfi, 2006:676)

Muhammed Lutfi'nin "Hulasatü'l-Hakayık" isimli eserinde bulunan eserlerinin bir kısmı isimleri ile belli olan besteciler tarafında bestelenmiştir. Bir kısmı anonim diyebileceğimiz Halk Musikisi anlayışıyla, isimleri çok defa belli olmayan şahıslar tarafından bestelenmiştir. Bir kısım Gazeller ile Mevlid ve Miraciyeler gibi eserler okuyucular tarafından irticalen okunmaktadır.

Şair ve ozanlışı şüphe götürmeyen Yunus Emre, sahip olduğu tasavvuf anlayışı gereği musikiye çok önem vermiş ve onu, ilahi aşkı temin edip artırmada önemli bir unsur olarak görmüştür. Aynı zamanda çok büyük bir mürşid-i kamil de olan Yunus Emre, yürütmüş olduğu Anadolu'daki irşad faaliyetlerinde Hoca Ahmed-i Yesevi ve dervişlerinin irşad tarzını, yani "dini öğretileri şiir ve musikiyle anlatma tarzını" benimsemiştir.

Hâce Muhammed Lutfi ve Yunus Emre'nin Türk Din Musikisine büyük katkıları olmuştur. Her iki şairin şiirleri beslenmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

"Allah diyelüm daim
Allah görelim n`eyler
Yolda turalum ka`im
Allah görelüm n`eyler" (Tatçı, 2012: 175)

Muhammed Lutfi'nin Yunus Emre'den etkilenecek yazdığı ilahiye bakalım:

"Mevla bizi afvede
Gör ne güzel ıyd olur
Cürm ü hatalar gide
Bayram o bayram olur" (Lutfi, 2006: 163)

Yüzyıllar öncesinden başlayarak devam eden Yunus Emre ve Muhammed Lutfi şiirleri ve felsefesi halkın içinde yaşayarak günümüze kadar gelmiştir. Yunus Emre ve Muhammed Lutfi şiirlerinden oluşturulan Türk Din Musikisi repertuarı doğumda-ölümde, bayramda-kandilde tüm dini içerikli özel günlerde halkın diline pelesenk olmuştur. Gelecek nesillerin de Yunus Emre ve Muhammed Lutfi şiirlerinin bestelemeye devam edecekleri düşünülmektedir.

Her iki şairin eserlerini incelediğimizde şiirlerin akraba dizelerden oluştuğunu görüyoruz:

"Gaflet ile Hakk`ı buldum diyenler
Yarın Hakk`ın divanında bell` olur
Ahiret yarağın gördüm diyenler
Yarın Hakk`ın divanında bell` olur" (Tatçı, 2012: 696)

Muhammed Lutfi'nin Yunus Emre'den etkilenecek yazdığı şiir:

“Gaflet şarabıyla sarhoş olanlar
İman u İslamdan bi-haber olur
Emval ü eşyadan lezzet bulanlar
Azab ü hisabdan bi-keder olur” (Lutfi, 2006: 265)

SONUÇ

Yunus Emre Türk şiirinin sevilmesinde ve benimsetilmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Türkçenin sevimli ve güler yüzü onunla hayat bulmuştur. Yunus Emre ve Muhammed Lutfi adı, her Türk ve Türk kültürü açısından çok şey ifade eder. Her devrin okuyucusu ve dinleyicisi onların şiirlerinde, kendini etkileyerek bir şey bulmuşlardır. İlk kez Yunus şiirlerinde, büyük ölçüde Türkçe kullanılmıştır. Her iki şairle birlikte dil, daha renkli, canlı ve halk zevkine uygun bir hale gelmiştir. Böylece şiirleri, kısa zamanda yayılarak benimsenmiş ve ilahi olarak bestelenerek, günümüze kadar gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. Ayverdi, İ. (2005). Misalli Büyük Türkçe Sözlük., c.II., İstanbul.
2. Cebecioğlu, E. (1997). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Ankara: Rehber yayımları.
3. Develioğlu, F. (1993). Osmanlıca Türkçe Sözlük. Ankara: Aydın Kitapevi Yayınları.
4. Ersöz, Ahmet, (1991). Alvarlı Efe Hazretleri, Nil yayımları, İzmir.
5. Farsakoğlu, A. (2010). Hâce Muhammed Lutfi Efendi'nin Şiirlerinde Dini ve Tasavvufi Unsurlar, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış doktora tezi.
6. Gölpınarlı, A. (1975). Yunus Emre Hayatı ve Sanatı Şiirleri, 8.Baskı, İstanbul: Varlık Yayınevi.
7. Kabaklı, A. (2009). Yunus Emre, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
8. Kanar, M. (2003). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü. İstanbul.
9. Karagöz , İ., Canbulat, M., Karaman, F., Paçacı, İ. (2006). Dini Kavramlar Sözlüğü, Ankara: DİB.
10. Karalioğlu, S. (1980). Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: İnkilap ve Aka Basım Evi.
11. Köprülü, F. (1976). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
12. Kutlu, H. (2006). Hâce Muhammed Lutfi Hayatı Şahsiyeti ve Eserleri, İstanbul, Damla Yayınevi.
13. Lutfi, M. (2006). Hulâsatü'l- Hakâyık ve Mektûbat-ı Hâce Muhammed Lutfi, İstanbul, Damla yayımları.
14. Mehmet, N. (1338). Tarihçe-i Erzurum yahud Hemşehrilere Armağan, İstanbul:Ali Şükrü Matbaası.

15. Mermer, A., Keskin N. (2005). Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü, Ankara.
16. Pala, İ. (2009). Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, İstanbul: Kapı.
17. Tatcı, M. (2012). Yunus Emre: Divan-ı İlahiyat, İstanbul: Kapı Yayınları.
18. Tatçı, M. (2005). Yunus Emre Divanı İnceleme, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
19. Tavukçu, O.K. (2017). Yunus Emre Kitabı, Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara: Kültür Yayınları.
20. Yılmaz, M. (1991). Büyül İslam Şairi Yunus Emre. Diyanet Üç Aylık, Dini, İlmi, Edebi Dergisi Yunus Emre Özel Sayısı, 27 (1), 16-41, Ankara.

IDEAS OF SUFISM IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

NIZAMI GENÇEVİNİN ESERLERİNDE TASAVVUF FİKİRLERİ

Dr. Babayeva Melahat Ramiz kızı

Azerbaycan Devlet Pedaqoji Universitesi

ABSTRACT

Nizami started "Khamisa" as a poet and graduated as a philosopher. Nizami, who began the "Treasure of Mysteries" in the name of God, considers it the key to the secrets of the universe - the treasure of wisdom. Nizami uses the word of God in the form of a poem. Sufism is a tool in the poems "Khosrov and Shirin", "Leyli and Majnun" It is very important to clarify the ways of spiritual perfection by going through the principles of the point and stage of Sufism in the poem "Seven beauties". Each of the tales told by the seven princes is of a mystical nature, and there is great reason to determine their place in the system of points and stages of Sufism. Nizami's works also influenced the literature of the Turkic peoples, as evidenced by the fact that Yunus Emre's "Rislatu-n-Nushiyya" was written under the influence of the "Treasure of Secrets". Nizami's Sufi literature presents the motives of humanism, kindness, trust in man, and the need to fight evil. In Nizami's work, human ideas, secular content, the problem of the perfect man, etc. learning is very important. In Sufi literature, the role of the art of speech in the spiritual development, perfection and ascension of man is very valuable.

An important branch of medieval literary vocabulary in the Islamic East is sectarian literature. In general, sectarian literature occupies such an important place in the artistic and philosophical thought, religious and literary ideology of this period that it is impossible to imagine the word art and artistic wealth of the entire medieval Muslim world without sectarian literature. It is concluded that medieval Azerbaijani literature is also a part of the system, as it is a part of this system, as it is located on the level of all-Islamic literature and is connected to it by its multifaceted wires and features. From the 13th century onwards, the tendency to sect has been growing, and it has become widespread in the works of our artists.

Keywords: esotericism, Sufism, mystery, metaphor, Nizami

ÖZET

Nizami "Khamisa"ya şair olarak başladı ve filozof olarak mezun oldu. "Gizem Hazinesi"ni Tanrı adına başlatan Nizami, onu evrenin sırlarının anahtarı, bilgelik hazinesi olarak görür. Nizami, Tanrı'nın sözünü şiir biçiminde kullanır. "Khosrov ve Şirin", "Leyli ve Mecnun" şiirlerinde tasavvuf bir araçtır. Yedi şehzadenin anlattığı masalların her birinin tasavvufi mahiyette olup

olmadığını tespit etmek ve bunların tasavvufun nokta ve dereceler sistemindeki yerini tespit etmek için büyük sebepler vardır. Nizami'nin eserleri Türk halklarının edebiyatını da etkilemiştir, Yunus Emre'nin "Risâtü-n-nuşiyye"sinin "Sırlar Hazinesi"nden etkilenerek kaleme alınmış olması da bunun kanıtıdır. Nizami'nin Sufî edebiyatı, hümanizm, nezaket, insana güven ve kötülükle savaşma ihtiyacının motiflerini sunar. Nizami'nin eserinde insan fikirleri, dünyevi içerik, mükemmel insan sorunu vb. öğrenme çok önemlidir. Tasavvuf edebiyatında insanın manevî gelişiminde, kemalinde ve yükselişinde söz sanatının rolü çok değerlidir.

İslami Doğu'daki ortaçağ edebi kelime dağarcığının önemli bir dalı mezhep edebiyatıdır. Genel olarak mezhebî edebiyat, bu dönemin sanat ve felsefî düşüncesinde, dini ve edebi ideolojisinde o kadar önemli bir yer işgal eder ki, mezhebî edebiyat olmaksızın bütün ortaçağ Müslüman dünyasının söz sanatı ve sanat zenginliğini hayal etmek imkânsızdır. Ortaçağ Azerbaycan edebiyatının da tüm İslam edebiyatı seviyesinde olduğu ve çok yönlü telleri ve özellikleri ile ona bağlı olduğu ve nihayet bu sistemin bir parçası olduğu için mezhepçi olmadan hayal edilmesinin imkansız olduğu sonucuna varılmıştır. Edebiyat. 13. yüzyıldan itibaren mezhep eğilimi giderek artmakta ve sanatçılarımızın eserlerinde yaygınlaşmaktadır.

Anahtar Kelimeler, ezoterizm, Tasavvuf, gizem, mecaz, Nizami

SIGNS OF MULTICULTURE IN GENIUS OF OUR LITERATURE-NIZAMI GANJAVI'S WRITINGS

ƏDƏBİYYATIMIZIN DAHİSİ NİZAMİ GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ
MULTİKULTURALİZMİN İZLƏRİ

ИДЕИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В ПИСЬМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ

Assoc. Prof. Dr. Gülbəniz İsmayızadə
(fil.ü.f.d. Gülbəniz Məhəmməd qızı İsmayızadə)
ADİU-nun (UNEC) "Azərbaycan dili" kafedrasının dosenti,

ABSTRACT

Ideas about tolerance and multicultural in our genius poet Nizami Ganjavi's writing . In article there is represented many examples related to tolerance and multicultural of both verbal and writing examples of Azerbaijan literature promoted among people. People who are not warm to the other human at their all life, to the members of other people and religion, can't make such literature. It proves that such azerbaijani literature can only be made by Azerbaijan people who has rich multicultural origins.

Keywords: literature, religion, people, tolerance, culture, written examples

Açar sözlər: cəmiyyət, din, etnik-mədəni dəyər, ədəbiyyat, beynəlmiləl

РЕЗЮМЕ

В статье представлены множество примеров отображающееся в письменной азербайджанской литературе посвященные агитации толерантности и мультикультурализма среди людей.

Ни какой народ не уважающей представителей другого народа и другой веры не может создать такую литературу. Это может создана только народом как азербайджанский, который впитан богатыми мультикультуральными корнями, что и доказывается азербайджанской литературой.

Ключевые слова: литература, религия, народ, культура, толерантность , письменные образцы

Milli mədəniyyətlərin paradı ideyası ilə müasir cəmiyyətə daxil olmuş multikulturalizm çağdaş mədəniyyət fəlsəfəsinin heterogen düşüncə yaradan istiqamətlərindən biridir.

Multikulturalizm dialoq ideyası üzərində qurulmuş mədəni mövcudluq fəlsəfəsidir. Bu ideyaya söykənərək multikulturalizm yeni mədəniyyət tipi təklif edir. Bu mədəniyyət tipi üç mühüm prinsip üzərində qərarlaşır: birincisi, multikultural prinsipdir; bu prinsip hər bir mədəniyyətin dəyərli, özəl və unikal olduğunu bəyan eləyir. İkincisi, tolerantlıq prinsipidir; bu prinsip özgəsinin özəlliyinə, fərqliliyinə dözümlülük aşlayır. Üçüncüsü, özünütanıma hüququnun təsbiti prinsipidir; bu prinsipə görə hər bir millət etnik mərkəzləşdirmə aparılmadan mədəni identiklik hüququna malikdir.

Multikulturalizm tərcümədə çoxmədəniyyətlilik deməkdir. Çoxmədəniyyətlilik dedikdə isə, ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklər tarixi prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Onlar xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini xarakterizə etməklə onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir və həyatında müsbət rol oynayır.

Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzinə çevrilməsi onun yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verir. Müxtəlif xalqların, millətlərin, dinlərin xüsusiyyətlərinə tolerant münasibət azərbaycanlıların mentalitetinə xasdır.

İnsanlar minillər boyu yaşadıkları çoxmədəniyyətli həyatı bir zənginlik kimi qəbul edirlər. Multikultural dəyərləri müxtəlif mədəniyyətlərə, dinlərə, sivilizasiyalara tolerant münasibət şərtləndirir.

Azərbaycan çoxmillətli bir dövlətdir: burada yəhudi, rus, tatar, türk, udin, gürcü, ləzgi, avar, tat, talış millətlərinin nümayəndələri uzun qərinələrdir ki, birgə yaşayırlar. Biz əgər bu xüsusda "Azərbaycan mədəniyyəti bu millətlərin dialoqunun mədəniyyətidir," "Azərbaycan mədəniyyəti dialoq mədəniyyətidir" kimi ifadələrdən istifadə etsək, mənəcə, yanlışdır. Hətta Azərbaycan coğrafi baxımdan belə, Qərblə Şərqi, Avropa ilə Asiyanın təmas nöqtəsindədir, düz "İpək yolu"nun üstündədir. Azərbaycan tarixən ötürücü missiyasını yerinə yetirə-yetirə öz coğrafi sərhədləri civarında çoxsaylı mədəniyyətlərin bərabərhüquqlu dialoqunun təminatçısı kimi çıxış edib, mədəniyyətlərin aktiv təmasına söykənən unikal multikultural bir mədəniyyət sistemi yaradıb ki, indi də bu mədəni təcrübəni dünya ilə paylaşır.

Dünyada sabitliyi qoruyub saxlamaq üçün ilk növbədə insanlar arasında mehribanlıq və qarşılıqlı anlaşma təmin olunmalıdır. Mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər dinlərə

etiqaad edən insanların adət-ənənələrinə, həyat tərzinə, əqidə və düşüncələrinə hörmətlə yanaşılmayan cəmiyyətdə sabitliyə bə inkişafa nail olmaq qeyri-mümkündür.

Müasir dövrdə dövlətin, dini icmaların, eləcə də, bütün xalqların başlıca vəzifələrindən biri insanlararası münasibətlərdə düzümlülüyə nail olunması, müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh şəraitində yaşayışının təmin edilməsidir. Təbii ki, cəmiyyətdə düzümsüzlük meylləri baş qaldırarsa, insanlar arasında münasibətlər daha da kəskinləşər və dünyada yeni münaqişə ocaqları yaranar. Qarşıdurmaların baş verməməsi üçün insanlarda digər din və mədəniyyətlərə qarşı düzümlülük və hörmət keyfiyyətləri aşılmalıdır.

Tarix boyu müxtəlif dinlərə və məzhəblərə etiqaad edən xalqlar arasında günahsız insanların ölümünə səbəb olmuş dini zəmində bir çox müharibələr baş vermişdir. Bu qarşıdurmalar əsasən cəmiyyətdə dini düzümsüzlük və təəssübkeşlik hissələrinin baş qaldırması nəticəsində yaranmış və qarşısızalmaz prosesə çevilmişdir. Bu gün də dünyanın bir sıra ölkələrində bu təhlükə öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Mehribanlıq, səmimiyyət və qarşılıqlı sevgi kimi ülvi dəyərləri yaymaq məqsədilə bəşəriyyətə göndərilən dinlərdən bəzən insanlar arasına qarşıdurma yaratmaq məqsədilə də istifadə olunmuşdur. Mənsub olduğu dinin yayılmağa daha çox haqqı olduğunu düşünən, öz dinindən başqa heç bir dini qəbul etməyən insanlar digər dinlərə qarşı səlib yürüşü elan etmiş və nəticədə yüzlərlə günahsız insanın qanı axıdılmış, bir çox ibadət evləri dağıdılmışdır.

Bütün səmavi dinlərdə, eləcə də sonuncu din olan islamda digər dinlərin nümayəndələrinə qarşı düzümlü və ədalətli davranmaq vacib əməllərdən hesab olunur. İnsanlar arasında ayrı-seçkilik salmaq, onlarla rəftarda din və məzhəb fərqliliyini əsas götürmək günah əməllərdən sayılır.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edir, ancaq buna baxmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bütün dini etiqaadların qanun qarşısında bərabər olduğu təsbit olunmuşdur. Bu müddəə təkcə qanunda deyil, real həyatda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda hər hansı bir dinin digər dindən üstün olması barədə təbliğatın aparılması qanunla qadağan edilmişdir.

Bu gün dünyanın bir çox ölkələrində insanların yaşayış yerinin müəyyən edilməsində onların dini mənsubiyyəti əsas meyar kimi götürülür. Yəhudi, xristian və müsəlmanlar ayrı-ayrı məhəllələrdə yaşayırlar. Azərbaycanda vəziyyət tamamilə fərqlidir. Bu gün ölkəmizdə müxtəlif dinə mənsub insanlar bir küçədə, bir həyətdə, hətta bir evdə sərbəst yaşayırlar və bir-birilərinin bayramlarında, dini ayınlarında bir ailə kimi yaxından iştirak edirlər.

Ədəbiyyat – söz sənəti tarixin bütün zamanlarında insanlar arasında daha humanist ünsiyyətə xidmət edən bir sənət növü olmuşdur. Qədim və orta əsrlərdə xüsusən Şərqi xalqlarında hətta bir çox hökmdarlar bir-birinə məktublarla müraciət etdikdə bədii mətnlərdən istifadə etmişlər. Bu mənada söz sənəti ünsiyyət üçün çox effektiv vasitə olmuşdur.

Müxtəlif xalqların yaratdığı ədəbiyyat onların həm öz aralarındakı, həm də digər xalqların nümayəndələrinə olan münasibəti ortaya qoymuşdur.

Bədii ədəbiyyat hər hansı bir ölkə daxilində də, iki ölkə arasında da münasibətləri öyrənməkdə və yaxud da gələcək münasibətləri tənzimləməkdə əvəzsiz informasiya mənbəyi, baş

verən hansısa xoşagəlməz proseslərin qarşısının alınmasında, müsbət proseslərin daha da inkişaf etdirilməsinə də böyük gecə sahibdir.

Sitatlar:

- Umberto Eko deyir: "Əgər Hitlər Tolstoyun "Hərb və Sülh" əsərini oxusaydı, Rusiyaya hücum etməzdi.
- Nobel mükafatçısı Lyosa: ədəbiyyat hətta azadlığın illuziyasını yaratsa belə, bunun özü də diktatorlar üçün qorxuludur.
- Jan Jak Russo öz övladlarını uşaq evinə vermişdi. Lakin Russonun sayəsində yüz minlərlə uşaqlar küçələrdən yığışdırıldı. Onları geyindirdilər, yedizdirdilər.
- Hüqo "Səfillər" əsəri ilə milyonlarla insanlara şamdan verdi. Bu şamdanları qiymətləndirmək hər kəsin öz işidir. Biz bu şamdanların qiymətini bilməklə bərabər, həm də başqalarına da şamdan verməliyik.
- Dəyilənə görə, Balzakın masasının üstündə Napoleonun balaca heykəlciyi varmış. Balzak həmin heykəlciyin altına yazıb ki, sənin qılıncla ala bilmədiyin yerləri mən qələmlə alacam. Həqiqətən də elə də oldu. Bu gün Balzakın əsərləri dünyanın bir çox dillərinə çevrilib. İnsanlar hələ də Balzakı sevə-sevə oxuyurlar.
- Azərbaycanda və Şimali Qafqazdan maliyyə, C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" dərgisinin redaksiyasını Təbrizə köçürmüşdü. Onun qardaşı Ələkbər Məmmədquluzadə Səttarxanın ən yaxın köməkçisi idi. Sabirin şerləri səngərlərdə keşik çəkən mücahidlərin dilinin əzbəri idi. Abbas Səhhət yazırdı ki, "Sabir İran inqilabına bir ordudan artıq xidmət göstərib".

Qədim Azərbaycanlıların cəmiyyətinə multikultural ovqat yaşantılarını gətirən obrazları dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında da mühüm yer tutur. Nizami 1141-ci ildə Gəncə şəhərində anadan olmuş, bütün ömrü boyu orada yaşamış 1209-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir. Nizami öz dövrünün elmlərini mükəmməl öyrənmiş, həmçinin qədim yunan tarix və fəlsəfəsini mükəmməl mənimsəmişdir. Çoxmədəniyyətliliyə yüksək dəyər verilməsi intibah şairi Nizami dühasının mahiyyətindədir. Etiqadca müsəlman olan, beş poemadan ibarət "Xəmsə"si ilə dünya şöhrətli şair bütün bu əsərlərinə Allaha münacatlarla başlayır, Məhəmməd peyğəmbərin tərifini verir və bütün bunlarla bərabər başqa dinlərə elə bir məhəbbət sərgiləyir ki, bunun təyinatı böyük mənada oxucuya çoxmədəniyyətlilik şüuruna sahiblənməyi bir dəyər kimi təlqin edir.

"Sirlər xəzinəsi" poemasında "Ədalətli və insafli olmağa dair" söhbətdə şair hökmdarları nəzərdə tutaraq onlara ağıllı, tədbirli, ədalətli olmağın, xalqın gözündə ucalmağın yolunu dinlərdə ifadə olunan ilahi təlimatlara əməl etməkdə görür və deyir:

Dini sevib qorumaq sənin borcundur hər gün,
Bu yolda can qoyublar haqqsevərlər haqq üçün.

Maraqlıdır ki, bu misraların ardınca şair peyğəmbərlər içində nümunə kimi İsa Məsihi xatırladır:

Hər kəs ki, İsa kimi duyub, sevib insanı
İnsafi sayəsində tutub cümlə cahanı.

Poemada İsa Məsihin sevgi təliminin bir uzatısına həm də sevgili qadına münasibətin obrazlı ifadəsində rast gəlinir:

Mənim eşq bayrağım bənd olunca bir yerə,
Vəfa qoxusu gəldi başqa bir yandan yenə.

Açıq deyim: bir yarın rayihəsi, nəsimi
Mənə ürək, can verdi İsa nəfəsi kimi.

Son sətirdə İsa Məsih möcüzələrindən birinə - İsa nəfəsilə ölümlərin dirilməsinə işarə kontekstində məşuqdan gələn sevgi impulslarının təsiri ilə aşiqin həyat qazanması obrazlı şəkildə vurğulanır.

Poemada təbiət təsvirlərinə aid belə sətirlər var:

İsa dilli, nisgilli ömrü bir günlük süsən
Sübhə müjdə verməkdə Musanın pak əlindən.

Burada bir günlük ömrü olan süsən çiçəyi çağa ikən dil açan İsa ilə müqayisə edilir. Bu çiçək həm də Tövratda və Quranda vəsfi keçən Musanın cibinə sallıb çıxarmağı ilə bəmbəyaz işıq saçan əli kimi nurludur, görünməyilə sübhün gəlişini müjdələyir.

Nizami öz poeziyasının multikultural təyinatına da işarə vuraraq yazır:

Hər hücrəyə köçürdüm şeiri, şəriyyəti mən,
Çıxartdım meyخانədən, ucaltdım sənəti mən.

Birdəfəlik tullayıb zünnar ilə xirqəni
Zahidlər, rahiblər də gəlib tapdılar məni.

Bu sətirlərdə Nizami öz poeziyasının dinindən asılı olamayaraq hamıya aid olduğunu vurğulayır və bildirir ki, onun yazıları təkcə xirqə geyinən müsəlman sufilər üçün deyil, bundan bellərinə qıldan toxunmuş kəmər – zünnar bağlayan məsihilər-xristianlar da faydalana bilərlər.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Nizaminin din dünyasında İsa Məsihə verilən yüksək dəyər Quran mətni ilə də birbaşa əlaqəli görünür və oxucuda multikulturalıq ovqatını yaradan İsa

Məsih və başqa obrazlara müraciətlər Nizaminin müsəlman etiqadının bir hissəsi kimi müəyyənləşir. Quran ayələrində Adəmdən Xatəmə qədər bütün Tanrı elçiləri, o cümlədən Nur, İbrahim, Musa, İsa və b. islam elçiləri, yəni Tanrıya təslimiyyətdə olmuş elçilər kimi təlqin edilir. Bu mənada ibrətamizdir ki, Nizami multikulturalizmi eyni zamanda bir dini etiqad ifadəsidir.

Nizaminin "Yeddi Gözəl" poemasında isə çoxmədəniyyətli mühitin həyatı bir mənzərəsi ilə rastlaşırıq. Müəllif yeddi iqlimdən olan fərqli inanc sahibləri qadın tiplərini – hind, rum, slavyan, Məqrib, Xarəzm, Çin, türk qadınlarını hökmdar Bəhramin ətrafında bir araya gətirir və bu qadınlar ona dünyanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş əhvalatları nəql edirlər. Əsəri tədqiq edən müasir araşdırmaçılar burada orta çağ dünyasının kosmik modelinə diqqət çəkir, bu modeldə məkanın yeddi iqlimə bölündüyü, hər iqlim və həmin iqlimdəki ölkənin göyün bir qatına uyğun sayıldığını, yeddi gözəlin də ayrı-ayrılıqda mənsub olduqları iqlimlərə uyğun simvollarla bəzədilmiş saraylarda yerləşdirilməsini qeyd edərək maraqlı qənaətlərə gəlirlər. Qənaətlərdən biri budur ki, əsərin baş qəhrəmanı Bəhramin hər iqlimə aid bilinən ulduzun rəngində geyinərək həmin sarayları ziyarətini kosmik harmoniyaya qoşulmanın simvolu kimi qavramaq lazım gəlir. Əsərdə Bəhramin bir şəxsiyyət kimi kamilləşməsi prosesi də gedir. Və bu kamilləşmənin məhz multikultural mühitdən keçərək baş tutması oxucuda şüuraltı olaraq o fikri möhkəmləndirir ki, ümumün bəşərin real tərəqqisində multikulturalizmin alternativini yoxdur.

Ümumiyyətlə, dahi Nizaminin bədii təfəkkürü multikulturalizm impulsları ilə yüklü bir məzmununda olduğundandır ki, onun milyonlarla müsəlman oxucusu, öz dillərinə tərcümələrdə onun əsərlərini oxuyan xristianlar, yəhudilər, buddistlər və b. zaman-zaman bu ovqatı yaşamaq olar. Onun son əsəri Makedoniyalı İskəndərə həsr etdiyi "İskəndərnamə" poeması olmuşdur. İskəndər, Nizaminin yazdığına görə, öz vətəninə görmədiyi bir çox real hadisələrə həyatın möcüzələri kimi baxır. Əsərdə ən əhəmiyyətli mədəni hadisə İsgəndərin "başçısızlar" ölkəsinə gəlib çıxmasıdır. O, buradakı insanların həyatı, düşüncəsi, bərabərliyə əsaslanan ictimai idarə üsulunu gördükdə heyrət edir. Nəhayət İsgəndər şimal zülmətində dirilik suyunun olması xəbərini eşidir və oraya yol tapmaq istəyir, əbədi həyat axtarır. İsgəndər Xızır peyğəmbərlə zülmətə gedərkən yolu azır, Xızır isə əbədiyyət suyunu tapıb içir və bu haqda İsgəndərə xəbər verir. Beləliklə, İsgəndər Yunanıstanda deyil, şərqə səyahətləri dövründə görüb öyrəndiyi şərq mədəniyyətləri, şərq elmi-fəlsəfi dünyagörüşü nəticəsində əqli təkamülün zirvəsi olan peyğəmbərlik məqamına yüksəlir. Bu cəhətdən "İsgəndərnamə" Nizaminin bədii-fəlsəfi yaradıcılığında son kamil intibah əsəridir.

Nizami bu əsərini qələmə alarkən o dövrdə müxtəlif dillərdə olan qaynaqları oxumuş və tarixilik kontekstində təsvir etdiyi hadisələrin məzmununda öz ideallarını səsləndirmişdir. Nizaminin mütaliə dairəsi heyrət doğurur. Təkcə elə dini mətnlərin mütaliəsinə gəlincə, müəyyən edirsən ki, etiqadca müsəlman olan şeyx Nizami təkcə Quran-da təktanlığın müqəddəs qaynaqları kimi təqdim olunan Tövrat və İncili oxumayıb. Bu mənada oxuduqları sırasında kilsə tərəfindən rəsmən qəbul edilməyən erkən xristianlığın apokrifik mətnləri də yer alır. Bunu əsərin girişində yazılması səbəblərindən danışarkən ifadə etdiyi bu sətirlərdir:

Daxmada gecənin hörüklərindən,
Yeddi rəng ipəklər toxuyuram mən.
Bu lacivərd küpdən mən də İsatək
İplər çıxarıram hər an rəngbərəng.

İncilin əlimizdə olan 4 variantının heç birində İsa Məsihlə bağlı küpdən rəngli iplərin çıxarılması əhvalatına rast gəlinmir. Əhvalatın təsviri isə apokrifik incil mətnində gedir. Elə

qəbildən olan dini qaynaqların birində ki, bu, rəsmi xristian dini dairələri tərəfindən etibarsız sayılır. Əhvalat İsanın uşaqlıq çağına aiddir. Həmin o apokrifik mətnə qeyd olunur ki, İsa Saleml adlı bir boyaqçının dükanına gəlir. Dükanında olan bütün parçaları götürüb içində tünd mavi boya mayesi olan küpün içinə atır ki, onları rəngləsin. Boyaqçı görəndə və düşünəndə ki, bu oğlan ona iş açıb, bütün parçalar bir rəngə boyayıb korlanıb, hirslənib İsanı tənbeh edir. İsa isə sakit dayanır və arxayındır ki, küpün içindəki boya parçaların hər birini nəzərdə tutulduğu rəngə boyayacaq. Elə də olur. O parçaları bir-bir küpdən çıxaranda bunlar tünd mavi rəngini dəyişib möcüzəvi bir şəkildə boyaqçının nəzərdə tutduğu rəngləri alır.

Nizami isə bu əhvalata istinadla yaratdığı obrazlı ifadə ilə bildirir ki, o ağır intellektual zəhmət bahasına seçdiyi sözlərin zəngin mənə çalarları var. Nizami İsa Məsihə sevgisini İskəndərnamənin birinci hissəsi "İqbalnamə"nin başlanğıcında ifadəyə qoyduğu kimi sonunda da bundan bir obraz kimi istifadə edir:

Dəryamdan iki dürr olubdur əyan,
Onlardır üzümü mənim ağardan:
Biri Məryəm kimi ismətli pəri,
İsanın nurilə parlar o biri.
Birinin çöhrəsi Aytək münəvvər,
Birinin ürəyi güntək nur çilər.
Müqbil, İqbal adlı iki hindli qul
Göndərdim hüzurə, olaydı məqbul
Gəldi hər ikisi şah xidmətinə,
Məsəldir, yaqutu saxlar xəzinə.
Qızını mehlə köçürər ana,
Qardaş duvaq salar onun başına.
Hüzurə göndərdim bu gəlini mən,
Qardaşı tutmuşdur onun əlindən.
Canımı yollayıb bir peşkəş kimi,
Qoşmuşam mən ona ciyərpərəmi.

Əlbəttə, bu misralardakı obrazların anlaşılması indiki oxucular üçün çətin gələ bilər. Bu misralar əsərin ithaf edildiyi hökmdar Məlik İzzəddinə yazılan mədhiyyədə yer alır. Nizami İqbalnaməni dəyərləndirmək üçün ona göndərdiyini yazır. Burada Məryəm kimi ismətli gəlin xüsusiyyətini saxlayan əsərin özüdür ki, müəllifin canı da oradadır. Əsəri hökmdara aparan isə Nizaminin oğludur. Və Nizami öz oğlunun üzündə isə İsa nurundan pay olduğunu da fəxarətlə yazır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K.M. Ulu Öndər Azərbaycanda multikulturalizmin siyasi banisi kimi. Azərbaycan qəzeti, 23.07.2014
2. Azərbaycanın türkcülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı: Ay-Ulduz, 1998, 378 s.
3. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri – Atalar sözləri, bayatılar, dastanlar və s.
5. Heydər Əliyev, "Müstəqillik yolu", Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, <http://ebooks.preslib.az/pdfbooks/azbooks/independ.pdf>

6. H.Hüseynov. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: Zəkioglu Nəşriyyatı-2006, 544 s.
7. Xəlildov S. Şərq və Qərb. Ümumbəşəri ideala doğru. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2004
8. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri, Bakı, 2012
9. Nizami Gəncəvi "Xəmsə"

AZERBAYCANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE DERS PLANI ÖNERİSİ

LESSON PLAN SUGGESTION FOR AZERBAIJAN STUDENTS IN TURKISH
TEACHING

Öğr. Gör. Melike YAYLI

Dumlupınar Üniversitesi TÖMER

ORCID NO :0000-0002-5767-8272

Öğr. Gör. Habibe AKBAŞ

Dumlupınar Üniversitesi TÖMER

ORCID NO: 0000-0002-7156-022X

ÖZET

Türk şiveleri arasında Azerbaycan Türkçesi (AZT) ile Türkiye Türkçesi (TT), anlaşılabilirlik oranının en yüksek olduğu iki yazı dilidir. Aynı dil ailesine mensup olmalarına rağmen AZT ile TT arasında özellikle dil bilgisi, konuşma ve yazma konularında farklılıklar söz konusudur. Bu durum Azerbaycanlı öğrencilere TT öğretirken bazı sıkıntılara neden olmaktadır. Yapılan araştırmalar ve alan taraması neticesinde TT öğretiminde Azerbaycanlı öğrenciler için ayrı bir programın olmadığı görülmektedir. Bu eksikliğin giderilmesi, Azerbaycanlı öğrencilere daha sistemli bir şekilde TT öğretilmesi ve esasında Azerbaycanlı öğrencilerin ağız özelliklerinin giderilerek İstanbul Türkçesi ile konuşmalarının ve yazmalarının sağlanması çalışmamızın temel amacıdır. Hiç Türkçe bilmeyen öğrencilere Türkçe öğretmekle Türkçe bilen ancak farklı fonetik ve morfolojik özelliklerden dolayı konuşma ve yazmada problem yaşayan Azerbaycanlı öğrencilerin durumlarına özgü bir yöntemin kullanılması önemli bir ihtiyaçtır. Türkçeyi bilen öğrencilerin eksiklerine odaklanmak ve var olan Türkçe bilgilerinin TT esaslarına uyumunu sağlamak üzere hazırlanan bir ders programı öğrencileri motive edecektir. Böylece daha kısa sürede daha verimli bir çalışma ile öğrencilerin akademik Türkçe ile Türkiye’de eğitimlerine devam etmesinin önü açılmış olacaktır. Bu çalışmada, Azerbaycanlı öğrencilerin TT öğrenmeleri açısından diğer yabancı öğrencilerden farklarına değinilecektir. Dilbilgisi çeviri metodu esas

alınarak dil bilgisi konuları, farklılıklar üzerinden karşılaştırılacaktır. Okuma anlama konularının belirlenmesinde izlenecek yol üzerinde durularak metinlerin inceleme metotları gerek teorik gerekse uygulamalı olarak ele alınarak bir yöntem tespit edilecektir. Metinler AZT ve TT olacak şekilde karşılaştırmalı olarak incelenecek ve bu incelemenin öğrencide farkındalık meydana getirebilmesi için nasıl bir yol izlenmesi gerektiği anlatılacaktır. Dinleme, yazma ve konuşma konuları dilbilgisi çeviri yöntemine göre irdelenecek ve yapısal olarak bütünleşik bir anlayışla işlevselliği üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın bu alanda yapılacak olan diğer çalışmalara da ışık tutacağına inanıyoruz.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Türkiye Türkçesi Öğretimi

ABSTRACT

Among the Turkish dialects, Azerbaijani Turkish (AZT) and Turkey Turkish (TT) are the two written languages with the highest intelligibility rate. Although they belong to the same language family, there are differences between AZT and TT especially in terms of grammar, speaking, and writing. This situation causes some difficulties while teaching TT to Azerbaijani students. As a result of the researches and field research, it is seen that there is no separate program for Azerbaijani students in TT education. The main purpose of our study is to eliminate this deficiency, to teach TT to Azerbaijani students in a more systematic way, and to ensure that Azerbaijani students speak and write in Istanbul Turkish by eliminating their dialect characteristics. It is an important need to use a method specific to the situation of Azerbaijani students who know Turkish but have problems in speaking and writing due to different phonetic and morphological characteristics by teaching Turkish to students who do not speak Turkish. A curriculum prepared to focus on the shortcomings of students who know Turkish and to ensure compliance of existing Turkish knowledge with the principles of TT will motivate students. Thus, with a more efficient study in a shorter time, students will be able to continue their education in Turkey with academic Turkish. In this study, the differences of Azerbaijani students from other foreign students in terms of learning TT will be discussed. Grammar topics will be compared over differences based on the grammar-translation method. By focusing on the path to be followed in determining the reading comprehension issues, a method will be determined by considering the methods of analysis of texts both theoretically and practically. The texts will be analyzed comparatively as AZT and TT and how this method should be followed to raise awareness in the student will be

explained. The topics of listening, writing, and speaking will be examined according to the grammar-translation method and its functionality will be emphasized with a structurally integrated understanding. We believe that our study will shed light on other studies in this field.

Keywords: Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish, Teaching Turkey Turkish

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "İSKƏNDƏRNAMƏ" POEMASI
NİZAMİ GANJAVI'S POEM "İSKENDERNAMA"

Prof.Dr. Almaz ÜLVİ BİNNƏTOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun
"Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr" şöbəsinin müdiri,
Azərbaycan, Bakü

TEZİS

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndələrindən biridir. O, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermişdir. Nizami Gəncəvi ədəbiyyat aləmində özünün "Xəmsə"si ("Beşlik") ilə məşhurdur, buraya ona dünya şöhrəti gətirən beş romantik poema daxildir. Bir janr forması olaraq "Xəmsə" yaradılmasına görə dahi Nizami Gəncəviyə borcludur. Məlum olduğu kimi, Şərq xalqları ədəbiyyatında onlarca "Xəmsə" var ki, bunlar Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sinin əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərini təkrarlayır. Eyni zamanda, Xəmsə'nin də bəzi süjetlərinin, daha dəqiq desək, "Xosrov və Şirin", "Yeddi gözəl" və "İskəndərnamə" nin əsas mənbələrindən biri məhz Firdovsinin "Şahnamə" əsəridir. Bununla bağlı olaraq Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl"də yazır:

*Şahların çox uzun tarixi vardı,
Birindən bir əsər yazmaq olardı.
Bir dərin fikirli varmış ki, o tək
Yazmış bu şeyləri nəzmə çəkərək.*

Bu misralarda Nizami Gəncəvi "şahların çox uzun tarixi" deyərkən Əbu Mənsurun "Şahnamə"sini, "bir dərin fikirli" sözləri altında isə Firdovsini nəzərdə tutur. "Xəmsə" yazılmasının dahi təşəbbüsçüsü, başqa sözlə, janr forması kimi "Xəmsə"nin banisi tərəfindən qoyulan ənənəyə görə, hər hansı beşliyin yekun hissəsi ona daxil olan əsərlərin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin parlaq məcmusu olmalıdır. Nizami Gəncəvi "İskəndərnamə" poemasını yazarkən məhz bu cür hərəkət edib. O, əsər üzərində uzun illər işləmiş və onu ölümündən bir qədər əvvəl bitirmişdir. Nizami Gəncəvinin beş poeması arasında "İskəndərnamə" ən sonuncudur və bu əsər onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Cəsarətlə deyə bilərik ki, bu poema onun vəsiyyətidir: "Yeni dövlət quruluşu olaraq xəyali, hökmdarsız xalq hakimiyyəti fikri" (H.Arashlı) kimi arzuları bunun bariz təzahürüdür.

Nizami Gəncəvi Firdovsidən sonra İskəndər mövzusunda müraciət edən ikinci şairdir. Həm həcminə, həm də əhəmiyyətinə görə Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması Firdovsinin "Şahnamə"sindəki İskəndər haqqında rəvayəti ötüb keçir.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, "Xəmsə", "İskəndərnamə", İskəndər obrazı, şərq ənənəsi, Əbülqasım Firdovsi, "Şahnamə"*

ABSTRACT

Nizami Ganjavi is one of the famous representatives of world literature. He made valuable

contributions to the treasury of world literature. Nizami Ganjavi is known in the world of literature for his work "Khamsa" ("Quintet") which includes five romantic poems that brought him worldwide fame. As a genre form, "Khamsa" owes its creation to the genius Nizami Ganjavi. As it is known, in the literature of the peoples of the East there are dozens of "Khamsa" repeating the main ideological and artistic features of Nizami Ganjavi's "Khamsa". At the same time, one of the main sources of some plots of "Khamsa", or rather "Khosrov and Shirin", "Seven Beauties" and "Iskendername" is "Shahname" by Ferdowsi. In this regard, Nizami Ganjavi writes in "Seven Beauties":

*Shahs had a very long history,
A work could be written about one of them.
There was a deep thinker, and
This man wrote about these in verse.*

In these verses when Nizami Ganjavi says the words "a very long history of the Shahs", he means the "Shahname" of Abu Mansur, and with the words "a deep thinker" he means Ferdowsi. According to the tradition established by the founder of "Khamsa", as a genre form, the final part of any quintet should be a brilliant total of ideological and artistic features of the works included in it. This is exactly what Nizami Ganjavi did while writing the poem "Iskendername". He worked on the work for many years and finished it shortly before his death. "Iskendername" is the latest work among the five poems of Nizami Ganjavi, and this work occupies a special place in his creativity. We can confidently say that this poem is his testament: His dreams such as "The idea of people's government without sovereign as a new state structure" (H.Arasli) are a clear manifestation of this.

Nizami Ganjavi is the second poet who addressed the subject of Iskender after Ferdowsi. Nizami Ganjavi's poem "Iskendername" surpasses the legend about Iskender of Ferdowsi's Shahname ("Book of Kings") in terms of both volume and importance.

Keywords: *Nizami Ganjavi, Khamsa, Iskendername, character of Iskender, Eastern tradition, Abdulqasim Ferdowsi, Shahname*

**ANTHOLOGY OF TERMEZ AS A SOURCE
OF THE HISTORY EASTERN CULTURE**

Assoc. Prof. Dr. Djalaliddin MIRZAEV

Termez State University and International scientific research center of Imam Termizi

Muhammad Kozim AMINI

Master's degree, Termez State University

ABSTRACT

“Safīna-yi Tirmiz” - “The vessel of Termez” is an important encyclopedic manuscript from 14th century Termez. “Safīna” is an Arabic word meaning "vessel". In term of manuscripts, it denotes a special form of a book whose cover is elongated. Thus, when the book opened, it resembles a long vessel. In Persian use, “safīneh” means a collection of essays or poems.

“Safīna of Termez” is a valuable collection compiled by Muhammad ibn Yagmur around the 8th century AH, among the poems of 115 poets on various topics. This anthology assembled in the city of Termez and has only one copy.

There is no information about Muhammad ibn Yagmur, the compiler and author of this work. Judging by the anthology Termez, he set foot in the city of Termez at an unknown time, when he was suffering from the events of that time. Since the most recent poems that he collected on this anthology date from the 8th lunar age, and the characteristics of the only surviving version of this work and the features that can be seen in it are very close to the 8th century AH, this conclusion can be drawn.

Anthology of Termez mentions the names of some poets who not mentioned in other sources, and, of course, their poems are new. There were also recorded poems by famous poets that are not in their divans. Another important feature of this anthology is the presence of good and important records, which not found in the printed divans of these poets.

Our report analyzes the new source, as well as the poems of Nizami-i Gencevi in it.

Keywords: Safīna-yi Tirmiz, Anthology, Muhammad ibn Yagmur, 8th century AH, Nizami-i Gencevi

NIZAMI AND MUSIC: THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ARTS IN THE CONTEXT
OF UNITY OF POETRY AND MUSIC

**NİZAMİ VƏ MUSİQİ: SƏNƏTLƏR ARASI ƏLAQƏNİN POEZİYA VƏ MUSİQİNİN
VƏHDƏTİ KONTEKSTİNDƏ**

NİZAMİ VE MÜZİK: ŞİİR VE MÜZİK BİRLİĞİ BAĞLAMINDA SANATLAR ARASINDAKİ İLİŞKİ

Prof. Dr. Nailə RƏHİMBƏYLİ
AMEA Folklor İnstitutu, "Musiqi folkloru" şöbəsinin müdiri

ABSTRACT

The relationships between the arts, especially music and literature, are very diverse, in both explicit and implicit, both superficial and profound ways. Nizami's nature is known to all humankind. Because, regardless of his nationality or place of residence, people see a belief, hope, truth, justice, loyalty, determination, vision, humanistic ideas, love, freedom. In his works, the poet reflected various aspects of spiritual life and his aesthetic, ethical, and philosophical views. The feelings in his poetry are characterized by naturalness, emotional impact, and sense. Nizami's poetry keeps pace with time, so it is everlasting. When reciting the content of poems in the colloquial language (excluding verses related to music scenes), according to the purpose, the poet's artistic, philosophical, aesthetic-ethical, secular, humanistic, socio-political thoughts and ideas, instructive wisdom, self-esteem, spiritual world showing qualities are noted. By exaggerating the verses related to music, we tried to show their role in determining the state of Azerbaijani musical culture in the XII century, highlighting the poet's views on music and his works in the composer's work. In his poetic poems, Nizami Ganjavi describes in detail the musical folk festivals and festivities held in the territory of Azerbaijan, meetings with singers and musicians, weddings, funerals and performances, battles, and hunting scenes with various musical instruments. Uzeyir Hajibeyli, the Azerbaijani school of music founder, laid the foundation of the Nizami tradition in music. A.Badalbeyli, Niyazi, G.Garayev, F.Amirov, G.Mammadov, and others brilliantly maintained this tradition in their works.

Keywords: Nizami Ganjavi, a culture of Azerbaijani music, poetry, music, composition.

ÖZƏT

Sənətlər arasındakı əlaqələr, xüsusən də musiqi və ədəbiyyat, çox müxtəlifdir, həm aşkar, həm açıq, həm də səthdə uzanmış, həm də dərin. Nizaminin dahiliyini bütün bəşəriyyət tanımışdır. Ona görə ki, millətindən, yaşayış yerindən asılı olmayaraq, onun ibrətəməz şeirlərində insanlar

inam, ümid, həqiqət, ədalət, sədaqət, qətilik, gələcəyə baxış, humanist ideya, məhəbbət, azadlığa qovuşmaq meyllərini görürlər. Şair əsərlərində mənəvi həyatın müxtəlif cəhətlərini göstərməklə yanaşı, özünün də estetik, etik və fəlsəfi görüşlərini əks etdirmişdir. Onun poeziyasındakı duyğular təbiiliyi, emosional təsiri və mənalığı ilə seçilir. Nizami poeziyası zamanla ayaqlaşır, ona görə də həmişəyaşardır. Poemaların məzmununu danışiq diliylə (əgər musiqi səhnələrinə aid beytləri nəzərə almasaq) söylərkən, qarşıya qoyulan məqsədə uyğun olaraq, şairin bədii, fəlsəfi, estetik-etik, dünyəvi, humanist, sosial-siyasi fikirlərini və ideyalarını, ibrətamiz hikmətlərini, şəxsiyyəti dəyərləndirən, mənəvi dünyanın üstünlüklərini göstərən keyfiyyətləri qeyd edilir. Musiqiyə aid mısraları qabardaraq, onların XII əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin vəziyyətini müəyyənləşdirilməsində rolunu göstərməyə, şairin özünün musiqiyə olan baxışlarını və onun əsərlərinin bəstəkar yaradıcılığında işıqlandırmağa səy etdik. Nizami Gəncəvi poetik mısralarında Azərbaycan ərazisində keçirilən musiqili el bayramı və şənliklərini, müğənni və çalğıçıların iştirak etdiyi məclisləri, toy, dəfn və oyun-tamaşa mərasimlərini, müxtəlif çalğı alətlərinin səsləndiyi döyüş və ov səhnələrini dolğunluğu ilə təsvir edir. Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəyli musiqidə Nizami ənənəsinin təməlini qoydu. Ə.Bədəlbəyli, Niyazi, Q.Qarayev, F.Əmirov, Q.Məmmədov və başqaları bu ənənəni öz əsərlərində parlaq şəkildə davam etdirdilər.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Azərbaycan musiqi mədəniyyəti, poeziya, musiqi, bəstəkarlıq yaradıcılığı.

ÖZET

Sanatlar, özəlliklə müzik ve edebiyat arasındaki bağlantılar, hem açık hem de örtük, hem yüzeysel hem de derin olmak üzere çok çeşitlidir. Nizami'nin dehası tüm insanlık tarafından bilinir. Çünkü, milliyeti veya ikamet yeri ne olursa olsun, öğretici şiirlerinde insanlar inanma, umut, hakikat, adalet, sadakat, kararlılık, vizyon, hümanist fikirler, aşk, özgürlük eğilimi görür. Şair, eserlerinde manevi hayatın çeşitli yönlerinin yanı sıra estetik, etik ve felsefi görüşlerini de yansıtmıştır. Şiirindeki duygular, doğallık, duygusal etki ve anlam ile karakterizedir. Nizami'nin şiiri zamana ayak uydurduğu için sonsuzdur. Şiirlerin içeriği konuşma diliyle okunurken (müzik sahneleriyle ilgili mısralar hariç), amaca uygun olarak şairin sanatsal, felsefi, estetik-ahlaki, dünyevi, hümanist, sosyo-politik düşünce ve düşünceleri, öğretici bilgeliği, öz- saygı, manevi alem gösteren niteliklere dikkat çekilmiştir. Müzikle ilgili ayetleri abartarak XII. yüzyılda Azerbaycan müzik kültürünün durumunu belirlemedeki rolünü göstermeye, bestecinin eserinde şairin müzik hakkındaki görüşlerini ve eserlerini öne çıkarmaya çalıştık. Nizami Gencevi şiirlerinde Azerbaycan topraklarında düzenlenen musiki halk şenlikleri ve şenlikleri, şarkıcılar ve müzisyenlerle buluşmalar, düğünler, cenazeler ve gösteriler, çeşitli müzik aletleri ile savaşlar ve av sahneleri ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Azerbaycan müzik okulunun kurucusu Üzeyir Hacıbeyli, müzikte Nizami geleneğinin temellerini attı. A.Badalbeyli, Niyazi, G.Garayev, F.Amirov, G.Mammadov ve diğerleri bu geleneği eserlerinde parlak bir şekilde sürdürdüler.

Anahtar Kelimeler: Nizami Gencevi, Azerbaycan müzik kültürü, şiir, müzik, beste.

AZERBAYCANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE YAZMA PLANI ÖNERİSİ

WRITING PLAN SUGGESTION IN TEACHING TURKEY TURKISH TO
AZERBAIJANI STUDENTS

Öğr. Gör. Merve Nur KARAMETE
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO : 0000-0002-5808-5372

Öğr. Gör. Kübra TEPE
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0001-5028-9752

Öğr. Gör. Dilan OGMEN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO:0000-0001-9098-3773

ÖZET

Türkçe gerek konuşulduğu coğrafya gerekse işlevsellik olarak Dünyanın üçüncü büyük dilidir. Tarihî süreç içerisinde Türkçe, coğrafi farklılıklardan dolayı birçok kola ayrılır. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi, Türkçe'nin başat iki parçasıdır. Türkiye ve Azerbaycan'ın kültürel yakınlığı, birçok alanda olduğu gibi dil alanında da önemli bir yere sahiptir. Son yıllarda Azerbaycanlı öğrencilerin eğitimlerini Türkiye'de devam ettirmek istedikleri görülmektedir. Eğitimine Türkiye'de devam etmek isteyen bu öğrencilerin dil konusunda sorun yaşadıkları genel bir kabuldür. Ancak yapılan alan taramasında Azerbaycanlı öğrencilere Türkçe Öğretimi konusunda genel Türkçe öğretimi yöntemleri haricinde bu öğrencilere özgü bir yöntemin bulunmadığı görülmektedir.

Azerbaycanlı öğrencilerin Türkçe konuşmaları ancak kullandıkları dilin Türkiye Türkçesinden farklılık göstermesi bu öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretilirken onlara özgü bir yöntemin kullanılmasını zorunlu kılar. Biz bu çalışmamızda Azerbaycanlı öğrencilerin aynı dil yapısını bildiklerini ve ortak kullanılan kelime ve yapıların var olduğunu; bu nedenle de Türkçe bilmeyen uluslararası öğrencilere dil öğretirken izlenen yolun izlenemeyeceği noktasından hareket edeceğiz. Öğrencilerin Türkçe bildiği ancak farklılıkların tam olarak

kavranamadığı anlayışından yola çıkılarak Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretiminde kullanılacak bir yazma planı önerisi sunulacaktır. Öğrencilerin sahip olduğu Türkçe bilgisini Türkiye Türkçesi standartlarına göre güncellemesi için akademik bir yazma eğitiminde neler olması gerektiği çalışmamızın temel amacıdır. Yazım hataları, Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesinden farklı kullanımları karşılaştırmalı olarak gösterilecek bu konuda özellikle dilbilgisi – çeviri metodundan yararlanılacaktır. Dikte çalışmaları, kelime yazımı, cümle ve paragraf oluşturmada karşılaşılan hatalar görsel olarak gösterilecek ve örnek metinler üzerinden uygulama örnekleri sunulacak ve bir yazma yöntemi teklifinde bulunulacaktır.

Bu çalışmamız, Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye Türkçe öğretiminde izlenecek yöntem ve teknik önerileri sunarak alanda önemli bir boşluğu dolduracak ve bu konuda yapılacak çalışmalara ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Dil Öğretimi, Dilbilgisi-Çeviri Metodu, Azerbaycan Türkçesi

ABSTRACT

Turkish is the third language of world both in spoken geography and functionality. In historical process, Turkish is classified very branches because of geographical differences. Turkey Turkish and Azerbaijan Turkish are two significant parts of Turkish. Turkey and Azerbaijani's Cultural affinity has an important place in language field as in other fields. In recent years, Azerbaijani students want to continue their educations in Turkey. According to general assumption; they have problems in subject of language. But literature review shows that, a specific method for Azerbaijani students have not been found except general Turkish teaching methods.

Azerbaijani students speak Turkish. But their language and Turkey Turkish are different. Therefore a specific method in teaching Turkish is an obligate. And Azerbaijani students know same language and there are common words and structures, therefore the path followed by teaching language international students who don't speak Turkish can't be followed. Because students can not fully understand differences, Azerbaijani students will be presented a writing plan suggestion that will be used in teaching Turkey Turkish. To students will update Turkish information that

they have got according to Turkey Turkish, necessities in academic writing education are our basic target. Writing mistakes and Azerbaijan Turkish's different usages than Turkey Turkish will be showed as comparatively and especially grammar-translation method will be benefited. Dictation studying, word writing, sentence and paragraph composing mistakes will be showed as visual, application examples will be presented via example texts and a writing method will be offered.

Our study will fill an important gap in the field by offering method and techniques that will be followed in Turkey Turkish teaching to Azerbaijani students and it will shed light on future studies on this subject.

Keywords: Teaching Foreign Language, Grammar-Translation Method, Azerbaijani Turkish

**ELMİ İDARƏETMƏDƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRDƏ SOSIAL
QAVRAYIŞIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏHLİLİ**

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF SOCIAL PERCEPTION IN INTERPERSONAL
PERCEPTION AND SCIENTIFIC MANAGEMENT**

Dissertant Zeynəb Həcəmovə
AMEA Rəyasət Heyəti aparatı;
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun dissertantı

ORCID NO : 0000-0001-5886-0984

XÜLASƏ

Elmi idarəetmə idarəetmənin elə bir formasıdır ki, bu strukturun iştirakçıları eyni zamanda həm elmi, həm də təşkilati sahədə fəaliyyət göstərirlər. Belə bir struktur müvafiq elmi müəssisələrində və dövlət qurumlarında mövcud olur. Elmi idarəetmə təşkilati rəhbərlik olaraq olduqca mürəkkəb sahəni əhatə edir. Elmi idarəetmə təcrübə baxımından geniş strategiyaya malik olan rəhbərlik formasıdır. Əsasən insan resurslarına əsaslanan elmi idarəetmə hər bir təşkilatın işgüzar sütununu təşkil edərək mövcud mənbələrin təbii sayəsində müvafiq məqsədə çatmaq üçün səylərin əlaqələndirilməsinə xidmət edir. İdarəetmə 2 mənada istifadə olunur: idarə olunan və idarə edən.

İdarəetmə özü elə bir məfhumdur ki, o özü də təşkilati dəstək xarakteri daşıyır. İdarəetmədə müxtəlif ixtisas sahibləri fəaliyyət göstərə bilər. Belə ki, idarəçilik qabiliyyəti insanın daxili resurslarına, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə, təlim-təhsil keyfiyyətlərinə, mədəni meyarlara və digər cəhətlərə əsaslanır. İdarəetmə bütün təşkilatlarda iyerarxik səviyyədə təşkil edilir və müxtəlif fikirlərin birləşdiyi sistemi xatırladır. İdarəetmənin siyasi və ictimai xarakter daşıyan, dövlət quruculuğunda xüsusi yer tutan sahəsi vardır ki, bu da elmi idarəetmə adlanır. Elmi idarəetmə hər hansı bir təşkilatın elmi strateji hədəflərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Belə bir sistemdə təşkilatın ictimai əsaslarla təşkilati fəaliyyəti təmin olunur.

Təşkilatın fəaliyyətində qüsursuzluq və səmərəlilik həmin təşkilatı idarə edən insanların idarəçilik qabiliyyətindən asılı olaraq tənzimlənir. Belə ki, səriştəli, məsuliyyətli və dərin elmi biliklərə yiyələnən kadrların idarəetmə sistemində fəaliyyət göstərməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yüksək ixtisaslı kadrların idarəetmə sahəsinə cəlb edilməsi idarəetmədə icra prosesinin da sürətləndirilməsinə səbəb olur.

Elm sahəsində fəaliyyət göstərən şəxslərin idarəetmə qabiliyyətinə və fəaliyyətinə psixoloji aspektdən nəzər saldıqda diqqəti cəlb edən xüsusi məqamların olduğunu görürük. İlk öncə qeyd edək ki, idarəetmənin siyasi və ictimai əsaslarla idarə olunması xüsusi nizam-intizam qaydaları ilə fərqlənir. İdarəetmə bir və ya bir neçə şəxsin iştirakı ilə həyata keçən proses olduğundan burada insan amili əsas rol oynayır. İnsanların sayının çoxluğu isə qrup anlayışını da gündəmə gətirir. İnsanların iştirakı ilə səciyyələnən istənilən işgüzar mühitdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər mövcud olur və bu münasibətlər sistemində bir sıra sosial proseslər cərəyan edir. Sosial proseslər dedikdə, hadisələr, mənalar, qavrayış, dərkətmə, münasibətlər sistemi və s. nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, sosial münasibətlər sistemi haqqında danışmaq olduqca çətinidir. Ona görə ki, insan davranışı öz təzahür xüsusiyyətlərinə görə çox fərqlənir.

Davranış nümunələrinin insan beynində şərh olunması və qəbul edilməsi sosial qavrayış sayəsində mümkün olur. Sosial qavrayış davranış tərzinin açıqlaması kimi də qəbul edilə bilər. İdarəetmədə sosial qavrayışın tədqiqi sosial və fərdi problemlərin ciddi nizamla tənzimlənməsi və mövcud problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində sosial psixoloji imkanların tətbiqini zəruri edir. Sosial qavrayışın elmi idarəetmə ilə birgə təhlili onun akademik səviyyədə və sosial münasibətlərdə qarşılıqlı intizam qaydaları çərçivəsində təzahür xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə zəmin yaradır. Sosial qavrayışı ünsiyyətin başlanğıc səviyyəsi də adlandırmaq olar. Ünsiyyət hərəkətləri olmadan belə qavrayış həyata keçə bilər. Belə ki, sosial qavrayış insanların təəssüratlarını və nəticələrini ifadə edən psixoloji hadisədir.

Məlumdur ki, insanların sosial rolları, qaydaları və münasibətlərinin ümumi məzmunu sosial münasibətlər sisteminə daxildir. Sosial qavrayış mühakimə yürütmək kimi mühüm prosesin bir hissəsi olduğundan şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə onun müxtəlif səviyyələri özünü biruzə verir. Sosial qavrayış insanların idarəetmə qabiliyyəti ilə bərabər kollektivdə şifahi və qeyri-şifahi ünsiyyət nümunələrindən doğru şərh və nəticə çıxarma qabiliyyətini də ehtiva edir. İdarəetmədə daha çox işgüzar münasibətlər dominantlıq təşkil etdiyindən insanların düşüncə tərzini də müvafiq mühitə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Xüsusilə də, elmi idarəetmədə insanların üz ifadələri, əl jestləri, nitq mədəniyyəti və bədən vəziyyəti öz təzahür xüsusiyyətlərinə görə tamamilə fərqlənir.

Açar sözlər: elmi idarəetmə; şəxsiyyətlərarası münasibətlər; sosial qavrayış; rəhbərlik

ABSTRACT

Scientific management is a form of management in which the participants of this structure operate in both scientific and organizational spheres. Such a structure exists in relevant scientific institutions and government agencies. Scientific management covers a very complex area as an organization. Scientific management is a form of leadership that has a broad strategy from a practical point of view. Scientific management, which is mainly based on human resources, serves as a business pillar of each organization to coordinate efforts to achieve the desired goal through the use of available resources. Management is used in two senses: managed and manager.

Management itself is a concept that is itself organizational in nature. People with different specialties can work in management. Thus, managerial ability is based on a person's internal resources, individual-psychological characteristics, educational qualities, cultural criteria and other aspects.

Management is organized at a hierarchical level in all organizations and is reminiscent of a system of different opinions. There is a field of governance that has a political and social character and has a special place in state-building, which is called scientific governance. Scientific management serves the implementation of the scientific strategic goals of any organization. In such a system, the organization's organizational activities are provided on a voluntary basis.

Integrity and efficiency of an organization are regulated by the management skills of the people who run the organization. Thus, it is very important that competent, responsible and well-educated personnel operate in the management system. Thus, the involvement of highly qualified personnel in the field of management also accelerates the implementation process in management.

When we look at the management skills and activities of people working in the field of science from a psychological point of view, we see that there are special points that attract attention. First of all, it should be noted that governance on a political and social basis is distinguished by special disciplinary rules. Since management is a process involving one or more people, the human factor plays a key role here. The large number of people also raises the concept of group. In any business environment characterized by the participation of people, there are interpersonal relationships, and a number of social processes take place in the system of these relationships. By social processes, we mean events, meanings, perceptions, perceptions, systems of relations, and so on. It is intended. It should be noted that it is very difficult to talk about the system of social relations. Because human behavior is very different in its manifestations.

Behavioral patterns can be interpreted and perceived in the human brain through social perception. Social perception can also be seen as a description of behavior. The study of social perception in management necessitates the application of social psychological opportunities in the direction of strict regulation of social and individual problems and the elimination of existing problems. The joint analysis of social perception with scientific management provides a basis for studying the features of its manifestation at the academic level and within the rules of mutual discipline in social relations. Social perception can also be called the initial level of communication. Such perception can be realized without communication actions. Thus, social perception is a psychological phenomenon that expresses people's impressions and consequences.

It is known that the general content of people's social roles, rules and attitudes is included in the system of social relations. Because social perception is part of such an important process as judgment, its various levels are manifested in interpersonal relationships. Social perception includes people's ability to manage, as well as the ability to interpret and draw conclusions from verbal and non-verbal communication patterns in the team. As more business relationships dominate in management, people's way of thinking also operates in accordance with the relevant environment. In particular, in scientific management, people's facial expressions, hand gestures, speech culture, and physical condition are completely different in terms of their manifestations.

Key words: scientific management; interpersonal relations; social perception; leadership

AZERBAYCAN ŞAİRİ NİZAMİ GENCEVİ'NİN DÜNYAYA BAKIŞI
AZERBAIJAN POET NIZAMI GENCEVI'S VIEW OF THE WORLD

Prof.Dr. Şehrabani ALLAHVERDİYEVA

Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
ORCID NO: 0000-0002-7188-9324

ÖZET

Nizami Gencevi dünya edebiyatı tarihinde de hususi mevkiye sahiptir. Sanatkarın eserlerinden ve ona dair olan bilgilerden malum oluyor ki, şair çocukken babasını daha sonra annesini yitirmiştir. Şair kendi çabası ile çalışıp yükselmiştir. Şair yaşadığı surette Gence'den dışarı çıkmamış Azerbaycan, Fars, Arap ve Pehlevi dillerini mükemmel bilmiştir. Nizami'nin eserleri daha sağ iken tüm Şark alemine yayılmıştır. Daha sonraki asırlarda uzak Hindistan'da, Orta Asya'da, Avrupa'da Nizami eserleri tarihçilerin, yazarların, dilcilerin dikkat odağına dönüşmüştür. Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da, Rusya'da şairin yaratıcılığına yüksek merak uyanmıştır. Şair tarih, geometri, felsefe, astronomi, coğrafya, ressamlık, mimarlık ilimlerini öğrenmiş, dünya halklarının eserlerini okumuştur. Şairin eserlerini okudukça onun sofi ve tasavvuf idealerinden çok ahilik fikir ve programlarını ifade ettiğini görüyoruz. Ahilik aslında dini tarikat değil, haksızlığa karşı direnen, şehir fakirlerinin, mazlum insanların haklarını savunan, zalim hükümdarların, zoraki beylerin zorbalıklarını kısıtlamağa çalışan mücadeleci insanların ittifakı idi. Nizami'nin fikrinde insanın layık olduğu şerefli meşiyetlerden mahrum eden sıfatlardan biri zulümdür. Nizami'nin eserlerinde zulüm ve haksızlığa karşı mücadele fikirlerine geniş yer verilmiştir. Eserlerinde zulmü bir kötü emel gibi zalimin yüzüne vurmak, hakikati söylemek ve ölümden bile korkmamak bu hikayelerin fikir merkezinde durur.

Anahtar kelimeler: Nizami, Eser, Ahilik, Edebiyat, Fikir

ABSTRACT

Nizami Ganjavi also has a special place in the history of world literature. It is known from the works of the artist and the information about him that the poet lost his father and then his mother when he was a child.

The poet worked and rose with his own effort. The poet did not go out of Ganja as he lived, and knew Azerbaijani, Persian, Arabic and Pahlavi languages perfectly. While Nizami's works were still alive, they spread to the entire Eastern world. In the following centuries, Nizami's works became the focus of attention of historians, writers and linguists in distant India, Central Asia and Europe. In France, England, Germany and Russia, high interest in the poet's creativity was aroused. The poet learned the sciences of history, geometry, philosophy,

astronomy, geography, painting, architecture, and read the works of the peoples of the world. As we read the poet's works, we see that he expresses the ideas and programs of the Akhism rather than the ideas of sufi and mysticism. Akhism was not actually a religious sect, but an alliance of struggling people who resisted injustice, defended the rights of the city poor and oppressed people, and tried to limit the tyranny of cruel rulers and forced lords. In Nizami's opinion, one of the attributes that deprives man of the honorable virtues that he deserves is cruelty. In Nizami's works, the ideas of struggle against oppression and injustice have been given wide place. In his works, striking the cruelty in the face of the oppressor, telling the truth and not even being afraid of death are at the center of the ideas of these stories.

Keywords: Nizami, Work, Literature, Idea, Creativity

On ikinci yüzyıl Azerbaycan şairi İlyas Yusuf oğlu Nizami Gencevi 1141-1209 yılları arasında Azerbaycan'ın kadim şehri Gence'de yaşamıştır. Şairin yazdığına göre Anası Kürt tayfalarının başçısının kızı olmuş. Babası ise Türk olmuştur. Dedesi Zekinin alim ve şair olduğu tahmin edilir. (A.E.T.s 106.)

Nizami Gencevi Dünya edebiyatı tarihinde de hususi mevkiye sahiptir. Sanatkarın eserlerinden ve ona dair olan mahezlerden malum oluyor ki, şair çocukken babasını, daha sonra ise annesini yitirmiştir. Şair öz çabası ile çalışıp yükselmiştir. Şair yaşadığı müddetçe Gence'den dışarı çıkmamış Azerbaycan, Fars, Arap ve Pehlevi dillerini mükemmel bilmiştir.

Şair aynı zamanda tarih, geometri, felsefe, astronomi, coğrafya, ressamlık, mimarlık ilimlerini öğrenmiş, dünya halklarının eserlerini okumuştur. Şair saraylardan uzak sakin hayatı tercih etmiş, dünyaya "Hamse"sini ve lirik şiirlerden oluşmuş "Divanını" Nizami Gencevi adı ile tanıtmıştır.

Nizaminin eserleri daha sağ iken tüm Şark alemine yayılmıştır. Daha sonraki asırlarda uzak Hindistan'da, Orta Asya'da, Avrupa'da Nizami'nin eserleri tarihçilerin, yazarların, dilcilerin dikkat odağına dönüşmüştür. Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da, Rusya'da şairin yaratıcılığına yüksek merak uyanmıştır.

Nizami motiflerine Sadi Şirazi'nin (1184-1291) "Bustan" ında ve Celaleddin Rumi'nin (1207-1273) "Mesnevi" sinde tesadüf ediliyor. Her iki şairin de Nizami'nin zulme karşı yazdığı hikayelerden etkilendiği görülüyor. Nizami "Hamse" si esasında 13. asır klasik şairi Emir Hosrov Dehlevi, kendi "Hamse" sini yaratmıştır. Şair Nizami'nin "Hamse"sini Dünya edebiyatında emsali olmayan, yüksek sanat eseri gibi değerlendirmiştir. Nizami'nin şakirdi olmayı kendine şeref bilmiştir.

Nizami koymamış deyilmemiş söz
Birinci yoktur ki o açmasın göz
Çoktan bir arzuya düşmüştür gönül
Ki onun gezdiği bağdan derim gül
Uşak tek ebcedle ilk adım attım
Üstadın mührü ile name yarattım

Ki akıl sahibi söylesin ehzen

Büyük Nizami'nin şakirdi sensen (A.E.T.s 113.)

14.asr Azerbaycan şair Arif Erdebili Nizami'nin "Hosrov ve Şirin" poeminin motifleri
esasinda "Ferhatname" yi yazmiştir.

15. asırda Orta Asya'nın iki büyük şairi Alışir Nevai ve Abdülrahman Cami Nizami'nin
eserlerine nazire yazmış, Hamse oluşturmuşlardır . Onlar Nizami'nin dehası karşısında sönük
kaldıklarını kaydetmişler. (A.E.T.s 113.)

16. yüzyıl şairi Muhammet Fuzuli kendini Nizaminin talebesi olarak adlandırmıştır.

17.asrın ortalarından Avrupa şarkşunastları Nizami yaratıcılığını Garp okuyucularına
ulaştırmaya çalışmışlar. Fransız şarkşunast De'elbelo ile başlayan bu teşebbüs 19.asrın
evvellerinde Hammer Purgstal tarafından inkişaf ettirilmiştir. 1875 yılın Vbaxer "Nizami'nin
Hayatı ve Eserleri" adlı monografisiyle Nizamişunastlığın inkişafı için muayyen bir yol
açmıştır.

19. asrın sonlarında İran ve Avrupa şarkşunastları Nizami'nin adını Fars şairleri arasında
söylerler

Alman yazarı İohan Şerr ise: "Nizami babası tarafından Türk idi", diye kaydetmiştir.

Amerika tarihçisi Lev Slyozkin 1934'te SSCB Yazarlar Birliği'nin birinci Kongresinde
temsilci heyetinin üyesi olarak söz alarak Nizami Gencevi'yi "Gence'den olan Türk"
adlandırmıştır.

İran edebiyatşünasları: "Nizami Gencevi Farsca yazmış, ama ondan Türk kokusu geliyor",
 demişlerdir. (Eliyev, Telegraf)

1947'te yılının 22 Eylülünde SSCB Yazarlar Birliğinin başkanı Nikolay Tixonov'un "Pravda"
gazetesinde böyle bir makalesi yayımlanmıştır:

"Açıktır ki, Nizami Farsça yazmış, Azerbaycan halkının düşmanları olan burjuva tarihçileri,
İran milliyetçileri tarafından Nizami'nin Fars şairi gibi kaleme verilmesi ve onu vatani,
Azerbaycan'la alakası olmadığı fikri hiç kimseyi aldatamadı."

Yevgeni Bertels tarafından hazırlanan Büyük Sovyet Ansiklopedisi 1939'da Nizami'yi
Azerbaycan şairi gibi takdim etdi ve 1940'tan sonra artık Nizami'nin Azerbaycanlı olduğu
bütün Sovyet alimleri tarafından kabul edildi.

Garp incelemecilerinden olan Hammer, Baxer, Rutter, Erdman, Atkinson, Duda, Vilson,
Blend gibi şarkşunastlar onu Türk olarak adlandırmışlardır."

"Sırlar Hazinesi'nde" koca bir kadının sultan Sencer'e irat tutması buna misal olabilir:
"Türklerin şöhreti tutmuş alemi, sen Türk değil, bir Hintlisin mi?", diyen Nizami Türklerin
devleti daha adaletli yönettiğini söylemiştir.

Aslında büyük yazarın eserlerini okudukça onun Türk olduğunu ispat etmeye hiçbir ihtiyaç kalmadığını görebiliyoruz.

Beşlik anlamına gelen “Hamse ”ye dahil olan “Sırlar Hazinesi”, “Leyla ve Mecnun”, “Hüsref ve Şirin” , “Yedi Güzel”, “İskender Name” eserleri ile tanınan Nizami Azerbaycan ve Fars dillerinde lirik şiirler ve gazeller de yazmıştır. (A.E.T.s 119.)

Şair “Hamse “ye dahil olan eserlerinde sözlü edebiyatın tüm janrlarını kullanmış, halktan alarak yeniden halka aktarmıştır. Nizami eserlerinde küllü miktarda atasözü, deyim, masal, latife ve diğer halk ürünleriyle beraber, tarihi ve kronik olan şah karakterleri Sencerleri, Enuşirevanları, İskenderleri, Şirinleri, Hüsrefleri, Behremleri de şiirin tüm inceliklerini kullanarak nazma çekmiştir. Yazarın sözlü edebiyattan beslendiğini Y.N.Bertels böyle izah ediyor: “..Nizami için Azerbaycan’da çok yayılmış olan sözlü rivayetler esas memba olmuştur.”(B.A.Ş.N. s.62)

Şairin eserlerinden onun dünyaya bakışı, realist düşüncesi hissedilmektedir. Nizami’nin fikrinde insanın layık olduğu şerefli meziyetlerden mahrum eden sıfatlardan biri zulümdür.

Şairin yaratıcılığında zulüm ve haksızlığa karşı mübareze fikirlerine “Sırlar Hazinesi” nde geniş yer verilmiştir.

Nizami arpa ekmeğine yetinip, kendi kapısının aslanı olmaktansa buğday ekmeği için, başkalarının kapısında kedi olmayı insanlığa sığdırmıyor. Şair kendisi için yoksul ama özgür yaşamak yolunu seçmiştir.

Nizami timsalini biz “Sırlar Hazinesi” nin beşinci sohbetinde tasvir olunan Kerpiç Kesen Kişi’nin suretinde görüyoruz.

Onu ağır iş görmek ile ayıplayan Gence böyle der:

Onun için ki öğrettim ki elimi bu sanata
Bir gün sana el açıp düşmeyim hacalet (Gencevi, s.118)

Şair burada emek insanın yüceltmıştır.

Nizami araştırmacıları ve aynı zamanda Profesör Bertels şairin Ahiler teşkilatına mensup olduğu kanısındalar. Nizami gibi insanperver bir şair ancak Ahiler teşkilatına rağbet besleyebilirdi.

Şairin eserlerinde sofi ve tasavvuf idealarından çok ahilik fikir ve programlarını ifade ettiğini görüyoruz. Ahilik aslında dini tarikat değil, Allah’ı yüce tutan, haksızlığa karşı direnen, şehir fakirlerinin, mazlum insanların hukuklarını savunan, zalim hükümdarların, zoraki beylerin zorbalıklarını kısıtlamaya çalışan mücadeleci insanların ittifakı idi.

Tarihi membalardan aydın oluyor ki, insanlar arasında kardeşlik ve eşitlik idealarını tebliğ eden ahilerin esas amacı zalimlerin karşısında durmak, gaspçıların servetine el koyarak aç ve yoksul insanlar arasında bölmektir. . (A.E.T.s 127.)

Aslında Osmanlı padişahlarının Ahi olduğu fikri öne sürülmektedir. Osman Bey Ahi Şeyh Edebalı'nın öğrencisi olmuş, onun terbiyesini almış, kızı ile evlenmiştir.

Şairin eserlerinde Ahiler hakkında konuşmasa da, poemlerinin hepsinde kendi fikirleri ve ileri sürdüğü problemlerde Ahilerinin programlarına taraftar olduğunu bildirmiştir.

Nizami insanların haksızlığa boyun eğmesini, itiraz seslerini boğmaya çalışmasını insanlık şerefini lekeleyen alçaklık hesap ediyordu.

Nizami böyle diyor:

Ne için alçaklara boyun eğersin
Ne için boynuna bin yük alırsın
Zalimin zulmünden razı olursun
Omzunu dağ gibi yücelikte tut
Bir alçaklık olur her zulme dözsün
Diken tek omzunda tut silahını
O vakit kucaklarsın gül budağını (A.E.T.s 129.)

Şair insanlara birbirinin elinden tutmayı, yoksullara yardım etmeyi, halkın rahatlığı için kendi saadetinden geçmeyi hatırlatır.

Şairin 1170 yılında yazmış olduğu ilk eseri "Sırlar Hazinesi" 20 manzum hikâyeden oluşmuştur. Hakikati söylemek, zulme karşı durmak, ölümden bile korkmamak bu hikayelerin idea merkezinde duruyor.

"Behram ve Çoban" hikayesinde şair yine nasihat yolunu tutmuştur. Şair burada Behremin gününü yedi güzel ve eğlencelerle geçirdiğini, ülkeyi, halkı gaddar veziri Rast-Rövşen'e havale ettiği için tenkit ediyor.

Rast-Rövşen Behremin itimadını kötü kullanarak ülkeyi harabeye çeviriyor, insanları haksız yere hapse atıyor. Rast-Rövşen ve yandaşları esnaf ve sanatkarların elini işte soğutuyorlar, millet açlık ve sefaletle sürükleniyor. Düşman ordusunun ülkeye sokulmasını sağlıyorlar. Böylelikle Behremin hayatında ağır günler başlar. Kendini bu ağırlıktan biraz uzaklaştırmak için Behram ava çıkar ve ormanda susayıp, su aramaya başlar ve uzakta havaya kalkan tütsü dumanını görür. Orada su bulacağını düşünerek tütsü çıkan tarafa gider ve yaklaşınca görür ki bir çoban, köpeği ağaçtan başı aşağı ayaklarından asmış. Behrem çobanda su ister ve suyu içtikten sonra çobandan köpeğe niçin böyle yaptığını sorar. Çobansa bir zamanlar ağa olduğunu, bu köpeğin kurtla dostluk edip sürüyü bitirdiğini onu bu hale koyduğunu söyler. Müdrik bir karakter gibi verilmiş çobanın bu sözleri Behremi uyandırıyor.

Diyor ki, bu işe olmuşum hayran,
Şahlığı öğretti bana bir çoban.
Bu hikaye benim hidayetimdir,
Ben çobanım, sürü raiyyetimdir. (Y.G.s.261)

Behrem ve çobanın hikayesinde, Behrem ülkeyi inandığı vezirleri Rast-Rövşenin dağıttığını anlar. Behrem saraya döner, Rast-Rövşeni ve yandaşlarını zindana atar. Haksız yere hapse atılanları ise azat eder. Şair Behrem'in adaletini böyle anlatıyor:

Behrem ülkesinde aldı güzel ad,
Etti kurtla, iti, çobanı tez yad
Davetle çobana verdi tahtü- taç,
Saadet, asayiş bahşetti ona.
Götürdü ülkeden bütün engeli,
Kökünden kopardı zoru öz eli. (Y.G.s.275)

Rast-Rövşenin hıyanetini, ülkeye, halka gelen zarar Behremi uzun zaman düşündürür ve çevresindekileri boş bıraktığı için suçu kendinde görür. Behrem karakteri ile Nizami'nin öncül karakterini görüyoruz.

Behrem'in hükümlerinin ilk yıllarında yağmurlar yağmaz, ülkede kuraklık olur. Her tarafta açlık başlar. Behrem zenginlerin buğday depolarını açtırır, millete parasız buğday dağıtır ve buğdayların parasını devlet hazinesinden öder. Açlık yedi yıl sürer. Behrem sadece insanları değil, kuşları da aç bırakmaz. Nizami hayalindeki şah suretini yaratarak gösteriyor ki, adalet ve mertlik Allah'ın da hoşuna gitti ve buna karşılık yağmurlar yağdı, mahsul bollaştı, dört yıl ülkede ölüm olmadı. Bütün bunlar şairin yüksek ideasının mahsulüdür.

"Enuşirevan ve Baykuşların Sohbeti" hikâyesinde bir gün padişah Enuşirevan, veziri ile ava çıkar. Padişah baykuşların sohbet ettiğini görüp, kuşdili bilen vezirinden onların ne konuştuğunu sorar. Vezir ise anlatır: "Bir baykuş kızını evlendirir ve çeyizini önceden ister. Diğer baykuş da ülkede harabe yer çok, nice ki Enuşirevan hükümdardır ben sana istediğin kadar harabe veririm, der" diyor. Enuşirevan bunu duyup uykudan uyanır. Görür ki, gerçekten de her taraf harabeye dönmüştür. Bundan sonra ülkede düzen yaratmaya başlar, halkla samimi davranmaya başlar ve hükümdarları insanlarla iyi geçinmeye çağırır. (N.G . s.102)

Hikayede şairin nasihat ve eleştiri yolu ile zalimi zulümden el çektirmenin mümkün olduğuna inandığını görüyoruz.

"Süleyman ve Ekinci " manzum hikâyesinde Süleyman padişah kuru bir dağa buğday serpen ekinciye : -Oradan ne çıkabilir, su yok, her yan kuru ve taş neden kendini yoruyorsun? – der. Ekinci ise : "Allah zahmet çeken, gönlü temizi sever. Ben kuru yere ekerim o da sular"-der.

Şair bu hikayede emek vermeden hiç bir şey elde edilmez ve Allah'ın emek veren insanın yanında olduğu fikrini öne sürüyor.

"Sultan Sencer ve Karı" hikayesinde yaşlı bir Karı Sultan Sencer'in atının önünü keser ve :

Zulüm edip bir karıya çok yutturmuşlardı kan
O da Sultan Sencer'in tutarak yakasından
Dedi ki, sende insaf az görmüşüm kulak as, (dinle)
Senden gördüğüm zulüm asla hesaba sığmaz(Gencevi: Y.G.s.20)

Nizami burada zulme baş kaldıran, sultanın haksızlığını yüzüne söyleyen korkmaz bir karakter yaratmıştır. Şair şuurlu bir insanın zulme, haksızlığa susmaması gerektiğini karı karakteri ile vermeye çalışmıştır.

Leyli ve Mecnun Nizami Gencevi'nin üçüncü poemasıdır. Bu mevzusunda Mesnevi yazması için 1188'te XXI Şirvanşah I Ahistan Nizami Gencevi'ye bu mektubu gönderir.

Bu mevzu şahıdır bütün sözlerin
Layıktır bu söze senin hünerin
Bu taze geline çekince zahmet
Fars, Arap dili ile vur ona ziynet
Kemal cevherinin hazinesinden
Gör kimin sapına inci düzürsen
Türk dili yaramaz şah neslimize
Eksiklik getirir Türk dili bize (A.E.T s:149-150)

Bu mısralardan açık bir şekilde belli oluyor ki Nizami iki dilde eser yazmıştır: Kendi ana dili olan Türkçe ve o zamanki devlet dili olan Farsça.(A.E.T s:149)

Azerbaycan dilinde konuşmayı, kendisine hakaret bilen bu Alicenap adamlar, şairimizin kendi ana dilinde yazmış olduğu yirmi bin beyitten oluşan yaratıcılığının çoğu kısmını çıkarmış, günümüze sadece birkaç yüzlük kısmının gelmesine ve büyük bölümünün kaybolmasına neden olmuştur. (A.E.T s:149-150)

Farsça ve Türkçe Divanı bulunan Nizamiye, Nizami'den Arap Fars dilinde yazmasını isteyen Ahistan, Nizami'nin Türk olduğunu bildiği için bu fikrini öne sürmüştür.

Ahistan'ın teklifine karşılık Nizami böyle yazmıştır:

Şahın halkasının kulağıma takıldığını gördükçe kan yüreğimden beynime vurdu.
Ne bu teklifi reddetmeye cüretim vardı ne de hazineye yol bulmak için gözüm.

Şahın teklifini reddetmek istese de, Oğlu Muhammet'in ricası üzerine ile bu eseri yazmayı kabul etmiştir.

Şairin Arap efsanelerinden aldığı membalarla birlikte Azerbaycan muhitinden aldığı bilginin neticesi de bu eserde görülüyor.

Ahistan'ın poemden razı kalmadığı düşünülür. A. Krımski ise yazıyor ki , "Nizami eserinin Türkçülüğü hakikatte Şirvanşah sarayının zevkine uygun olmamıştır."

Nizami Gencevi'nin son eseri "İskendername" eseridir. "İskender name" iki hisseden oluşmuştur: "Şeref name" ve "İkbal Name".

Eserin kahramanı Makedonyalı İskender'dir. İskender haksız muharebe etmez, özgürlüğü sever.

Şair bu eserinde ilmi öne süren fikirlerini görüyoruz. İskender, filozoflar Erastu, Balis, Balinas, Sokrat, Hömrüz, Eflatun'la bir odaya çekilir. Dünya ilimlerini öğrenir. Kuzey ülkesinden dönerken karşına bir şehir çıkar. Her yan gül çiçek, sakinlik, lal cevahir dükkânları açık, herkes mutludur. Bir yaşlıdan ülkenin bu kadar güzel olmasının sırrını sorar.

Yaşlı: "Bizde herkesin malı beraberdir, eşkıya olmaz, kapılar kilit bilmez. Hırsız anında öldürür, bizim huyda olmayanlar kovuluyor." Der. (N.G . i. s.42)

Nizami "İkbalname" nin bu hissesinde arzuladığı, görmek istediği bir dünyanı, bir ülkeyi terennüm etmiştir.

Nizaminin eserlerini okurken sanki büyük şair, insanların bugünkü gelişmiş hayatını, kadınların cemiyetteki yerini, dostluğu, kardeşliği kaleme almıştır. Şair sadece 12 asır Azerbaycan edebiyatına değil, aynı zamanda Yakın ve Orta Şark halklarının edebiyatlarına tesir göstermiştir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. İlimler Akademisi matbaası. Bakı 1996.

Nizami Gencevi. Yedi Güzel. Bakı 1941.

Nizami Gencevi. Şerefname. Bakı 1940.

Nizami Gencevi. İkbalname. Bakı 1947.

Nizami Gencevi. Leyli ve mecnun. Bakı 1942/45/59.

Nizami Gencevi. Sırlar Hazinesi. Bakı 1947/53.

Y.N.Bertels. Büyük Azerbaycan Şairi Nizami. Bakı 1940.

<https://teleqraf.com/news/edebiyat/151600.html>

NIZAMI GƏNCƏVİ POEMALARINDA KAMIL İNSAN OBRAZI
THE IMAGE OF AN ENLIGHTENED HUMAN IN NIZAMI GANJAVI POEMS

Xəyalə Hüseynova (Khayala Huseynova)

AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi

ÖZƏT

Nizami Gəncəvi öz bəşəri təfəkkürü ilə Yaradanını tam mənası ilə Öz isim və sifətlərində dərk etmə zirvəsinə qalxa bilmiş, o cümlədən öz ruhunu fəthi imkansız ənginliklərin fatehi etmiş sənətkardır. O, Yaradanın insana verdiyi sonsuz dəyəri ruhən idrak etmiş olduğundan dahi sənətkar da insana dəyər verir. Sadə dillə desək, insanı sevirdi. Yaratdığını sevən mütləq və mütləq sevdiyini yaratmışdır. Çünki şairin Yaradanı da insanı sevir. Hədisi-Qüdsidə deyilir: “Yerə göyə sığmaram, ancaq bir mömin bəndəmin qəlbinə sığaram” - deyə buyuraraq insana nə qədər önəm verdiyini bildirir.

Usta şair XII əsrdə yaşamasına baxmayaraq, bu gün oxucular onun əsərləri ilə tanış olduqda sanki öz müasirlərinin fikir və düşüncələrini oxuyurlar. Onun poemalarındakı mövzular bugünkü dövrümüzə tam səsleşir. Nizami Gəncəvinin əsas məqsədi, ideyası isə insan oğlunun ali dərəcəyə ucalıb öz Yaradanını dərk edərək Ona (c.c.) çatmasıdır. Şairin əsərlərində onun oğlu Məhəmmədə verdiyi nəsihətlər, müxtəlif nəsihətimiz hekayələr, hətta Xosrovun Şirinə, Məcnunun Leyliyə bəslədiyi ülvə məhəbbətlə yetişdikləri uca zirvə, eyni zamanda İskəndərin ən yüksək məqama çataraq peyğəmbər dərəcəsinə qədər yetişməsi – bütün bunların hər biri onun kamil insan haqqındakı fikir və düşüncələrini aydın şəkildə ortaya qoyur. Nizamiyə görə, insan kamilliyinin başqa bir və bəlkə də, ən mühüm məqamı insanın öz Yaradıcısını (onu yaradan Allahı) idrak etməyə can atmasıdır. Kamilləşməyə can atan insan Allahı (c.c.) dərk etmək üçün özünün bəsirət gözünün açılmasına çalışmalıdır. “Bəsirət gözü” – aqlın elm, bilik, mərifət yolu ilə açılan “gözüdür”. Yəni insan elm, bilik əldə etdikcə onda elmi dünyagörüşü formalaşır və o, həmin biliklər sistemi ilə dünyanın, ümumən varlıq aləminin və öz yaradılışının sirlərini başqalarından fərqli şəkildə dərk etməyə başlayır. Allah (c.c.) insanı və dünyanı, yəni bütün

xilqəti aləmini elə yaradıb ki, kamilləşmə yolu ilə irəliləyən bəsirət əhli onu dərk edə bilsin. Öz yaradıcılığında ən çətin, mürəkkəb və qəliz fəlsəfi mətləbləri oxuculara çatdırmağı bacaran dahi şair Nizami Allahın (c.c.) bəsirət əhlinin Onu (c.c.) idrak edə bilməsini asanlaşdırmasını "Xilqətin çox nazik örtüyü" obrazında ifadə edib. Yəni şairə görə, Allah (c.c.) yaratdığı varlıq aləmini həm də elə simvollaşdırıb ki, bəsirət əhli onu anlamaqda aciz qalmasın. Hansı mənbə və fəlsəfəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq, Nizami öz yaradıcılığı ilə böyük bir insan fəlsəfəsi yaradıb. Bu fəlsəfə azad insanın fəlsəfəsi, yəni pəkləşmiş, kamilləşmiş ruha malik insanın fəlsəfəsidir. Bu insan özünü onu dünyaya bağlayan bütün zəncirlərdən azad edib, nəfsini heçə endirib, ruhunu zirvələrə ucaltmaq misiyasını müvəfəqiyyətlə başa vurmuş insandır.

Açar Sözlər: Nizami Gəncəvi, Dahi şair, kamil insan, bəsirət gözü

ABSTRACT

Nizami Ganjavi is a poet who was able to reach the peak of understanding the Creator in its full sense of the name with his human mind, as well as the conqueror of the impossible conquests of his soul. The genius sage also values human because he is spiritually aware of the infinite value that the Creator has given to mankind. If explained in a simple way, he loved humanity."Thus who loves what he has created, he has created absolutely and definitely what he loves."Because the poet's Creator also loves human. It is stated in a Hadith-i-Quds: "I do not fit into the sky and the earth, but I fit into the heart of a faithful servant."

Although the magnificent sage lived in the 12th century, when readers get acquainted with his works at present, it is as if they read the thoughts and ideas of their contemporaries. The themes in his poems resonate with our time. Nizami Ganjavi's main goal and idea is that the human rises to the highest level, realizes his Creator and reaches Him (swt). In the works of the poet, in his advice to his son Muhammad, in various admonition stories, even at the peak of Khosrow's love for Shirin and Majnun's love for Layla, as well as in Alexander's rise to the level of a prophet - all these clearly reflect his thoughts and ideas about a wise man. According to Nizami, another and perhaps the most important aspect of enlightenment is the desire of human to comprehend his Creator (God who created him). One who strives for enlightenment must strive to open his eyes of insight in order to acknowledge God (swt). The "eye of insight" is the "eye"

of the mind opened through science, knowledge and courtesy. Thus, in time, man acquires science and knowledge, gradually forms a scientific worldview within him, and through this system of knowledge he begins to understand the secrets of the world, the universe in general, and his own unique creation. God (swt) has created man and the world, in general the entire universe, in such a significant way that the people of insight who progress on the path of enlightenment can comprehend it. The sage Nizami not only able to convey to readers the most difficult, crucial, and complex philosophical issues in his work but also he expressed in the image of "the delicate veil of creation" that God (swt) made it easier for the people of insight to comprehend Him (swt). In other words, according to the poet, God (swt) also uniquely symbolized the world of creation so that the comprehension of it shouldn't be difficult for the people of insight. Regardless of his origin and philosophy, Nizami created a great human philosophy with his work. This philosophy is the philosophy of an independent man, that is, the philosophy of a man with a purified, enlightened soul. This human has successfully completed the mission of freeing himself from all the chains that bind him to the mortal world, eliminating his ego and raising his soul to the top.

Keywords : Nizami Ganjavi, Great poet , Mature man, eye of insight

CONTEMPORARY ROMANIAN VILLAGE - "TELLING" OUTBUILDINGS AND "CHARMING" HOUSEHOLDS

Dr. Gabriela Boangiu,
Institute for Socio-Human Researches C.S.Nicolaescu-Plopşor”, Craiova, of the
Romanian Academy

ABSTRACT

The numerous legislative changes in the nineteenth and twentieth centuries had multiple effects on social, economic, political, but especially cultural life. From some survivals of the devastated villages of land old owners to the co-operative type property to the natural return to private property, here are the stages and fragmentations of some lives disturbed by laws that are not always correct with respect to certain natural rights. The communist period overturned value systems, disturbed social structures, so that the question: what has been kept in the natural order, returns to the rhetoric of necessary ontological order. The co-operative roller has somewhat bypassed the old peasant court, and this becomes somewhat visible in the stubbornness of some traditional elements specific to them to withstand time at all costs. There are numerous outbuildings in the current village courts that diligently maintain the order of older times. We will try to look with understanding at the inherent transformations that have taken place in these peasant courts that seem frozen in the past. It will not follow a classification, but a discovery of the "survivals" of the important ethnographic elements, specific to Romania.

The relationship with space in the old peasant order is part of the complexity of a life ordered by a high spirituality, by beliefs sometimes left in an orderly post-interpretative horizon by the researchers of the communities of the past. But they show meanings, traditions, customs that speak of a philosophy of life.

Keywords: vernacular architecture, house, construction rituals, social biographies, space, village, outbuildings.

FIELDWORK JOURNAL - REFLEXIVITY AND OBJECTIVITY
RESPECTING ETHICS OF FIELD RESEARCH

Dr. Gabriela Boangiu
Institute for Socio-Human Researches C.S.Nicolaescu-Plopşor”, Craiova,
of the Romanian Academy

ABSTRACT

From the beginning stage, of scientific documentation, to the interpretation and publication of the results of his research, the ethnologist must respect a series of principles that will guide him to the authentic, avoiding illusions and error.

The ethics of ethnological research is imposed both as a methodological requirement and as a rule of objectivity. The main ethnological method, participatory observation must follow some rules in order to get closer to the studied reality.

The researcher must always take into account in his investigations the categorical imperative formulated by Kant: "Behave in such a way as to consider humanity, both in your own person and in the person of another, always as a goal and never as a means" and thus his work. it will be saved by objectivity and morality towards all its respondents.

Kant is also the one who states: „One thing is certain: morality has value for us, not because it interests us, but because it has value for us humans, because it springs from our will conceived as intelligence, that is, from our true I." Therefore, the ethics of ethnological research is imposed both as a methodological requirement and as a rule of objectivity.

Keywords: Ethics, fieldwork, ethnological research, objectivity, field journal.

AMAZIGH DEEP CULTURE: WOMEN CULTURAL PRACTICES NOW AND THEN

Prof. Said Oussou

Faculty of Arts and Human Sciences, Moulay Ismail University

ABSTRACT

Women's life in the mountainous areas has always been harsh. Their work (not paid for) is similar to that of men. That is to say, the most demanding life activities that normally only men should do are performed by women. For example, bringing wood from the high mountains (sometimes while it is only one month left to give birth to a new baby). Their pregnancy or whatsoever does not prevent their insistence on helping men live with the harshness of life there. From the ancient centuries, women have always been powerful, yet marginalized by their counter parts (some) men. This is the most prevailing topic in gender studies and culture related debates. One of the things that made women look marginalized is their physical softness. Men used to look at women as creatures who can not do what men can. This idea is still present even in the present. However, in the mountains, the story is different. Men consider women as equal to them. Equal to them in many walks of life, most apparent of which is work. As stated earlier, women do what men are supposed, physically, to do. Or, at least in their pregnancy, women should stay home, as some would insist on. This very topic of women in the mountains is subject to many interesting sub-topics to consider. Some of these aspects of women's life have changed over time, and some other have not changed at all. As such, the purpose of this paper is to analyze this issue from three perspectives; marriage, pregnancy 'culture', and health care. In essence, the present study will mainly compare those three perspectives between past and present. Therefore, the paper will look at whether there are differences in what women in the mountains lived both in the past and present alike.

Keywords: Amazigh Women, marriage, work, pregnancy, health care

HOW THE GREEN REVOLUTION ACTUALLY FOILS OUR ATTEMPTS AT A GREENER FUTURE

Kshitij Tewari

Masters of Environmental Planning and Management, School of Planning and Architecture,
Vijayawada 520008, Andhra Pradesh, India

ORCID No: 0000-0003-4879-9213

ABSTRACT

The idea of High Yield Variety seeds which could exponentially multiply the yield farmers got from their traditional seed strains was at the time of its inception a very enticing one. Yet after about 70 odd years of the introduction of High Yield Crop Variety seeds, fertilizers and pesticides, this paper tries to analyze whether or not the green revolution was so green after all. As Rachel Carson stated in her legendary book, 'The Silent Spring', "For the first time in the history of the world, every human being is now subjected to contact with dangerous chemicals, from the moment of conception until death." What economists and most of the capitalist society failed to see was the fact that the introduction of these High Yield Varieties increased the dependency of farmers on harmful chemical pesticides and fertilizers which had far more negative impacts on nature than the economic advantage they gave to the agrarian society. It thus becomes very important to analyze and understand through case studies and previous researches whether the green revolution and the technological interventions involved in it were advantageous enough for the humanity to overlook the fact that they harmed the natural capital and rendered lands unworthy of further agriculture.

Keywords: Green revolution, High Yield Variety Crops, Green economy, sustainability, environment

INTRODUCTION

For good or ill, the German philosopher Karl Marx's ideas have affected our world more profoundly than any other modern social or political thinker. As he mentioned in his book Das Capital, "...all progress in capitalistic agriculture is a progress in the art, not only of robbing the laborer, but of robbing the soil; all progress in increasing the fertility of the soil for a given time, is a progress towards ruining the lasting sources of that fertility." Humanity has been trying to achieve rampant development at the expense of the environment in the past few decades. The world economists have been trying to turn nature¹²⁰ into 'capital' and that has led to a greedy and

unsustainable approach of economic as well as social development. This uncontrolled desire of humankind for a utopian development has had consequences which have rendered the planet's future bleak. It is similar to chopping off the same branch of the tree you are sitting on. You are doomed to fall but you are just not looking at the ultimate consequence as your mind is fixated upon the immediate goal. In this search for techniques and methods for increasing the rates of growth to achieve some impossible looking data figures on paper, various ills attached to those methods are many a times neglected just so as to make these socially acceptable.

During the latter half of the 1960s, when the term "Green Revolution" found a sudden shot to fame, the then predicted consequences of the High Yield Varieties of wheat and rice were somewhat hidden from the world. When the usage of chemical fertilizers and pesticides started to achieve ground, its ill effects became very evident on the normal strain of cereals. For wheat and rice, these effects were very much visible in the way the crops started to grow to excessive heights so much so that they started to topple over rendering the entire cropland's produce wasted. For this very purpose, the dwarf strain was introduced in biologically designed wheat and rice seeds to reduce the effects of chemical fertilizers on the heights of the crops. Such crop strains were so made so as to maximize the yields and resist the effect of chemical fertilizers on the height of the crops. These were termed as High Yield Varieties of cereals because the output quantities were biologically enhanced and this was seen as a method to counter the famines that were happening during that period. It was seen as a way for the world to fight back nature and sustain against the odds.

"If the poor countries of the world are to grow enough to feed their swelling populations, peasant farmers must somehow produce more food from lands whose yields have remained static for centuries. The Green Revolution, a Western-style package of - agricultural practices designed to bring about such a transformation succeeded beyond expectation when introduced into India and Pakistan in 1967. But since its heady early progress, the revolution has run into technical problems and into sometimes bitter criticism that, far from breaking the chains of rural poverty, it has left poor farmers worse off than before. Then came the blow of the energy crisis which raised, some- times beyond reach, the prices of the fertilizer, fuel, and pesticides on which the new techniques depend for much of their superiority. A major impediment to assessing the present state of the Green Revolution is the rhetoric that has accreted round it. Academic writers often attribute the overblown slogans to journalists. In fact they were helped into currency by the foundations and aid organizations trying to promote the new techniques. The term "Green Revolution" was coined by William S. Gaud, a former administrator of the Agency for Inter- national Development (AID). Before the term became unfashionable, the marvels* of miracle wheat were loudly proclaimed by the Rockefeller Foundation which, together with the Ford Foundation supported the early work on wheat in Mexico and on rice in the Philippines"(Wade

Nicholas, 1974)

The advanced and modernized agricultural strategy was adopted by India during the Third Five year Plan, i.e., during the 1960s. Based on the report made by the team of experts of the Ford Foundation named "India's Crisis of Food and Steps to Meet it" in 1959, the Government proposed the restructuring of the strategy followed in agricultural sector of the country.

Thus started the replacement of traditional agricultural practices by modern technology and agricultural practices. The said report of Ford Foundation proposed the introduction of intensive efforts for raising agricultural production and productivity in selected regions of the country through the inception of modern inputs like credit, fertilizers, marketing facilities, pesticides etc.

Consequently in 1960, seven individual districts from seven different states were selected by the Government for the introduction of a pilot project known as Intensive Area Development Programme (IADP) in all the seven districts. The project was then extended for application to all the states of the country by choosing one district from each one of the Indian states. As a result in 1965, a total of 144 districts out of 325 were handpicked for intensive cultivation and the project was then renamed as Intensive Agricultural Areas Programme (IAAP). Thence around mid-1960s, Prof. Norman Borlaug of Mexico developed new High Yielding Varieties of wheat and various countries began to apply this new variety with expectations of an otherwise impossible target yield. Similarly, in the Kharif season of the year 1966, India adopted High Yielding Varieties Programme (HYVP) for the first time.

The programme was adopted as a pilot package programme and its success depended upon the presence of adequate irrigation facilities, application of fertilizers, high yielding varieties of seeds, chemical pesticides, insecticides etc. This way a modernized technology was gradually adopted in Indian agriculture. This strategy was termed as a revolution for the agricultural field in the then agrarian economy India and popularly came to be known as the Green Revolution all over the world. In the nascent stages, HYVP along with IAAP was implemented in about 1.89 million hectares of area but slowly and gradually the coverage of the programme was maximized and in 1995-96, the net area covered under the HYVP programme was estimated to be 75.0 million hectares which then accounted to nearly 43% of the total net sown area of the nation.

As the new High Yield Variety seeds required lesser time to grow, it thus paved way for the idea of multiple cropping, i.e., to have multiple crops throughout the year. Farmers producing wheat in Western Uttar Pradesh, Rajasthan, Punjab, Haryana and Delhi started to increasingly demand for the New Mexican varieties of seeds like Lerma Sonara-64, P.V.-18, Rojo, Kalyan etc. But in case of production of rice, although new HYV varieties of seeds like T.N.-1, ADT-17, Tinen-3 and IR-8 were used but the results were not as encouraging as was expected and dreamt for. Some degree of success was only achieved in respect of IR-8.

“While the revolutionary nature of the technology of the "Green Revolution" in South Asia can be exaggeratedly it has certainly had favourable effects on production where wheat is concerned. There have been less favourable production effects for rice, except where there is controlled water supply and sunshine at critical periods. This has largely been due to the lack so far of highyielding varieties sufficiently adapted to drought on the one hand and to deep flooding and waterlogging on the other. Where it has taken hold in South Asia, the "Green Revolution" has generally brought most benefit to wealthier farmers, though some poorer farmers, and even labourers, have also derived some benefit” (B. H. Farmer, 1981)

RESEARCH AND FINDINGS

A rigorous research from the secondary sources and an on ground understanding leads to two extreme disadvantages and ill effects of the so called “Green Revolution” which have constantly been neglected in the name of better crop yields and social benefit. It is pertinent to mention here that the approach of the Green revolution in itself was based upon greed and the selfish attitude of humanity. We as humans have come to believe that we are the sole owners of the planet and nature and all the resources that have been gifted to us by the environment are by far our personal properties. From this point of view, we decipher that it is up to us how we use these resources, whether or not we prevent the extinction of many of them or we preserve them for the future is something entirely up to us.

The very basic fault in this line of thought is that neither are we the only species inhabiting the earth nor have we been gifted by the nature the rights to exploit these resources exclusively. In spite of repeated warnings by nature in the form of climate change, global warming and other such environmentally hazardous phenomenon, we tend to overlook them and continue our greedy chase for a faster economic development.

“Indian experience demonstrates both consequences of rural technological change. To be sure, the abominable "Year of Drought" and the pessimism it generated has tended to minimize the productive aspects of the new technology as if it were a non-event. There are flaws in the application of the technology, about which more later, but in the midst of decrying its effectiveness it is well to note its achievements. The patronizing attitude that the new technology is only a wheat revolution calls for a correction. Wheat is its mainstay but it is a mighty significant mainstay. Wheat yields have been doubled in many districts of Punjab, Haryana and Western UP. Even in the bad year 1972-73 the total wheat output was 26 or 28 million tons, depending how one looks at estimates, compared with annual output of 12 million tons on the eve of the new

package of practices, and more a function of increased yields rather than expanded acreage. More specifically, the growth rate of wheat production at a compound rate of nearly 14 per cent per year since 1964-65 - the year of peak production immediately preceding the launching of the High Yield Varieties Programme - through 1970-71 is an outstanding achievement”(Wolf Ladejinsky, 1973)

Wheat productions even though affected a little bit, the production of rice multiplied to twice within the first five years ending 1971-72. If everything was so good and positive about the Green Revolution then why the continuous criticism is the question many economists ask. Based on the secondary source data, two major drawbacks of the Green revolution can be marked out. The consequences in question are twofold: one being the impact it had on the socio-economic paradigm and the other one which has been more worrisome for researchers like myself: the impact this has had on the environment.

High Yield Variety crops with an added supplement in the name of chemical fertilizers impacted the overall productivity of the cropland. As was found later that in longer runs, the fertility of the croplands where High Yield Variety crops had been planted started to decline steeply. The chemical based fertilizers replaced the natural methods of cropping and agriculture which were until then being used to balance the nutrient levels of the soil.

What the chemical fertilizers did was horrendous not just in the way it affected the productivity of the land but also the effect it had on the people who consumed the produce of the land. Chemical fertilizers increased the yield capacity of the lands it were used upon by twice and sometimes thrice but it did not achieve this outcome by any kind of magic but by increasing the intake of the available nutrients in the soil by the High Yield Variety crops. This ensured increased and maximized output/ yield for the first few years but the available nutrients in the soil started to deplete faster than they could be replenished by anyone. This led to a scarcity of these nutrients in the soil after a few years of excessive yields. This affected the farmers in the way that their lands were rendered useless and infertile after a few years of unplanned usage of the combination of HYV seeds and chemical fertilizers.

This entire package introduced by the Green Revolution was an attempt of integrating the agricultural field with the capitalist market and as with the entire capitalistic approach this was focused entirely at the achievement of short term goals and benefits of the market rather than the consumer. This short term approach has in the long term come to cause numerous problems not just for the farmers but also for the market and the consumers. The sudden decrease in the productivity first of all gave them a shock as their investments couldn't achieve them the expected

results but they were shocked when within a few years their lands lost their fertility and they could no longer earn even the profit which they used to have before this new technology was introduced into the agricultural framework.

“The integration of the agricultural sector into the capitalist market is achieved through the adoption of the new technological package which itself makes the peasant producer more dependent on the market. He must now buy the manufactured inputs and sell part of his crop for cash in order to be able to buy next year's inputs. The international team has also been making an effort to teach personal gain and consumerism where it feels peasants lack sufficient motivation. In his handbook, ADC president Arthur T. Mosher harps repeatedly on the theme of teaching peasants to want more for themselves, to abandon collective habits, and to get on with the "business" of farming. Mosher goes so far as to advocate extension educational programs for women and youth clubs to create more demand for store-bought goods.” (Harry M. Cleaver, Jr, 1972)

The initial yields which were otherwise unthinkable and unimaginable attracted a lot of farmers like any other market bubble. The package being used which included the new techniques, the HYV seeds, fertilizers and pesticides were costly and as with every other capitalistic market bubble this costed way more than was affordable for small scale farmers. Similar to how rural populations were swayed towards the urban world after the industrial revolution even though they had the least chance of being able to afford the glamour of the urbanized society, the Green revolution also tried to sway the farmers of all scales towards the modernized approach which promised an otherwise impossible yield that could fetch them exponential profits even though the entire package was not affordable for the small scale farmers. The small to medium scale farmers could also not afford the long term impact this package had on their lands viz. the infertility caused after a few continuous years of use. This started to widen the gap between the rich and the poor agrarian manifolds. The medium scale farmers who invested more than they could afford through debts were the worst hit as they lost all their savings and over a period of time, their land too. The loss of land which was their earning source shifted them from lower middle class to the poorest of the poor category. This is a huge sociological loss to the society as an entire section of the society was pushed over to the lower economic segment. This also affected the overall socio-economic figures of the country.

“What is interesting and important to note is that despite their greater dependence on traditional capital inputs (such as draught cattle), small farms were found to be supplementing their own stock of productive assets by hiring on machine services. Hence, per acre expenditure on machine hiring charges is much higher on marginal and small farms compared to large size farms (Bhalla et al, 1983: 49-60). This clearly shows that marginal and small farmers do not lack the drive and initiative nor do they lack inclination

to invest and take risk for effecting long-term improvements and for augmenting farm productivity.” (D. N. Dhanagare, 1987)

The second impact which is worrisome is that on the environment and the consumers. The rampant use of pesticides to prevent pests from damaging the crops has many problems. First of all, the pesticides are chemical based poisons which are to be sprayed over the cropland for prevention of pests. This poisonous substance has to be first diluted to the recommended levels and then sprayed evenly across the field. With about three quarters of the rural India being uneducated at the time of the introduction of HYVs, the expectation of the farmers to suddenly understand the complexities of chemical mixing and dilution was just a folly or maybe a calculated move of the market driven economists. This led to uncontrolled and unsystematic usage of pesticides in the fields which had various ill-faceted consequences in the times to come. Since, the chemical based pesticides are poisonous, they don't discriminate between pests and agriculture friendly species like earthworms which make the soil soft and tender. So it is not just the pests which die as an outcome of the use of pesticides. Even the soil and plant friendly beings are also killed because of it which ultimately affects the fertility of the soil. Secondly, the usage of poison without complete understanding of the chemicals and the risk associated with them was not just deadly for the farmers in the short run if precautions are not ensure but also in the longer run, this has led to increased cases of Cancer in the states of Punjab and Haryana. The people who consume the produce of such croplands are also affected by these carcinogenic chemicals. Thus the societal impact has been multi-faceted and clearly indicates that the negatives outweigh the positives of the Green revolution in the longer run. These chemicals also wash by into the water of the rivers or lakes which contribute to the irrigation of the crops as well as act as major source of potable water for the rural populace.

In the Indian city of Lucknow (the city of Nawabs as it has been called), about a decade ago, there used to be a particular type of Muskmelon which attracted people from nearby regions too because of its taste and smell. At present the variety has completely gone extinct because all the farmers involved in the production of Muskmelon in the region shifted to newer/ bio-genetically advanced seeds which provide increased yields but lack the taste that the regular strain of the fruit had. This has caused a decrement in the overall sales of the Muskmelon farmers thereby equalizing the net earnings they could manage even with the increased output to that of the normal variety of seeds.

RESULTS

The ills of the so called Green “Revolution” have been many but the major impacts have been the increase in the economic gap between the poor and the rich farmer as well as the environmental concerns like the infertility of the land and pollution of the water because of the mixing of these poisonous and sometimes carcinogenic chemicals. The socio-economic impacts of the Green revolution in the developing world were many. It is right that the programme helped the

developing Asian world to overcome the famines but the approach was short sighted and capitalistic. Agriculture is more of a social service rather than a business and that has to be understood by both the people involved in the agrarian practices and the economists of the world. Countries need to realize that using nature and the resources as “Capital” is only going to increase the rate at which we harm the ecosystem and the natural resources. This understanding is necessary because the idea of sustainability states that we do not consume by just keeping our needs and wants as a priority but we also consider the generations to come so that they are not denied the access of the natural resources.

The alternative to this modernized approach of agriculture based on chemicals and newer machinery is not Organic Farming because organic farming too does a similar mistake of being short sighted. Organic Farming is not good for the environment because it involves more land to be used as compared to the traditional agricultural practice. Here it would be pertinent to mention that the idea of Ecological Marxism and understanding that nature is much more than just being a form of capital for the modern world are really necessary if the ultimate goal of sustainable development is to be achieved. We need to do away with the chemical pesticides which not only kill the soil-friendly organisms but also make the pests much more resistant leading to the necessity of the usage of a much more toxic chemical later.

As a way forward, it is necessary to be understood that the greed for maximized outputs should not be such short sighted as the Green revolution that it destructs the environment and does much more damage than the benefits. If we desire for achieving a sustainable development for the world, we need to realize that our personal benefits such as the immediate yields of the crops should not come at the cost of the fertility of the land and the lives of the consumers. A greener future can only be attained if such practices as suggested in the Green revolution are done away with. The green revolution has costed us at least a decade worth of lag in the achievement of the ultimate target of sustainability.

BIBLIOGRAPHY

- Cleaver, H. (1972). The Contradictions of the Green Revolution. *The American Economic Review*, 62(1/2), 177-186. Retrieved July 9, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/1821541>
- Dhanagare, D. (1987). Green Revolution and Social Inequalities in Rural India. *Economic and Political Weekly*, 22(19/21), AN137-AN144. Retrieved July 9, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/4377016>
- Farmer, B. (1981). The "Green Revolution" in South Asia. *Geography*, 66(3), 202-207. Retrieved July 9, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40570387>
- Ladejinsky, W. (1973). How Green Is the Indian Green Revolution? *Economic and Political Weekly*, 8(52), A133-A144. Retrieved July 9, 2021, from

<http://www.jstor.org/stable/4363316>

Rockström, J., Lannerstad, M., & Falkenmark, M. (2007). Assessing the water challenge of a new green revolution in developing countries. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 104(15), 6253-6260.

Wade, N. (1974). Green Revolution (I): A Just Technology, Often Unjust in Use. *Science*, 186(4169), 1093-1096. Retrieved July 9, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/1739095>

<https://www.yourarticlelibrary.com/green-revolution/new-agricultural-strategy-green-revolution-in-india/62859???history=1&pfid=1&sample=35&ref=0>

CHEMICAL COMPOSITION, HEALTH BENEFITS AND INDUSTRIAL APPLICATIONS OF FLAXSEED DERIVED POLYSACCHARIDE GUM

Dr. Muhammad Imran (Online Presenting Author)

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

Dr. Muhammad Nadeem

Department of Dairy Technology, University of Veterinary and Animal Sciences, Lahore,
Pakistan

Dr. Muhammad Kamran Khan

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

Dr. Muhammad Haseeb Ahmad

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

Dr. Rabia Shabir Ahmad

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

Dr. Haseeb Anwar

Department of Physiology, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

Muhammad Abdul Rahim

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

ABSTRACT

Flaxseed derived polysaccharide gum comprised of many types of acid and neutral nutritional components. These polysaccharide gums are extracted from whole flaxseed or flaxseed meal. The polysaccharide gums can be easily extracted using the hot or boiling water. The substrate is dipped in hot water for a specified time to properly extract the polysaccharide gums. However, very high temperature for a long-time exposure leads to damage for these polysaccharide gum's structure, quality deterioration and sensoric unacceptability. On structure basis, the flaxseed derived polysaccharide gums consist of a variety of monosaccharides. These basic units are interlinked with glycosidic bonds to strength the polysaccharide gum macromolecule structure. These flaxseed derived polysaccharide gums can be effectively applied as anti-oxidant, anti-cancer and anti-mutation. Many research trials have also reported that these polysaccharide gums have also potential to regulate the sugar level in diabetic patients. These polysaccharide gums can be explored as ingredient and/or additive in pharmaceutical and food industries. These polysaccharide gums have role in development of functional baked, beverage and related food items. These polysaccharide gums have protective role in different food products and helpful to extend the shelf life and improve the quality of final product. Therefore, it is recommended that flaxseed derived polysaccharide gums should be consider for large scale industrial production and further applications to develop healthy food products for discerning consumers.

Keywords: Flaxseed, Polysaccharide Gums, Monosaccharides, Applications, Industry, Community Health

**IN SILICO ADMET AND MOLECULAR DOCKING STUDY ON SEARCHING
POTENTIAL INHIBITORS FROM HIV FOR COVID 19**

Ilham AANOZ

Khalil EL KHATABI

Halima Hajji

Tahar LAKHLIFI

Molecular Chemistry and Natural Substances Laboratory, Faculty of Science, Moulay Ismail
University of Meknes, Morocco

Mohammed BOUACHRINE

EST Khenifra, Sultan Moulay Sliman University, Khenifra, Morocco

ABSTRACT

Coronavirus disease 2019 (COVID-19) is a virus (specifically, a coronavirus) identified as the cause of an epidemic of respiratory disease first detected in Wuhan, China, research and identification of drugs against this coronavirus remains an essential requirement, due to the rapid increase in deaths worldwide due to this viral infection. This study aims to identify potential drugs for COVID-19 based on the molecular docking of 101 molecules that are HIV inhibitors with the main protease and helicase of new coronavirus SARS Cov-2 (code PDB: 7bqy; 6jyt) , based on type of interaction between the molecules and the studied protein.

Keywords: Coronavirus; COVID-19; SARS Cov-2; molecular docking; VIH

**SYNGERISITC EFFECT OF CHITOSAN-SILVER NANOCOMPOSITE IS THE
POTENTIAL METHOD OF FOOD PRESERVATION IN CANNING**

Assistant Professor Dr. K.R.Padma

Department of Biotechnology, Sri Padmavati Mahila Visva Vidyalayam (Women's) University,

ABSTRACT

Canning is the general term applied to the process of packaging a food in a container and subjecting it to a thermal process for the purpose of extending its useful life. An optimal thermal process will destroy pathogenic (disease-causing) bacteria, kill or control spoilage organisms present, and have minimal impact on the nutritional and physical qualities of the food. Although we think of canning in terms of steel or possibly aluminium cans, the principles apply equally well to a variety of food containers such as glass jars, plastic and foil-laminated pouches, semi rigid plastic trays or bowls, as well as metal cans of any one of several shapes, including cylindrical, oval, oblong, or rectangular. Therefore in our present study we have provided the optimum preparation parameters of chitosan-silver nanoparticles composite (CSNC) with promising antibacterial activity. CSNC was synthesised by simple green chemical reduction method with different preparation factors. Chitosan was used to reduce silver nitrate and stabilise silver nanoparticles in the medium. Hence canning with coated chitosan silver nanoparticle can be used as a best method for preservation of several food items.

Keywords: Chitosan silver nanoparticles composite, Chitosan, Preservation method, container, canning.

LƏNKƏRANIN MEMARLIĞININ İNKİŞAF YOLLARI
WAYS OF DEVELOPMENT OF LANKARAN ARCHITECTURE

Aysel Hüseynzadə

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ABSTRACT

The history of Lankaran region, one of the most beautiful and charming corners of Azerbaijan, is very old. Archaeological excavations in the region confirm that people lived in these areas as early as the Bronze Age, in the III-II millennia BC. Lankaran is also one of our regions rich in historical, religious and architectural monuments. The topic we will discuss in this article is about the history and development of Lankaran architecture.

Keywords: Architecture, research, antique

Açar sözlər: Memarlıq, tədqiqat, antik

Ключевые слова: Архитектура, исследовать, античный

GİRİS

Görkəmli Azərbaycan alimi, tarixçi və mütəfəkkiri Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstanı İrəm" (1841), Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu 1882-ci il tarixində qələmə aldığı "Əxbərnəmə" kitablarında "Ləngərkünan" adlandırılmış Lənkəran antik tarixə malikdir. XVII əsr alman alimi Adam Oleari isə bu şəhəri, məhz Lənkərkunan olaraq, adlandırmışdır. Lakin burada, arxeoloqlar tərəfindən aparılan, arxeoloji tədqiqatlar geniş əraziləri əhatə etmədiyinə görə şəhərin inşası tarixi, hələki fakt və sübutlarla, dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Buna baxmayaraq bölgə ərazisində aparılmış araşdırmalar bu yerlərdə, hələ lap qədim dövürlərdən insanların yaşadığının təsdiqini tapmışdır. Xüsusilə də əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyi, füsunkar təbiətə məxsusluğu, geniş ticarət əlaqələri, qərblə-şərqi birləşdirən vacib karvan yollarının üstündə və Xəzər dənizi sahillərində yerləşməsi, şəhərin inkişafını bir qədər də sürətləndirmişdir.

ƏSAS HISSƏ

Bu ərazidə reallaşdırılmış arxeoloji qazıntılar Lənkəran ərazisində hələ tunc dövründən, yəni eramızdan əvvəl III-II minilliklərdə qədim insanların yaşaması üçün əlverişli şərait olduğunu, insanların yaşadığını təsdiq etmişdir. Məhsuldar torpaqları, isti su bulaqları və mülayim iqlimə məxsus, Lənkərandə əhalinin ən qədim məşğuliyyəti əkinçilik, maldarlıq, bostancılıq, bağçılıq, balıqçılıq, ipəkçilik və arıçılıq olmuşdur. Qədim Lənkərandə dəmirçilik, dulmuşuluq, və digər bir-çox sənət sahələri geniş yayılmış, xanlığın sosial-iqtisadi inkişafında ticarət mühüm rol oynamış, İran, Türkiyə, Rusiya, Orta Asiya dövlətləri ilə və həmçinin Çin, Pakistan, Hindistan

kimi ölkələrlə çox əhatəli və sürətli inkişafda olan ticarət əlaqələri yaradılmışdır. Qədim şəhər özünəməxsus memarlığı, 8-19-cu əsrlərə aid tarixi binaları, zəngin mədəni irsi və adət-ənənləri ilə misilsiz görünüşə məxsusudur. Memarlıq abidələri üçün yenidənqurma və bərpa işlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. İlk əvvəl Məscidlərin, qalaların içərisində bərpa işləri aparılmış, dizayn tərtibini yeni tərz və üslubda etmək səyləri göstərilmişdir. Lənkəranda tarixi görməli yerlər çoxluq təşkil edir və onların sırasında Lənkəran qalası, daha dəqiq desək, onun günümüzədək gəlib çatmış fraqmentləri xüsusi diqqət cəlb edir. Belə ki, qala XVIII əsrdə inşa edilmiş, məhz Talış xanlığında vacib müdafiə istehkamlarından biri olaraq tanınmışdır. Qala, orta əsrlər üçün ənənəvi olan, vacib hadisələr zamanı isə su ilə doldurulan xəndəklərlə əhatə olunmuşdur. Bu tikilinin əsas obyektləri isə hücum edənlərin nişan alınaraq atəşə məruz qaldığı şimal və cənub qüllələridir. [3]

Burada, diqqət cəlb edən əsas xüsusi cəhət ondan ibarətdir ki, yalnız Lənkəranda yox, bütün Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərə və həmin dövrlərə uyğun olan dini inancların tələblərinə əsaslanan memarlıq abidələrinin quruluşunda, bir-çox fərqliliklər müşahidə olunmuşdur. İlk olaraq büt-pərəstliyin, daha sonra da İslam dininin hökmranlıq etdiyi Lənkəran memarlığı bu dinlərin və yaxud dinlərin məxsusi cərəyanlarının təsiri ilə formalaşmışdır, desək, heç də yanlışdır. İranda sərhəd ərazisində yerləşmək, xristian rusların hakimiyyətində olmaq və bu kimi, bir sıra digər səbəblər XIX-XX əsrlərdə memarlığın inkişafına istiqamət vermişdir. [2]

Lənkəranın başqa ərazilərlə quru və su yolu ilə əlaqə saxlamağının mümkünlüyü, şəhərin 1654-cü ildə Səfəvi hökmdarı II Şah Abbas tərəfindən Lənkəran və Muğanın hakimi təyin edilən Seyyid Abbasın iqamətgahına çevrilməsinə əsas səbəb olub. Səfəvi hökmdarı Sultan Hüseyn tərəfindən işlənmiş bir fərmandan bəlli olur ki, 1703-cü ildə Lənkəran şəhəri də daxil olmaqla Muğanı Abbasqulu xan (Mir Abbas) hakimiyyəti idarə edirdi. Rus arxiv sənədlərinə görə, 1726-cı ildə Mir Abbasın Osmanlılar tərəfindən öldürülməsi hadisəsindən sonra Mir Əzizin idarəsinə keçmişdir, bu dövrdə isə Qızılağacı Musa xan idarə edib.

XVIII əsrin ortalarında tədricən Böyük bazar, Kiçik bazar, Qala və b. məhəllələrdən təşkil olunmuş Lənkəran şəhəri formalaşmışdır. Mir Mustafa xan və Mir Həsən xanın hakimiyyəti dövründə isə şəhər böyüyüb və sürətli şəkildə inkişaf edib. Lənkəran şəhəri qala divarları ilə əhatə edilmiş və bir-çox xan sarayı, məscid, qala, hamam, bazar və karvansaralar tikilmişdir. [1]

Memarlıq abidələrindən Lənkəranda qala, Hacı Mirzə hamamı, məscid (XVIII-XIX əsrlər), Aşağı Nüvədi, Seyidəkəran, Sütəmurdov kəndlərindən məscid (XIX əsr) qorunub saxlanılır. Yuxarı Nüvədi kəndində qədim Əbirlər qülləsi, Şıxakəran kəndində Şeyx Zahid türbəsi, Lənkəran şəhərində Kiçik Qala məscidi, Güldəstə minarəsi, Hacı Mirzə hamamı, binanın fasadını bəzəyən dəqiq və bir o qədər də füsunkar naxışları ilə seçilən gözəl Xan Evi kimi tarixi abidələr qorunub saxlanmışdır. [4] Şəhərin qərbində Bəlləbur qalasının xarabalıqları da mövcuddur. Bu qalanın inşasında çay daşlarından və bişmiş qırmızı kərpicdən istifadə edilmişdir. Lənkəranda yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi sayılan Kiçik Bazar məscidi isə 1906-cı il tarixində inşa edilib. Məscidin inşasına Tağı bəy, Ağa bəy, molla Nəsir və dövrün bütün şəhər camaatı müyyən miqdarda vəsait verib. Məscidin nəccarı usta Rəhim və onun atası olub. Lənkəranın gözəl memarlıq abidələrindən, daha biri də Mir Əhməd xanın yaşayış evidir. Bu binanın tikintisi 1913-cü ildə tamamlanıb. Bütün tikililərdə Milli memarlıq elementlərindən xüsusi bacarıqla istifadə olunub. [4]

Lənkəran, həmçinin antik dini-memarlıq abidələri ilə zəngin rayonlarımızdan biridir. Burada yerləşən Bəlləbur qalası, orta əsr memarlığının nümunəsidir. Bu abidənin tarixi VIII-IX əsrlərə söykənir.

Azərbaycanda İslam dini öz təzahürünü tapdıqdan dərhal sonra bu ərazidə bir neçə ziyarətgahlar: türbələr, pirlər, ocaqlar, xanagahlar yaranmışdır. Bu müqəddəs məkanlardan birinə misal olaraq Lənkəran rayonunun Şıxəkən (Şıxəkəran) kəndində yerləşən Şeyx Zahid türbəsinə göstərmək olar. Lənkəranda ərazisindəki Seyid Xəlifə türbəsi XIX əsrin yadigarıdır. Gil kəndində yerləşir. El arasında bu türbə həmçinin də "Sexəlifə" adlanır. Günümüzdə Şeyx Zahid türbəsi yalnız Lənkəran rayonu deyil, həmçinin respublika ərazisində tanınan məşhur ziyarətgahlardan biridir. Xalq arasında bu müqəddəs ziyarətgaha böyük inam mövcuddur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Seyid Xəlifə türbəsi mədəni tarixi abidə kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunmaqdadır. Lənkəran ərazisində yerləşən məşhur Mayakın 1747-1786-cı illərdə inşa edildiyi ehtimal olunur. Həmin vaxtlarda Mayak və həbsxana adlandırılan binalar kompleks şəklində fəaliyyət göstərirdi.

Dairəvi qala isə Lənkəran qalası ilə eyni vaxtda Lənkəran ərazisində 1747-1786-cı illərdə inşa edilmişdir.

Lənkəran teatrının tarixi isə uzaq keçmişə dayanır. 1850-ci il tarixində dahi rus dramaturqu A.S.Qriboyedovun "ağıldan bəla" komediyasının tamaşaya qoyulması əhəmiyyətli hadisə olub.

N.B.Vəzirov adına Lənkəran Dövlət Dram teatri 1973-cü ildə öz qapılarını teatrsevərlərin üçünə açıb. Mirzə İbrahimovun "Yaxşı adam" komediyası isə oynanılan ilk tamaşa olub. Bu tamaşanın əsər rejissoru isə Əsrəf Quliyev olmuşdur. Lənkəran ərazisində yerləşən digər bir tarixi abidə isə iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş tank qoşunları General-mayoru Həzi Aslanovun ev muzeyi olmuşdur. Ev muzeyi 1969-cu il 9 may tarixli qələbə günündə açılmışdır.

NƏTİCƏ

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim tarixə malik şəhərlərdən biri olan Lənkəranda hökm sürən gözəl iqlim şəraiti, şəhərin ətraf mühitinin gözəlliyini, füsunkarlığını təzahür etdirir. Şəhər özünəməxsus memarlığı, 8-19-cu əsrlərə aid tarixi binaları və zəngin mədəni irsi, adət-ənənələri ilə misilsiz görünüşə məxsusdur. Memarlıq abidələri üçün yenidənqurma və bərpa işlərinə Lənkəran rayonunda xüsusi diqqət yetirilmişdir. İlk əvvəl məscidlərin, qalaların içərisində bərpa işləri aparılmış, dizayn tərtibini yeni tərzdə və üslubda etmək səyləri göstərilmişdir. Lənkəranın möhtəşəm memarlıq incisi olan "Lənkəran qalası" əsas abidələrdən biri olaraq özünü təcəssüm etdirir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Şəfiyev Ə. "Azərbaycanın cənub bölgəsinin tarix və mədəniyyət abidələri". Bakı-2007.
2. Hüseynov M., Bretanski L., Salamzadə S., "Azərbaycanın memarlıq tarixi". 1963
3. Hüseynbalaoğlu B. Talışlı M., "Lənkəran" 1990
4. Əliyərli S. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar". Bakı, "Çıraq", 2007.

YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏR (YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ LƏMLƏRİN FUNKSIONAL FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ)

HOUSES AND LAMS (FUNCTIONAL DIFFERENCE BETWEEN HOUSES AND LAMS)

Aysel Hüseynzadə

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

ABSTRACT

The folk residential architecture in the southern part of our country is distinguished by its originality. This includes summer houses called Lam. These buildings from the XVIII-XIX centuries are mostly found in Lankaran, Astara and Masalli districts. In the past, there were about 50 Lams in the Archivan village of Astara alone. Later, due to natural disasters or neglect, the buildings were destroyed. During the summer, the Lams played an important role in the family's comfort, hospitality and overnight stay. At present, this unique architectural example is kept in the yard of Asadulla Musayev, a resident of Archivan village. Lam was reconstructed two years ago by specialists from the Ministry of Culture's Restoration Department.

Keywords: Lam, living houses, rare building

Açar sözlər: Ləm, yaşayış evləri, nadir tikili

Ключевые слова: Лам, жилые дома, редкое здание

GİRİS

Bol atmosfer yağıntıları ilə xüsusi olaraq seçilən, Lənkəran subtropik bölgəsi binaların mühüm hissələrində istifadə olunan zəngin ağac növləri ilə məşhur idi. Eyni ilə, Quba-Xaçmaz bölgəsində olduğu kimi, məhz burada da sifarişinin maddi vəziyyətindən asılı olaraq bişmiş kərpic və çiy kərpic əsas tikinti materialı olaraq, istifadə edilirdi. Ölkəmizin cənub bölgəsində olan xalq yaşayış üslubu və bədii xüsusiyyətləri, özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu memarlıq və tarixi-mədəni abidələr, eyvan görünüşü yaratmaqla yanaşı, həm də çox peşəkar sənətkarlıqla tikilib. Ləmlər əsasən Astara, Lənkəran, Masallı, Lerik və Yardımlı ərazisində aşkarlanmışdır. Ləmlər də, həmçinin Talış bölgəsinin xalq yaşayış arxitekturasını əks etdirir və özünə xas üslubu ilə seçilir. Bu kimi tikililər dağətəyi və düzən ərazilərdə üstünlük təşkil edirdi. Bu tikililər xüsusi ilə, orta və son əsrlərdə istifadə olunsalar da, günümüzdə də bunlardan bir neçəsinin mövcudluğuna şahidlik edirik. Bunlardan Astara rayonunda 19 ləm, Lənkəran rayonunda 2 ləm, Masallı rayonunda isə 1 ləm olduğunu qeyd etmək lazımdır. Hal-hazırda, onlar xüsusi və yerli əhəmiyyətli abidə olaraq dövlət tərəfindən mühafizə olunmaqdadır. Sovet dönəmində, həmçinin ləmdən kino çəkilişlərində də istifadə olunmuşdur. Belə ki, 1964-cü ildə, rejissor Ağarza Quliyev tərəfindən ekranlaşdırılmış, "Ulduz" kinofilminin bir çox kadrları Astara rayonunun Ərçivan kəndində, Əsədulla Musayevin həyatindəki ləmdə çəkilib. Qeyd edək ki, həmin ləm günümüzdə də mövcudluğunu saxlamaqdadır.

ƏSAS HISSƏ

Lənkəran Azərbaycan Respublikasının ən qədim şəhərlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də cənub bölgəsinin ən böyük şəhəridir. Həmçinin "Cənub mirvarisi" də adlanır. Ötən əsrin əvvəllərində və keçmiş zamanlarda, hər bir şəhərimizin yenidən qurma və bərpa işləri reallaşdırılarkən, müəyyən ictimai tələblər də nəzərə alınmışdır. Milli şəhərsalma prinsiplərinin çox ciddi və məsuliyyətli qorunduğu yaşayış məntəqələrindən biri də, məhz Lənkəran qala-şəhəri olmuşdur. Burada inkişaf və bərpa işləri zamanı, nəinki binaların tikintisi, yolların çəkilişi, döşənməsi, hətta şəhərdə hansı şəxslərin yaşaya bilməsi amili də mühüm olaraq qeydə alınmışdır.

Xalq memarlığı inciləri sayılan malikanə tipli kütləvi yaşayış evləri ilə yanaşı, həmçinin şəhərin mərkəzi rayonunda XX əsrin əvvəllərində yerli əhalinin zəngin təbəqəsinin, eləcə də talış xanları varislərinin modern, eklektika üslubunda inşa edilən tikililəri meydana gəlmişdir. Lənkəran əhalisinin yüksəliş prosesi çox ləng gedirdi, bu səbəblə də şəhər ərazisinin genişliyi ilə bağlı olaraq, tikililərin böyük sıxlıqla inşa edilməsinə heç bir ehtiyac yox idi. [3]

Ləmlər "yay evləri" olaraq da adlanırdı. XVIII-XIX əsrlərdən qalan bu tikililərə daha çox Lənkəran, Astara, Masallı rayonları, ərazisində rast gəlinir.

Vaxtilə yalnız Astaranın Ərçivan kəndində 50-yə yaxın Ləm mövcud olmuşdur. Sonrakı zamanlarda isə, bu tikililər təbii fəlakətlərin təsirindən və ya diqqət edilməməsi səbəbi ilə dağıntıya məruz qalmışdır. [1] Yay fəsli zamanı, günəşli günlərdə ailənin rahat həyat şəraiti olmasında, Ləmlərin rolu böyük olub. Astara rayonunun Ərçivan kəndində yerləşən, Əsədulla Musayevin həyatında yerləşən Ləm iki il bundan əvvəl Mədəniyyət Nazirliyinin Bərpa İdarəsinin mütəxəssisləri tərəfindən yenidən rekonstruksiya edilib. [2]

Lənkəran rayonunun Boladi kəndində yerləşən, XIX əsrdə yay fəslində istidən qorunmaq, həmçinin istirahət üçün inşa edilmiş, dörd tərəfi açıq sütunlar üstündə olan ikimərtəbəli guşə də belə abidələr sırasında yer almaqdadır. Ləm Boladi adlanan bu yer "yay evi" də adlanır. Ləmlər əsasən Cənub bölgəsində XVIII-XIX əsrlərdə daha geniş yayılmışdır. Artıq istilər yaxınlaşdığı zaman isə, insanlar daimi yaşayış evlərini bir müddətlik olaraq tərk edib, bu yay evlərinə köçmüşlər. Ləmin aşağı hissəsi (sütunları) qırmızı kərpicdən, yuxarısı isə meşə ağacından düzəldilir və müxtəlif əl işləri ilə dekorasiya edilir, bu da öz növbəsində ləmə xüsusi və özünəməxsus gözəllik bəxş edir. Ümumiyyətlə, ləmlər Cənub zonasının spesifik tikililəridir ki, bu tikililərə başqa zonalarda rast gəlinməməkdədir. [4]

Bu tikililər istirahət məkanıdır. Yayda burada istirahət edirlər. Qədim dövrlərdə arabalar olub, maşın olmayıb. Buradan keçən insanlar isə, burada gecələyib istirahət edərmişlər. Sanki o vaxtlar ustalar biliblər ki, bu səmtdə hzəin külək əsir. İkinci mərtəbəyə çıxanda da külək əsir. O küləyin yeridir. Yayda yaxşı istirahət etmək olur. Astaranın Ərçivan kəndindəki ləmin maraqlı bir tarixçəsi də ondan ibarətdir ki, burada 1963-cü ildə ən məşhur kino filmlərimizdən biri olan Ulduz bədii filmi çəkilib. Filmdəki dillər əzbəri olan Məhəmməd və Züleyxanın səhnəsi məhz bu ləmdə çəkilmişdir. Bir zamanlar yerli əhalinin yay yaşayış evi olan bu tikililər, indi tarixi əhəmiyyətli abidə kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Ləmlərin inşa edildiyi əsas ərazilər isə, əsasən yaşayış evlərinə yaxın məkanlar, bağlar olmuşdur. Kvadrat formasında olan bu tikililər əsasən 2 və 3 mərtəbəlidir. Bünövrəsi qırmızı kərpicdən, digər hissələri isə yerli meşə materiallarından çəkilən şalban və taxtalardan, damı isə suğal adlanan kirəmitdən düzəldilmişdir. Maraqlısı isə odur ki, inşasında istifadə olunan ağac materialları bir birinə keçirmə yolu ilə işlənib və heç bir mismardan istifadə edilməyib. Hava şəraitinin daima normal qaydada olmasına görə, Ləmin ətrafına sədd çəkilməyib. [5]

Hal-hazırda isə, Masallıda 1 ləm və Lənkəranda da müəyyən ərazilərdə bir-neçə ləmə rast gəlmək mümkündür. Həmçinin Astara rayonu ərazisində də, bu tipli müəyyən qədər ləmlər qalıb ki, sonradan bu tikililər gözəl arxitektura nümunəsi olduğuna və özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlər daşdığına görə əhəmiyyətli abidələr kimi dövlət uçotuna verilmişdir. Astarada yerli iqlim şəraitinə əsaslanan ləmin fərqli bir üslubda, tikinti növü də mövcuddur. Bu isə, ləm

tipində inşa edilən iki mərtəbəli yay evləridir. Bu kimi tikililərə isə, ərazidə əsasən nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. [4]

NƏTİCƏ

Bir sözlə, ləmlər Azərbaycanın ən nadir arxitektura və bədii xüsusiyyətlər nümunələrindəndir. Məhz bu tikililər dövrünün çox gözəl sənətkarlığı ilə tikilmişdirlər. Ləmlər özünəməxsus görkəmə və orijinallığa, üsluba malik olduğundan, eyni zamanda, Azərbaycanın yalnız Talış yaşayış məskənlərində mövcud olduğuna görə, tarixi abidə kimi də diqqəti çəkən tikililərdəndir. Ləmlər, həmçinin isti yay günlərində, istirahət üçün inşa olunmuş, "Yay evləri"dir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Hüseynbalaoglu B. Talışlı M., "Lənkəran" 1990
2. Şəfiyev Ə. "Azərbaycanın cənub bölgəsinin tarix və mədəniyyət abidələri". Bakı-2007.
3. Əliyərli S. "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar". Bakı, "Çıraq", 2007.
4. Lənkəran ləmləri. Kəpəz TV, 29.03.2013
5. "Söz" jurnalı, oktyabr 2016

**KIRSAL YERLEŞMELERDE YENİ KONUT VE BESİ ÇİFTLİĞİ İNŞAASI
ÇANKIRI İLİ KARADİBEK KÖYÜ ÖRNEĞİ
CONSTRUCTION OF NEW HOUSING AND FEE FARM IN RURAL
SETTLEMENTS ÇANKIRI PROVINCE KARADİBEK VILLAGE SAMPLE**

Ayşe ARICI

Dr. Öğr. Üyesi, Uluslararası Vizyon Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi
ORCID NO:0000-0002-8449-6052
(Sorumlu Yazar)

ÖZET

Bu çalışma, ülkemizdeki kırsal konutların inşasında etkili olan faktörler ile yeni konut ve besi çiftliklerinin inşasında karşılaşılan sorunların saptanmasına yöneliktir. Kırsal alanlarda yapılan yeni konutlar-besi çiftlikleri veya süt entegre tesisleri ya da çiftlik faaliyetlerine yönelik tasarımlarda uygun ve modern inşaat malzemelerinin kullanılmama nedenleri saptanarak çözüm önerileri geliştirilecektir. Ülke nüfusunun önemli bir bölümü kırsal alanlarda yaşamlarını sürdürmektedir. Kırsal kesimlerde yaşayan nüfus gerek konfor, gerekse alt yapı yetersizliği ve afet güvenliği açısından yetersiz konutlarda yaşamını sürdürmektedir.

Kırsal alanlarda yapılan yeni, güvenli ve çağdaş konutların inşası ise ekonomik, sosyal, kültürel ve yasal nedenlerden dolayı hedeflenen refah yüzeyine ulaşamamaktadır. Oysa ki kırsal alanlarda refah düzeyinin artırılması çok önemlidir. Kırsal alanlarda göçü önleminin yanında, tarımsal üretimde artışı da beraberinde getirecektir. Bu nedenden dolayı kırsal alanlarda yeni konutların inşasının özendirilmesi daha da önem kazanmaktadır. Bu amaçla kredi, proje ve teknik destek veren kurumların teşviki ile de muafiyet ve özellikle yerel malzemelerin kullanımı ve yeni yapı malzemelerinin tanıtılarak kullanımı desteklenebilir. AB Standartlarında çiftçilik ve hayvancılık yapabilecekleri modern yapılar oluşturularak kırsal alanlarda konforlu bir yaşam alanı oluşturulmasına da katkı sağlanacaktır. Bu kırsal alanda oluşturulacak yeni konut tipolojileri ve bu konutlarda kullanılan yeni yapı malzemeleri ile de hane halkının yaşam kalitesi yükseltilecektir. Konforlu yapılarda uygun malzemeler kullanılarak yapı projelerinde doğal afetlere karşıda önlem alınmış olacaktır. Depreme Dayanıklı Tasarım Kuralları'da dikkate alınarak, kırsal ahali tarafından uygulanabilecek projeler üretilerek, halka sunulmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Konut, Çiftlik tasarımları, Yapı malzemeleri.

Ayşe ARICI

Dr. Instructor Member, International Vizyon University, Faculty of Engineering and Architecture
ORCID NO:0000-0002-8449-6052 (Responsible Author)

ABSTRACT

This study aims to determine the factors that are effective in the construction of rural houses in our country and the problems encountered in the construction of new houses and livestock farms. It is suitable and suitable for designs for new houses-fattening farms or dairy integrated facilities or farm activities in rural areas and the reasons for not using modern construction materials will be determined and solutions will be developed. A significant part of the country's population lives in rural areas. The population living in rural areas continues to live in houses that are both inadequate in terms of comfort and lack of infrastructure and disaster safety. The construction of new, safe and modern housing in rural areas cannot reach the targeted level of welfare due to economic, social, cultural and legal reasons. However, it is very important to increase the level of welfare in rural areas. In addition to the prevention of migration in rural areas, it will also bring an increase in agricultural production. For this reason, it becomes even more important to encourage the construction of new houses in rural areas. For this purpose, exemption and especially the use of local materials and the introduction of new building materials associated with loans, projects and technical support can be supported. It will also contribute to the creation of a comfortable living space in rural areas by creating modern structures where they can do farming and animal husbandry in EU Standards. With the new housing typologies to be created in this rural area and the new building materials used in these houses, the quality of life of the households will be increased. By using suitable materials in comfortable buildings, construction projects will be taken measure against natural disasters. Considering the Earthquake Resistant Design Rules, projects that can be implemented by rural people should be produced and presented to the public.

Keywords: Housing, Farm designs, Building materials.

1. GİRİŞ

Kırsal alanlar; tarımsal faaliyetlerin mekânı olan kentsel olmayan kent dışı alanlar olarak tanımlanmaktadır. Ancak kırsal alanları kentsel olmayan alanlar veya tarımın ve fiziksel peyzajın önemli olduğu alanlar olarak tanımlamak bugünkü karmaşık gerçeği tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. (Labrianidis, 2006)

Literatürde kırsallığı tanımlamak üzere türetilmiş farklı sınıflandırma yöntemleri ve tanımlamalar, nüfus yoğunluğu, nüfus kaybı ve artış oranları ile yerleşim büyüklükleri, yerel ekonomik yapı ve yerel peyzaj gibi faktörler bulunmaktadır. Aslında, kırsallığın tanımı kırsallığı gündelik hayatına katmış her bir bireyin algısına göre değişmektedir. (Gülümser vd.,2010)

Türkiye’de genel olarak üretim ilişkileri açısından kırsal alanlar, il ve ilçe merkezleri dışındaki üretime kaynak oluşturan alanlar olarak kabul edilmektedir. Buna göre, istatistikî verilere göre Türkiye nüfusunun %35’i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Kırsal alanın temel niteliklerini yansıtan ve nitel-nicel açılardan tanımlanabilecek tek bir kırsal alan tanımı henüz yapılamamıştır. Çünkü kırsal alan ayırımında genel nüfus sayımı, hane halkı işgücü anketi, hane halkı bütçe anketleri ve genel tarım istatistikleri verileri derlenmekte ve bu çalışmalarda farklı kırsal alan tanımları kullanılmaktadır. Nüfus sayımında il ve ilçe merkezleri dışında kalan yerler, hane halkı anketlerinde 20.000’den daha az nüfusu olan yerler, tarım istatistiklerinde ise tüm köyler ve 5.000’den az nüfusu olan ilçe merkezleri “kırsal alan” olarak değerlendirilmektedir. (Gülçubuk, 2005)

Kırsal alanları; karmaşık ekonomik, doğal, kültürel alanlar olarak ele alan Avrupa Birliği, bu alanların nüfus yoğunluğu, tarım ve doğal kaynaklar gibi tek boyutlu ölçütlerle değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır. Kırsal yerleşim bölgeleri ve orada yaşayan toplumların gelecekleri Avrupa Birliği (AB) tarafından kalkınma ve planlamanın en önemli konularından biri olarak görülmektedir. (Labrianidis, 2006; (Avrupa Komisyonu, 1999:23)

Geleneksel-yerel kırsal dokular ve konutlar ise bizden önceki nesillerin yaşam biçimleri, estetik anlayışlarını, kültürel birikimleri yaşam tarzları, yapı ve süsleme şekilleri oldukça önemlidir. Yerel malzemelerin kullanımı ve yeni yapı malzemelerinin tanıtılarak kullanımı desteklenmelidir.

AB Standartlarında çiftçilik ve hayvancılık yapabilecekleri modern yapılar oluşturularak kırsal alanlarda konforlu bir yaşam alanı oluşturulmasına da katkı sağlanacaktır. Bu kırsal alanda oluşturulacak yeni konut tipolojileri ve bu konutlarda kullanılan yeni yapı malzemeleri ile de hane halkının yaşam kalitesi yükseltilecektir. Konforlu yapılarda uygun malzemeler kullanılarak yapı projelerinde doğal afetlere karşıda önlem alınmış olacaktır.

Bu anlamda, geçmiş-bugün-gelecek arasında kırsal alanlarda sürdürülebilirlik sağlanabilecektir. Bölgede ki yerli halk daha konforlu yaşam şartları için ve ekonomik nedenlerden dolayı kentlere göç etmek zorunda kalmadan kırsal alanlara bağlanmalarına da neden olacaktır. Çankırı-kızılırmak-karadibek köyü’nde 2019 yılında ‘Karadibek Köyü’ içersinde yapılmış olan AB standartlarında yapılan çiftlik tasarımı sonrası yeni tasarımlar – yeni yapı malzemeleri kullanılarak konutların-çiftliklerin diğer yöre halkını teşvik etmesi anlamında neler kazandırdığı ve mimari olarak yeni ihtiyaç gereksinimleri bu çalışmada incelenmiştir. (Arıcı, 2019)

2. KIRSAL ALT YAPI YATIRIMLARI

Kırsal alanlarda yapılacak yatırımlar için SWOT Analizi aşağıda ki tabloda verilmiştir.

Kırsal Altyapı Yatırımları SWOT Analizi Tablosu

GÜÇLÜ YÖNLER	ZAYIF YÖNLER	FIRSATLAR	TEHDİTLER
Belediye ve İl Özel İdareleri’nin operasyonel becerileri	Yetersiz enerji kaynakları Bakım ve işletme maliyetler nedeni ile yaşanan sorunlar	Halk sağlığı, sağlık önlemleri ve geri dönüşüm için artan talep	Büyük ölçüde çakışmaya yol açan ulusal destekler (Belediyeler için SUKAP, köy idareleri için KÖYDES)

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"
1st WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

Kırsal altyapı yatırımları için politik destek	PRAG (Avrupa Birliği Dış Yardım Sözleşme Usulleri Uygulama Kılavuzu) ihale usullerinde deneyim eksikliği	Kırsal turizm için artan talep	Katı atık yönetimi projeleri için, katı atık sahalarının tespit edilmesinde ortaya çıkabilecek anlaşmazlıklar
Altyapı yatırımları için itici güç olarak turizm potansiyeli varlığı	İnşaat denetim mekanizmaları eksikliği	Katı atık yönetimi yatırımları için, katı atık sahası biyogazından enerji üretilmesi imkanı	
	Köy idarelerinde operasyonel beceri eksikliği		
	Kırsal altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesi ve bakımı için finansal kaynakların eksikliği		
	Birçok köyün imar planlarının bulunmaması (mastro planlar)		
	Yatırımların işletilmesi için beceri sahibi iş gücü eksikliği		

Kırsal Alt Yapı Yatırımları SWOT Analizi tablosu (URL 1)

3. TÜRKİYEDE KIRSAL ALANLARDA BULUNAN YAPILAR VE YAPI TİPLERİ

Besi Çiftliği Projelerinde Bulunan Mahallerin Açıklamaları

Mahaller:

Ahır: Hayvanların barındığı yapılardır. Bazı bölgelerde konutun yaşama katının alt katında yer alırken; bazı bölgelerde konuttan ayrı olarak, genellikle samanlığın alt katında bulunmaktadır. Ahır özellikle soğuk bölgelerde ısı kazancı sağlamak ve yakın olmak amacı ile yaşama katının alt katında yer alır. Bazı yerleşim yerlerinde görülen örneklerde ahırın olduğu katta, kışın yaşamak amacıyla kış odaları düzenlenmiştir. Bu yapılarda ahırın toprak ile temas ettiği arka duvarlarında malzeme olarak taş tercih edilmekte ve taş kabaca işlenmiş moloz taş şeklinde yığma sistemle uygulanmaktadır. Diğer cephelerde, özellikle ağacın bol olduğu yörelerde genellikle yığma ahşap uygulamalar görülmektedir. (Eminağaoğlu,2015)

Fakat günümüzde modern ahırlar, barınacak olan hayvanların refahı ön planda tutularak, hayvanların cinsine ve kaç aylık oldukları, kaç ay beslenecekleri gibi kriterler göz önünde bulundurularak belirli m²' lere uygun olarak hesaplamalar sonucu tasarlanmaktadır.

Yem Depoları: Depolama birimi olarak kullanılmaktadır. Hayvanların beslenme ihtiyaçlarının depolanacağı sağlıklı ve güvenli alandır. Yem depoları tahıl ürünlerinin depolandığı alanlar olarak bilinmesine rağmen, kurutulmuş otlar, samanlar, slajlar v.b. gıda olarak tüketilecek malzemelerin uygun depolama kriterleri doğrultusunda sağlıklı ve güvenli olarak muhafaza edilebileceği alandır. Yem Depolarının özellikle serin olması için kuzeyde yer alması gerekmektedir.

Revir: Çoğunlukla okul, kışla ya da benzeri mekanlarda hastaların istirahatı ya da gözetim altında tutulması amacıyla kullanılan, içinde bazı tıbbi gereçlerin ve ilk yardım malzemelerinin bulunduğu odalardır. Türkçe'de kullanılan revir sözcüğü Almanca'dan Türkçe'ye girmiştir. (URL;2)

4. ÇANKIRI İLİ KIZILIRMAK İLÇESİ KARADİBEK KÖY YAPISI VE DOKUSU

İç Anadolu Bölgesi, Anadolu'nun orta kısmında yer alan, Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden biridir. Türkiye'de gelişmiş bölgeler arasında yer alır. Bu konumu sebebiyle bu bölgeye "Orta Anadolu" da denir. İç Anadolu Bölgesi'nin yüz ölçümü 151.000 km² olup bu alan Türkiye topraklarının %21'ini kaplamaktadır. (Arıcı, 2019)

Kızılırmak ilçesi, ülkemizin İç Anadolu bölgesinin Orta Kızılırmak Bölümü'nde Çankırı ili içerisinde yer almaktadır. 40° 21' kuzey enlemi, 39° 59' doğu boylamı üzerinde yer alan araştırma alanı, kuzey ve kuzey batıdan Çankırı il merkezi, batı ve güneyden Sulakyurt (Kırıkkale) ilçesi, güney doğudan Sungurlu(Çorum) ilçesi, doğudan ise Bayat(Çorum) ilçesi ile çevrilidir. Araştırma alanı olarak belirlenmiş olan Karadibek, Çankırı ilinin Kızılırmak ilçesine bağlı bir köydür. (URL;3)

Çankırı İli'ne 54 km, Kızılırmak İlçesi'ne 13 km uzaklıktadır. Köyün iklimi, karasal iklim etki alanı içerisindedir. Kışları soğuk ve karlı geçer, yazlar ise genellikle sıcak ve kuraktır. Köyün hem içme suyu şebekesi hem kanalizasyon şebekesi vardır. Köye ulaşımı sağlayan yol asfalt olup köyde elektrik ve sabit telefon vardır.

Köyün ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalıdır. Ankara'ya ulaşım sıkıntısı bulunmamaktadır.

Ekonomik ve toplumsal birçok gerekçe, tarım ve hayvancılığı Türkiye için vazgeçilmez kılmaktadır. Türkiye toplumunun sağlıklı geleceği için, hayvancılık sektörüne verilen önem günden güne artmaktadır. Söz konusu tesis modern üretim tesisi ile yorulmadan çok daha verimli üretim yapmanın mümkün olduğunu yeni yapı malzemeleri ile termal konforun sağlandığı ve kullanım açısından fonksiyonel ve şık bir görünüme sahip olduğunu göstererek teşvik edici niteliktedir. (Arıcı, 2019)

Şekil1 Çankırı'nın ilçeleri ve Kızılırmak 'ın Yeri (URL;4)

4.1 Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü Mimari Özellikleri

Çankırı, ilçeleri genelinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden geçimini sağlamaktadır. İlçeler ve köyler genellikle kırsal alanlar dağlık alanlar içersinde yer almaktadır. Söz konusu nedenden dolayı yaşam şartları yöre halkı için zorlayıcı niteliktedir. Karasal iklim nedeni ile kış aylarında ki soğuk hava koşullarında yalıtım olmayan yapılarda zor şartlarda yaşamaktadırlar. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri de hava şartlarına uyum sağlayan yapılar bulunmadığı için sekteye uğramaktadır. İstenen verim alınamamaktadır. Yöre halkı kent merkezlerine göç ederek kış aylarını daha konforlu yapılarda yaşamak istemekteler. Ticari faaliyetleri sekteye uğrayan yöre halkı sezonluk işler aramakta yada tamamen farklı sektörlere yönelerek köylerini terk etmekteler. Nitelikli-konforlu yapılar ile kendi topraklarında alıştıkları sosyal çevrede yaşayabilecekler hemde ticari faaliyetlerini sürdürülebilir şekilde konforlu ve güvenli bir ortamda yapacaklardır.

Köy merkezi içinde bulunan yapılar, daha çok merkez karadibek camii yanında konumlanmıştır. Köy odası bulunmaktadır. Köy odası; yaren kültürüne göre yapılmıştır. Tek odası bulunmaktadır 130m2'dir.gelen köyde cenazeye gelenler, köyde ki düğüne gelenler, misafirlige gelenlerin sohbet etmek için ve köy halkının toplanabilmesi için kullanılır. Köy halkının gençleri- yaşlıları için ortak kullanım alanı sosyalleşme merkezi olarak

kullanılmaktadır. Köyde bulunan yapılar büyüklük, malzeme ve bahçeli olmaları nedeniyle genelde birbirine benzerlikler göstermektedir. Bu yapılar kırsal alanın dokusunu oluşturmaktadır. Genelde kırsal alanda merkezi yerleşimi, çarşıya ve camiye yakın şekilde konumlanmaktadır.

Kırsal alanın genelinde küçük tek katlı- iki katlı-üç katlı geniş bahçeli ev tipolojisinden oluşmaktadır. Yörede bulunan evler betonarme, ahşap, karkas ya da ahşap karkas arası kerpiç dolgu tekniğiyle yapılmıştır. Kırsal alanda ki konutlar genellikle avluya açılmaktadır. Eski yapılarda alt kat hayvan besi ahır olarak kullanılmakta üst kat konut olarak kullanılan yapılar da bulunmaktadır. Bu yapılar yalıtım olmadığı için koku ve ses açısından da sıkıntılıdır. Bu yapılarda ısı konforu için uygun tasarımlar yapılmamıştır. Hayvanlar için gerekli refah alanı ve konfor şartları sağlanmamaktadır. Konutlarda yaşayanlar içinde termal konfor bulunmamaktadır. Ayrıca bakterilerin ürememesi için uygun malzeme kullanımı da bulunmamaktadır.

5. ÇALIŞMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Kırsal alanlar için hazırlanan kalkınma planları, kalkınmaya yönelik desteklemeler ve kırsal kesimlerin geliştirilmesine yönelik çalışmalar, dünyada olduğu gibi Türkiye’de de kırsal alanlar için ekonomik ve sosyal açıdan büyük bir önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, yerel halkın, AB standartlarındaki besi çiftliklerinin yörenin gelişimine etkilerini nasıl değerlendirdiği ve bu yöndeki algılarının tespit edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda yapılan uygulamada araştırma evreni olarak Çankırı ili Kızılırmak İlçesi’nde Karadibek köyünde yaşayanların tercih edilmesinde, yörenin sahip olduğu değerleri, çiftçilik ve hayvancılık ile ilgili tecrübeleri ve görüşleri etkili olmuştur.

Kırsal alanların kalkınması amacıyla sağlanan IPARD programı destekleri ile; faydalanıcılarının bildikleri yerde, bildikleri işi yaparak ekonomik özgürlüklerini kazanmaları, modern yapılar, konforlu yaşama alanları ve AB standartlarında çiftlik faaliyetleriyle kentlere göçün önüne geçilmesi ve kırsal alanlarda da sosyo-kültürel mekanlara ihtiyaç duyulması hedeflenmiştir.

Bu çalışmanın amacı örneklem olarak seçilen çalışma alanında mevcut konutların ve besi çiftliklerinin durumunun tespit edilmesi, mevcut sorunların belirlenerek bunları çözüm önerileri üretmek modern tasarımlar ve yeni yapı malzemeleri ile yapıların daha kullanışlı, fonksiyonel ve sürdürülebilirliği sağlayabilmektir. Bölgenin geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır bu ekonomik faaliyetlerin uygun ve konforlu tasarımlar ve doğru yalıtım yöntemleri kullanılarak yeni yapı malzemeleri ile kırsal alanlarda sürdürülebilirlik sağlanabilir.

6. ÇANKIRI –KIZILIRMAK –KARADİBEK KÖYÜ’NDE SÜRDÜRÜLEBİLİR KIRSAL KİMLİK OLUŞTURULMASI

Kırsal alanın sahip olduğu kültürel ve doğal değerler, kimliğini oluşturmaktadır. Kızılırmak nehri bu köyün alt kısmından geçmektedir. Bu Kızılırmak civarında ki tarlalarda sulama sebebiyle pirinç üretimi yapılmaktadır. Kırsal kimliğinin oluşması için sürdürülebilir hayvancılık tesisleri ve modern üretim işleme tarım tesisleri yapılarak bu değerlerin sürekliliğinin sağlanmalıdır.

Kırsal alanlarda ki mekânlar, toplumun yaşam şekline, sosyolojik ve ekonomik durumuna, geleneklerine dolayısıyla kültürüne katkı sağlamaktadır.

7. BULGULAR

Alan çalışması yöntemi ile elde edilen veriler, belirlenen yerleşim gruplarında, yerinde yapılan mimari ölçüm ve gözlemlere dayalı olarak tespit edilmiş, bunlar plan, kesit, görünüş gibi çizimlerle ifade edilerek, çevresel verilerle birlikte değerlendirilmiştir. Bölgede yapılan çalışmalar fotoğraf, kamera çekimleri gibi görsel araçlar ile desteklenmiştir.

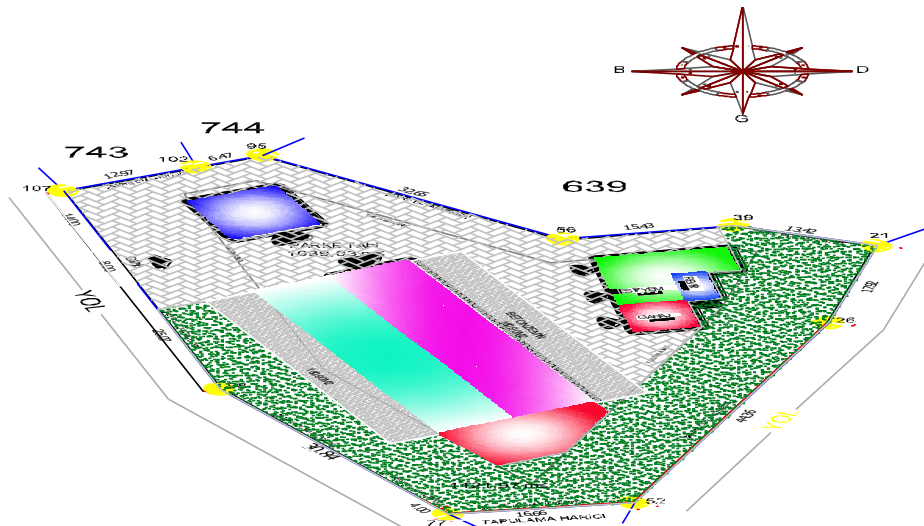
7.1 Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü’nde Besi Çiftliği Ve Konut İncelemesi

** Konutların Plan Özellikleri - Konutların Yerleşim Özellikleri - Konutların Kesit Ve Cephe Özellikleri- Konutların Cephe Kaplama Malzemeleri Ve Yapım Sistemleri

Bölge de toplamda 20 adet geleneksel konut bulunmaktadır. Geleneksel konutlarda wc'ler dışarıdadır. Evin ön kısmında direkler üzerine gölgelik ve koruma amaçlı bir sistem oluşturulmuş. Üzerine kurutulmuş otlar bölgede Kızılırmak kenarında bulunan sazlıklar, kamışlar bulunmaktadır.(Yöresel malzemeler) bu alanın altında oturma amaçlı sedirler bulunur. Eski tip yöresel el işçiliği ile yapılan süslemeler kullanılmaktadır. Bu geleneksel konutlar avluludur. 2 katlı geleneksel konutların alt katında garaj ve hayvan ahır bulunmaktadır. Konutların kapıları avluya açılmaktadır. Evin arka kısmında kalan geniş alanlara meyve, sebze ekimi yapılarak evin ihtiyaçları da karşılanmaktadır. Geleneksel konutlarda ekmek odası denilen özel bir oda bulunmaktadır. Bu odada ekmek için hamur yapılır, ekmek pişirilir. Yatak yorgan ve eşyaların bulunduğu bir oda bulunmaktadır. Yatak odası ve misafirlerin ağırlanması için misafir odası bulunmaktadır. Geleneksel olmayan daha yeni sayılabilecek yapılar ise gecekondular tarzı derme çatma yapılardan oluşmaktadır. Fakat bilinçli bir tasarım ve ürün seçimi yapılmamıştır. Bu nedenlerden dolayı kullanışsız yapılar oluşmuştur.

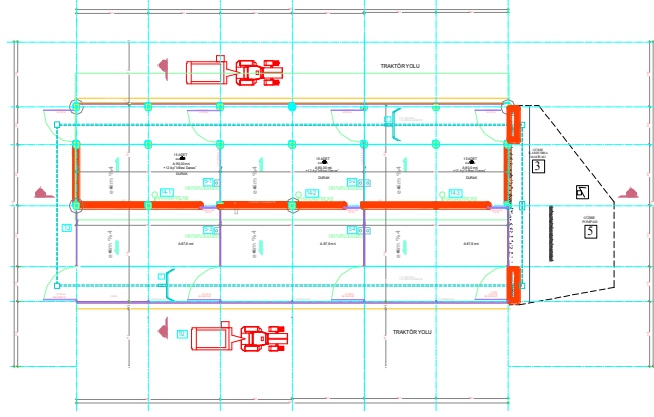
Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi'nin çizimleri

Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi'nin vaziyet planı şekil 2.'de görülmektedir.

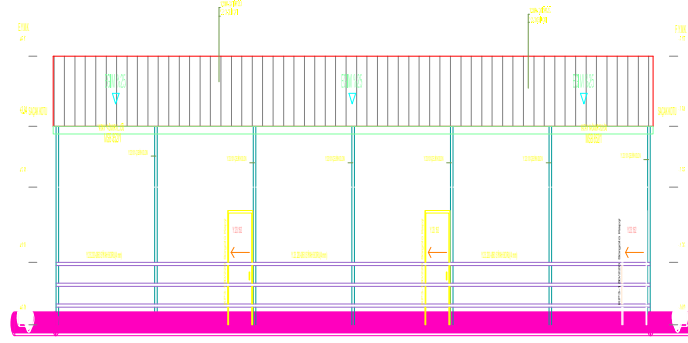

Şekil 2.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Vaziyet Planı (Kaynak: Çağırkan , 2016)

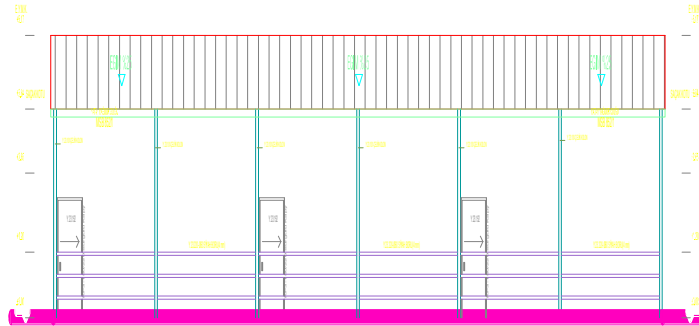
Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi'nin Ahır Kat Planı şekil 3'de verilmiştir. Ahır görünüşleri Şekil 4, Şekil 5, Şekil 6 ve Şekil 7'de verilmiştir. Ahır kesit görünüşleri ise 8. ve 9'da verilmiştir.

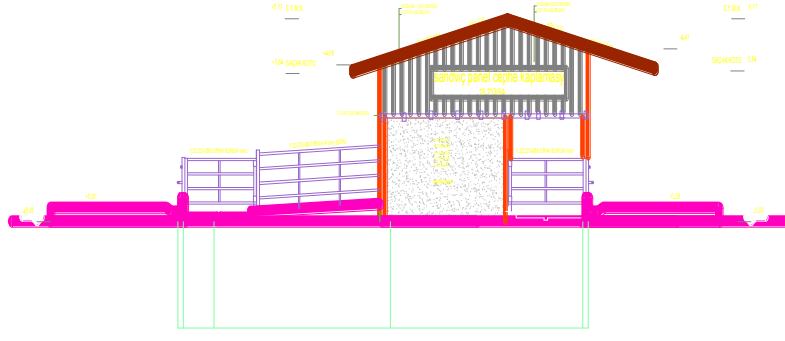
Şekil 3.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Ahır Planı (Kaynak: Çağırkan, 2016)

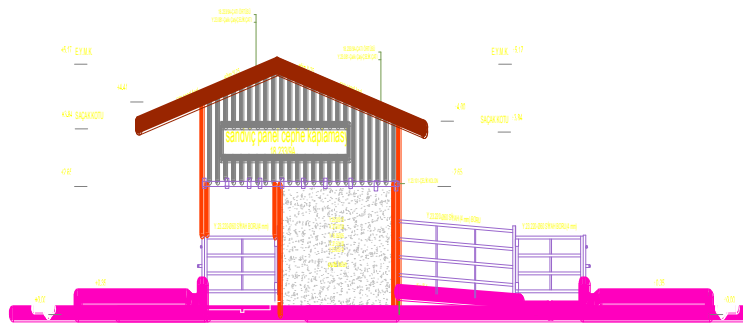
Şekil 4. Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Ahır Ön Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

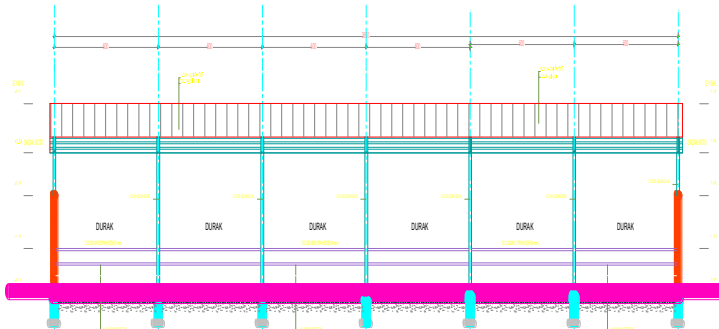
Şekil 5.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Ahır Arka Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

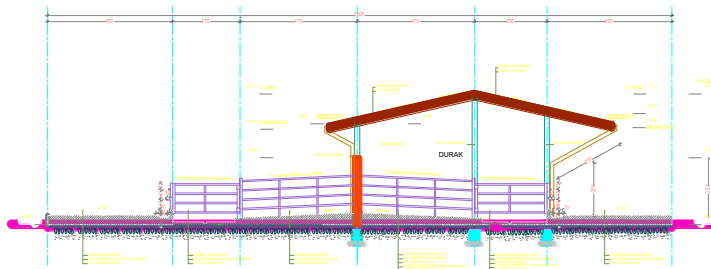
Şekil 6. Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Ahır Sağ Yan Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan , 2016)

Şekil 7.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Ahır Sağ Yan Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

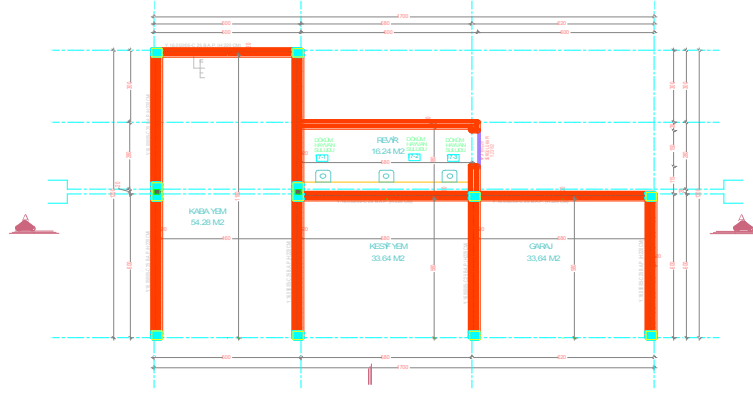

Şekil 8.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Ahır A-A Kesiti (Kaynak: Çağırkan , 2016)

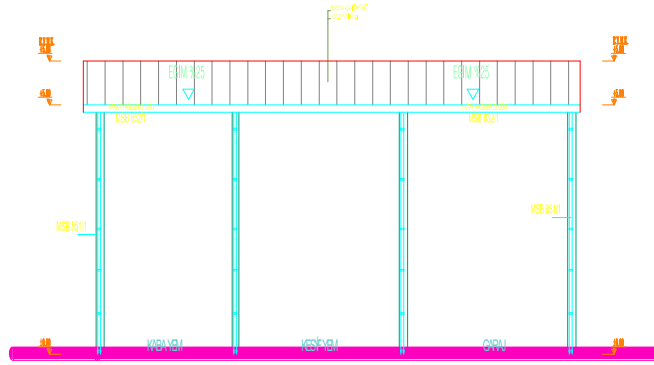

Şekil 9.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Ahır B-B Kesiti (Kaynak: Çağırkan , 2016)

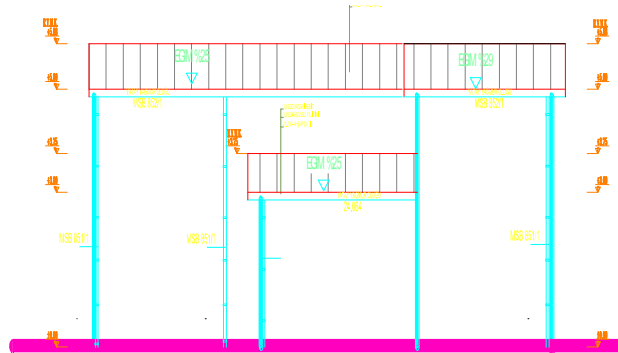
Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi'nin Kaba Yem Deposu- Kesif Yem Deposu-Garaj-Revir Kat Planı şekil 10'de verilmiştir. Kaba Yem Deposu- Kesif Yem Deposu-Garaj-Revir görünüşleri Şekil 11, Şekil 12, Şekil 13 ve Şekil 14'de verilmiştir. Kaba Yem Deposu- Kesif Yem Deposu-Garaj-Revir kesit görünüşleri ise 15 ve 16'da verilmiştir.

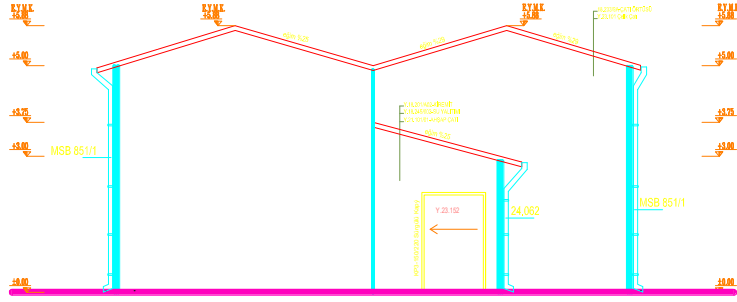
Şekil 10.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Kaba Yem- Kesif Yem- Garaj- Revir Kat Planı (Kaynak: Çağırkan, 2016)

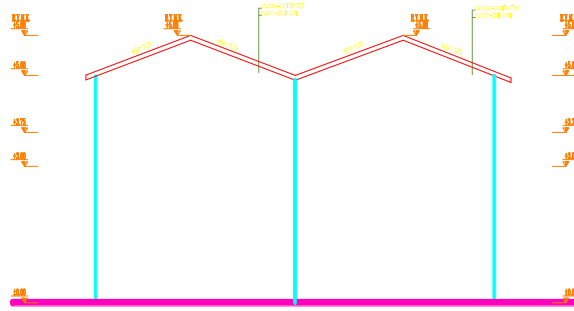
Şekil 11. Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Kaba Yem- Kesif Yem- Garaj- Revir Ön Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

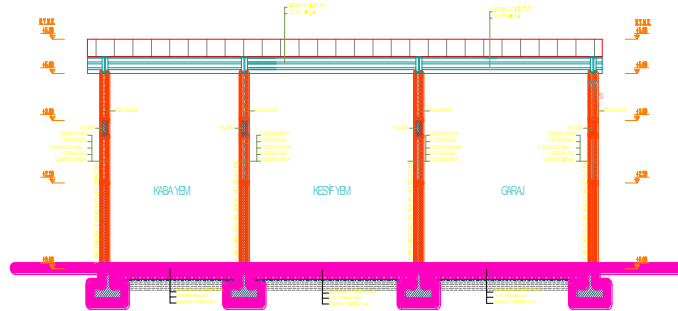
Şekil 12. Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Kaba Yem- Kesif Yem- Garaj- Revir Arka Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

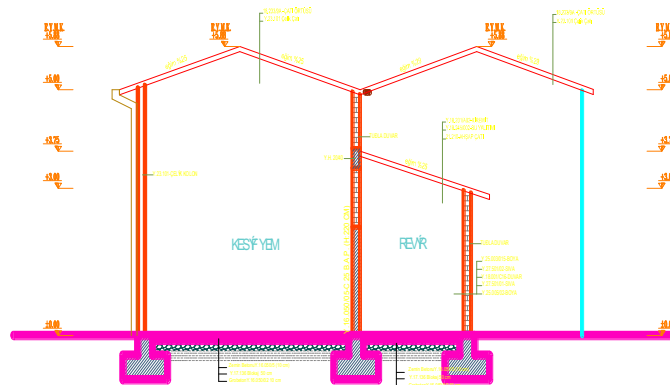
Şekil 13.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Kaba Yem- Kesif Yem-Garaj- Revir Sağ Yan Ceph Görünüş (Kaynak: Çağırkan , 2016)

Şekil 14 Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Kaba Yem- Kesif Yem-Garaj- Revir Sol Yan Ceph Görünüş (Kaynak: Çağırkan, 2016)

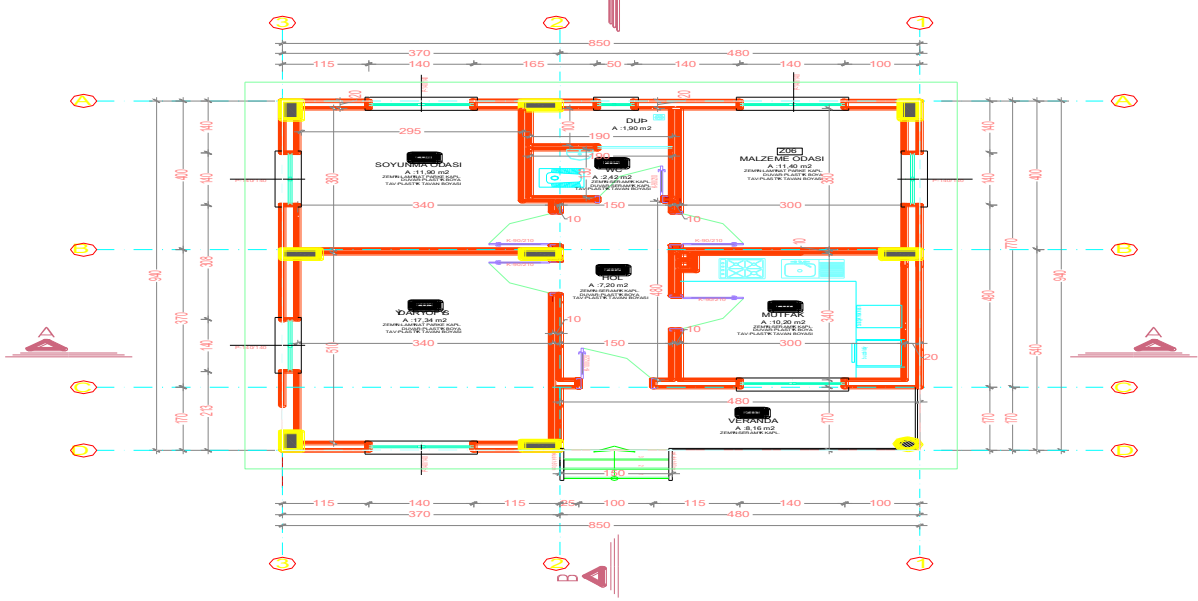

Şekil 15.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Kaba Yem- Kesif Yem-Garaj- Revir A-A Kesiti (Kaynak: Çağırkan, 2016)

Şekil 16.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Kaba Yem- Kesif Yem-Garaj- Revir B-B Kesiti (Kaynak: Çağırkan, 2016)

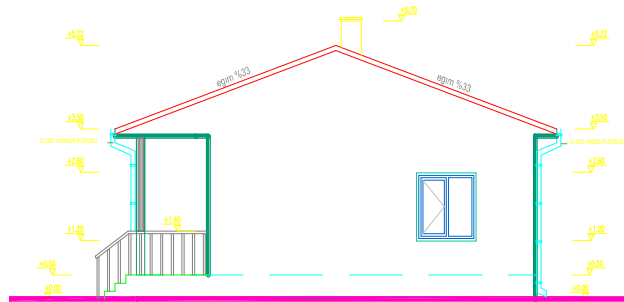
Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi'nin İdari Bina Kat Planı Şekil 17'de verilmiştir. İdari Bina görünüşleri Şekil 18, Şekil 19, Şekil 20. ve Şekil 21'de verilmiştir. İdari Bina kesit görünüşleri ise 22'de verilmiştir.

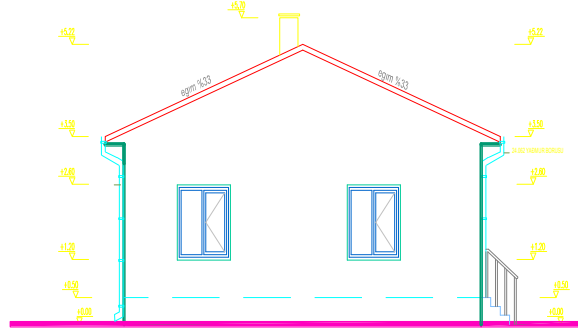
Şekil 17.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi İdari Bina Kat Planı (Kaynak: Çağırkan, 2016)

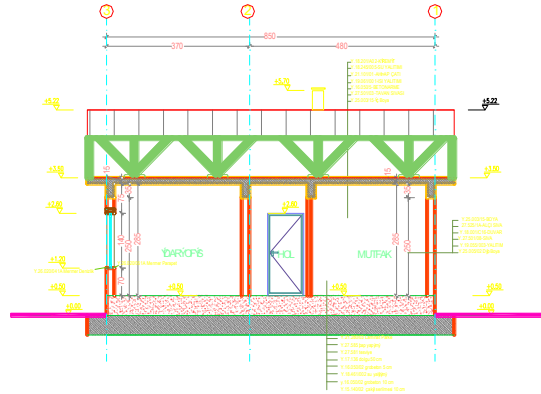
Şekil 18.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi İdari Bina Ön Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

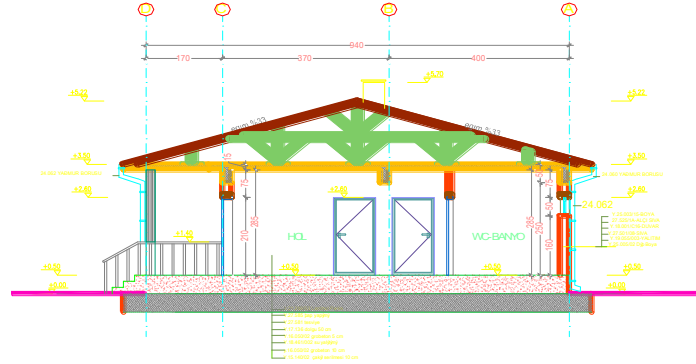
Şekil 19.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi İdari Bina Sağ Yan Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

Şekil 20.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi İdari Bina Sol Yan Cephe Görünüşü (Kaynak: Çağırkan, 2016)

Şekil 21.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi İdari Bina A-A Kesiti (Kaynak: Çağırkan, 2016)

Şekil 22.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi İdari Bina B-B Kesiti (Kaynak: Çağırkan, 2016)

**Çankırı –Kızılırmak –Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi'nin
Uygulama Sonrası Görüntüleri**

Çankırı –Kızılırmak –Karadibek köyü 45 baş yarı açık besi işletmesi projesi uygulama sonrası görüntüler Şekil 23, Şekil 24 Ve Şekil 25'de görülmektedir.

**Şekil 23.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Dışarıdan Genel Görünüşü
(Kaynak Ayşe Arıcı;2018)**

**Şekil 24.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Dışarıda Makine Garajı
Görünüşü (Kaynak.Ayşe Arıcı;2018)**

**Şekil 25.Çankırı Kızılırmak Karadibek Köyü 45 Baş Yarı Açık Besi İşletmesi Projesi Dışarıdan İdari Bina
Görünüşü (Kaynak.Ayşe Arıcı;2018)**

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Kırsal alanlardan kentsel alanlara göç eden kesim, kentlerin ekonomik bakımdan gelişmiş olması değil, kırların yetersiz kalmasıdır. İç göç alan yerler de kent hayatına uyum sağlama sürecinde sıkıntı yaşamaktadırlar. Kırsal kesimdeki gençlerin çoğunluğu işsizdir veya eksik istihdam altındadır. Çok yetersiz bir gelire sahip kırsal kesim gençliği, sosyo-ekonomik yönden de gelişme imkanına pek sahip değildir; kentlere göç eden gençlerin büyük bir kısmını daha çok bu tür gençlerden oluşmaktadır.

İlk başlarda kırsal alanlarda konfor ve rahat tasarımlar yerine “başını sokacak bir yer” düşüncesi ile gelişigüzel ilkel yapılar yapılmıştır. Bu durum gecekondu tipi yapılaşmanın hakim olduğunu göstermektedir. Günümüzde ise modern hayata uyum sağlayamamaktadır. Bu konutların iyi durumda olanları dayanımları ölçülerek uygun yapı malzemeleri ile kullanıma kazandırılması sağlanmalıdır. Uygun yalıtım türü ve yalıtım malzemeleri kullanılarak daha konforlu ve sağlıklı yaşam alanları oluşturulmalıdır.

Köyde bulunan köy odası için yalıtım yapılmalıdır karasal iklim şartlarına uygun değildir. Isı yalıtımı – ses yalıtımı ve neme karşı yalıtım yapılmalıdır. Estetik sıva malzemeleri kullanılmalıdır.

İncelenen konut ve besi çiftlikleri içerisinde; Malzeme olarak cephelerde çoğunlukla ahşap ve taş, bazen de sıva ve boya kullanılmıştır. Pencereler ise avluya açılmaktadır bazı pencereler sokağa açılmaktadır. Besi ve hayvan tesisleri ise eski ve ilkel olanlar da ahşap, kerpiç ve ahşap ile kerpicin beraber kullanıldığı gözlenmektedir. Besi ve hayvan tesislerinde hayvan başına düşmesi gereken refah alanı düşmemektedir. Ayrıca sadece hayvanların barınması amaçlı ahır bulunmaktadır, revir- yem depoları- garajlar olması gereken yeterli büyüklükte ki mahaller bulunmamaktadır. Bu söz konusu tesislerde atık ve gübre yönetimi gibi sistemlerde bulunmamaktadır. Gübre çukuru genellikle bulunmamaktadır. Gübre çukuru olan tesislerde ise yeterli büyüklüğe sahip değildirler. Bu sebeplerden dolayı yöre de yeni yapılan AB standartlarında 45 baslık besi çiftliği incelenmiştir. Ve söz konusu tesis yörede ve çevre köylerde- ilçede teşvik edici nitelikte olmuştur.

2019 yılında Karadibek’de yapılan bu çalışma ve ileride yapılabilecek benzer çalışmalar; kırsal alanda oluşturulacak olan yapıların (konutların, çiftliklerin, köy için sosyal yaşam merkezlerinin) gelecek nesiller açısından sürdürülebilir ve konforlu yaşam bilincinin oluşması, yapım teknolojilerinin modern ve güncel ürünler kullanılarak gelecek kuşaklara aktarılması ve kültürel sürdürülebilirliğin sağlanması açısından oldukça önemlidir. kitle ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesi, toplumda yaşanan değişim ve dönüşüm, bilinçlenme, insanları kırsal yaşamın uzantısı olan gecekondularda değil, kırsal modern yaşamın en önemli göstergelerinden olan sistemlerde oturmaya teşvik etmektedir.

KAYNAKLAR

1. (A. Arıcı, 2019) "Kırsal Yapıların Sürdürülebilirliğinin İncelenmesi: Çankırı İli Örneği" Doktora Tezi, İnşaat Mühendisliği Ve Mimarlık Fakültesi, Uluslararası Travnik Üniversitesi, Travnik.
2. Eminağaoğlu, Z., & Çevik, S. Yaşam Kültürü Olarak Kır Konutu Çevresi: Artvin Örneği. International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 10/6 Spring 2015, P. 433-448 Doı Number: [Http://Dx.Doi.Org/10.7827/Turkishstudies.8285](http://Dx.Doi.Org/10.7827/Turkishstudies.8285) Issn: 1308-2140, ANKARA-TURKEY
3. Gülçubuk, B., 2005. AB ve Türkiye’de Kırsal Yapı ve Kırsal Kalkınma. Ankara. http://www.wwf.org.tr/tr/docs/sunum_bulentgulcubuk.pdf. (Erişim Tarihi 16.10.2018).
4. Gülümser, A. A., Levent, T. B., & Nijkamp, P. (2010). Türkiye'nin kırsal yapısı: AB düzeyinde bir karşılaştırma. ITU Journal Series A: Architecture, Planning, Design, 9(2).
5. Labrianidis, L., (2006). Human Capital as the Critical Factor for the Development of Europe’s Rural Peripheral Areas in Eds. Teresa de Noronha Vaz, Eleanor J. Morgan and Peter Nijkamp, The New European Rurality: Strategies for Small Firms, Ashgate, England.
6. (Labrianidis, L., (2006). Human Capital as the Critical Factor for the Development of Europe’s Rural Peripheral Areas in Eds. Teresa de Noronha Vaz, Eleanor J. Morgan and Peter Nijkamp, The New European Rurality: Strategies for Small Firms, Ashgate, England.
7. (URL:1)İnternet kaynağı 1; erişim tarihi: 2018) (www.tkd.gov.tr/Content/File/Ipard/IPARDII_Programi-Turkce_3Cagri.pdf)
8. (URL: 2) (İnternet kaynağı 5; erişim tarihi: 2018) <https://www.turkcebilgi.com/revir>
9. (URL;3)(https://tr.wikipedia.org/wiki/Karadibek,_K%C4%B1z%C4%B1%C4%B1rmak, 2021)
10. (URL;4)(https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87ank%C4%B1r%C4%B1%27n%C4%B1n_il%C3%A7eleri)

TRİZ UYGULAMALARININ EĞİTİMDE KULLANILMASI
USING TRIZ APPLICATIONS IN EDUCATION TO INCREASE CREATIVITY

Prof. Dr. Nazım AGHAYEV

FSMV Üniversitesi, Elektrik-Elektronik Mühendisliği

ÖZET

Öğrencilerin eğitimde gösterdikleri başarıları değerlendirirken aşağıdaki zorlukların yaşandığı sıkça görülmektedir:

- farklı konu alanlarından derlenmiş materyallere yönelik ödevlerde,
- çeşitli bilgileri bir arada bütünleştirmenin gerekli olduğu düşünme ve analiz yollarının seçilmesinde,
- genel eğitim becerilerinin kullanılmasında,
- bir sorunu belirlemek ve çözmek için gereken eylem yolunun ortaya çıkarılmasında;
- ek bilgilerin dahil edilmesi gereken görevlerde;
- birbiriyle ilişkili birkaç sorudan oluşan karmaşık yapıları ödevlerde.

Modern okul eğitiminin belirleyici hedefleri arasında, bir piyasa ekonomisinde kendisine verilen görevleri çözebilen, özellikle sorunlara en uygun ve etkili çözümü hızla bulabilen bir kişiliğin oluşumu önemle vurgulanmaktadır. Bu hedef, öğrencinin içsel potansiyelini gerçekleştirmeyi amaçlamalı, yaratıcı bireyin gelişimi, düşünme üretkenliği, yukarıda belirtilen zorluklarla başa çıkma yeteneğinin elde edilmesine de katkıda bulunmalıdır. Mühendislikteki uygulamalarıyla iyi bilinen TRİZ' in (Yaratıcı Problem Çözme Teorisi) eğitimde uygulanmasına ilişkin deneysel çalışmalar sırasında TRIZ tekniklerinin etkinliği ikna edici bir şekilde kanıtlanmıştır. Bu çalışmanın amacı, okul çocuklarının eğitiminde TRIZ araçlarının kullanımına yönelik pratik örnekleriyle beraber bilgiler vermektir.

Anahtar Kelimeler: Eğitimde Alternatif Yaklaşımlar, TRİZ Uygulamaları, Problem Çözme, Yaratıcılık

ABSTRACT

It is common for students to experience the following difficulties when evaluating their educational achievements:

- in assignments for materials compiled from different subject areas,
- in choosing ways of thinking and analyzing where it is necessary to integrate various informations together,
- in using general education skills,
- in identifying the course of action needed to identify and solve a problem;
- in tasks where additional information must be included;
- in complex assignments consisting of several interrelated questions.

Among the determining goals of modern school education, the formation of a personality who can solve the tasks assigned to him in a market economy, and who can quickly find the most appropriate and effective solution to problems, is emphasized. This goal should aim to realize the inner potential of the student, and contribute to the development of the creative individual, the productivity of thinking, and the ability to cope with the above-mentioned difficulties. The effectiveness of TRIZ techniques has been convincingly proven during experimental studies on the application of TRIZ (Creative Problem Solving Theory), which is well known for its applications in engineering. The aim of this study is to provide information with practical examples on the use of TRIZ tools in the education of school children.

Keywords: Alternative Approaches in Education, TRIZ Applications, Problem Solving, Creativity

A FACILE SYNTHESIS OF SOME NOVEL THIOSEMICARBAZIDE DERIVATIVES BY USING ALKYL ISOTHIOCYANATES

Arş. Gör. Dr. Aytekin KÖSE

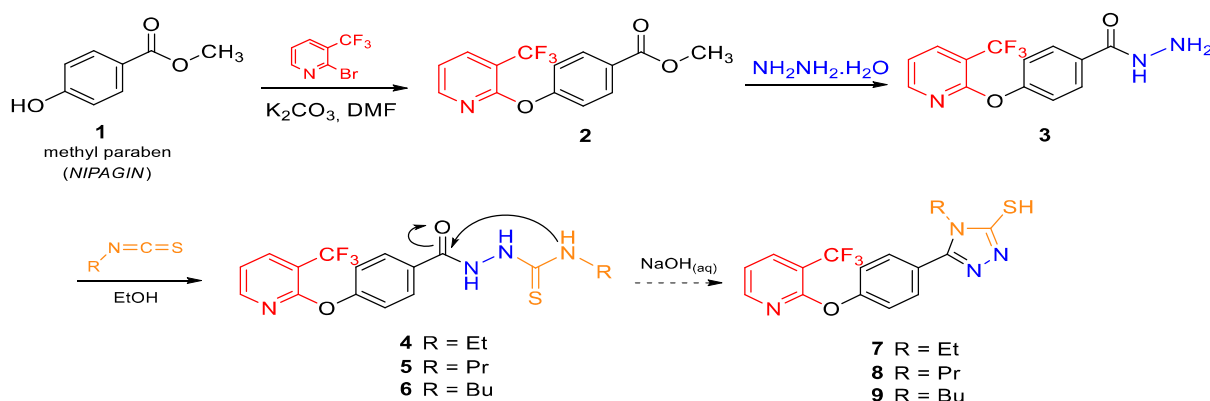
Aksaray University, Faculty of Science and Letters, Department of Chemistry, Aksaray,
Turkey

ORCID NO: 0000-0003-2448-3716

ABSTRACT

Benzohydrazides are substantial pharmacophores and building blocks in chemical and biological aspects. These compounds and their analogs have been used for bioactivity assays such as antioxidant, anticancer, antimicrobial and anti-inflammatory. Herein, it was reported the synthesis of some thiosemicarbazide derivatives starting from para-substituted benzohydrazide 3 in three steps. This route features the advantages of inexpensive reagents, short reaction steps and basic chemical transformation.

All potential abilities that belong to the designed compounds have been the prompting for the syntheses. Under these thoughts, novel thiosemicarbazide derivatives 4-6 were synthesized. In accordance with this purpose, methyl paraben (1) was selected as the starting material and purchased from commercially available sources. This compound was treated with 2-bromo-(3-trifluoromethyl)pyridine to gain etheric structure 2 under basic conditions. After, the ester was converted to the corresponding hydrazide 3 using hydrazine monohydrate. This compound is a building block for the synthesis of thiosemicarbazides. Selected alkyl isothiocyanates were used and desired compounds 4-6 were obtained in three steps. Following the synthesis of the thiosemicarbazides, the cyclization process will be applied, and 1,2,4-triazole derivatives 7-9 will be obtained.

Keywords: thiosemicarbazide, building block, methyl paraben, cyclization process

**TÜRKİYE'DE HAYVAN PANCARI ÜRETİMİ: SON YILLARDAKİ
DEĞİŞİKLİKLERİN GENEL ANALİZLERİ**
ANIMAL BEET PRODUCTION IN TURKEY: GENERAL ANALYSIS OF THE
CHANGES IN RECENT YEARS

Zeliha ŞAHİN

Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Anabilim Dalı,
(Sorumlu Yazar)
ORCID: 0000-0002-9063-4474
(Sorumlu Yazar)

Mustafa Hakkı AYDOĞDU

Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Anabilim Dalı,
ORCID:0000-0002-4945-5239

ÖZET

Tarımsal üretim, dünyada birçok ülkede ekonomik yaşamlarında önemli bir yere sahip olmasının yanısıra her geçen gün dünyada artan nüfusla beraber tarımsal üretimin önemli kollarından olan hayvancılığında önemi artmıştır. Yem bitkilerindeki ekim ve üretim artışları hayvancılık sektörünün gelişimi için önemli yere sahiptir. Günümüzde yem bitkileri ürün çeşitliliğinde artış göstermesine rağmen hayvan pancarı son yıllarda üretimi ve ekim alanı azalan bir yem bitkisidir. Üretilen sütün kalitesini önemli oranda artırma ve ilk yıl yumru oluşturup ikinci yıl tohum verme özelliğine sahiptir. Yem sektöründe diyet yemlerdede kullanılmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de son dönemlerde hayvan pancarı üretim miktarı, ekim alanı, verimi, ortalama satış fiyatı ve uygulanan politikaların değerlendirilmesidir. Araştırmada Türkiye İstatistik Kurumu ile Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütünün verilerinden ve konuyla ilgili sektör raporları ile diğer çalışmalardan faydalanılmıştır. Çalışmada yöntem olarak 2004 ile 2020 yıllarına ait veriler kullanılarak, 2025 yılına kadar Excel de trend analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; Türkiye’de gelecek dönemlerde hayvan pancarı ekim alanlarının ve üretim miktarının azalma, verim ve fiyatların artma eğiliminde olması öngörülmektedir. Artış ve azalma eğilimlerinin yaklaşık regresyon katsayıları sırasıyla; %94, %97, %1 ve %45 olarak belirlenmiştir. Kamusal tarımsal desteklere daha fazla oranda yer verilmesi ve bu konuda yayım faaliyetleri ile de hem ekim ve hem üretimde artışlar sağlanabilir. Bu araştırma özellikle büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığın yapıldığı bölgelerde hayvan pancarı üretiminin daha da yaygınlaştırılması, kaba yem sektörü için bir alternatif olma konusunda güncel verileri kapsamı açısından da faydalı sonuçlar arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hayvan Pancarı, Üretim Alanı, Üretim Miktarı, Verim, Satış Fiyatları, Türkiye.

ABSTRACT

In addition to having an important place in the economic life of many countries in the world, agricultural production has increased its importance in animal husbandry, which is one of the important branches of agricultural production, with the increasing population in the world. Sowing and production increases in forage crops have an important place for the development of the livestock sector. Although the variety of forage crops has increased today, animal beet is a forage crop whose production and cultivation area has decreased in recent years. It has the feature of significantly increasing the quality of the milk produced, forming a tuber in the first year and giving seeds in the second year. It is also used in diet feeds in the feed industry. The aim of this study is to evaluate the amount of animal beet production, cultivation area, yield, average sales price and applied policies in Turkey in recent years. In the research, the data of the Turkish Statistical Institute and the United Nations Food and Agriculture Organization, sector reports and other studies related to the subject were used. In the study, using the data of 2004 and 2020 as a method, trend analysis was carried out in Excel until 2025. According to the analysis results; It is foreseen that the animal beet cultivation areas and production amount will decrease, yield and prices will tend to increase in the coming periods in Turkey. The approximate regression coefficients of the increasing trends are respectively; 94%, 97%, 1% and 45%. Increases in both planting and production can be achieved by giving more place to public agricultural supports and extension activities in this regard. This research also provides useful results in terms of expanding animal beet production especially in regions where cattle and small cattle breeding are carried out, and including up-to-date data on an alternative for the roughage sector.

Keywords: Animal Beet, Cultivation Area, Production Amount, Productivity, Sales Prices, Turkey.

GİRİŞ

Dünyada artan nüfusla beraber tarımsal üretimin önemli kollarından olan hayvancılığa verilen önemde artış göstermiştir. Hayvansal ürünlere olan bu talebin ihtiyaçını karşılayacak kaliteli yemin sağlandığı en önemli kaynak, yem bitkileri alanlarıdır (Avcı, 2019). Ülkemizde uzun yıllar kaba yem kaynağı olarak çayır ve meralardan faydalanılmıştır (Özaslan Parlak & Ekiz, 2008). Kaba yemin en ucuz sağlandığı çayır ve mera alanlarının azalmasıyla yem bitkilerine verilen önem artmıştır. Hayvancılık üretimin en büyük girdisini oluşturan yem bitkileri, genel olarak üretim maliyetinin %70'ini oluşturmaktadır (Harmanşah, 2018, s. 9). Bu yüzden hangi yemin nerede üretileceği ve ne kadar maksimum verimin sağlanacağı önem arz etmektedir. Hayvan pancarında üretimi yapılan kaba yemler arasında yer alan, yumru ve yapraklardan oluşan tek yıllık bir yem bitkisidir (Avcı, 2019; Anonim, 2021a). Şeker Pancarı (Beta Vulgaris) morfolojik ve kalite özellikleri bakımından 4'e ayrılmakta olup bu çeşitlerinden biride hayvan pancarıdır (Beta Vulgaris Var. Curenta) (Anonim, 2021a). Şeker pancarı, insanın teknik ihtiyaçları için 17. yüzyılda yem pancarının hibrit formlarından izole edilmiştir. Hayvan pancarı, şeker pancarı ile birçok benzerliğine rağmen, uygulama ve beslenme özellikleri bakımından farklıdır. Anavatanı Akdeniz ve Asya'dır. MÖ 13. yüzyılda Antik Babil topraklarında, gastronomi ve tıbbi amaçla kullanıldığı bilinmektedir (Anonim, 2021c).

Birim alandan fazla miktarda besin elde edilebilen önemli bir yem bitkisidir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021b). Büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde ihtiyaç duyulan kaba yemi karşılayabilen, hayvanlarda istenilen verimin alınmasını sağlayan, taze olarak yedirilen diğer bir ismiyle "sulu kaba yem" sınıfında yer alan yemler arasında yer alır. Silaj yem olarak tüketilmektedir (Harmanşah, 2018). Özellikle kışın hayvanların tüketebileceği en iyi ve ucuz

yemlerdendir. Hayvan pancarının hem yaprakları hemde yumrusu değerli yem kaynağıdır. Dekara ortalama 15-20 ton pancar verimi elde edilebilir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021b). Şıralı ve sulu olmasından dolayı hayvanların severek yediği, et ve süt veriminde önemli ölçüde artış sağlayan bir yem bitkisidir (Anonim, 2021b; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021b). Fakat hayvanlarda tüketilen yemlik pancar miktarı artırıldığında süt veriminde azalma gözlenirken sütteki yağ miktarının arttığı gözlemlenmiştir. Bu yüzden buğdaygillerle birlikte silaj oluşturması önerilmekte olup bu şekilde girdi masraflarında azalacağı belirlenmiştir (Özaslan Parlak & Ekiz, 2008).

Sığır, koyun, at, domuz ve tavşan gibi çiftlik hayvanlarının beslenmesinde kullanılmaktadır (Anonim, 2021c). İneklerin süt verimini belirgin bir şekilde artırır (Anonim, 2021b). Sütün kalitesini bir çok yem bitkisine oranla önemli oranda artırmaktadır (Erdoğan, Sever, & Atalay, 2011, s. 58). Keşif yemden tasarruf sağlar. Lezzetli oluşu sebebiyle hayvanlar tarafından severek yenir. Diğer yem bitkilerine göre daha fazla enerji sağlar. (Anonim, 2021b). Hayvan pancarı özellikle süt hayvancılığında günlük diyetlerde yer almaktadır (Erdoğan, Sever, & Atalay, 2011, s. 58). Belirli yüzdeliklerde mısır koçanı kavuzları veya arpa samanı eklenerek yapılan karışımların silajın kalitesi ve besleme değerini artırdığı belirlenmiştir (Özaslan Parlak & Ekiz, 2008, s. 96).

Genel olarak yağışın yetersiz olduğu tarım alanlarında nadas alanlarını azaltılmak buğdaygiller tercih edilmektedir. Oysa yemlik pancar üretimi yapılması durumunda dekara 2000 kg kuru madde elde edilmektedir. Buğdaygillerde ise 4 hasat sonucunda dekara 1300-1500 kg kuru madde ürettiği belirlenmiştir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021b). Hayvan pancarından elde edilen kuru maddenin yaklaşık %8-12 protein ve % 12'i selülozdur (Anonim, 2021b). Hayvan pancarı kuru tarımda tercih edilmesi durumunda ilk sulama çok önemlidir. Özellikle ekimden sonra yağış olmadığında çıkış için mutlaka sulama gereklidir. Bu yüzden genellikle ılıman iklimlerde üretimi yapıp, daha fazla verim elde edilmektedir. Ayrıca taban suyunun yüksek olduğu yerlerde hayvan pancarından iyi gelişim söz konusu değildir. Kumlu tınlı, süzek yeteri derede kireçli derin topraklarda gelişir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021b). Patatesin yetiştiği tüm topraklarda rahatlıkla yetişir (Anonim, 2021b). Gübre isteği fazla olan, hasadı elle ve makine kullanılarak yapılabilen bir yem bitkisidir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021b).

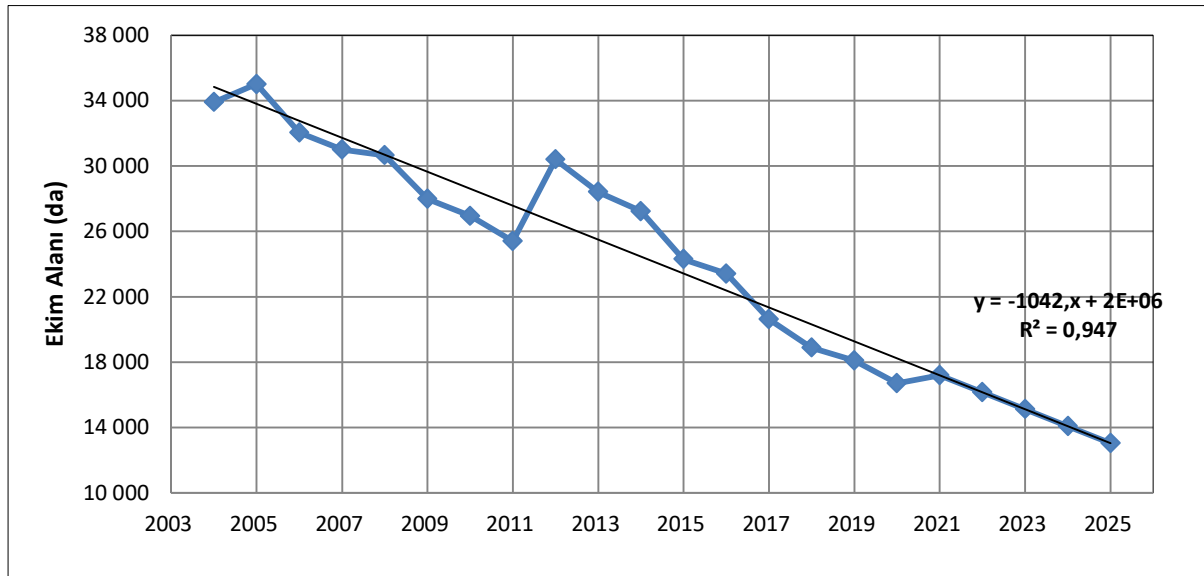
2020 yılı TÜİK verilerine göre; hayvan pancarı bitkisinin tohum amaçlı üretimi sadece Konya ve Kırşehir illerinde yapılmaktadır. Konya'daki tohumluk hayvan pancarı elim alanı 4500 dekadır. Fakat yeşil ot olarak 70 ilde yetiştirilmektedir. Türkiye de en çok hayvan pancarı üretimim yapılan bölge, Doğu Anadolu bölgesidir. Günümüzde azda olsa İç Anadolu başta olmak üzere diğer bölgelerde de üretimi başlanmıştır. Hayvan pancarı ekim alanı en çok olan ilk 5 il sırasıyla Van, Erzurum, Ağrı, Sivas ve Kars'tır (TÜİK, 2021). Türkiye'de 2020 yılı tarımsal destekleme ödemeleri kapsamında hayvan pancarı adı altında bir destekleme doğrudan verilmemektedir. Yem bitkileri desteği adı altında 17TL/da mazot, 4 TL/da gübre desteği ve 60TL/da Tek Yıllık Yem Bitkileri (Sulu/Kuru) desteği verilmektedir. Ayrıca Toprak Analizi Desteği (TL/Numune) 40TL, Katı Organik-Organomineral Gübre Desteği için 10TL ödenmesi, Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Desteği olarak da 35TL/da ödenmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021a). Bu çalışmada, Türkiye'de son dönemlerde hayvan pancarı üretim miktarı, ekim alanı, verimi, ortalama satış fiyatı ve uygulanan politikaların değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verilerinden ve konuyla ilgili sektör raporları ile diğer çalışmalardan faydalanılmıştır. Bu araştırma da ikincil veriler kullanılmıştır. Bu amaçla, 2004- 2020 yılları arasındaki, hayvan pancarı ekim alanı(dekar), üretim miktarı(ton), verim(kg/da) ve satış fiyatı(TL/kg) verileri kullanılmıştır. Araştırmada yöntem olarak Trend analizi yapılmıştır. Bu analizlerde 2004 ile 2020 yıllarına ait veriler kullanılarak, 2025 yılına kadar projeksiyonları gerçekleştirilmiştir. Ayrıca konu ile ilgili yapılmış olan diğer çalışmalar ve araştırmalar, sonuçların yorumlanmasında kullanılmıştır.

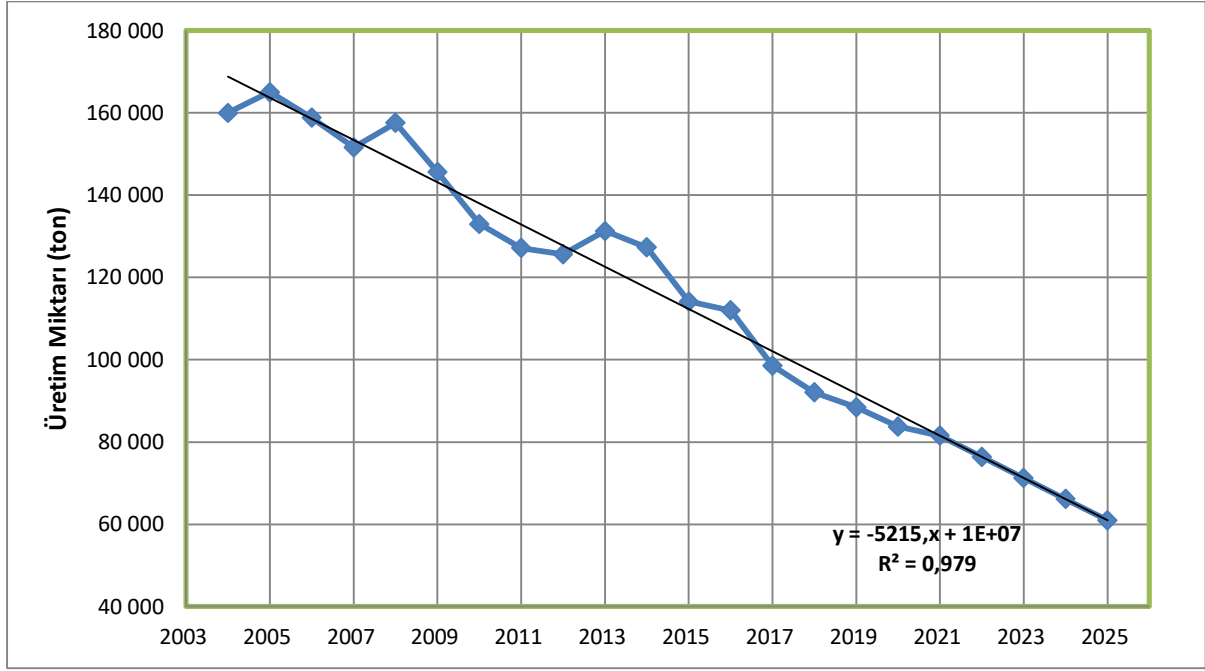
ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Hayvan pancarı ekim alanları Türkiye’de yıllara göre seyrini belirlemek ve gelecek projeksiyonunu tahmin etmek amacıyla 2004-2020 yıllarına ait TÜİK verileri kullanılarak, 2025 yılına kadar yapılan Trend analizi Şekil 1’de gösterilmektedir.

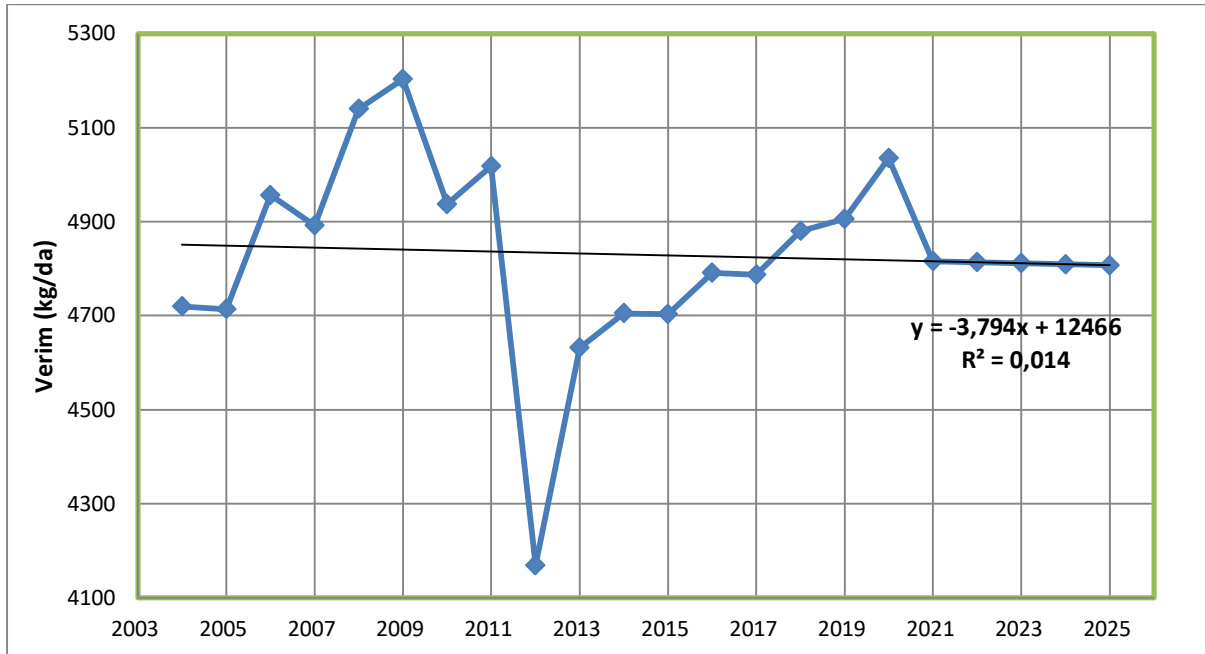
Şekil 1. Türkiye’de 2004-2020 Yılları Arasında Hayvan Pancarı Ekim Alanı (TÜİK, 2021)

Analize göre; Türkiye’de hayvan pancarı ekim alanlarında son 17 yıllık süreçte, yaklaşık %51 oranında düşüş meydana gelmiştir ve ortalama ekim alanı 26 526 dekar’dır. 2025 yılına kadar yapılan projeksiyon analizlerinde; Türkiye’de hayvan pancarı ekim alanlarının %94 regresyon katsayısı ile %22 oranında azalma eğiliminde olması beklenmektedir (TÜİK, 2021). Araştırılan dönem ve geleceğe yönelik olarak yapılan projeksiyon analizlerine göre Türkiye’nin hayvan pancarı üretim miktarı Şekil 2’de yer almaktadır.

Şekil 2. Türkiye’de 2004-2020 Yılları Arasında Hayvan Pancarı Üretim Miktarı (TÜİK, 2021)

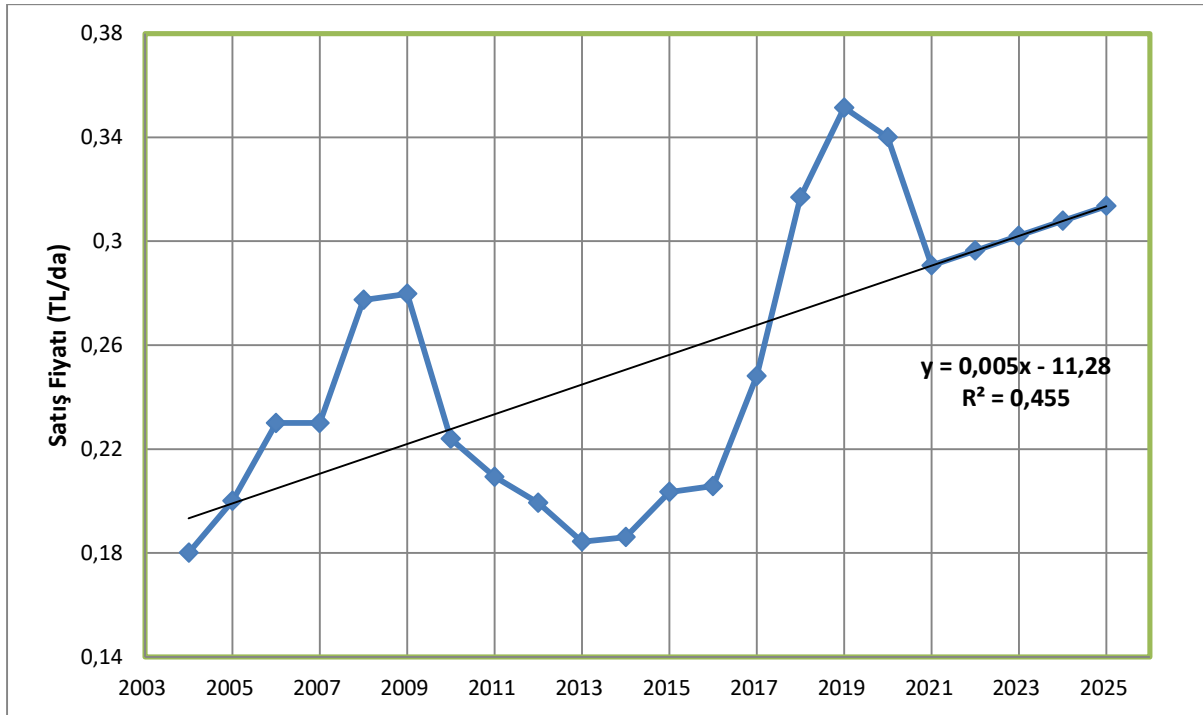
Elde edilen sonuçlara son 17 yılda üretimde yaklaşık %48 oranında azalma tespit gelmiştir. Bu süreçte ortalama üretim miktarı 127 752 tondur. Türkiye’nin hayvan pancarı üretim miktarının %97 regresyon katsayısı ile %27 oranında azalma olması beklenmektedir. Hayvan pancarı verim miktarının yıllara göre seyrini belirlemek ve gelecek projeksiyonunu tahmin etmek amacıyla 2004-2020 yıllarına ait veriler kullanılarak, 2025 yılına kadar hayvan pancarı verim değişim grafiği Şekil 3’te gösterilmektedir (TÜİK, 2021).

Şekil 3. Türkiye’de 2004-2020 Yılları Arasında Ortalama Hayvan Pancarı Verimi (TÜİK, 2021)

Türkiye'deki hayvan pancarı ekim alanları azalan verim dalgalı bir seydedir. Verilere göre son 17 yılda hayvan pancarı veriminde yaklaşık %7 oranında artış meydana gelmiştir ve

ortalama verim 4 834 kg/da'dır. Bu durum gelişen teknoloji ve sulama alanlarının artış göstermesi ile ilişkilendirilebilir. 2009 yılında verim en yüksek değerdedir. 2004-2009 yılları arasında verimde yaklaşık %10 oranında artış meydana gelmiştir. En fazla düşüş yaklaşık %17 oranında 2012 yılında meydana gelmiştir (TÜİK, 2021). Bunun nedeni; 2012 yılında normallerine göre yağışların hayvan pancarı tarımının en fazla yapıldığı bölge olan Doğu Anadolu Bölgesinde %5 oranında azalma gözlenmesidir. 2012 yılında ülkemizde en düşük sıcaklık 3 Şubat 2012 tarihinde -35°C ile Erzurum'da gerçekleşmiştir (MGM, 2014). Genel olarak üretim boyunca su isteği az olsada yağışlar olmadığında ilk sulama verimi önemli derecede etkilemektedir. Hayvan pancarının en çok yetiştiği yerler Van ve Erzurum illeridir. Yapılan trend analizi sonucuna göre; gelecek ilk 5 yılda hayvan pancarı veriminde %1 regresyon katsayısıyla %5 oranında azalma gerçekleşmesi beklenmektedir (TÜİK, 2021). Türkiye'de hayvan pancarı ortalama satış fiyatının yıllara göre seyrini belirlemek ve gelecek projeksiyonunu tahmin etmek amacıyla 2004-2020 yıllarına ait veriler kullanılarak, 2025 yılına kadar trend analizi yapılmış olup, Şekil 4'te gösterilmektedir. Trend analizine göre, hayvan pancarı fiyatları yaklaşık %45 oranında regresyon katsayısı ile artış eğiliminde olması beklenmektedir.

Şekil 4. Türkiye'de 2004-2020 Yılları Arasında Hayvan Pancarı Satış Fiyatı (TÜİK, 2021)

Türkiye'de 2004-2020 yılları arasında hayvan pancarı satış fiyatları genel olarak yükselen bir eğilim göstermiştir. Ele alınan 17 yıllık süreçte hayvan pancarı satış fiyatında yaklaşık %89 oranında artış gerçekleşmiş olup bu durumu yem bitkilerinin kullanımının artmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Ele alınan son 10 yıllık süreçte canlı hayvan sayısında (baş) %75 oranında artış meydana gelmiştir (TÜİK, 2021). Bu durum yem tüketiminin artmasına sebep olmuştur. Ayrıca piyasadaki Dolar ve Euro kurundaki dalgalanmalardan dolayı, hayvancılık sektöründe maliyetlerin artmasında etkileyen bir diğer faktördür (Özkan, 2020). 2004-2020 yılları arasında ortalama satış fiyatı yaklaşık 0,24 TL/da'dır. Türkiye'de ortalama satış fiyatında en fazla fiyat artışı 2019 yılında meydana gelmiştir. 2020-2025 arasındaki yılları

kapsayan projeksiyonda satış fiyatında %8 oranında artış meydana gelmesi beklenmektedir (TÜİK, 2021).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye gelecekte yem bitkileri konusunda kendine yeten bir ülke konumuna ulaştığında hayvancılık sektöründe yaşanan sorunlarda azalacaktır. Hayvancılık sektöründe gerçekleşen sorunların ortadan kaldırılması için verimi yüksek, maliyeti düşük ve birçok iklim koşulunda üretilen yem bitkilerin üretimi şarttır. Sürekli aynı bölgede ürün deseninde değişikliğe gidilmeden ve denemeden üretilen ideal ürüne ulaşamaz. Elde edilecek kaliteli kaba yem; ülkenin yem açığını kapatacak ve hayvancılığın gelişimine katkıda bulunacaktır. Hayvan pancarı üretimi ve ekim alanı azalmakta olan yem bitkilerindedir. Yapılan trend analizlerine göre; Türkiye’de hayvan pancarı ekim alanı ve üretiminde azalma, verim ve satış fiyatlarında artış beklenmektedir.

Son yıllarda verilen desteklerle yem bitkileri ekim alanlarında ve üretim miktarında önemli artışlar sözkonusu olmasına rağmen bu artışlar hayvan varlığının yeterli düzeyde beslenme ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde değildir. Artan hayvan sayısı kaba yeme duyulan ihtiyacı daha da arttırmıştır. Birçok buğdaygil yem bitkisi ile karıştırılarak tüketilen hayvan pancarı; elde edilen verim konusunda daha çok tercih edilmesi gereken bir yem bitkisidir. Bu yüzden ekim alanlarının yaygınlaştırılması, üretimin artırıcı politikaların izlenmesi ve üreticinin desteklenmesi gerekmektedir. Hayvan pancarının diğer yem bitkileri ile rekabet edebilmesi için yem bitkilerinde uygulanan kamusal politikaların daha fazla geliştirilmesi ve desteklemelerin artırılması gerekmektedir. Türkiye birçok yem bitkisi türünün üretilme potansiyeline sahiptir. Bu potansiyelden faydalanılması için, çiftçilerin yem bitkileri üretim teknikleri konusunda bilgilendirilmesi gerekmektedir. Bu araştırma yem bitkileri arasında sadece hayvan pancarının ele alması ve güncel verileri kapsamı açısından önem taşımaktadır. Bu araştırma karar vericilere ve tarımsal politika oluşumu sağlayanlar için faydalı veriler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Amasya Damızlık Sığır Yetiştiricileri Birliği. (1998). Yem Bitkileri. 04.07.2021 tarihinde https://www.amasyadsyb.org/public/docs/Amasya_DSYB_Yayin_019.pdf adresinden alındı

Anonim. (2021a, 06 29). Tarbigem. Yem Bitkileri, Hayvan Pancarı (Beta Vulgaris): <https://www.tarbigem.com.tr/urunler/yem-bitkileri/hayvan-pancari-beta-vulgaris> adresinden alındı

Anonim. (2021b, 06 29). Tarımdan Haber. Hayvan Pancarı Tarımı: <https://www.tarimdanhaber.com/tarim-ve-ziraat-bilgi-bankasi/hayvan-pancari-tarimi-h3328.html> adresinden alındı

Anonim. (2021c, 06 29). Kimin yemlik pancarlara ihtiyacı var ve neden, nasıl doğru şekilde yetiştirilir ve insanların yemesi mümkün mü? farm-tr.desiguspro.com: farm-tr.desiguspro.com/posadka/ogorod/drugie-rasteniya/svekla/dlya-chego-nuzhna-kormovaya-kak-vyraschivat.html adresinden alındı

- Avcı, M. (2019). Yem Bitkileri Yetiştiriciliğinde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. 4th International Anatolian Agriculture, Food, Environment and Biology Congress- CONGRESS BOOK, 457-460.
- Erdoğan, İ., Sever, A. L., & Atalay, A. K. (2011). Eskişehir Koşullarında Hayvan Pancarında Yem Verimleri ve Bazı Bitkisel Özellikler. Gıda ve Yem Bilimi - Teknolojisi Dergisi, 11, 57-63.
- Harmanşah, F. (2018). Türkiye'de Kaliteli Kaba Yem Üretimi. TÜRKTOB Dergisi(25), 9-13.
- MGM. (2014). 2013 Yılı İklim Değerlendirmesi . 04.08.2021 tarihinde T.C. ORMAN VE SU İŞLERİ BAKANLIĞI : <https://www.mgm.gov.tr/FILES/iklim/2013-yili-iklim-degerlendirmesi.pdf> adresinden alındı
- MGM. (2017). 2016 Yılı İklim Değerlendirmesi. 04.26.2021 tarihinde T.C.ORMAN VE SU İŞLERİ BAKANLIĞI,: <https://www.mgm.gov.tr/FILES/arastirma/yagis-degerlendirme/2016alansal.pdf> adresinden alındı
- Özaslan Parlak, A., & Ekiz, H. (2008). Ankara Koşullarında Bazı Yemlik Pancar (Beta vulgaris L. ssp.crassa Mansf.) Çeşitlerinin Verim ve Verim Öğeleri Bakımından Karşılaştırılması. TARIM BİLİMLERİ DERGİSİ, 14(2), 95-100.
- Özkan, U. (2020). Türkiye Yem Bitkileri Tarımına Karşılaştırmalı Genel Bakış ve Değerlendirme. TURKISH JOURNAL OF AGRICULTURAL, 1(1), 29-43.
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021a). Tarımsal Destekler. 02.20. 2021 tarihinde <https://www.tarimorman.gov.tr/Konular/Tarimsal-Destekler> adresinden alındı
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021b). Hayvan Pancarı. 05.05. 2021 tarihinde Konya İl Tarım ve Orman Müdürlüğü: <https://konya.tarimorman.gov.tr/Belgeler/liflet/hayvanpancari.pdf> adresinden alındı
- Tarım ve Orman Bakanlığı. (2021b). Yem Bitkilerinin Önemi. 04.07.2021 tarihinde Adana Tarım ve Orman Bakanlığı: https://adana.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlarimiz/yem_bitkileri.pdf adresinden alındı
- TÜİK. (2021). Tarımsal Ürün Fiyatları ve Üreti değerleri, Bitkisel Üretim Denge Tabloları, Bitkisel üretim İstatistikleri, Hayvancılık İstatistikleri. 04.08.2021 tarihinde Tarım-Veri tabanları-İstatistiksel Tablolar: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=tarim-111&dil=1> adresinden alındı

**KEYS'IN CILGINLIGI (MƏCNUNLIGI) İLE DOMRUL'UN DELİLİGİ
ARASINDAKI ANLAMSAL-ISLEVSEL BAĞLANTI**

**QEYSİN MƏCNUNLUĞU İLƏ DOMRULUN DƏLİLİYİNİN SEMANTİK-
FUNKSIONAL BAĞLILIGI**

**SEMANTIC-FUNCTIONAL CONNECTION BETWEEN THE MADNESS
(MƏCNUNLIĞI) OF KEYS AND THE MADNESS OF DOMRUL**

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
AMEA Folklor Enstitüsü

ÖZET

Nizami'nin "Leyli ve Mecnun" adlı eseri de dahil olmak üzere çok sayıda yazılı kaynağa göre, Orta Çağ'ın başlangıcında İslam Arabistan toplumunun sevginin ne olduğunu anlamadığı gerçeğiyle tek bir şey haklı çıkarılabilir. Ancak M.Ö.'de ortaya çıkan "Kitabi-Dada Korkut" sözlü geleneğinin "Dukha goja oğlu Deli Domrul" boyu, ilk aile ilişkilerinin aşk üzerine kurulduğunu ve güçlü sütunlar oluşturduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatır. Allah'ın işine karışan ve "ölüm meleği" (daha sonra Azrail şeklinde) ile karşı karşıya kalan Deli Domrul, günahlarının affı karşılığında bir hayat daha ödemek zorunda kalır. Bir anne babanın çocuğuna olan sevgisinin donukluğu, tersine çocuğun anne babasına olan sevgisinin yokluğu, de olayların Türk "baba kültü"nden önceye dayandığını göstermektedir. Çünkü Deli Domrul'un anne ve babası çocuklarının ölümüyle hemfikirdirler dünyanın tadını çıkarsalar ve son dairenin eşiğine gelseler de onun hayatta kalması için hayatlarını feda etmezler. Buna karşılık, oğul ebeveynlerine kayıtsızlık gösterir - tatlı ruhu için her ikisinin de ölümünü kabul eder. Ancak evlilik ilişkilerine gelince, aynı saikle Yunan mitolojisinden farklı bir tabloyla karşılaşırız. Deli Domrul'un eli, her şey bittikten sonra hayat boyu yoldaşına veda etmek için Tanrı'dan bir mühlet ister. Genç bir ailenin aşk üzerine kurulduğu ve özellikle bir kadın için kocasının yokluğunda bir başkasıyla bir yastıqa baş koyması ölümle eşdeğer olduğu karı koca arasındaki diyalogdan anlaşılmaktadır. Böylece Deli Domrul şöyle dedi: "Gözlerin gibi seviyorsa evlen! İki çocuğu yetim bırakma!" Kadın, erinin teklifini ciddi bir itirazla karşılar, başka bir erkekle öpüşmek ve sevişmek yerine onunla ölmeyi tercih eder.

Anahtar Sözcükler: Mecnun, Deli Domrul, can verme güdüsü, Azrail, destan, mesnevi, aşk, hayat, ölüm.

XÜLASƏ

Çoxsaylı yazılı mənbələrə, o cümlədən Nizaminin «Leyli və Məcnun» məsnəvisində əsasən yalnız bir cəhətə haqq qazandırmaq olar ki, orta əsrlərin başlanğıcında İslam Ərəbistanında cəmiyyət məhəbbətin nə olduğunu anlamırdı. Lakin «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznaməsinin eramızdan əvvəlki çağlarda yaranan «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul» boyunda ilkin ailə münasibətlərinin məhəbbət üzərində qurulub möhkəm sütunlar əmələ gətirdiyinin geniş təsviri verilir. Tanrının işinə qarışıb «ölüm mələyi» (sonrakı variantlarda Əzrayıl şəklinə düşmüşdür) ilə qarşı-qarşıya gələn Dəli Domrul günahının bağışlanması üçün öz canı əvəzinə başqa can ödəmək məcburiyyətində qalır. Boyda ata-ananın övladına, eləcə də əksinə, övladın ata-anasına sevgisinin sönüklüyü göstərir ki, hadisələr türkün «atalar kultu»ndan daha əvvəlki dövrə aiddir. Çünki Dəli Domrulun valideynləri övladlarının ölümü ilə razılaşır, dünyanın ləzzətini alıb son mənzilin astanasına çatsalar da, quru canlarını onun yaşaması yolunda qıyırlar. . Öz növbəsində oğul da doğma ata-anasına laqeydlik nümayiş etdirir – öz şirin canına görə hər ikisinin ölümünə razılaşır. Lakin ər-arvad münasibətinə gələndə eyni motivli yunan miflərindən fərqlənən başqa mənzərə ilə rastlaşırıq. Dəli Domrulun əli hər şeydən üzüləndən sonra ömür-gün yoldaşı ilə vidalaşmaq, halallaşmaq üçün tanrıdan möhlət istəyir. Ərlə arvadın dialoqundan aydınlaşır ki, gənc ailə sevgi əsasında formalaşmışdır və xüsusilə qadın tərəf üçün ərinin yoxluğundan sonra başqası ilə bir yadığa baş qoymaq ölümə bərabərdir. Belə ki, Dəli Domrulun: «*Gözün kimi seversə, Sən ana varğıl! İki oğlançığı öksüz qomağıl!*» - təklifini qadın ürək yanğısı və ciddi etirazla qarşılayır, onunla birlikdə ölməyi digər kişi ilə öpüşməkdən, cinsi əlaqəyə girməkdən üstün tutaraq bildirir: «*...Bir yastıqda baş qoyub əmişdigim, Qarşu yatan qara tağları Səndən sonra mən neylərəm?*

Açar sözlər:Məcnun, Dəli Domrul, can əvəzinə can vermə motivi, Əzrayıl, dastan, mesnevi, eşq, həyat, ölüm.

ABSTRACT

According to numerous written sources, including Nizami's Leyli ve Majnun, only one thing can be justified by the fact that at the beginning of the Middle Ages, Islamic Arabian society did not understand what love was. However, the "Dukha goja oğlu Deli Domrul" clan of the "Kitabi-Dada Korkut" oral tradition, which emerged in BC, explains in detail that the first family relationships were founded on love and formed strong pillars. Deli Domrul, who interferes in God's business and is confronted with the "angel of death" (later in the form of Azrael), has to pay another life for the forgiveness of his sins. The dullness of a parent's love for their child, on the contrary, shows that the child's love for his parents predates the Turkish "father cult". Because Deli Domrul's parents agree with the death of their child, they do not sacrifice their lives for his survival, even if they enjoy the world and come to the threshold of the last circle. In turn, the son shows indifference to his parents - he accepts the death of both for his sweet soul. However, when it comes to marital relations, we encounter a different picture from Greek mythology with the same motive. Deli Domrul's hand asks God for a respite to say goodbye to his lifelong comrade after everything is over.

It is understood from the dialogue between husband and wife that a young family is built on love and especially for a woman to lay her head on a pillow with another in the absence of her husband is tantamount to death. So Dali Domrul said: "If you love like your eyes, get married! Do not orphan two children!" The woman takes his offer with a serious objection, preferring to die with another man instead of kissing and having sex with him.

Keywords: Majnun, Deli Domrul, the instinct to die, Azrael, epic, masnavi, love, life, death.

NİZAMİNİN MƏSNƏVİLƏRİNİN ƏSAS MƏNBƏLƏRİ

Nizami məsnəvilərinin mənbələrindən danışanda iki qaynaq diqqət mərkəzinə çəkilir:

Birincisi, folklor, xüsusilə şifahi şəkildə ağızlarda gəzib-dolaşan əfsanə və rəvayətlər;

İkincisi, yazılı ədəbiyyat – ərəb və fars dillərində yazılan əlyazma kitabları.

Hansının üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı mübahisə son illərədək davam edir. Məsələn, tədqiqatçılar "Leyli və Məcnun" məsnəvisini yazarkən şairin istinad etdiyi mənbələr haqqındakı qənaətləri dörd istiqamətdə ümumiləşdirirlər:

Birincilər, bəzi motivlərin şifahi xalq yaradıcılığından gəldiyini tam inkar etməsələr də, Nizaminin epik məsnəvinə yazılı mənbələrə söykənərək qələmə aldığı iddia edirlər (Bertels E.E., Kraçkovski İ.Y., Jirmunski V.A. və b.);

İkincilər, süzət xəttindəki hadisələrin folklorla bağlılığına şübhə ilə yanaşırlar (Əliyev Q., Əliyev R. və b.);

Üçüncülər, əsərin yazılı mənbələrlə əlaqəsini görməməzliyə vurub şairin ancaq folklor qaynaqlarından istifadəsini qəbul edirlər (Şirvani Y. Xalisbəyli T., Sasani H. və b.);

Dördüncülər, Nizaminin hər iki mənbəyə eyni dərəcədə böyük əhəmiyyət verdiyini, həm xalq əfsanələrini, həm də yazılı abidələri saf-çürük edərək əsərinin kompozisiyasının qurulmasında tikinti materialına çevirdiyini irəli sürürlər (Araslı H., Azadə R., Baxşəliyeva G., Yusifov X. və b.)

Doğrudur, tədqiqatçıların əksəriyyəti şairin ərəb və fars dilli mənbələrdən qidalandığını xüsusi vurğulayırlar. Hətta E.Bertels ikinci qaynağın poemanın yaranmasında əsas rola malikliyi təsdiqləməyə çalışır. Nizami əsərində təsvir etdiyi bəzi epizodların hardan gəldiyini açıqlamasaydı, deyilənlərin mütləq şəkildə qəbulu şübhə doğurmazdı. Lakin zəmanəmizə gəlib çatan ərəbdilli əlyazmalarla epik məsnəvinin müqayisəsi çoxlarını bu qənaətlərə ehtiyatla yanaşmağa vadar edir. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu özünü doğrultmur. Çünki hər bir böyük və qüdrətli imperiyada çoxsaylı xalqlar yaşasalar da, onları çox hallarda ümumi din, ümumi yazı dili birləşdirsə də, mədəniyyət amillərini kökdən gələn ayrı-ayrı adət-ənənələrdən, məişət faktorundan, torpaqla, qanla keçən cəhətlərdən, milli ruhdan ayıraraq bir qazanda qaynatmaq hər hansı bir qüvvənin imkanı xaricində olmuşdur. İslam dünyasında ümumi prinsiplərin, məsələn, ədəbiyyatda forma əlamətlərinin bir-birinə keçməsi danılmazdır. Əruz vəznə ərəb şeirindən bütün müsəlman xalqlarına miras qaldığı kimi. Ənənə və varislik məsələsində də ancaq mədəni əlaqələr zəminində incəsənətin, musiqinin bir-birinə yaxınlaşması, birinin digərinə təsiri mümkündür. Lakin ərəb xilafəti dövründə mühüm, özül sayılan dil amili (çünki «Quran» ərəbcə yazılmışdı) belə uzun müddət mütləq şəkildə qorunub saxlanmamışdı, əvvəl fars, sonra türkün xeyrinə güzəştə gedilmişdi və bütün bunlar «ərəb-müsəlman sinkretik mədəniyyəti»nin tükədən asılılığını göstərirdi. Ərəbin hakimliyinin ən qüdrətli çağlarında

Mədinədə yaşayıb-yaradan, öz ata-baba yurdundan tamamilə uzaq düşən Musa Şəhəvət, İsmayıl ibn Yasərin yaradıcılığında da öz kökünə və soyuna bağlılığı əsaslandırın faktlar aşkarlanmışdır. Halbuki hər iki sənətkarın dövrümüzə ancaq bir neçə seçmə şeiri gəlib çatmışdır və onlara təsadüfi olaraq orta əsrlərin başlanğıcına aid təzkirələrdə «əl Azərbaycani nisbəsi» möhürü vurulmamışdı.

Ümumiyyətlə, Şərqdə «Leyli və Məcnun» əfsanəsinin X yüzillikdə yarandığını irəli sürürlər. Həmin çağadək ərəb mühitində Məcnun, ya da Qeys adlı bir, yaxud bir neçə şairin aşiqanə qəzəllər yazıb ürəklərə yol tapmaq arzusuna düşdüyündən geniş bəhs olunur. Çox hallarda onun hər bir beytinin qəribə əhvalatlardan meydana gəldiyi iddia edilir, bu səbəbdən də xalq arasında adına əfsanələr düzülüb-qoşulması göstərilir. Y.E.Bertels, V.A.Jirmunski, İ.Y.Kraçkovski, H.Araslı, A.Rüstəmzadə, R.Əliyev, X.Yusifov, Q.B.Baxşəliyev kimi alimlər müxtəlif mənbələrə əsaslanıb Məcnunun tarixi şəxsiyyət olması ilə razılaşırlar. Şair Qeys, yaxud Məcnun barədə ancaq ölümündən iki yüz il keçəndən sonra – IX, X əsrlərdə salnamə və təzkirələrdə məlumat verilməyə başlanmışdır. İ.Y.Kraçkovski və E.Bertels bildirirlər ki, Məcnun VII əsrin sonlarında Ərəbistanda yaşamışdır, əsrlərinin üslub və məzmunu Uzra qəbiləsi söz sənətkarlarından Qeys ibn Zərihin (68/687-ci ildə ölmüşdür) Lubnla, Cəmilin (VI əsrin ikinci yarısı və VII əsrin başlanğıcında yaşamışdır) Busaynla, Urvın (40/660-82/701-ci illərə yaxın) Afrla qarşılıqlı sevgisinə həsr olunan poetik irslə səsleşirdi. Məcnunun şeirlərində aşiqin ayrılıq, vüsəl, həsrət dolu duyğuları, uğursuz, nakam olsa da, sədaqətli məhəbbətinin Leyli adlı lirik qəhrəmanla bağlanması çoxsaylı əfsanələrin yaranıb geniş yayılmasına təkan vermişdir.¹ **Bu mövzunun ilk olaraq yazılı ədəbiyyata, daha dəqiq desək, epik poeziyaya Nizami tərəfindən gətirildiyi birmənalı şəkildə bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilir.**

Nizami məsnəvisinin folklorla əlaqəsini görməməzliyə vuran R.M.Əliyevin qənaətləri həqiqətdən ona görə uzaqdır ki, istinad etdiyi ərəb mənbələrindəki əsərlər məhz xalq arasında gəzib-dolaşan əfsanə və rəvayətlərin yazıya alınmış variantlarıdır.

Maraqlıdır ki, əks mövqedə duranlar da eyni şövqlə yazılı mənbələrin rolunu danırlar. T.Xalisbəyli və Ç.Sasani² də təxminən bu fikirdədirlər. Birincinin qənaətlərində Nizami poemasının mənşəyi Babil yazılarına bağlasa da, ikincidə izləri «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznaməsində axtarılıb maraqlı nəticələr əldə edilsə də, son nəticədə əsas fikir ona yönəlir ki, «şair belə bir qüdrətli dastanı yaradarkən, ilk dəfə misilsiz sənət əsərini incələyərkən şifahi xalq ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan folkloruna arxalanmışdır».³

Məsələyə dar çərçivədən baxanda görünüş də yarımçıq alınır. Nizami poemasının mövzusunu ərəb mühitində yaranan əfsanələrdən götürdüyü danılmaz faktdır. Lakin yığcam struktura malik əhvalatın geniş təsvirlər, dialoqlar, həyata və cəmiyyətin qanunlarına baxışlar, insani və qeyri-insani münasibətlər, duyğu və düşüncələr, iki müxtəlif ailənin qarşılaşması, məişət detalları, nəhayət, zaman və məkan əlaqəsi, ardıcılığı gözlənilməklə canlandırılmasında, sözsüz ki, şair yerli materiallardan daha çox faydalanmışdır. Ona görə də «Leyli və Məcnun»un necə yarandığını bu iki amilsiz düzgün müəyyənələşdirmək çətinidir.

H.Araslıdan tutmuş A.Rüstəmzadəyə qədər əksər nizamişünaslar məsələyə bu prizmadan yanaşmışlar. Razılaşmayanlar, başqa mövqedən fikir söyləyənlər yenə tapılıb. Bizə elə gəlir ki, mübahisələrə son qoymaq üçün ancaq bir üsul mövcuddur: irəli sürülən müddəalara poemada şairin öz münasibətini aydınlaşdırmaq.

¹ Бах: Крачковский И.Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Изб. сочинения., том II, М.-Л., 1956, с. 591-596; Е.Э.Бертельс. Источники "Лейли и Меджнун" Низами. – В кн. Избранные труды. Низами и Физули. – М., 1962, с. 266-275

²Sasani H. Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması. Namizədlik dissertasiyası. – Bakı, 1970 (Azərbaycan EA-nın kitabxanasında saxlanılır).

³Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. – Bakı, 1991, s 108

Dövrünün epik şeir ənənəsinə uyğun olaraq Nizami əsərlərinin əsas mövzusunun Şərqi xalqlarının uzaq tarixindən götürmüş və müraciət etdiyi çağın nağıl, əfsanə yaddaşındakı izlərini bilicilərdən dinləməklə yanaşı, yazılı mənbələri də diqqətlə öyrənmiş, əlindən tutan, ilhamını pərvazlandıran müəlliflərin adlarını hörmətlə çəkmişdir, bəzən də razılaşmadığı məqamlardan bəhs açmışdır. Lakin nədənsə «Leyli və Məcnun» poemasının başlanğıcında mövzunun xalq arasında geniş yayılmasına dəfələrlə toxunsa da, özündən əvvəlki yazılı mənbələrin üstündən sükutla keçmişdir, müəyyən epizodların təsvirində isə müraciət etdiyi kitablara ancaq dolaylı yollarla işarələr vurmuşdur.

Nizami əsərin yazılma səbəblərindən bəhs açanda hətta material azlığından, əlinin təkə xalq söyləmələrinə çatmasından şikayətlənərək deyirdi ki:

*Həddindən artıq bəzək vurmaq da,
Rəvayətin üzünü korlayır.⁴*

Və eşitdiyi əfsanələri xalqın yaratdığı şəkildə nəzmə çəkməyi özündən yersiz əlavələr uydurmaqdan üstün tuturdu.

Böyük sənətkar Şirvan hökmdarı Axsitandan “Leyli və Məcnun” mövzusunda əsər yazmaq sifarişini bir neçə səbəbdən tərəddüdlə qarşılamışdı. Onlardan ən mühümü qədim əfsanə haqqında özündən əvvəl tutarlı söz deyilməməsi, daha doğrusu, yazılı mənbələrdən istədiyi materialları tapa bilməməsi idi. İlk baxışda düşünürsən ki, tədqiqatçıların poemanın qida mənbəyi kimi göstərdikləri çoxsaylı kitablardan Nizami xəbərdar olsaydı, bu misraları dilinə gətirməzdi:

*Heç kəs bu kədərli [mövzunun] ətrafına dolanmamışdır.
Şair, onu nəzmə çəkməkdən qaçmış,
(Ona görə də) nəhayət, dastan deyilməmiş qalmış.⁵*

Belə qənaət oyanır ki, Nizami “Leyli və Məcnun” rəvayətinin ancaq ona qədər poemalaşmamasından danışır. Lakin bir qədər sonra öz gücünə inandığını etiraf edəndə bildirir ki:

*Bütün imkanların yoxluğu ilə
Əsərin lətafətini o yerə çatdıram ki,
Şah həzrətləri onu oxuyarkən,
Yoluna saf gövhər səpsin...⁶*

Şair doğrudanmı “imkanların yoxluğu”na baxmayaraq qəmli eşq dastanını təkə ağızlarda gəzib-dolaşan şifahi rəvayətlərə əsaslanmaqla ərsəyə gətirmək istəyirdi? Adamın inanmağı gəlmir ki, o, yaşının cavanlıq və müdriklik çağında seçdiyi mövzu ilə bağlı yazılı materialları əldə edib faydalanmaqdan boyun qaçırırsın. Axı Nizami qocalanda, sağlamlığını itirəndə belə “İsgəndərnamə” kimi nəhəng əsərinə dair çoxsaylı kitabları diqqətlə nəzərdən keçirdiyini etiraf edirdi. Deməli, şair Məcnun haqqındakı əlyazmalarla tanış idi – sadəcə olaraq eşitdiyi şifahi məlumatlarla orada yazılanlar üst-üstə düşdüyündən ya onları tutarlı mənbə saymır; ya da həmin kitablardakı baş obrazla öz ələmində yaratdığı Məcnun arasında böyük fərq görürdü, ona görə də başlanğıcda xatırlamağa lüzum bilmirdi. Ola bilsin ki, ərəb dilli mənbələrlə birbaşa deyil, dolaylı yolla – dostlarının söyləmələri vasitəsiylə tanış olmuşdu. Hər halda şairin həyatının məlum məqamları öz əsərlərinə əsasən üzə çıxarıldığını nəzərə alıb bütün yazdıqlarına inansaq, “Leyli və Məcnun”un bir neçə yerində adını çəkmədiyi söz sənətkarlarının əsərlərinə istinad etdiyinə eyham vurduğu görünür. Ümumiyyətlə, Nizaminin süjetqurma ustalığından xüsusi danışmaq lazım gəlir. Ona qədərki epik şeirdə daha çox didaktik hekayəçilikdən və ayrıca götürülmüş bir qəhrəmanın həyatının düzxətli təsvirindən istifadə olunurdu. Nizami süjeti qollu-budaqlı verməklə, bir-birindən seçilən obrazlar

⁴ Nizami. Leyli və Məcnun, s. 36.

⁵ Yəni orada, s. 37.

⁶ Nizami. Leyli və Məcnun, s. 37.

silsiləsini vahid əsər içərisində əritməklə yanaşı təhkiyəçilik funksiyasını üçüncü şəxslə (özü ilə) məhdudlaşdırmır, yeri gələndə əhvalatları qəhrəmanlarının dilindən təsvir edir, eləcə də öz təsvirçilik rolunu çoxsaylı informatorlarla – kənar nağılçılarla bölüşürdü. Onun dövründə epik ənənədə ən geniş yayılmış forma müxtəlif əhvalatları süni yolla bir süjet daxilində birləşdirmək idi. Şərqi "1001 gecə" kitabında "Şəhriyar-Şəhrizad" əhvalatı məhz ərəb mühitində uydurularaq hind, İran, ərəb və türk xalqlarının müstəqil nağılları bir mətn, daha doğrusu, vahid süjet məkanında birləşdirilmişdi. "1001 gecə"nin sınaqdan çıxmış təcrübəsindən bütün sənətkarlar istifadə edirdi. O cümlədən Nizami də "Yeddi gözəl"də həmin strukturun daha yaradıcı şəkildə faydalanacaqdı. Şair "Leyli və Məcnun"da özünəməxsus yolla gedir və süjet ardıcılığını poemadakı müəyyən əhvalatları kənar informatorların adına çıxırdı. "Leyli və Məcnun"u diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın görünür ki, o, əvvəlinci fəsilləri bir ozan, dastançı kimi özü təsvir edir, Məcnunu tam yetişdirib ərəyə gətirəndən sonra isə bir neçə səbəbdən kənar nağılçıları köməyə çağırır. Birincisi, ona görə ki, oxucular əsərin hamıya tanış hekayətlərdən törədiyini görsünlər. İkincisi, reallığına, gerçəkliyinə inansınlar. Üçüncüsü, epizodlararası rabitə, bağlantı təmin edilsin. Bu səbəbdən də Nizaminin təsvirçi köməkçilərini bir neçə qrupa ayırmaq olar:

a) ümumiyyətlə, şair söz sənətkarını, o cümlədən özünü nəzərdə tutub məcazi nağılçı, söyləyici obrazı yaradır;

b) istifadə etdiyi konkret yazılı mənbəni nişan verir;

v) nəhayət, şifahi söyləmələrə əsaslandığını bildirir.

Bəzən şair hadisənin mənbəyini obrazlı şəkllə salıb naməlum kənar şəxsə ünvanlayır, konkretlikdən çox uzaq olur və həmin nəqletmə formasından bədii priyom kimi istifadə edir:

Bu xəzinənin xəzinə açanı

Sinə xəzinəsinin qapısını belə açır.⁷

deyərkən Nizaminin heç kimi nəzərdə tutmadığı, öz təxəyyülünün məhsulu olan müxtəlif səpkili epizodları poemanın ümumi axarına qatmaqla bütöv struktur qurmaq məqsədi daşdığı göz qabağındadır. Bölmədən bölməyə (epizoddan epizoda) keçdikcə onun xəyali nağılçıları, daha doğrusu, informatorları, təsvirçiləri də dəyişir. Şair sanki sehri bir aləmin sakinlərini dilə gətirir:

Bu sazın ərğənunununu (orqanını) çalan

Pərdədən belə ahəng çıxarır.⁸

Məna gövhərini dənizdən çıxaran

Dodağından belə gövhər səpmiş ki...⁹

Sanki Nizamiyə belə bir sualla müraciət olunur: "Leyli və Məcnun"u yaradan söz sənətkarları kimlərdir?" Şair də cavab verir ki, "xəzinənin xəzinə açanı", "sazın ərğənunununu (orqanını) çalan", "məna gövhərini dənizdən çıxaran"lardır. Onun informator köməkçilərindən biri də dünyagörmüş el ağsaqqallarıdır. Elə bir əsəri yoxdur ki, onların şirin söhbətlərini dinlədiyini yada salmasın. "Leyli və Məcnun"da "Bağdadlı Salamın Məcnunun görüşünə gəlməsi" əhvalatı "Söz bilicisi belə xatırladır ki..."¹⁰ misrasıyla başlanır. Burada sinəsində şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini yaşadan nağılçılara üz tutduğu şübhəsizdir. Şair bir sıra epizodları xalq yaradıcılarından dinlədiyini dəfələrlə etiraf edir:

Əfsanə yaradan xəbər sahibi

Bu hekayə barədə belə xəbər verir.¹¹

⁷ Nizami. Leyli və Məcnun, s. 113.

⁸ Yenə orada, s. 118.

⁹ Yenə orada, s. 129.

¹⁰ Yenə orada, s. 200.

¹¹ Yenə orada, s. 15.

Nizaminin bilicilərin, sənədçilərin el arasında böyükdən kiçiyə hamı tərəfindən yaxşı tanınmış barmaqla nişan verildiyini nəzərə çatdırması folkloru yüksək qiymətləndirməsindən irəli gəlirdi. Azərbaycan türklərinin dilində «barmaqla göstərmək» ifadəsi bu gün də ancaq müsbət anlamda işlənir. Həmişə barmaq o adama tuşlanır ki, xeyrə, şərə yarayır, ağıllı məsləhətləri ilə ad-san çıxarır. Bu ifadə ola bilsin ki, başqa dillərdə mənfi anlamda anılır.

Məsələn, farslarda barmaqlar əxlaqsızlara, əliəyriyə doğru dikilir. Nizamidə isə:

*Söz söyləyənlərin barmaqla göstəriləni
Bu hekayəni belə sona çatdırır.¹²*

Onu da vurğulayaq ki, bu nəqletmə forması bütün fəsillər üçün məcburi və ənənəvi xarakter daşımır. Nizami əhvalatların çoxunu birbaşa müəllif təqdimatıyla, yəni öz təxəyyülünün məhsulu kimi söyləyir. Bir neçə fəslin başlanğıcındakı istinadların, ilk növbədə, bu səbəbdən xüsusi şərhə ehtiyacı vardı. Bunları göstərilən şəkildə verməklə bəlkə də şair poemanın rəsmi hissəsində qaynaqlardan danışanda əmələ gələn boşluğu doldurmaq istəmişdi. Diqqət yetirsək, açıq-aydın görürük ki, "Leylinin xəyalına Məcnunun şikayəti" epizodunda əfsanədən, yaxud mənbədən gələn heç bir əlamət yoxdur. Şair əsas qəhrəmanın hiss və duyğularını daxili monoloqla təqdim edir. Nədənsə, bu parçanı da kənar "təsvirçi"yə – informatora ünvanlayır:

*Bu təzə əhd gəlininin [dastanın] bəzəkçisi,
Bu kəcavəni belə gılvaləndirmişdir ki...¹³*

Təqdim olunan misalların hər birinin əsərdə öz funksiyası var və mətn strukturunun elementlərindən biri kimi müxtəlif motivlər arasında daxili rabitə, bağlantı qurur. Çox ehtimal ki, heç birinin arxasında konkret şəxs durmur – üslubi füsurlardır. Lakin poemanın bir neçə yerində "informator" məcazi mənada deyil, gerçək söyləyici, yaxud əhvalatın müəllifi tək təqdim edilir. Onun adı çəkilməsə də, yurdu, soyu açıqlanmaqla kimliyini müəyyənləşdirmək imkanı yaradılır. Belə ki, şair "Məcnunun atasının oğlunu görməyə getməsi" fəslini hansı mənbədən götürdüyünü göstərərək yazır:

*Fars oğlu fəsahtli [şirindil] dehqan,
Ərəbin əhvalını belə xatırlayır ki...¹⁴*

Burada heç bir mübaligə, yaxud məcazilik yoxdur, hansısa fars mənşəli və şair təbiətli, ola bilsin ki, ata-babadan qalma peşəsi dehqan olan müəllifə istinad edilir. "Nəğmələr kitabı" ("Kitab al-aqani") əsərindəki "Banu Əmir tayfasından olan Mədinə haqqında hekayət" ilə ərəb əfsanəsini əsaslı şəkildə yazı yaddaşına göçürən Əbu-l-Fərəc əl-İsfahani (284/897-356/967) haqqındakı bəzi əlamətlər deyilənlərlə üst-üstə düşür. O, fars əyalətlərinin birində dünyaya gəlmiş və ömrünün çox hissəsini ərəb şairi haqqında məlumatlar toplamağa həsr etmişdir.

Nizami "Leylinin ərə getməsindən Məcnunun xəbər tutması" fəslində informatorun həyatı ilə bağlı başqa tutarlı fakta işarə edərək yazır ki:

*Bağdadın o müdrək söz ustadı,
Sözün sirrini belə açmışdır ki,
O zəncirini qırmış eşq dəlisi...
Hara gəldi, gəzirdi.¹⁵*

Görəsən, şair kimi nəzərdə tutur? Olmaya İbn Kütaybdan (213/828-276/889) bəhs açır? Y.E.Bertels yazır ki, o, Mərv şəhərində dünyaya gəlsə də, ömrünün əsas hissəsini Bağdadda müəllimliklə keçirmiş və orada özünün məşhur "Kitab əş şir və-ş-şüara" ("Şeir

¹² Yenə orada, s. 247.

¹³ Yenə orada, s. 138

¹⁴ Nizami. Leyli və Məcnun, s. 141

¹⁵ Yenə orada, s. 135

və şairlər kitabı”) əsərini tamamlamışdır.¹⁶ Əbü-l-Fərəc də İsfahanda doğulsa da, təhsil illərindən başlayaraq Bağdadda yaşamış və orada da dünyasını dəyişmişdir. Məcnun haqqında ilk yazılı mənbələrin hər iki müəllifi Nizami dövründə “Bağdadın müdrik söz ustadı” kimi xatırlana bilərdi. Lakin mənbələrdə ikincinin ulu babalarının bağdadlı olması barədə faktın aşkarlanması Nizaminin burada da Əbü-l-Fərəc İsfahanidən bəhs açdığını aydınlaşdırır. G.Baxşəliyeva Misirdə çap olunan qədim bir əlyazma kitabına əsasən göstərir: “Göstərilir ki, o İsfahanda anadan olmuşdur, onun ulu babaları Bağdadda yaşamışdır”.¹⁷

Eləcə də Nizami yazılı mənbələrdən faydalandığını poemanın son fəsilərində («Leylinin vəfatından Məcnunun xəbər tutması») açıq-aşkar bildirdi:

Bu məşhur *misalı yazıya alan*

Əhvalatı *tabloya belə yazmışdır*.¹⁸

Şair «Bağdadlı Salamın ikinci dəfə Məcnunun yanına gəlməsi» əhvalatının da konkret ünvanını yazılı mənbələrlə bağlayırdı:

Eşqbazlığın tarix yazanı,

Ərəb yazularından belə deyir.¹⁹

Beləliklə, Nizaminin özünün aşkarlamalarından sonra heç bir tədqiqatçının haqqı yoxdur ki, onun bu və ya digər mənbəyə üz tutmasına, yaxud tutmamasına etirazını bildirsən.

Şərqsünaslıqda «Leyli və Məcnun»un yaranıb yazıya alınması problemi elmi təsdiqini tapdığı dövrdə, nədənsə, T.Xalisbəyli əsassız olaraq məcnunluğun tarixini İslamdan əvvələ aparıb qəribə mülahizələr irəli sürür və: «Şübhəsiz, biz də bir çox başqa müəlliflər kimi, Məcnunun tarixi şəxsiyyət olmasına qətiyyənlə inanmırıq. Çünki bu mövzunun çox qədimlərdən, eramızdan əvvəl (?) mövcud olması məlumdur²⁰ - hökmünü çıxarıb keçən əsrin 40-cı illərində qələmə alınmış bir məqaləyə söykənərək bildirir ki, «Y.Z.Şirvani bir sıra ağılabatan mülahizələrə əsasən «Leyli və Məcnun» mövzusunun bizim eradan əvvəl qədim Babilistanda əmələ gəldiyini, sonra Azərbaycana keçərək geniş yayılıb formalaşdığını, daha sonra Orta Asiya ərazilərinə yayıldığını qeyd edir». ²¹ Burada hər iki alimin məsələləri dolaşmış saldıqları göz qabağındadır. Görünür, əvvəl onlar, ümumiyyətlə, məhəbbət mövzusunun dünya ədəbiyyatında işlənməsinə tarixilik baxımından ekskursiya etmək istəmişlər. Lakin bu halda da mənşəyini Babilistanda məhdudlaşdırıb bir nöqtədə dondurmaqla labirintə düşmüşlər. Əslində Nizaminin meydana atdığı məcnunluğun köklərindən, mənbələrindən danışmaq qarşısına məqsəd qoyan T.Xalisbəylinin iddiaları ona görə havadan asılı vəziyyətdə qalır ki, o, konkret tarixi şəraitə aid mövzunu geniş diapozonda götürüb şərhində fərziyədən irəli getmək imkanını əldə edə bilməmişdir. Əlacsız qalıb süni şəkildə - araşdırılan hər problemi qədimləşdirmək, daha doğrusu, aparıb əski mədəniyyətlərə bağlamaq tendensiyasına keçmiş və bununla da elmi həqiqətdən uzaq düşmüşdür. Çünki Məcnunun sevgi qəzəlləri birinci minilliyin sonunda əfsanələşəndə məlum köhnəlmiş dünyagörüşünə – insani hiss və duyğuların cəmiyyət tərəfindən inkarına qarşı yönəlmişdi. Onun zəmininin nə Babil, nə hind, nə də Misir mədəniyyətləri ilə birbaşa əlaqəsi vardı. Müəlliflərin istinad etdikləri klinopislər yarananda Babilistanda qadın-kişi münasibətlərinin tamamilə fərqli, xüsusi forması mövcud idi. Sonrakı çağların alimləri tərəfindən «fahişə xalq»²² möhürü vurulan

¹⁶ Bertels Y.E. Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərinin mənbələri. – Bax: «Nizami» almanaxı, Birinci kitab, Bakı, 1940, s. 181

¹⁷ Bax: İbn Xalikan. Kitab vafaət..., I-IV, al-Kaxira, 1948

¹⁸ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun, s. 239

¹⁹ Yenə orada, s. 245

²⁰ Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. – Bakı, 1991, s. 103

²¹ Yenə orada, s. 105

²² Bax: Розанов В.В. Люди лунного света. Метафизика христианства. Второе издание – С.Петербург, 1913

babillilərin qəribə adətlərdən Herodot da bəhs etmişdir²³ Yunan tarixçisinin dövrünün şifahi məlumatları əsasında ümumiləşdirib kitabına saldığı qənaətlər uzun müddət mübahisə obyektinə çevrilsə də, müəyyən məqamları fakt və dəlillərlə sübuta yetirilmiş və dəqiqləşdirilmişdir. Beləliklə, öz qızlarını şəhər meydanında xüsusi kürsülərdə, yaxud məbəddə əyləşdirib ismətlərini gəlmə dənizçilərin və tacirlərin ayaqları altına atmaqla fahişəliyi «müqəddəsləşdirən» Babil cəmiyyətində Leyli bakirəliyindən danışmaq ağılatandır mı?..

Məcnunluğun toxumları İslam mühitində yaşamış ərəb şairinin şeirləri vasitəsiylə münbit şərait yarananda məlum zaman çərçivəsində səpilmiş, onu İbn-Kütayb, Əbü-l-Fərəc İsfahani kimi qələm sahibləri ürəklərdə əkib yetişdirməyə təşəbbüs göstərsələr də, canlandırmaq dünyaya çıxara bilməmişlər, təkcə Nizaminin qüdrətiylə cücərib qol-budaq atmış və əbədi günəş işığına tutulmuşdu. Doğulma prosesində gəncəli söz sərrafının gübrə kimi daha çox xalq qaynaqlarına – Azərbaycan türklərinin eşq bayatısı, mahnı, əfsanə və oğuznamələrinə üz tutması isə heç bir şübhə doğurmur.

Məcnunluq dünyaya İslam pəncərəsindən boylanan yeni baxış, təfəkkürdə mühitin məlum olaylarından doğan elə bir anlam idi ki, insan ruhunda çevrilişə, köklü dəyişikliyə, zülmün, haqsızlığın məhvinə xidmət etmişdi.

Bu mənada T.Xalisbəylinin Y.Z.Şirvaninin obyektiv səbəblərə görə diqqətdən kənar qalmış dolaşq mülahizələrini²⁴ elmi dəlil kimi ətraflı şərh təəssüf doğurur. Çünki «Leyli və Məcnun»un mənşəyini İslamdan qabağa aparmaq Nizaminin aşladığı ideyanı və məcnunluğun mahiyyətini heçə endirmək deməkdir. «*Babilistan varantına* əsasən Kis (Qeys) *müvəffəqiyyətlə öz sevgilisi ilə birləşir*. Bir azdan sonra Kis (Qeys) *başqa bir qadına vurularaq* Lilakesə (Leyliyə) xəyanət edir. Axırda Kis (Qeys) Lilakesi (Leylini) ataraq ölümünə səbəb olur».²⁵ Bu fikirlərdə Babil klinopisindən götürülən, miflərdən yoğrulmuş əhvalatın «Leyli və Məcnun» mövzusunun ilkin yazılı variantı kimi verilməsi gülünc görünür və əslində Nizaminin tarixi xidmətinin üstünə kölgə salır. Birincisi, ona görə ki, xəyanət, dönüklük, əxlaqsızlıq olan yerdə məcnunluqdan danışmaq həqiqətə uyğun deyil. İkincisi, Kisin istədiyi qadınlarla «müvəffəqiyyətlə birləşməsi» və Lilakesi asanlıqla özgəsi ilə dəyişməsi məhz Herodotun göstərdiyi qəribə adətdən irəli gəlirdi, tamamilə başqa motivdir, daha doğrusu, Leyli-Məcnun sevgisinə ziddir. Hiss olunur ki, tədqiqatçılar qəhrəman adlarındakı zahiri səsleşməni (Kis – guya Qeys, Lilakes isə Leylidir) böyük kəşf zənn edir, o səbəbdən də hər dəfə mötərizədə qarşılığını göstərirlər. Lakin «Qeys»də «Kis»in bir, «Leyli»də «Lilakes»in iki-üç səsinin üst-üstə düşməsi heç də mövzunun işlənməsi zamanını qədimləşdirməyə əsas vermir və T.Xalisbəylinin «Leyli və Məcnun»u «şübhə etmədən, ən azı iki min beş yüz il əvvələ»²⁶ aparması ilə razılaşmaq mümkün deyil. Faktiki olaraq o, özü də təsdiqləyir ki, IX əsrdə yaşamış İbn-Kütayb və Əbü-l-Fərəcın belə aşiq obrazları hələ Nizami Məcnunundan çox uzaq idi. Ərəb rəvayətlərinə söykənən qəhrəman gördüyü hər gözələ aşiq olur və eləcə də çox qısqancdır. «İbn Kütayba görə, Məcnun bir neçə qadına rast gəlir, onu məftun edən Kərimət adlı qız da bunların arasındaymış. Məcnun bunlara dəvə kəsir, qonaq edir. Gözlənilmədən bura gözəl bir oğlan da gəlib çıxır. Kərimət həmin oğlanı görəndə kimi Məcnunu unudur. Məcnun hirsənib yola düşür. Yolda təsadüfən Leyliyə rast gəlir. Leyli Məcnunu çox nəvazişlə qarşılayır. Hətta başqa birisi ilə əlaqə saxlayırsa da, Məcnun məyus olduğuna görə onun yanına qayıdır və onu sevdiyini bildirir».²⁷ Bu epizodlardan aydın görünür ki, əsil eşqi nəinki cəmiyyət, seçilib-sayılan iki gənc də hələ tam dərk

²³ Геродот. История. В девяти томах. – М., 1999, с. 87-88

²⁴ Şirvani Yusif Ziya. «Leyli və Məcnun» əsərinin meydana gəlməsi məsələsinə dair. «Nizami» almanaxı, Üçüncü kitab – Bakı, 1941, s. 120-126

²⁵ Xalisbəyli T. Göstərilən əsəri, s. 105-106

²⁶ Xalisbəyli T. Göstərilən əsəri, s. 106

²⁷ Yenə orada, s. 103

etmirdi. Nizamiyə qədərki bütün «Leyli-Məcnun» əhvalatlarında məhəbbət ehtiras, maraq və həvəslə bünövrəsi qoyulan, daha doğrusu, asanlıqla nifrətə çevrilən keçici hal kimi təqdim edilir. Əsil məcnunluq məhz dünyaya Nizamidən miras qalmışdı. Təsadüfi deyil ki, ancaq ondan sonra Şərqdə «Leyli-Məcnun» mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş, çox qüdrətli qələm sahibləri belə Nizami qəlibindən kənara çıxmağı bacarmamışlar.

X.Yusifovun fikirləri ilə razılaşımaq olar ki, «Leyli və Məcnun» poeması məlum ərəb əfsanəsinin məharətlə nəzmə çəkilməsi yox, zaman və insan haqqında ürək qanı ilə yazılmış son dərəcədə müasir bir əsərdir. Şair Məcnunun faciəsini göydəndüşmə, təsadüfi və fərdi bir hal kimi yox, qanunauyğun, zamanın ziddiyyətlərindən, həyatın uğursuzluğundan törəyən bir nəticə kimi qələmə alır». ²⁸

Məcnunluq ədəbi hadisə olmaqla yanaşı, həm də ictimai şüur formasıdır, dünyanı dərkə doğru açılan ilkin cığırardan biridir. Bu cığır ərəb orağıyla Azərbaycan türkü tərəfindən açılmışdır. Ona görə də akademik Y.M.Marrın yazdığı kimi, Nizaminin şeirləri iranlıya aydın deyildir, lakin Qafqaz üçün o, dahidir. Y.Krımski məsələni başqa istiqamətə yönəldib daha kəskin şəkildə qoyurdu: Nizaminin «Leyli və Məcnun»unun qəhrəmanları ərəb yox, türk romantik qəhrəmanlarıdır. ²⁹ Əgər şair farsdan və ərəbdən aldığı mövzuları onların öz ədəbi dilində türk xəmiri ilə yoğurmağı bacarmışdısa, deməli, xalqın böyüklüyünü göstərə bilmişdi.

NIZAMININ MƏHƏBBƏT IDEALI. Məhəbbətin mənşəyindən danışanlar ilk-əvvəl belə bir sorğuya cavab axtarmışlar: ulu əcdad onu barbarlığın içərisindən keçirib gətirmişdir, yoxsa bünövrəsi mədəniyyətlə qoyulmuşdur? Çoxları belə hesab edirdi ki, eşq duyğusu məkr, nifrət, paxıllıq, dostluqdan və ana-övlad bağlılığından sonra meydana gəlmişdir. Y.B.Ryurikov sadalananları sevginin «böyük qardaşları» kimi götürüb bildirir ki, toplum halındakı mağara insanları kütləvi nikahla yaşayırdılar və yəqin eşq duyğusundan tamam məhrum idilər. «Qədim dövrün tədqiqatçıları deyirlər ki, heç təkniqahlıq yarananda da məhəbbət mövcud olmamışdır. Morqan və Bahofen kimi araşdırıcılara istinad edən Engels yazırdı: «Orta əsrlərdə fərdi cinsi məhəbbətdən söhbət açmaq həqiqətə uyğun deyil. Özlüyündə bu hal ağlabatandır ki, əvvəlki çağlarda da fiziki gözəllik, dostluq münasibətləri, maraq eyniliyi və s. ayrı-ayrı insanlarda cinsi yaxınlığa meyl oyadırdı. Həm kişi, həm də qadın üçün kiminlə intim əlaqəyə girməsi müəyyən əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin bu, müasir cinsi məhəbbətdən hələ çox uzaq idi». ³⁰ Bu qənaətlərdə məsələnin prinsipial şəkildə bütün dünya xalqları üçün xarakterik hal kimi təqdimi ilə razılaşımaq mümkün deyil. Çoxsaylı yazılı mənbələrə, o cümlədən Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasına əsasən yalnız bir cəhətə haqq qazandırmaq olar ki, orta əsrlərin başlanğıcında İslam Ərəbistanında doğrudan da cəmiyyət məhəbbətinə nə olduğunu anlamırdı. Lakin «Kitabi-Dədə Qorqud» oğuznaməsinin eramızdan əvvəlki çağlarda yaranan «Duxa qoca oğlu Dəli Domrul» boyunda F.Engelsin «Orta əsrlərdə fərdi cinsi məhəbbətdən söhbət açmaq həqiqətə uyğun deyil» mülahizəsinin tamamilə əksinin şahidi olur. Qədim türk yazılı abidəsində ilkin ailə münasibətlərinin məhəbbət üzərində qurulub möhkəm sütunlar əmələ gətirdiyinin geniş təsviri verilir. Tanrının işinə qarışıb «ölüm mələyi» (sonrakı variantlarda Əzrayıl şəklində düşmüşdür) ilə qarşı-qarşıya gələn Dəli Domrul günahının bağışlanması üçün öz canı əvəzinə başqa can ödəmək məcburiyyətində qalır. Boyda ata-ananın övladına, eləcə də əksinə, övladın ata-anasına sevgisinin sönüklüyü göstərir ki, hadisələr türkün «atalar kultu»ndan daha əvvəlki dövrə aiddir. Çünki Dəli Domrulun valideynləri övladlarının ölümü ilə razılaşıb, dünyanın ləzzətini alıb son mənzilin astanasına çatsalar da, quru canlarını onun yaşaması yolunda

²⁸ Səfərlı Ə. Yusıfov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 109

²⁹ Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, 1981, с. 27 və 79

³⁰ Философия любви, Т. 1, с. 25 (См: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21, с. 79)

qıymırlar. Öz növbəsində oğul da doğma ata-anasına laqeydlik nümayiş etdirir – öz şirin canına görə hər ikisinin ölümünə razılaşıır. Lakin ər-arvad münasibətinə gələndə eyni motivli yunan miflərindən fərqlənən başqa mənzərəylə rastlaşırıq. Dəli Domrulun əli hər şeydən üzüləndən sonra ömür-gün yoldaşıyla vidalaşmaq, halallaşmaq üçün tanrıdan möhlət istəyir. Ərlə arvadın dialoqundan aydınlaşır ki, gənc ailə sevgi əsasında formalaşmışdır və xüsusilə qadın tərəf üçün ərinin yoxluğundan sonra başqasıyla bir yasdığa baş qoymaq ölümə bərabərdir. Belə ki, Dəli Domrulun: «*Gözün kimi sevərsə, Sən ana varğıl! İki oğlancığı öksüz qomağıl!*» - təklifini qadın ürək yangısı və ciddi etirazla qarşılayır, onunla birlikdə ölməyi digər kişi ilə öpüşməkdən, cinsi əlaqəyə girməkdən üstün tutaraq bildirir:

*«...Bir yastıqda baş qoyub əmişdigim,
Qarşu yatan qara tağları
Səndən sonra mən neylərəm?
Yaylar olsam, mənim görüm olsun!
Souq-souq sularun içər olsam,
Mənim qanım olsun!
Altun-ağçan xərcləyür olsam,
Mənim kəfənim olsun!
Tavla-tavla şahbaz atun binər olsam,
Mənim tabutum olsun!
Səndən sonra bir yigidi sevib
Varsam, bilə yatsam,
Ala yılan olub, məni soqsun!»³¹*

Göründüyü kimi, Azərbaycan türklərində ailənin təməli əski çağlardan sevgi əsasında qoyulmuşdur. Deməli, Məcnunun müsəlman Şərqini VII yüzillikdən üzü bəri təlatümə gətirən «eşq üsyanı» Nizaminin həmvətənləri tərəfindən neçə min il əvvəl Dəli Domrulla meydana atılıb bəhrəsini vermişdi.

Eposda Domrulun dəliliyinin mənbəyi birbaşa qadına məhəbbətə bağlanmasa da, el arasında Məcnunun analoqu olan adı qazanması qəribə təsadüfdür. Onun körpü başındakı «ərköyünlüyü» - gəlib-gedəndən pul alması da vaxtsız dünyasını dəyişən gəncin müdafiəsinə qalxarkən kölgədə qalır. O, tanrının özünə qarşı çıxmaqla eşq dəlisi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan türkcəsində dəliliyin bir mənası da igidlik, ərənlikdir. Domrul düşmən qoşununu dəf etməmişdi, gücünü «həyat eşqi» uğrunda döyüşə sərf edəndə hiylə toruna salınıb yenilmişdi. Onun əsil ərənliyi və igidliyi məhz bu zaman meydana çıxmışdır.

Arxası yerə qoyulandan sonra yenidən ayağa qalxmasına yardım edən qüvvə – qadını ilə arasında olan böyük sevgi məgər dəliliyinin – məcnunluğunun nişanəsi deyildimi? Ərəb dilindən gələn «məcnunluq» dəliliyin analoqu olsa da, əfsanələrin yardımını və Nizaminin qələmiylə tamamilə əks anlamda işlənilməsi, insana vurğunluğu, saflığı, sədaqəti, vəfanı, «məhəbbətin bakirəliyi»ni bildirmişdir. Beləliklə, iki aşiqdən birincisinin dəliliyi insanı ölümsüzləşdirməkdən, ikincisinin məcnunluğu isə məhəbbəti ürəklərdə diriltməkdən başlanır. Lakin hər ikisinin qələbəsinə qarşılıqlı sevgi təminat verir. Dəli Domrul eşqin nə olduğunu, hansı gücə malikliyini tanrılara başa salır, Məcnun isə onun əbədiliyini, Vahid yaradıcının özündən gəldiyini, yer üzündə heç bir qüvvənin ona təsir etmək iqtidarında olmadığını göylərə deyil, yerdəki insanlara öz həyatını qurban verməklə əyani şəkildə göstərə bilir.

İki aşiqdən birinin dəliliyi insanı ölümsüzləşdirmək, ikincisinin məcnunluğu isə məhəbbətin toxumunu ürəklərə səpib cücərtmək olmuşdur. Lakin hər ikisinin qələbəsinə qarşılıqlı sevgi təminat vermişdir. Dəli Domrul eşqin nə olduğunu, hansı gücə malikliyini

³¹ Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı, Yazıçı, 1988, s. 83

can alanlara başa salmış, Məcnun isə onun əbədiliyini, Vahid yaradıcının özündən gəldiyini, yer üzündə heç bir qüvvənin ona təsir etmək iqtidarında olmadığını göylərə yox, yerdəki insanlara öz həyatını qurban verməklə əyani şəkildə göstərə bilmişdir.

Məhəbbətdən söz açanlar lap başlanğıcdan onun əhatə dairəsinin genişliyini (erotik sevgi, özünəvurgunluq, eləcə də insana, tanrıya, həyata, vətənə, həqiqətə, azadlığa, xeyirxahlığa bağlılıq) nəzərdə tutub varlıqların əlaqəsindən, münasibətindən doğan bütün halları - coşğunluq, ehtiras, həvəs, maraq və uyğunlaşmanı eyni nöqtədə birləşdirmiş, nəticədə Nizami kimi eşqi dünyanın özünü hərəkətə gətirən qüvvə saymışlar. Çoxsaylı araşdırmalarda daha çox müxtəlifliyinə diqqət yetirildiyindən sevginin mahiyyətinə nüfuz edilməmiş, əksər hallarda onun növ və formalarını müəyyənləşdirməklə kifayətlənmişlər.

Qərübə hisslər aşılaraq duyğunun dərkinə mifik təfəkkürlə başlanmasına baxmayaraq, nədənsə, məhəbbətin köklərini dərin qatlarda deyil, mədəni inkişafın ən yüksək mərhələlərində, məsələn, Şərqdə intibah dövründə və Qərbdə renesansda axtarmışlar. Lakin eşqin ən primitiv anlamı miflərin dili ilə yozulmuş, ulu əcdad ilk sevgini Göylə Yer, Günəşlə Ay arasında göstərmiş, nifrətlə sevincin, işıqla zülmətin, ölümlə həyatın qoşa təzahür etdiyini irəli sürmüşdür. İlk təsəvvürlərə görə, torpaq öz doğduqlarını – bitkilərin toxumlarını hədsiz dərəcədə sevdirdiyindən diri-diri udub yenidən meydana gətirir. Bu inanc sonralar «Pişik balasını istədiyindən yeyir» şəklində yaddaşlarda atalar məsələsinə çevrilmişdir.

Eşqin insanla əlaqələndirilməsinin izlərinə isə ilk dəfə Narsislə bağlı mifdə – gözəl bir gəncin suda öz əksini görüb vurulması və həsrətdən əriyib yox olması epizodunda rastlaşırıq. Xalq məhəbbəti təsvir və tərənnüm etmək üçün xüsusi epik-lirik janrlar – əfsanələr, mahnılar, bayatılar, eşq dastanları düzüb-qoşmaqla onun mənşəyinin dərin qatlarla bağlılığını əsaslandırmışdır. Maraqlıdır ki, folklorda məhəbbətin müxtəlifliyi arxa plana keçir və iki insan arasında qarşılıqlı şəkildə mövcud olub saflıq, səmimilik, qəlb birliyi, gözəllik, vəfa, həya və ismətin təminatçısı rolunu yerinə yetirir. Və eşqin tədqiqatçılar tərəfindən müəyyənləşən bütün formalarının -

- a) *romantik eşq,*
- b) *qəhrəmanlıq eşqi,*
- c) *platonik eşq,*
- d) *qardaşlıq eşqi,*
- e) *valideyn eşqi,*
- f) *harizmatik eşq,*
- g) *eşq-ehtiras,*
- h) *eşq-ehtiyac,*
- i) *eşq-hədiyyə (buta),*
- j) *yaxınlara və uzaqlara (qohumlara) qarşı sevgi,*

k) *kişi və qadın məhəbbətinin – zəngin xalq yaradıcılığı qaynaqlarında özünə yer tapması da onun ilkinliyindən irəli gəlir.*

Azərbaycan türklərinin yaratdığı əfsanələri məhəbbətin salnaməsi adlandırmaq olar. Ümumiyyətlə, eşq motivlərinə folklorun epik ənənəsində geniş yer ayrılır və insanın ən ülvə, saf duyğularından biri kimi təqdim olunur. İnanclarda sevginin kökləri mifik görüşlərə bağlanır. Yaradıcıya vurğunluğun – haqq aşıqlığının bünövrəsi əski çağlardan şüurun meydana gəlməsi ilə qoyulmuş, tarixin sonrakı mərhələlərində isə eşqlə başlanğıca qayıdışın mümkünlüyü haqqındakı təsəvvürlər müxtəlif dini təriqətlərin əsasında duran mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir.

Məhəbbət duyğuları müəyyən dövrlərdə - *dünyəvi* və *ilahi eşq* deyərək iki anlamda anılmış, lakin eşqin mayasında insanın elə duyğuları dayanmışdır ki, həmişə saflığa, sədaqətə, haqqa, ədalətə, düzlüyə söykənmişdir. Xalqımızın əqidəsində iki sevən gənci bir-birindən ayırmaq haqqı tapdamaq, günaha batmaq sayılmışdır. «Sevgiyə zaval yoxdur» – deyən ulularımız üçün eşq Allahın insanlara bəxş etdiyi ən böyük qüdrət idi.

Ona tutulanlar Məcnun tək bu dünyada əzab-əziyyət çəksələr də, son anda insanlıqdan çıxıb başqa cildə girməklə, tanrının yaratdığı təbiət varlıqlarına dönməklə onun ülviliyinə qovuşurlar. Əfsanələrdə sevən gənclərin arasına qara tikan olub girənlər lənətlənir, qızlarını istədikləri oğlanlardan ayıraraq pula, var-dövlətə satanlar – saf eşqi qurban verənlər nifrətlə qarşılanırlar. Belə söyləyirlər ki, «Keçmişlərdən bir oğlan bir qızı sevirmiş. Qız da ondan ötrü dəli-divanə imiş. Gecələri xəlvətə salıb ay işığında, yaxınlıqdakı dağın döşündə görüşmüşlər. Lakin dövlətli ata qızını kasıb oğlana verməyi belə ağına gətirməz, acığından dil-dodağını gəmirər, dəmir yeyib göyə püskürmüş. Qızın göz yaşları, yalvarışları da onun daşa dönmüş ürəyini yumuşalda bilmirdi ki, bilmirdi. Az keçmir ki, ata qızını özünə tay hesab etdiyi dövlətli oğlana nişanlayır. Toy günü qız evdən qaçıb görüş yerinə gedir. Sevgilisinin boynuna sarılıb məzlum-məzlum deyir:

– Əzizim, məni başqasına verirlər. Bu gün toyumuzdur. Mən ona getməyəcəyəm. Sənə də mümkün deyil. Onsuz da atam razı olmayacaq. Qaçsaq da tapdırar, səni də, məni də öldürər.

Sevgilisindən bu xəbəri eşidən oğlan dərinədən ah çəkir:

– Sənsiz yaşamaqdansa, daş olmaq yaxşıdır, – deyir.

Söz ağzından qurtarmamış yerindəcə donub daşa çevrilir. Qız isə söyüd olur, kölgəsini daşa salır. Deyirlər, söyüdə dönmüş qızın göz yaşları o qədər axır ki, onun dibində bulaq əmələ gəlir. Hər il bahar gələndə söyüd yarpaqlayır, budaqlarını suya sallayır. Bu budaqlarla axıb tökülən göz yaşları onun suyunu acılaşdırır. Ona görə də o bulaqdan heç kim su içə bilmir.

Adamlar burdan gəlib keçəndə söyüdü kölgəsində əyləşib dincələr, nakam aşıqların əhvalatını yad edib kədərlənər, varlı ataya nifrət edirlər. Gedəndə isə özləri ilə bulağın suyundan götürməyi unutmazlar. Deyirlər, qızın göz yaşlarından əmələ gəlmiş bu bulaq xəstə üçün dərmandır.³²

Məhəbbət əfsanələri xalq fantaziyasının elə boyaları ilə işlənir ki, dinləyənlərdə ancaq rəğbət oyadır. Eşq odunu söndürməyə çalışanlar Allahın qəzəbinə keçirlər. Sonralar dastanlaşan «Əsli və Kərəm», bir neçə silsilədən ibarət «Bülbül və Qızılgül», «Lalə» əfsanələrini Azərbaycan türklərinin arxaik epik ənənəsinin şah əsərləri hesab etmək olar.

İnanc sistemlərini qarşılaşdırmaqla birinin digərindən üstünlüyünü göstərən əlamətlərin qabardılmasının tarixi çox qədimdir. Mifik görüşlərdə kultlardan hansının birincilik qazanması uğrunda mübarizə aparılmasının köklərinə bağlanır. Bu motiv sonralar islamla xristianlığın müqayisəsi şəklində salınmışdır. «Şeyx Sənan», «Əsli və Kərəm» əfsanələrinin mayasında da məhz müsəlman aşıqla xristian məşuqənin eşq macəraları durur... «Leyli və Məcnun», «Yusif və Züleyxa», «Fərhad və Şirin», yaxud «Xosrov və Şirin», «Tahir və Zöhrə» və digər eşq hekayətləri onlardan törəmişdir. Əgər mifologiyada Günəşlə Ayın, Yerlə Göyün sevgisi işıqla qaranlığın, istiylə soyuğun, xeyirlə şərin vəhdətindən yaranmışdısa, bu əfsanədə Qızılgülə Bülbülün fədakarlığı ilə əvəzlənmiş və dünyanın bütün əzab-əziyyətinin gözəllik qarşısında heçliyinə insanları inandırmışdır.

Ərəb folklorunun məhsulu olan «Şeyx Sənan»ın yaranma tarixi islamın meydana gəlməsindən uzağa getmir. Türk təfəkküründən doğan «Əsli və Kərəm»in kökləri isə daha dərinədir. Eşq ahından hər iki gənc od tutub yanır. Xeyiri təmsil edən qəhrəmanların küllü basdırılan torpaqda qızılgül kolu bitir. Qızılgül Günəşin simvoludur. Şərin – keşiş dəfn olunan yerdə isə qara tikan yetişir. Azərbaycan türklərinin qədim inanclarında qara tikan divlərin dırnaqlarıdır.

³² Azərbaycan mifoloji mətnləri, Bakı, 198, s. 115-116

Əfsanədə göstərilir ki, müsəlman xanın ölkəsini xristian vəzir idarə edir. Bu, islamın (ola bilsin ki, daha əski çağların inancında Göy tanrısının) tək allaha söykənən başqa din sisteminə hörmətlə yanaşmasına işarədir. Tarixdə də belə olmuşdur. Hunlar, Göy türklər müsəlmanlaşandan sonra da qonşu xristian ölkələrinə sülh və dostluq şəraitində yaşamağı təklif etmişdilər. Onlarla hər cür iqtisadi-mədəni əlaqəni razılıqla qarşılımaşdılar. Lakin qara keşiş ölkəsini ona etibar edən xanın oğluna qızını ərə verməyi özünə sığışdırmır.

Dini baxışlar arasındakı fərq ortaya çıxanda islamın təmsilçisi güzəştə getməyə hazır olduğunu nümayiş etdirir. Xristian qara keşiş isə mühafizəkardır. Qərribə orasıdır ki, xanın süfrəsinin ətrafında oturub onun çörəyini yeyəndə, kef məclislərində əylənəndə onların allahları arasında fərqi görməməzliyə vururdu. Elə ki, qanın qarışması məsələsi ortaya çıxır, onda qara keşiş üçün baxışlar da ayrılır, allahlar da.

Əslində Kərəmin sevgisi də islamla bir araya sığmır. O, Məcnun kimi öz zamanının əksər ölkələrini qarış-qarış gəzib dolaşmaqla həm istəklisinə qovuşmağa can atır, həm də insanlara eşqin ülviliyini nümayiş etdirir. Məcnunun atasından fərqli olaraq xan insanlıq naminə ehkamları pozur. Qara keşişin hərəkətləri isə heç bir xristian ölkəsinin adətləri ilə üst-üstə düşmür. Məhz buna görə sonralar xalq bir qədər də konkretləşmə aparmışdır, eyni motiv əsasında düzüb-qoşduğu məhəbbət dastanında qara keşişi erməniləşdirmişdir. Çünki humanizmlə, bəşəriyyətlə bir araya sığmayan qəddarlıq (halbuki islamın da, xristianlığın da ümumi kodeksində aldatmaq, övlada, dostluğa xəyanət etmək, ülvə hissləri boğmaq, yediyi çörəyə arxa çevirmək yoxdur) ancaq mənfur qonşularımızın əqidəsinə uyğun gəlirdi.

Əfsanə janrının tələbinə uyğun olaraq xalq Əsli ilə Kərəmin bir neçə qəbrini nişan verir. Deyirlər ki, biri də Xanlar rayonunda, Lüləli adlanan yerdə yerləşir.

Füzuli rayonu, Şükürbəyli kənd sakini Qurbanov Faiq Kamal oğlu danışmış ki, «Toy gecəsi Kərəmlə Əsli tək-tənha qalıb bir-birinə sarmaşırlar. Kərəm əl atır ki, xalataın düymələrini açsın. Düymələr Kərəmin əli dəyən kimi öz-özünə açılır, axırıncıya çatanda təzədən hamısı düymələnir. Kərəm işi başa düşür. Bilir ki, Qara keşiş nə isə onların başına bədbəxtlik gətirəcək. Əsli də Kərəmə kömək edir. Bu dəfə isə düymələr açılıb axırıncıya çatanda ondan bir qığılcım qalxıb Kərəmin sinəsinə düşür. Kərəm alışıb yanır. Bir göz qırpmında kül olur. Əsli həy-həşir salır, saçlarını süpürgə edib Kərəmin külünü ağlaya-ağlaya yığışdırmağa başlayır. Həmin küldən bir qığılcım da qalxıb Əslinin üstünə düşür. O da yanıb külə dönür. Bu vaxt səs-küyə el-oba adamları tökülüşüb gəlirlər. Otaqda bəylə gəlin əvəzinə ikicə topa kül tapırlar. Bilirlər ki, bu qara keşişin işidir. Hamı göz yaş töküüb ağlayır, hər iki nakam gənci Lüləli deyilən yerdə basdırırlar.

Bir zaman keçməmiş keşiş də azarlayıb ölür. Onu da Əsli və Kərəmin yaxınlığında dəfn edirlər. Nakam gənclərin qəbrinin üstündən gül kolları bitib bir-birinə sarmaşır. Qara keşişin də qəbrindən qaratikan boy verib güllərin arasına soxulur. Deyirlər gül kolları Əsli və Kərəmin ruhudur ki, o biri dünyada qovuşmaq istəyirlər. Qara keşişin ruhu isə qaratikana çevrilib onların qovuşmalarına mane olmaq istəyir».³³

Əfsanə rəmzlərlə doludur. Eyni adlı dastandan fərqli olaraq burada heç bir kənar hökmdarın təkidi ilə deyil, Qara keşiş özü Kərəmin onları qarabaqara izlədiyini görüb birdəfəlik məsələni çürütmək istəyir və bu anadək gerçəkliklə yığılan epizodlar poetik simvollarla, mifik eyhamlarla əvəzlənir. Ata qızının nişanlısına «toy hədiyyəsi» – öz əlləri ilə tikdiyi xalata verir. Hələ Kərəmə tapşır ki, toy gecəsi Əslinin yanına getməzdən əvvəl geyinsin və öz əlləriylə düymələri açsın. Əslində bu, xoş və bəşəri hadisədir. Lakin «xalata» burada erməni keşişinin türk oğlu üçün hazırladığı qəbirdir, düymələr isə Kərəmin bəxti və taleyinin açarlarıdır – açılıb qurtaran kimi təzədən bağlanır. Fələk keşişin toya razılıq verməsi ilə Kərəmin üzünə gülür, kamına çatmasına mane olan xalataın içində bağlanıb

³³ Azərbaycan mifoloji mətnləri, s. 138

qalması ilə sə ondan həmişəlik üz döndərir. Od qəzadır, dünyadakı fəlakətlərin mənbəyidir, qədərdir. Kül yaradıcıya qovuşmaqdır. Gül kolu həyatın davamı deməkdir. Doğrudur, əfsanədə qızılgül məhəbbətin qələbəsi kimi göstərilir. Qaratikan isə xeyirlə şərin mübarizəsinin əbədiliyi deməkdir. Təsadüfi deyil ki, Nizami «Leyli və Məcnun» poemasının motivlərini də məhəbbət əfsanələrindən götürmüşdür.

Əfsanələrdə məhəbbət yurdun daşları, qayaları, dağları, çayları, gölləri, bulaqları, quşları, bir sözlə, təbiətin füsunkar gözəllikləri ilə simvollaşdırılır. Eşqi iki gəncin qəlbində söndürmək istəyənlər silah, var-dövlət və taxt-taclarına arxalanırlar. Lakin daha çox eşq cütlüyünün qız tərəfi təkləndikdə şərin qarşısında əyilmir, tanrının yardımıyla təbiətin bir elementinə çevrilib qəlbindəki eşqə yer üzündə abidə ucaldır. Bu motiv iki amildən doğurdu. Birincisi, sevginin öz gücünü təbiətdən aldığına əsaslandırır. İkincisi, hər bir kəsin son mənzilinin təbiətin qoynunda – qara torpaqda yerləşdiyinə işarə edilirdi. *Gec-tez o biri dünyada da olsa, sevənlər vüsala yetişəcəklər.*

Nizami Məcnunu mifoloji təfəkkürün və çoxsaylı əfsanələrin içərisindən keçirib gerçəkliklə yoğurmağı bacarmışdır.

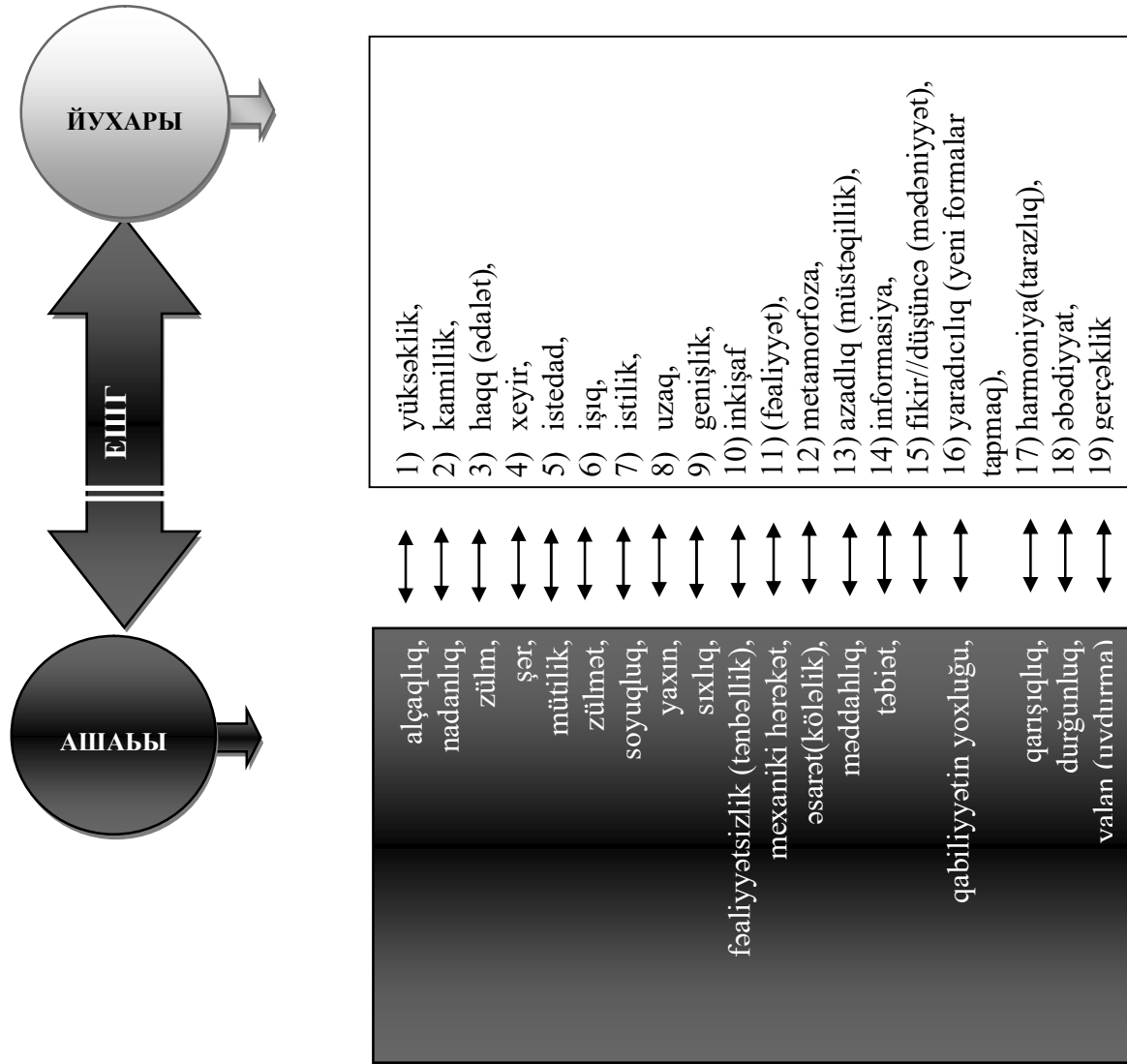
Y.M.Lotman şeirin struktur təhlilini aparanda mifoloji amillərin hətta müasir poeziyanın da ən sirli cəhətlərinin, görünməyən tərəflərinin əlaqələndiricisi rolunu yerinə yetirdiyini göstərir. Poetik fiqurların dünyanın quruluşuna uyğun verilməsi bir tərəfdən ənənədən gəlir, digər tərəfdən «Arxetiplər» təliminə uyğun olaraq alimin yaradıcılığına üz tutduğu söz sənətkarının (N.A.Zabolotskiy) həyatda çətinliklərlə qarşılaşdığı psixoloji hallar keçirməsindən doğur. «Yuxarı/aşağı» (verx/niz) modelinin cəmiyyətdəki əksliklərə şamil edilməsindən danışanda M.Lotman bildirir ki, «yuxarı» həmişə «uzaq», «aşağı» isə «yaxın» sözlərinə sinonim anlamında da işlədilir³⁴. Bədii əsərin poetik strukturunun, xüsusilə bütünlüklə ilkin təsəvvürlərdən, xalq inanclarından qidalanan Nizami kimi şairin yaradıcılığının mifoloji modellərə uyğunluğu ilk baxışda təəccüb doğursa da, əslində əsas mədəni sərəvət sayılan ölçülü-biçimli poeziyanın ilhamdan – dünyanı idarə edən qüvvədən, kənar enerjiden doğduğunu sübuta yetirir. Çünki şeir adı informasiyanın ruhun dərin qatlarından keçirilməsi, xəyali dünyalarda obrazlaşması və kodlarla, işarələrlə, simvollarla əksidir. **Nizamidə**

a) yüksəklik, kamillik, haqq (ədalət), xeyir, yaradıcılıq vüsəti, işıq, istilik, gerçəklik, uzaq, genişlik, inkişaf/fəaliyyət, metamorfoza, azadlıq/müstəqillik, müxtəlif məzmunlu dolğun informasiya, fikir/düşüncə (mədəniyyət), yaradıcılıq potensialı (yeni formalar yaratmaq), harmoniya/tarazlıq, əbədiyyət, yaşarlığın mənbəyi *yuxarıda*,

b) alçaqlıq, nadanlıq, zülm, şəh, mütillik, zülmət, soyuqluq, yalan (uydurma), yaxın, sıxlıq, fəaliyyətsizlik, mexaniki hərəkət, əsarət/könlük, məddahlıq, təbiət, qabiliyyətin yoxluğu, qarışıqlıq, durğunluq, ölüm isə *aşağıda* yerləşir.

Onların arasında eşq durub tarazlıq yaratmasaydı, dünya məhvərindən çıxar, *yüksəklik-alçaqlıq, kamillik-nadanlıq, haqq (ədalət)-zülm, xeyir-şəh, istedad-mütillik, işıq-zülmət, istilik-soyuqluq, uzaq-yaxın, genişlik-sıxlıq, inkişaf (fəaliyyət)-fəaliyyətsizlik (tənbəllik), metamorfoza-mexaniki hərəkət, azadlıq (müstəqillik)-əsarət (könlük), informasiya-məddahlıq, fikir // düşüncə (mədəniyyət)-təbiət, yaradıcılıq (yeni formalar tapmaq) – qabiliyyətin yoxluğu, harmoniya (tarazlıq)-qarışıqlıq, əbədiyyət-durğunluq, gerçəklik-yalan (uydurma), həyat-ölüm qarşılıqlı təzədən xaos yaradardı. Məhəbbətin atəşi aşağıdan yuxarıya doğru uzanan düz ox boyu çoxaldıqca pisliklərin, mənfiliklərin gücü tükənir, fəallığı sönür.*

³⁴Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Издательства «Просвещение». Ленинградское отделение. – Л., 1972, с. 257

Şərq intibahının çiçəklənən çağında – XII yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatı bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə iki eşq dastanı bəxş etmişdi və Nizami özünə qədərki fikir dəryasına baş vurub çoxsaylı qənaətləri ümumiləşdirməklə yer üzünə yeni ab-hava gətirmişdi. O, söz sənətkarlarının gül bağçasında daha ətirli və daha tərəvətli çiçək yetişdirməklə məhəbbətin iki formasını üzə çıxarıb insanlığı uzun müddət imtahana çəkmişdi. «Xəmsə»dəki təsvirlərdən alınan nəticəyə görə, eşq

a) ilk olaraq, bütün varlıqların doğulması və inkişafını şərtləndirən daxili enerjidir. Onun gücüylə şər xeyirləşə bilir.

Şair dünyanı vahid orqanizm kimi götürüb onun içərisində olan bütün varlıqların eyni başlanğıcdan güc alaraq idarə edildiyini irəli sürür və hər şeyin bir-biri ilə əlaqələnməsinə, bağlanmasına, təbiətdə, cəmiyyətdə müxtəlif münasibətlər qurulmasına, yeniləşməyə təkan verən enerjini məhəbbətlə eyniləşdirir. İnsanı – dünyanın əşrəfini əsas canlı varlıq kimi eşqin daşıyıcısı hesab edir. Məhəbbətin qarşısında xudbinlik, şərxisətlilik, eybəcərlik, kin-kidurət, zülm, qaranlığın öz mövcudluğunu itirirdiyi qənaətinə gəlir. Şirin sevgisiylə Xosrovu vətənpərvər, humanist, elmə, incəsənətə maraq göstərən, mənəvi dəyərləri qiymətləndirən, ürəyində hamıya qarşı rəhm bəsləyən, bədxahlıqdan üz döndərən ancaq yaxşılıq etmək barədə düşünən müdrik hökmdara, sədaqətli ərə çevirir.

b) İkincisi, eşq cəmiyyətin gələcəyə doğru uzanan uğur yolunun işığıdır. Bu yol haqqın dərgahından keçir.

«Məhəbbətin gözü kordur!..» Bu hikmətin mənasını müxtəlif cür yozurlar. Hətta onu «Könül sevən göyçək olar» məsəli ilə də eyniləşdirirlər. Lakin birinci müdrik fikirdə işığın yoxluğundan bəhs açılır. Parlaq günəşə baxmaq mümkün deyil. Məhəbbəti də günəş şüalarına bənzədirdilər. O səbəbdən də ona tutulanların gözləri kor sayılır.

Könlünə sevgi qılgıncımları düşünün qarşı tərəfi həmişə gözəl görməsinə gəlincə, şair təsdiq edir ki, məhəbbətin xəmiri gözəllikdən yoğrulub, onun beşiyi də, məskəni də həmişə gözəlliyə bağlanıb. Ona görə də sevgi, eşq olan yerdə çirkinliyə yer qalmır. İşığın dünyaya hökmranlıq etdiyi, daha doğrusu, günəşin çıxıb batdığı çağlarda şərin meydanı daralır, eybəcərlik qaranlıq yerə girib yox olur.

İşığı ürəyindən keçirən insanları irqinə, cinsinə, silkinə, millətinə və əqidəsinə görə biri-birindən ayırmaq məhəbbəti danmaqdır. Sadalananlar bəşər övladının elə zahiri əlamətləridir ki, heç biri onun mahiyyətini üzə çıxartmağa qadir deyil. Meyvənin qabığının nazikliyi-qalınlığı, bərkliyi-yumşaqlığı, sarılığı-qırmızılığı, hamarlığı-tüklülüüyü ilə dadını müəyyənləşdirmək mümkün olmadığı kimi insanların da dərisinin rənginə, dilinə, var-dövlətinə, dininə baxıb nəyə qadir olduğunu, kimliyini aydınlaşdırmaq çətindir. Onun çölünün göstərdiklərinin içərisinə dəxli yoxdur. Bu səbəbdən də şüura malik varlığı hissiz, duyğusuz, cansız əşya kimi satmaq, eləcə də satın almaq böyük günahdır. İnsan heyvan olmadığı üçün özünükülərə qənim kəsilməməlidir. Çünki o, sevgisi və ağılla başqa canlılardan seçilir.

Dünyada qadınların da, kişilərin də həm müdrikləri, həm də dar düşüncəliyələri olur. Var-dövlət, güc ərin yaraşığı olsa da, kişiliyi deyil. Kişilik əlin səxavətiylə və ağılla ölçülür. Nizami təbəqələşmənin, bölünmənin, parçalanmanın əleyhinə idi. Onun qənaətlərinə görə, insanın ürəyindəkilər yalnız onun özünə məxsus mənəvi sərvətdir. Sevgi isə yaradıcının hər kəsə bağışladığı paydır. Allahdan gələni isə heç bir qüvvə dəyişdirməyə, yox etməyə qadir deyil. Çünki ölüncədi.

Cəmiyyət sevgi ilə idarə olunsa, aləm gül-çiçək ətrinə tutular.

ƏDƏBİYYAT

- 1 Azərbaycan mifoloji mətnləri, Bakı, 1988..
2. Bertels Y.E. Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərinin mənbələri. – Bax: «Nizami» almanaxı, Birinci kitab, Bakı, 1940.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı, Yazıçı, 1988.
4. Şirvani Yusif Ziya. «Leyli və Məcnun» əsərinin meydana gəlməsi məsələsinə dair. «Nizami» almanaxı, Üçüncü kitab – Bakı, 1941, s. 120-126
5. Nizami. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə). Bakı, 1981.
6. Nizami. Sirlər xəzinəsi. (Filoloji tərcümə prof. R.Əliyevindir). –Bakı, 1981.
7. Nizami. Yeddi gözəl (filolji tərcümə). Bakı, 1983.
8. Nizami. İsgəndərnamə (filoloji tərcümə). Bakı, 1983.
9. Философия любви, Т. 1, с. 25 (См: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21, с. 79)
10. Sasani H. Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması. Namizədlik dissertasiyası. – Bakı, 1970 (Azərbaycan EA-nın kitabxanasında saxlanılır).
11. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. – Bakı, 1991.
12. Гередот. История. В девяти томах. – М., 1999, с. 87-88
13. Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, 1981, с. 27 və 79
14. Крачковский И.Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. Изб. сочинения., том II, М.-Л., 1956, с. 591-596; Е.Э.Бертельс. Источники “Лейли и Меджнун” Низами. – В кн. Избранные труды. Низами и Физули. – М., 1962, с. 266-275

15. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Издательства «Просвещение». Ленинградское отделение. – Л., 1972.
16. Розанов В.В. Люди лунного света. Метафизика христианства. Второе издание– Санкт-Петербург, 1913.
17. Философия любви, Т. 1, с. 25 (См: Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21, с. 79).

**KOMMUNİST GAZETESİNDE TÜRKİYE İLGİLİ ÇIKMIŞ HABERLER ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME (1985-1991)**

AN EVALUATION ON THE NEWS RELATED TO TURKEY IN THE KOMMUNIST
NEWSPAPER (1985-1991)

Fatma Betül AYDEMİR

Bakü Devlet Üniversitesi, Türk Halkları Tarihi bölümü, Doktora öğrencisi

ORCID NO:0000-0002-3445-8576

Oğuz Kağan BAYRAKDAR

Bakü Devlet Üniversitesi, Türk Halkları Tarihi, Doktora öğrencisi

ORCID NO: 0000-0001-7292-370X

ÖZET

19. yüzyılda yaygın olarak dünyanın birçok yerinde gazeteler yayınlanmaya başlamıştır. Azerbaycan'da da aynı dönemlerde ilk gazete olan Ekinci'nin yayın hayatına başlamasıyla birlikte yayınlanan gazete sayısı artarak devam etmiştir. 1905 devrimi ile birlikte kısa dönemli rahatlamayla gazete yayınında bir patlama yaşanmış ardından 1917'ye kadar basın üzerindeki sansür varlığını devam ettirmiştir. I. Dünya Savaşı esnasında Çarlık Rusya'sının çöküşü ile hakimiyeti altındaki bölgelerde tekrar bir rahatlama dönemi başlamış, basın üzerindeki baskı azalmış ve gazete yayınları artmıştır. Kommunist gazetesi de bu dönemde (1919) Bolşevik taraftarlarının yayın organı olarak yayın hayatına başlamıştır. Gündelik olarak çıkan gazete 1991'e kadar varlığını devam ettirmiş, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Merkez Komitesi'nin resmi yayın organı olmuştur. 27 Ağustos 1991'de ismi Halk gazetesi olarak değişmiştir ve yayın hayatına devam etmektedir.

70 yıllık Sovyet hakimiyeti döneminde düzenli olarak yayınlanan gazete 1985'te Mihail Gorbaçov'un SSCB yönetimine gelmesinin ardından açıkladığı Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) politikalarının etkisiyle başlayan rahatlama döneminde Kommünist gazetesinde çıkan haberlerde de değişimler olmuştur. Soğuk savaş döneminin iki zıt kutbu olan Sovyetler ve ABD ilişkisindeki yumuşama basın hayatına da tesir etmiştir. Sovyet dışındaki ülkelerle ilgili haber sayısı gitgide artmıştır. Bu çalışmada, Kommunist gazetesinde 1985-1991 yılları arasında Türkiye ile ilgili çıkmış haberler üzerindeki değişimi ve bu değişimin ikili ilişkilere nasıl yansıdığını incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Komünist gazetesi, Türkiye, Azerbaycan, Gorbaçov dönemi, basın

ABSTRACT

In the 19th century, newspapers began to be published widely in many parts of the world. With *Ekinci*, the first newspaper in Azerbaijan at the same time, started its publication life, the number of newspapers continued to increase. With the 1905 revolution, there was an explosion in newspaper publication with short-term relief, and then censorship on the press continued until 1917. During the First World War, with the collapse of Tsarist Russia, a period of relaxation began again in the regions under its rule, the pressure on the press decreased and newspaper publications increased. The *Kommunist* newspaper also started its publication life in this period (1919) as the media organ of the Bolshevik supporters. The daily newspaper continued its existence until 1991 and became the official publication of the Central Committee of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic. Its name was changed to *Halk* newspaper on 27 August 1991 and it continues its publication life.

The newspaper, which was published regularly during the 70-year Soviet rule, changed in the news in the *Kommunist* newspaper during the period of relaxation that started with the effect of the *Glasnost* (openness) and *Perestroika* (restructuring) policies announced by Mikhail Gorbachev in 1985 after he came to the USSR administration. The softening in the relations between the Soviets and the USA, the two opposite poles of the Cold War period, also affected the press life. In this study, we tried to examine the change in the news about Turkey in *Kommunist* newspaper between 1985-1991 and how this change reflected on bilateral relations.

Keywords: *Kommunist* newspaper, Turkey, Azerbaijan, Gorbachev era, press

**AZERBAJCANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE
KÜLTÜREL KONULAR VE UYGULAMA YÖNTEMLERİ**

CULTURAL ISSUES AND APPLICATION METHODS IN TEACHING TURKISH
TURKISH TO AZERBAIJANI STUDENTS

Öğr. Gör. Nazmiye GÖKTAY
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0002-5420-1495

Öğr. Gör. Neslihan SONAR
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0003-2075-6684

ÖZET

Kültür; bir milletin maddi manevi değerler bütünüdür. Bu değerler nesilden nesile aktararak devam etmektedir. Kültür, bu aktarım sayesinde geçmişten gelen sembolleri, inanç ve uygulamaları yaşatmaya devam etmektedir. Söz konusu aktarım ise dönemin siyasi, sosyal, ekonomik ve coğrafi yapısına göre şekillenmektedir. Bu kavram her toplumda farklılık göstereceği gibi ortak kültürü paylaşan toplumlarda da uygulama ve pratikte farklılıklar ve değişimler göstermektedir.

Türk toplumunun bir parçası olan Azerbaycan ve Türkiye de kültürel birikim ve yaşatılması yönünde zengin birikime sahip iki ülkedir. Bu iki ülke aynı köklerden gelse de kültürün yaşatılmasında farklı izleri bünyelerinde barındırmaktadır. Ülkelerin bulunduğu coğrafi konumu diğer toplumlarla etkileşim, sosyal ve siyasi sebepler kültürel çeşitliliği sağladığı gibi öz kültürün yaşatılmasında da çeşitli değişimlere yol açmıştır. Türkiye zamanla bulunduğu coğrafi konum, siyasi ve sosyal sebepler ile Batı kültürüne yaklaşırken Azerbaycan da aynı sebeplerle Rus kültüründen etkilenmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan Türklerin ana vatanı olan Orta Asya kültürüne daha bağlı kalmıştır. Bu durum iki devletin günlük yaşam faaliyetlerine, hayata bakış açısına kısacası toplumun her alanına derinden yansımıştır.

Yaptığımız alan taramasında iki toplumun yaşayan kültürünü karşılaştıran ve kültürler arasındaki farklarla birlikte kültür öğelerini yaşayan dilde örneklendiren bir çalışmanın yapılmadığını fark ettik. Bu nedenle dilin ayrılmaz bir parçası olan kültürün gündelik hayat içerisindeki farklılık ve benzerliklerini inceleyerek bu benzerlik ve farklılıkları dilde ifade etmeyi, satır aralarında kültür öğelerinin çıkartılmasını değil yaşayan Türkçede kültürü örneklendirerek bir farkındalık ve yerindelik tespiti yapmak istedik. Bir dil öğrencisinin ki bu aynı kökene sahip bir dile sahipse benzer dili öğrenmesi için farkların doğrudan anlatım yoluyla gösterilerek öğretilmesi ve metinlerle bu öğelerin desteklenmesi amaca daha hızlı ulaşmak için önemli bir adımdır. Gündelik yaşantıda her alanda görülebilecek yaşayan kültürün metinlerle öğretilmesinin örneklendirilmesi ve bunun bir teknik haline getirilmesi bu

konuda yapılan öncü çalışmalardan biri olacaktır. Bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalarla bu konunun daha da genişletileceğine ve Yabancılara Türkçe Öğretimi kitaplarında yer bulacağına inanıyoruz.

Anahtar Sözcükler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Yaşayan Kültür, Kültür Aktarımı Teknikleri

ABSTRACT

Culture; it is the body of material and spiritual values of a nation. These values continue to be passed down from generation to generation. Through of this transfer, culture continues to keep alive the symbols, beliefs and practices from the past. The transfer in question is shaped according to the political, social, economic and geographical structure of the period. As this concept will differ in every society, it also shows differences and changes in practice and practice in societies that share a common culture.

Azerbaijan and Turkey, which are part of the Turkish society, are two countries with rich knowledge in terms of cultural knowledge and survival. Although these two countries come from the same roots, they have different traces in keeping the culture alive. The geographical location of the countries, interaction with other societies, social and political reasons provided cultural diversity and led to various changes in the survival of the core culture. As Turkey approached Western culture due to its geographical location, political and social reasons over time, Azerbaijan was affected by Russian culture for the same reasons. At the same time, Azerbaijan remained more attached to the Central Asian culture, which is the homeland of the Turks. This situation has deeply reflected in the daily life activities of the two states, their perspective on life, in short, in all areas of society.

In the field survey we conducted, we realized that there was no study comparing the living culture of the two societies and illustrate the cultural elements with the differences between the cultures in the living language. For this reason, we wanted to examine the differences and similarities of the culture, which is an integral part of the language, in daily life, to express these similarities and differences in the language, to determine the awareness and appropriateness by illustrate the culture in living Turkish, not the extraction of cultural elements between the lines. Teaching a language student, if he has a language of the same origin, to learn a similar language by showing the differences through direct expression and supporting these elements with texts is an important step to reach the goal faster. The teaching of living culture, which can be seen in every field in daily life, with texts and making it a technique will be one of the avant-garde studies on this subject. We believe that this subject will be further expanded with the studies to be carried out in this area from now on and it will be included in the books on Teaching Turkish to Foreigners.

Keywords: Teaching Turkish to Foreigners, Living Culture, Culture Transfer Techniques.

**ƏZİZ MİRƏHMƏDOVUN ARAŞDIRMALARINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ
NIZAMI GANJAVI'S HERITAGE IN AZIZ MIRAHMEDOV'S RESEARCHES
CONCLUSION**

Firəngiz Ağazadə

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

XÜLASƏ

Zəngin yaradıcılığı ilə diqqət mərkəzində olan böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi əsərlərinin mövzusu, toxunduğu problemlər, irəli sürdüyü fikirlər, humanizmliyi, xəlqiliyi və sair məsələlər müasir dövrdə də aktual olaraq qalır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Əziz Mirəhmədovun da araşdırmalarında N.Gəncəvi haqqında yazılarına rast gəlirik.

Onun N.Gəncəviyə dair “Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri”, “Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda”, “Azərbaycan yazıçıları ədəbiyyat haqqında”, “Azərbaycan sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığı son beş ildə” məqalələrində və monoqrafik əsərlərində böyük şairin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında rolundan bəhs açılır.

Ə.Mirəhmədovun araşdırmalarında N.Gəncəvinin həyatına və yaradıcılıq yoluna nəzər salınmış, zəngin fəlsəfi biliyə və geniş dünyagörüşə malik şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatçı Nizami yaradıcılığında vacib sayılan vətənpərvərliyi, humanizmi, xəlqiliyi, incəsənətin müxtəlif sahələrinə olan müsbət münasibətini dəyərləndirərək diqqətə çatdırmışdır. O, eyni zamanda Nizami irsinin uzunömürlü ədəbiyyat tariximizə və sənətkarlarımızın yaradıcılığına təsirsiz qalmaması fikrini konkret faktlarla təsdiq etmişdir.

Ədəbiyyatşünas alim bir çox məşhur şair və yazıçılarımızın Əssar Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Fəzlullah Nəimi, Məhəmməd Füzuli, habelə Nizami Gəncəvi ilə Ə.Yəsəvi arasında ortaq, kəşifən eyni zamanda fərqli cəhətlərin olduğunu bildirir və onlara aydınlıq gətirir.

Ə.Mirəhmədov Nizamının mövzu və obrazlar aləminə nəzər yetirərkən burada romantizm və realizm ünsürlərinin olmasını, onların üzvi surətdə bir-birilə bağlılığını diqqətə çatdırır. Məhz bu bağlılığın nəticəsidir ki, şairin əsərləri daha canlı, oxunaqlı, orijinaldır.

Tədqiqatçının ədəbi-tənqidi məqalələrində diqqəti çəkən məsələlərdən biri də müəllifə görə, tənqid ədəbiyyatın digər sahələri ilə üzvi surətdə əlaqədə olmalıdır. Klassik ədəbiyyat nümayəndələri ilə birgə müasir ədəbiyyatı tədqiqata cəlb etmək məsələsini əsas götürür. Bu səbəbdən Nizami irsini xüsusi vurğulayır, çünki klassik sənətkarımızın yaradıcılığında mövcud olan müasirlik və aktualıq ədəbi tənqidimizin inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, yəsəvilik, xəlqilik, romantizm və realizm, aktualıq.

ABSTRACT

The themes, highlighted issues, ideas, humanism, national character of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi's works whose rich creation is in the spotlight are still urgent at present. There are also notes on Nizami in the outstanding representative of Azerbaijani literary criticism Aziz Mirahmedov's scientific researches. His articles and monographs "The genius Azerbaijani poet and thinker", "Yasevi and yasevism in Azerbaijan", "Azerbaijani writers about literature", "Azerbaijani Soviet criticism and literary studies over the past five years" reveal the role of the great poet in Azerbaijani and world literature.

N.Ganjavi's life and creative path, the richest philosophical knowledge and broad worldview are highlighted and commended in A.Mirahmedov's scientific researches. The scientist assesses patriotism, humanism, national character, positive attitude to the different fields of art which are considered to be important in Nizami's creation. At the same time the scientist thinks that Nizami's heritage could not but influence on centuries-old history of Azerbaijani literary and Azerbaijani masters' creation, and he confirms this thought with the concrete facts.

The literary critic reveals and explains similarities and differences among such famous Azerbaijani poets and writers as Assar Tabrizi, Imadeddin Nasimi, Fazlullah Naimi, Mahammad Fizuli, Nizami Ganjavi and Ahmed Yasavi.

When considering Nizami's thematic and imaginary world A.Mirahmedov pays special attention to the elements of romanticism and realism and highlights their organic relationship.

In the scientist's opinion, criticism must be organically connected with the other fields of literature, and this problem is in the spotlight in the researcher's literary-critical articles. To research modern literature together with representatives of classic literature is taken as a basis. That is why Nizami's heritage is emphasized, because modernity and urgency in the classics' creation will play an important role in the development of Azerbaijani literary criticism.

Keywords: Nizami Ganjavi, yasevism, national character, romanticism and realism, urgency.

Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin ilkin Şərq İntibahının zirvəsi sayılan yaradıcılığında bir sıra humanist, ümumbəşəri, ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi, fəlsəfi fikirləri geniş şəkildə əks olunmuşdur. Həmin fikirlər insan cəmiyyəti üçün vacib olan bir çox məsələləri özündə ehtiva etdiyi üçün daim tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədovun da N.Gəncəvi yaradıcılığına dair yazıları var. Onun N.Gəncəviyə dair "Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri", "Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda", "Azərbaycan yazıçıları ədəbiyyat haqqında", "Azərbaycan sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığı son beş ildə" məqalələrində və monoqrafik əsərlərində böyük şairin Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında rolundan bəhs açılır.

Birinci məqaləsində N.Gəncəvinin həyatına və yaradıcılıq yoluna nəzər salınmış, zəngin fəlsəfi biliyə və geniş dünyagörüşə malik şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirilmişdir. Əziz müəllim N.Gəncəvi bədii irsində vətənpərvərliyi, humanizmi, incəsənətin müxtəlif sahələrinə

olan böyük maraq və müsbət münasibəti dəyərləndirərək diqqətə çatdırmışdır. Belə ki, böyük sənətkarın həm lirikasını, həm də poema yaradıcılığını nəzərdən keçirərkən şairin insan haqqında, onun yaradılışı, azadlığı, cəmiyyətdə mövqeyi, insan əməyinə verilən qiymət və sair fəlsəfi-əxlaqi fikirlərə rast gəlinir. Müəllif şairin vətənpərvərlik və humanizmliyini onun vətəninə, xalqına bağlı olması, dərin məhəbbətlə sevməsiylə əlaqələndirir: ““Sirlər xəzinəsində” zalım Sultan Səncərlərə öyüd verən ağsaçlı qadının, “İsgəndərnamə”də öz dərin zəkası ilə məşhur fəteh İsgəndər Zülqəreynə qalib gələn Nüşabənin, “Yeddi gözəl”də ədaləti ilə xalqa səadət və firavan həyat bəxş edən Bəhrəmin maraqlı və mənalı macəraları ilə tanış olarkən, yaxud elə “İsgəndərnamə”də vaxtilə Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən olan Bərdənin tərifini verən coşqun misraları oxuyarkən bizim təsəvvürümüzə böyük bir vətənpərvərin, nəcib bir insanpərvərin vüqarlı siması canlanır”[1].

Ə.Mirəhmədov Nizami poemalarında insanpərvərlik məsələsinin onun sadə - əməkçi insanlara böyük rəğbəti, həmin obrazlara olan yüksək insani münasibəti öz əksini tapdığını söyləyir. Bu insanların çətin və əziyyətlə dolu həyatını, əmək şəraitini sevgi ilə qələmə aldığını göstərir: “Nizaminin Fərhad, Fitnə, çoban, kərpickəsən, əkinçi surətləri onun şərəfli ictimai mövqeyini və görüşlərinin qabaqcıl mahiyyətini izah edən ən parlaq dəlillərdəndir”[1].

Nizami yaradıcılığında incəsənətin müxtəlif sahələrinə - rəssamlıq, musiqi, heykəltaraşlıq, şeir və nəqqaşlığa olan həvəsi tədqiqatçı tərəfindən xüsusi vurğulanmışdır. Şairə görə insanın ruhunun, mənəvi aləminin zənginləşməsində incəsənətin xüsusi rolu vardır. Ə.Mirəhmədov həmin mülahizələri bu cür verir: “Şair bunları insan həyatına can verən, onu zinətləndirən və rəvnəqləndirən, insanın mənəvi aləminə zəriflik və incəlik gətirən qüdrətli vasitələrdən hesab edirdi”[1]. Həmin fikirlər onun daha çox “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” poemalarında geniş şəkildə öz əksini tapdığını qeyd edir.

Ədəbiyyatşünas alim şairin əsərlərində insana aid nəcib əməllərə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə xüsusi önəm verilməsini də nəzərə çatdırır. O, N.Gəncəvi ilə M.Füzuli irsinin geniş kütlə tərəfindən seviməsini bu cür bildirir: “İstibdad əlindən zara gələn, azadlıq həsrəti ilə yaşayan, ədalət uğrunda vuruşan insanlar Nizamilərin, Füzulilərin yüksək humanizmini, “odlara yansın büsəti-səltənət!” kimi alovlu, üsyankar sözlərini, həyata, mübarizəyə, gözəllik aləminə, ağıl və idrak dünyasına çağıran əsərlərini necə sevməyə bilərdilər? [2, səh.156]. Eyni zamanda, N.Gəncəvinin vəfa, dostluq, sədaqət, məhəbbət, namus, ədalət, alicənablıq kimi insani keyfiyyətlər haqqında irəli sürdüyü fikirlər diqqətəlayiqdir. Şairin həm lirikasında, həm də poemalarında öz əksini tapmış həmin fikirlər insanlığın əsas meyarı kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatçı bildirir ki, verilən bu xüsusiyyətlərə görə N.Gəncəvinin bədii irsi həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatına böyük töhfələr vermiş, bir çox sənətkarların yaradıcılığında dərin iz buraxmışdır.

N.Gəncəvi lirikasında və poemalarında insanlar arasında ictimai bərabərlik, azadlıq ideyası aparıcı olmuşdur. Ona görə də şair sonuncu poeması “İsgəndərnamə”də xəyal aləminə enərək əsas qəhrəmanı “Xoşbəxtlər ölkəsinə” gətirməklə “utopik cəmiyyət” yaratmış, insanları bu yola səsləmişdir. Həmçinin onun mübariz, döyüşkən ruhlu şeirləri də bu fikirləri təsdiq edir. Ə.Mirəhmədov digər klassik sənətkarlarımızla birgə Nizami yaradıcılığının bu özünəməxsusluğu haqqında yazırdı: “Məlumdur ki, Nizamini də, Füzulini də, dünya ədəbiyyatının hər hansı başqa klassikini də əbədiyyətə qovuşdurən, hər şeydən əvvəl bu sənətkarların ictimai-bədii fikir aləminə gətirdikləri mütərəqqi yeniliklər, bəşəriyyətin tarixi inkişafında tutduqları qabaqcıl mövqe, əsərlərində təbliğ və tərənnüm etdikləri böyük ideyalar – humanizm, azadlıq, xoşbəxtlik ideyaları olmuşdur” [2, səh.156].

“Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda” – məqaləsində Ə.Mirəhmədov Ə.Yəsəvi və yəsəvilik haqqında məlumat verir, onun Azərbaycanda yayılması yollarından bəhs edir. Tədqiqatçı bir çox məşhur şair və yazıçılarımızın Nizami Gəncəvi, Əssar Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Fəzlullah Nəimi, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi, Mirzə Şəfi Vazeh ilə Ə.Yəsəvi arasında ortaq, kəşifən eyni zamanda fərqli cəhətlərin olduğunu bildirir və onları izah etməyə çalışır. Ədəbiyyatşünas alimə görə, Ə.Yəsəvi ilə klassiklərimiz arasında oxşarlıq onların qohum olması, yəni həm türk olmaları, eyni kökdən törəmələri, həm sufi şair olmaları, həm də eyni dinə - İslam dininə sitayiş etmələridir. Lakin uzun müddət sovet dövründə bu şairlərin yaradıcılığına birtərəfli yanaşıldığı və düzgün qiymət verilmədiyini də nəzərə çatdırır.

O, eyni zamanda orta əsrlər şairlərimizin “Quran” motivlərindən bəhrələnmələrini, poeziyalarında sufi-mistik fikirləri özünəməxsus şəkildə əks etdirmələrini - bütün bunları Yəsəvi irsi ilə əlaqələndirir. Onların dinə tapınmalarını, Allaha olan ilahi məhəbbət konsepsiyasını elmi şəkildə izah edir. Ə.Mirəhmədov yəsəviliyin Nizami, Nəsimi, Füzuli, Əssar, Vidadi, Nəbati, Vazeh yaradıcılığında meydana çıxan xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir. Nizaminin əsərlərində yəsəviliyin təzahür formasını bu cür göstərir: “Nizami ilə yəsəvilik arasındakı fikri qohumluq və səsləşmələr məhəbbət fəlsəfəsində, onların halal, doğma etiqadında, elmə və alimə ehtiramda, habelə hər iki sənətkarın tez-tez müraciət etdiyi Quran ehkamında, dini, mifoloji, folklor surətləri və ifadələrində nəzərə çarpır” [3, səh.2].

“Azərbaycan yazıçıları ədəbiyyat haqqında” məqaləsində tədqiqatçı alim klassik sənətkarlarımızın ədəbiyyat nəzəriyyəsi və sənətkarlıq sahəsində söylədikləri fikirləri tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Müəllif burada tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edərək N.Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə və başqa ədiblərin ədəbiyyat, onun qarşısında qoyulan tələblər haqqında fərqli və oxşar fikirləri təhlil süzɡəcindən keçirir. Ə.Mirəhmədov bildirir ki, şairə görə bədii yaradıcılıq mütləq ağılla, kamalla, yəni elmlə əlaqəli olarsa, böyük əhəmiyyət kəsb edər. Müəllif fikrini bu cür izah edir: “Nizami kainat və həyatın dərin, gizli sirlərini dərk edib öz bədii əsərlərində göstərmək məqsədilə bəşəriyyətin yaratdığı müxtəlif elmlərlə - tarix, fəlsəfə, məntiq və sairə ilə xüsusi məşğul olur və öz bədii yaradıcılığını ağıl və kamal ilə üzvi surətdə bağlayırdı” [4, səh.142]. O, N.Gəncəvidən aşağıdakı misraları nümunə kimi verir:

Hər gecə biliyə qapı açmadan,

Başımı yastığa qoymadım, inan! [4, səh.142].

Həmin mülahizənin M.Füzulinin ədəbiyyata dair söylədiyi fikirlər içərisində vacib məsələ hesab etdiyini, şairin ömür boyu bu fikri yaratdığı əsərlərlə sübut etdiyini nəzərə çatdırır. Bunu M.Füzulinin söylədiyi “elmsiz şeirin əsası yox divar” olması fikri ilə təsdiqləyir.

Ədəbiyyatın əsas məqsəd və vəzifələrindən biri ola onun həqiqətə əsalanması məsələsini Ə.Mirəhmədov klassiklərin yaradıcılığından konkret nümunələr verməklər şərh edir. Əsərlərində cəmiyyət, dövlət, ailə-məişət, adət-ənənələri əks etdirən N.Gəncəvinin həyat həqiqətlərinə söykənməsini ondan əvvəl yaranan saray ədəbiyyatından fərqləndirən cəhət kimi verən tədqiqatçı şairin ömrünün axırına kimi bu ənənəyə sadıq qaldığını bildirir. “Ona görə də, sənətin bəşəri və tarixi mənasını daha dərinədən dərk edən yazıçılarımız kimi Nizami də həmişə həqiqətin, həqiqi həyatın və xəyalın rəvacına səy etmişdir” [4, səh.143]. Müəllif fikirlərini aşağıda şairdən gətirdiyi nümunələrlə təsdiqləyir:

Sönükdür hər zaman yalan xəyallar,

Yalnız həqiqətdə ölməz qüvvə var!

Yaxud da:

Doğru yazmağa var, madam ki imkan,

Neçin gəlməlidir ortaya yalan?!
Sözün qiymətini saldı yalanlar,
Doğrunu danışan hörmətli olar...

-deyə bütün qüvvəsi ilə sənətə həqiqət hissi gətirməyə səy edirdi. [4, səh.143].

Tədqiqatçı həqiqətə əsaslanmaq məsələsinin İ.Nəsimidə də olduğunu bildirir və aşağıdakı nümunə ilə fikrini izah edir:

Həqlə yar ol, yarı bil, yad olma
həqdən, arif ol.
Müddən kim həqq ilə yar olmadı,

-əğyar imiş... [4, səh.143].

Ə.Mirəhmədov N.Gəncəvidən fərqli olaraq İ.Nəsimi yaradıcılığında həqiqət anlayışını onun panteist görüşləri ilə əlaqələndirərək dini mahiyyətdə olduğunu nəzərə çatdırır. Müəllifə görə, İ.Nəsimidə "həqq" anlayışını orta əsrlər feodal zülmü məngənəsində sıxılan bir qəlbin azadlıq və səadət ideallarının təcəssümüdür.

Ədəbiyyatşünas alim M.Füzuli yaradıcılığında da həqiqət anlayışına toxunaraq yazır: "Nizami və Nəsimi kimi, Füzuli də həqiqət aşiqi idi, Füzuli ruhən nə qədər romantik olsa da, nə qədər xəyal səmasında qanad çalsa da, yenə bütün yaradıcılığı boyu real zəmindən ayrılmamışdır"[4, səh.143]. Müəllif bunu şairin insanpərvərlik duyğularının tərənnümü ilə əlaqələndirir.

Ədəbiyyatda bədii təsvir vasitələrindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, məcazlar ədəbiyyatda varlığın bədii inikası üçün vacib cəhətlərdən biridir. Ə.Mirəhmədov bildirir ki, bu o demək deyil ki, sənətkar tamamilə həqiqətdən uzaqlaşmış və süni təsvirlərə yer verilməlidir. Lakin belə mənfi cəhətlərə saray ədəbiyyatında rast gəlinməsi söyləyən tədqiqatçı N.Gəncəvinin bu xüsusiyyətlərdən uzaq olduğunu bildirir. N.Gəncəvi sözün incəliklərinə, dərin fəlsəfi məzmununa bələd olub orijinal əsərlər yaratdığını, həmçinin oğlunu da səhv hesab etdiyi yoldan çəkindirərək mədəhiyyəçi saray ədəbiyyatından uzaq tutmağa çalışdığını söyləyir.

Məlumdur ki, ədəbi tənqid tariximiz sistemli şəkildə M.F.Axundzadə ilə başlayır. Tədqiqatçı ədəbi tənqidimizin köklərini müəyyən qədər N.Gəncəvi yaradıcılığı ilə əlaqələndirir. Ə.Mirəhmədov yazır: "Bizdə hələ Nizami dövründən geniş ictimai tənqid vardır ki, ədəbi tənqid də bunun bir qolunu təşkil edir; başqa sözlə, böyük mütəfəkkirlərimizin fəlsəfi fikri təbiət, cəmiyyət, siyasət məsələlərini əhatə etdiyi kimi, ədəbi hadisələr və sənətşünaslıq məsələləri ilə də müntəzəm məşğul olmuşdur" [4, səh.146].

Ə.Mirəhmədova görə sənətinə ağıl və qəlbin vəhdəti kimi səciyyələndirən sənətkarlarımız bədii yaradıcılıqda böyük ustalıq və əzmkarlıqla çalışaraq, orijinal əsərlər yazıb yalançı "şairlərdən" seçilərək ədəbiyyatın şah əsərlərini qələmə alırlar. Onlar sənət qarşısında həmişə böyük zəhmət və tələb qoyurlar. N.Gəncəvinin bədii irsində də bu xüsusiyyətləri əks etdirən nümunələri misal göstərir:

Xəzinə kəşf etmək istəsən əgər,
Hər bir çətinliyə tab et, sinə gər!.. [4, səh.147]

Tədqiqatçı bildirir ki, N.Gəncəvi də öz bədii yaradıcılığına ciddi iş kimi yanaşır, onu zəhmətlə, "ürək qanı" ilə qələmə alırdı:

Hər gecə qazıram dağlarca xəndan,
Mədən yox, bəlkə də, can qazıram mən.
Ağzımdan dürr tək çıxan sözümçün mən
Çıxıram min işdən, min bir döyüşdən.
Ələ gətirməkçün bir şəbçirağı,
Yaxıb yandırırım dili-dodağı [4, səh.147].

Bu böyük əməyin nəticəsidir ki, Nizami əsərlərinin orijinal, maraqlı, axıcı olmasına gətirib çıxarır.

Ə.Mirəhmədov "Azərbaycan sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığı son beş ildə" (1979) məqalələrində son illərdə ədəbiyyatşünaslığın və tənqidin inkişafından, bu sahədə rolu olan tədqiqatçıların fəaliyyətindən bəhs edir. Müəllifə görə, tənqid ədəbiyyatın digər sahələri ilə üzvi surətdə əlaqədə olmalıdır. Burada da Ə.Mirəhmədov klassik sənətkarlara müraciət etməyi əsas götürür. Klassik ədəbiyyat nümayəndələri - Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli ilə birgə müasir ədəbiyyatı tədqiqata cəlb etmək məsələsini Əziz müəllim tənqidçi qarşısında əsas şərt kimi verir. Yəni klassiklərin yaradıcılığında olan müasir və aktual məsələlərin bu gün də müəyyən edilməsi mühüm vəzifədir. Həmin fikri yekun olaraq bu cür verir: "ədəbiyyatın dünənində bu günü və əbədiyyəti görməyə, o biri yandan da, bugününə dünənin izlərini müəyyənləşdirib düzgün qiymətləndirməyə kömək edir" [5, səh.219]. Ə.Mirəhmədova görə, yazıcının əsəri həm milli, həm də dünya ədəbi fikri ilə birgə əlaqəli şəkildə götürülüb tədqiq etməlidir. Onda əsər müasir tələblərə də cavab verir. Həmçinin Ədəbiyyatşünas alim doğru olaraq göstərir ki, "tənqidçinin simasında elmi təfəkkürlə bərabər və eyni dərəcədə bədii təfəkkürün də" birləşməsi vacib qanundur.

Beləliklə, Ə.Mirəhmədovun yaradıcılığına nəzər yetirərkən onun ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələrinə həm ədəbiyyat tarixi, həm ədəbiyyat nəzəriyyəsi, həm də ədəbi tənqid sahəsində apardığı araşdırmalarında görkəmli sənətkarımız Nizami Gəncəvinin irsinə müraciət etdiyini görürük, bu da şairin zəngin bədii yaradıcılığı, əsərlərinin mövzu dairəsi, irəli sürdüyü milli və bəşəri məsələlər, insan cəmiyyəti üçün hər zaman vacib olan problemlər, maraqlı obrazlar aləmi ilə seçilən Nizami irsinin aktuallığından irəli gəlir. Ona görə də N.Gəncəvi bəşəri şair, yaradıcılığı isə dünya ədəbiyyatının incilərindən biri kimi qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Mirəhmədov Ə, Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1947, 28 sentyabr, №116.
2. Mirəhmədov Ə, Məhəmməd Hadi. Monoqrafiya. Bakı, «Yazıçı», 1985, 224s.
3. Mirəhmədov Ə, Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda. «Ədəbiyyat qəzeti», 17 dekabr, 1993.
4. Mirəhmədov Ə, Azərbaycan yazıçıları ədəbiyyat haqqında. «Vətən uğrunda» jurnalı, 1946, №3-4, s.142-148.
5. Mirəhmədov Ə, Yazıçılar, talelər, əsərlər. Bakı: Azərneşr, 1978, 312s.

“KƏLİLƏ VƏ DİMNƏ” MİNİATÜRLƏRİNDƏ ANİMALİSTİK JANR ƏNƏNƏLƏRİ”

Dr. Hökümə Səlimova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

XÜLASƏ

Təbriz miniatür məktəbinin görkəmli ustaları tərəfindən çəkilən miniatürlər Dünya İncəsənətinin incilərindən sayılır. Bu miniatürlər arasında “Kəlilə və Dimnə” əlyazmaları üçün çəkilən miniatürlərin uzun illərdir həm yerli həm də əcnəbi tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Köklü ənənələrə malik Təbriz miniatür məktəbinin ustaları “Kəlilə və Dimnə” əlyazmalarında özlərindən əvvəlki irsi müvəffəqiyyətlə davam etdirdikləri kimi, bu sahədə yeniliklərə də imza atmışdılar. Miniatürlərdəki şir, öküz, dəvə, ayı və s. heyvanların tüklərinin realistlik şəkildə təsviri müsəlman sənətində rast gəlinmir. İstanbul universitetində saxlanılan “Kəlilə və Dimnə” miniatürləri məkanda mürəkkəb quruluşlu interyer, boyakarlıq vasitələri ilə mənzərənin təsviri paralel yaranan əsərlərdən ən mükəmməlləri sayılır. Ən böyük nailiyyəti dərinlik və həcm yaradan çox rəngli qayalar, iri yarpaqlı bitkilər, ağaclarda heyvan və insanlar üçün məkan yaradan mənzərə detalları təşkil edir.

Açar sözlər: Kəlilə, Dimnə, miniatür, rəngkarlıq, süjet, xətt, animalistik

ABSTRACT

Miniatures painted by prominent masters of the Tabriz School of Miniature are considered to be the pearls of world art. Among these miniatures, the miniatures for the Kalila and Dimna manuscripts have been in the spotlight of both local and foreign researchers for many years. The masters of the Tabriz miniature school, who have deep-rooted traditions, have successfully continued their previous legacy in the manuscripts of "Kalila and Dimna" and have made innovations in this field as well. Lion, ox, camel, bear, etc. in miniatures. Realistic depictions of animal hair are not found in Muslim art. The miniatures of Kalila and Dimna preserved at Istanbul University, the sophisticated interior design in the place, the depiction of the landscape

through painting are considered to be the best in comparison with parallel created artworks. The greatest achievement is the multi-colored rocks that create depth and volume, large-leaved plants, landscape details that create space for animals and people in the trees.

Keywords: Kalila, Dimna, miniature, painting, plot, line, animalistic

РЕЗЮМЕ

Миниатюры выдающихся мастеров Тебризской школы миниатюры считаются жемчужинами мирового искусства. Среди этих миниатюр миниатюры для манускриптов Калила и Димна уже много лет находятся в центре внимания как местных, так и зарубежных исследователей. Мастера Тебризской школы миниатюр, имеющей глубокие традиции, успешно продолжили свое прежнее наследие в рукописях «Калила и Димна», а также внедрили новшества в этой области. В миниатюрах изображения шерсти льва, быка, верблюда, медведя и др. животных в реалистическом мусульманском искусстве не встречается. Миниатюры «Калила и Димна», хранящиеся в Стамбульском университете, считаются наиболее совершенными из произведений, созданных параллельно с замысловатой структурой пространства и изображением пейзажа посредством живописи. Самым большим достижением являются разноцветные камни, создающие глубину и объем, крупнолистные растения, детали ландшафта, создающие пространство для животных и людей на деревьях.

Ключевые слова: Калила, Димна, миниатюра, живопись, сюжет, линия, анималистика.

Miniatürlər daşdıqları sənət dəyərindən əlavə həm də aid olduqları dövrün məlumatlarını ehtiva edən zəngin tarixi materiallardır. Bu materiallar əsasında sənətkarın zəngin təxəyyül dünyası, ustalığı ilə yanaşı, həm də dövrün ictimai-siyasi reallıqları, intellektual dünyagörüşü, əxlaqi dəyərləri, geyim tərzləri, əsərin ərsəyə gəldiyi mühitdəki insan və aləm təsəvvürləri haqqında qiymətli məlumatlar əldə edirik.

Ənənəvi İslam İncəsənətinin mühim bir qolu olan miniatür sənəti müsəlmanların yaşadığı geniş coğrafiyanı əhatə edir. Orta əsrlərdən ta XX əsrin əvvəllərinə qədər müsəlman Şərqi

elmin, biliyin, məlumatın ən mühim daşıyıcısı məhz əlyazmalar idi. Əlyazmaların uzun müddət hökm sürən əvəzolunmazlığı özü ilə birgə bir çox peşələrin, sənət sahələrinin meydana gəlməyinə səbəb olmuşdu. Qələmə alınmış əlyazma kitabların bədii tərtibatı və miniatürlərlə illüstrə edilməsi məhz əlyazma mədəniyyətinin təbii səbəbidir.

Müxtəlif həlledici tarixi proseslərin, habelə regionlara xas xüsusiyyətlərin, görkəmli sənət ustalarının estetik konsepsiyalarının və s. digər amillərin təsiriylə miniatür sənəti bir çox məktəblərə ayrılmışdır. Bir çox məktəblərin olmağı bu orijinal üslub fərqliliklərinə gətirib çıxarsa da, dəyişməyən ümumi qanuna uyğunluqlar da mövcud idi. Əlyazmada nəql olunan hadisənin, narrativin vizual yolla çatdırılması bütün miniatürlərin müştərək, dəyişməyən xüsusiyyətidir.

Əlyazma kitablarına bədii tərtibat verilməsi və onların illüstrə edilməsi bu sənətin mühim ehtiyaclarından biri halına gəlmişdir. Xəttatlar tərəfindən üzü köçürülən bir qisim kitablar naxışlarla bəzədilir, süjetli miniatürlərlə illüstrə olunurdu. Aydın ki, bu cür nəfis kitablar kollektiv əməyin məhsuludur. Həmin kitabların sifarişçiləri cəmiyyətin idarə edici təbəqəsinə aid zəngin şəxslər idi.

Məlum olduğu kimi dünya sənət tarixində Təbriz miniatür məktəbinin özünə məxsus bir yeri vardır. Rasim Əfəndinin fikrincə Təbriz məktəbinin ən ümdə cəhəti bu məktəbin rəssamlarının XIV əsr miniatür sənətinə xas olan monumental dekorativ üslubu yüksək dərəcədə təkmilləşdirməsi, ona yeni bədii-estetik keyfiyyətlər qazandırmasıdır. Müəllifə görə Təbriz məktəbinin Şiraz və Yəzd məktəblərindən üstünlüyünü, kompozisiya, rəsm, kolorit, insan fiqurları və mənzərənin həllində daha böyük nailiyyətlər əldə etdiyini "Böyük Təbriz Şahnaməsi" təsdiq edir"¹

Təbriz miniatür məktəbinin animalistik janrda ilk əhəmiyyətli abidəsi olan – XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəlinə aid "Mənafi əl-Heyvani" miniatürləri (Nyu-York, P. Morqan kitabxanası) Təbriz boyakarlığının heyvan təsvirlərinə qeyri-adi marağını göstərməklə bərabər, həm də keçmiş sadə mesopotam sxemini arxada qoyaraq, janrın inkişafında yeni və yüksək inkişafa gətirdi.²

Uzaq Şərq motivlərinin inkişaf tarixi Təbriz üslubunun yarandığı dövrə qədər davam edir və insanın heyvan, məkan və mənzərə ilə ideal uyğunluq dövrü başlayır. Elxanilər dövründə də dağlar nəbatı aləm kimi dəyişdirilirdi. Təbriz üslubunda mənzərə insanla bərabər rol oynayır, lakin, tədricən nəinki bədii məkan hətta emosional təsir roluna malik olur. İlk əvvəl əgər mənzərə qrafik və quru təsvir olurdusa tədricən daha plastik və bədiiləşir. İstanbul Bidpayında

¹ Rasim Əfəndi, "Azərbaycan İncəsənəti", s. 105 Şərq-Qərb, Bakı 2007

² Джамиля ГАСАНЗАДЕ, Агасалим ЭФЕНДИЕВ, "АНИМАЛИСТИКА В ТЕБРИЗСКОЙ МИНИАТЮРЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIV ВЕКА", İRS Наследие, 2011

mağara təpələr, insan və heyvanların təsviri mikroməkan yaradırlar. Məhz belə illüstrasiyaları vizual verbar transformasiyası formalaşır.

Demott Şahnaməsinin illüstrasiyası haqqında E.Qrube yazır ki, bu miniatürlərin müəllifləri "Kəlilə və Dimnə"nin yaradıcıları olan XIV əsrin ən məşhur rəssamları idi. Təbriz müxtəlif qədim və yeni istiqamətlərin yarandığı məkan idi. Mütəmadi olaraq həcm təsvir olunan predmet və onların Şəmsəddinin adı və dövrü ilə bağlı olan zahiri görünüşlərinin tam ifadəli struktur axtarıları aparılırdı. Ən maraqlı nümunələri İstanbul əlyazmaları ilə oxşar olan Rumpurda Nəvvab kitabxanasında saxlanılan miniatürlərdir. Onun ilk tədqiqatçısı Qanqoli miniatürü XIV əsrə aid edir, səthiliyinə və şərtiliyinə görə əsaslandırır. Lakin bu surətlərin formallığı və dekorativliyi daha erkən dövrə aid olduğuna işarə edir.

Topqarı muzeyindəki "Kəlilə və Dimnə"nin II nüsxəsi XIV əsr Təbriz ustaları tərəfindən möhtəşəm üçlüyü kimi tamamlanır. Əlyazma 1431-ci ildə Baysunqur ibn Şahrüh üçün Cəfər Təbrizi tərəfindən üzü köçürülmüşdür. 172 səhifəsi 19 minilə bəzədilmişdir.

Eyni topluya aid olan daha bir müasir Kəlilə və Dimnə əlyazması Şəmsəddin Baysunqur təxəllüsü götürmüş Məhəmməd ibn Xüsam tərəfindən köçürülüb. Əlyazma 1429-cu ildə (hicri tarixi ilə 833-cü ildə) Məhərrəm ayında Heratda köçürülüb. Onun miniatürləri üslubuna görə Baysunqurun Şahnaməsinə bənzəyir və eyni dövrə aid olub Tehranın Gülüstan sarayının Şah kitabxanasında saxlanılır.

Belə ki, xəttat Baysunqur, həmçinin Baysunqur emalatxanasının rəhbəri olan Cəfər Təbrizi onun tələbəsi Mirəli Təbrizi və gözəl xəttat Sultan Əhməd Cəlairi tərəfindən yazılmış iki əlyazma arasında bir il fərq var. Bu nümunələr 18 ay müddəti ilə eyni sifarişçi üçün yazılsa da illüstrasiya xarakterinə görə seçilir. 1429-cu ilə aid əlyazma 25 miniatürdən ibarətdir.

İki əlyazmada olan uyğunluqlardan biri Miniatür kompozisiyalarında olan eynilikdir. Hətta ilk nəzərdən 1431-ci ilə aid əlyazmadakı miniatürlərin orijinallığı diqqəti cəlb edir.

Eyni bədii mərkəzdə eyni vaxtda yaranmış hər iki miniatür məşhur miniatür tədqiqatçısı B.V.Robinson tərəfindən bir sıra hipotezlərin irəli sürməsinə səbəb oldu. O, Dublində Çesterbitti kitabxanasında saxlanılan Baysunqur siyahısına aid Sədinin "Gülüstan"ın illüstrə olunmuş miniatürlərlə ümumi oxşarlıq tapmışdır. Xüsusən o evinin astanasında gənc qızın əlindən su içən Sədinin Təsviri olan miniatürə Bidpayın miniatüründəki öz sahibinin sevgilisinin evinə girən gənc qızla təsvir edilmiş miniatürlər arasında oxşarlığı qeyd edir. Robinson bu oxşarlıqdan belə nəticəyə gəlir ki eyni müəllif tərəfindən dörd il sonra çəkilib. Eyni oxşar xüsusiyyəti "Gülüstan"ın "Kefli şahzadənin tələbini rədd edən türk qul qadın" miniatürü ilə Bidpayın (1431-ci il) "Hind çarının İrənxudla söhbəti" miniatüründə də görmək olar. Memarlıq elementlərinə interyeri bəzəyən mozaik kaşılar misaldır. (hicri 362).

İstanbul universitetində saxlanılan “Kəlilə və Dimnə” miniatürləri məkanda mürəkkəb quruluşlu interyer, boyakarlıq vasitələri ilə mənzərənin təsviri paralel yaranan əsərlərdən ən mükəmməlləri sayılır. Ən böyük nailiyyəti dərinlik və həcm yaradan çox rəngli qayalar, iri yarpaqlı bitkilər, ağaclarda heyvan və insanlar üçün məkan yaradan mənzərə detalları təşkil edir. Təsvir baxımından yarıməsrlilik inkişaf tarixi keçmiş qaya təsvirləri “Mənafi” və Demott əlyazmasından qayaları xatırladır. Məkan və predmetlərin həcmnin yaranmasında bəzən parlaq kobaltın müxtəlif yumşaq çalarları ultramarin açıq sürməyi, solğun çəhrayı, boz çalarların işıq-kölgə oyunu təşkil edir.

Bitkilərin forması da yüksək realistik xarakterdədir. Burulmuş yarpaqlı zanbaq gülü əsrin sonlarında çox təsvir edildi. Ağacların müxtəlif faktura, forma və əyintilərinə o qədər məharətlə çəkilirdi ki, bəzən onlar süjetin qəhrəmanları qədər individuallığı ilə seçilirdilər. Miniatürdəki şir, öküz, dəvə, ayı və s. heyvanların tüklərinin realistik şəkildə təsviri müsəlman sənətində rast gəlinmir.

“Kəlilə və Dimnə”yə aid növbəti xronoloji miniatür bədii keyfiyyəti və xüsusi ifadəliliyi ilə animalistik janrın inkişafına böyük təkan verir. Bu əsər İstanbulun Ulduz sarayında saxlanılan I Təhmasibin albomuna aiddir. 25 vərəqə bəziləri yarımçıq qalmış 48 miniatür yapışdırılıb. Ehtimal ki, Şeyx Uveysin ölümü ilə əlaqədar əlyazmanın illüstrasiyaları yarımçıq qalmışdır. Kiçik ölçülü 2 miniatürlər hər səhifədə bir və ya bir neçə ədəd yerləşdirilib. Gənc həmçəbiləsi tərəfindən məğlub olan şahın meymunu ilə bağlı süjet xətti olan illüstrasiyası səhifənin tam yarısını əhatə edir. Yuxarı hissədə qarşı-qarşıya qoyulmuş miniatürlərdən birində qurbağa və gəlinçik (heyvan), digərində qurbağanın taleyindən gileylənən qoca qara gürzə təsviri verilib.

Miniatürlərin quraşdırılması vərəqin ölçüsünə uyğun kəsilib calaq kimi yapışdırılmışdır. Gül-çiçəklərlə, ağac və qayalarla haşiyə sonradan əlavə edilmişdir. Kamuflyaja bənzəyən zəngin tərtibat kompozisiyanı mozaikaya oxşadırdı. Məsələn, ağac konturla kəsilib digər miniatürə yapışdırılmışdır. Bu miniatürlər canlılığı, parlaq palitrası – səma mavisi, narıncı, ağ, qəhvəyi qızılı tonları ilə üstünlük təşkil edirdi.

Gözəl təbiətə koloristik qamma malik “Dimnənin məhkəməsi” miniatüründə yuxarisında Dimnənin Şanzab öküzünə xəbərçilik səhnəsi, aşağı hissədə isə Dimnənin təsadüfən iki çaqqalın söhbətinin eşidərək onun günahkarlığına şahidlik edərək pələng və şir təsvir edilib . Hər iki miniatürdə fiqurla qruplaşdırılmış tünd-göy səma ilə oxşarlıq təşkil edir. Rəssam hər iki səhnənin baş verdiyi məkanı – saralmış solğun və kürəni tonlarla qamış kolluğunu böyük məharətlə əks edə bilmişdir. Miniatürdə parlaq rənglər deyil, tutqun, tünd-göy, sədəfi və zeytuni rənglərlə kolorit formalaşmışdır. Maraqlıdır ki, rəssamın “Mənafi əl-Heyvan” miniatüründən heyvan təsvirlərindən də daha mükəmməl olan bu miniatürdəki təsvir etdiyi heyvan fiqurları o qədər ifadəlidir ki, sanki fiqurlar dialoqa başlayacaqlar. Yüksək ifadəliyə malik digər cüt miniatürlər

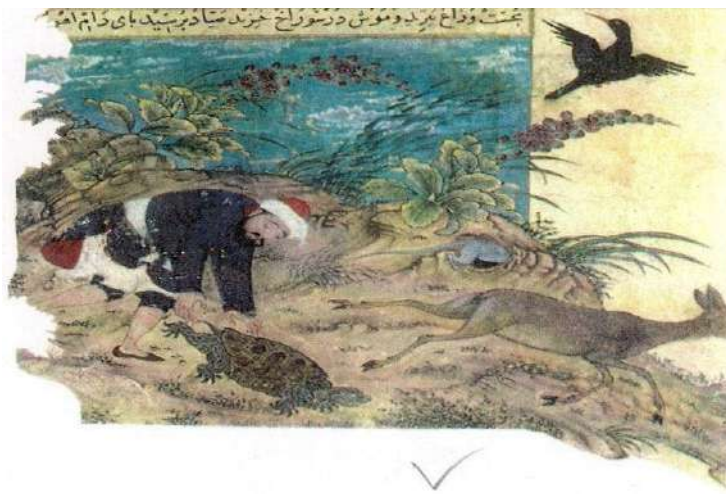
sırasına “Zahid, çaqqal və onun mühafizəçiləri” və aşağı hissədə yerləşən “Pişik, siçovul, vaşaq və bayquşun tələsində” miniatürlərini aid etmək olar. Miniatürün yuxarı hissəsində şərə düşmüş düşmənlərinin ətrafında toplaşan heyvaların qarışıq açıq-boz və oxra rəngli tükləri çox dəqiq ifadəli cizgiləri ilə seçilirdi. Fiqurlar hər iki tərəfdən ağac və qamışların silueti görünən qaranlıq səma fonunda göbələk formalı qayalar əhatə edir.

“Ovçu və ceyran” miniatüründə - ovçunu aldadan ceyran və qarğa tələyə düşmüş tısbağanı xilas edən siçovul ipləri qırması üçün onu yandırdığı süjet təsvir edilib. Burada da yüksək təsvir ustalığı nümayiş etdirilmişdir. Üfüqi kompozisiyalı məkanda hadisələr dinamik inkişaf edir.

Miniatürlərdə digər məşhur heyvan təsvirlərindən biri də dəvə təsviridir. Dəvə fiqurunun miniatürlərdə təsvirini o qədərdə böyük mənası yox idi. Sadəcə nəqliyyat vasitəsi kimi təsvir edilirdi. Bəzi miniatürlərdə məsələn “Kəlilə və Dimnə” əlyazmasının “Həyatdakı təhlükələr” miniatüründə dəvə fili əvəz edirdi, ola bilsin rəssam bu heyvanı heç vaxt görməmişdir.

“Şanzab öküzündən qorxan şir” - iki heyvan arasında faciəvi bitən dostluqdan bəhs olunan miniatüründə ayrı-ayrı anlarda erkən nümunələrin təsiri hiss olunur. Bu əsərə aid olan siyahıda Bağdadda işlənmiş “Şirlə tülkünün söhbəti” miniatüründə qeyd edilən təsir aydın bilinir (679 h-1280 il. Paris Milli kitabxanası).

Miniatürlərdə dördbucaq formatda peyzaj və heyvanlara nəzər yetirdikdə çoxsaylı heyvan fiqurlarının səthi vərəqdə necə məharətli qruplaşmasını müşahidə etmək olar. Aydın təpələr, seyrək otlu kolluq öz qayalıq sonluqları ilə miniatürü iki qeyri-bərabər hissələrə bölür. Yuxarı sol tərəfdə məiyyətləri – ayı, tülkü, canavar ilə əhatə olunmuş pələnglə danışan şirin iri həcmli fiquru və əsərin əsas qəhrəmanları olan ayrıca təsvir olunmuş iki çaqqalın “Kəlilə və Dimnə”nin təsviri işlənilib.

I.1. “Ovçu tısbağanı tutur”. “Kəlilə və Dimnə”. Təbriz. 1374-1382.

İstanbul, Topqapı Saray kitabxanası

I.2. "Şirlə Şetraba öküzünün döyüşü". "Kəlilə və Dimnə". Herat.
1430-1440. İstanbul, Topqapı Saray kitabxanası.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Kərim Kərimov – Azərbaycan miniatürləri. Bakı, 1980.
2. Kərim Kərimov – Sultan Məhəmməd və onun məktəbi. Bakı, 1993.

3. Kərim Kərimov, Rasim Əfəndiyev, Nəsir Rzayev, Nurəddin Həbibov – Azərbaycan incəsənəti (Monoqrafiya). Bakı, 1992.
4. Kərim Kərimov – “Nizami Gəncəvi”, Xəmsə, Miniaturlər. Bakı, 1983.
5. Rəhim Sultanov – “Kəlilə və Dimnə” (farscadan tərcümə). Bakı, 1962.
6. Rasim Əfəndi- “Azərbaycan İncəsənəti”. Bakı, 2007.
7. Nadir Zamanov – Nizami poeziyası və təsviri sənət. Bakı, 1981.
8. Təvəkkül Səfəvi – Azərbaycanın maddi və mədəniyyət tarixi (dvd). Bakı, 2007.

Rus dilində

9. Акимущкин О.Ф. Персидская рукописная книга. – В кн.: Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. М.,1987, стр. 330-407.
10. Джамиля Гасанзаде - Зарождение и развитие тебризской миниатюрной живописи в конце XIII – начале XVII веков. Баку, 1999.
11. Джамиля Гасанзаде, Агасалим Эфендиев, “Анималистика в тебризской миниатюре второй половины XIV века”. Баку, 2011
12. Казиев А.Ю – Миниатюры рукописи Хамсэ Низами (1539-43). Баку, 1964.
13. Казиев А.Ю – Художественно-технические материалы и терминология средневековой книжной живописи, каллиграфии и переплетного искусства. Баку, 1966.
14. Казиев А.Ю – Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII - XVII веков. Москва, 1977.
15. Казиев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII- XVII веков. М., 1977.
16. Керимов К. Дж. Султан Мухаммед и его школа. М., 1970.
17. Керимов К. Дж. Султан Мухаммед и его школа. Баку, 1992.

**1941-Cİ İLİN OKTYABRINDA SANK PETERBURQUN “ERMİTAJ” MUZEYİNDƏ
YAŞANAN 800 YAŞLI NİZAMİ GƏNCƏVİ TƏNTƏNƏSİ**
800-YEAR-OLD NIZAMI GANJAVI CEREMONY IN SANK PETERSBURG IN “ERMITAJ”
MUSEUM IN OCTOBER 1941

Dr.ƏLİMUXTAR MUXTAROV

AMEA Gəncə Bölməsi Nizami Gəncəvi Mərkəzi, Böyük elmi işçi

ÖZƏT

XX əsrin 40-cı illəri Azərbaycan nizamişünaslığının təşəkkülü və inkişafı dövrü hesab edilsə də bu dövrdəki çiçəklənmənin mazisində məhz o dövrəqədərki aparılan tədqiqatlar dayanırdı. Araşdırmanın əvvəlki fəsilərində ölkəmiz də daxil olmaqla, istər Şərq, istərsə də Qərb aləmində Nizami Gəncəvi ilə bağlı görülən miqyasa gəlməz işlərin mövcudluğu bir daha sübut edir ki, tarixin ən dərin qatlarından başlayaraq dahi Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi bütün dövrlərdə tədqiq edilmiş və əziz xatirəsi heç vaxt unudulmamışdır.

Bu mənada bəşəriyyətin qəlbində olan Nizami Gəncəvi sevgisi hələ yubiley kimi anlayışların olmadığı dövrlərdə xələfləri vasitəsilə təbi bədii boyalarla əks etdirilmişdir. Deməli, o dövrün tələbi ilə yanaşsaq, dahi şairimizin hər bir xələfi öz növbəsində Nizami Gəncəviyə yubileydən də artıq xidmət göstərmişdir. Nizami nəfəsini İsa peyğəmbərin nəfəsi ilə müqayisə edən Əssar Təbrizi, Nizamini özünə ustad sayan Məhəmməd Füzuli, Nizami Gəncəvini Həkimî mənəvi şeyximiz kimi yad edən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Nizami türbəsinə gələrək, Şeyx deyərək dahi mütəfəkkirimizə dərin ehtiramını ifadə edən S.Ə. Şirvani kimi ədiblərimizin XIX əsrə qədər olan dövrdə Nizami Gəncəvi dühasına və irsinə olan dərin hörmətin, ehtiramın ifadəsi idi. Qeyd etdiyimiz ədiblərin hər biri və eyni zamanda o dövrün müxtəlif təbəqələrinə mənsub olan insanları müxtəlif dövrlərdə dahi mütəfəkkirimizə elmi, biliyi ilə müdrikləşmiş mənada bir şeyx, ustad kimi yanaşmışdılar ki, bunun da bir tarixi həqiqət olduğunu akademik Həmid Araslı 1923-cü ildə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “Nizami vəqfi haqqında yeni sənəd” adlı məqaləsində belə izah edirdi: “Nizami öldükdən sonra qəbri ziyarətəgaha çevrilmiş, onun öz

kəndinin gəlirlərindən başqa bizə məlum olmayan hökmdarlar və ya bivaris ölən adamlar tərəfindən bu məqbərəyə vəqflər edilmişdir. XVI əsrdə bu məqbərə çox gəlirli vəqfi olan, gəlib-gedənlərə və yoxsullara hər gün yemək verən, müdərrikləri təmin edən bir xeyriyyə ocağı olmuşdur. ...məqbərə təkcə bir günbəzdən ibarət olmayıb, geniş bir ərazini əhatə edirmiş”.

Açar Sözlər: Nizami Gəncəvi, Dahi şair, 800 illik yubiley, Ermitaj muzeyi, 1941-ci il

ABSTRACT

Although the 40s of the XX century were considered to be a period of formation and development of Azerbaijani order studies, the flourishing of this period was based on the research carried out before that period. proves once again that the great Azerbaijani thinker and poet, starting from the deepest layers of history, has been studied at all times and his dear memory has never been forgotten.

In this sense, the love of Nizami Ganjavi in the hearts of mankind was reflected in natural artistic colors through his successors in times when there were no such concepts as an anniversary. So, if we follow the requirements of that time, each successor of our great poet, in turn, served Nizami Ganjavi more than the jubilee. Assar Tabrizi, who compared Nizami's breath with the breath of Jesus, Muhammad Fuzuli, who considered Nizami as his master, Abbasgulu, who remembered Nizami Ganjavi as our spiritual sheikh Agha Bakikhanov, who came to Nizami's tomb and expressed his deep respect to our genius thinker as Sheikh .It was an expression of deep respect and reverence for the genius and heritage of Nizami Ganjavi of our writers like Shirvani until the 19th century. Each of the above-mentioned writers, as well as people belonging to different strata of that period, treated our genius thinker as a sheikh, a master in a scientific and knowledgeable sense, which was a historical fact in 1923. In his article “New document on Nizami foundation” published in the newspaper, he explained: “After Nizami's death, his tomb was turned into a shrine. In the 16th century, this mausoleum was a very lucrative foundation, a charity center that provided daily meals to visitors and the poor, and provided teachers. The mausoleum did not consist of only one dome, but covered a large area.

Keywords: Nizami Ganjavi, Great poet, 800th anniversary, “Ermitaj Museum”, 1941

TƏBRİZ MINIATÜR MƏKTƏBINİN KƏLİLƏ VƏ DIMNƏ ƏLYAZMALARI

Dr. Hökümə Səlimova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

XÜLASƏ

Miniatür sənəti təsviri incəsənətin çoxəsrlik ənənəyə malik xeyli mühim şaxələrindən biridir. Orta əsrlərdən XX əsrin əvvələrinə qədər müsəlman Şərqi elmin, biliyin, ədəbiyyatın ən əsas daşıyıcısının məhz əlyazmalar olması kitabların bədii tərtibatı və miniatürlərlə illüstrə edilməsinə birbaşa təsir etmişdir. Ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif coğrafiyalarda yaşamış miniatür ustalarının əmələ gətirdiyi zəngin ənənələr sayəsində bu sahədə bir çox məktəblər formalaşmışdır.

Təbriz miniatür məktəbinin ustaları tərəfindən ərsəyə gətirilən və Dünyanın müxtəlif ölkələrinin kitabxanalarında qorunub saxlanılan əsərlər ümumilikdə təsviri incəsənətin, xüsusən də miniatür tarixinin nadir incilərindən sayılır.

Sultan Məhəmməd, oğlu Əli və Məhəmmədi, Mir Müsəvvir və oğlu Mir Seyid Əli, Dust Məhəmməd və bir çox başqa sənətkarlar sayəsində Təbriz miniatür məktəbinin üslub xüsusiyyətləri formalaşmış və beləcə bu məktəbin təsir dairəsi Azərbaycanın hüdudlarını aşaraq, genişləmişdir. XVI əsrdə Təbriz miniatür məktəbinin keçdiyi tədrici inkişaf, aparılan yaradıcılıq axtarışları, bədii üslubun formalaşması və getdikcə təkmilləşməsi birinci növbədə bu dövrün ən görkəmli rəssamlarının, Sultan Məhəmmədin rəhbərliyi altında saray emalatxanasında çalışan rəssamların yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Hər şeydən əvvəl yerli ənənələrə əsaslanan bu rəssamlar Herat miniatür məktəbinin nailiyyətlərindən faydalanaraq, Orta Şərqi miniatür rəngkarlığının ən yüksək inkişaf zirvəsini təşkil edən yeni üslubun formalaşması və püxtələşməsində həlledici rol oynamışlar.

İstanbul Universitetindəki "Kəlilə və Dimnə"yə çəkilmiş miniatürlər bir sıra yenilikləri ilə diqqət çəkir. Belə ki, bu miniatürlərdə öz əksini tapmış interyerlərin mürəkkəb işlənməsi, fəzanın miniatür boyakarlığında verilməsinin inkişafındakı tərəqqini nümayiş etdirir. Mənzərənin olduqca təbii olmasının, onun sırf rəngkarlıq vasitələri ilə təsvirinin kamilliyinin yuxarıda

baxdığımız əsərlərin arasında oxşarı yoxdur. Şübhəsiz ki, bu əsərlərin ən böyük nailiyyəti mənzərənin detalları, xüsusilə də dərinlik və həcm yaradan qayaların təsviridir. Bu qayalar güllərin, iri yarpaqlı bitkilərin, gözəl ağacların, həmçinin insanların və heyvanların sərbəst yerləşə bilməsi üçün bir məkan əmələ gətirir. Bu qaya təsvirləri yarım əsrlik bir yol keçəndən sonra “Mənafi əl-heyvan” və “Demott Şahnaməsi” əlyazmalarındakı əlvan və qabarıq qayaları çox azacıq xatırladır. Fəzanın və ayrılıqda elementlərin həcmli təsəvvür bağışlamasına əhəmiyyətli dərəcədə kolorit xidmət göstərir. Kolorit gah əlvan, gah da kobalt; ultramarin, indiçq, solğun çəhrayı rənglərin müxtəlif çalarlarından, işıq-kölgə münasibətindən, akvarelə yaxın fakturadan (yuma texnikası tətbiq olunmaqla) bacarıqla istifadə edilərək yumşaq olur.

“Kəlilə və Dimnə”yə aid növbəti xronoloji miniatür bədii keyfiyyəti və xüsusi ifadəliliyi ilə animalistik janrın inkişafına böyük təkan verir. Bu əsər İstanbulun Ulduz sarayında saxlanılan I Təhmasibin albomuna aiddir. Miniatürlərin quraşdırılması vərəqin ölçüsünə uyğun kəsilib calaq kimi yapışdırılmışdır. Gül-çiçəklərlə, ağac və qayalarla haşiyə sonradan əlavə edilmişdir. Kamuflyaja bənzəyən zəngin tərtibat kompozisiyanı mozaikaya oxşadırdı. Məsələn, ağac konturla kəsilib digər miniatürə yapışdırılmışdır. Bu miniatürlər canlılığı, parlaq palitrası – səma mavisi, narıncı, ağ, qəhvəyi qızılı tonları ilə üstünlük təşkil edirdi.

İkinci növ miniatürlər Uzaq Şərq miniatürlərini xatırladır. Onlar tutqun mavi, gümüşü boz, açıq qəhvəyi və solğun rəngləri ilə seçilirdi.

“Meymunların padşahı taxtdan salınandan sonra” miniatüründə qoca şahla gənc rəqibi arasında baş verən döyüşü çox ifadəli təsvir edilib . “Mömin qoca və siçan” miniatüründə qıza çevrilən siçandan bəhs edilir.

Bütün bu miniatürlərin sonrakı dövr boyakarlığın inkişafındakı rolu danılmazdır. Naturalistik dəqiqliyə qədər inkişaf etmiş realizm estetikasının təsviri çərçivəsində çin ənənələrinin əmələ gəlməyindən xəbər verirdi.

Əlyazmaya daxil edilən miniatürlər fiqurlar arasına möhkəm məntiqi əsasla ümumi kompozisiya ölçülərinə və peyzaj elementləri ilə proporsional əlaqədə yerləşirlər. Məsələn, “Dülgər və meymun” miniatüründə yalnız məlum olan təmsilə çəkilmiş illüstrasiya Nizaminin “Xəmsə”sinə daxil olan “Xosrov və Şirin çimərəkən” əsas illüstrasiya sayıldığı kimi bu miniatür də “Kəlilə və Dimnə”nin əsas kompozisiyalarından sayılır. Bu miniatürdə də ərəb, Şiraz, Herat və Təbriz nümunələrindən olan kompozisiya iki fiqurla “Dülgər və meymun” rəssamın təxəyyülünə əsaslanaraq spiralvari hərəkətlər dairəvi enerji axını ilə bir düyüdə birləşirlər. Tarazlığını itirib dülgər masasından yıxılan köməksiz halda barmağını havada yelləyən meymun fiquru qövsvari əyilmiş formada qarşı-qarşıya təsvir edilmişdir.

Fiqurların hərəkəti ifadəliliyi qeyri-ixtiyarı kompozisiyaya girişi əmələ gətirir. Albomu tərtib edən mərkəzi kompozisiya ilə əlaqəli olmaq şərti ilə yan hissələrdən mənzərə fraqmentləri əlavə etməklə kompozisiyanı vərəq ölçüsünə qədər böyüdüdü. Vərəqin yuxarı hissəsi isə eskiz üfqi formada dekorativ dalğalı dəniz fraqmenti təsvir edilib.

Kəlilə və Dimnə əlyazmaları Təbriz miniatür məktəbinin ustalarının bu sənətə verdiyi töhfələri ortaya qoymaq baxımından öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Açar sözlər: Kəlilə, Dimnə, miniatür, rəngkarlıq, süjet, xətt, animalistik

Keywords: Kalila, Dimna, miniature, painting, plot, line, animalistic

Ключевые слова: Калила, Димна, миниатюра, живопись, сюжет, линия, анималистика

GÜNEY FOLKLORUNDA NAĞIL: TOPLAMA VƏ TƏDQIQATLAR
A TALE IN THE FOLKLORE OF SOUTH AZERBAIJAN: COLLECTİON AND
RESEARCH

Doç.Dr. Metanet ABBASOVA

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Güney Azərbaycan Folkloru Şubesi
Başkanı, Azərbaycan, Bakü

ORCID NO: 0000-0003-4302-9842

ÖZET

Güney Azərbaycan folklorunun zəngin tərkib hissəsi olan nağıllar xalq məişətində gündəlik həyatda, “kürsü söhbətləri”, eləcə də müxtəlif mərasimlər-çillə gecələri, toy, aşıq məclisləri də daxil olmaqla geniş auditoriyada yaranıb, yayılaraq dinlənilməkdədir. Nağıllar xalq düşüncəsində özünə, keçmişinə qayıtmaq, miras qalan bir irsi yaşatmaq missiyasında Güney folkloru üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu kontekstdə Güneydə nağılların toplanılması və nəşri məsələləri ziyalılardan diqqət mərkəzində olmuş, mətnlərin konkret bölgə materialları üzrə əldə edilməsi həmişə aktuallıq kəsb etmişdir. Xüsusilə, Xoy, Maku, Təbriz, Urmiyə, Ərdəbil, Zəncan, Həmədan və s. əraziləridən nağılların toplanılma və tədqiqi məsələlərinə geniş yer verilmişdir. 1965-ci ildə S.Behrəngi, Behruz Dehqanidən başlanan bu ənənə Behruz İmani, Sirius Sultanpur, Əhməd Azər Əfşar, Qənbər Seyfi, Mustafa Rəzzaqi, Məlikə Nəlbəndi və s. ziyalılardan təşəbbüsü ilə davam etdirilərək müasir günümüzə müxtəlif tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Ayrıca Əli Zəfərxahın “El biligi sərvətimiz” (1382), “Folklor xəzanəsi” (1349), Mir Hidayət Hesarinin “Seyri dər folklore Azərbaycan bər əsase monoqrafı məntəq-ye Yekənat” (Tehran, 1969) və s.kitablarında müxtəlif nağıl mətnləri qeyd edilmiş, onların janr xüsusiyyətləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Nağıl mətnlərinin konkret bölgə və ərazilər üzərindən toplanılması və araşdırılması işi daha çox “El bilimi” dərgisi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Əlirza Sərrafi, Kazım Abbasi, Əhəd Fərəhməndi, Əlirza Zihəq, Susən Nəvadeyi Rəzi, Havar İbadi, Rəya Rak və s. ziyalılardan toplanılışında çoxsaylı nağıl mətnləri dialekt və şivə xüsusiyyətləri qorunmaqla bir araya gətirilmişdir.

Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Həmədan bölgəsi nağıllarının toplanılma və tədqiqi məsələləri Türkiyə tədqiqatçılarından da diqqət mərkəzində saxlanılmış, Gülkan Gülmez, Cihangir Karini, Talib Doğan, Gülcehan Pehlivan, Seçkin Sarpkaya və s. alimlərin bu ərazilərdə konkret nağıl mətnləri, dil və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində apardıqları araşdırmalarda bölgə folklorundan çox sayda nağıl mətnləri toplanılmışdır.

Anahtar Kelimələr: nağıl, Güney, folklor, toplama, tədqiqat, bölgə, dərgi, mətn

ABSTRACT

Tales, which are a rich part of South Azerbaijani folklore, are created and disseminated in everyday life, "pulpit talks", as well as various ceremonies - chilla nights, weddings, ashug gatherings. Tales are of greater importance in the minds of the people for the Southern folklore in its mission to return to itself, to the past, to preserve a legacy. In this context, the collection and publication of fairy tales in the South has been the focus of intellectuals, and the acquisition of texts on specific regional materials has always been relevant. In particular, Khoy, Maku, Tabriz, Urmia, Ardabil, Zanjan, Hamadan and others. The issues of collecting and researching fairy tales from the territories of. This tradition, which began in 1965 with S. Behrangi, Behruz Dehgani, was followed by Behruz Imani, Sirius Sultanpur, Ahmad Azer Afshar, Qanbar Seyfi, Mustafa Razaqi, Malika Nalbandi and others. Continuing at the initiative of intellectuals, it has become the object of various studies in modern times. In addition, various fairy-tale texts are mentioned in Ali Zafarkhah's books "Our Knowledge is Our Wealth" (1382), "Folklore Treasure" (1349), Mir Hidayat Hesari's "Seyri der folklore Azerbaijan bar esase monograph points-ye Yekanat" (Tehran, 1969) and others. , information on their genre characteristics is given. The collection and research of fairy tale texts across specific regions and territories was mostly carried out by El Bilimi magazine. Alirza Sarrafi, Kazim Abbasi, Ahad Farahmandi, Alirza Zihaq, Susan Navadeyi Razi, Havar Ibadi, Roya Rak and others. In the collection of intellectuals, numerous fairy tale texts were brought together while preserving the features of dialect and dialect. The issues of collection and research of tales of Tabriz, Urmia, Ardabil, Hamadan region were also in the focus of attention of Turkish researchers, Gulkan Gulmez, Cihangir Karini, Talib Dogan, Gulcehan Pehlivan, Sechkin Sarpkaya and others. Numerous fairy-tale texts from the folklore of the region have been collected in the researches of the scholars in the study of specific fairy-tale texts, language and dialect features in these areas.

Keywords: tale, South, folklore, collection, research, region, magazine, text

GİRİŞ

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından biri də nağıllardır. Nağıllar zamanla xalq həyatı, məişəti, fikir və düşüncəsinin fəvqündə yaranmış, məzmun və poetik strukturu janr təkamülündə formalaşmışdır. Nağılların janr özəlliklərindən irəli gələn bir çox xüsusiyyətinə görə bu mətnlərin tədqiqi çoxsaylı araşdırmalarda fərqli yanaşmalara yol almışdır. Mətnlərin fəvqəl hadisə, qüvvələr üzərində süjet və obrazlılığına istinad edən tədqiqatçıların bir qrupu nağılları gerçəklik hadisələrindən kənarında yaranan xüsusi janr olaraq dəyərləndirmişdir. Mifoloji məzmun, obraz, sehirlə qüvvələrin qoşulduğu nağıllar nə qədər fantastik təsəvvür və düşüncəyə bağlansa da, nəticə etibarilə insan cəmiyyəti, məişəti, arzu,

istəklərinin mahiyyəti, real şəraitdə öz izahını tapır. Müxtəlif mühakimələrə yol açan bu tədqiqatlarda bütün hallarda nağıllar daha qədim janrlar içərisində öyrənilmiş və təhlil olunmuşdur. "...Nağılların yaranması tarixi insanların yarandığı gündən etibarən başlamışdır. Bu o deməkdir ki, insan varlıq dünyasına ayaq qoyduqdan sonra öz düşüncələrində nağılları canlandırmış və zamanın axarına buraxmışlar" (İmrani-Fərəci, 1386:3). Daha qədim tarixi dövrdən yol alan nağıllar bu baxımdan bir çox janrlar – mif, əfsanə, dastan, lətifə və s. ilə orta qüsusiyyətlərdə götürülmüş, bəzən biri digərinin əvəzində belə işlədilmişdir. Hər şeydən əvvəl nağılların daha qədim yaradılış, təbiət hadisələri, heyvanlar və s. bağlılığı bu və ya digər formada mif mətnlərinin məzmununa uyğun gəlir. Miflə nağıl arasında məzmun, mifoloji düşüncə qaynağında oxşarlıqlara baxmayaraq miflər nağıllardan müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. İlk növbədə bu fərqlilik hər iki yaradıcılıq sahəsinin yaranma özəlliyinə bağlıdır. Miflərdə mövcud olan bütün "təsəvvürlər" realdır, onlar həyatın, yaşayışın özü olmaqla inanılaraq yaranmışdır. İlk mifik obrazları qədim insanlar reallıq kimi qavramış, hətta onlara tanış demonik surətləri də sadəcə təsvir olaraq göstərməmiş, əksinə qəlbən qəbul etmişdilər (Козолуhenко, 2009:47). Nağıllarda isə bədii həqiqətlər məlum uydurulmuş əfsanələrdən qaynaqlanır. Nağıllar xüsusilə psixoloji və mənəvi problemlərin həllinə dayanır, eyni zamanda məntiqi yanaşma ilə müəyyən olunur. Düşünülmüş məntiqdən kənar nağıl yoxdur, ancaq hadisələrin məntiqi araşdırılması mövcuddur ki, nağıllarda istənilən vəziyyət, növbəti hərəkət və hadisəni doğurur (Козолуhenко, 2009:153). Başqa sözlə desək, mifdə inam və düşüncə mifin yaranmasında onun özülünün mühüm hissi, tərəfidir. Nağılların rəvayətlər, eləcə də əfsanələrlə oxşarlıq təşkil etməsi ikinci qrup janrların daha çox dini motiv, inanclar üzərində qurulmasında fərqləndirilir. Təsədüfi deyildir ki, məhz bu oxşarlığa istinad olunaraq Güney folklorunda aşiq rəvayətləri Azərbaycan aşiq nağılları şəklində də bir araya gətirilmişdir. Qeyd edək ki, Məhəmməd Əlipur Muqədəm və Aşiq Hüseyn Sainin əməyi sayəsində bu mətnlər "Sazlı-sözlü nağıllar" başlığı altında çap olunmuşdur (Muqədəm-Sayi, 2013).

ARAŞTIRMA

Dastan və nağıl janrları arasındakı xüsusi fərq isə dastanların aşiq, nağılların isə ayrıca təhkiyəçilər tərəfindən söylənilməsi, eləcə də mətnlərin nağıllara nisbətən daha geniş sujet, təfərrüatlara malik olması, struktur etibarilə nəzm və nəsr üzərində qurulması özəlliyinə bağlıdır. Qeyd edək ki, Güney folklorunda bu qrup mətnlərin bir arada kitab şəklində çap olunması təcrübəsi də mövcuddur. Sirus Sultanpurun hazırladığı "Azərbaycan nağılları və qəhrəmanlıq dastanları" adlı kitabda 7 nağıl ("Göyçək Fatmanın nağılı", "Yeddi qardaş, bir bacı", "Əliyarla dovşan", "Süleyman şah və qarışqa", "Tülkü tülkü tünbəki", "Cik-cik xanım", "Yaxşılığa yaxşılıq") və 4 dastan ("Alı kişi", "Eyvazın Çənlibelə gətirilməsi", "Həsən paşanın Çənlibelə hücumu", "Qaçaq Nəbi") mətnləri verilmişdir. Furuğ Xızırlının təqdimatında hazırlanan "Azərbaycan nağılları" (1) kitabında isə Xoy ərazisindən toplanan 29 nağıl mətni qeydə alınmışdır. Təqdim edilən nağıllar xalq məişətində daha çox işlənməklə Qüzey folklorumuzda da yaygın olan mətnlərdəndir ("Tərs arvad", "Ərsalanın dostluğu", "Üçayaqlı at", "Üç tükü kosa", "Üç qardaş", "İlan qız", "Bilici qardaşlar" və s.).

Türk toplumunun məişətinə daxil olan nağıllar burada insanların dinlənmək, ağır iş günündən sonra istirahətləri, uzun qış gecələrində soba ətrafı söhbətlərinin məzmununa bağlı formalaşmışdır. Azərbaycan məişətində də müəyyən aylarda, xüsusilə soyuq qış günlərində hər gecə bir ailənin qonağı olub, ocaq başında nağıl dinləmək ənənələri mövcud olmuşdur. Ayrıca "Çillə" gecəsində bu və ya digər rituallarla yanaşı, həmin gün müxtəlif nağılların dinlənilməsi də mövcud ənənələr sırasındadır. Toy mərasimlərində el aşıqlarının nağıl söyləmələri camaatı məclisə toplamaq, onların diqqətini cəmləşdirmək, eləcə də şənləndirmək məqsədini güdmüşdür. Bu baxımdan nağıllarda bu və ya digər toplumun tarixi, mədəniyyəti, məişəti, mübarizəsi, dili, arzu və düşüncələri və s. başlıca yer tutur. Başqa sözlə desək, nağıl söyləyən bütün hallarda aid olduğu tayfa, xalqın dünyagörüşünü, hiss-düşüncələri, ovqatı, həyata baxışı və s. öz təhkiyəsi, nağılın ruhu, məzmunu, ideya birliyində qoruyub saxlayır və təbliğ edir.

Qeyd edək ki, Güney folklorunda digər janrlara nisbətən nağıl mətnlərinin toplanılması işinə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu folklor nümunələrinin el-el, mahal-mahal dinlənilərək bir araya gətirilməsi həmişə aktualıq kəsb etmişdir. Xoy bölgəsi nağıllarının toplanılması üzərində çalışan Furuğ Xızırılı Güneydə nağılların çap olunmasını aşağıdakı toplular əsasında dəyərləndirmişdir:

- Azərbaycan nağılları (Səməd Behrəngi);
- Xoy nağılları (Zihəq);
- Əfsanəhayi – Azərbaycan (Əhməd Azər Əfşar);
- Aşiq dev (Həbib Sahər);
- Çap olunmamış nağıllar (Bəhrüz İmani, Əkbərrəhimzad Fərzi);
- Azərbaycan nağılları (Köçürən: Əli Ebadi);
- Nağıllar (Sirus Əli Əkbərzadə, Həsən Sepehrfər);
- Əfsanəhayi – Azərbaycan (İbrahim Darabi);
- Azərbaycan nağılları (Xızırılı, 1391:9).

Adları çəkilən kitab nəşrlərindən görüldüyü kimi, çap olunan vəsaitlər bilavasitə toplu halında yalnız nağıl mətnlərini əhatə edir. Lakin onu da əlavə etmək lazımdır ki, konkret nağıl mətnlərinin bir arada yer aldığı bu kitablarla yanaşı, qarışıq janrlı folklor nümunələrinin çap olunduğu müntəxəbatlarda da nağıllara ayrıca yer verilmişdir. Belə ki, Əli Zəfərxahın "Folklor xəzanəsi" (1379), "El biligi sərvətimiz" (1383), "Dəyərli el mirası" (1386, Təbriz), "Folklor varlığımız" (1388, Təbriz), "Kimliyimizin ruhu" (1393, Təbriz), Mir Hidayət Hesarinin "Seyri dər folklor Azərbaycan bər əsase munuqrafi-ye məntəq-ye Yekənat" (Tehran, 1969), Pərviz Yekani Zarenin "Azərbaycan şifahi el ədəbiyyatına bir baxış" (1377, Tehran), Əhəd Fərəhməndi və Rəhim Qabelnəjadin "Bağ-i Məruf Folkloru" (1391, Təbriz), Mələkə Nalbənd Əqdəmin "Biri var idi, biri yox idi" (1395, Təbriz), Əli Fəlsəfi Miyabın "El

nağılları” 2 cilddə (1398, Təbriz) və s. kitablarında nağıllar haqqında məlumatlar, eləcə də konkret nağıl mətnləri qeyd edilmişdir. Güney mühitində nağıl mətnlərinin toplanılması ilk dövrlərdə ana dilinin yasaq olunduğu bir zamanda xüsusi folklor araşdırma mərkəzləri tərəfindən idarə olunmamış və toplama işi bu və ya digər ziyalıların şəxsi təşəbbüsləri hesabına aparılmışdır. “Çap olunmamış nağıllar” kitabının toplayıcılarından olan Behruz İmani İranda Azərbaycan nağıllarının toplanılmasındakı çətinliklərdən danışarkən bu mətnləri Sərab mahalından qohum-əqrabadan dinləməklə, yaylaq, qışlaqdakı köçəri ellərdən qələmə aldığını bildirmişdir.

Azərbaycan nağıllarının toplanıb, bir araya gətirilməsində mövcud çətinliklərə baxmayaraq bu işi şərəflə yerinə yetirən Səməd Behrəngi və Behruz Dehqaninin adı Güney mədəniyyətində xüsusi hörmətlə çəkilir. Səməd Behrəngi müəllimlik fəaliyyətinə başladığı illərdən ömrünün sonuna qədər Azərbaycan nağıllarının toplanması, fars dilinə tərcümə olunması üzərində çalışmış, həmkarı Behruz Dehqanı ilə birlikdə həmin nağılları nəşr etdirmişdir.

Səməd Behrəngi kənd-kənd, oba-oba dolaşaraq xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanılması işinə böyük həvəs göstərmiş, onların yazıya alınaraq qorunması qayğısına qalmışdır. Qeyd edək ki, S.Behrənginin toplayıcılıq fəaliyyəti ədib üçün heç də asan olmamışdır. Pəhləvi rejiminin yaratdığı təhlükələr, söyləyicilərin daha çox qadınlardan ibarət olması və bu baxımdan onlarla söhbətlərin aparılmaması və s. toplama işində yaranan çətinliklərin başlıca səbəbləri sırasındaydı. Səməd Behrənginin tələbələrindən olan İ.D.Mamağani bu xüsusda müəllimi ilə bağlı xatirələrində yazırdı ki, S.Behrəngi tətillərində onlara gələr, hər gecə yeməkdən sonra anasının onlara nağıl söyləməsini səbirsizliklə gözləyirdi. Lakin anası bu nağılları öz oğluna danışar, Səməd müəllim də şagirdini təkrar dinləməklə onları yazıya alardı.

S.Behrəngi və həmkarı Behruz Dehqaninin topladığı nağıllar uzun illər diqqətdən kənar qalmışdır. Yalnız 25 ildən sonra görkəmli folklorşünas Məhəmməd Əli Fərzanə bu nağılları - Səməd Behrəngi və Behruz Dehqaninin toplama materiallarının Azərbaycan dilindəki orijinal variantını üzə çıxarmışdır. Konkret olaraq mənbədə 42 adda nağıl mətni qeydə alınmışdır.

Qeyd edək ki, bu nağıllar orijinal versiyasında transliterasiya edilmiş və AMEA Folklor İnstitutunun təşəbbüsü ilə Güney folklor materialları silsiləsində ayrıca cildə çap olunmuşdur (Maşallahqızı, 2014:420). Səməd Behrəngi və Behruz Dehqaninin toplama materiallarından olan nağılların Azərbaycan türkcəsində bu gün transliterasiya edilərək kitab şəklində hazırlanması bir çox cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, hazırkı vaxtda bu mətnlər işğal olunan bölgələrimizdən toplanıb, yenidən araşdırılan nağıllarımızın bərpaya ehtiyacı olan bir çox sujet, motiv, obrazlarının tamamlanması üçün zəngin mənbədir. İkinci bir tərəfdən, bu mətnlər başqa sosial-siyasi şəraitdə mövcud olan folklor mədəniyyətinin yaddaşlarda hifz olunma və ötürülmə mexanizminin öyrənilməsində dəyərli məxəz rolunu oynayır. Və ən əsası budur ki, Cənub folklorunun toplanması, araşdırılması və təbliği Azərbaycanın ümumi folklorunun sistemli şəkildə öyrənilməsi işinə yaxından kömək edir.

S.Behrəngi, Behruz Dehqanidən başlanan bu ənənə Dr.Hüseyn Məmmədzadə Sədiq, Dr.Hüseyn Feyzüllahi Vəhid, Məhəmmədəli Niqabi, Əlirza Zihəq, Səməd Çaylı, Behzad Behzadi, Məhərrəm Pərzad, Məmmədrza İsmayılzadə, Behruz İmani, Sirius Sultanpur, Əhməd Azər Əfşar, Qənbər Seyfi, Mustafa Rəzzaqi, Məlikə Nəlbəndi və s. ziyalılar tərəfindən davam etdirilmişdir.

Son dövr çap olunan kitablar sırasına Qənbər Seyfinin Qaradağ mahalından topladığı "Azərbaycan nağılları" (Seyfi, 1397:289) və Susən Nəvadəyi Rəzinin müxtəlif janrlarla yanaşı, Təbriz nağıllarının da daxil edildiyi, xatirələr şəklində qələmə alınan "Ənnəmlə mən" kitabları aiddir.

Qənbər Seyfinin toplayıcılığında təqdim olunan ilk kitabda 91 nağıl mətni qeydə alınmış və bu mətnlərin söyləyiciləri haqqında da əlavə məlumatlar verilmişdir. İkinci kitab isə Təbrizli Susən xanım Nəvadəyi Rəzinin böyük anası İsmət xanımdan (İsmət xanım Naxçıvani) topladığı folklor örnəkləri əsasında hazırlanmışdır. Əldə olunan kitabın özəlliyi ondan ibarətdir ki, "Ənnəmlə mən" bioqrafik, xatirələr şəklində nənə ilə qızın dialoqu üzərində qurularaq qələmə alınmışdır (Rəzi, 1393)

Güney folklorunda nağılların toplanılma və təbliği işinin aparılmasında müxtəlif qəzet və dərgilərin də xüsusi rolu olmuşdur. Bu sırada "Məhdi-Azadi" qəzeti, "Yol", "Varlıq", "Azəri", "Dilmac" və s. dərgilərdə ayrı-ayrı janrlarla yanaşı yeri gəldikcə nağıl mətnlərinə də yer verilmişdir.

Araşdırma və tədqiqatlarını bilavasitə folklor əsasında aparan "El Bilimi" dərgisi isə bu günkü fəaliyyəti ilə tarixi bir vəzifəni yerinə yetirməkdədir. "El bilimi" dərnəyinin üzvi Kazım Abbasi AMEA Folklor İnstitutuna təqdim etdiyi Təbriz folklor materialları kitabının ön sözündə bu haqda yazır: "Təbrizdə folklor sahəsində birinci sayıla bilən xüsusi tədbir 2005-ci ilin ilk aylarında mərhum Məhəmməd Əli Fərzanənin yaradıcılığına həsr olunmuş iki günlük Folklor Simpoziumudur. Bu simpozium "Dilmac" dərgisi və "Apaq" dərnəyinin təşəbbüsü ilə keçirilmişdir. Tədbirin əldə etdiyi nəticələrdən biri də Təbrizdə Folklor Fondunun təşkil olunması oldu. Bunu nəzərə alaraq 2007-ci ilin yayından həmin işlərin həyata keçirilməsinə səy göstərildi. İlk addım Təbrizin Mədəniyyət İdarəsində bu məqsədin reallaşdırılması istiqamətində "El bilimi" adlı dərnəyin açılması üçün icazə istənilməsi oldu. Uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, bu proses davam edir. Bununla belə, kiçik bir qrupla folklor toplanılmasına başlandı. Bu qrup demək olar ki, gənclərdən təşkil olunmuşdur. Onların bu sahədə ixtisas üstünlüyü, eləcə də kifayət qədər iş təcrübəsinin olmaması, həmçinin bu işə həvəskar olaraq qoşulma folklor materiallarının toplanılmasında istənilən surəti əldə etməyə maneə yaradır. ..." (Abbasi, 2013:7). Nəhayət 2009-cu ilin mart ayında "Azərbaycan El bilimi" dərnəyi rəsmi dairələrdə qeydiyyatdan keçir və həmin ilin yanvar ayından etibarən işıq üzü görməyə başlayır. "El bilimi" Dərnəyinin sədrliyi bu günə kimi Əli Bərazəndə, Kazım Abbasi və son beş ildə də Əlirza Sərrafi tərəfindən idarə olunmaqdadır. Həmin illərdə Susən Nəvadə Rəzi və Əli Bərazəndə dərnəkdə müdir heyəti tərkibində fəaliyyət göstərmişdilər. Dərginin indiyə qədər 132 sayı nəşr olunmuşdur. Bundan başqa S.Tulunun "Börcnurdan

folklor nümunələri” (köçürən: Əli Bərazəndə), F.Bayatın “Dəramədi bər ostre şenasi” çevirən: Kazım Abbasi), Kazım Abbasinin “Ərdəbil folkloru”, Ə.Çəngizoglunun “Qaradağ mahalları” (köçürən: H.Bamşad və M.Əlipur), Ə.Sərrafinin “Dədəm Qorqudun Türkmənsəhra kitabı”, “Gülqayət xanımın sinə dəftəri” və s. kitabları dərnək tərəfindən hazırlanıb, çapa verilmişdir. Bir çox maneələr səbəbindən 2013-cü ildə dərginin işi dayandırılmış (bir il müddətində), lakin buna baxmayaraq dərnək üzvləri fəaliyyətlərini davam etdirərək müxtəlif folklor örnəkləri və araşdırmalara bağlı kitablar hazırlayıb nəşrə təqdim etmişdilər. Ümumilikdə, dərnək bu günə kimi həmin dərgidə on min səhifədən artıq Azərbaycan, bütövlükdə İran türklərinin folklor və yerli sözlərini əhatə edən müxtəlif materialların toplanılması, eləcə də araşdırılmasını aparmışdır. Eyni zamanda “El bilimi” əməkdaşları nağılların toplanılma və təbliği ilə yanaşı, uzun illər “dəstan gecələri” təşkil etmiş, bu gecələrdə aşiq Qafar İbrahimi tərəfindən müxtəlif nağıllar söylənilərək dinlənilmişdir: “Azərbaycan El bilimi müəssisəsi nağıllar qonusuna artıq dəyər verib və bu günə kimi çeşidli saylarında ölkəmizin türkdilli bölgələrindən onların dil şivələrini qoruyaraq çoxlu nağılları müxtəlif qaynaq şəxslərin dillərindən toplayanlar vasitəsilə qələmə alınaraq öz adlarına el bilimi iç böltənində dərc edib. Bunlardan başqa müəssisənin dəftərində bir neçə dönə nağıl axşamları keçirilib. Rəhmətlik aşiq Qafarın bu axşamlarda danışdığı nağıllar, habelə Sahib Sultan xanımın danışdığı nağıllar müəssisənin səs arşivində saxlanılır” (Fərəhməndi, 1399:125). Qeyd edək ki, həmçinin “El bilimi”nin nağıllardan ibarət özəl sayları da dərc olunmuşdur. (“El bilimi” 26-cı say, Bəhmən, 1389. Redaksiya heyəti; “El bilimi” 104-cü say, Şəhrivər, 1397, Baş katib: Ə.Fərəhməndi; “El bilimi” 117-ci say, Mehr,1398, Qadınlar qrupu; “El bilimi” 121-ci say, Bəhmən,1398, Baş redaktoru: Ə.Fərəhməndi; “El bilimi” 123-cü say, Fərvərdin, 1399, Baş redaktor: Ə.Fərəhməndi; “El bilimi” 125-ci say, Xordad, 1399, Baş redaktor: Ə.Fərəhməndi).

Bütünlüklə, “El bilimi” dərgisi Güneydə folklorun ayrı-ayrı bölgələr üzrə, dil xüsusiyyətləriləhcə, şivə fərqlərində, həm də konkret söyləyicilər haqqında məlumatlarla bir arada toplanılıb çapa verilməsi baxımından daha vacib işləri görməkdədir.

Güneydə Azərbaycan xalq nağıllarının toplanılması işi nə qədər geniş şəkildə aparılsa da, bu nümunələrin nəzəri baxımdan tədqiqatlara cəlb olunması işi nisbətən diqqətdən kənar qalmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bir sıra bölgə materialları – Ərdəbil və Xoy ərazisi nağılları məhz Türkiyədə tədqiqatların mövzusunda çevrilmişdir. Prof. Dr. Sultan Tulunun “Xorasandan məsəllər və xalq hekayələri” kitabında Xorasan türkləri, nağılların üslubu haqqında məlumat verilmiş, ayrıca bölgədən 20 nağıl mətni qələmə alınmışdır (Tulu, 2005). Kitabın sonunda nağılların söyləyiciləri, eləcə də mətnlərin Türkmən və Anadolu variantları haqqında da xüsusi izahatlar verilmişdir.

“Güney Azərbaycan Ərdəbil bölgəsindəki türk halk masalları” isə 2008-ci ildə Ege Universitetindən Gülkan Gülmez tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuşdur. Araşdırmada ilk bölmədə masal-nağılların qavranılması, özəllikləri haqqında məlumat verilmiş, nağıl-dəstan, nağıl-əfsanə, nağıl-hekayə qarşılaşmalarında oxşar və fərqli cəhətlər nəzəri baxımdan

öyrənilmişdir. Güney Azərbaycan, Ərdəbilə bağlı Xalxal elinin türk tarixindəki yeri, bu bölgədə folklor irsi üzərində aparılan çalışmalar haqqında qeydlər göstərilmiş, xüsusi olaraq Xalxal ərazisindən böyük zəhmət hesabına toplanılan nağılların məzmun və motivi araşdırılmışdır. Tədqiqata bütövlükdə 33 nağıl mətni (dialekt üzərində) cəlb edilmişdir ("Mərdlə namərdin nağılı", "İki qardaşın nağılı", "Səlim Cəvahirfuruş", "Mirvarid təsbeh", "Dərzi qızı" və s.).

Xalxal bölgə materiallarını öyrənin digər bir zəngin mənbə öz orijinal folklor mətnləri ilə seçilən Cahangir Karininin "Ərdəbil eli ağızları" (Qazi Universiteti Sosial Elmlər İnstitutu, Türk Dünyası Araşdırmaları Anabilim Dalı. Ankara, 2009) tədqiqatıdır. Bu araşdırma bölgənin dil –dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin tədqiqi istiqamətində aparılmış, dil faktları toplanılan orijinal mətn və informatorlarla canlı şəkildə keçirilən reportajlarla zənginləşdirilmişdir. Təqdim olunan mətnlərin əksəriyyəti xalq arasında geniş yayılan "İbrahim", "Qoca kişi", "Çobanın qızı", "Padşahın vəzirinin nağılı", "İki qardaş", "Şah Abbas" və s. nağılları əhatə etməkdədir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, hörmətli Cahangir bəylə söhbətlərimizdə tədqiqatçı toplanılan nağılların bölgədən necə bir çətinliklərlə əldə olunduğunu, eləcə də dil xüsusiyyətlərindəki orijinallığa toxunmadan yazıya alındığını bildirmişdir.

Türkiyə tədqiqatçılarının araşdırmaları daha çox bu və ya digər bölgənin dil-dialekt və şivə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində aparıldığından toplama mətnlərində müxtəlif janrlara, adət-ənənələrə xüsusi diqqət yetirilmiş, eləcə də ərazi üzrə nağıl mətnləri də toplanılmışdır. Belə araşdırmalardan biri də tədqiqatçı-alim Talib Doğanın doktorluq işi üzərində apardığı "Urmiya ağızları" tədqiqatıdır (Doğan, 2010). Azərbaycanın ən qədim ərazisi, eyni zamanda hal-hazırda İranın Qərbi Azərbaycan ostanına aid edilən Urmiya tarixi, mədəniyyət və incəsənəti daxil olmaqla qədim adət-ənənə, xüsusilə folklor irsinin zənginliyi baxımından bölgədə seçilməkdədir. Ümumilikdə, araşdırmada 76 mətn informatorlar haqqında məlumatlarla birgə yazıya alınmışdır. Ayrıca olaraq mətnlər Urmiyanın Balov, İmamzadə, Göytəpə, Baranduz, Əlibəyli, Mərəngəli, Qarabıqlı, Balanuş, Kəhriz, Quşçu, Qarabağ və s. kəndlərindən toplanılmışdır. Kitaba daha çox Urmiya kəndlərindən toplanılan xalq mərasimləri, bu mərasimlərin özəlliyi haqqında informatorun öz dilindən yazıya alınan materiallar və nağıllar daxil edilmişdir ("Keçinin nağılı", "Tülkü və hacınənə", "Hacı Səyyad qızı" və s.).

Digər linqvistika, dil üzrə tədqiqatlarda toplanılan nağıl mətnləri Həmədan bölgəsinə aiddir. Bu mətnlərin bir qismi orijinal formada Gülcahan Pehlivan tərəfindən Həmədan bölgəsi Bahar ağızlarından toplanılmışdır (Pehlivan, 2011). Araşdırmada Güney Azərbaycanın tarixi torpaqlarından olan Həmədan şəhərinin 30 km-də yerləşən Bahar şəhəri ərazisindən toplanan xalq inancları, nağıllar və mifoloji mətnlər geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

Sözsüz ki, Güney folklor mühitində nağıllar toplanılıb yazıya alınarkən bu mətnlərin xüsusiyyətləri- janr şəkli, quruluşu, məzmunu haqqında da məlumatlar verilmişdir. Bu

baxımdan Məhəmməd İşraqinin hazırladığı “Azərbaycan ağız ədəbiyyatı” kitabında nağılın janr spesifikliyi 9 qrupda müəyyən edilmişdir:

1. Nağıllarda təbii ünsürlər, hadisələrə diri mövcudluqlar kimi toxunulur.
2. Heyvanlarla, bitkilərə insan özəllikləri verilir.
3. Hadisələr xəyali olsalar da doğruçu göstərilir.
4. Adi hadisələr xariquladə bildirilir.
5. Arzu, istəklər çox yerdə sehlə-cadu köməyi ilə doğrulur.
6. Nağıllar mübaliğə ilə deyilir.
7. Nağılın nəsrini aşığılar deyillər, qoşmasını aşığılar çalğı ilə oxuyurlar.
8. Nağıllar toylar şənlik, yığıncaqlarında deyilir.
9. El nağılların yazılı ədəbiyyatda görkəmli nasirlər buraxmışdır (İşraqi, 2013:260).

Eyni zamanda Azərbaycan nağılları mövzu baxımından 2 qrupda təqdim olunur (İşraqi, 2013:258):

1. Həmasə nağılları;
2. Məhəbbət-sevgi nağılları.

Həmasə və qəhrəmanlıq nağıllarının xalqın tarixinə bağlı olduğu göstərilir.

Səlamullah Cavidin hazırladığı “Azərbaycan folklorundan nümunələr” kitabında isə nağıllar 4 qrupda qeydə alınır (Cavid,1358:23):

1. Uydurma (fantastik nağıllar);
2. Heyvanlar haqqında nağıllar;
3. Yaşayışdan alınma nağıllar.
4. Tarixi nağıllar.

SONUÇ

Qeyd edək ki, Güney Azərbaycan folkloru nağıllarının zənginliyi, onların toplanılması və tədqiqi məsələləri bu gün aparılan müasir tədqiqatların mövzusu olmaqla aktualıq qazanmışdır. Zamanla araşdırmalardan kənar qalan, xalq həyatı, mədəni təcrübəsinin özəlliklərini özündə yaşadan bu irsin öyrənilməsi ümumazərbaycan folkloru kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

KAYNAKÇA

- Abbasi, Kazim (2013). (Ön söz). Təbriz folklor örnekləri. I kitab, Bakı, Nurlan, səh. 7.
- Azərbaycan ağız ədəbiyyatı (2013). (Ön söz) Muhəmməd İşraqi, Təbriz, s.260.
- Azərbaycan nağılları (1391). Hazırlayan Furuğ Xızırlı (Xoy), Təbriz, s. 9.
- Azərbaycan nağılları (1397). (Qaradağ rəvayətləri). Toplayan və yazıya alan: Qənbər Seyfi.Tehran, s. 289.
- Cavid, Səlamullah (1358). (Müqəddəmə). Azərbaycan folklorundan nümunələr. s.23.
- Doğan, Talib (2010). Urmiya ağızları. Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk dili ve Edebiyat Anabilim Dalı.
- Fərəhməndi, Əhəd (1399). Ön söz. El bilimi, 125-ci sayı (qızaran ay), s.125.
- Güney Azərbaycan folkloru (2014). III kitab. (Hazırlayan: f.ü.f.d.Mətanət Maşallahqızı (Abbasova), Bakı, Elm və təhsil, s. 420.
- İmani, Bəhrüz-Rəhimzadə Fərəci, Əkbər (1386). Çap olunmamış nağıllar. (Ön söz), Təbriz, Əxtər, s.3.
- Pehlivan, Gülcehan (2011). Həmədan bölgəsi Bahar ağızları. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim dalı Yüksək lisans tezi. İzmir.
- Rəzi, Susən Nəvadəyi (1393). “Ənnəmnən mən”,Tehran.
- Sazlı-sözlü nağıllar (2013). (Toplayan: Məhəmməd Əlipur Muqədəm və Aşıq Hüseyn Sayı). Təbriz, Yaran.
- Tulu, Sultan (2005). Xorasandan Məsəllər və xalq hekayələri. Ürün yayınları.
- Козолуненко, Д.Т. (2009). Мифопоэтическое мировосприятие М., Канон РООИ. Реабилитация, с.47.

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MULTİKULTURALİZM

NIZAMI GANJAVI AND MULTICULTURALISM

Yaqut Şərifova (Yagut Sharifova)

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

XÜLASƏ

Əsrlər boyu Azərbaycan bir çox millətlərin, dinlərin qaynayıb qarışdığı, multikultural və tolerant bir torpaq olmuşdur. Bu etnik və dini rəngarənglik ədəbiyyata da təsirsiz ötürməmişdir. Belə ki, bu tarix və mühit 880 il əvvəl Nizami Gəncəvi kimi insani dəyərlərə yüksək qiymət verən bir dahi yetişdirmişdir. Nizami Gəncəvi irsi özünün dünyəvi dəyərləri və ədəbi mükəmməlliyi ilə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının deyil dünya ədəbiyyat tarixinin də bünövrə daşlarındanır. Şairin əsərlərindəki dil, din, irq və millət ayırmadan insanlara qarşı olan sevgi və hörmət bu əsərləri təkcə öz dövründə deyil bütün zamanlarda aktual edir. Çünki qloballaşan dünyada Nizami Gəncəvi əsərlərindəki çoxmədəniyyətlik, etnik, irqi, dini-mədəni müxtəliflik və dəyərlərə olan hörmət yüksək qiymətləndirilir, eyni zamanda gələcək nəsillərə də aşılmağa çalışılır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bütünlüklə insana və onun mənəvi yüksəlişinə həsr olunub. Onun üçün əsas insanın şəxsiyyəti idi. Belə ki, bu əsərlərdə müxtəlif xalqların nümayəndələrinin obrazlarına rast gəlik və demək olar ki, heç bir obraz dininə və ya etnik mənsubiyyətinə görə ayrılır sadəcə insani keyfiyyətləri və mənəvi dəyərlərinə görə qiymətləndirilir. “Yeddi Gözəl” əsərində dünyanın 7 ölkəsindən gətirilmiş xanımlara olan münasibət multikulturalizmə ən gözəl misallardan biridir. Onların milli mənsubiyyətinin və dinlərinin şah tərəfindən yüksək tolerantlıqla qarşılandığını görmək olur. Yaxud da “Sirlər xəzinəsi” əsərini oxuduğumuz zaman Nizami Gəncəvinin atəşpərəst, xristian və ya müsəlman olmasından asılı olmayaraq yalnız ağıl və ədalətlə hökm edə bilən hökmdar axtarışını müşahidə etmək olur. Ümumiyyətlə şairin təkcə “Xəmsə”də deyil demək olar ki, bütün əsərlərində əsas mövzu insanın bəşəri duyğularıdır və insanın hər şeydən uca tutulması şərq ədəbiyyatında əsas ideya meyarıdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, dünya, multikulturalizm, insan, qloballaşan dünya

ABSTRACT

Through the ages, Azerbaijan has been a multicultural and tolerant land, where several nations and religions mutually interacted. The culture was not uninfluenced by this ethnic and religious diversity consequently. Therefore, this history and environment brought up a genius like Nizami Ganjavi, before 880 years, who highly appreciated human values. For its worldwide values and literary perfection, the creative heritage of Nizami Ganjavi is one of the foundation stones for not only Azerbaijan, but for the history of world's literature either. The love and respect to humanity on the poet's works, without language, religion, race and

nation discrimination makes it actual for its own times and for the whole ages. As, in globalizing world, the multiculturalism, ethnic, racial, religious-cultural diversity and respect to human values in Nizami Ganjavi's works are highly appraised and being endeavored to be popularized to the next generations. His creativity is entirely devoted to a human and its spiritual growth. Human personality was the key point for him. Thus, we notice some characters from different nations in his works and no any character is distinguished for his or her religion and ethnicity, rather than estimated for their moral and human values. The regard to the women brought from seven different countries in "Yeddi Gozal" (seven beauties) poem is one of the best examples to multiculturalism. Possible to see their ethnicity and religion being welcomed as highly tolerated by the shah. Either, reading the poem "Sirlar khazinası" (secrets treasure) we can observe the search of intellectual and fair governor regardless their religious belonging of being Fire-worship, Christian or Muslim. Generally, human feelings and senses cover the main subject not only in "Khamsa" but also in almost all his works, and high priority of human being from all over is the main idea criterion in the eastern literature.

Key words: Nizami Ganjavi, world, multiculturalism, human, globalizing world

AZERBAYCANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE KELİME KARTLARININ KULLANIMI

THE USE OF WORD CARDS IN TURKISH TEACHING TO AZERBAIJAN
STUDENTS

Öğr. Gör. Elvan ÖZDEMİR
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO : 0000-0003-1356-4908

Öğr. Gör. Nagihan OKTAY
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0003-2436-5277

ÖZET

Son yüzyılda Türkiye, siyasi ve ekonomik ilişkilerini geliştirerek dünyada önemli bir konuma gelmeye başlar. Türkiye'nin bölgesinde ve dünyada etkin ve etkili bir yere gelmesi uluslararası öğrencilerin eğitimlerini Türkiye'de devam ettirme düşüncesini de beraberinde getirir. Sınırların farazi anlamda kalktığı günümüzde özellikle Türkî Cumhuriyetlerden ülkemize gelen öğrenci sayısı da her geçen yıl artmaktadır. Türk Cumhuriyetleri içerisinde ülkemize en fazla eğitim göçü Azerbaycan'dan gerçekleşmektedir. Bu rağbet ana dilleri Türkçe olan ancak şive farklılığı bulunan bu öğrencilere Türkiye Türkçesinin öğretiminde farklı yöntem ve teknikler kullanılmasını da bir zorunluluk haline getirmiştir. Türkçe öğretiminde yazılı, görsel ve işitsel materyal kullanımının geliştirilme çabaları da bu zorunluluğun bir gereğidir.

Hayat ve insanla bağlantısı kurulmayan bilgi kısa sürede unutulacağı için ana dili Türkçe olmayan ya da Türkiye Türkçesini tam olarak bilmeyen öğrencilere Türkçe öğretimi sürecinde ne kadar çok farklı duyuya hitap eden materyal kullanılırsa öğrenme de o oranda kalıcı olacaktır. Dilin öğretiminde materyallerin kullanımı vasıtasıyla öğrencinin birçok duyu organı aktif olacak ve öğrenci çoklu öğrenme fırsatı yakalayacaktır. Bir dili tam anlamıyla öğretmek için dört beceriyi de geliştirmeye yönelik materyaller tercih edilmektedir. Kelime kartları da dersi daha dikkat çekici hale getirmek, dersi monotonluktan kurtarmak ve kelime öğretiminde öğrenciye kolaylık sağlayan materyallerden biridir. Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi'nin fonetik ve morfolojik farklılıklara sahip olmasından dolayı, Azerbaycan Türklerine Türkiye Türkçesi öğretiminde kelime öğretiminin en verimli şekilde gerçekleştirilmesi için bu konuda özel olarak hazırlanmış kelime kartları önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye Türkçesi öğretiminde kelime kartlarının kullanım teknikleri üzerinde durulacaktır. Bu öğrencilerin Türkçe'nin

farklı bir şivesini kullanıyor olmaları, ortak birçok kelimenin olması, yazılışı aynı ancak anlamı farklı kelimelerin olması kelime kartları ile yapılacak çalışmaların karşılaştırmalı dil öğretiminde etkili olduğu kanısındayız. Gerek kelime kartlarının ne olduğu gerekse Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye Türkçe öğretiminde kullanılacak kelime kartlarının oluşturulması ve bir tablo halinde Türkçe öğrencilerine bu alanda bir kolaylık sağlaması bu çalışmanın ana hedefini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Materyal, Kelime Kartları, Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi

ABSTRACT

In the last century, Turkey has begun to gain an important position in the world by improving its political and economic relations. The fact that Turkey has an effective and effective place in its region and in the world brings with it the idea of continuing the education of international students in Turkey. The number of students coming to our country, especially from the Turkic Republics, is increasing every year, when the borders are removed in a hypothetical sense. Among the Turkic Republics, the most education migration to our country is from Azerbaijan. This popularity has made it a necessity to use different methods and techniques in the teaching of Turkey Turkish to these students whose mother tongue is Turkish, but who have a difference in accent. Efforts to improve the use of written, visual and audio materials in Turkish teaching are also a requirement of this obligation.

Since the information that is not connected with life and human beings will be forgotten in a short time, the more materials that appeal to different senses are used in the process of teaching Turkish to students whose mother tongue is not Turkish or who do not know Turkish Turkish, the learning will be permanent. Through the use of materials in language teaching, the student's many senses will be active and the student will have the opportunity to learn multiple. In order to fully teach a language, materials to develop all four skills are preferred. Word cards are also one of the materials that make the lesson more interesting, save the lesson from monotony and provide convenience to the student in word teaching. Due to the fact that Turkey Turkish and Azerbaijani Turkish have phonetic and morphological differences, the word cards specially prepared in this regard are important in order to teach vocabulary to Azerbaijan Turks in the most efficient way in Turkey Turkish teaching.

In this study, the techniques of using word cards in teaching Turkey Turkish to Azerbaijani students will be emphasized. We believe that these students use a different dialect of Turkish, have many common words, have the same spelling but have different meanings, and studies with word cards are effective in comparative language teaching. The main goal of this study is to create word cards to be used in

teaching Turkish Turkish to Azerbaijani students and to provide a convenience to Turkish teachers in this field in the form of a table.

Keywords: Teaching Turkish to Foreigners, Materials, Word Cards, Azerbaijan Turkish, Turkey Turkish

**AZERBAYCANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE
ORTAK ATASÖZLERİNİN SINIFLANDIRILMASI**

CLASSIFICATION OF COMMON PROVERBS IN TURKISH LANGUAGE TEACHING
TO AZERBAIJANI STUDENTS

Doktor Öğretim Üyesi Fatma ŞENYÜZ
Dumlupınar Üniversitesi,
ORCID NO : 0000-0001-5409-8224

Öğretim Görevlisi Sena DURGUT
, Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0002-9870-1352

ÖZET

Toplumlar yüzyıllar boyunca farklı sebeplerle birbirlerini etkilemişlerdir ve etkilemeye devam etmektedirler. Toplumların kültürel yapıları, örf, adet, gelenek-göreneklere, deyimleri ve atasözleri birbirlerinden etkilenmektedir.

Sözcüklerde olduğu gibi atasözlerinde de Türk boylarının lehçeleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Yerel ağız, coğrafyanın ve iklimin dile etkisi, doğa ile olan iç içelik, hayat şartları ve farklı milletlerle uzun yıllar süren mücadeleler gibi çeşitli birçok etken bu farklılıklarda rol oynamıştır. Türkçe ve Azerbaycan Türkçesi arasında da yakın veya eş anlamlı sözcüklerle kurulmuş, benzer veya ortak atasözleri bulunmaktadır. Bu atasözlerini, yazılışları aynı olanlar ve anlamları aynı olanlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür.

Coğrafi açıdan komşu ülke konumunda olan Türkiye ve Azerbaycan'a ait atasözleri, her iki toplumun müşterek tarihinin, geçmişinin, benzer yaşam şartları ve kültürünün somut ifadeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu bildiriye Türkiye ve Azerbaycan Türkçesindeki atasözlerinin karşılaştırmalı söz varlığı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, Azeri Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Söz varlığı.

ABSTRACT

Societies have influenced and continue to influence each other for different reasons for centuries. Cultural structures of societies, customs, traditions-customs, idioms and proverbs are influenced by each other.

There are differences between the dialects of Turkish tribes in proverbs as well as in words. Various factors such as the local dialect, the effect of geography and climate on language, the intertwining with nature, living conditions and long years of struggles with different nations have played a role in these differences. There are also similar or common Proverbs established with close or synonymous words between Turkish and Azerbaijani Turkish.

It is possible to classify these proverbs as those with the same spelling and the same meaning.

"Nizami Gencevi in the 880th year of his birth"
1st WORLD CULTURE, SCIENCE AND EDUCATION CONGRESS

The proverbs of Turkey and Azerbaijan, which are geographically neighboring countries, appear as concrete expressions of the common history, past, similar living conditions and culture of both societies.

In this statement, the comparative existence of proverbs in Turkish of Turkey and Azerbaijan will be discussed.

Keywords: Proverbs, Azerbaijani Turkish, Turkey Turkish, Vocabulary.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ MÜZAKİRƏ PROSESİ

DISCUSS ON PROCESS IN MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE TEACHING

Aynura BAGIROVA

Sumgait State University

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Azərbaycan dili və onun tədrisi
metodikası kafedrasının baş müəllimi, Azərbaycan, Sumqayıt

ORCID: 0000-0002-7975-4475

ÖZET

Bildiyimiz kimi, fəal təlimin xüsusiyyətlərindən biri təlim fəaliyyətinin və sinif işinin daha çox müəllim deyil, şagird tərəfindən həyata keçirilməsidir. Müzakirə də sinifdə diqqəti müəllimdən şagirdə ötürən və şagirdlərin təkcə müəllimlərdən deyil, bir-birindən də öyrənmələrini təmin edən strategiyalardan biridir. Sinif müzakirələri şagirdlərin öyrənməsini təmin etməklə bərabər, həm də dinləmə və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Lakin digər təlim fəaliyyətlərində olduğu kimi, müzakirənin də təşkili müəllimdən əvvəlcədən müəyyən bir hazırlıq və planlaşdırma tələb edir. Azərbaycan dili təlimində də müzakirəni təşkil etməmişdən əvvəl hansı formatdan istifadə edəcəyimiz barədə düşünməliyik. Ənənəvi təlim mühitində müzakirə deyildikdə, adətən, müəllimin bir qrup aktiv şagirdlə dialoqu nəzərdə tutulurdu. Fəal təlim mühiti isə fərqli strategiyalar tətbiq etməklə bütün sinfin söz sahibi olmasını təmin edə bilir.

Azərbaycan dili dərslərində sinif müzakirələrinin xaotik və qeyri-məhsuldar iş fəaliyyətinə çevrilməsinin qarşısına almaq üçün bir sıra qaydalara əməl etmək lazımdır. Belə müzakirə qaydalarından bəzilərini nümunə göstərmək olar:

✓ Sinif müzakirəsi zamanı fikirlərdən asılı olmayaraq, hamıya hörmətlə yanaşırıq və fərqli fikirlərə qarşı tolerant oluruq. Hər nə qədər şagirdlərimizin inandıqları fikirləri düzgün müdafiə etmələrini istəsək də, onların fərqli fikirlərə qarşı dözümlü olmalarını da öyrətməliyik.

✓ Bir-birimizi dinləyirik. Adətən sinif müzakirələrində problem yaradan məqam şagirdlərin bir-birlərini dinləməyib öz fikirləri ilə hücumə keçmələri olur. Şagirdlərə bir-birlərini sonacan dinləməyi öyrətmək müəyyən vaxt və praktika tələb edir.

✓ Sinif müzakirələrində hamının bərabər dərəcədə söz demək haqqı var. Bu sinifdə hamıya bərabər imkanlar yaratmaq üçün vacib qaydalardan biridir.

✓ Yoldaşlarımızla razılaşmaya bilirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz qaydalar şagirdlərin yoldaşlarının dediklərini qeydsiz-şərtsiz qəbul etməli olduğu demək deyildir. Heç də bütün müzakirələrin qalib və ya uduzan tərəfləri olmur, yəni bəzən müzakirələrdə şagirdlər yekun qərara gəlməyə də bilirlər.

✓ Müvafiq qaydada həyata keçirildikdə, həm də sual-cavab sessiyası, həm də sinif müzakirələri şagirdlərin dərslə aktiv şəkildə cəlb olunmasını, onların fikirlərini bütün siniflə bölüşməsinə, bir sözlə, interaktiv dərslə təşkilini təmin edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, müzakirə, fəal/interaktiv təlim, tolerant, strategiyalar

ABSTRACT

As we know, one of the features of active learning is that learning activities and classwork are carried out by the student rather than the teacher. Discussion is also one of the strategies in the classroom that shifts the focus from the teacher but also from each other. Classroom discussions not only enable students to learn, but also develop listening and communication skills. However, as with other learning activities, the organization of the requires a certain amount of preparation and planning from the teacher. We also need to think about the format we will use before organizing the discussion in the teaching of the Azerbaijani language. When not discussed in a traditional learning environment, the teacher usually meant a dialogue with a group of active students. An active learning environment can ensure that the whole class has a say by applying different strategies.

A number of rules need to be followed to prevent class discussions from becoming chaotic and unproductive in Azerbaijani language classes. Here are some examples of such discussion rules:

In class discussion we treat everyone with respect and are tolerant of differences, regardless of their opinions. Although we want our students to defend their beliefs properly, we must also teach them to be tolerant.

We listen to each other. Usually the problem in class discussions is that the students don't listen each other and attack with their own ideas. It takes time and practice to teach students to listen to each other to the end.

Everyone has the right to speak equally in class discussions. This is one of the important rules for creating equal opportunities for everyone in the classroom. We can disagree with our friends. The above rules do not necessarily mean that students should accept with their peers say. Not all discussions have winners or losers, which means that sometimes students may not come to a final decision in a discussion.

When properly implemented, both the question and answer session and the class discussions ensure that students are actively involved in the lesson, share their ideas with the whole class, and in short, organize an interactive lesson.

Keywords: Azerbaijani language, discussion, active/interactive learning, tolerant, strategies

SÜRDÜRÜLEBİLİR NİTELİKLİ BİR YAŞAM VE ÖTENAZİ HAKKI

THE RIGHT TO A SUSTAINABLE LIFE AND THE RIGHT TO EUTHANASIA

Hülya YILMAZ

(Sorumlu yazar)

Kırıkkale Üniversitesi, Felsefe Ana Bilim Dalı

ORCID NO : 0000-0002-1746-5651

Dr. Öğr. Üyesi İhsan BOZANOĞLU

Kırıkkale Üniversitesi Felsefe Ana Bilim Dalı

ORCID NO : 0000-0001-5323-5776

ÖZET

“Yaşamın kutsallığı” tezi, insan hayatının diğer canlıların hayatından daha özel ve üstün olduğunu savunur. Bu anlayışta, hangi koşullar altında olursa olsun, insan hayatına son verilmemesi gerektiği ve bu hayata sadece yaratıcı olan Tanrı tarafından son verilebileceği düşüncesi hâkimdir. İnsan, diğer canlılardan farklı olarak hem bir akıl varlığı olmakta hem de canlılığının bilincinde olan tek tür olmaktadır. İnsanın, canlılığının farkında olan tek tür olması ise insan yaşamının diğer canlılardan daha üstün ve kutsal olarak görülmesinin nedeni sayılmaktadır. Bu teze istinaden, yaratıcı tarafından insana bahşedilen can yine bu yaratıcı tarafından alınmalıdır. Aksi halde insan, yaratıcısına karşı suç işlemiş sayılmaktadır.

“Yaşamın kutsallığı” tezinin karşısında yer alan “Yaşamın niteliği” tezinde ise uzun süren bir hayat değil, insanca yaşanan bir hayat anlayışı yer almaktadır. Bu anlayışın temelinde ise, insanca sürdürülebilir onurlu bir yaşam yer almakta ve insanın yaşamı onun için artık katlanılmaz bir hal almışsa, o yaşamın sonlandırılabilirliği düşüncesi hâkim olmaktadır. İnsan için yaşamının son döneminde ortaya çıkan hastalıklara bağlı olarak, yaşam standartları bozulmuş; artık kendi yaşamını sürdürebilmek dışında başka insanların bakımına muhtaç bir hale gelmişse ve bu sürecin sonunda iyileşebilme gibi bir umudu kalmamışsa, yaşamının sonlandırılmasını talep etmek, onun hakkı olmalıdır. Çünkü hayatı boyunca kendi ayakları üzerinde durabilen bir insan için hayatının son günlerinde başkasının bakımına muhtaç kalmak, hem onur zedeleyici bir durum olmakta hem de sağlığın gidişatı açısından hastayı yoran ve üzen bir hale gelmektedir.

Bu çalışmada, insan hayatının ancak yaratıcı tarafından sonlandırılıncaya kadar devam ettirilmesi gerektiği düşüncesi ile hayatın çekilmez, geri dönülmez sürece girmesi durumunda, insan onurunun zedelenmeden, sosyal bir varlık olarak sevdiklerinin yanında son yolculuğuna uğurlanmasına ilişkin görüşler, yan yana getirilerek, ayrıntılı olarak karşılaştırılmıştır. Söz konusu tartışma, temel felsefi eserler ve modern bilim anlayışı çerçevesinde ele alınıp, değerlendirilmiş ve tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yaşamın Kutsallığı, Ötenazi, Ölüm, Yaşam

* Bu bildiri ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazar tarafından hazırlanan ‘Ölüm Anlayışının İlk Çağ’dan Modern Çağ’a Evrilişi’ adlı yüksek lisans tezinin bir kısmından üretilmiştir.

ABSTRACT

The 'sanctity of life' thesis argues that human life is more special and superior to the life of other living things. According to this understanding, the idea that a person's life should not be ended by others in any case and that this life can only be ended by the creator God is at the forefront. Man, unlike other living things, is the only species that is conscious of his vitality, in addition to having intelligence. The fact that man is the only species aware of his vitality is considered the reason why human life is seen as superior and sacred than other living things. Based on this thesis, the life given to man by the creator must be taken by this creator. Otherwise, man is deemed to have committed a crime against his creator.

Opposite the thesis of the "sanctity of life", the thesis of "quality of life" does not include a long life, but an understanding of life lived humanely. On the basis of this understanding, there is a dignified life that can be sustained as a human being and the idea that if a person's life has become unbearable for him, that life can be ended. Due to the diseases that occur in the last period of human life, living standards deteriorated; If he has become in need of the care of other people other than to be able to sustain his own life, and if there is no hope of recovery at the end of this process, it should be his right to demand the end of his life. Because for a person whose life defies all difficulties, being dependent on someone else's care in the last days of his life is both a disgraceful situation. In addition, it becomes tiring and upsetting for the patient in terms of the course of health.

In this study, it is emphasized that human life should be continued until it is terminated by the creator. When life becomes unbearable due to health reasons, the views on sending off to one's last journey with one's loved ones without harming human dignity were compared. The discussion in question was handled, evaluated and discussed within the framework of basic philosophical works and modern science.

Keywords: Sanctity of Life, Euthanasia, Death, Life

* This paper was produced from a part of the master's thesis of the first author named "The Evolution of the Concept of Death from the Ancient Age to the Modern Age".

GİRİŞ

“Yaşamın kutsallığı” tezi, insan yaşamının diğer canlıların yaşamından üstün olduğunu savunan bir tezdır. Bir akıl varlığı olan insanın ölümlülüğünün bilincinde olması dolayısıyla yaşamı diğer canlıların yaşamından üstün görülmektedir. İnsan yaşamına iki açıdan kutsallık atfedilmektedir. Dini kökenli anlayışa göre; insan yaşamının kutsal olduğu tanrı tarafından

söylenmekte ve tanrının dışında insan yaşamına müdahale edilmesi durumunda insan yaratıcısına karşı suç işlemiş sayılmaktadır (İnceoğlu, 1999, s. 35). İnsan hayatına hangi sebeple olursa olsun son verilmesi ise insanın yaratıcısına karşı suç işlemiş olmasını gerektirmektedir. Laik bakış açısına göre “insanın insan olmasından dolayı sahip olduğu bir değer” söz konusudur ve bu değer insan hayatının dokunulmazlığını gerektirir (İnceoğlu, 1999, s. 36). Yani yaşama hakkı, insanın doğuştan getirdiği bir haktır ve bu hak hiçbir şekilde alınamaz, verilemez ve devredilemez bir özelliğe sahiptir. Yaşama hakkı, insanın sahip olduğu birinci kuşak hakları kapsamındadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 3. Maddesi şu şekildedir; “Herkesin yaşama, kişi özgürlüğü ve güvenliğine hakkı vardır.” (Çüçen, 2013, s. 396)

“Yaşamın kutsallığı” tezinin karşısında yer alan diğer bir anlayış ise “Yaşamın niteliği” tezi olmaktadır. Bu anlayışın temelinde ise insan yaşamının kutsal olmasının dışında, insanca sürdürülebilir onurlu bir yaşam yer almakta ve insanın yaşamı onun için artık katlanılmaz bir hal almışsa o yaşamın sonlandırılabilmesi yönünde olmaktadır. Yaşamın niteliği tezi, insanın niceliksel olarak ne kadar uzun bir hayat sürdürdüğü üzerine değil niteliksel olarak nasıl bir hayat sürdürdüğü üzerine ortaya atılan bir tezdır. Montaigne, ‘Denemeler’ adlı eserinde “Hayatınız nerede biterse, orada tamam olmuştur. Hayatın değeri uzun yaşanmasında değil iyi yaşanmasındadır: öyle uzun yaşamışlar vardır ki, pek az yaşamışlardır.” (1999, s. 151) diyerek nitelikli yaşamış bir hayatın yaşanmamış bir hayattan daha önemli olduğunu vurgular. Acılar içinde sürdürülen uzun süren bir yaşam yerine, zamanında vazgeçilen ama anlamlı yaşanan bir hayat anlayışını ifade eden yaşamın niteliği tezinde karşımıza çıkan kavram ise “ölme hakkı” olmaktadır. İnsan için, yaşamının son döneminde ortaya çıkan hastalıklara bağlı olarak, yaşam standartları bozulmuş; artık kendi yaşamını sürdürebilmek dışında başka insanların bakımına muhtaç bir hale gelmişse ve bu sürecin sonuna da iyileşebilme gibi bir umudu kalmamışsa yaşamının sonlandırılmasını talep etmek onun hakkı olmalıdır. Çünkü hayatı boyunca kendi ayakları üzerinde durabilen bir insan için hayatının son günlerinde, başkasının bakımına muhtaç olmak hem onur zedeleyici bir durum olmakta hem de sağlığının gidişatı açısından hastayı yoran ve üzen bir hale gelmektedir. Bu şekilde hayatını sürdürmek istemeyen hasta hekiminden, hayatını sonlandırmasını talep edebilmektedir.

MODERN DÖNEMDE ÖLÜM VE ÖTANAZİ

Geleneksel dönemlerde, ölüme yaklaşıma baktığımız zaman ölümün hayatın içinde olduğunu ve insanların öleceğini hissettiği zaman “Ölüm döşegi” adı verilen döşeklerde yatarak ölümü beklediğini görmekteyiz. Ölecek insanın çevresinde, sevdiği tüm insanlar toplanarak helallik alınır varsa vasiyeti paylaşılır ve ölecek kişinin huzurlu bir şekilde ölüme gitmesi sağlanırdı. Günümüzde ise teknolojik gelişmelere bağlı olarak sağlık alanında büyük çaplı gelişmelerin olması, yoğun bakım tıbbının gelişmesi ve her türlü mekanik ventilasyon cihazlarının kullanılması ile insanlar ölmek yerine cihazlara bağlı yaşamını sürdürmek zorunda kalmıştır. İnceoğlunun tabiriyle “tıp biliminin gelişimi ve ölümün tıbbın aracılığıyla uzatılması ” (1999, s. 13) insanlar için ölümün seyrini değiştirmiş ve eskiden ölümü kabullenici o yaklaşım günümüzde ölümden koparak uzaklaşma şekline dönüşmüştür. İnsanlar artık evlerinde ailenin yanında değil hastanelerde yalnız başlarına hayata gözlerini yummakta ve son nefeslerinde bile sevdiklerini yanlarında görmemektedirler. İnsanın evinden ve sevdiklerinden uzak bir şekilde bu kadar yalnızlaştırılması ise çok acı bir durumun göstergesi olmaktadır. Tarlacı'nın da (2016, s. 37) ifade ettiği gibi günümüzde “sessiz ölümler” gerçekleşmektedir. Öleceği hissedilen ya da hastalığının son sürecinde olan insanlar evlerinden alınarak hastaneye bırakılmakta ve orda ölene kadar bir başına kaderine

terk edilmektedir. İnsanlar öldüğü zaman ise yanında sadece sağlık personelleri olmaktadır. Günümüzde, terminal dönemdeki hastalara yaklaşımında hastanın aleyhine olduğuna tanık olmaktadır. Sağlık alanındaki gelişmeler, hastalar açısından süreci zorlaştırmış ve hastalar teknolojik süreçle hekimlerin vicdani yükümlülükleri arasında kalmıştır. Çünkü hasta kaç yaşında olursa olsun tıbbi prosedür olarak hekimlerin onlara müdahale etme zorunluluğu vardır. Fakat hastanın içinde bulunduğu durum, onun çektiği acılar, sevdiklerinin gözünün önünde ıstırap çekiyor olmak ve en önemlisi de bu sürecin geri döndürülebilme ihtimalinin olmaması hastaya yapılacak müdahalenin seçiminde yardımcı olmaktadır. Hasta, durumunda bir değişiklik olmaması ya da daha kötü süreçlere maruz kalma ihtimalinin önüne geçebilmek amacıyla, kendi ölümünü talep edebilmektedir. Cevzici'nin, 'Uygulamalı Etik' (2016, s. 113) adlı eserindeki şu ifadesi çok anlamlıdır; "Eğer çektiğiniz acı ve ıstırabın tahammül edilemez olduğuna inanıyorsanız ve tıbbın ölümcül hastalığınızı iyi edebileceği noktasında en küçük bir umudunuz kalmamışsa niye hekimden sizi öldürmesini istemeyesiniz. Zira beden sizin bedeniniz acıda sizin acınızdır." Hastanın kendi ölümünü istemesi, yani çekilen acıların onun için artık dayanılmaz bir hal alması ve bu şekilde acılar içinde sürdürülen bir yaşam yerine insanca bir ölümün talebi konusunda Montaigne (1999, s. 325) "Ölmek isteyen kurtarmak, öldürmekle birdir" diyerek hastalara ölümünü isteme konusunda yardım edilebileceğini savunmaktadır. Montaigne;

"Ölümü bilmenin bizi bütün zorluklardan ve kölelikten kurtardığını belirtmektedir. Montaigne'ye göre ölüm sadece bir hastalığın devası değil, aynı zamanda bütün dertlere devadır; hiçbir zaman korkulmayacak, çok kez aranacak emin bir limandır. Ölmek özgürlüğümüz olmasa yaşamın bir kölelik olacağını söylemekte, hastalık ve acı karşısında ölümün bir kurtuluş yolu olduğunu belirtmektedir." (İnceoğlu, 1999, s. 85)

Ötanazi kavramı 17.yy da ilk defa F. Bacon tarafından kullanılan bir kavramdır. . Eski Yunanca kaynaklı olan, ötanazi kelimesi; "iyi ölüm", "tatlı ölüm", ya da "rahat ölüm" gibi anlamlara gelmektedir. Ötanazi;" iyileşemeyeceği ve dayanılmaz acıları ölümüne kadar süreceği tıbben benimsenmiş olan, durumu kendisi ve yakınlarınca bilinen, zihinsel yeterliliğe sahip bir kişinin, kendi bilinci ve özgür iradesi ile vermiş olduğu karar üzerine kendisini tedavi eden hekim aracılığıyla acısız bir biçimde hayatının sonlandırılması" (Özkara, 2001) şeklinde tanımlanmaktadır. Ötanazi kavramı insan için hayatın artık ıstırap verici bir hale dönüşmesi ve artık bu hayatı sürdürmek istemediği bir durumda ortaya çıkan bir kavram olmakta ve kişi bu noktada hayatının sonlandırılmasını talep edebilmektedir. Ötanazi kavramı etik bir kavram olup hastaya sağlayacağı fayda açısından ele alınmalıdır. Hekimin hastaya uyguladığı tedavinin ya da cerrahi planlamaların hastaya sağladığı fayda veya zararı değerlendirilmeli ve yapılacak müdahaleler artık hastaya zarar vermeye başlamışsa bu durumda hastanın tedavisinin sonlandırılması planlanmalıdır. . Thomas More; 'Ütopya' adlı eserinde ölüm sürecindeki insanlar için artık yapılacak bir şey olmadığı zaman izledikleri yolu şu şekilde anlatır. Eğer hasta için yapılacak bir şey yoksa ve hasta artık acı çekmeye başlamışsa bu durumda o hastanın yanına oturularak onunla konuşulur ve ona bu hastalıktan kurtulması ve ölüme razı gelmesi için öğütler verildiğini söyler. Çünkü "böyle bir hasta hayatta bir iş yapmadığı gibi, ölü gibi yaşamakla hem başkalarına yük olur hem de kendisi acı çeker." (More, 2014, s. 98)

Hastanın yaşamına bilinçli olarak son verilmesi olarak algılanan ve bu nedenle yasal olmasına izin verilmeyen ötanazi kavramı, hastanın içinde bulunduğu süreç açısından

değerlendirildiği zaman aslında hastanın yarına olmakta ve hastanın daha fazla acı çekmesinin önüne geçilmiş olmaktadır. Tıp alanındaki teknolojik gelişmeler insan hayatını uzatabilmek ve insanların iyileşmesini sağlamak için bir umut kaynağı olmuştur. Bununla birlikte bu gelişmelerle ölüm olgusu boyut değiştirmiş ve ölüm, “tıbbi ve teknolojik bir süreç, ne pahasına olursa olsun savaşılmaması gereken bir kötülük durumuna gelmiştir. (İnceoğlu, 1999, s. 14) Hastaların ömrünü uzatabilmek amacıyla hastane ortamı onların hayatlarını devam ettirdiği bir yer durumuna gelmiş, yine İnceoğlunun eserinde belirttiği gibi “kardiyovasküler makinalar, yaşamın göstergesi” olmuşlardır. (1999, s. 14) Tıp bilimindeki gelişmeler neticesinde tıp bilimi ile uğraşan meslek gruplarına da bu konuda büyük rol düşmektedir. Hekimler yaklaşımlarını hastalık odaklı değil hasta odaklı olarak planlamalı ve hastanın içinde bulunduğu durumu ona göre değerlendirmelidir. Ashby ‘in (2015, s. 116) makalesinde belirttiği gibi “Duvar ustalarının bir bina inşa etmek konusunda bir takım sırlara vakıf olduğunu düşünmek gibi, doktorların da insan bedenini inceledikleri ve onun hastalık ve sakatlıklarını tedavi ettikleri için ölüm ve sırları konusunda uzman oldukları düşüncesi akla yatkın gelebilir.” Fakat doktorların ölüm konusundaki yaklaşımları tıp bilimindeki gelişmeye paralel olarak insan hayatını daha kaliteli ve sağlıklı bir şekilde sürdürmeyi amaçlamaktan çok hastanın daha uzun süre yaşatılabilmesi noktasında bir yükümlülüğe dönüşmüş görünmektedir. Doktorlar hasta için yapılabilecek en uygun müdahale ne ise onu yapmaktan çok kendi mesleki sorumlulukları neyi gerektiriyorsa o şekilde davranma eğilimi içinde olmuşlardır. Hastaya yapılacak tedavi süreci olması gerektiği gibi planlanmış ve hastanın içinde bulunduğu durum göz ardı edilmiştir. Oysaki Tıbbi yetersizlik durumunda; yani hastanın tıbbi durumunu iyileştirmesi umulan bir tedavinin, eldeki en iyi kanıtlara bakarak artık bu amacı gerçekleştiremeyeceğinin anlaşıldığı durumda hasta için ön değerlendirme yapılmalı ve hastanın tedavi süreci ona göre planlanmalıdır. Hastanın iyileşebilme gibi bir durumu yoksa ve hasta için bu süreç bir eziyete dönüşmeye başlamışsa bu durumda hastanın yaşamını sürdürmek yönünde değil, hastanın iyiliği için artık daha fazla acı çektilmemesi sağlanmalıdır. (Bruno, Ledoux, & Laureys, 2015) ‘Ölmekte Olan İnsan: Biyotiptan Bir Görüş’ adlı makalede ifade edildiği gibi “Beyin ölümü gerçekleşmiş bir insan artık ölüdür. Solunum cihazlarını kapatmak onu ölüme terk etmek anlamına gelmez. Günümüzde yoğun bakımda ölümlerin neredeyse yarısı tedavinin sürdürülmesi veya kesilmesi kararının arkasından gerçekleşmektedir. Tedaviyi sürdürmek ile tedaviyi bitirmek arasında hiçbir ahlaki ve yasal farklılık yoktur.” (Bruno, Ledoux, & Laureys, 2015, s. 100) Yine aynı makalede geçen şu ifade de çok manidardır; “Geri döndürülemez ölçüde bilinç kaybına uğramış hastaları ölüme bırakmakta en insani seçenek olabilir; bu olay tıpkı ansefali vakalarında fetüsün ölü olduğunun saptanmasına gerek olmaksızın kürtajın meşru kabul edilmesi gibi görünebilir.” (Bruno, Ledoux, & Laureys, 2015, s. 102) Hastanın, genel durumunun göz önünde bulundurularak eğer bu kişide soluk alma ve verme dışında hiçbir yaşam belirtisi yoksa bu durumda hastanın tedavisinin sonlandırılarak daha fazla acı çekmesinin önüne geçilmiş olunabilir. Cevizci, ‘Uygulamalı Etik’ adlı eserinde bunu çok güzel ifade etmiştir.

“Büyük acılar çeken, tedavisi imkânsız ölümcül bir hastalığa tutulmuş bir kimsenin ölümüne, ona ilaç vermek suretiyle yardım etmek, hayat veya hayatın değeri ilkesinin bir ihlali olamaz. Bununda nedeni böylesi bir durumda öldürülen veya kendisine ötenazi uygulanan kimselerin insan varlıkları olarak bütünüyle canlı, gerçekten yaşayan varlıklar olmamalarıdır.” (2016, s. 115)

Ötanazi tartışmalarının hukuksal zeminine baktığımız zaman ötenaziyi savunan argümanların haklılık payının çok fazla olduğunu görüyoruz. Ötenazi isteminin bireysel bir karar olması yanında, yakınlarının çok fazla acı çekiyor olmasına dayanamayan ailelerin olması ve sevdiklerini o şekilde acıya maruz bırakmaktansa onun ızdırabını sonlandırmak ve acı

çekmesine son vermek için ötenazi talebinde bulduklarını görüyoruz. Ötenazi uygulamasında amaç, ölüme yakın insanların acı çekmesine, onların ölmeden önce çok daha fazla sorunlarla ve komplikasyonlarla mücadele etmesine gözlerimizi kapatıp izin vermek değil, onlar için iyi olabilecek yolu seçerek, o yolda kararlar alıp o kararları da vicdanımız rahat bir şekilde uygulayabilmektir. Peter Singer'in 'Pratik Etik' adlı eserinde ortaya koyduğu gibi eğer "ölümü seçeceksek, mümkün olan en iyi şekilde gelmesini sağlamalıyız" (2015, s. 282) ifadesi hem kişinin hem de yakınlarının sonunun nasıl olmasına dair verebileceği kararda yardımcı olabilir. Eğer kişinin son dönemleri hakkında karar verebileceği bir bilinçlilik durumu söz konusu değilse bu durumda hekimlerinin bu konuda verebileceği karar yönlendirici olmaktadır.

SONUÇ

Ötenazi, kişinin içinde bulunduğu olumsuz koşullara bağlı olarak kendi hayatı üzerinde söz sahibi olmasını içeren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişinin kendi hayatından vazgeçmesini gerektiren koşullar bağlamında ele alınırsa, bu bir memnuniyetsizlik olarak değil kişinin ciddi anlamda hayatını olumsuz yönde etkileyen bir hastalığının olması ve bu hastalığının da kişi için artık dayanılmayacak derecede acı ve ızdırabla dolu olmasını gerektirir. Ötenazi kişinin en vazgeçilmez haklarından biri olan yaşam hakkının karşısında yer almakta ve kişinin ölme hakkını ifade etmektedir. Kişi özgür bir birey olarak tedavisi olmayan bir hastalığının olması, dayanamayacağı kadar acı ve ızdırıp çekiyor olması yaşadığı bu hayatı kendisiyle bağdaştıramıyor olması durumunda temel haklarından olan yaşama hakkından vazgeçip ölme hakkından yana tercihini kullanmak isteyebilir. Nasıl ki yaşam hakkı doğal hakkı sayılıyor ise ölme hakkı da onun doğal hakkı olmalıdır. Kişinin kendi hayatı üzerinde söz sahibi olabileceği gibi eğer bilinçlilik durumu söz konusu değilse hekiminin ya da hasta yakınlarının da hastanın iyiliği anlamında ötenazi yaklaşımını desteklemesi ve hastanın acı çekmesine izin vermek yerine onun onurlu bir şekilde ölmesine olanak sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Ashby, M. (2015). Ölmekte Olan İnsan: Palyatif Tıptan Bir Görüş. A. Kellehear (Dü.) içinde, *Ölme Üzerine Bir İnceleme Bireysel Bütünlük, Bedensel Çöküş Ve Ruhsal Dönüşüm* (B. Zeren, Çev., s. 115-147). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bruno, M.-A., Ledoux, D., & Laureys, S. (2015). Ölmekte Olan İnsan: Biyotıptan Bir Görüş. A. Kellehear, & A. Kellehear (Dü.) içinde, *Ölme Üzerine Bir İnceleme Bireysel Bütünlük, Bedensel Çöküş Ve Ruhsal Dönüşüm* (B. Zeren, Çev., s. 81-114). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Cevizci, A. (2016). *Uygulamalı Etik* (2. b.). İstanbul: Say Yayınları.
- Çobanoğlu, N. (1999). *Kuramsal ve Uygulamalı Tıp Etiği*. Ankara: EflatunYayınevi.
- Çüçen, A. (2013). *İnsan Hakları* (2. b.). Ankara: Sentez Yayıncılık.
- İnceoğlu, S. (1999). *Ölme Hakkı Ötenazi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Montaigne. (1999). *Denemeler* (30. b.). (S. Eyuboğlu, Çev.) İstanbul: Cem Yayınevi.
- More, T. (2014). *Utopia* (6. b.). (T. Eraslan, Çev.) İstanbul: Sis Yayıncılık.

Özkara, E. (2001). *Ötenazide Temel Kavramlar ve Güncel Tartışmalar*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Singer, P. (2015). *Pratik Etik*. (N. Çatlı, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.

Tarlacı, S. (2016). *Ölüm'Sözlük Ölümlüler İçin Yol Rehberi*. İstanbul: Tuti Kitap.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT İLƏ İNSAN ASSOSİASIYASI
ASSOCIATION OF THE HUMAN WITH NATURE IN NIZAMI GANJAVI CREATIVITY

Assoc. Prof. Dr. Vəfa ALLAHVERDİYEVA-MAHMUDOVA
ADİU(UNEC), "Azərbaycan dili" kafedrası

ÖZƏT

Dahi şair Nizami Gəncəvi yaradıcılığı özündə fəlsəfəni, psixologiyayı, mifologiyayı birləşdirir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığındakı, demək olar ki, hər ifadəsində dərin bir mənə yatır. O, ədəbiyyatı həyatın özü ilə bağlayırdı. Onun poemalarında, şeirlərində əks olunan təbiət mənzərələri zövqləri oxşayan ifadələr olmaqla yanaşı, birbaşa insanın daxili aləmi, taleyi ilə bağlıdır. İnsanlıq Nizami şeirinin mərkəzində dayanır. Nizami şeirinin ən canlı bir ünsürü olan təbiətin şüuru, canı var. Yeri gəldikcə onlar da insan obrazları ilə bərabər ruhi bir həyat yaşayır. Nizaminin poemalarındakı, şeirlərindəki təbiət ünsürləri izzət çəkən aşıqla qəlbən, ruhən bağlı olurlar, onu anlayırlar, dərdinə yanırırlar. Bəzən fəsillər qəhrəmanların daxili aləmini ifadələndirir. Nizami ideal bir cəmiyyət qurmağı yalnız insanın əxlaqi və mənəvi kamilliyi sayəsində mümkünlüyünü qeyd edirdi. Şair mənəvi kamilliyi də təbiətlə bağlayırdı. Məqalədə Nizami yaradıcılığındakı təbiət ünsürləri obrazlarla əlaqəli şəkildə təhlil edilir.

Açar sözlər: Nizami, təbiət, insan, obraz, ağac, fəsil

ABSTRACT

The creativity of the great poet Nizami Ganjavi combines philosophy, psychology and mythology. Almost in every expression in Nizami Ganjavi creativity there is a deep meaning. He always strived to link literature with life itself. The natural landscapes reflected in his poems and rhymes are not only the expressions of pleasure, but also directly related to the inner world and destiny of the human. Humanity is the motif at the very heart of Nizami's poetry. The nature, that is the brightest element of Nizami poetry, has consciousness and soul. Periodically they also live a spiritual life along with human images. The elements of nature in Nizami's poems and rhymes are connected with the suffering lover by heart and soul, they understand him and share his pain. Sometimes the seasons express the inner world of the heroes. Nizami noted the possibility of establishing an ideal society only through the moral and spiritual perfection of the Man. The poet also connected spiritual perfection with all nature. The article analyzes the elements of nature in Nizami creativity in relation to images.

Keywords: Nizami, nature, human, image, tree, season

GİRİŞ

Nizami yaradıcılığı elə bir ümmandır ki, hər mövzudan danışarkən ona müraciət edə bilərik. Nizami hər mövzuya hakim olmaqla yanaşı, hər birini fəlsəfi və mifoloji qatlarda ifadə etməyi ustalılıqla bacarmışdır. Onun yaradıcılığının mərkəzində insan və insanlıq dayandığı üçün hər mövzu bu aspektdə araşdırılmalıdır. Təbiət mövzusu da Nizami yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Şairin yaradıcılığındakı təbiət və onun ünsürləri bir çox mənə yüklərini özündə cəmləyir, hər birində bir can var. Canı və şüuru olan hər ünsür ruhi bir həyat yaşayır, hər biri özünəməxsus vəzifələri icra edir. Bütün kainat bu nizamla idarə olunur. Nizami Gəncəvi öz əsərlərində bu məsələləri qabartmaq yanaşı, təbiətin qorunmasına da diqqət ayırmış, həmin mövzuya yüksək həssasiyyətlə yanaşmışdır.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan diyarının gözəlliklərini məhəbbətlə tərənnüm etmiş, poemalarında canlanan rəngarəng təbiət təsvirlərində doğma Gəncənin, Bərdənin səfalı yerlərini, Kəpəz və Göy Göl kimi nadir təbiət incilərinin füsunkar mənzərələrini qələmə almışdır. Nizaminin əsərlərindəki təbiət təsvirləri məzmununun ayrılmaz hissəsinə çevrilərək baş verən hadisələrlə uyğunlaşır, qəhrəmanların əhval-ruhiyyəsini tamamlayır.

1. NİZAMİ YARADICILIĞINDA FƏSİLLƏR

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təbiətin dörd ünsürü, eləcə də ilin dörd fəslilə bağlı məsələlər öz əksini tapır. Bu fəsillərin tərənnümü çox zaman insan xarakteri, taleyi ilə müqayisə olunur. Fəsillərin fonunda obrazın taleyi, daxili aləmi qabardılır. Fəsillərin xarakterik cəhətləri sevinən və ya iztirab çəkən insanla daxilən yaxındır.

Bahar fəslilə doğuluşun, yaradılışın başlanğıcı, sevginin rəmzidir.

Ey bütün aləmin qibləsi olan,

Ey minlərlə ürəklərə rahatlıq verən,

Sənin gözəlliyinin ilk baharı

Bənövşə ilə ərgəvanı bir-birinə qatmışdır (Lirika, 2004:7).

“Divani-lügət-it türk”də baharın gəlişi suların çoxalması, qarların əriyib dağ başlarından görünməyə başlaması, dünyanın nəfəsinin isinməsi, yəni havaların isinməsi, ətirli çiçəklərin açılması, yer üzünə yamyaşıl ipək bir qumaşın sərilməsi, heyvanların çoxalması və s. ilə xarakterizə olunur (Çay, 1988:30). Nizami Gəncəvi də baharı təsvir edərkən bu detallara toxunur. O, "İqbalnamə"də baharın tərənnümünü verərək bu fəsildə eşqin cuşa gəldiyini qeyd edir:

Bu saz yar olarsa əgər bir kəsə,
Gələr onun qəlbi eşqə, həvəsə.
Səfalı bir gündə, ilk bahar çağı
Seyr etmək nə xoşdur bağçanı, bağı.
Bənövşə gətirə bahardan soraq.
Nərgiz əllərində qaldıra çıraq,
Quşların qanları gəldikcə cuşə.
Qəlbləri naləylə gülə xüruşə ("İqbalanmə", 2004: 157).

Fəsillərin insanla vəhdət şəkildə qavranılması "Leyli və Məcnun" poemasında əks olunur. Şair aşiqin mənəvi dünyasını bahara, eşqini isə açan güllərə bənzədir. "Leyli və Məcnun" poemasının "Baharın tərifi və Leylinin xurmaliq tamaşasına getməsi" fəslində şair baharın tərənnümünü, təbiətin təsvirini verərək aşiq və məşuqun könül çırıntılarını, eşq yanğısını da qələmə almışdır:

Quşlar dil açmışdı bağda hər yandan,
Baş açmaq olmazdı hərzə-hədyandan.
Turac ürəyindən kabab bişirir,
Qumru sinəsindən ona duz verir.
Çinar başındakı göyərçin səsi
Deyirdi aləmə yar zümzüməsi.
Ağacda bülbül də qan yaş tökərdi,
O da Məcnun kimi nalə çəkərdi.
Gül də Leylidəki o vüqar kimi,
Çadırdan çıxmışdı tacidar kimi. ("Leyli və Məcnun", 2004: 101)

Bəzi beytlərdə isə şair obrazları gülə, bülbülə bənzədir:

Leyli yaşıllıqda oturdu gül tək,
Otlardan belinə kəmər çəkərək,
Hayana dəydisə onun nəfəsi,
Açıldı süsənin, gülün qönçəsi ("Leyli və Məcnun", 2004: 102)

"Leyli və Məcnun" əsərində Leylinin ölümü isə payız fəslinin fonunda baş verir:

Payız bu tufanı qurduğu anda
Qəlbən yaralandı bir gülüstanda...
Ucalıq taxtından Leyli düşərək,
Bir dərd quyusuna endi o mələk.
Sızladı bağının baharı tel-tel,
Onun çırağına sillə vurdu yel.

Başına bağlarkən qızıl çalmalar,

Başqa bir çalmaya düşdü o nigar ("Leyli və Məcnun", 2004: 245).

Göründüyü kimi, şair fəsillərin tərənnümünü insanın daxili aləmi ilə paralel şəkildə verir. Bu müqayisələr oxucuda aydın təsəvvür yaradır və obrazların daxili dünyasını görə və duya bilir.

2. NİZAMİ YARADICILIĞINDA TƏBİƏT KOMPONENTLƏRİ

Akademik Həmid Araslı "Xosrov və Şirin" poeməsindən bəhs edərkən yazır: "Nizami yaratdığı xarakterik obrazların səciyyəsinə onların yalnız iş və hərəkətlərini təsvir etməklə deyil, daxili aləmlərini açmaqla göstərir. O, insan mənəviyyatını bütün incəliyi ilə şərh edərək qəhrəmanların dəruni hisslərini, düşüncə və duyğularını, psixoloji gərginliklərini, ruhi, mənəvi sarsıntılarını, həyəcan və iztirablarını çox bədii, həm də inandırıcı bir tərzdə qələmə alır, insan təbiətini bütün məxsusi ziddiyyətləri ilə göstərməyə müvəffəq olur". "İnsan təbiətini bütün məxsusi ziddiyyətləri ilə göstərmək" (Kazımoğlu, 2008:18) üçün Nizami Gəncəvinin əsaslandığı mənbələrdən biri mifoloji düşüncə sistemidir. Dahi klassik Nizami Gəncəvi yaradıcılığında təbiət komponentlərinin hərəsinin özünəməxsus cəhətləri vardır. İstənilən halda, şair bu komponentlərin dərin və mifoloji mənə qatlarından istifadə edərək obrazların təsvirinə yönəldir.

Məsələn, insanlar Qeysdən "Məcnun" deyə üz çevirdikləri halda, heyvanlar onunla dost olur, bitkilər belə onu anlayırlar. Məcnunun ağaca olan münasibəti, qarğa ilə söhbəti buna misal ola bilər.

Ağac türklərin inanışında Göy Tanrının simvollarından birini ehtiva edir. Bunun üçün də türklərdə mövcud olan ağac sevgisini və ağaca olan hörməti, ehtiramı hər zaman tapınma kimi qəbul etmək məqbul hesab edilmir. Altay türk mifologiyasında "Bay-Kayınq"; eləcə də nağıllarda "Temir terek"; ümumi türk mifologiyasında isə "Bay terek", "Temir kavak" və yaxud "Həyat (Dünya)" ağacı" deyə müxtəlif şəkillərdə adlandırılan "övliya ağac" inancına təkə türk mifoloji düşüncə sistemində deyil, bir çox dünya xalqlarının mifologiyasında təsadüf etmək mümkündür. Mahmud Kaşğari oğuzlar haqqında məlumat verərkən onların "ulu, uca və böyük" hesab etdikləri bir ağacı "Tenqri" deyə adlandırmalarından, Dərbənd yaxınlığında həyat sürdürən yerli əhali, yəni qumuqlar tərəfindən bu cür ulu saydıqları bir ağaca "Tenqrixan" demələrindən danışmışdır. Əslində isə bu cür məlumatlar göstərir ki, türklərin düşüncəsində müqəddəs hesab edilən həmin ağac Tanrının ilahi sifətlərini özündə birləşdirir (Bəydili, 2003: 17). Türk mifoloji düşüncəsində müqəddəs qəbul edilən ağacların müəyyən spesifik cəhətləri mövcuddur. Bu əlamətlər əsas etibarilə Göy Tanrının əlamətləri ilə səsleşir:

1) Ağac tək olmalıdır. Çünki Tanrı təkdir və tayı-bərabəri yoxdur. Tanrını simvolizə edən varlığın da onun bu əlamətinə uyğun olması lazımdır.

2)Yarpaqlarını ya yay-qış tökməyən, ya da çox az tökən bir ağac olmalıdır. Türk düşüncəsinə görə əbədi vəsfinə malik tək varlıq Tanrıdır. Ona görə də Tanrını simvolizə edən varlıq da əbədi olmalıdır. Yay-qış yarpaqlarını tökməyən ağac bu mənada sonsuzluğu ifadə edir.

3)Müqəddəs ağac ətrafındakı ağaclardan ya daha uca, ya da daha heybətli, daha göstərişli olmalıdır. Türk inancına görə Tanrı əl-kəbir, əl-məlik, əl-əzimidir.Yəni bütün mövcudiyətdən daha böyük, daha əzəmətli olan yenə Tanrıdır.

4)Müqəddəs ağac meyvəsiz olmalıdır. Çünki türk düşüncəsində Tanrı doğmaz və doğulmaz. Bu düşüncəyə görə, doğmamış və doğulmamış olmaqla bərabər sonu da olmayan tək şeydir.

5)Müqəddəs ağac kölgəli olmalıdır. Bu inanca müvafiq olaraq Tanrı sığınılan varlıq rolunda çıxış edir və daima darda qalanlara kömək olur (Ərqun, 2002: 5).

Müqəddəs hesab edilən ağac bir növ göy üzü, daha dəqiq desək, cənnət ilə yer üzü arasında bir kəsişmə nöqtəsi olmaqla bərabər, kökü və budaqları ilə yeri və göyü birləşmə funksiyası yerinə yetirir. Əvvəlcə Tanrının və hökmdarın vəsflərini özündə əks etdirən müqəddəs ağac zaman keçdikcə Tanrı anlayışının özüylə ifadə edilmişdir. "Divani-lügət-it türk"dəki "tenri" kəlməsinin mənaları verilərkən "gözə böyük, heybətli görünən uca dağ, ağac kimi varlıqlara da Tenri adı verilir və onlara tapınırlar" izahı da bu düşüncəni təsdiq edir (Karçığa, 2016:149). Müqəddəs ağac ulu Tanrıdan gücünü alır, zaman keçdikcə hökmdarlığın, elin, nəslin təmsilçisi kimi sakrallığını sübut etmişdir. Lakin "Leyli və Məcnun" poemasında Məcnun elin təmsilçisi, nəslin davamçısı olmaqdan boyun qaçırır.

Yeddi yaşar oldun o zaman ki, sən,
Açıldın gül kimi, güləndə çəmən.
İndi ki, çatmışdır yaşın on dördə,
Başın sərvi kimi durur göylərdə.
Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.
Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərər həyat.
Uşaqkən əslini sorsalar bir az,
Ağac bar verəndə cinsi sorulmaz!

Bu misralarda şair insan yaşının önəmindən bəhs edərək insanı ağacla - sərviyə müqayisə edir.

Altay mifoloji düşüncəsinə görə, göy üzünə doğru çox böyük bir şam ağacı yüksəlirdi. Göyləri dəlib keçən bu ağacın təpəsində isə Tanrı Bay-Ülgen otururdu. Məcnunun da kölgəsində sərinlədiyi məhz hündür bir ağacdır:

O gözəl ağacı seyrə dalmışdı.
Budaqda qaraca bir qarğa vardı,
Gözü çıraq kimi işıq salardı;
Gözəllər saçı tək qaraydı rəngi,
Baxdıqca oxşardı qəlbi, ürəyi.
Saleh bir quş idi o yazıq qarğa,
Salehilər kimi geymişdi qara.

Türk xalq inanışında qara qarğa bəd işin xəbərçisidir. Qara qarğanən qarıldaması da şərə yozulur.

"Xosrov və Şirin" əsərində də air taxt-tacı qızıl ağaca bənzədərək şahlığı qüsuruz göstərmək istəyir.

Şahanə taxt keçər əlinə, hamar,
Qızıl ağac kimi düyünsüz olar. ("Xosrov və Şirin", 2004: 188)

Canlı təbiətin qorunmasına da diqqət yetirən şair "Yeddi gözəl" və "Leyli və Məcnun" poemalarında ovçuluğun qanunlarından bəhs edərək körpə heyvanların öldürülməsinə qarşı çıxır. "Bəhrəmin ova çıxması və gurları dağlaması" bəhsində ("Yeddi gözəl") təbiətin xilasına yönəlmiş ovçuluq qaydaları diqqətə çatdırılır:

Yıxsaydı yüz guru əgər yan-yana,
Qıymazdı dörd yaşı qurtarmayana.
Onun bir beləcə adəti vardı:
Gənc gurun qanını haram sayardı.

Məcnunun heyvanlara olan qayğısı da təmənnəsizdir. Məcnun heyvanlarla səhrada dostlaşır. O, ahu və maralı ovçu torundan xilas edir. Bu davranış sevginin, insanlığın rəmzi kimi özünün göstərir.

Ata öz oğlunu əzizləyən tək
Məcnun da maralı əzizləyərək,
Tutub sıgalladı o dildarını,
Bağladı heyvanın yaralarını... ("Leyli və Məcnun", 2004:127)

Atmosferin, torpağın və suyun kimyəvi çirklənməsi müasir dövrün ekoloji problemlərindən biridir. Bu problemin orta əsrlərdə də aktual olması barədə Nizami Gəncəvi məlumat verir:

Deyərdin bu yerlər iki hissəydi:
Torpağı gümüşdü, suyu cövhərdi.
Nə gümüş üstündə dincəlmək olar,
Nə civə su kimi içməyə yarar.

NƏTİCƏ:

Tədqiqat işinin nəticəsi olaraq, deyə bilərik ki, Nizami yaradıcılığında təbiət mövzusu müəyyən funksiyaları yerinə yetirir.

1. Mifoloji xarakter daşıyır və alt qatları vardır.
2. Qəhrəmanın daxili dünyası ilə səsleşir və onu ifadə edir.
3. Tərənnüm səciyyəsi daşıyır.

Nizaminin yaradıcılığında təbiət mövzusunun araşdırılması hər üç cəhətdən önəmlidir.

QAYNAQLAR:

1. Gəncəvi Nizami (2004). Lirika Bakı: "Lider nəşriyyat", 160 səh.
2. Gəncəvi Nizami. (2004) İskəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 256 səh.
3. Gəncəvi Nizami. (2004) Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 288 səh.
4. Gəncəvi Nizami. (2004) Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 392 səh.
5. Bəydili C. (2003) Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: Elm, 418səh.
6. Kazımoğlu M. (2018) Nizami qəhrəmanlarının dialoji mahiyyəti. 525-ci qəzet. 7 iyul.- S.18-19.
7. Karçığa S. (2016) Dede Korkut Kitabında ağac kavramının semiyotik ve semantik açılımı // International Journal of Languages Education and Teaching, cilt: 4, sayı: 1, nisan, 149
8. Çay A. (1988) Türk Ergenekon bayramı Novruz. Ankara, 207 səh.
9. Ərqun M.. (2002) Türk ağac kultunun "Dədə Qorqud" oğuznamələrində izləri // "Dədə Qorqud". Elmi-ədəbi toplu, I. Bakı, Səda, 2002, s.3-17.

**NİZAMİ GENCEVİ'NİN TOPLUM, DİN VE AHLAKİ
DEĞERLERE DAİR GÖRÜŞLERİ**
NIZAMI GANJAVI'S VIEWS ON SOCIETY, RELIGION AND VALUES

Prof. Dr.İhsan ÇAPCIOĞLU

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
ORCID NO : 0000-0003-4796-5232

Aygün ALİYEVA

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı,
ORCID NO : 0000-0002-9620-9743

ÖZET

Mehseti Gencevi, Hakani Şirvani, Mücireddin Beylagani gibi XII-XIII asırlar Azerbaycan edebiyatının görkemli isimlerinden biri de Nizami Gencevi olmuştur. Şair büyük mütefekkirler yetiştirmiş olan Gence şehrinde dünyaya gelmiş, burada ilim tahsil etmiş ve hayatının sonuna kadar bu topraklarda yaşayarak benzersiz eserler yaratmıştır. Nizami Gencevi tıp, astronomi, tarih, ilahiyat, felsefe ve matematik gibi birçok bilimlere, aynı zamanda Farsça, Türkçe'nin yanı sıra Arapça, İbranice, Gürcüce gibi bir sıra dillere de vakıf olmuştur. Onun eserlerinden de anlaşıldığı üzere Nizami Gencevi geniş felsefi bilgilere vakıf olmuş ve Bertels'in de söylediği gibi bu bilgiler sadece arap mütefekkirlerinin bildikleri ile sınırlı kalmamıştır. Bertels bunun sebebini "Bizans ilminin anenelerini korumuş olan Gürcüstan" bölgesine yakın olması ve belki de aynı zamanda şairin Gürcü diline vakıf olması ile açıklamaktadır. Nizami Gencevi'nin yerin küre şeklinde olması, her gezegenin özerkliği, maddelerin korunması kanunu, zühal gezegeni halkası, gravitasyon merkezi gibi birçok konularda ve alanlarda fikir yürütmüş olması onun dahi mütefekkir olmasının bir kanıtıdır. Şair İshak İbni Hunayn, İbni Sina, Teberi, İbni Fadlan, el-Mesudi, İbni Kutayb gibi birçok ismin eserlerini mütalaa etmiştir. Tüm bu bilgi ve birikimlerin sonucunda şair dünya edebiyatına eşsiz bir eser olan *Hamseyi* bahşetmiştir. Rüstem Aliyev kitabında bu eser üzerine bir sıra nazireler yazıldığını söylemektedir. Bu nazirelerin müelliflerine örnek olarak Emir Husrev, İmadeddin Kirmani, Alishir Navoi gibi isimler zikredilmektedir.

Nizami Gencevi ve eserleri üzerine birçok araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmacılar sırasında Yevgeni Bertels, E. Braun, F. Erdman, Hamid Araslı, Rüstem Aliyev gibi bir sıra araştırmacıların isimlerini söyleyebiliriz. Büyük şairin doğumunun 850-ci senesi sebebiyle 1991 yılı YUNESCO tarafından Nizami Gencevi yılı olarak kabul edilmiştir. 1979 yılında Haydar Aliyev'in teşebbüsü sonucunda "Azerbaycanın büyük şairi ve mütefekkiri Nizami Gencevi mirasının öğrenilmesi, yayımlanması ve tebliğ faaliyetinin daha da geliştirilmesi hakkında" karar kabul edilmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından ise 2021 yılı *Nizami*

Gencevi Yılı ilan edilmiştir. Nizami Gencevi ve kaleme almış olduğu eserleri sosyal bilim, edebiyat gibi bir sıra alanlarda çalışan araştırmacılara tetkik edilmesi gereken önemli bilgiler, değerli düşüncelerle dolu bir kaynak sunmaktadır. Onun insan felsefesi, ahlaki değerler, toplum ve insan ilişkilerine dair düşünceleri günümüz toplumunu da derinden inceleyebilmemiz, mevcut sorunları tespit edebilmemiz ve çözümler üretebilmemiz açısından önemli görüşler sunmaktadır. Bu bildiride Nizami Gencevi'nin *Sırlar hazinesi*, *Hosrov ve Şirin*, *Leyla ve Mecnun*, *Yedi Güzel*, *İskendername* eserlerinin oluşturduğu şairin *Penc Genc* ismini verdiği *Hamse* esas alınarak ve bu eserden alıntılar yapılarak din, toplum ve değer konularına ilişkin görüşlerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Nizami Gencevi, din, toplum, Hamse, ahlaki değerler

ABSTRACT

Like Mehseti Ganjavi, Hakani Shirvani, Mucireddin Beylagani, Nizami Ganjavi was one of the magnificent names of Azerbaijani literature in the XII-XIII centuries. The poet was born in the city of Ganja, in which great thinkers grew up, studied science here and he created unique works by living on these lands until the end of his life. Nizami Ganjavi had knowledge of many sciences such as medicine, astronomy, history, theology, philosophy, mathematics and at the same time, a number of languages such as Arabic, Hebrew, Georgian as well as Persian and Turkish. As can be understood from his works, Nizami Ganjavi had an extensive philopical knowledge and, as Bertels said, this knowldege was not limited to what Arab thinkers knew. Bertels explains the reason for this because he is close to the region of "Georgia, which has preserved the traditions of Byzantine science" and probably at the same time, the poet has a good knowledge of the Georgian language. Nizami Ganjavi's opinion on many subjects an areas such as the earth's spherical shape, the autonomy of each planet, the law of conservation of matter, the ring of the planet of Zuhul, and the center of gravity is proof that he was also thoughtful. The poet considered the works of many names such as Ishak Ibn Hunayn, Ibn Sina, Tabari, Ibn Fadlan, al-Masudi, Ibn Qutayba. As a result of all this knowledge and experience, the poet has bestowed a unique work on world literature, *Khamseh*. Rustam Aliyev says in this book that a number of naziras were written on this work. As examples of the the authors of genres of nazira, names such as Amir Khusrow, Imadaddin Kirmani, Alisher Navoiy are mentioned.

Many researches have been done on Nizami Ganjavi and his works. Among these researchers, we can mention the names of a number of researchers such as Yevgeni Bertels, E. Braun, F. Erdman, Hamid Araslı, Rustam Aliyev. Due to the 850th anniversary of the birth of the great poet, the year 1991 was accepted as the year of Nizami Ganjavi by NUNESCO. In 1979, as a result of Heydar Aliyev's initiative, a decision was made "on the learning, publication and further development of the preaching activity of the legacy of Nizami Ganjavi, the great poet and thinker of Azerbaijan". The year of 2021 was declared the Year of Nizami Ganjavi by the President of Azerbaijan, İlham Aliyev. Nizami Ganjavi and his works provide a resource with

full of important information and valuable thoughts that need to be examined for researchers working in a number of fields such as social science and literature. His thoughts on human philosophy, moral values, society, and human relations provide important insights for us to examine today's society deeply, to identify existing problems and to find solutions.

In this paper, Nizami Gencevi's views on religion, society and values will be discussed based on Khamseh named by the poet Penj Genj, composed of the works of works of Makhzan-*ol-Asrar*, *Khosrow and Shirin*, *Leyli and Mecnun*, *Eskandar-Nameh*, *Haft Peykar* and by quoting from this work.

Keywords: Nizami Ganjavi, religion, society, Khamseh, eternal verities

GİRİŞ

Asıl adı İlyas, babasının adı Mueyyed oğlu Yusuf olan ve Nizami Gencevi olarak tanınan şair, 1141 yılında Azerbaycan'ın Gence şehrinde dünyaya gelmiştir. Nizami, şairin mahlası; Gencevi ise doğduğu yere nispetle kabul ettiği ismidir. Bazı araştırmacılar şairin *İskendername* adlı eserinde Kum şehrinin ismi geçtiği için onun soyu ile bu şehir arasında bir bağ kurmak istemişlerdir. Yevgeni Bertels, Riyö'nün bu konudaki görüşlerini desteklemektedir. O, Gencevi'nin Paris Milli Kütüphanesi'nde korunan 1360 yılına ait en eski el yazmasında bu şehrin adının geçtiği satırların yer almadığını söylemektedir. Şairin kardeşinin de Givami Müterrizi mahlası ile şiirler kaleme aldığı kaynaklarda geçmektedir. Bazı araştırmacılar, onun Gencevi'nin akrabası olduğunu belirtmektedir. Bertels, kendisine Müterrizi'nin bir büyük kasidesinin malum olduğunu belirtmektedir. Kaynaklarda, şairin babasını kaybettikten sonra annesi; annesini de kaybedince dayısı Hacı Hasan tarafından yetiştirildiği aktarılmaktadır. Nizami Gencevi, 1172-1173 yıllarında Derbend hükümdarı tarafından kendisine gönderilen "Afak" isimli kıpçak kızı ile evlenmiş ve bu evlilikten Muhammed ismini verdiği tek oğlu dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda, ilk eşini kaybettikten sonra iki evlilik daha yaptığı belirtilmektedir. Şair, *Hosrov ve Şirin*'de, eşi "Afak"ı anmakta ve eserinin kahramanı Şirin'i ona benzetmekte; yine *Leyla ve Mecnun* adlı eserinde oğlu Muhammed'e nasihat etmektedir. 1209 yılında vefat eden büyük şairin mezarı Gence'de bulunmaktadır.

O (Şirin), mənim qıpçaq gözəlim kimi iti yerişli idi,

O, sanki mənim Afaqımın lap özü idi...

Ucaboylu, gözəl və ağıllı idi.

*Onu mənə Dərbənd hakimi göndərmişdi*¹ (Bertels, 2017, s. 27-30 ve
Rasulzade, 1991, s. 35-36, 42).

¹ O (Şirin), benim kıpçak güzelim gibi keskin yerişliydi; O, sanki benim Afak'ın kendisiydi; uzun boylu, güzel ve akıllıydı; onu bana Derbend hükümdarı göndermişti.

Sən, ey on dörd yaşlım, hər elmə yetkin!

Gözündə əksi var iki aləmin!

İndi ki, çatmışdır yaşın on dördə,

Başın sərvi kimi durur göylərdə² (Gencevi, 2004a, s. 51).

Şairin Farsça “Penc genc” (*beş hazine*) olarak ifade ettiği *Hamse* adlı eseri; “Sırlar Hazinesi”, “Hosrov ve Şirin”, “Leyla ve Mecnun”, “Yedi Güzel” ile “İskendename” eserlerinden oluşmaktadır. Gencevi, *Hamse*’den başka 19 bin beyitten meydana gelen *Divan*’ın da yazarıdır. *Hamse*’nin ilk eseri olan ve 2263 beyitten oluşan “Sırlar Hazinesi” ya da “Mahzen’ul-Esrar”, 1163-64 yılında Erzincan hakimi Behram Şah için kaleme alınmıştır. Eser; adalet, vefa ve tevazu gibi ahlaki faziletleri konu alan 20 makaleden oluşmaktadır. İkinci eser olan ve 6966 beyitten oluşan “Hosrov ve Şirin”; 1180 yılında kaleme alınmış ve hükümdar Atabeg Muhammed Cihan Pehlivan’a ithaf edilmiştir. Gencevi 4613 beyitten oluşan “Leyla ve Mecnun” adlı eserini ise, Şirvanşah Celalüddüvle Ahsitan’ın talebi üzerine 1188 yılında kaleme almıştır. Marağa hükümdarı Aksungurlu Alaaddin Arslan şaha ithaf edilen “Heft Peyker” ya da “Yedi Güzel” adlı eseri ise, 1197 yılında tamamlanmış olup 4968 beyitten müteşekkildir. Şairin *Hamse*’sinin sonuncu eseri olan “İskendename”, Şerefname ve İkbalname adıyla bilinen iki kısımdan oluşmaktadır. 1200 yılında yazılan bu eserin birinci bölümü olan “Şerefnameyi İskenderi” 6896, ikinci bölümü olan “İkbalnameyi İskenderi” ise 3644 beyitten ibarettir. Eser, Azerbaycan Atabeyi Nusreteddin Ebubekr Muhammed’e ithaf edilmiştir (Rasulzade, 1991, s. 97-129).

NİZAMİ GENCEVİ’YE GÖRE DİN, TOPLUM VE AHLAKİ DEĞERLER

Başkalarının değerlerine, düşünce ve inançlarına karşı hoşgörülü olmak toplum halinde yaşamının temel gereklerinden biridir. Nizami Gencevi’nin eserlerini incelediğimizde, öncelikle onun çeşitli inançlara ve farklı din mensuplarına karşı hoşgörü ile yaklaşılmasını tavsiye ettiğini görmekteyiz. Şair, *Sırlar Hazinesi* adlı eserinde, Rezzak, Tevvab, her şeyin yaratıcısı olan Yüce Allah’ın ezelden var olduğu ve ebedi olarak var olacağı gerçeğini hatırlatarak, Allah’ı idrak etme aşamasında aklın kıyas ile çalıştığına ve O’nu anlamak için çeşitli deliller aradığına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Gencevi, insanlara Yüce Yaratıcı’nın neliği ve nasıllığı gibi sorularla çok fazla meşgul olmamayı tavsiye etmektedir. Çünkü Yüce Allah insanın beşeri idrakinin fevkindedir. Bu noktada, peygamberlerin bile O’nu idrak etmekte zorlandığını; örneğin Hz. Musa’nın Allahu Teala ile konuşurken O’nu görmek istediğini ve Allah’ın ona; “sen beni asla göremezsin, fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin” dediğini; bunun üzerine Allahu Teala dağa tecelli edince dağın paramparça olduğunu; Hz. Musa’nın ise bayıldığını aktarmaktadır. Dolayısıyla Gencevi; Allah’ın biz insanlara kendisini tanıyıp bilmemiz için akıl verdiğini ve akıllı insanın Tanrı’yı idrak edebilmek için kendi yaratılışa ve etrafına bakmasının yeterli olacağını ifade etmektedir. İnsanın kendi yaratılışının yanı sıra;

² Sen, ey on dört yaşlım, her ilme yetkin; gözünde aksı var iki alemin! Şimdi yetişmiştir yaşın on dörde; başın servi gibi durur göklerde.

Güneş, ay ve yaratılıştaki düzenlilik ve mükemmellik, aslında Tanrı'yı anlamamız; O'nu idrak etmemiz için bir yoldur ve vasıta. Aynı zamanda Yaradan, biz kullarına kendisini tanıttıktan sonra kendi yolunu tutmamız için de basiret vermiştir. Sonuç olarak tüm yaratılış için olduğu gibi insan da Tanrı'yı tanımak, bilmek ve O'nun yolunu tutmak gibi bir görevle mükelleftir:

*Ağıl qiyas ilə çalışıb durar,
Onu dərk etməkçün dəlil axtarar.
Düşüncənə daha yol vermə artıq,
Qarşına dağ çıxar, ya da qaranlıq.
İdrakin çatırsa vahid Allah'a,
"Nədir və necədir?"-soruşma daha.
İşıq axtardığın alovlu şamdan
Onun təkliyinə sübut taparsan³ (Gencevi, 2004b, s. 25).*

Şairin eserlerinde Hz. Muhammed'le birlikte Ulü'l-Azm peygamberlerden olan Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa peygamberlerin yanı sıra, Hz. Yusuf, Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın da isimleri zikredilmekte; onların mucizelerine telmihte bulunmaktadır:

*İsa dilli, nisgilli, ömrü birgünlük süsən,
Sübhə müjdə verməkdə Musanın pak əlindən⁴
Biri Məryəm kimi ismətli pəri
İsanın nuruyla parlar o biri (Gencevi, 2004c, s. 216).*

İbrahim Guliyev, *Nizami ve Zerdüştlik* adlı kitabında, Gencevi'nin eserlerinde Mecusiliğin kutsal kitabı olan Avesta'ya karşı çıkmadığını ifade etmektedir. O, Gencevi'nin aslında tahrif olunmuş dine ve onun mensuplarına karşı tepkili olduğunu söylemektedir. Şairin Avesta'ya vermiş olduğu değeri şu mısralarda görebilmekteyiz:

*Mecus Zindi gibi kadim destanı
Yedi gelinle cilvelendirmişim (Guliyev, 2012, s. 42).*

Şair, mezheplerarası hoşgörünün de güzel bir örneğini ortaya koymaktadır. O, eserinde dört halifenin ismini saygıyla anmakta ve meziyetlerinden bahsetmektedir. Sıdka rehber olan Hz. Ebu

³ Akıl, kıyas ile çalışıp durur; O'nu idrak etmek için delil arar. Düşüncene daha yol verme artık; karşına dağ çıkar ya da karanlık. İdrakin yetiyorsa tek bir olan Allah'a, "nedir ve nicedir?" diye sorma artık. Işık aradığın alevli şamdandan, O'nun birliğine delil bulursun.

⁴ Mesihin diline benzeyen bir günlük susam çiçeği, sabahın aydınlığına Musa'nın nurlu elinden nişan vermiştir. Bkz. Nizami, *Mahzen-i Esrar*, çev. M. Nuri Gencosman, A.Ü. Basimevi, 1964, s. 54.

Bekr Sıddık'ın, ayrımcılık yapmadığını söylediği Ömer'ul-Faruk'un, Allah'tan korkan Hz. Osman'ın ve Allah'ın aslanı Hz. Ali'nin bir çeşmenin çiçekleri olduğunu ifade etmektedir. İnsanın tüm yaratılışa hoşgörü ile muamele etmesi gerekmektedir. Fakat bundan bütün tutum ve davranışları hoşgörü ile karşılamamız, görmezden gelmemiz gerektiği anlamını çıkarmamalıyız. İnsanlara baskı yapmaksızın hatalarını göstermek ve onları doğruya teşvik etmek, bu hususta çok önemlidir. Nizami de *Leyla ve Mecnun* eserinde aşırı görüşlere sahip olan İsmailiyye ile ilgili düşüncelerini şu mısralarda dile getirmektedir:

Mən İsmayil kimi saxlaram ədəb,

*İncisəm, qoy olum İsmayilməzhəb*⁵ (Gencevi, 2004a, s. 89).

Şair, kamil ve insanları hidayete erdirmek için gönderilmiş bir din olan İslam'ı övmektedir. Bununla birlikte müslümanların hali onu endişelendirmektedir. *Hamse*'nin ikinci eseri olan *Hosrov ve Şirin*'de müslümanların kendilerine öğretilmiş olan dinin gerektirdiği şekilde yaşamadıklarından şikayet etmektedir. Bu çerçevede o, Hürmüz şahın, oğlu Hosrov'u yaptığı zulümden dolayı cezalandırmasını örnek göstermektedir. Şehzade Hosrov bir köyün ahalisine ve yoksul bir adama zarar verir; bu olaydan haberdar olan hükümdar zararı karşılamakla kalmaz, bu zülme sebep olan oğlunu da cezalandırır:

Doğma bir övlada əvvəl nə sayaq

Ədalətlə cəza verilirdi bax!

Hanı o ədalət, o insaf hanı?!

Vərə öz oğluna belə cəzanı.

İndi yüz yoxsulun tökülsə qanı

Nahaq qan tökənə bir cəza hanı?

Atəşpərəstlikdə dünya eləydi,

Bu müsəlmanlıqdan utan bir indi.

Düşündürür bu gəbr hər müsəlmanı,

*Əgər bu gəbr isə, müsəlman hanı?*⁶ (Gencevi, 2004b, s. 85).

Nizami Gencevi'nin bu bağlamdaki düşünceleri, günümüz insanların da ibret alması, kendisine ders çıkarması gereken önemli hususlar içermektedir. Çağımız müslümanları bu tavsiyeler doğrultusunda fitne fesattan, kendilerini parçalayarak birlik ve bütünlüklerine zarar verecek fikir ve hareketlerden uzak durmalı; her zaman birlik içinde olma çabası içerisinde bulunmalıdır.

⁵ Mısralarda Mecnun, Leyla tarafından başı kesilse bile adaba uygun davranacağını, aksi takdirde kendisini İsmaili meşrep olarak göremeyeceğini belirtmektedir.

⁶ Öz evlada evvel ne tarzda, adaletle ceza verilirdi bak! Hani o adalet, o insaf hani?! Vere öz oğluna böyle cezayı. İmdi yüz yoxsulun dökülsekanı, nahak kan dökene bir ceza hani? Ateşperestlikte dünya öyleydi; şu müslümanlıktan utan imdi. Düşündürür bu gebr (ateşperest) her müslümanı, eğer bu gebrse, müslüman hani?

Nitekim bu, sadece Nizami Gencevi döneminin ciddi bir problemi değil, aynı zamanda çağımızda da dikkate alınması gereken önemli bir husustur. Bu çerçevede biz insanların “her zaman sahip çıkıp geliştirmemiz ve yeni tecrübelerle zenginleştirerek sürdürmemiz gereken en önemli gerçekliğimiz, mayası toplumsal birlik ve beraberlik üzerine kurulu olan ‘yüksek güven kültürü’dür. Bu eşsiz kültür bize arkadaşlık, vefa, dostluk, ülfet, muhabbet, hürmet, tevazu, letafet, zarafet, misafirperverlik ve yardımlaşma gibi temel insani ve dolayısıyla İslami faziletlerimizin değerini yeniden hatırlatacaktır” (Çapcıoğlu, 2017, s. 21).

Nizami Gencevi'nin *Şerefname* eserinde İskender, örtüsüz olan kıpçak kadınlarını görünce el büyüklerine kadınların örtülü olmasının onlar için daha hayırlı olacağını ifade eder. Fakar kıpçak büyükleri ona şu sözlerle karşı çıkarlar:

*Bizdə göz örtmək olmuşdur ayin.
Baxmamaq gərəkdir naməhrəm üzə,
Nə suçu var üzün, cəza ver gözə.
Örtü salmaq dansa xalqın üzünə,
Özün örtü çək baxan gözünə.
Gözünə pərdəni asan bir nəfər,
Şübhəsiz, nə günəş nə də ay görər⁷* (Gencevi, 2004d, s. 326).

Bu düşüncelerden sonra İskender, kıpçak kadınlarının yüzünü namahremlerden saklaması için bir önlem almak ister ve örtülü bir kadın heykeli yaptırır; kıpçak kadınları bu heykeli gördüklerinde kapanırlar. Esasında şair, kıpçak Türklerinin dilinden aktardığı bu düşünceleriyle nefsinin terbiye edip arındırmayı başaran kamil insanı tasvir etmektedir. Nefsani arzu ve isteklerine galebe çalarak bu mertebeye ulaşmış insandan ne kendisi ne de toplum zarar görür. Bu noktada şairin hem kadının, hem erkeğin uyması gereken konulara dikkat çektiğini; bu çerçevede tesettürün önemini, mahiyetini ve hangi sebepten dolayı gerekli olup emredildiğini anlatmaya çalıştığını söyleyebiliriz.

Nizami Gencevi kadına çok büyük değer vermektedir. Onun bahsettiği kadın kahramanlar cesaret, iffet, akıl, mertlik ve adalet gibi meziyetlere sahiptir. Vefa erkektedir, kadında olmaz diyenlere karşı şair; “bil ki, namerd olmaz her kadın olan; çok güzel kadınlar var, mertlikte aslan olan” diyerek cevap vermektedir. Şairin Leyla ve Şirin karakterleri, sevgilerine sadık ve vefalı insanlardır. *İskendername*'nin kadın kahramanı “Nüşabe”, erkekten daha cesur, akıllı ve mert biri olarak tasvir edilmektedir. “Bende bir aslanım, düşünsen biraz; aslanın dişisi, erkeği olmaz” diyen bu hükümdar kadın, diken ekenin diken toplayacağını; nicat verenin ise nicat bulacağını söyler ve saygıda, hürmette, nezakette ve akılda hükümdar olan büyük İskenderi kendisine hayran bırakır:

Sol böyürdən olmuş qadın, deyirlər,

⁷ Bizde gözü kapatmak olmuştur ayin. Bakmamak gerektir namahrem yüze; ne suçu var yüzün, ceza ver göze. Örtü örtmektense halkın yüzüne, kendin örtü çek bakan gözüne. Gözüne perde kapatan biri; şüphesiz, ne güneş ne de ay görür.

*Soldan sağı ummaq olarmı mægər?*⁸ (Gencevi, 2004b, s. 262-263).

Kadının erkeğin kaburgasından yaratıldığı fikrini esas alarak ondan doğruluk beklenilemeyeceği düşüncesini savunanlara karşı şair, aslında kadınla erkeğin bir olduğunu; bir bütün olarak var olduğunu ve birbirlerini tamamladıklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla o, Hosrov'un diğer hanımının kıskançlık sebebiyle ifade etmiş olduğu bu fikirleri, sonunda sevgisine vefa ve sadakatle bağlı olan Şirin'in hükümdarın cenazesi üzerinde kendisini öldürmesi örneği ile yalanlamakta ve erkekle kadının birliğini göstermektedir. Esasen bu görüşleriyle Gencevi, kadının erkekten daha aşağı olduğu fikrini reddeden ve kadına değer veren İslam'ın bakışını ifade etmektedir. O, İslam'ın kadın ve erkeğin hak, hukuk ve sorumluluk bakımından eşit olduklarını beyan eden yaklaşımını savunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi ondan sonraki dönemlerde de kadınlar toplumsal hayata aktif katılım sergilemişlerdir. Nizami, eserinde en meşhur kadın sufilerden olan ve VIII. asırda Basra'da dünyaya gelen Rabia el-Adeviyye'nin ismini de anmaktadır. Nizami'nin kadına verdiği değer "Cennet annelerin ayakları altındadır" buyurarak; "İkram ve ihsanlarınızda çocuklarınıza eşit muamelede bulunun. Eğer ben birini üstün tutacak olsaydım, kızları üstün tutardım" diyen Hz. Peygamber'in görüşlerine dayanmaktadır.

Gencevi'nin bu çerçevede cennetle dünyanın bir tür karşılaştırmasını yaptığını ifade edebiliriz. Şöyle ki; kişi yaratılış sebebini anlar; ona göre yaşar ve kamil bir insan olmayı başarabilirse, hiçbir olumsuzluğun ve kötülüğün olmadığı cennete girmeye hak kazanır. Bununla birlikte, dünyada iyilik ve iyi insanlar olduğu kadar kötülük ve kötü insanlar da vardır. Dolayısıyla şair, eserinin kahramanı vasıtası ile kadınlar için doğrusu ve hayırlısının dinin koymuş olduğu kurallara uymak olacağını ifade etmektedir.

Nizami Gencevi *İskendername* adlı eserinde, kamil insanın kurabileceği cennet şehir ya da ideal toplumla, tarih boyunca ideal toplum tasavvurunda yer bulan eşitlik ve birlik-beraberlik ilkesini açıklamaktadır. İskender, geldiği şehirde dükkanların kapısının kilitli olmadığını; sürülere kimsenin çobanlık etmediğini; bağların, bahçelerin duvarlarla çevrelenmediğini ve insanların hiçbir şeyden endişelenmediğini görür. Bunun nedenini sorduğunda, el büyükleri; bu toplumun sahip olduğu değerler hakkında hükümdara bilgi verirler. Şair, ideal toplumu inançlı, doğruluktan şaşmayan; yalandan ve hasetten uzak, şükrün kıymetini bilen; kadere inanan ve rıza gösteren; zarara uğrayana, yardıma ihtiyacı olana destek olan ve dertlinin derdine ortak olan duyarlı insanlardan oluşan bir çerçevede tasavvur etmektedir. Onlar arasında eşitlik ve birlik-beraberlik mevcuttur. Platon'un da ifade ettiği gibi, toplumu toplum yapan; insanın tek başına kendi kendine yetemeyeceği bilinciyle başkalarına ihtiyaç duymasıdır (Platon, 2010, s. 54).

Adalet, insan ve toplum için ekmek, su ve hava kadar önemli bir değer olarak ifade edilmektedir. Adaletin olmadığı toplumda düzen ve istikrardan söz etmek imkansızdır. Birlik ve beraberliğe ulaşmak, ifrat ve tefrit arasındaki orta yolu bulmak olarak tarif edebileceğimiz adalete sahip olmakla insan, yaratılışının gayesi olan kemalat mertebesine ulaşabilmektedir. Platon, başkalarına iyilik yapan ve doğru yoldan ayrılmayan insanların, sonuçta iyilik ve güzellikle

⁸ Sol taraftan (böğürden) olmuş kadın derler; soldan sağı ummak olur mu meğər?

karşılaşacağını belirtmektedir. Doğrunun farkında olan ve doğru yoldan ayrılmayan bir insan da adaletli davranışlarıyla adil toplumu oluşturmaktadır. Müslüman filozof Tusi de, eserinde adaleti mutedil olmak, orta yolu bulmak, reziletin sebebi olan fazlalıktan ve eksiklikten uzak durmak olarak açıklamaktadır. Nizami bu hususta sözü suya benzetmektedir. Öyle ki söz su kadar tatlı ve letafetli olmasına karşın, çok konuşulduğunda zararlı olabilmektedir. Dolayısıyla şair, insanın onsuz yapamayacağı suyun bile çok içildiğinde zarar verdiğini belirtmektedir. Tusi, adaleti faziletten bir kısım olarak değil, faziletlerin bütünü olarak ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle insan metanetli, tevazu sahibi olur, iffet, haya ve akıl gibi faziletlere ulaşır ve bütün reziletlerden uzak durursa; hem kendine hem de topluma karşı adaletli davranmış olur. Aklın ve bilginin önemine dikkat çeken şair; adaleti tam manasıyla anlayan, koruyan, alışkanlık haline getiren ve adaletle muamele eden insanı akıllı insan olarak tarif etmektedir. Çünkü sadece bu meziyetlere sahip olan insanlar, adaletin bayraklaştırıldığı ideal bir toplumu meydana getirebilir (Tusi, 2005, s. 103, 107, 116):

*Allah ədalətçün yaradıb səni,
Zülm etmə, ədl ilə saxla ölkəni!*⁹ (Gencevi, 2004c, s. 119).

SONUÇ

Nasireddin Tusi, mutluluğun dört temel fazilet üzerine bina edildiğini ifade etmektedir. Bu faziletler hikmet, cesaret, iffet ve adalettir. Hikmet; varlığın hakikatini anlamak ve elde edilmiş bilgiyi hakikate uygun olarak kullanmaktır. Cesaret; bir insanın ölümü bile göze alarak gerektiğinde üzerine düşeni yapması şeklinde açıklanmaktadır. Cesaret; din ve akıl önderliğinde öfke gücü terbiye edildiğinde ortaya çıkmaktadır. İffet ise, insanın arzu ve isteklerini kontrol edebilmesidir. Hikmet, cesaret, iffet ve adalet olarak ifade edilen bu dört temel fazilete sahip olan bir insan, gerçek mutluluğa kavuşmuş demektir (Özasma, 2018, s. 15, 17, 19). Esasen gerçek mutluluk Allah'ın rızasını kazanmaya çalışmaktır. Gerçek mutluluğa, dünyada iken nefsin terbiye ederek, doğrudan ve adaletten ayrılmayarak ulaşmak mümkündür. Bu şekilde bir hayat süren insan ancak gerçek mutluluğu yakalamış olacaktır:

*Əyri dolanmaqla yoxdur işimiz,
Düzlükdən başqa yol tanımırıq biz.
Faydasız etmərik heç sorğu-sual,
Çünki Allaha da xoş getməz bu hal.
Allahdan nə gəlsə edərik şükür,
Çünki narazılıq naşükürlükdür!*¹⁰ (Gencevi, 2004c, s. 180)

⁹ Allah adalet için yaratmış seni; zulmetme, adaletle koru ülkeni.

¹⁰ Eğri yaşamakla yoktur işimiz; doğruluktan başka yol tanımırız biz. Faydasız etmeyiz hiç sorgu-sual; çünkü Allah'a da hoş gitmez bu hal; Allah'tan ne gelse ederiz şükür; çünkü hoşnutsuzluk şükürsüzlüktür.

Nizami Gencevi, tüm insanlar için “en güzel örnek” olan Hz. Peygamber’in dünya nimetleri karşısında tokgözlü ve kibirlenmekten uzak ulu bir şahsiyet olduğunu ifade etmektedir. Yaratılış gayesi kemalat mertebesine ulaşmak olan her insanın da bu meziyetlere sahip olması gerekir. Çünkü insanın hem dünya hem de ahiret mutluluğunun anahtarı buradadır. İnsan, hedeflediği mutluluğa ancak adaletle muamele ederek ulaşabilir. Bununla birlikte o, sadece etrafındakilere değil, kendine karşı da adaletli olmak zorundadır. Bu nedenle insan; adalet başta olmak üzere faziletlerden uzaklaştığında, kendisini ebedi mutluluktan mahrum etmektedir. Böylece o, en büyük kötülüğü, düşmanlığı; yani adaletsizliği öncelikle kendisine yapmaktadır. İnsan, bu dünyada ilim elde etmek ve rızkını kazanmak için çalışmalı; ancak bu konudaki çabalarının karşılığını sadece Yüce Allah’tan beklemelidir. Dünya işleri insanı dini vecibelerini yerine getirmekten alıkoymamalı; ona ahiretini unutturmamalıdır. Özgür irade sahibi bir varlık olarak insan, yapıp ettikleriyle rezil bir duruma düşebileceği gibi, melekler makamına ve hatta onlardan daha üstün bir mertebeye de yükselebilmek potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla gayesi kemalat olan insan, yaratılıştaki verdiği söze sadık kalmalı; başka bir ifadeyle ahdine vefasızlık etmemelidir. Elbette her insan hata yapma potansiyeline sahiptir. Ancak bizler öncelikle kendi hatalarımızı fark ederek düzeltmeli, daha sonra başkalarına hatalarından dönerek doğruyu bulma hususunda yardımcı olmalıyız. Esasen toplum bilinci de bunu gerektirmektedir. Çılgınlıkla korkaklık arasında bulunan ve cesaret olarak ifade edilen fazilete sahip olmakla insan, adaleti muhafaza edebilmektedir. Şairin bir başka fazilet olarak ifade ettiği cömertliği maddi anlamda olduğu gibi, manevi anlamda da anlayabiliriz. İslam ahlakının gerektirdiği tüm bu faziletlere sahip olan insan, başkalarına karşı iyilikte bulunmayı alışkanlık haline getirdiği zaman, faziletleri kendi şahsında gerçekleştirmiş olmaktadır.

Şairin eserlerinde, toplumsal birlik ve beraberliğin önemine dikkat çeken mısralara da sıkça rastlamaktayız. Sözgelimi *Leyla ve Mecnun*’da, karıncalar örnek gösterilerek insanların da onlar gibi beraberce hareket ettiklerinde karşılaştıkları zorlukların üstesinden kolaylıkla gelebilecekleri ifade edilmektedir:

Qarışqa birliklə göstərər hünər

*Özündən çox böyük şeylər sürüyər*¹¹ (Gencevi, 2004a, s. 55).

Nizami Gencevi eserlerinde, Yüce Allah’ın *el-Adl* ve *er-Rahim* sıfatlarından bahsederek, O’nun yarattığı tüm varlıklara karşı son derece merhametli olduğunu ve onlara adaletle muamele ettiğini vurgulamaktadır. Bu nedenle insan da, Rabb’ine layık bir kul olabilmek için varlıklara karşı adaletli ve merhametli davranmalıdır. Esasen insan hem kendisine, hem başkalarına, hem de diğer varlıklara karşı aynı hassasiyetle, sevgi ve saygıyla yaklaşmak zorundadır. Çünkü hem insanın yaratılışı, hem de insanların oluşturduğu toplumsal hayat bunu gerektirmektedir. Büyük şair, eserlerinde; insanları kibirlenip böbürlenmeme hususunda da uyarılmaktadır. Çünkü övünmeye ve övülmeye layık olan sadece, kudret ve azameti ile her şeyi yoktan yaratan, Yüce Allah’tır. İnsan için kibirlenmek iyi sonuçlar doğurmaz. Gencevi, kibirli insanları körlere

¹¹ Karınca birlikle gösterir cesaret; kendisinden çok büyük şeyler taşır.

benzetmektedir. Çünkü onlar, hakikat karşısında gözleri kapalı olan kişilerdir. Nizami, insanların birbirinden hiçbir üstünlüğü olmadığı fikri üzerinde de durmaktadır:

Elmlə, hünərlə!-Başqa cür heç kəs

*Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!*¹² (Gencevi, 2004c, s. 37).

Onun için hakikatin bilgisini kavramaya çalışmak son derece önemlidir. Çünkü insan, onun bilgisine ulaşmaya çalışır ve bu yolda elde ettiği kazanımlara göre amel ederse, nihayetinde gerçek mutluluğa ulaşmış olacaktır. Gencevi, hakikatin bilgisi ile hem dünyevi hem de uhrevi bilgileri kast etmektedir. Esasen insanın Yüce Allah'ı bilip tanınmasının ve O'nun buyurdıkları doğrultusunda hareket etmesinin yolu da buradan geçmektedir. Bu düşünceyi, "takva" kavramı ile de ilişkilendirmemiz mümkündür. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de "Ey iman edenler! Allah için hakkı titizlikle ayakta tutun, adalet ile şahitlik eden kimseler olun. Bir topluma olan kininiz, sakın ha sizi adaletsizliğe itmesin. Âdil olun. Bu, Allah'a karşı gelmekten sakınmaya daha yakındır. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır." buyurmaktadır. (Maide, 5/8). İnsanlar arası tek üstünlük ölçüsü olan "takva"; insanın Yüce Allah'ın çizdiği çerçevede hareket etmesini; haramlardan sakınıp nefsinin terbiye etmesini ve kötülüklerden arındırmasını; daima iyiliğe yönelmesini ifade etmektedir. Hz. Peygamber de; "Nerede olursanız olun, Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincinde olun! Kötülüğün peşinden iyi bir şey yapın ki onu yok etsin. İnsanlara da güzel ahlaka uygun biçimde davranın!" (Hadislerle İslam, 3. cilt, 2020, s. 13) buyurarak; insan için gerçek mutluluğun, nefsin sahibi olan Rabb'ine yönelmekte; onun için iyilik ve doğruluk yolunu tutarak kötülüklerden vazgeçmeyi başarabilmekte yattığını vurgulamaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullayev, H. B. ve Veliyev, L. M. (1991). *Nizami Gencevi'nin İlim Dünyası*. Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.

Ağamirov, C. (2015). *İran Edebiyatşünaslığında Nizami Gencevi İrsinin Öğrenilmesi ve Tetkiki*. Bakü: Yayınevi Belirtilmemiş.

Akalın, N. (1998, Güz). Nizâmi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri, *BİLİG*, S. 7, s. 67-91.

Alimirzeyev, H. (2001). *Nizami Gencevi'nin İnsan Konsepsiyası*. Bakü: Gençlik.

Aliyev, R. (1991). *Nizami Gencevi*. Bakü: Yazıcı Yayınevi.

Bertels, Y. (2017). *Büyük Azerbaycan Şairi Nizami*. Bakü: Tahsil.

Çapcıoğlu, İ. (2017). Kültür Coğrafyamızda Din Emniyeti: Tespit ve Öneriler, *Diyanet Aylık Dergisi*, sayı 321, s. 19-22.

Çapcıoğlu, İ. ve Yıldız, M. (ed.). (2018). *Birey, Toplum ve Değerler*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Değirmençay, V. (2019). Nizâmî-i Gencevî'nin Şerefnâme'sinde Tesettür. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. S. 63, s. 403-426.

¹² İlim ve cesaret dışında kimsenin kimseye üstünlüğü yoktur.

- Diyanet İşleri Başkanlığı (2011). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2020). *Hadislerle İslam*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Elibeyzade, E. (2004). *Nizami ve Tarihimiz*. Bakü: Yayınevi Belirtilmemiş.
- Guliyev, İ. (2012). *Nizami ve Zerdüştlük*. Bakü: İlm ve Tahsil.
- Hace Nasireddin Tusi (2005). *Ahlaki-Nasiri*. Bakü: Lider Neşriyatı.
- Kanar, M. (2007). Nizami-i Gencevi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 33, s. 183-185.
- Qocayev, M. (2012). *Nizaminin İnsan Felsefesi*. Bakü: Mütercim.
- McDonald, M. V. (1963). The Religious and Social Views of Nizami of Ganjeh. *Journal of the British Institute of Persian Studies*, Vol. 1, p. 97-101.
- Memmedov, Q. (1962). *Nizami Gencevinin İctimai ve Siyasi Görüşleri*. Bakü: Azərneşr.
- Nizami Gencevi (1964). *Mahzen-i Esrar* (çev. M. Nuri Gençosman). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Nizami Gencevi (2004a). *Leyla ve Mecnun*. Bakü: Lider Neşriyatı.
- Nizami Gencevi (2004b). *Hosrov ve Şirin*. Bakü: Lider Neşriyatı.
- Nizami Gencevi (2004c). *İsgendername (İkbalname)*. Bakü: Lider Neşriyatı.
- Nizami Gencevi (2004d). *İsgendername (Şerefname)*. Bakü: Lider Neşriyatı.
- Platon (2010). *Devlet* (çev. S. Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rasulzade, M. E. (1991). *Azərbaycan Şairi Nizami*. Bakü: Azərbaycan Devlet Neşriyatı .
- Seferli, E. ve Yusifli, H. (1998). *Kadim ve Orta Asırlar Azərbaycan Edebiyatı*. Bakü: Ozan.
- Serageldin, İ. (2013). *The Poetry of The Magnificent Sage*. Lecture delivered in Ganja, Azerbaijan on May 2013 at Nizami Ganjavi International Center. Recorded at the Bibliotheca Alexandrina, Egypt on 25 May 2013. p. 1-32. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/271745883_The_Poetry_of_the_Magnificent_Sage
- Türkel, Y. (2010). Nizami Gencevi'nin Siyasi ve Dini-İdeolojik Bakışları. Bakü: Teknur Neşriyatı.
- Uludağ, S. (2010). Takâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 39, s. 484-486.

**SİVAS ZİYABEY YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN BAZI EL
YAZMASI ESERLERİN TEZYİNAT BAKIMINDAN İNCELENMESİ**

ANALYSIS OF THE DECORATIONS OF SOME MANUSCRIPT WORKS IN SİVAS
ZİYABEY MANUSCRIPT LIBRARY

Dr. Fatmagül SAKLAVCI
ORCID NO : 0000-0001-9274-5111

ÖZET

Matbaanın kullanılmaya başlanması ve basılı eserlerden önce hazırlanan el yazması, hüsn-i hat, tezhip, ebru, katı', minyatür ve cilt gibi geleneksel sanatımızın bir arada uygulandığı, genellikle edebî, sanatsal ya da tarih konulu kitaplardır. Kültür mirasımız olan bu eserler ülkemizin birçok şehrinde yer almakta olan kütüphanelerde sergilenmekte ve gelecek nesillere aktarılmak üzere korunmaktadır. Sivas Ziyabey Yazma Eser Kütüphanesi de bunlardan birisidir. Kütüphane, Mütevellioğlu Yusuf Ziya Başara tarafından 1908 yılında özel kütüphane olarak kullanılmak üzere yapılmıştır. 1978' ten sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü'nce eski eser kabul edilmiş, 1980 yılında kamulaştırılmıştır. Kütüphanede toplam 16.653 kitap bulunmaktadır. Araştırmamızın konusu Sivas Ziyabey Yazma Eser Kütüphanesinde bulunan tezyinat yapılmış el yazmalarının incelemesidir. Bu bağlamda 1-4043 envanter numaralı eserlerin taraması yapılmış, ilk sayfasında tezhip deseni uygulanmış 17 eser tespit edilmiştir. Eserlerin yedisinin tarih bilgisi yoktur. Diğerleri H. 892–M.1488 –H. 1187-M. 1773 tarihleri arasında hazırlanmıştır. Bu çalışmada istinsah tarihi belli olan 10 eserin süslemeleri üslûp, desen, motif ve renk açısından incelenmiş, döneme ışık tutması açısından konusu, dili ve yazısı hakkında bilgi verilmiştir. Eserlerin üçünün konusu fıkıh, üçü nahiv, biri tefsir, ikisi Hz. Muhammed ve İslam tarihi ve birisi belagat konularında hazırlanmıştır. Dokuzunun dili Arapça, birinin dili Osmanlıcadır. Yedisi nesih ve nesih kırması, ikisi talik ve talik kırması ve biri nestalik yazı ile yazılmıştır. İki eser karton, diğerleri deri ciltlidir. Karton ciltli bu iki eser de hâlkâr tarzında tezhiplenmiştir. El yazmaları içerisinde yer alan bezeme alanları başlık tezhibi, koltuk tezhibi, beyne's sutûr, tığ, durak, bordür ve cetvelden oluşmaktadır. Bu bezemeler dönem özelliklerini yansıtmakta, kompozisyon, desen ve renk olarak klasik tezhip, barok ve natüralist üslupla hazırlanmıştır. Altın kullanılan bazı süslemelerin işçiliği kaliteli iken büyük çoğunluğu zayıftır. Bazı eserlerde yıpranmalar olduğu için desen kayıpları görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: El yazması, Sivas Ziyabey Yazma Eser Kütüphanesi, Tezhip

ABSTRACT

Manuscripts are literary, artistic or historical books in which our traditional arts such as manuscripts, calligraphy, illumination, marbling, katı', miniature and bookbinding, were prepared before the use of the printing press were applied together. These artifacts, which are our cultural heritage, are exhibited in libraries in many cities of Turkey and are preserved to be passed on to future generations. Sivas Ziyabey Manuscript Library is one of them. The library was built by Mütevelliöglu Yusuf Ziya Başara in 1908 to be used as a private library. After 1978, the old work was accepted by the Ministry of Culture and Tourism, General Directorate of Libraries and Publications, and it was expropriated in 1980. There are 16,653 books in the library. Our subject is the examination of the decorated manuscripts in this Library. The 1-4043 inventory numbered works were searched, and there were 17 works with a gilding pattern on the first page. Seven of the works have no historical information. Others were prepared between 892 (H)–1488 (G)1187 (H)-1773 (G). In this study, the ornaments of certain dated 10 works were examined in terms of style, pattern, motif and color. The subject of three of the works is fiqh, three of them are syntax, one of them is tafsir, two of them are Islamic history and one of rhetoric. Nine of them are Arabic, one is Ottoman. Seven of them are written in nesih, two in talik and one in nestalik. Two works are cardboard bound and the others are leather bound. The decoration areas in the works consist of title illumination, beyne's sutûr, crochet hook, border (sill) and ruler. These decorations reflect the characteristics of the period and were prepared in classical illumination, baroque and naturalistic styles as composition, patterns and colors. Some of gold used ornaments are good quality, most of them are weak.

Keywords: Manuscript, Sivas Ziyabey Manuscript Library, Illumination

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYE’İNDE SAHNE SANATLARININ GELİŞİMİ ve CARL EBERT RAPORU

DEVELOPMENT OF PERFORMING ARTS IN REPUBLICAN TURKEY AND CARL
EBERT REPORT

Öğretim Görevlisi Dr. Hilal KARAVAR
Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi
ORCID NO : 0000-0002-3976-2649

ÖZET

Sahne sanatları, müzikli olan dans formları, opera/operet ve müzikal dallarını, müzikli veya müziksiz olarak da tiyatro/drama dalını kapsamaktadır. Sahne sanatları içerisinde yer alan opera, ilk olarak Avrupa’da, dinsel törenlerde, düğünlerde ve çeşitli toplantılarda sergilenen küçük gösterilerden doğmuştur. Sahne sanatlarının bir toplum için önemi toplumun yüzyıllar içinde meydana getirdiği maddi ve manevi kültür unsurlarını görsel hale getirmesinde yatmaktadır. Osmanlı’nın operayla tanışması, Avrupa’ya gidip gelen elçiler döndüklerinde sefaretnamelerinde operadan bahsetmeleriyle olmuştur. Sefaretnamelerle operaya karşı bir merak uyanmış; 1797 yılından III. Selim döneminde Topkapı Sarayında yabancı bir topluluğa opera temsili verdirilmiştir.

Atatürk Döneminin en önemli özelliği bağımsızlığı ve ulusçuluğu sağlayacak yapısal reformların gerçekleştirilmesidir. Siyasi hayat, eğitim, hukuk, ekonomi, sanayi, kültür, sanat ve spor alanlarında yapılan bu reformlarla yeni Türk devletinin yapısı belirlenmiştir. Kültür, sanat ve spor alanındaki yapısal reformlarsa Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrasının kurulması, Ankara’da Milli Sahne adıyla ilk tiyatronun kurulması, Halkevleri, Ankara’da Devlet Konservatuvarının açılmasıdır.

Bu bildirinin konusu operanın kurumsallaşmasını sağlayan Carl Ebert’in, Türkiye’de sahne sanatlarının gelişmesi için neler yapılacağı üzerine yazdığı rapordur. Türkiye’de yaşayan Paul Hindemith’in önerisiyle Ankara’ya davet edilen Ebert, Ankara’da Devlet Konservatuvarının tiyatro ve opera bölümlerini kurmuş, 1936-1945 yılları arasında Türkiye’de çalışmıştır. Ebert’in yazdığı rapor 27 sayfa olup opera ve tiyatro okullarının ders programlarının ve içerikleri; sahne sanatlarından ne için ve nasıl faydalanacağı ve sahne sanatlarının önemi

üzerinedir. Türk tiyatrosunun en büyük eksiğinin gerçekten iyi bir klasik tiyatro edebiyatının olmayışına ve yabancı dillerden iyi çevirilerin olmamasına bağlamıştır. Bu yüzden devletin burada işi ele almasını öneren Ebert, iyi çeviriler için yarışmalar açılmasını ve genç yazarların desteklenmesini önermiştir.

Anahtar kelimeler: Carl Ebert, Milli Sahne, Opera, Tiyatro

ABSTRACT

Performing Arts covers dance forms with music, opera/operetta and musical branches, and theatre/drama with or without music. The opera, which is part of the performing arts, was first born out of small performances in Europe, at religious ceremonies, weddings and various meetings. The Ottoman meeting with opera was when the envoys who traveled to Europe mentioned opera in their efaces when they returned. A curiosity about opera has been awakened by the embassy; From 1797, during the period of Selim III, opera representation was given to a foreign community in Topkapi Palace.

The most important feature of the Ataturk Period is the realization of structural reforms that will ensure independence and nationalism. The structure of the new Turkish state was determined by these reforms in the fields of political life, education, law, economy, industry, culture, art and sports. Structural reforms in the field of culture, art and sports include the establishment of the Presidential Symphony Orchestra, the establishment of the first theatre in Ankara under the name of the National Stage, halkevleri, the opening of the State Conservatory in Ankara.

The subject of this paper is carl ebert's report on what to do for the development of performing arts in Turkey. Invited to Ankara at the suggestion of Paul Hindemith, who lives in Turkey, Ebert established the theatre and opera departments of the State Conservatory in Ankara and worked in Turkey between 1936 and 1945. Ebert's report is 27 pages and the curriculum and contents of opera and theatre schools; on what and how to benefit from performing arts and the importance of performing arts. He attributed the biggest shortcoming of Turkish theatre to the lack of really good classical theatre literature and the lack of good translations from foreign languages. Therefore, Ebert proposed that the state take the job here, and proposed that competitions for good translations be opened and young writers supported.

Keywords: Carl Ebert, National Stage, Opera, Theatre

GİRİŞ

Tolstoy sanatı “kişisel çıkarlar gözetilmeden yapılan, zahmetli, buna rağmen diğer insanlara doyumsuz zevk veren etkinlik, insan tarafından hissedilen, algılanan duygu ve düşünce zincirinin ahlak kuralları çerçevesinde tasviri veya resmi” olarak tanımlamaktadır (Soysaldı 2018, 310). Sahne Sanatları, müzikli olan dans formları, opera/operet ve müzikal dallarını, müzikli veya müziksiz tiyatro ve drama dalını kapsamaktadır.

(https://cdnacikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_guz/cocukluk_doneminde_sanat/6/index.html, erişim tarihi 09.05.2021). Sahne sanatları içerisinde yer alan opera, ilk olarak Avrupa’da, dinsel törenlerde, düğünlerde ve çeşitli toplantılarda sergilenen küçük gösterilerden doğmuştur. Bir anlamda aslında sanat, bir toplumun bir toplumun inancını ve hayat tarzını yansıtır. Sahne sanatları içinde operanın gelişimi içinde ilk opera eseri 1597’de Floransa’da sahnelenen “Dafne” eseridir (Soysaldı 2018, 307-308).

Türkiye’de sahne sanatlarının tarihsel gelişimi içinde Osmanlı’nın Lale Devriyle birlikte sanat anlayışındaki değişimin ilk adımları atılmaya başlamıştır. Osmanlı’nın operayla tanışması, Avrupa’ya gidip gelen elçiler döndüklerinde sefaretnamelerinde operadan bahsetmeleriyle olmuştur. Sefaretnamelerle operaya karşı bir merak uyanmış; 1797 yılından III. Selim döneminde Topkapı Sarayında yabancı bir topluluğa opera temsili verdirilmiştir. İstanbul’da yapılan tiyatro binaları sayesinde birçok opera temsil edilebilmiş ve bu konuda İtalyan opera sanatı örnek alınmış; İtalya’daki hocalardan yararlanılmıştır. 1840 yılında Bosko isminde bir İtalyan Beyoğlu’nda bugün Galatasaray Lisesi’nin bulunduğu yerin karşısında bir tiyatro binası yaptırmış, 1841 yılında İtalya’dan getirilmiş olan artistler bu binada İtalyan dilinde temsiller vermişlerdir. Bosko tiyatrosunun kapanmasının ardından yerine Naum tiyatrosu kurulmuştur. Naum Tiyatrosunda oynanan ilk eser Gaetano Donizetti’nin “Lukrezia Borgia” operasıdır. Özellikle İstanbul’da geniş ölçüde İtalyan operalarının oynandığı yıllar 1846-1877 arasındadır (Ertekin 2007, 45-47). Genel olarak Cumhuriyet öncesi döneme bakıldığında Müslüman kadınların ilk kez tiyatrodaki sahne almasına kadar değişimin izlerini görmek mümkündür.

Birinci Dünya Savaşını kaybeden Osmanlı imparatorluğu yıkılmış; işgal sürecinin ardından Milli Mücadele dönemi yaşanmış; 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin ilanı ile yeni kurulan devletin adı «Türkiye Cumhuriyeti» olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk

cumhurbaşkanı olan Atatürk döneminin en önemli özelliği bağımsızlığı ve ulusçuluğu sağlayacak yapısal reformların gerçekleştirilmesidir. Siyasi hayat, eğitim, hukuk, ekonomi, sanayi, kültür, sanat ve spor alanlarında yapılan bu reformlarla yeni Türk devletinin yapısı belirlenmiştir. Kültür, sanat ve spor alanındaki yapısal reformlarsa Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrasının kurulması, Ankara'da Milli Sahne adıyla ilk tiyatronun kurulması, Halkevleri, Ankara'da Devlet Konservatuvarının açılmasıdır (Eğilmez 2018, 136). Türk kültürünün yayılması, okuma yazma faaliyetlerinin geniş kitlelere öğretilmesi ve yetişkinlerin spor, güzel sanatlar dâhil olmak üzere birçok alanda yetiştirilmeleri için 1932'de Halkevleri ve Halk Odaları açılmıştır. 1934 yılında millî musikiyi yükseltmek, işlemek, yaymak, sahne temsilinin her dalında uzman ve müzik öğretmeni yetiştirmek amacıyla bir akademi kurulması için yasa tasarısı hazırlanmıştır. Bu dönemde çağdaş anlayışla sanat ve müzik eğitiminin örgütlenerek sanatçılar teşvik edilmiştir. Halkevleri –odalarla ve devlet teşkilatında yer alan organizasyonlar– kanalıyla halka açık konserler, temsiller, sergiler vs. düzenlenerek halkın estetik beğeni düzeyinin çağdaş standartlar doğrultusunda düzenlenmiştir. Bu düzenlemelerle birinci hedef halk ve elitin bütünleşmesi, ikinci hedef de halkın beğeni standardının çağdaş düzeye çıkartılmasıdır. Ayrıca bu dönemde sanat ve sanatçının sosyal dayanışma, iletişim gibi toplumsal fonksiyonları belirlenmiştir (Tunçdemir 2012, 745).

Atatürk döneminde, diğer alanlarda olduğu gibi sanatın geliştirilmesi için de Türkiye'ye uzmanlar getirtilmiştir. 1935-1936 yılları arasında gelen uzmanlar arasında Carl Ebert bulunmaktaydı. Hitler rejimine karşı olan Ebert, o dönemde Türkiye'de yaşayan Paul Hindemith'in önerisiyle Ankara'ya davet edilmiştir. Ankara'da Devlet Konservatuvarının tiyatro ve opera bölümlerini kuran Carl Ebert, 1936-1945 yılları arasında Türkiye'de çalışmıştır. Ebert ayrıca konservatuara bağlı olarak Tatbikat Sahnesi ve Opera Stüdyosunu kurmuş;

Türkiye'de operanın kurumsallaşmasını sağlamıştır (<http://cevadmemduhaltar.com/carl-ebert-kimdir.html>, erişim tarihi 10.05.2021). Bu bildirinin konusu operanın kurumsallaşmasını sağlayan Carl Ebert'in, Türkiye'de sahne sanatlarının gelişmesi için neler yapılacağı üzerine yazdığı rapordur.

Bir Milli Türk Operası ve Temaşa Sahnesi Kurmak Gayesiyle Tiyatro Mektepleri Tesisi Hakkında Rapor

Carl Ebert tarafından yazılan raporun ilk kısmı Türk tiyatro tarihi üzerinedir. Rapora göre Batı Avrupa'da 19.yy'de tiyatronun, "yetişkin üniversitesi" olarak görüldüğü dönemde; Türkiye'de yabancı iş adamlarının eliyle "tuluat" şeklinde yürütülmüştür. Uzun yıllar boyunca bu tarz bir

tiyatro anlayışının olması Türkiye’de sahne sanatları açısından çeşitli sıkıntıları bereberinde getirmiştir: klasik ve milli bir sahne edebiyatı oluşmamış; ciddi ve sağlam geleneklere dayanan aktör neslinin oluşmasını engellemek. Bursa’da Ahmet Vefik Paşa’nın tiyatrosunun bahsi geçen konuları oluşturamama sebebi olaraksa resmi devlet makamlarının tiyatronun halk üzerindeki etkisini yeterince fark edememiş olmasına bağlamıştır. Aslında Ahmet Vefik Paşa’nın tiyatrosunun güzel temellerle başlamış olan tiyatrosunu ilerletmek için devlet bir tedbir almamıştır (s. 1).

Ahmet Vefik Paşa’ya göre, dramatik edebiyat eserlerinin olmaması ve aktörlerin dil ve temsil bakımından yabaniği sahne sanatlarının Türkiye’de gelişmemesinin başlıca sebepleridir. Bu sebeple Ahmet Vefik Paşa, Moliere tercümeleleri ile zamanın tiyatrosuna, eksik olan klasik edebiyatın yerine taklit koymuş; aktörlerin de lisanlarını düzeltmeye çalışmıştır. Bu amaçla provalara refakat etmiş; hatta rivayete göre aktörlerin her dil yanlışlığında elindeki bastonla onları cezalandırmıştır (s.2).

Batı tiyatro ve kültürü, edebiyatla tiyatro arasında kuvvetli bir bağlantı olduğunu; tiyatronun edebiyatla beslendiği ölçüde halk üzerinde etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Modern Türkiye’de Halkevleri ve Ertuğrul Muhsin Bey’in İstanbul Şehir Tiyatrolarında iyi eserleri halka sunmaya çalıştıklarını belirten Carl Erbert, gördüğü aksaklıkları da dile getirmiştir. Aktörlerin basit oyunları hatasız icra edebildiklerini ancak yüksek edebi eserlerde aktörlerin nefes ve konuşma tekniklerini eksik bulmuştur (s.3).

Raporda, bir aktör veya opera şarkıcısının yetiştirilmesi konusunda önce Türk tiyatrosunun olası şekillerine göre ayrılmıştır. Bir temsilin, tiyatronun kendine hedef olarak aldığı şeylere göre yetiştirildiğine işaret edilmiş; Avrupa tiyatrolarındaki stagiona sistemi ve repertuar tiyatrosunun özelliklerine yer vermiştir. Stagiona sistemi, tiyatro oyununun en eski şekli olup truppe/birlik şeklindedir. Tiyatro birlikleri, genellikle belirli bir esere uygun bir oyun planı ile dolaşır, özel tiyatro sahipleri veya resmi makamlar tarafından angaje edilmişlerdir (s.4). Bu sistemi tercih eden ülkelerde, yeni yetişenlerin sistematik olarak eğitim yapılmadığı için bir tiyatro kültüründen bahsedilemez. Avrupa’da devletin tiyatro üzerinde hakim olmasına dair bir görüş hakim olmaya başlamıştır (s.6).

Türkiye’de “milli tiyatro” kurulması için gerekli koşulların mevcut olduğuna işaret eden raporda, devletin himayesinde bir tiyatro oluşumu önerilmiştir. Eğer kurulacak olan milli tiyatro şu hususları tamamlarsa (s.6-7):

- Halkın gerçek bir kültür değerine katkı sağlayan ahlaki görüş ve kuvvetlerin oluşumu için bir “ahlak müessesesi”
- Güncel meselelerin yaygınlaşması için fikri bir platform
- Dilin temizlenmesi ve inceltmesini temin yeri
- Milli dram ve müzik ürünlerinin teşviki için en tesirli milli müzik terbiyesi yeri

yüzyıllardan beri unutulmuş olan gerçek bir milli tiyatronun görevlerini de yerine getirmiş olacağı belirtilmiştir. Bu hedefe varmak içinse raporda, şu konuların halledilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur:

1. Bir devlet tiyatro akademisi kurulmalıdır. Okula uygun öğretmenler tayin edilmelidir. Türkiye’de öğrenci değil, öğretmen sorunu bulunmaktadır. Bilgili öğretmenlerden kasıt artık emekliye ayrılmış; hayatının kalan kısmında rahat etmek isteyen yaşlı aktrislerin okulda istihdam edilmesi değildir. Bilgi yaşla ilgili olmayıp pedagojik bilgiyle ilgilidir. Okula tayin edilen müdürün, hem öğretmenler hem de öğrenciler üzerinde otoritesi olması gerektiğini belirtilmiştir (8-9).

Tablo 1: Rapora göre kurulacak olan aktör mektebi birinci sınıf ana ve bütünlüyci dersleri ve ihtiyaç duyulan öğretmenler (s.10)

Ders	Öğretmen
Fonetik, konuşma tekniği	Avrupalı
Fonetik (asistan)	Türk
Retorik	Türk
Pantomima	Müdürün uygun gördüğü
Ritmik jimnastik, dans (bütünlüyci ders)	Türk kadın ve erkek
Vücut artistliği (bütünlüyci ders)	İlk birkaç Avrupalı sonra Türk
Spor	Türk
Musiki terbiyesi, şan, piyano	Türk ve Avrupalı

Edebiyat ve sanat tarihi (kurs)	Türk
Lisan: Almanca, Fransızca	Türk (2 öğretmen)

Tiyatro okulu ve opera okuluna dans ve spor dersleri konulmuştur. Bu okullarda iyi öğretmenlerin eğitim vermeleri halinde diğer ortak derslerinin birleştirilebileceği belirtilmiştir (s.11).

Tablo 2: Rapora göre kurulacak olan opera mektebi birinci sınıf ana ve bütünlüyci dersleri ve ihtiyaç duyulan öğretmenler (s.11)

Dersler	Öğretmen
Fonetik, şarkı	Avrupalı halen mevcut
Fonetik (asistan)	Avrupalı halen mevcut
Samia/İşitme terbiyesi	
Musiki terbiyesi piyano (bütünlüyci ders)	Türk
Vücut terbiyesi	Türk
Harmoni ilmi ve müzik tarihi	Türk
Lisan: Almanca, İtalyanca	Türk

2. Tiyatro okulunun bitirilmesini şart kořmak: Okulların parasız olması ön görülmüştür.

Raporunda dil konusuna değinen Ebert, yařayan kültür dillerinin sürekli değıştiđine dikkat çekmiştir. Sanatı dil yapıcısı olarak gören Ebert, bu önemli işte sanata yer verilmesi gerektiđi görüşünü dile getirmiştir (s.20).

Türk tiyatrosunun en büyük eksikliđinin gerçekten iyi bir klasik tiyatro edebiyatının olmayışına ve yabancı dillerden iyi çevirilerin olmamasına bağlamıştır. Bu yüzden devletin burada işi ele almasını öneren Ebert, iyi çeviriler için yarışmalar açılmasını ve genç yazarların desteklenmesini önermiştir (s. 26).

SONUÇ

Atatürk döneminde milli sanatın oluşumuna öncelik verilmiştir. Çünkü devrimlerin en ücre köylere kadar tanıtılması için sanatçılar kullanılması planlanmıştır. Sanatçıların istenilen değerleri halka kazandıracak yeteneğe sahip olması istenmiş; uluslaşma sürecinin tamamlanması hedeflendiğinden milli sahnenin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebeple Atatürk döneminde milli sahnenin oluşumu için uzmanlar getirilmiş; Carl Ebert de bu doğrultuda rapor yazmıştır. Rapor 27 sayfa olup opera ve tiyatro okullarının ders programlarının ve içerikleri; sahne sanatlarından ne için ve nasıl faydalanacağı ve sahne sanatlarının önemi üzerinedir.

Raporda yer alan “*Halkın gerçek bir kültür değerine katkı sağlayan ahlaki görüş ve kuvvetlerin oluşumu için bir “ahlak müessesesi”*; *Güncel meselelerin yaygınlaşması için fikri bir platform*” ifadelerine uygun olarak bu dönemde sanat eserlerinin, yeni kurulan devletin ilke ve prensipleri, Millî Mücadele’nin zor şartları, bu süreçte kazanılan zaferler ve Türk halkının Millî Mücadele’deki rolü konuları işlendiği görülmektedir. Böylece halka, özellikle tiyatro yoluyla milli kimlik, tarih şuuru ve yeni devletin köy politikaları eğlenceyle iç içe geçmiş bir biçimde aktarılması sağlanmıştır (Şengül 2009, 1955); opera sanatından da tiyatrodaki gibi daha çok milli efsane ve kültür öğeleri bu sanat dalına uyarlanmasına çalışılmıştır (Gök 2011, 168).

Raporda, Türk tiyatrosunun en büyük eksiğinin gerçekten iyi bir klasik tiyatro edebiyatının olmayışına ve yabancı dillerden iyi çevirilerin olmamasına bağlamıştır. Yine Türkiye’de “milli tiyatro” kurulması için gerekli koşulların mevcut olduğuna işaret eden raporda, devletin himayesinde bir tiyatro oluşumu önermiştir. Nitekim Carl Ebert, konservatuara bağlı olarak Tatbikat Sahnesi ve Opera Stüdyosunu kurmuş; Türkiye’de operanın kurumsallaşmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Ebert, Carl (yayın yılı yok). Bir Milli Türk Operası ve Temaşa Sahnesi Kurmak Gayesiyle Tiyatro Mektepleri Tesisi Hakkında Rapor. Muhsin Ertuğrul Evrakı. Demirbaş No: 415. s.1-27.

Eğilmez, Mahfi (2018). Değişim Sürecinde Türkiye Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme. Remzi Kitabevi: İstanbul

Ertekin, Sibel (2007). Türk Operasının Gelişim Süreci, Başkent Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Gök, Veli (2011).Atatürk ve İnönü Dönemi Kültür Politikaları. Ahi Evran Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Kırşehir.

Soysaldı, Aysen (2018). “Kültür, Sanat ve Beşeriyet İlişkisi”. Sanat ve Tasarım Dergisi. (22): 305-315.

Şengül, Abdullah (2009). “Türk Tiyatrosunda Tarih”. Turkish Studies. 4(1–2): 1931-1987.

Tunçdemir, İlknur (2012).Cumhuriyetin İlanından Sonra Bestelen İlk Türk Operası: Özsoy Destanı. İcanas 38 Bildiriler, Atatürk, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: Ankara.

https://cdnacikogretim.istanbul.edu.tr/auzefcontent/20_21_guz/cocukluk_doneminde_sanat/6/index.html, erişim tarihi 09.05.2021.

<http://cevadmemduhaltar.com/carl-ebert-kimdir.html>, erişim tarihi 10.05.2021.

**GƏLƏÇƏK İBTİDAİ SİNİF MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLANMASINDA
ÖZÜNÜTƏHSİLİN ROLU**
THE ROLE OF SELF-EDUCATION IN THE TRAINING OF FUTURE PRIMARY
SCHOOL TEACHERS

Assoc. Prof. Dr. Lale Allahverdiyeva
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

XÜLASƏ

Məqalədə özünütəhsilin əhəmiyyəti, mahiyyəti ilə yanaşı müəllimlərin peşə bacarıqlarının formalaşmasında özünütəhsilin rolundan bəhs edilir. Müəllimin peşə özünütəhsili müəllim tərəfindən yeni pedaqoji dəyərləri, metod və texnikanı, fəaliyyət texnologiyalarını mənimsəmək, onlardan istifadəni bacarmaq və peşə fəaliyyətində yaradıcılıqla müstəqil mənimsəmə prosesidir. Özünütəhsil müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının artırılmasının əsas mənbəyi olmaqla daim pedaqoji və metodiki biliklərini daim yeniləməyi nəzərdə tutan davamlı bir axtarışdır.

Məqalədə özünütəhsillə məşğul olan kadrların keyfiyyət göstəriciləri və özünütəhsilin əsas funksiyasına dair biliklər yer alır. Özünütəhsilin bir neçə komponenti – ümumi təhsil, fənn, psixoloji, pedaqoji və metodik biliklərin əhəmiyyəti təhlil edilmişdir. Həmçinin müəllimin özünütəhsil fəaliyyətinin növləri, müəllimin inkişaf etdirməli olduğu və özünütəhsildə məşğul olması vacib olan sahələr qeyd edilmişdir.

Ali məktəb mərhələsində gələcək ibtidai sinif müəlliminin özünütəhsilini stimullaşdırma yollarını inkişaf etdirmək məqsədilə tələbələrin özünütəhsillə məşğul olması zəruridir. Bu zaman hansı özünütəhsil vərdişlərinə sahib olduqlarını öyrənmək, özünəməxsus formalaşma səviyyəsini müəyyənləşdirmək kimi vəzifələr yaranır.

Tələbələrlə aparılan söhbətlərdən aydın olur ki, tələbələrin əksəriyyəti özünütəhsili kifayət qədər peşəkar səriştənin inkişafında bir amil hesab edir. Lakin buna baxmayaraq zəif özünütəhsil bacarıqlarına malikdirlər: lazımi məlumatları necə tapmaq, əsas fikirləri vurğulamaq, qeyd etmək, bu material və məlumatı artıq bilinənlərlə birləşdirmək, cədvəllər, qrafiklər, diaqramlarda oxuduqlarını necə təsvir edəcəyini bilmirlər. Həmişə fəaliyyətlərində məruzə və çıxışlar hazırlamaqdan çəkinir, məlumat axınında hərəkət etmək, məlumatları necə qruplaşdırmağı bacarmırlar.

Tələbələr əsasən, obyektiv xarakterli bir sıra səbəblər göstərir, özünütəhsil və inkişafa mane olan aşağıdakı amilləri qeyd edirlər: vaxt azlığı, bütün fənlər üzrə tapşırıqların çoxluğu, bəzi müəllimlərin avtoritarizmi və s.

Bu məqalədə gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin özünütəhsil bacarıqlarının formalaşması ilə bağlı müvafiq tövsiyə xarakterli yollar müəyyənləşdirməyə cəhd göstərdik.

Açar söz: özünütəhsil, intellektual fəaliyyət, şəxsi inkişaf, təhsil fəaliyyəti, planlaşdırma bacarığı, pedaqoji çətinliklər, müstəqil müəllim.

ABSTRACT

The article discusses the importance and essence of self-education, as well as the role of self-education in the formation of teachers' professional skills. Teacher's professional self-education is the process of mastering new pedagogical values, methods and techniques, activity technologies by the teacher, being able to use them and creatively mastering them professionally. Self-education is a constant source of continuous improvement of pedagogical and methodological knowledge, being the main source of professional development of teachers.

The article contains information on the quality indicators of self-education staff and the main function of self-education. Several components of self-education - the importance of general education, subject, psychological, pedagogical and methodological knowledge - were analyzed. Also, the types of self-education activities of the teacher, the areas that the teacher should develop and are engaged in self-education were mentioned.

In order to develop ways to stimulate the self-confidence of the future primary school teacher at the higher school level, it is necessary for students to engage in self-education. In this case, there are tasks such as learning what self-education skills they have, determining the level of formation.

It is clear from the conversations with students that the majority of students consider self-education as a factor in the development of sufficient professional competence. However, they have poor self-education skills: they do not know how to find the necessary information, to emphasize the main ideas, to mark, to combine this material and information with what is already known, to describe what they read in tables, graphs, diagrams. They are always reluctant to prepare reports and speeches in their activities, do not know how to move in the flow of information, how to group information.

Students cite a number of objective reasons, noting the following factors that hinder self-education and development: lack of time, too many assignments in all subjects, authoritarianism of some teachers, etc.

In this article, we have tried to identify relevant recommendations for the formation of self-education skills of future primary school teachers.

Keywords: self-education, intellectual activity, personal development, educational activity, planning skills, pedagogical difficulties, independent reading.

Özünütəhsil bir insanın şəxsiyyətini inkişaf etdirmək üçün lazım olan prosesdir. Özünütəhsil olmadan pedaqoji çətinlikləri aradan qaldırmaq və həyatda uğur qazanmaq mümkün olmayan işdir. Özünütəhsil hər bir şəxsin istənilən vaxt öz qüdrəti, səyi, bacarığı və əzmi ilə əldə etdiyi təhsil alma formasıdır. Şəxsiyyətin formalaşmasında özünüidarəetmə işində özünütəhsil başlıca rola malikdir. Özünütəhsil hər bir şəxsin məqsədyönlü və müstəqil olaraq təbiətin verdiyi potensialını həyata keçirmək üçün şüurlu istəyidir. Özünütəhsili tam həyata keçirmək üçün özünü dərinlən tanımaq, şəxsi keyfiyyətlərini təkmilləşdirmək, lazımı bacarıqları inkişaf etdirmək, tənqidi düşünmə qabiliyyəti olmalıdır.

Fərdin özünütəhsili şəxsin özünü dəyişdirməyin zəruriliyi altında ziddiyyətlərin və münaqişələrin həllində mühüm bir prosesdir. Özünütəhsilə başlama prosesi şəxsin özünütəhsili və özünüyetişdirməsi valideynlərin nəzarəti altında uşağın yetişdirilməsi prosesində, yəni erkən uşaqlıq dövrü ilə başlayır və sonralar normaların, qaydaların uşaq və yeniyetmələrdə mənimsənilməsi və qiymətləndirilməsində təzahür edir. Bu proses yeniyetməlikdən şüurlu və düşünülmüş şəkildə başlamalıdır. Hər bir şəxs özü üçün vacib olan keyfiyyətləri və göstəriciləri özünütəhsil vasitəsilə inkişaf etdirə bilər.

Pedaqoji özünütəhsil yəni müəllimin peşə özünütəhsili müəllim tərəfindən yeni pedaqoji dəyərləri, metod və texnikanı, fəaliyyət texnologiyalarını mənimsəmək, onlardan istifadəni bacarmaq və peşə fəaliyyətində yaradıcılıqla müstəqil mənimsəmə prosesidir.

Özünütəhsil nədir? N.Kazımovun redaktorluğu ilə tərtib edilmiş "Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət"də "Özünütəhsil - şəxsin müstəqil çalışmaq yolu ilə müəyyən biliklərlə, bacarıq və vərdislərlə özünü təkmilləşdirməsidir. Özünütəhsildə kitab, radio və televiziya, kino və teatr, qəzet və jurnal, kompüter və s. güclü vasitələrdir" kimi izah edilir.

Özünütəhsil anlayışı tədqiqatçılar tərəfindən geniş və məzmunlu şəkildə şərh edilmişdir. Məsələn: A.Y.Ayzenberq tərəfindən belə şərh edilir: "Ətraf aləm və öz həyatının mənasını tapmaq üçün şəxsin özü tərəfindən idarə olunan və müxtəlif bilik sahələrində insanın istəklərini, maraqlarını, ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş məqsədyönlü, sərbəst və müstəqil idrak fəaliyyətidir" (2, 149). Müəllif özünütəhsilin əsas xüsusiyyətləri kimi, yaranmış problemlər, məlumat mənbəyi ilə müstəqil işləmək, biliklərin həcmi, seçilmiş mövzuya hədsiz maraq və s. qeyd edir.

Digər ədəbiyyatda isə qeyd olunur ki, "özünütəhsil şəxsiyyətin özü tərəfindən idarə olunan məqsədyönlü bir idrak fəaliyyətidir, elm, texnika, mədəniyyət, siyasi həyat və s. hər hansı bir sahədə sistemətilik bilik əldə etməkdir". Müasir pedaqoji ədəbiyyatda özünütəhsil "şəxsin davamlı dəyişməsi, inkişafının şüurlu idarə olunması, özünüinkişaf etdirmə məqsədləri, yolları və vasitələri seçməsi üçün bir şəxsin məqsədyönlü fəaliyyətinin şəxsen və peşə baxımından əhəmiyyətli bir prosesi kimi şərh olunur ki, bu da özünü tanıma və özünü inkişaf etdirmə vasitəsi olan öz müstəqil fəaliyyətinin dərk edilməsinə kömək edir".

Özünütəhlil fəaliyyəti fərdin müstəqilliyi, onun intellektual fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bir insanın ehtiyaclarını və maraqlarını təmin etməyin ən yüksək forması olan özünütəhsil əhəmiyyətli iradi səylərin təzahürü, hər bir insanın yüksək şüuru və təşkilatçılığı ilə əlaqələndirilir. "Özünütəhsil eyni zamanda, şəxsiyyətinin inkişafının, şəxsiyyətyönümlü təhsilin təməl hədəfi olmaqla məhsuldar və yaradıcı bir prosesdir" (7, 113).

İnsanın özünütəhsili üçün praktik hazırlığın əsasını bilik, intellektual, təşkilatçılıq bacarığı və s. kompleks şəkildə əhatə edir.

Ali məktəb mərhələsində gələcək ibtidai sinif müəlliminin özünütəhsilini stimullaşdırma yollarını inkişaf etdirmək məqsədilə tələbələrin özünütəhsillə məşğul olması zəruridir. Bu zaman hansı özünütəhsil vərdişlərinə sahib olduqlarını öyrənmək, özünəməxsus formalaşma səviyyəsini müəyyənləşdirmək kimi vəzifələr yaranır.

Tələbələrlə aparılan söhbətlərdən aydın olur ki, tələbələrin əksəriyyəti özünütəhsili kifayət qədər peşəkar səriştənin inkişafında bir amil hesab edir. Lakin buna baxmayaraq zəif özünütəhsil bacarıqlarına malikdirlər: lazımi məlumatları necə tapmaq, əsas fikirləri vurğulamaq, qeyd etmək, bu material və məlumatı artıq bilinənlərlə birləşdirmək, cədvəllər, qrafiklər, diaqramlarda oxuduqlarını necə təsvir edəcəyini bilmirlər. Həmişə fəaliyyətlərində məruzə və çıxışlar hazırlamaqdan çəkinir, məlumat axınında hərəkət etmək, məlumatları necə qruplaşdırmağı bacarmırlar.

Tələbələr əsasən, obyektiv xarakterli bir sıra səbəblər göstərir, özünütəhsil və inkişafa mane olan aşağıdakı amilləri qeyd edirlər:

- vaxt azlığı;
- bütün fənlər üzrə tapşırıqların çoxluğu;
- bəzi müəllimlərin avtoritarizmi və s.

Eyni zamanda, heç kim çətinliklərin təbiətini daxili səbəblərlə əlaqələndirmir. Məsələn, uyğun motivasiyanın olmaması, özünütəhsil fəaliyyətinin formalaşmamış bacarıqları və s. Mövcud özünütəhsil fəaliyyətinin bacarıqlarının kifayət qədər formalaşmaması müşahidə olunur.

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Pedaqoji fakültəsinin İbtidai sinif müəllimliyi ixtisasında təhsil alan I və II kurs tələbələri arasında xüsusi, elmi və metodiki ədəbiyyatla işləmək bacarığını öyrətmək üçün eksperiment təşkil edildi. Tələbələrə müvafiq tapşırıqlar verildi. Bu tapşırıqlara aşağıdakılar aid edildi:

- müəyyən edilmiş mövzu ətrafında lazımi məlumatları tapmaq;
- əsas fikirləri seçərək qeyd etmək;
- bu materialları əvvəllər məlum olarlarla əlaqələndirmək;
- oxunanları cədvəldə, sxemdə və diaqramda sistemləşdirmək;

Təhsil fəaliyyətlərini planlaşdırma bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədilə bu tapşırıqlar verildi:

- təlim fəaliyyətlərinin perspektivlərinə baxmaq;
- yaxın gələcək üçün təhsillənmə ilə bağlı bir plan tərtib etmək;
- aydın şəkildə izləmək;
- nəyin edilmədiyini və niyə edilmədiyini təhlil etmək.

Elə həmin fakültənin III və IV kurs tələbələri ilə nitqin formalaşması üçün çıxış və məruzələrin hazırlanmasında özünütəhsil fəaliyyətinin bacarıqlarına yiyələnmək üçün tapşırıqlar verildi. Müstəqil iş mövzuları, məqalə yazarkən aşağıdakı ardıcılığı yerinə yetirmək tövsiyyə edildi:

- lazımi mənbələri tapmaq;
- məlumatları təhlil etmək;
- məlumatları qruplaşdırmaq;
- bir necə mənbədən məlumatları birləşdirmək;
- nəzərdən keçirilən məsələnin mahiyyətini vurğulamaq;
- məntiqi nəticələr çıxarmaq;
- işdə ümumi nəticəyə gəlmək.

Qeyd edilən özünütəhsil işində peşəkar səriştənin formalaşması göstəriciləri tədqiqat fəaliyyətində bacarıqların bir hissəsini əhatə edir. Bundan əlavə, bu bacarıqlar tələbələrdə motivasiyanın yaranmasında, fəaliyyətlərin planlaşdırılması və təhlilində, yəni şəxsi təşəbbüskarlıq nəticəsində öz şəxsi təhsil funksiyalarının formalaşmasına kömək edir.

Özünütəhsil müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının artırılmasının əsas mənbəyidir. Bir müəllimin əsas işi daim özünü inkişaf etdirməyi və bunun üçün pedaqoji və metodiki biliklərini daim yeniləməyi nəzərdə tutan davamlı bir axtarışdır.

Müstəqil iş bacarıqlarına malik olan pedaqoq məqsədyönlü elmi və praktik tədqiqat fəaliyyətlərini təbliğ etmək və onları hazırlamaq imkanlarına malikdir. Bu da təbii ki, öz növbəsində təhsil prosesinin keyfiyyətinə və pedaqoji fəaliyyətin effektivliyinə təsir göstərir. Burada əhəmiyyətli şərt isə mütəşəkkil təşkil edilmiş özünütəhsil işidir. Təəssüf ki, həmişə bütün müəllimlərdə müstəqil iş bacarıqları – metodiki ədəbiyyat seçmək və öyrənmək, mövzu seçmək, məqsəd və vəzifələr müəyyənləndirməkdə və s. çətinliklər yaranır.

Hər bir yüksək ixtisaslı mütəxəssisin sahib olması vacib olan bacarıq özünütəhsil bacarığıdır. Bu, müəllim üçün xüsusilə vacibdir. Özünütəhsil insanın reproduktiv fəaliyyətinin məhsuldarlığa çevrilməsi, fərdi yaradıcılığa yaxınlaşdırma mexanizmlərindən biridir. Özünütəhsili peşəkar inkişaf işində “öz yolunu axtaran, öz səsini çatdıran və öz sözünü demək” kimi də qəbul etmək olar. Bir müəllimin özünütəhsili yalnız dar didaktik hədəflərlə əlaqəli deyil, bir mütəxəssis kimi insanın hərtərəfli inkişafı deməkdir. Müəllim öz şəxsiyyətinin inkişafı üçün məlumatdan nə qədər aktiv istifadə edirsə, onun “pedaqoji məhsulu” bir o qədər keyfiyyətli olur və müəllim daha çox məlumatlılığı ilə tərbiyəvi təsir vasitəsinə çevrilir.

Bir müəllimin peşəkar özünütəhsil mədəniyyəti bütün tədris prosesinin təşkilinin elementləri bir-birinə bağlı olan və biri digərinə nüfuz edən çoxpilləli təhsil növüdür. Müəllimin çoxkomponentli fəaliyyətini təmin edən elementlərə ümumi təhsil, fənn, psixoloji, pedaqoji və metodik özünütəhsil daxildir. Bu elementlərin hər birinə diqqət yetirək:

1. Ümumi özünütəhsilə daxildir:

- ümumi təhsil bilikləri;
- ümumi pedaqoji dəyərli bilik, bacarıq və vərdislər;
- mövzunun keyfiyyətini və məzmununu yüksəldən bilik, bacarıq və vərdislər.

2. Fənlər üzrə özünütəhsilə aşağıdakılar daxildir:

- fənnə aid xüsusi ədəbiyyat oxumaq;
- fənlə əlaqəli yəni ixtisas üzrə xüsusi dərslər, seminar və kurslarda olmaq;

3. Psixoloji və pedaqoji özünütəhsilə aşağıdakılar aiddir:

- pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın dərindən öyrənilməsi. Müəllim pedaqoji səriştəlilik sahəsində şagirdlərinə psixoloji təsir etmək vasitələrinin seçiminə və onlarla qarşılıqlı əlaqənin təşkilində çox böyük çətinlik çəkir.

4. Metodiki özünütəhsil aşağıdakıları əhatə edir:

- xüsusi ədəbiyyatların oxunması;
- pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi;
- öz fəaliyyətinin təhlili.

Bütün bu fəaliyyət onları həyata keçirməyə hazır olduqda həyata keçirilə bilər. Özünütəhsilə hazırlıq aşağıdakı formalaşmış komponentlərdən ibarətdir:

- idrak (fərdin şəxsi mədəniyyəti, peşə biliyi, onları tətbiq etmək bacarığı);
- motivasiya;
- mənəvi və güclü iradə (maraq, iş qabiliyyəti və s.)

Müəllimin özünütəhsil fəaliyyətinin növlərinə isə daxildir:

1. Ümumi məlumatlılıq – müstəqil idrak fəaliyyəti kimi müəllimin özünütəhsilində əsas prosesdir (bədi ədəbiyyat oxumaq, uyğun televiziya verilişlərinə baxmaq).
2. Ümumi pedaqoji özünütəhsil – dövrü pedaqoji mətbuatı izləmək, pedaqogika, psixologiya və metodikaya dair kitabları izləmək və oxumaq.
3. Perspektivli özünütəhsil- bir müəllimin uzun müddət davam edən müəyyən bir psixoloji və pedaqoji problemlər üzərində işləməsi.
4. Aktual pedaqoji özünütəhsil- pedaqoji fəaliyyətdə fərdi əhəmiyyətli çətinliklər üzərində işləmək.

Müəllimin inkişaf etdirməli olduğu və özünütəhsildə məşğul olması vacib olan sahələri sadalamağa çalışaq:

- ixtisas bilikləri;
- psixoloji və pedaqoji biliklər (tələbə, şagird və valideyn yönümlü; imic, ünsiyyət, təsiretmə, liderlik bacarığı və s.);
- metodiki biliklər (pedaqoji texnologiyalar; tədrisin formaları, metodları və üsulları)
- qanunvericilik (təhsil sahəsini əhatə edən qanunlar, normativ – hüquqi aktlar);
- estetik;
- tarixi;
- xarici dil bacarığı;
- siyasi biliklər;
- informasiya və kompüter texnologiyaları;
- sağlamlığın qorunması;
- maraqlar və hobbilər və s.

Qeyd edilən bu istiqamətlər müəllimin məktəbdə yerinə yetirdiyi iş funksiyaları əsasında müəyyən edilmiş və özünütəhsil məqsədilə gələcək müəllimlər və müəllim fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün zəruri göstəricilər hesab edilir. Təhlildən aydın olur ki, özünütəhsilin mahiyyəti zehni iş texnikasına və mədəniyyətinə, problemlərin öhdəsindən gəlmək bacarığına yiyələnməklə yanaşı təkcə şəxsi özünüinkişaf etdirmək deyil, həm də peşəkar özünüinkişaf etdirmək üzərində müstəqil işləməkdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Адольф, В.А. Теоретические основы формирования профессиональной компетентности учителя [Текст]: Дисс... д-ра пед.наук / В.А.Адольф. - М., 1998.-357с.
2. Айзенберг, А.Я. Самообразование: история, теория и современные проблемы [Текст] / А.Я.Айзенберг. - М.: Высшая школа, 1986. - 126с.
3. Əlizadə Ə., Əlizadə Н. Pedaqoji psixologiya. Bakı: 2010.
4. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. "Elm və təhsil". Bakı: 2008. 208 s.

5. İsmayılov A. Təhsil konsepsiyasının reallaşdırılmasında XXI əsr müəllim hazırlığı modeli // "Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: müasir yanaşmalar" adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan, 25 noyabr 2016, s.189.
6. Kazımov N. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət. Bakı: 2005, 246 s.
7. Матюшкин, А.М. Концепция творческой одаренности [Текст] / А.М.Матюшкин // Вопросы психологии. - 1989. - №6. - С.23-33.
8. Sadıqov F. PEDAQOGİKA. Dərs vəsaiti. "Adiloğlu". Bakı: 2012, 352 s.

**A.Y. KRMSKİNİN “NİZAMİ VƏ MÜASİRLƏRİ” ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
İLK TƏRCÜMƏSİ HAQQINDA**

A.Y. ON THE FIRST TRANSLATION OF KRMSKI'S WORK "CONSTITUTION AND
CONTEMPORARIES" INTO AZERBAIJANI LANGUAGE

Dr.ALƏMZƏR TAĞIYEVA
AMEA Gəncə Bölməsi, Nizami Gəncəvi Mərkəzi

ÖZƏT

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞININ ARAŞDIRILMASI TARİXİNDƏN (A. Y. KRMSKİNİN “NİZAMİ VƏ ONUN MÜASİRLƏRİ” KİTABI ƏSASINDA) Cədvəl-slaydın izahı “A.Y.Krımski fenomeni” adlı elmi-populyar oçerkin praktik hissəsi olaraq və müasir dildə ikisinin birində təqdim edən cədvəldi: bir tərəfdən, monoqrafiyanın 101-ci səhifəsində verilən təhlili əhatə edir; digər tərəfdən, bu həcmi mənasına xəttər yetirmədən konkret, yığcam, əyani şəkildə göstərir. Nəzərə alsaq ki, A.Y.Krımskinin bu əsərinin Azərbaycan dilində variantı mövcud deyil, cədvəlin bu dildə hazırlanması istifadəçilər dairəsini genişləndirmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məqsədimiz şairin hərtərəfli öyrənilməsində tarixi mərhələləri və onların multidisiplinar səpkili olmasının göstərməkdir (tarixçi, arxeoloq və s.) Cədvəlin 7 sütunu nizamişünaslığın problemləri sırasında olan və indiyə qədər öyrənilən məsələləri əks etdirir. (onun təvəllüdü, doğulduğu yer və mənşəyi, əsərləri və s.) Cədvəlslyad istifadəçiyə nə verir? Onun praktik əhəmiyyətini aşağıdakılardır: - Ümumilikdə cədvəl müəyyən şərh və mülahizələrə şərait yaradır; - Mübahisəli məsələlərin müqayisəsinə imkan verir; - Bir yerə toplanmış rəqəmlər və digər məlumatlar çəvik, daha şüurlu, diqqət yayınmadan qavranılır; - Bu və ya başqa müəllifin cədvəldəki sütunların dolması dərəcəsindən təqdimatın genişliyi təyin edilir; 169 - Cədvəl ilkin və operativ olaraq Nizamini araşdıranlar barəsində məlumatlandırır, monoqrafiyanın bu fəslə ilə bağlı təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir; - Müvafiq fəslin dövrlərə görə verilməsi, səhifələrin göstərilməsi məlumatların işlənilməsi vaxtına qənaətdir. Cədvəl tövsiyə edilir: a) Nizami tədqiqatçılarının dissertasiya və məqalələrin yazılmasında; monoqrafiya ilə bağlı fikirlərin cəmlənməsinə; b) oxucu və filoloqların Nizamiyə aid biliklərinin təkmilləşməsinə; c) tələbə auditoriyasında kollokvium suallarının tərtibində; d) Azərbaycan klassiklərinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı analogi cədvəllərin hazırlanmasına: doktorantların analiz və sintez vərdişlərinin möhkəmləndirilməsinə . Bir sözlə, cədvəldə aşağıdakı suallara cavablar var: Nizamini adı ilk dəfə kim tərəfindən və harada çəkilir? Avropada kim onu tanıdı? V. Baxer kimdir? Qum adı ilk dəfə harada çəkilir? Kimlər bu versiyanı dəstəkləyib? Nizamini öyrənənlər hansı ixtisas sahibi olub? Nə vaxtdan bununla sırf alimlər məşğul olub? Və s. Qörülən elmi – təbii işin mahiyyəti təhlili aparılmış müəyyən fəslin innovativ təqdimatıdır: tərcümə, sistemləşdirmə, əyaniləşdirmə bir arada.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, müasirləri, Krmski, əsər

ABSTRACT

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF THE LIFE AND CREATIVITY OF NIZAMI GANJAVI covers the analysis given on page 101 of the monograph; on the other hand, it shows the volume in a concrete, concise, visual way without compromising its meaning. Given that there is no Azerbaijani version of this work by AY Krmsky, the preparation of the table in this language is important to expand the range of users. Our goal is to show the historical stages in the comprehensive study of the poet and their multidisciplinary style (historian, archaeologist, etc.). (his date of birth, place and origin, works, etc.) What does the table slide give to the user? Its practical significance was as follows: - In general, the table allows for certain interpretations and considerations; - Allows comparison of controversial issues; - Figures and other information gathered together are perceived more flexibly, more consciously, without distraction; - The width of the presentation is determined by the degree to which one or another author fills the columns in the table; 169 - The table initially and operatively informs about Nizami's researchers, allows to form an idea about this chapter of the monograph; - Giving the relevant chapter by period, showing pages is a saving of time for data processing. The table is recommended: a) for Nizami researchers in writing dissertations and articles; to concentrate on the monograph; b) to improve the knowledge of readers and philologists about Nizami; c) in the preparation of colloquium questions in the student audience; d) Preparation of similar tables on the life and work of Azerbaijani classics: strengthening the skills of analysis and synthesis of doctoral students. In short, the table answers the following questions: Who first mentioned Nizami's name and where? Who recognized him in Europe? Who is V. Baxer? Where is the name sand first drawn? Who supported this version? What specialization did those who studied Nizami have? Since when have only scientists been involved in this? And so on. The essence of the scientific-applied work is an innovative presentation of a certain chapter, which was analyzed: translation, systematization, visualization together.

Keywords: Nizami Ganjavi, contemporaries, Krmsky, work

**KAMU BÜTÇESİ VE İŞLETME BÜTÇESİ UYGULAMALARININ
KARŞILAŞTIRILMASI**
COMPARISON OF PUBLIC BUDGET AND BUSINESS' BUDGET APPLICATIONS

Murat ÜNLÜ

Tunceli Munzur Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Yüksek Lisansı
(Sorumlu Yazar)

ORCID NO : 0000-0001-5221-1852

Dr. Öğr. Üyesi Zülkif YALÇIN

Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü

ORCID NO : 0000-0002-4118-831

ÖZET

Bütçe geleceğe dönük planların parasal olarak ifade edildiği tablolardır. Bu tablolarda gelecekte planlanan harcamalar ve gelirler her yönüyle incelenmekte ve bazı istatistiki veya bilimsel diğer yöntemlerle tahmin edilerek yönetimlere geleceğe dönük öngörü sağlamaktadır. Bütçe belirli bir dönemdeki gelir ve gider tahminleri ile bunların uygulanmasına ilişkin hususları belirten ve usulüne uygun bir şekilde onaylanan ve yürürlüğe konulan yasal bir belgedir. Devlet bütçesi, hükümetin tarafından hazırlanan yıllık bir programdır. Devlet bütçesi, her ülkede maliye politikasının temel aracıdır. Devlet bütçesini hazırlamak, birincil işlevi kamu mallarını finanse etmek olan hükümetin en önemli görevidir. Kamu bütçesi hükümetlerin devletin geleceğe dönük harcamalarını bugünden tahmin edip ihtiyaç duyulan gelirin kanun yolu ile toplanmasını temsil etmektedir. İşletme bütçeleri, işletme planlama fonksiyonunun bir parçası olup, işletmelerin belirlenmiş amaçlarının oluşturulmasında ve sürdürülmesinde yararlanılan araçlardır. Her iki kavramda birbirine bu kadar benziyorken uygulamada birçok farklı yönleri bulunmaktadır. Çalışmamız bu yönüyle önem kazanmaktadır. Çalışmamızda kamu bütçesi ve işletme bütçelerinin zaman, süre, çeşit vb. gibi yönlerden farklılıkları ve benzerlikleri uygulama yönüyle gösterilecektir. Bu çalışmada amaç bütçe tanımlandıktan ve açıklandıktan sonra devlet bütçesi ve işletme bütçesini birer örnek yardımıyla anlatmak ve arasındaki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarmaktır. Üç bölümden oluşacak olan bu çalışmada birinci bölümde kamu bütçesi, ikinci bölümde işletme bütçeleri ve son bölümde iki bütçeleme sistemi karşılaştırılacaktır. Literatür taraması yöntemi ile verilere ulaşılabilecektir. Çalışmamızın maliye ve muhasebe bilimine eğitim ve literatür yönüyle katkı sağlayacağı umut edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bütçe, Kamu Bütçeleri, İşletme Bütçeleri

ABSTRACT

Budget is the tables in which future plans are expressed in monetary terms. In these tables, future planned expenditures and revenues are examined in every aspect and they are estimated by some statistical or other scientific methods and provide future projections to the management. A budget is a legal document that is duly approved and put into effect, specifying the revenue and expenditure estimates for a given period and the issues regarding their implementation. The state budget is an annual program prepared by the government. The state budget is the main instrument of fiscal policy in every country. Preparing the state budget is the most important task of the government, whose primary function is to finance public goods. The public budget represents the government's estimation of the future expenditures of the state and the collection of the needed income by law. Business budgets are a part of the business planning function and are the tools used in establishing and maintaining the determined objectives of the businesses. While both concepts are so similar to each other, they have many different aspects in practice. Our study gains importance in this aspect. In our study, time, duration, type, etc. of the public budget and business budgets. differences and similarities will be shown in terms of application. The aim of this study is to explain the state budget and the operating budget with the help of an example after the budget is defined and explained and to reveal the similarities and differences between them. In this study, which will consist of three parts, the public budget in the first part, the operating budgets in the second part and the two budgeting systems in the last part will be compared. The data will be accessed by the literature review method. It is hoped that our study will contribute to finance and accounting science in terms of education and literature.

Keywords: Budget, Public Budgets, Business' Budgets

1. GİRİŞ

Bütçe belirli bir dönemdeki gelir ve gider tahminleri ile bunların uygulanmasına ilişkin hususları belirten ve usulüne uygun bir şekilde onaylanan ve yürürlüğe konulan yasal bir belgedir. Devlet bütçesi, hükümetin tarafından hazırlanan yıllık bir programdır. Devlet bütçesi, her ülkede maliye politikasının temel aracıdır. Devlet bütçesini hazırlamak, birincil işlevi kamu mallarını finanse etmek olan hükümetin en önemli görevidir.

İşletme bütçeleri, işletme planlama fonksiyonunun bir parçası olup, işletmelerin belirlenmiş amaçlarının oluşturulmasında ve sürdürülmesinde yararlanılan araçlardır.

Bu çalışmamızda bütçenin tanımı ve kavramı anlatıldıktan sonra, birinci kısımda devlet bütçesi nedir, devlet bütçesinin özellikleri, devlet bütçesinin kabul edilme süreci, devlet bütçesinin ilkeleri ve bütçe çeşitleri anlatılacak olup bir uygulama örneğiyle devlet bütçesi anlatılacaktır.

İkinci kısımda kısa bir şekilde işletmenin ne olduğu anlatıldıktan sonra işletme bütçesi nedir, işletme bütçesinin alınma süreci, işletme bütçesinin çeşitleri, işletme bütçesinin işletmeye sağladığı fayda ve zararlar, işletme bütçesinin ilkeleri konusu üzerinde durulacak ve son olarak örnek bir işletme bütçe uygulaması yapılacaktır.

Üçüncü kısımda ise devlet bütçesi ve işletme bütçesinin karşılaştırılması bir tablo yardımıyla yapılacaktır. Nihayetinde de işletme bütçeleri ve devlet bütçesinin benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde durulacaktır. Bu çalışmada işletme bütçesi, Devlet bütçesi basit bir biçimde gösterilmiş olup bu bütçeler arasındaki farklar ve benzerlikler sade bir şekilde anlatılmıştır.

2. BÜTÇE KAVRAMI

2.1. Bütçe Kavramı ve Bütçenin Gelişimi

Bütçe, parasal olarak ölçülen, belirli bir süreden önce hazırlanan ve onaylanan, genellikle planlanan geliri veya o dönemde yapılacak harcamaları ve belirli bir hedefe ulaşmak için kullanılacak sermayeyi gösteren bir plandır. Bütçeler dönem başlamadan hazırlanır ve üst yönetim tarafından onaylanır.

Bütçenin hazırlanıp kullanıldığı dönem olan bütçe dönemi, kontrol dönemlerine bölünebilir. Çoğu kuruluşta bütçe dönemi, muhasebe referans dönemine eşit olarak 12 aydır. Bir kuruluşta bulunan hemen hemen her hesap için bir bütçe vardır. Bütçe bir plan ve kontrol unsurudur. (Gürsoy, 1980;3-4).

Yukarıda yapılan bütçe tanımları sonucu varılan ortak noktalar şöyledir;

- Gelecek dönemlere dair öngörülerin tamamlanması gerekir
- Bütçenin tamamlandıktan sonra meclis tarafından onaylanması
- Yasalaşmasının ardından yasamanın kabulünden geçmesi
- Bütçenin mali politika için bir araç olması
- Bütçeye eklenen hükümlerle savaş sürelerinde bütçe içerisinde yapılacak harcamaların değiştirilmesi.

2.2. Bütçe Fonksiyonları

Toplum ve birey bakımından çok önemli olan kamu hizmetlerini sağlayabilmek için yapacağı harcamaları ve gelir gider dengesini devlet bütçe sayesinde belirler. Bu nedenle bütçe toplum hayatı için önemlidir. Toplum hayatını belirleyen çeşitli yönlerin karşılanması için bütçenin de çeşitli fonksiyonları vardır. Tablo 2.1 de bütçe fonksiyonları gösterilmiştir. (Osman Pehlivan Devlet Bütçesi s.68-69)

Tablo 2.1 Bütçenin Fonksiyonları

Bütçenin Klasik Fonksiyonları	Bütçenin Modern Fonksiyonları
Ekonomik fonksiyon	Konjonktür fonksiyonu
İktisat fonksiyon	Kalkınma fonksiyonu
Politik fonksiyon	Kaynak tahsisi fonksiyonu
Hukuki fonksiyon	Gelir dağılımını düzeltme fonksiyonu
Denetim fonksiyonu	İstikrar fonksiyonu

2.2.1. Klasik bütçe fonksiyonları

Bu fonksiyonlar bütçenin yapması gereken temel görevlerini belirtir. Diğer bir söylemle klasik bütçe fonksiyonları bütçenin olmazsa olmaz olarak bilinen görevleridir. Yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi klasik bütçe fonksiyonları beş temel alt başlıkta incelenmektedir. (Osman Pehlivan Devlet Bütçesi s.68-69)

2.2.1.1. Bütçenin mali-ekonomik fonksiyonu

Bütçe kamunun veya işletmenin dönem ya da yıl boyunca yaptıkları gelir ve giderlerin eşitliğini sağlamak için bir araçtır.

Kamu hizmetlerinin ve ihtiyaçlarının yapılması için gerek duyulan gelir kaynakları bütçe sayesinde elde edilir ve bu gelirin harcanması da yine bütçe sayesinde olur. Bütçenin mali ya da ekonomik fonksiyonu,

bir yandan hizmetler için gerekli parasal kaynakların toplanmasını sağlamak diğer taraftan da toplanan bu kaynakların gerekli harcamalar için yapılmasına yetki vermektir.

2.2.1.2. Bütçenin iktisadi fonksiyonu

Kamunun iktisadi amaçlarını yerine getirmek üzere bütçeyi bir araç olarak kullanması olarak tanımlanan bir fonksiyondur. Devletin ana iktisadi amaçları; ekonomik büyümenin sağlanması, ekonomik sürekliliğin sağlanması ve gelirden adil olunmasıdır. Bütçeyi bu amaçlar için kullanmak ise bütçenin iktisadi fonksiyonunu ortaya çıkarır.

Ekonomik büyümenin sağlanması için üretimin artırılması üretimin artırılabilmesi için yatırımların oluşturulması ve yatırımların artırılması için tasarruf yapılmalıdır. Bu şekilde oluşan tasarruf ile yatırımların finansmanı sağlanmış olur.

Ekonomideki dalgalanmaların önlenmesi yani istikrarın sağlanmasını da uygulanan bütçe politikaları belirler. Örneğin; ekonomide yaşanan bir daralma döneminde kamu harcamaları artırılır, vergiler azaltılır ve talepte artış sağlanarak ekonomi canlandırılmaya sağlanır.

Gelir dağılımının adil olmasının sağlanması ise; devletin vergi ve diğer yollardan varlık durumu iyi olan kesimden topladığı gelirleri, harcamalarla ihtiyaca göre dağıtım yaparak gelir dağılımında adaleti sağlamış olur.

2.2.1.3. Bütçenin hukuki fonksiyonu

Bütçenin gelirlerin toplanması ve harcamaların yapılmasında hukuki bir zemin oluşturmasını ifade eder. Oluşturulan bütçenin meclis tarafından onaylanması ve yasallaştırılması sonucu bütçe artık hukuki olarak kanun niteliği almaktadır ve Anayasada da bütçe kanunu olarak belirtilmektedir. Bu durum bütçenin hukuki fonksiyonunu oluşturmaktadır. Fakat bütçe kanunu yıllık olarak uygulandığı için bütçenin maddi anlamda kanun olup olmadığı tartışılmaktadır.

2.2.1.4. Bütçenin siyasi fonksiyonu

Devletin kamu faaliyetlerini ve hizmetlerini devam ettirebilmesi bütçeyle mümkün olmaktadır. Tüm kamu harcamalarının yapılması ve gelirlerin toplanması bütçe aracılığıyla yapılmaktadır.

Bütçe yürütme organı tarafından hazırlanır ve meclise sunulur, meclis görüşüp inceledikten sonra onaylar ve yürürlüğe koyar. Yürütme organı tarafından oluşturulan bütçe taslağının yasama tarafından kabul edilip onaylanmaması yürütmeye güvenoyu verilmemesi demektir. Bu durum yasama organının yürütme üzerindeki üstünlüğünü bütçe kanunu yoluyla bir kez daha göz önüne koymuş olur. Bu durum bütçenin siyasi yönden önemini de ortaya koymaktadır.

2.2.1.5. Bütçenin denetim fonksiyonu

Bütçe kamu gelirlerinin toplanması ve harcamalarının yapılması için hükümete yetki verir. Aynı zaman da gelirlerin adil toplanıp toplanmadığı ya da yapılan harcamaların ne kadar hukuki olduğu yönünden de bir denetleme aracıdır.

Bütçe kanununu her yıl millet adına yasma organı inceler ve onaylar, yılın sonunda da kamu kuruluşlarının kullandığı kaynaklar kesin hesap kanunuyla tekrar yasama organının denetiminden geçer, bu sayede, yasama organı yılbaşında onayladığı bütçeye uyulup uyulmadığını da bütçe sayesinde denetlemiştir.

Bütçeyi yasama organının verdiği yetkiyle Sayıştay denetler ve bu denetimin sonuçlarıyla ilgili raporları ve kesin hesapları, bütçe görüşmeleri yapılırken göz önünde tutulması için yasama organına gönderir. Meclis, bu şekilde, kamu kaynaklarının etkin kullanılıp kullanılmadığı da denetlenmektedir.

2.2.2. Bütçenin modern fonksiyonları

1929 yılında yaşanan ekonomik kriz sonucu klasik maliye görüşü yıkılmış ve bunun sonucunda müdahaleci devlet anlayışı oluşmuştur. Bu gelişmeyle birlikte bütçenin fonksiyonları değişerek yeni bütçe fonksiyonları ortaya çıkmıştır. Yaşanan kriz sonrasında yeni bir kriz oluşmaması veya herhangi bir kriz oluşması halinde, bu krizin kolay bir şekilde atlatılması için devletin ekonomide aktif bir şekilde rol alması gerektiği görüşü ortaya çıkmıştır. (Osman Pehlivan Devlet Bütçesi s.68-69)

Devletin kriz sonrasında ekonomide aktif ve etkin bir şekilde rol almasıyla birlikte devletin kullanacağı fonksiyonların sayısı da artmıştır. Ortaya çıkan bu yeni fonksiyonlarda bütçenin modern fonksiyonları adı altında tanımlanmaktadır. (Osman Pehlivan Devlet Bütçesi s.68-69)

2.2.2.1. Bütçenin ekonomide kalkınmayı sağlama fonksiyonu

Bu fonksiyon, bütçenin ekonomik kalkınma için bir araç olarak kullanılmasını benimser. Özellikle gelişmekte olan ülkeler, ekonomideki piyasa güçlerinin yetersiz kalması nedeniyle, piyasa mekanizmasının yetersiz kaldığı üretim artışı, alt yapı işlemlerinin yapılması gibi kalkınmanın sağlanması için her türlü yatırımı yapmak zorundadır. Ülkenin devlet desteği olmadan her yönden gelişmesi ve ilerlemesi mümkün değildir. Bu nedenle kalkınmanın sağlanması için bazı yatırımlara devlet bütçesinden belirli bir ödenek ayırması zorunludur.

2.2.2.2. Bütçenin konjonktür fonksiyonu

Bu fonksiyon ekonomideki konjonktürel dalgalanmaların bütçe ile engellenmesini ifade eder. Konjonktürel dalgalanma ise; üretimde ortaya çıkan dalgalanmaları yani iniş ve çıkışları ifade eder. Ekonomik istikrarı sağlamak amacıyla bütçenin denklik ilkesinden belli bir süre vazgeçilebilir. Üretimde meydana gelen dalgalanmaların önüne geçmek için bütçe açığı ya da bütçe fazlası verilerek bu dalgalanmanın önüne geçilir ve dalgalanmanın oluşturduğu olumsuz etki engellenmiş olur.

2.2.2.3. Bütçenin optimum kaynak tahsisi sağlama fonksiyonu

Bu fonksiyon iktisadın tanımında olduğu gibi kıt kaynaklarla bireylerin isteklerini, ihtiyaçlarını en üst düzeyde karşılamak şeklinde ifade edilir. Tam rekabet piyasasının mevcut olmaması ya da bazı mal ve hizmetlerin tüketimi sırasında dışsallıklar oluşması halinde piyasa mekanizması kaynak dağılımını optimum düzeyde gerçekleştirilemez. Bu nedenle devlet ekonomiye müdahale etmek zorunda kalır. Bu durumda devlet, bütçe yoluyla kaynak tahsisi sağlar, piyasanın yeterli düzeyde ya da hiç üretmediği mal ve hizmetlere de kaynak sağlar.

2.2.2.4. Bütçenin gelir dağılımını düzeltme fonksiyonu

Ülkedeki üretim faaliyetine dahil olan faktörlerin gelirleri ekonomik açıdan fonksiyonel gelir dağılımı olarak adlandırılır. Bu fonksiyonel dağılım serbest piyasa koşullarında meydana gelirse bu birincil gelir dağılımı olur ve bu şekilde yapılan gelir dağılımı adil olmayabilir.

Devletin en önemli görevlerinden biri de gelir dağılımını adil bir şekilde yerine getirmektir. Devlet, gelir dağılımını adil bir şekilde yerine getirmek amacıyla ekonomiye müdahale eder ve bunun sonucunda ikincil gelir dağılımı ortaya çıkar. Devlet gelir dağılımını yerine getirirken de şüphesiz bütçeden faydalanır. Bütçe yoluyla geliri yüksek olanlardan aldığı vergileri kamu harcamaları vasıtasıyla diğer kesimlere aktarır.

2.2.2.5. Bütçenin istikrar yaratma fonksiyonu

Bir ülkedeki ekonomik istikrar; fiyat istikrarı ve tam istihdamı ifade eder. Ekonomik istikrarın sürdürülebilir olmadığı dönemler olabilir. Fiyatlardaki ani yükseliş, üretimdeki azalış ya da durgunluk ve bunların beraberinde getirdiği işsizlik gibi durumlar ortaya çıkabilir. Bu gibi durumlarda bir yandan ekonomiyi düzeltmek için ortaya çıkan bu sorunlarla mücadele edilirken, bir taraftan da ekonomik istikrarı sağlamak için bütçe politikaları izlenir.

3. DEVLET BÜTÇESİ

Devlet bütçesi, hükümetin tarafından hazırlanan yıllık bir programdır. Devlet bütçesi, her ülkede maliye politikasının temel aracıdır. Birincil işlevi kamu mallarını finanse etmek olan hükümetin en önemli parçasıdır. Bütçe yürütme organı olan bakanlar kurulunca oluşturulmaktadır. Kamu ihtiyaçlarını gereksinimlerini öncelik sırasına göre saptar ve bütçe ile amaçlayıp hedefleri gerçekleştirir.

Gelişmekte olan ülkelerde, hükümetlerin karşılaştığı en önemli sorun, var olan ve sürekli olarak artan kamu hizmet ihtiyacı ve sayısına göre kamunun ihtiyacı olan geliri artıramamaktır.

3.1. Bütçe İlkeleri

Bütçe ilkeleri; bütçenin oluşturulması, onanması, uygulanması ve incelenip değerlendirilmesi esnasında bu süreçte uyulması ve dikkat edilmesi gereken kurallar ifade eder. Bütçeyle ilgili araştırma ve geliştirmeye ilgilenen bilim insanlarınca ortaya atılan bu ilkelere uyulması ve uygulanması halinde; hem bütçe hakkının etkili kullanılacağı hem de bütçeyle belirlenen hedef ve amaçlara daha rahat bir şekilde ulaşılacağı varsayılır. (Pehlivan, 2016,s.39)

Bu ilkeler, özellikle parlamenter sistemle idare edilen devletlerde yasama organı olan meclisin devlet giderlerinin bütününi kendi izin ve denetiminde tutma arzusundan ortaya çıkmıştır. (Edizdoğan, 2005;33).

3.1.1. Genellik ilkesi

Bütçede genellik ilkesi kamunun ortaya koyduğu gelir ve giderlerin tamamının bütçede belirtilmesini ve gelirlerin belirli giderlere ayrılmaması olarak tanımlanır. Genellik ilkesini iki temel ilke altında inceleyebiliriz. (Edizdoğan, 2005; 35). Genellik ilkesi üç ana unsur üzerinde durmuştur; (Bülbül, Ejder, Şahan, 2005;5)

- * Bütün gelir ve giderlerin bütçe içerisinde belirtilmesi
- * Bütçede gösterilen gelir ve giderlerin gerçekçi bir şekilde belirtilmesi
- * Belli gelirlerin belli giderlere ayrılmaması

Bütün gelir ve giderin bütçede gösterilmesinin en büyük yararı ise kamu bütçesinin bütün olarak takip edilip yönetilmesine olanak sağlar.

3.1.2. Birlik ilkesi

Adından da anlaşılacağı gibi devletin bütün gelir ve giderlerinin bir bütçede gösterilmesidir. Bu ilkeye göre devletin tek bir bütçesi olmalıdır. Devlet bütçesinde birlik ilkesinin uygulanması bütçe hakkında daha açık ve kolay bilgi edinmemizi sağlar. Bütün kamu geliri ve gideri mümkün olduğu kadar tek bir bütçede gösterilmelidir. Bu ilke özellikle klasik maliye fikrinin var olduğu dönemlerde savunulmuştur.

Günümüzde devletin yani kamunun üstlendiği pek çok iktisadi ve sosyal görev vardır. Bu görevlerin yerine getirilmesi ekonomik faaliyetlerle birlikte kamu harcamalarını da arttırmış, bu nedenle bütçe sistemlerinde önemli değişiklikler yapılmış, bu yüzden de bütçede birlik ilkesinin dışına çıkmak bazen zorunlu hale gelmiştir.

Gürsoy (1980) birlik ilkesi hakkında şunları söylemiştir; (Gürsoy, 1980;135–136)

“Bütçe mali araçların bütünü bir araya getiren mali bir döküman olduğundan kamunun gerçek mali durumunu açık, saydam ve anlaşılır bir biçimde göstermelidir. Kamu da idarelerin her birinin ayrı birer bütçesi olur, bütçeyle sayıları artarsa ve bunların her biri farklı bir yöntemle uygulanırsa bütçedeki gerçek durum ne olduğunu anlamak zorlaşır. Bu ilke gereği bütçe yasamanın onayından geçer ve her bir kamu idaresine ait farklı bütçeler olması durumunda meclisten çok miktarda bütçe geçirilmek zorunda kalır ya da meclisten bu bütçeler onaylanmamaya başlanır. Bu durum zamanla meclisin yani yasama organının maliye politikalarından haberdar olmamasına neden olur. Bu kadar çok bütçe olduğunda kaynaklar sınırlı olması ve ihtiyaçların birden fazla olması fayda maliyet analizi yapılmadan harcamaların yapılmasına sebep olur. Bu kadar çok bütçe olmasından dolayı bütçe denetiminin zaafa uğradığı yerlerde; kötü kullanımlar ve bütçe de savurganlıklar oluşmaya başlar”

Bütçede birlik ilkesinden ne kadar uzaklaşırsa bütçenin yönetim tarafından takibi, anlamlandırılması ve denetimi zor olur. Bu sebeple devlet bütçesinde birlik ilkesine uyulması büyük yarar sağlar.

3.1.3. Açık, anlaşılır, doğruluk ve mali saydamlık ilkesi

Açıklık ilkesi bütçe içerisinde var olan tüm bilgilerin herkes tarafından anlaşılır şekilde olması anlamına gelir. Bütçe açık ve anlaşılır bir biçimde olmalı ki bütçeye bakıldığında sadece uzmanlar ve bilim adamları tarafından değil herkes tarafından yani toplumun bütün bireylerince bütçeyle ilgili fikirler yürütülebilir. Bu sayede, isteyen herkes kamu hizmetleri için ayrılan ödenekler, harcamalar ve gelirler hakkında bilgi sahibi olabilir. Açıklık ilkesinin önemli olan bir istinası da örtülü ödenektir. İsminden de anlaşılacağı gibi bu ödeneğin içeriği hakkında ve nasıl kullanılacağı hususunda açıklayıcı bir bilgi verilmemektedir. Bu ödenek devletin gizli kalması gereken istihbarat harcamaları için kullandığı bir ödenektir.(Bülbül, Ejder, Şahan, 2005;22).

Bütçenin doğruluk prensibi ise bütçe içinde bulunan tüm bilgilerin gerçek olması anlamına gelir. Bütçede gösterilen bütün gelir ve giderler, bütçeyi hazırlayan tüm kamu idarelerinin gerçekçi tahminlerini içermesi gerekir. Bu nedenle gider ve gelir teklifleri gerçek tutarlardan ibaret olmalıdır.

Bütçede saydamlık ilkesi ise; bütçenin oluşturulmasında ki tüm aşamalarda çalışmalar hakkında kamuoyunun bilgilendirilmesi ve herkesin istediği zaman bütçeyle ilgili bilgilere rahat bir biçimde erişebilmesini ifade eder. Bu ilkenin tam bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için herkesin zamanında ve doğru bir şekilde bu bilgilere ulaşacağı bir alt yapının da oluşturulması gerekmektedir.

3.1.4. Yıllık olma ilkesi

Bu ilke usulüne göre onaylanan bütçenin bir yıl olmasını ifade eder. Başka bir deyişle yasama organı olan meclis tarafından onaylanıp yürürlüğe konulan bütçe yasasının geçerli süresi bir yıldır (Edizdoğan, 2005;155).

Bütçenin yıllık olmasının yararları;

- Ekonomik açıdan gerçekçi tahmin yapılması yönünden faydalıdır.
- Denk bütçenin oluşturulması açısından rahatlıklar sağlar.
- Hesapların yıl esasına göre tutulması, muhasebe uygulamaları için bir kolaylıktır.
- Bütçenin yıllık olma ilkesi bütçe ve beş yıllık planın uygulama programları arasında ilişki ve denge oluşturulmasında fayda sağlar.

Ancak bazı durumlarda yıllık olma ilkesine karşın bazı durumlarda kısa bir süre için geçici bütçe

uygulanır. Bunun nedenlerine örnek olarak bütçenin yıl bitimine kadar görüşülüp onaylanamaması ya da yasama organının hükümetin sunduğu bütçe kanun tasarısını kabul etmemesi gösterilebilir.

3.1.5. Onama (ön izin) ilkesi

Devlet bütçesinin uygulanmaya konulabilmesi için yasama organı meclis tarafından onaylanmasını ifade eder. Bütçe bir yasa ve yıllık gelir gider planı olduğundan parlamenter sistem gereği yeni mali yıl başlamadan onaylanması ve uygulanması zaruri bir süreçtir. Bazı durumlarda onama yani ön izin ilkesinden sapmalar görülebilir. (Edizdoğan,2005;152).

3.1.6. Bütçenin denklik ilkesi

Bütçedeki gelir ve gider denkleğinin borçlanmaya ya da başka bir araca başvurmadan sağlanmasıdır. Başka bir deyişle bütçedeki gelir ve harcamaların birbirine eşitliğidir. Hükümetler yaptıkları bütçe tasarılarını denk olarak meclise sunar. 5018 sayılı kanununun 13. maddesinin (h) fıkrasında "Bütçelerde gelir ve gider denkleğinin sağlanması esastır." Denilmek suretiyle bütçe de denklik ilkesinin önemi üzerinde durulmuştur.

Bütçenin hazırlanması aşamasında doğru olarak tespit edilen gelir ve harcamaların denkleğinin yılsonunda da denk olarak kapanması gerekir. Ancak kanun yasama organı tarafından denk olarak onaylansa da mali yılsonunda genelde gelir ve gider toplamları birbirinden farklı olabilmektedir. Bu durum bütçe açıklarına yol açmakta ve ortaya çıkan bu bütçe açıkları ise borçlanmayla giderilmeye çalışılmaktadır. Bütçenin sürekli açık vermesi ve bunun borçlanmayla kapatılması da bütçedeki faiz yükünü arttırmaktadır.

3.1.7. Tasarruf ilkesi

Bu ilke bütçenin tüm aşamalarında yani hazırlık, onaylama, uygulama ve inceleme sırasında göz önünde tutulması gereken bir ilkedir. Tasarruf ilkesi kamu hizmet ve ihtiyaçlarının yerine getirilmesi sırasında en minimum harcama ile yüksek faydayı sağlayacak olan mal ve hizmetin satın alınmasına dair tüm önlemlerin alınmasını ifade eder.

Tasarruf ilkesi kamu bütçesi hazırlık esnasında ödenek taleplerinin belirlenmesi aşamasında kamuya ait kaynakların israfına yol açılmayacak biçimde hareket edilmesini gerektirir. Bu ilkeye göre kamu idareleri ödenek talebinde bulunurken ihtiyaç duyduklarından fazla ödenek talebinde bulunmamalıdır.

3.2. Bütçe Sistemleri

Bütçe sistemleri aşağıdaki sınıflandırılabilir;

- Performans bütçe
- Geleneksel Bütçe
- Torba bütçe
- Program bütçe
- Planlama ve programlama bütçe
- Sıfır esaslı bütçe

3.2.1. Performans bütçe sistemi

Bu bütçe sistemini ilk kez ABD Başkanı William Howard Taft devlet harcamalarında etkinliğin sağlanmasını oluşturmak için yaptığı çalışmalarda önermiştir.

Performans bütçeleme sistemi kamu başarısını ölçen bir bütçe sistemidir. Performans bütçe sistemi

kullanılarak en az girdiyle ve kaynak kullanımıyla hizmet çıktısının en yüksek olması öngörülür.

3.2.2. Geleneksel bütçeleme

Geleneksel bütçeleme sistemi kamu harcamalarının kamu idarelerine ayrılan ödeneklerin harcama kalemlerine göre belirlenmesidir. Geleneksel bütçeleme sistemi ülkemizde de 1920 yılında 1963 yılına kadar uygulanmıştır.

Geleneksel bütçeleme sisteminde herhangi bir kamu idaresine ayrılan toplam ödenek belirli kalemlere ayrılır. Örneğin; Tarım Bakanlığına ayrılan ödenek kurum içerisinde de maaş ödemeleri, malzeme alımları, araç alımları, bina giderleri gibi kalemlere ayrılarak o harcama kalemi için ayrılan ödenek miktarı ile sınırlı tutulur.

3.2.3. Torba bütçe

Torba bütçeleme sistemi ise geleneksel bütçeleme sisteminin aksine bütçeden ayrılan paranın tamamı kurum bazında toplanır ve yapılan harcamalar bu toplam üzerinden yapılır yani harcama kalemlerine ayırma durumu söz konusu değildir. Örneğin; Tarım Bakanlığına verilen ödenek toplu şekilde durur ve tüm ödeme ve harcamalar bu toplam üzerinden yapılır.

Torba bütçe sisteminin hazırlanması ve meclis tarafından görüşülüp onaylanması kolaydır. Fakat kamu kurumların verilen ödeneklerin kurumlar tarafından etkin ve yerinde kullanılıp kullanılmadığının denetimi ise zordur.

3.2.4. Program bütçe

Program bütçelemede devletin önceden benimsediği amaçlara ulaşabilmek için işlettiği kamu hizmetleri önce programlara ayrılır. Programlar ise kendi içerisinde alt programlara ayrılır. Daha sonrada bu alt programlarda bu programın amaçlarını gerçekleştirmek için proje ve faaliyetlere ayrılırlar. Faaliyet ve projelerin altbölümleri ise harcama kalemleridir.

Program bütçe sistemine örnek verecek olursak yükseköğretim kurumunun idari yani yönetim hizmetleri ve eğitim öğretim hizmetlerinin alt programlara ayrılması gibi.

3.2.5. Planlama, programlama ve bütçeleme sistemi

Planlama ve programlama bütçeleme, bütçenin belirlenmiş olan plan ve programlamada öngörülen hedeflerini gerçekleştirme de bir araç olarak nitelendirilmektedir. Bu sistem adından da anlaşılacağı gibi üç aşmadan oluşan bir sistemdir.

3.2.6. Sıfır tabanlı bütçe

Bu bütçe sistemi yeni baştan ya da sil baştan bütçeleme sistemi olarak da bilinmektedir. İsminden de anlaşılacağı gibi bütçe her yıl yeniden ya da sıfırdan yapılır. Sıfır tabanlı bütçe sisteminde hükümet bütçeyi hazırlarken bir önceki yıl kamu idarelerine verdiği ödenekleri göz önüne almaz. Ödenek verilirken kamu idarelerinin yeni yılda yapacakları proje ve gerçekleştirecekleri hizmetleri dikkate alır.

Sıfır tabanlı bütçe sisteminde önceki yıl ödenek verilecek olan harcama kalemleri dikkatlice incelenir işlem görmeyen ya da az işlem gören harcama kalemlerini çok az ya da hiç ödenek verilmeyebilir. Önceki yıl var olan harcama kalemlerine otomatik olarak ödenek verilmez işlemler sıfırdan yapılarak ödenek dağılımı yapılır.

3.3. Bütçe Hazırlama Rehberi

Bütçe hazırlama rehberi kamu idarelerinin bütçe teklifini hazırlaması esnasında izleyecekleri yolu ve hangi standart ve ölçülere göre hareket edeceklerini gösteren belgedir.

Bütçe hazırlama rehberi iki temel kısımdan oluşur. İlk kısım *Bütçe çağrısı ve eki bütçe hazırlama rehberi* Hazine ve maliye bakanlığı tarafından hazırlanır ikinci kısmı ise *Yatırım genelgesi ve eki yatırım programı hazırlama rehberi* ise Kalkınma Bakanlığı tarafından oluşturulur. Bu rehberlerin ikisi de Eylül ayının 15'ine kadar Resmi Gazete de ilan edilir. (Osman Pehlivan Devlet Bütçesi s.146)

Genel ve özel bütçeli idareler ile denetleyici ve düzenleyici kamu kurumları bütçe hazırlama rehberinde bulunan ilke ve esaslara göre ödenek tekliflerini oluştururlar. Bütçe hazırlama rehberinde bütçe hazırlıklarına ilişkin dikkat edilmesi gereken ilke ve esasları şöyle sıralayabiliriz;

- ✓ Ödenek teklifleri hizmet önceliklerine göre hazırlanır.
- ✓ Gelir tahminleri ayrıntılı ve gerçek verilere dayandırılması,
- ✓ Bütçe teklifleri analitik bütçe sınıflandırılmasına göre hazırlanır.
- ✓ Tahminler de üç yıllık sürece ilişik öngörülen fiyat artış oranları ile GSYH büyüme oranları esas alınır.

4. İŞLETME BÜTÇESİ

4.1. İşletme Bütçesi Kavramı

İşletme bütçesi gelecekteki belirli bir faaliyet dönemi içinde, işletmenin amaçlarına, hedeflerine ve işletme politikalarına uygun şekilde işletme yönetimince hazırlanan gelecek dönem faaliyetlerini ve sonuçlarını parasal ve sayısal olarak belirten raporlara denir. İşletme bütçesi, bir işletmenin gelecekte bir dönemdeki faaliyetlerini tüm yönleriyle ele alan bir yönetim planıdır veya belirli bir süre için bir kuruluşun tüm işlemlerinin bir tahmini olarak da ifade edilir. (Püskül,Özbek:2010)İşletme bütçesi, bütçe kavramından ortaya çıkmıştır. *Başta kamu sonraları özel sektöre ait belirli bir dönem içindeki gelir ve giderlerin ayrıntılarını tasarlayan hesap cetveli olarak kullanılan bütçe genel anlamda, tutar olarak ifade edilen ve bir hesap dönemi içindeki gelirler ve harcamaların, kârlar ile maliyetlerin tahminini içeren bir faaliyet planıdır. Bu kavramdan geliştirilen işletme bütçesi ise işletmelerin üst yöneticileri tarafından gelecek bir faaliyet dönemi belirlenen politikaların, amaçların, hedeflerin resmi ve sayısal ifadesidir.* (Haftacı: 2010)

4.2. İşletmelerde Bütçelemenin Amaçları

İşletmelerin çıkar çevreleri işlerin nasıl sürdüğünü görmek için genellikle mali tablolara bakmakla yetinirler. Fakat bu çıkar çevrelerinden işletme içinde olan ortaklar veya yöneticiler işletmenin anlık durumunu ve geçmiş olayları gösteren mali tablolar ile yetinmezler. Yöneticilerin karar verebilmeleri için bazı tahminlerde bulunmaları ve planlama yapmaları gerekmektedir. Bunların gösterimi ise bütçede olmaktadır. (Püskül, Özbek:2010)

Bütçenin pek çok amacı arasında;

- ✓ Personelin bütçelenen hedef doğrultusunda motive edilmeleri ve bütçelenen ölçütlerle değerlendirilebilmelerine olanak sağlamak
- ✓ Ortaya çıkan faaliyet sonuçlarını değerlemek ve incelemek
- ✓ Beklentilerin resmi olarak ifade edilmesi sebebiyle beklentilerin altında yatan varsayımları tanımlamak
- ✓ Alt bölümde var olan personelin üretim öğelerine uyumlaştırılmasını sağlamak

✓ Üst yönetim tarafından belirlenen hedef ve planların bütçe sayesinde alt birimlere iletilebilmesi ve bu şekilde diğer yöneticilerin bu hedef ve yöntemleri anlayıp desteklemelerini sağlamak vardır.

Maddeler halinde özetleyecek olursak bütçeleme amaçları;

- Planlama
- Koordinasyon
- Kontrol
- Örgütlenme
- Harekete Geçme

4.3. İşletme Bütçelerinin Temel Prensipleri ve İlkeleri

✓ Bütçenin iyi benimsenmesi için üç kısım arasındaki farklılıkların bilinmesi gerekir. Bunlar aşağıdaki gibidir; . (Püskül, Özbek:2010)

- İşletme bütçelerinin mekanik kısmı,
- İşletme bütçelerinin teknik kısmı
- İşletme bütçe sisteminin temel prensipleri

İşletme bütçesinin mekanik kısmı, işletme bütçeleri ile ilgili tabloların şekillerinin saptanmasına, düzenlenmesine ve tamamlanmasına ilişkin esasları kapsamına alır. Bütçe sisteminin basit cephesini oluşturan bu kısımda, tablo lama ile ilgili hesaplamalar ve kayıtlar üzerinde durulur.

İşletme bütçesinin teknik kısmı ise, işletme bütçelerinde resmi ve sayısal bir şekilde belirlenen amaçların, politikaların ve kararların saptanmasında faydalanan yönetim tekniklerinden oluşur. Bu teknik ve yöntemler; basit, kolay ve karmaşık olmak üzere artıra bilinir.

- **Yönetimin desteği prensibi**
- **Örgüt prensibi**
- **Katılımcılık prensibi**
- **Sorumluluk muhasebesi prensibi**
- **Gerçekçilik prensibi**
- **Esnek uygulama prensibi**
- **İzleme prensibi**

4.4. İşletme Bütçelerinin Türleri

İşletme bütçeleri çeşitli yönlerden farklı şekillerde sınıflandırılır. Bunlar; konularına, sorunları ele alış biçimlerine, amaçlarına, teknik yapılarına, kapsamlarına, rakamlarının niteliğine ve başlangıç rakamlarına göre sınıflandırılması yapılabilir. Aşağıda gösterilen Tablo1.1'de belirtilen ölçütlere göre sınıflandırılmış bütçe çeşitleri tamamen gösterilmiştir. (Haftacı:2010)

Tablo 1.1. İşletme Bütçelerinin Sınıflandırılması

Sınıflandırma Şekli	Bütçe Türü
Konuları Yönünden	Gelir ve Gider Bütçeleri
Sorunlara Bakış Yönünden	Proje ve Dönem Bütçeleri
Amaçları Yönünden	Program ve Faaliyet Bütçe
Teknik Yapıları Yönünden	Durağan ve Esnek Bütçe
Kapsamları Yönünden	Bölümsel ve Genel Bütçeler
Rakamların Niteliği Yönünden	Miktar ve Tutar Bütçeleri

Başlangıç Rakamları Yönünden	Geleneksel ve Sıfır Tabanlı Bütçeler
------------------------------	--------------------------------------

Konuları yönünden

Gelir Bütçeleri

Gider Bütçeleri

Sorunları inceleme yönünden

Proje Bütçeleri

Dönemsel Bütçeler

Amaçları yönünden

Genel Bütçeler

Faaliyet Bütçeleri

Teknik yapıları yönünden

Durağan Bütçeler

Esnek Bütçeler

Temel Alınan Rakam Yönünden

Geleneksel Bütçe

Sıfır Tabanlı Bütçe

Rakamların niteliği yönünden

Miktar Bütçeleri

Tutar Bütçeleri

4.5. Bütçeleme Süreci

Sağlıklı bütçenin meydana gelmesi için işletmelerde bütçenin oluşturulmasında belirli birimlerin sorumlu olması gerekmektedir. Bu birimler bütçe tasarımları oluşturulurken aktif bir şekilde rol almalıdırlar. Genel bütçe pek çok alt bölüm bütçesinin birleştirilmesinden meydana geldiğine göre, bu bütçelerde yakın bir ilişki olup, birinin hazırlanması diğer bütçenin tamamlanmasına bağlı olabilir. Örnek verecek olursak satış bütçesi yapılmadan üretim bütçesi oluşturulamaz, üretim bütçesi oluşturulmadan tedarik veya üretim maliyeti bütçesi hazırlanamaz.

Bütçeleme süreci satış bütçesinin tamamlanmasıyla başlar. Satış bütçesi üretim miktarının ilerde ne kadar olması gerektiğinin belirlenmesidir. Bu nedenle de önce satış bütçesi daha sonra da üretim bütçesi hazırlanır. Üretim bütçesi miktar verilerinden elde edilmektedir. Bu bütçeye bakılarak direkt malzeme, direkt işçilik ve genel üretim gider bütçeleri hazırlanır. Satış bütçesinin ortaya çıkardığı nakit girişleri, üretim ve faaliyet giderleri bütçelerinden kaynaklı oluşan nakit çıkışları da nakit bütçesinde bir araya getirilmektedir. Bu bütçe sonrası da bütçelenmiş mali tablolar hazırlanır (Balçı, 2007, 15)

Bu yüzden işletmenin bütçe faaliyetlerinin sonlandırılması için bütçe sürecinin uyumlu bir biçimde yürütülmesi ve bütçeleme süreci takvime bağlanmalıdır. Bütçeleme sürecinde bir genel bütçe aşağıda sıralanan bütçelerden oluşur: (Haftacı, Vasfi, İşletme Bütçeleri, Beta Basım, 6.Baskı, İstanbul, 2010)

- Satış Bütçesi
- Üretim Bütçesi
- Direkt İşçilik Bütçesi
- Satış Maliyetleri Bütçesi
- Faaliyet Giderleri Bütçesi
- Yatırım Bütçesi

- Nakit Bütçesi
- Proforma Bilanço
- Bütçelenmiş Bilanço

5. BÜTÇELERİN KARŞILAŞTIRILMASI

5.1. Zaman Yönünden Karşılaştırılması

Devlet bütçesi yıllık olma ilkesine göre hazırlanır. Bu ilke usulüne göre onaylanan bütçenin bir yıl olmasını ifade eder. Başka bir deyişle yasama organı olan meclis tarafından onaylanıp yürürlüğe konulan bütçe yasasının geçerli süresi bir yıldır.

Kamu mali yönetim ve mali kontrol kanununun 13. maddesinin (d) fıkrasında “*Bütçeler, stratejik planlar dikkate alınarak izleyen iki yılın bütçe tahminleriyle görüşülür ve değerlendirilir*” denilmek suretiyle bütçenin hazırlanmasında ilkeleri değiştirilmiştir. Fakat yıllık olma ilkesi özde değiştirilmemiştir. Böylece yıllık olma ilkesi güçlendirilmiştir.

İşletme bütçeleme işleminde işletmelerde bütçe yılı, aylara veya haftalara bölünebileceği gibi, gerektiği zaman özel durumlarda günlere de ayrılabilir. Günlük bölünme özellikle nakit bütçelerinde faydalıdır. Ayrıca bütçe yapılırken yıl içerisinde çalışılan ve çalışılmayan günler belirlenip bütçeyi etkileyebilecek günler tespit edilir.

Yurtdışındaki işler ve bütçe takvim döneminde yapılması kararlaştırılan sözleşmeye bağlı yurtdışındaki işler için gelir ve gider planlanmasının yanında nakit akışı açısından, o ülkenin takvimi politik ve ekonomik yapısı analiz edilerek bütçe verilerine eklenmelidir.

Devlet Bütçesi İşletme Bütçesi

Yıllık olma ilkesine göre hazırlanır	Bütçe aylara ve dönemlere ayrılabilir.
Meclis tarafından onaylanır	Yönetim kurulu tarafından onaylanır.
Bütçe yasasının süresi bir yıldır	Birimlerce hazırlanır.

5.2 Hazırlanış Çeşitlerine göre karşılaştırılması

Devlet Bütçesi çeşitleri; performans bütçe, milli bütçe, program bütçe, telafi edici bütçe, devri bütçe, denk bütçe, iktisadi devlet teşekkülü (İDT) bütçeleri olarak sayılabilir.

Performans bütçe: Bu bütçe sistemini ilk kez ABD Başkanı William Howard Taft devlet harcamalarında etkinliğin sağlanmasını oluşturmak için yaptığı çalışmalarda önermiştir.

Performans bütçeleme sistemi kamu başarısını ölçen bir bütçe sistemidir. Performans bütçe sistemi kullanılarak en az girdiyle ve kaynak kullanımıyla hizmet çıktısının en yüksek olması öngörülür.

Geleneksel Bütçe: Geleneksel bütçeleme sistemi kamu harcamalarının kamu idarelerine ayrılan ödeneklerin harcama kalemlerine göre belirlenmesidir. Geleneksel bütçeleme sistemi ülkemizde de 1920 yılında 1963 yılına kadar uygulanmıştır.

Geleneksel bütçeleme sisteminde herhangi bir kamu idaresine ayrılan toplam ödenek belirli kalemlere ayrılır. Örneğin; Tarım Bakanlığına ayrılan ödenek kurum içerisinde de maaş ödemeleri, malzeme alımları, araç alımları, bina giderleri gibi kalemlere ayrılarak o harcama kalemi için ayrılan ödenek miktarı ile sınırlı tutulur.

Torba Bütçe: Torba bütçeleme sistemi ise geleneksel bütçeleme sisteminin aksine bütçeden ayrılan paranın tamamı kurum bazında toplanır ve yapılan harcamalar bu toplam üzerinden yapılır yani harcama kalemlerine ayırma durumu söz konusu değildir. Örneğin; Tarım Bakanlığına verilen ödenek toplu şekilde durur ve tüm ödeme ve harcamalar bu toplam üzerinden yapılır.

Program Bütçe: Program bütçelemede devletin önceden benimsediği amaçlara ulaşabilmek için işlettiği kamu hizmetleri önce programlara ayrılır. Programlar ise kendi içerisinde alt programlara ayrılır. Daha sonrada bu alt programlarda bu programın amaçlarını gerçekleştirmek için proje ve faaliyetlere ayrılırlar. Faaliyet ve projelerin altbölümleri ise harcama kalemleridir.

Planlama, Programlama ve Bütçeleme Sistemi: Planlama ve programlama bütçeleme, bütçenin belirlenmiş olan plan ve programlamada öngörülen hedeflerini gerçekleştirme de bir araç olarak nitelendirilmektedir. Bu sistem adından da anlaşılacağı gibi üç aşmardan oluşan bir sistemdir.

Sıfır Tabanlı Bütçe: Bu bütçe sistemi yeni baştan ya da sil baştan bütçeleme sistemi olarakta bilinmektedir. İsminden de anlaşılacağı gibi bütçe her yıl yeni den ya da sıfırdan yapılır.

Sıfır tabanlı bütçe sisteminde önceki yıl ödenek verilecek olan harcama kalemleri dikkatlice incelenir işlem görmeyen ya da az işlem gören harcama kalemlerini çok az ya da hiç ödenek verilmeyebilir. Önceki yıl var olan harcama kalemlerine otomatik olarak ödenek verilmez işlemler sıfırdan yapılarak ödenek dağılımı yapılır.

İşletme Bütçesi çeşitleri; gelir bütçeleri, gider bütçeleri, genel bütçele, faaliyet bütçeleri, durağan bütçeler, esnek bütçeler, miktar bütçeleri, tutar bütçeleri olarak sayılabilir.

Miktar Bütçeleri: Gelecek dönemlere yönelik faaliyet sonuçlarının miktar yönünden tahmin, inceleme ve değerlendirilmesinin yapıldığı sayısal planlardır. Bu tarz bütçeler fiziksel bütçeler olarakta bilinir.

Tutar Bütçeleri: Satış, üretim, genel yönetim ve finans işlevlerine ilişkin geleceğe yönelik faaliyet sonuçlarının parasal açıdan tahmin ve değerlemesinin yapıldığı sayısal planlardır. Tutar bütçelerine örnek verecek olursak satış bütçesi, üretilen mamul maliyeti bütçesi, faaliyet gideri bütçesi örnek verilebilir (Haftacı, 2007).

Genel Bütçeler: İşletmenin tüm işleyişini kapsayan sayısal planlardır. Genel bütçeler işletme bölüm bütçelerinin birleştirilmesi yoluyla oluşturulur.

Faaliyet Bütçeleri: İşletme faaliyet sonucunun gelir ve gider yönünden tahmin edilmesi, incelenmesi ve değerlendirilmesinin yapıldığı planlara verilen addır. (HAFTACI, Vasfi, İşletme Bütçeleri, Beta Basım, 6.Baskı İstanbul 2010, s.9).

Durağan Bütçeler: İşletmeye ait belirli bir faaliyet hacmi temel tutularak düzenlenen sayısal planlardır. Durağan bütçelerde tüm veriler sadece bir faaliyet kapasitesine göre oluşturulur. Durağan bütçeler sade bütçeler olup uygulama esnasında kolaylık sağlar.

Esnek Bütçeler: Dinamik bütçe olarak da bilinen bu tür bütçeler tahmini rakamların farklı faaliyet hacimlerine göre uyarlanabildiği sayısal planlardır. Bu tür bütçeler aracılığıyla fiili sonuçlar bütçelenmiş sonuçlarla karşılaştırılabilir.

Geleneksel Bütçe: Gelecek dönem bütçelerinin tahmini ve değerlendirmeleri için geçmiş yıl bütçe sonuçlarının göz önüne alınmasıyla ortaya çıkan sayısal planlardır.

İşletme bütçesinde gelire göre bütçeleme yapılırken. Devlet bütçesinde ise gidere göre bütçeleme yapılmaktadır.

Devlet Bütçesi Çeşitleri İşletme Bütçesi Çeşitleri

Sıfır Tabanlı Bütçe	Miktar Bütçeleri
Planlama, Programlama ve Bütçeleme Sistemi	Tutar Bütçeleri
Program Bütçe	Genel Bütçeler
Torba Bütçe	Faaliyet Bütçeleri
Geleneksel Bütçe	Durağan Bütçeler

Performans bütçe	Esnek Bütçeler
------------------	----------------

5.3. Onaylanma yönünden Karşılaştırılması

Devlet bütçesi mali yılbaşından 25 gün önce meclise verilir, bütçe komisyonunda incelenir, (Coşkun, 2000, 173), Bütçe komisyonu yirmi beş iktidar, on beş muhalefet olmak üzere toplam kırk kişiden oluşur. Bütçe komisyonunda elli beş gün içinde görüşülür. (Bülbul ve ark 2005).

Herhangi bir işletmenin genel bütçesinin oluşturulması; genel hedeflerin belirlenmesi, işletme bölüm bütçelerinin hazırlanması, bütçe taslaklarının incelenmesi ve bütçenin onaylanmasıyla birlikte dört ayrı aşamadan oluşur

İşletme bütçelerinin onaylanma şekli ise işletmenin diğer bölümlerinden alınan bütçe taslakları bütçe bölümünde bir araya getirilir. Bölüm taslakları bir araya getirerek bütçe komitesine gönderilir. Bütçe komitesi bu taslakları bir araya getirerek incelemesini yapar bu inceleme sırasında birimlerin oluşturduğu taslaklar arasında uyumsuzluk ortaya çıkabilir. Bu durumda taslaklar üzerinde gerekli düzenlemeler yapılır. Bu işlemler sonucunda tüm işletme birimlerine ait bütçelerin birbiriyle uyumlu olması sağlanır.

Son halini almış olan bütçe, bütçe yılı başlamadan onay almak üzere genel müdüre veya yönetim kuruluna sunulur. Kurul bütçeyi işletmenin hedef, amaç ve stratejilerine uygun olup olmadığını inceledikten sonra bütçeyi onaylayarak bütçeyi resmileştirir.

Devlet Bütçesi İşletme Bütçesi

Hükümet hazırlar meclise sunar.	Bütçe taslağı birimlerce oluşturulur.
Bütçe komisyonu tarafından incelenir.	Taslaklar bütçe bölümünde toplanır.
Bütçe Talağı 55 gün içerisinde incelenir.	Taslaklar bütçe komitesine yollanır.
Bütçe Tasarısı Meclise Sunulur	Taslaklarda gerekli düzenlemeler yapılır.
Meclis tarafından onaylanır.	Yönetim kurulunca onaylanır.

5.4. İlkeleri Yönünden Karşılaştırılması

Devlet Bütçesinin İlkeleri: Genellik ilkesi, Birlik ilkesi, Doğruluk ilkesi, Açıklık ilkesi Giderlerin gelirlerden önceliğı ilkesi, Tasarruf ilkesi Önceden izin ilkesi ve Anlaşılabilirlik ilkesidir.

Genellik ilkesi: Bütçede genellik ilkesi kamunun ortaya koyduğu gelir ve giderlerin tamamının bütçede belirtilmesini ve gelirlerin belirli giderlere ayrılmaması olarak tanımlanır.

Birlik ilkesi: Adından da anlaşılacağı gibi devletin bütün gelir ve giderlerinin bir bütçede gösterilmesidir. Bu ilkeye göre devletin tek bir bütçesi olmalıdır. Devlet bütçesinde birlik ilkesinin uygulanması bütçe hakkında daha açık ve kolay bilgi edinmemizi sağlar. Bütün kamu geliri ve giderinin mümkün olduğu kadar tek bir bütçede gösterilmelidir.

Yıllık Olma İlkesi: Bu ilke usulüne göre onaylanan bütçenin bir yıl olmasını ifade eder. Başka bir deyişle yasama organı olan meclis tarafından onaylanıp yürürlüğe konulan bütçe yasasının geçerli süresi bir yıldır.

Bütçenin Denklik İlkesi: Bütçedeki gelir ve gider denkleğinin borçlanmaya ya da başka bir araca başvurmadan sağlanmasıdır. Başka bir deyişle bütçedeki gelir ve harcamaların birbirine eşitliğidir.

Bütçenin hazırlanması aşamasında doğru olarak tespit edilen gelir ve harcamaların denkleğinin yılsonunda da denk olarak kapanması gerekir. Ancak kanun yasama organı tarafından denk olarak onaylansa da mali yılsonunda genelde gelir ve gider toplamları birbirinden farklı olabilmektedir. Bu durum bütçe açıklarına yol açmakta ve ortaya çıkan bu bütçe açıkları ise borçlanmayla giderilmeye çalışılmaktadır. Bütçenin sürekli açık vermesi ve bunun borçlanmayla kapatılması da bütçedeki faiz yükünü arttırmaktadır.

Tasarruf İlkesi: Bu ilke bütçenin tüm aşamalarında yani hazırlık, onaylama, uygulama, ve inceleme sırasında göz önünde tutulması gereken bir ilkedir. Tasarruf ilkesi kamu hizmet ve ihtiyaçlarının yerine getirilmesi sırasında en minimum harcama ile yüksek faydayı sağlayacak olan mal ve hizmetin satın alınmasına dair tüm önlemlerin alınmasını ifade eder.

Tasarruf ilkesi kamu bütçesi hazırlık esnasında ödenek taleplerinin belirlenmesi aşamasında kamuya ait kaynakların israfına yol açılmayacak biçimde hareket edilmesini gerektirir. Bu ilkeye göre kamu idareleri ödenek talebinde bulunurken ihtiyaç duyduklarından fazla ödenek talebinde bulunmamalıdır.

Açıklık ilkesi: Bütçe içerisinde var olan tüm bilgilerin herkes tarafından anlaşılır şekilde olması anlamına gelir. Bütçe açık ve anlaşılır bir biçimde olmalı ki bütçeye bakıldığında sadece uzmanlar ve bilim adamları tarafından değil herkes tarafından yani toplumun bütün bireylerince bütçeyle ilgili fikirler yürütülebilir.

Doğruluk İlkesi: Bütçenin doğruluk prensibi ise bütçe içinde bulunan tüm bilgilerin gerçek olması anlamına gelir. Bütçede gösterilen bütün gelir ve giderler bütçeyi hazırlayan tüm kamu idarelerinin gerçekçi tahminlerini içermesi gerekir. Bu nedenle gider ve gelir teklifleri gerçek tutarlardan ibaret olmalıdır.

Saydamlık İlkesi: Bütçede saydamlık ilkesi ise bütçenin oluşturulmasında ki tüm aşamalarda çalışmalar hakkında kamuoyunun bilgilendirilmesi ve herkesin isteği zaman bütçeyle ilgili bilgilere rahat bir biçimde erişebilmesini ifade eder. Bu ilkenin tam bir biçimde gerçekleştirilebilmesi için herkesin zamanında ve doğru bir şekilde bu bilgilere ulaşacağı bir alt yapının da oluşturulması gerekmektedir.

İşletme Bütçesinin İlkeleri: Yönetimin Desteği İlkesi, Örgütsel Uyum İlkesi, Sorumluluk Muhasebesi İlkesi, Gerçekçilik İlkesi, İzleme İlkesi ve Esnek Uygulama İlkesidir.

Yönetimin Desteği İlkesi:

Örgüt İlkesi:

Katılımcılık İlkesi:

Gerçeklik İlkesi:

Esnek Uygulama İlkesi:

Sorumluluk Muhasebesi İlkesi:

İzleme İlkesi:

Devlet Bütçesi İlkeleri İşletme Bütçesi İlkeleri

Saydamlık İlkesi	İzleme İlkesi
Doğruluk İlkesi	Sorumluluk Muhasebesi İlkesi
Açıklık ilkesi	Esnek Uygulama İlkesi
Tasarruf İlkesi	Gerçeklik İlkesi
Bütçenin Denklik İlkesi	Katılımcılık İlkesi
Yıllık Olma İlkesi	Örgüt İlkesi
Birlik ilkesi	Yönetimin Desteği İlkesi

İşletme bütçesi ve devlet bütçesinin tablo olarak karşılaştırılması aşağıda yapılmıştır.

Devlet Bütçesi

İşletme Bütçesi

Gidere göre bütçeleme yapılır	Gelire göre bütçeleme yapılır
Devlet bütçesi yıllık olarak düzenlenir	İşletme bütçeleri dönemsel olarak yapılır.
Devlet Bütçesi çeşitleri:	İşletme Bütçesi çeşitleri: Gelir Bütçeleri,

Performans bütçe Milli bütçe: Program bütçe Telafi edici bütçe Devri bütçe Denk bütçe İktisadi devlet teşekkülü (İDT) bütçeleri	Gider Bütçeleri, Genel Bütçe, Faaliyet Bütçeleri Durağan Bütçeler Esnek Bütçeler Miktar Bütçeleri Tutar Bütçeleri
Devlet Bütçeleri hükümet belirler ve meclis kararıyla alınır.	İşletme Bütçeleri birimler belirler ve yönetime sunar
Devlet Bütçesinin İlkeleri: Genellik prensibi Birlik prensibi Doğruluk prensibi Açıklık prensibi Giderlerin gelirlerden önceliği prensibi Önceden izin prensibi Anlaşılabilirlik prensibi	İşletme Bütçesinin İlkeleri: Yönetim Desteği prensibi Örgütsel Uyum prensibi Sorumluluk Muhasebesi prensibi Gerçekçilik prensibi İzleme prensibi Esnek Uygulama prensibi

6. SONUÇ ve ÖNERİ

Devlet bütçesi, hükümetin tarafından hazırlanan yıllık bir programdır. Devlet bütçesi, her ülkede maliye politikasının temel aracıdır. Birincil işlevi kamu mallarını finanse etmek olan hükümetin en önemli parçasıdır. Bütçe yürütme organı olan bakanlar kurulunca hazırlanmaktadır. İşletme bütçesi ise gelecekteki belirli bir faaliyet dönemi içinde, işletmenin amaçlarına, hedeflerine ve işletme politikalarına uygun şekilde işletme yönetiminin hazırlanan gelecek dönem faaliyetlerini ve sonuçlarını parasal ve sayısal olarak belirten raporlara bütçe denir. İşletme bütçesi, bir işletmenin gelecekte bir dönemdeki faaliyetlerini tüm yönleriyle ele alan bir yönetim planıdır veya belirli bir süre için bir kuruluşun tüm işlemlerinin bir tahmini olarak da ifade edilir. İşletme bütçesinde yapılmış olunan örnek uygulamada bazı sapmalar meydana gelmiştir. Ancak bazı sapmalar olsa da bir sonraki yıl veya diğer dönemlerde bütçeleme yapmanın işletmelerin kar, borç ödeme, stok devir hızı, direkt işçilik maliyeti, satın alma hesaplamalarını daha gerçekçi ve doğru bir şekilde yapmasını ve işletmenin birimleri arasındaki otokontrolünde bütçe sayesinde daha uyumlu bir şekilde yürütülmesini sağlar.

Kamu kurumlarında yani devlet bütçesinde tasarruf ilkesi önemli bir ilke konumdadır bu nedenle örnekte de kalemlere ödenek talepleri yapıldığı zaman öncelikle belirli hesaplamalar yapılmıştır. Yıl içerisinde ne kadar gider oluşacağı belirlenmiştir. Bu da devlet bütçesinin gider bazlı olduğunun en önemli göstergesidir. Yapılan tüm giderlerin kaynağı hazinedir ve hazineden gelen ödenek üniversitenin geliri olarak da hesaplara kaydedilmektedir.

Sonuç olarak iki bütçe de bazı yönlerden farklılık olsa da iki uygulama da göstermektedir ki işletme ve kamu idaresinin ekonomik olarak varlığını sürdürme, sahip oldukları kaynaklarını daha etkin ve daha verimli kullanma, yapacakları giderleri daha uygun bir şekilde hesaplama ve iyi borç yönetimini yapmak için iyi bir bütçelemeye ihtiyaç duymaktadırlar.

KAYNAKLAR

- AKSOY, Serafettin.**, 1973. *Kamu Bütçesi*, Filiz Kitapevi, İstanbul
- AKDOĞAN Abdurrahman**, (2006), *Kamu Maliyesi*, Gazi kitapevi, Ankara
- A.Akın**, (2004) "Magna Carta ve Yönetim Anlayışımız" *Mali Kılavuz Dergisi*, Yıl 7, Sayı: 26, Ekim-Aralık, s. 125-126.).
- BÜLBÜL Duran, Haydar L. EJDER, Özgür SAHAN**, (2005), *Devlet Bütçesi*
- COSKUN Gülay**, (2000), *Devlet Bütçesi*, Turhan Kitapevi, Ankara
- GÜRİSOY Bedri**, (1983), *Kamu Maliyesi*, İstanbul, *Harcama Yetkilileri Hakkında Genel Teblig 1*
- ALKDOĞAN Nalan**, (2009), Tekdüzen Muhasebe Sisteminde Maliyet Muhasebesi Uygulamaları, 8.Baskı. Gazi Kitapevi Ankara
- FEYZİOĞLU Bedi N.**, (1981), *Nazeri, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe*, Filiz Kitapevi,
- BAĞCI Gülsüm**, (2010) Şirketlerin Bütçe Ve Bütçe Uygulamalarına Genel Bir Bakış: Burdur İlindeki Şirketlere Yönelik Nitel Bir Araştırma, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi
- BÜYÜKMİRZA Kamil**, Maliyet Ve Yönetim Muhasebesi ,8.Baskı, Ankara Barış Kitap Basım 2000
- Cemalcılar, İlhan** "İşletme Bütçeleri", Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1965
- CİVELEK Muzaffer; Azzem Özkan**; (2006), Maliyet Ve Yönetim Muhasebesi, Detay Yayıncılık,
- TOSUN Hikmet, CEBECİ Ugur**, (2006), *5018 Sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu*, Muhasebat Kontrolörleri Derneği Yayınevi, Ankara
- PÜSKÜL A.Seden Özbek**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bütçe Sistemi Ve Bütçe Uygulamalarına Yönelik Bir Araştırma
- ATAMAN Ümit**, : Yöneticiler için Muhasebe ve Finans Bilgileri, istanbul, Türkmen Kitabevi, 1999.
- Glenn Welsch, Ronald W. Hilton, Paul N. Gordon**, Budgeting, Profit Planning and Control, 5. bs. ABD, Prentice-Hall International Inc., 1988
- HAFTACI Vasfi**, İşletme Bütçeleri, Beta Basım A.Ş, 6.Baskı, İstanbul, 2010
- Lalli, William Rea** : Handbook of Budgeting, 5. bs., ABD, John Wiley& Sons Inc., 2003.
- NURTEN Seydi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bütçelerinin Bir Kontrol Aracı Olarak Kullanılması Ve Bir Uygulama Yüksek Lisans Tezi
- KAPLAN Rüya**, İşletmelerde Faaliyet Tabanlı Bütçeleme, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi
- BAĞCI Gülsüm**, (2010) Şirketlerin Bütçe Ve Bütçe Uygulamalarına Genel Bir Bakış: Burdur İlindeki Şirketlere Yönelik Nitel Bir Araştırma, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi
- NASUHİ Bursal**, Yücel Ercan, "Maliyet Muhasebesi", 9. Bs. İstanbul, Der Yayınları, 2002
- PÜSKÜL A.Seden Özbek**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Bütçe Sistemi Ve Bütçe Uygulamalarına Yönelik Bir Araştırma
- Koç Yalkın, Yüksel** : Yönetim Aracı Olarak İşletme Bütçeleri, 3. bs., Ankara, Turhan Kitabevi, 1989.
- Gürsoy Cudi T.** Yönetim ve Maliyet Muhasebesi, Beta Basım A.Ş., İstanbul, 1999
- KOÇ Yüksel Yalkın**, Yönetim Aracı Olarak İşletme Bütçeleri, 3. Bs. Ankara, Turhan Kitapevi, 1989,
- Nasuhi Bursal, Yücel Ercan**, "Maliyet Muhasebesi", 9. Bs. İstanbul, Der Yayınları,
- Temelli S. (2007)**. Devlet Bütçesi ve Gelişimi ve 5018 Sayılı Kamu Mali Kontrol Kanununun Çukurova Üniversitesi Uygulaması, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana

BANKA SEKTÖRÜNDE PAZARLAMA KARMASI VE PAZARLAMA STRATEJİLERİ

MARKETING MIX AND MARKETING STRATEGIES IN THE BANK SECTOR

Dilşah MAK

Tunceli Munzur Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Yüksek Lisansı
(Sorumlu Yazar)

ORCID NO: 0000-0003-0817-2870

Dr. Öğr. Üyesi Zülkif YALÇIN

Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü,

ORCID NO : 0000-0002-4118-8316

ÖZET

Tarihsel gelişimi M.Ö. 3500 yıllarına kadar dayanan bankacılık, birçok alanda hem gerçek hem de tüzel kişilere sermaye yönünden destek olan ve yatırımlarında ihtiyaç duyduğu finansmanı sağlayan kamu ve özel kuruluşlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bankacılık sektörünün gelişimi büyük işletmelerin ortaya çıkmasına, büyük ve güçlü yatırımların ortaya çıkmasına ve dünyanın küresel bir köy haline getiren uluslararası büyük firmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Banka nihayetinde bir işletme olduğundan işletmenin genel kuramlarına tabi olmaktadır. Bunlardan en önemlisi olan pazarlama bilimi ve pazarlama biliminde ortaya çıkan pazarlama karması ve stratejileri kuramlarıdır. Pazarlama karması ilk oluşturulduğunda 4P (Product, Price, Promotion, Place=Ürün, Fiyat, Dağıtım ve Tutundurma) daha sonraları 3P (People, Phsysical Evidance, Proces=İnsan, Fiziksel Unsurlar, Süreç) daha eklenerek 7P olmuştur. Aynı zamanda işletme her alanında uygulanan stratejiler ve politikalarda bankacılık sektöründe de daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Bir hizmet işletmesi olan bankacılık günümüzde çok gelişerek çok farklı alanlarda hizmet vermeye başlamıştır. Çalışmamızda işletme biliminde sıkça kullanılan pazarlama karması unsurlarının bankacılık sektöründeki yansımaları irdelenecek olup bu alanda kullanılan işletme stratejilerinin neler olduğu konusunda inceleme yapılacaktır. Bu şekli ile çalışmamız önem kazanmaktadır. Çok genel olan pazarlama karması ve pazarlama stratejilerinin daha spesifik olan bankacılık sektöründe uygulamaları incelenecek ve irdelenecektir. Çalışmamızın amacı bankacılık sektöründe uygulanan pazarlama karması ve pazarlama stratejilerinin uygulamalarının çok yönlü incelenerek, bankacılık sektörüne bu kapsamda ve bağlamda araştırma yapıp öneriler sunmaktır. Çalışmamızda öncelikle bankacılık sektörü hakkında bilgi verilecektir. Daha sonra pazarlama karmasının bankacılık sektöründe uygulaması anlatılacaktır. En sonunda bankacılık sektöründe hangi pazarlama stratejilerinin uygulanması gerektiği yönünde önerilerde bulunulacaktır. Çalışmamız literatür taraması yöntemi ile incelenecektir. Bu çalışma ile bankacılık sektörüne ve pazarlama bilimine literatür yönünden katkı sağlanacağı umut edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık Sektörü, Pazarlama Karması, Pazarlama Stratejileri

ABSTRACT

Its historical development Banking, which dates back to 3500 years, emerges as public and private institutions that support both real and legal persons in terms of capital and provide the financing they need in their investments. The development of the banking sector has led to the emergence of large enterprises, the emergence of large and powerful investments, and the emergence of large international companies that have made the world a global village. Since the bank is ultimately a business, it is subject to the general theories of the business. The most important of these are marketing science and marketing mix and strategies theories that emerged in marketing science. When the marketing mix was first created, 4Ps (Product, Price, Promotion, Place=Product, Price, Distribution and Promotion) became 7P by adding 3Ps (People, Physical Evidence, Process=Human, Physical Elements, Process). At the same time, it has started to be used more frequently in the banking sector in the strategies and policies applied in every field of businesses. Banking, which is a service businesses, has developed a lot and started to serve in many different areas. In our study, the reflections of the marketing mix elements, which are frequently used in business science, in the banking sector will be examined and the business strategies used in this field will be examined. In this way, our work gains importance. The applications of the very general marketing mix and marketing strategies in the more specific banking sector will be examined and scrutinized. The aim of our study is to examine the applications of marketing mix and marketing strategies applied in the banking sector in many ways and to make research and offer suggestions to the banking sector in this context and context. In our study, first of all, information about the banking sector will be given. Then, the application of the marketing mix in the banking sector will be explained. Finally, suggestions will be made about which marketing strategies should be applied in the banking sector. Our study will be examined by the literature review method. It is hoped that this study will contribute to the banking sector and marketing science in terms of literature.

Keywords: Banking sector, Marketing Mix, Marketing Strategies

1-BANKA VE TÜRLERİ

1.1. Banka Tanımı

Bankalar, kamu kurum ve kuruluşların ödeme ve tahsilatlarına, sigorta, borsa, kambiyo, ithalat-ihracat işlemleri ile ticarete katkı sunmak, tahvil, hisse senedi, repo, hazine bonusu, gibi değerli kağıtların alım satımına aracılık etmek, banka kredileriyle bireysel ya da ticari destek sunmak, büyük ölçekli yatırımlara katkı sunmak, kısa, orta ve uzun vadeli fonlar arasında geçiş sağlamak gibi işlevleri yerine getirirler. (Sezgin ve Şendođdu, 2008)

Banka; sermaye, para ve kredi üzerine her türlü işlemi gerçekleştiren, özel ve tüzel kişilerin, tanzim işlemlerini yapan, devletin, kurum ve kuruluşların bahsedilen konulardaki her türlü ihtiyacına cevap verebilmek için çalışan bir finansal kuruluştur. (Uyumaz,2017, 49)

Diğer bir tanım ise; bankalar, yatırımcıların bankalarda bulunan nakitlerini kullanarak, nakit ihtiyacı ve fon talebi olan yatırımcılara kredi imkânı sunarak yatırım politikalarını desteklemek ve kaynakların yararlı kullanımını sağlamak şeklinde tanımlanabilir. (OECD, Infrastructure Financing Instruments and Incentives, 2015, s.7.)

1.2. Dünyada Bankacılığın Tarihsel Gelişimi

Bankacılığın tarihçesi insanoğlunun ilk yaratılışından beri değişik şekillerde faaliyet göstermiştir. Ancak bilinen ilk banka milattan önce (M.Ö) 3500 yıllarında maket ismiyle Sümerler tarafından kurulmuştur. Bankacılık faaliyetleri ilk çıktığında sarraflar ve ellerinde çok fazla nakit bulunduran bankerler tarafından yapılmaktaydı. Daha sonra bunların yanında kiliselerde rahiplerde bankacılık faaliyetlerini yürütmeye başlamıştır. (Kılıç, 2020). Halk tarafından tapınaklara bağışlanan mallar rahipler tarafından kredi sisteminin kaynağını oluşturarak borç verme işlemlerinde kullanılmıştır. Tapınakların güvenilir bir yer olarak görülmesi paraların buralarda saklanması bankacılık sisteminin oluşmasına katkı sağlamıştır. (Sağlam, 2011)

Badillilerdeki maketlerle borçların nasıl verileceği ve borçların nasıl tahsil edileceğine dair bilgiler Hammurabi kanunlarında yer almaktadır. Bu dönemde çiftçiler tarımsal faaliyetlerini sürdürmek için hasat dönemi öncesinde temin etmesi gereken araç ve gereçleri borç ile alır ve hasat dönemi sonrasında bu borcu faiziyle geri ödemek zorunda kalırdı. Borç verme işlemi sadece bankacılık maketlerinde değil ticaret ile uğraşan bazı zenginlerinde faizli işlemleri yürüttükleri ortaya çıkmıştır (Parasız, 2000).

Günümüz bankacılığı 1157'de Venedik Bankası'nın kurulmasıyla başlamıştır. 1408'de Genova Bankası kurulmakla birlikte, Yeniçağ ile başlayan değişiklikler, faizin geçerliliğinin kabul edilmesine neden olmuştur. Bu kabul edilme, bankacılığın gelişmesinin önündeki önemli bir engeli yok etmiştir. Sömürgelerin yayılması ve ticaretin gelişmesi bankaları da uzmanlaşmaya ve birleşmeye yöneltmiştir. (Uyumaz;2017).

1.3. Banka Türleri

Türkiye'de kurulu mevduat bankaları, katılım bankaları, kalkınma ve yatırım bankaları, yurt dışında kurulu bu nitelikteki kuruluşların Türkiye'deki şubeleri, finansal holding şirketleri, Türkiye Bankalar Birliği, Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Bankacılık Düzenleme ve

Denetleme Kurumu, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu ve bunların faaliyetleri bankacılık Kanununun hükümlerine tâbi olarak faaliyet sürdürmektedir. (URL:1), (URL 4).

- **Katılım Bankaları**
- **Ticari Bankalar**
- **Yasal Niteliklerine Göre Bankalar**
  - **Özel Kanunlar ile Kurulmuş Bankalar**
  - **Sermaye Şirketi Şeklinde Kurulan Bankalar**
  - **Şahıs Şirketi Şeklinde Kurulan Bankalar**
- **Örgütlenme Alanlarının Yaygınlığına Göre Bankalar**
  - **Yerel Bankalar**
  - **Bölgesel Bankalar**
  - **Ulusal Bankalar**
  - **Uluslararası Bankalar**
  - **Kıyı Bankaları**
- **Mülkiyet Yapısına Göre Bankalar**
  - **Özel Bankalar**
  - **Kamu Bankaları**
  - **Karma bankalar**
- **Yabancı Bankalar: Faaliyet Alanlarına Göre Bankalar**
  - **Çok Amaçlı Bankacılık**
  - **Tek Amaçlı (uzman) Bankacılık:**
- **Ekonomik Fonksiyonlarının Özelliklerine Göre Bankalar**
  - **Tarım Bankaları**
  - **Maden Bankaları**
  - **İpotek ve Emlak Bankaları**
  - **Halk Bankaları**
  - **Ticaret Bankaları**
  - **Kalkınma ve Yatırım Bankaları**
- **Şube Sayılarına Göre Bankalar**
  - **Çok Şubeli Bankalar**
  - **Tek Şubeli Bankalar**

1.4. Türkiye’de Bankacılık Sektörünün Gelişimi

Türk bankacılığının tarihi süreci; Osmanlı Devleti ile başlamış Cumhuriyet dönemi ile devam etmiş ve günümüze kadar ilerlemiş ve devam etmekte olan bir süreçtir.

Osmanlı Devleti’nde bankacılık faaliyetleri ve sermayenin büyük kısmının yabancı hissedarlarda olması halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkiler sonucu 11 Mart 1917 tarihinde Osmanlı İtibarı Milli Bankası yerli sermaye ile kurulmuştur (TCMB, 2021)(URL:3a) Mithat Paşa tarafından çiftçilere tarımsal kredi sağlamak için milli sermaye ile 1863 tarihinde memleket sandıkları, 1868 yılında tasarruf biriktirme maksadıyla Emniyet sandığı kurulmuş ve 1888 yılında Mithat Paşa tarafından kurulan Ziraat Bankası ile birleştirilmiştir (Parasız, 2000).

Kuruluş Kanunu'na göre temel amacı, ülkenin ekonomik kalkınmasını desteklemek olan Merkez Bankası, TBMM tarafından 11 Haziran 1930 tarihinde kabul edilerek, 1715 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu adı ile 30 Haziran 1930 tarihinde Resmî Gazete’de yayımlanmıştır. Merkez Bankasını ayrıcalıklı kılan diğer kamu kurumlarından tamamen ayrı ve bağımsız statüsünün bir göstergesi olarak, anonim şirket biçiminde kurulmasıdır. (TCMB, 2021) (URL:3b).

Esnaf ve zanaatkarlar ile küçük ve orta ölçekli sanayi kuruluşlarına kredi sağlamak için 1933 yılında Türkiye Halk Bankası kurulmuştur. Denizcilik faaliyetlerine kredi sağlamak için ise 1938’de Denizbank kurulmuştur. Her iki banka kamu bankası olarak kurulmuştur. Özel sektördeki sanayi üretimini desteklemek için 1950 tarihinde Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kurulmuştur. (TBB, 2012).

1958’de bankacılık düzenleme ilke ve kuralları çerçevesinde, bankaların çıkar ve haklarını korumak, bankacılık sektörünün gelişmesini sağlamak ve rekabetçi bir ortam yaratmak için Türkiye Bankalar Birliği kurulmuştur. Tasarruf sahiplerinin haklarını korumak için 1961 yılında Bankalar Tasfiye Fonu kurulmuştur. Bankalar Tasfiye Fonu 1983 yılında TMSF (Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu)’ye aktarılmıştır. (TBB, 2019).

5411 sayılı bankacılık kanunu 2005 yılında uluslararası bankacılık sektörüne uygun olarak yeniden hazırlanmıştır. Kanun ile bankacılık hizmetlerinde denetim mekanizması geliştirilmiş ve bankaların temiz ve güvenli hizmetlerinde aksaklık yaşanması halinde BDDK’ya yaptırım hakları getirilmiştir (Şahin, 2009).

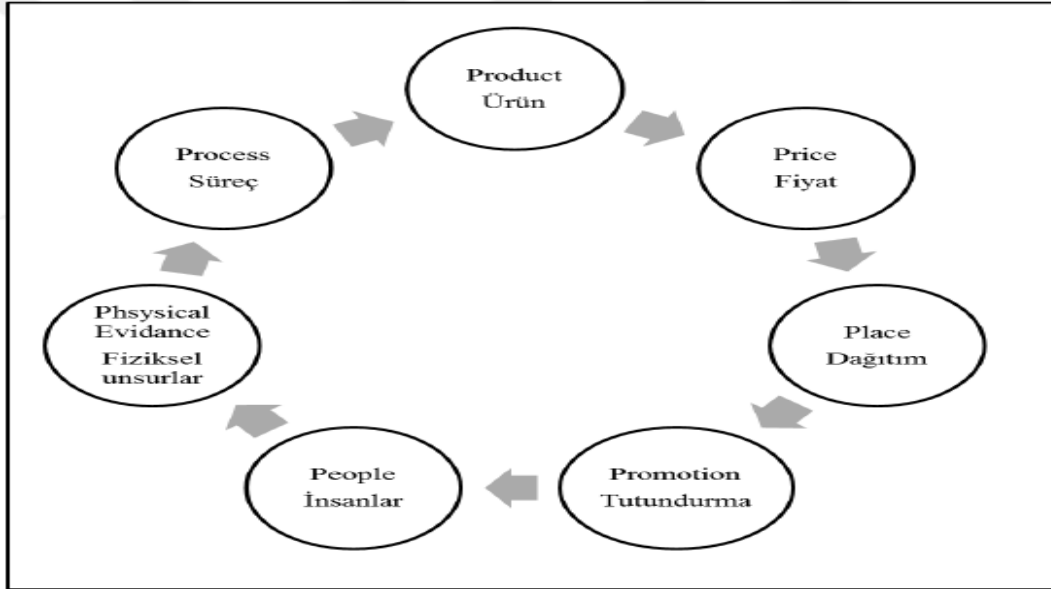

2. BANKACILIKTA PAZARLAMA KARMASI

Pazarlama karması, ürün, dağıtım, fiyat ve tutundurma olmak üzere dörde ayrılır. Pazarlama karması İngilizce kelimelerinin product, place, price ve promotion baş harflerinden oluşan pazarlamanın 4P'si olarak bilinen pazarlama bileşenleri, pazarlamacının sahip olduğu, pazara girmek için kullandığı ve işletmenin kontrolü altında olan dört önemli bileşendir (Karahana, 2006).

Pazarlama karması; pazarda müşteri memnuniyetini sağlamak amacıyla, belirli bir firmanın üstlendiği emsalsiz kombinasyondur. Pazarlama bileşenleri pazarın yapısına, rakiplerin durumuna, hizmetin özelliğine göre farklı şekillerde oluşturulabilir (Yükselen, 2013).

Bankacılık sektöründe kullanılan pazarlama karması elemanları geleneksel pazarlamada kullanılan yaklaşımları daha da geliştirerek bankacılık sektöründe pazarlama karmasını 7P olarak simgelemiştir (Korkmaz, 2020).

2.1. Bankacılıkta Ürün Politikası

Pazarlama, gelişim tarihine kısaca bakıldığında ilk ortaya çıkışı olan Pazarlama 1.0 ürün merkezli, Pazarlama 2.0 tüketici merkezli, Pazarlama 3.0 insan merkezli, Pazarlama 4.0 dijital pazarlama ve son aşaması olan Pazarlama 5.0 İnterneti Pazarlaması olarak gelişim göstermiştir. İletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler internet bankacılığı ve cep telefonu bankacılığını ön plana çıkararak müşterilerin doyumsuz beklentileridir.

2.2. Bankacılıkta Fiyatlandırma Politikaları

Bir mal veya hizmetin fiyatı, alıcı ile satıcı arasında gerçekleşen alışveriş karşılığında biçilmiş parasal değerdir. Ürünü sunan firmanın toplum nezdinde imajı ve tüketicilerin algılarındaki yeri fiyatı etkilemektedir. Fiyatın yüksek ya da düşük olması firma ile müşteri arasında geçen ve tercihi esas alan bir olgudur. Fiyat rekabet piyasalarında piyasa şartlarına göre işletmenin stratejisine uygun olarak belirlenir (Özmen vd., 2013).

2.2.1. Maliyete Dayalı Fiyatlandırma

Bankacılıkta fiyatlandırmada ürünün maliyeti önemli bir etkiye sahiptir. Ürün maliyeti bankanın tasarruf sahiplerinden elde ettiği mevduat dışında bankacılık sistemi içinde yer alan repo, krediler, para piyasalarından sağlanan kaynaklar, yurtdışı bankalardan sağlanan kaynaklar ve sermaye maliyeti vb. kaynakları kapsayan bir havuzun maliyeti olarak tanımlanmaktadır. (Eroğlu, 2001).

2.2.2. Talebe Dayalı Fiyatlandırma

Bu yöntemde mala veya hizmete olan talep göz önünde tutularak fiyatlandırma yapılır. Güvenilir bir bilgi sistemi ile işletmenin ihtiyaç duyulan talebin hangi fiyat düzeyinden ne kadar hizmet talep edileceği belirlenmeye çalışılır. Talebe yönelik belirlenen fiyatın müşteriye ile kurulacak iletişim vasıtasıyla iletilmelidir. Ayrıca ödemenin hangi yöntemlerle yapılacağına da müşteriye iletilmesi gerekir. Müşteri satın alacağı hizmetin bedelini nasıl, hangi araçlarla ve ne zaman ödeyeceğini bilmek ister (Özcan, 2016).

2.2.3. Rekabete Dayalı Fiyatlandırma

Rekabete dayalı fiyatlandırmada firmaların kendi maliyetlerini ortaya çıkardıktan sonra rakip firmaların satış fiyatlarına göre kendini konumlandırmasıdır. Firmalar ilk önce ürün ve hizmetleri satışa sunarken kullanacakları yaklaşımları belirledikten sonra; indirimli Fiyat Politikası, Coğrafik Fiyat Politikası, Tek Fiyat-Değişir Fiyat, Garantili Fiyat, Eksiltme Fiyat, Psikolojik Fiyat ve Fiyat Farklılaştırması gibi Fiyat Politikalarını benimsemektedir (İslamoğlu, 2009).

2.3. Bankacılıkta Dağıtım Politikası

Dağıtım, mal ve hizmetlerin istenilen yer ve zamanda hazır olması için kullanılan bir pazarlama bileşimidir. Dağıtım yer, zaman ve mülkiyet faydası sağlar (Sağlam, 2011).

2.4. Bankacılıkta Tutundurma Politikaları

Tutundurma teknik ve stratejileri insanların belirli bir firmadan hizmet satın alması için müşterileri ikna etmeyi amaçlar (Goyal ve Joshi, 2012). Bankacılık sektöründe tutundurma; banka imajı oluşturmak, rakip bankalardan farklı misyon oluşturmak ve müşteri sadakati yaratmak gibi amaçları sözkonusudur (Lacey, 2012).

2.4.1. Reklam

Reklam bir ürüne ilişkin veya hizmete ilişkin veyahut kişi, fikir, kuruma ilişkin önceden belirlenmiş bir bedelle yoğun iletişim araçları ile kamuoyuna olumlu görüş olarak tanıtılması faaliyetidir. Pazara yeni girecek bir mal ya da hizmeti tanıtmak için reklamlardan faydalanılır. (Sağlam, 2011).

2.4.2. Satış Tutundurma

Satış tutundurma politikalarının hedef kitleye ulaşabilmesi, doğru hedef kitlesinin seçilmesi ve bu kitleye yönelik uygun satış politikalarının uygulanmasına bağlıdır. Bu araçlar tespit edilirken işletme, pazardaki marka kişiliğine, iletilen mesaja ilave olarak, tüketici ve rakiplerin herhangi bir tutundurma çabasına nasıl tepki göstereceklerini de dikkate almalıdır (Bakırtaş, 2013).

2.4.3. Halkla İlişkiler

Halkla ilişkiler; işletmenin ilişki içerisinde bulunduğu çevre ile iyi ilişkiler kurmasını sağlayan tüm tutundurma çabalarıdır. Halkla ilişkiler, kurumun imajı için yürütülen faaliyetlerdir. Halkla ilişkiler, işletme çalışanları tarafından sürdürülmesi gereken bir çabadır. (Sağlam, 2011).

2.4.4. Kişisel Pazarlama

Yüz yüze satış olarak da adlandırabileceğimiz kişisel satış, müşterilerle doğrudan iletişim kurmaya fırsat veren pahalı bir tutundurma yöntemidir. Kişisel satış, işletmeye satış temsilcilerinin alınması, eğitilmesi, satış bölgelerinin ve kotalarının belirlenmesini saptamak için etkin bir satış yönetimi gerektirir

2.4.5. Doğrudan Pazarlama

Doğrudan pazarlama, müşterinin bir bankanın ürün veya hizmetlerine hiçbir aracı kuruluşa ihtiyaç duymaksızın yüz yüze ulaşabileceği bir iletişim kurma şeklidir. (Mucuk, 2009)

3. BANKACILIKTA PAZARLAMA STRATEJİLERİ

Pazarlama üretilen mal yada hizmeti geniş kitlelere duyurma sanatıdır. Ürün ne kadar geniş bir kitleye duyurula bilinirse o kadar çok satılır insanların gözünde itibar kazanır marka haleline gelir. Pazarlamada önemli olan müşteriye söylenecek o vurucu cümleyi kurabilmek, müşteriye yakalayacak sloganı yaratabilmektir. Teknoloji çağı ile artık insanlar hayatlarına sığdıracabilecekleri kadar deneyim elde etmenin peşinde koşmaktadır. Bir mal veya hizmet almadan önce seçecekleri ürünü kendi benlikleri ile kişileştirilerek hizmet alacakları zaman kendilerini dünyanın merkezinde görmek istemektedir. Klasik kitle iletişim araçlarının etkinliği neredeyse kül olup bitmek üzereyken gazete okumak, TV seyretmek gibi kitlesel faaliyetler yerine haberleri RSS'le, videoları youtube, fan kulüpler ise facebook üzerinde kurulup en aktif pazarlama stratejileri sosyal medyadan oluşturulmaya başlanmıştır (Görgülü ve Şencan Görgülü, 2010). Pazarlama; bir işletmenin belirli bir müşteri potansiyeli ile kar elde etmek için müşterilerin arz ve taleplerini karşılamak; müşterilerin istedikleri ve gereksinim duydukları belirli bir değer ihtiva eden ürün ve hizmetleri oluşturdukları, bu değerlerin sunumunu gerçekleştirdikleri ve başkalarıyla herhangi bir kısıtlamaya tabi olmadan değiştirebildikleri toplum ile alakalı bir olay; belirli bir işletme tarafından kar elde etmek amacıyla hedef olarak belirlenen pazar bölümünün gereksinimlerini karşılayabilmek adına belirli bir değer ilk olarak aranması, ardından bu değer yaratılması ve son olarak ta bu değere ihtiyaç duyan pazar bölümüne sunulması tanımlanmıştır (Kotler, 2016).

Bankacılık sektöründe müşteri odaklı yaklaşım pazarlamanın ana stratejisi konumunda bulunmaktadır. Bu yaklaşım gereği bankalar geleneksel pazarlama anlayışından vazgeçerek sınıflandırılmış bütün müşteri gruplarına yönelik özel faydalar üretmesi gerekmektedir. Bu nedenle piyasa pazar araştırmalarının yapılması, yapılacak analizler ile pazarın bölümlendirilmesi müşteri odaklı bir pazarlama anlayışının hayata geçirilmesi ile mümkün olacaktır. Sonuç olarak uygun ve müşteri tarafından kabul gören pazarlama stratejisi ile ürün çeşitliliği sağlanmış olacak ve müşteri sadakati kazanılarak potansiyel müşterilerin yanında yeni müşterilerin de banka müşterisi olması sağlanmış olacaktır (Gümüş, 2014).

3.1. Bankacılıkta Pazarlama Kararlarını Etkileyen Faktörler

Bankalar tarihsel süreci boyunca temel hedefi günümüzdeki müşteri beklentilerine göre hızlı kararlar alarak serbest piyasaya ayak uydurmaya çalışmaktadır. Pazarlama yönetimi kararlarını kontrolü altında olamayan makro çevre etkenleri altında belirler. Bankacılık

sektöründeki makro çevre etkenleri ulusal ve uluslararası şeklinde ayırmak mümkündür. Ulusal çevre etkenleri banka yönetiminin pazarlama kararlarını direkt etki ederken, uluslararası çevre etkenleri, önce bankanın ulusal çevresini etkileyerek uluslararası banka ve finans kuruluşlarına göre şekillenmesi doğrultusunda bankayı etkilemektedir (Ulukuş, 2011). **3.1.1. Banka İçi Etkenler**

Banka içi etmenler; bankanın en iyi şekilde hizmet sunması, bankanın şube sayıları ve var olan şubelerin yerleri, bankanın insan kaynakları politika ve kalitesi, bankanın işyeri ergonomisi, bankanın sunmuş olduğu ürün çeşitliliği, bankanın fiziksel ortam ve konforu, bankanın teknolojik altyapısı, banka tarafından yapılan tutundurma faaliyetleri ve banka iç ve dış müşteri sadakati çalışmaları şeklindedir.

3.1.2. Banka Dışı Çevre Etkenleri

Banka dışı etkenler, bankanın stratejisini en çok belirleyen etkenlerdir. Ulusal ve ulusal olmayan çevre faktörleri olarak ikiye ayrılır.

Ulusal Çevre Etkenleri

Ulusal çevre etkenleri; demografik, ekonomik, politik ve hukuki, sosyal ve kültürel çevre ile rekabet ve teknoloji şeklinde sıralanabilir (Gümüş, 2014).

Uluslararası Çevre Etkenleri

Çevresel, fiziki ve ekonomik faktörler pazarlamanın teknik yönlerinin, kültürel faktörler ise pazarlamanın sosyal yönlerinin ana unsurlarıdır. Ülke büyüklüğü, nüfus yoğunluğu, ulaşım ve iletişim olanağı, gelir dağılımı ve fiyat düzeyleri gibi faktörler pazarların, dağıtım kanallarının ve fiyatların belli başlı etkenleridir (Ulukuş, 2011).

SONUÇ

Hızla gelişen bankacılık sektörünün günümüzde birçok alanda yenilikçi iş ve işlemler yaparak dünyanın hızlı küreselleşmesine katkı sunmaktadır. Ancak bankacılığın ağır maliyet sonuçları birey ve kurumları alternatiflere yöneltmektedir. Bundan dolayı da bu sektörde ciddi bir rekabet başlamaktadır. Bu rekabet sonucunda birçok yeni banka ve bankacılık işlemleri ortaya çıkmıştır.

Rekabetin arttığı bu sektörde işletmenin en önemli fonksiyonlarından olan pazarlama bu sektörde daha etkin kullanılmaya başlanmıştır. Bu sektörde pazarlama fonksiyonunun kullanılması Pazar analizlerini, Pazar hedeflerini ve pazar potansiyellerini de önemli hale getirmiştir. Bankacılık sektörü sadece pazarlama karması ile değil aynı zamanda doğru

pazarlama yapabilmek için de pazarlama stratejilerini de etkin kullanmaya başlamıştır. Bu şekilde Pazar bölümlendirilmesi ile pazarlama fonksiyonlarının etkin kullanılması sağlanmıştır. Bankalar bu bölümlendirme ile yeni şubeler oluşturmuştur.

Çalışmamız bankacılık sektöründe pazarlama karması unsurlarını ve pazarlama stratejilerini etkin bir şekilde nasıl kullanılabilir sorusuna cevap aramıştır. Bu şekilde bankacılık sektöründe uygulanan pazarlama karması unsurların nasıl hareket ettiği ve uygulanacak pazarlama stratejilerinin neler olabileceği noktasında cevap aramıştır.

Çalışmamızın bu alanda faaliyet göstermek isteyen ve akademik olarak çalışma yapacaklara literatür bakımında katkı sağlaması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akbulak, Y., Kavaklı, E., Tokmak, A.,** 2004. Kayıp Yıllar, Türkiye’de 1980’li Yıllardan Bu Yana Kamu Borçlanma Politikaları ve Bankacılık Sektörüne Etkileri, Beta Ya., No. 1516, 1.B., İstanbul.
- Bakırtaş, H.,** 2013. Tüketicilerin Satın Alma Kararı Üzerinde Satış Tutundurmanın Etkisi: Turizm Sektöründe Bir Uygulama, *international Journal of Human Sciences, Volume: 10, Issue: 1, Year: 2013, 676-694.*
- Ekren, N.,** 1986. Uluslararası Bankacılık ve Türkiye Örneği. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No:282, Ekonomi Dizisi: 21, 1986, 181. Ankara.
- Eroğlu, Z. A.,** 2001. Türk Bankacılık Sektöründe Kaynak Maliyeti. BDDK MPSD Çalışma Raporları.
- Eyüpgiller, S.,** 1999. Çağdaş Banka İşletmeciliği, Dost Kitapevi, Ankara.
- Goyal, KA ve Joshi, V.,** 2012. Hindistan Bankacılık Sektörü: Zorluklar ve Fırsatlar. *International Journal of Business Research and Management, 3 1, 18-28.*
- Görgülü, G. ve Şencan Görgülü, N.,** 2010. Pazarlama 3.0 Yeni Çağın Pazarlama Yaklaşımı. Pazarlama 3.0 kitaplığı, İstanbul.
- Gümüş S.,** 2014. *Bankacılıkta pazarlama*, İstanbul, Hiperlink Yayınları.
- İslamoğlu, A. H.,** 2009 Temel Pazarlama Bilgisi. Beta Yayınları. İstanbul.
- Karahan, K.,** 2006. Hizmet Pazarlaması. 2.b. Beta Yayınları. İstanbul
- Kaya, F.,** 2012. Bankacılık Giriş ve İlkeleri Kitabı. Beta Yayınları.
- Kılıç, E. K.,** 2020. Dünyada Bankacılık Tarihi ve Krizleri: Türkiye’deki Bankacılık Sektörü. *Uluslararası Finansal Ekonomi ve Bankacılık Uygulamaları Dergisi, 11, 1-31.*
- Korkmaz, A. C.,** 2020. Katılım Bankacılığında Pazarlama Stratejileri ve Özellikleri.

- Kotler, P.**, 2012. Kotler ve Pazarlama. Sistem yayıncılık. İstanbul.
- Lacey, R.**, 2012. Müşterinin Sesi, Daha Güçlü Hizmet Sağlayıcı İlişkilerine Nasıl Katkıda Bulunur. *Hizmet Pazarlaması Dergisi*.
- Mucuk, İ.**, 2009. Pazarlama ilkeleri, Türkmen Kitabevi. İstanbul.
- Ocak, S.**, 2011. Bankalarda Pazarlama Anlayışı ve Tüketici Kredisi Pazarlaması. *Yüksek lisans dönem projesi*. Trakya Üniversitesi. Sosyal bilimler enstitüsü. Tekirdağ.
- Özcan, Ö.**, 2016. Bankacılık Hizmetlerinde Pazarlama Stratejilerinin Marka Bağlılığı ve Kurumsal İtibara Etkisi, Bireysel ve Kurumsal Müşteriler Üzerine Bir Araştırma. *Yüksek Lisans Tezi*. Beykent Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Özmen vd.**, 2013. Pazarlama İlkeleri. Anadolu Üniversitesi Yayınları. Eskişehir.
- Parasız, İ.**, 2000, Para-Banka, Ezgi Kitapevi, Bursa.
- .
- Sağlam. S.**, 2011. Kriz Dönemlerinde Bankacılık Sektöründe Pazarlama Stratejilerinin Geliştirilmesi. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Ticaret Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Seyhan, Ö.**, 2017. Bankacılıkta Pazarlama Bölümlendirilmesi ve Ülke Uygulamaları. *Yüksek Lisans Tezi*, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Şahin, H.**, 2009. Türkiye Ekonomisi, Tarihsel Gelişimi ve Bugünkü Durumu. Ezgi Yayıncılık. Bursa
- Şakar, H.**, 2000. Genel Bankacılık Bilgileri. Strata Yayıncılık. *Yüksek Lisans Tezi*. Başkent Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- TBB. 2012.** Coşkun, M. N., Ardor, H. N., Çermikli, A. H., Eruygur, H. O., Öztürk, F., ve Aykaç, A. G. D. G., Türkiye’de Bankacılık Sektörü Piyasa Yapısı, Firma Davranışları ve Rekabetanalizi. İstanbul.
- Ulukuş, E.**, 2011. Bireysel Bankacılıkta Pazarlama Stratejileri, *Kadir Has Ünivestry S.4*
URL:1 , <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5411.pdf>
URL:2 <https://slideplayer.biz.tr/slide/13838944/>
URL:3 <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Banka+Hakkin da/Tarihce>
URL 4: <http://acikerisim.baskent.edu.tr/>
- Yükselen, C.**, 2013. Pazarlama İlkeler-Yönetim-Örnek Olaylar, Detay Yayıncılık, Ankara.

Yılmaz, A., 2010. Ekonominin Ulusallaşmasında Halk Bankasının Kuruluş Stratejisi. *Yüksek Lisans Tezi*. Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Müdürlüğü. Strateji ve Stratejik Araştırmalar Ana Bilim Dalı İstanbul.

QARABAĞIN MADDİ-MƏNƏVİ İRS NÜMUNƏLƏRİ
ПРИМЕРЫ МАТЕРИАЛЬНО-ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ КАРАБАХА
EXAMPLES OF THE MATERIAL AND SPIRITUAL HERITAGE OF
KARABAKH

Fidan Böyükbabalı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

XÜLASƏ:

Qarabağ regionu nəinki, Azərbaycanın, eləcə də dünya ölkələrinin bir çox bölgələrindən fərqli olaraq daha qədim tarixə malik olan bir ərazidir. Məhz, Qarabağ regionu özünün tarixi, həmçinin də maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə zəngindir. Əbəs yerə olmayaraq indi dünyanın ən zəngin muzeylərində Qarabağ xalq sənətkarlığının təmsalında Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olur. Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək olar.

Açar sözlər: Qarabağ, maddi-mənəvi irs, muzey, memarlıq, xalçaçılıq, sənətkarlıq, incəsənət, musiqi

РЕЗЮМЕ

Карабахский регион - это территория с более древней историей, чем многие регионы Азербайджана и мира. А именно, Карабахский регион богат своей историей, а также материальными и культурными памятниками, богатой литературой, искусством и музыкальной культурой. Недаром в богатейших музеях мира можно найти множество прекрасных образцов азербайджанского народного искусства на примере народного искусства Карабаха. Глядя на богатые музейные коллекции Виктории и Альберта в Лондоне, Лувр в Париже, Вашингтонский митрополит, Вена, Рим, Берлин, Стамбул, Тегеран, Каир, можно увидеть произведения искусства, созданные карабахскими мастерами.

Ключевые слова: Карабах, материальное и духовное наследие, музей, архитектура, ковроткачество, ремесла, искусство, музыка.

ABSTRACT

The Karabakh region is an area with a more ancient history than many regions of Azerbaijan and the world. Namely, the Karabakh region is rich in its history, as well as material and cultural monuments, rich literature, art and music culture. It is not for nothing that in the richest museums of the world you can find many beautiful examples of Azerbaijani folk art in the example of Karabakh folk art. Looking at the rich museum collections of Victoria and Albert in London, the Louvre in Paris, the Metropolitan of Washington, Vienna, Rome, Berlin, Istanbul, Tehran, Cairo, you can see the works of art created by Karabakh masters.

Keywords: Karabakh, material and spiritual heritage, museum, architecture, carpet weaving, crafts, art, music

TƏHLİLLƏR

Zəngin mədəni irsə malik olan Qarabağ bölgəsi musiqi, muğam diyarı kimi də məşhurdur. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti xəzinəsini öz nadir inciləri ilə zənginləşdirən Qarabağ musiqisinin çoxəsrlik ənənələri vardır. Qarabağ musiqi sənətində muğamlar, xalq mahnıları, rəqslər, aşıq yaradıcılığı da özünəməxsus yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, Qarabağ milli musiqisinin təməl daşı, onun bünövrəsini muğamlar təşkil edir. Qarabağlı ədəbiyyat nümayəndələrinin yaratdıqları ədəbi əsərlər Azərbaycan mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus şərəfli yer tutur. Müxtəlif dövrlərdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbində toxunulmuş xalçalar bu günədək öz gözəlliyi ilə insanları valeh edir. Onların bir çoxu dünyanın məşhur muzeylərində mühafizə olunur [2]. Qarabağda teatr sənətinin kökləri xalqın fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri, həmçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Mərasim, ayin və oyunlardakı tamaşa elementləri müstəqil xalq teatrının yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Qarabağ xalq teatrı realist özəllik daşımış və əməkçi təbəqələrlə bağlı olmuşdur. Xalq teatrının repertuarını müəyyən etik məzmunlu kiçik tamaşalar təşkil etmişdir. Qarabağ professional teatrının təşəkkülündə xalq teatrı əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bunun sayəsində XIX əsrdən başlayaraq əvvəl Şuşada sonra Ağdamda professional teatr yaranmış və çox səmərəli fəaliyyət göstərmişdir [3]. Qarabağın zəngin dəmir filizi yataqları qədim zamanlardan başlayaraq yerli xammal əsasında dəmirçilik sənətinin meydana gəlməsində mühüm rol oynamışdır. Dulusçuluq isə Qarabağda sənətkarlıq istehsalının ən qədim sahələrindən olub bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Mütəxəssislər sənətin bu sahəsinin meydana çıxmasını neolit dövrünə aid edirlər. Qarabağ mətbəxi Qarabağ kəti, Bərdə nanı kimi spesifik xörəkləri ilə fərqlənməklə Azərbaycan kulinariyasının əsas hissəsini təşkil edir.

Ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərmişdir ki, Qarabağda yaşamış qədim insanlar tarix boyu şərəfli yaradıcılıq yolu keçərək çoxsaylı mədəniyyət əsərləri yaratmışlar və onlardan biri də memarlıqdır. Öz köklərilə ta qədim dövrlərə gedib çıxan Qarabağ təsviri sənət ənənələri özündə neçə-neçə nəsillərin bədii təcrübəsini yığıb saxlamışdır. Buraya Kəlbəcər, Ağdam, Laçın rayonlarındakı qayaüstü rəsmlər, zəngin bəzəyə malik əmək alətləri və məişət əşyaları, öz gözəlliyi və rəngarəngliyi ilə nadir olan xalçaçılıq sənəti, zərgərlik əşyaları və s. daxildir. Həmçinin öz nəfisliyi və zərifliyi ilə seçilən memarlıq abidələrini–məscidləri, məqbərələri, sarayları, kilsələri, məbədləri və kaşı naxışlarını da xatırlamamaq mümkün deyil. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının bədii mədəniyyətinin özünəməxsus «genofond»unu yaratmış, onun zəngin irsini təşkil etmişdir. Həmin irs XIX əsrin ortalarından yeni tendensiyalarla daha da dolğunlaşmışdır. Bu dövrün əsas nümayəndələri kimi istedadlı fırça ustaları Mir Mövsüm Nəvvab, şair və rəssam Xurşudbanu Natəvan və bir çox digərləri çıxış edirdi. Öz zənginliyinə və öz unikalığına görə Qarabağ mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı və ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur və olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. www.virtualkarabakh.az
2. www.medeniyyet.az
3. www.mct.gov.az

**ƏZİZ MİRƏHMƏDOVUN ARAŞDIRMALARINDA NİZAMİ GƏNCƏVİDƏN
BƏHRƏLƏNMİŞ SƏNƏTKARLAR**
MASTERS ENRICHED BY NIZAMI GANJAVI IN AZIZ MIRAHMEDOV'S RESEARCHES

Ağazadə Firəngiz
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

XÜLASƏ

Ədəbiyyatşünas alim Ə.Mirəhmədov Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra klassik sənətkarlarının yaradıcılığını tədqiq etmiş, onların özünəməxsus cəhətlərinə aydınlıq gətirmişdir. Ə.Mirəhmədov klassiklərimizdən Molla Pənah Vaqifin, Qasım bəy Zakirin, Mirzə Fətəli Axundovun, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Məhəmməd Hadinin və digər görkəmli sənətkarlarımızın öz yaradıcılıqlarında Nizami Gəncəvidən bəhrələnmələrini müəyyənləşdirərək yüksək qiymətləndirmişdir. Həmin sənətkarların yaradıcılıqlarında həm mövzu və ideyaca, həm formaca və bir çox sahələrdə N.Gəncəvi ilə səsleşməsi təsadüfi deyil.

Tədqiqatçı M.P.Vaqifin və Q.Zakirin klassik irslə əlaqəsini xalq ədəbiyyatı, Nizami və Füzulidən bəhrələndiyini nəzərə çatdırır. Onların yaradıcılıqlarında realizmin köklərini, xəlqiliyi Nizami təsiri ilə əlaqələndirir.

Ə.Mirəhmədovun aradirmalarında mollaənəsrəddinçilərin, daha C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabirin də Nizamidən geniş şəkildə bəhrələndiyinin şahidi oluruq. Həmin sənətkarların yaradıcılığında klassik sənətkardan gələn fikirlər: zülmə dözməmək, haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparmaq, zalım hökmdarların tənqidi, azadlıq və bərabərlik ideyası, qadın hüquqsuzluğu, milli kökə bağlılıq, xəlqilik məsələləri öz əksini tapmışdır. Həmin məsələlər həmçinin M.F.Axundov maarifçiliyinin və ədəbiyyatımızda yaranmış satirik üslubun da əsas qaynaqlandığı mənbələrdən biri kimi verilmişdir.

Müəllif həmçinin romantizm ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi M.Hadi romantizminin köklərini daha çox Nizami Gəncəvi irsi və xalq yaradıcılığı ilə əlaqələndirir. Bunu yalnız rus-Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqələndirilməsini birtərəfli sayır. Eyni zamanda Ə.Mirəhmədov M.Hadinin poema yaradıcılığında və Nizami Gəncəvidən etdiyi tərcümələrində də romantik şairin klassik sənətkarımıza bağlılığını sübut edir.

Açar sözlər: milli kökə bağlılıq, satirik üslub, azadlıq və bərabərlik, bəhrələnmək, klassik.

ABSTRACT

The outstanding literary critic Aziz Mirahmedov researched creation of a number of classic masters of Azerbaijani literature, clarified their specific features. A.Mirahmedov determined that such Azerbaijani classics as Molla Panah Vagif, Gasim bey Zakir, Mirza Fatali Akhundov, Jalil Mammadguluzadeh, Mirza Alakbar Sabir, Mahammad Hadi and other outstanding masters were enriched by Nizami Ganjavi in their creation and commended them. It is not accident that from the standpoint of both themes, ideas and form and many other spheres these masters' creation have something in common with Nizami. The scientist highlights M.P.Vagif's and G.Zakir's connection with classical legacy and notes that they were enriched and inspired by folk literature, Nizami and Fizuli. He connects the roots of realism, national character in their creation with Nizami's influence.

As can be seen from A.Mirahmedov's researches, Mollanasreddiners, J.Mammadguluzadeh, M.A.Sabir were enriched by Nizami. Such classical master's ideas as resistance to tyranny, the struggle against injustice, animadversion of cruel rulers, ideas of freedom and equality, absence of women's rights, connection with the national root are reflected in those writers' and poets' creation. These problems were given as the main sources of M.F.Akhundov's enlightenment and satirical style formed in Azerbaijani literature.

The scientist also connects the roots of the outstanding representative of the literary school M.Hadi's romanticism with N.Ganjavi's heritage and people's creation. He thinks that to connect it only with Russian-European literature is one-sided. At the same time A.Mirahmedov proves relation between the romantic poet and classical master on the basis of M.Hadi's poetic creation and his translation from N.Ganjavi.

Keywords: connection with the national root, satirical style, freedom and equality, to enrich, classic.

Məlumdur ki, böyük ədəbiyyatşünas alim Əziz Mirəhmədov Azərbaycan ədəbiyyatının bir çox klassik sənətkarlarının yaradıcılığını tədqiq etmiş, onların özünəməxsus cəhətlərinə aydınlıq gətirmişdir. Onun araşdırmalarında bir sıra görkəmli yazıçı və şairlərimizin məşhur klasikimiz Nizami Gəncəvi irsindən bəhrələnməsi məsələsi öz əksini tapmışdır. Həmin sənətkarlara Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Hadi kimi klassiklərimizi nümunə göstərmək olar. Bu səbəbdən müəllifin “Vaqif gülür, Vaqif ağlayır” (1968), “Vətəndaş şair” (1984), “Məhəmməd Hadinin Nizamidən tərcümələri” (1947) məqalələri və “Azərbaycan Molla Nəsrəddini” (1980), “Mirzə Ələkbər Sabir”(1958), “Məhəmməd Hadi”(1985) adlı elmi-monoqrafik əsərləri diqqətəlayiqdir.

Ə.Mirəhmədovun “Vaqif gülür, Vaqif ağlayır” məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin banisi Molla Pənah Vaqif haqqında ədəbiyyatda geniş yayılmış nikbin, gözəllik və məhəbbət şairi kimi irəli sürülən müddəanı daha dərinə və ətraflı izah etməyə çalışmışdır. Müəllif M.P.Vaqif şeirlərinin və realizminin formalaşmasında xalq ədəbiyyatı, Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, M.Füzuli kimi sənətkarlarla yanaşı N.Gəncəvi təsirinin də olduğunu nəzərə çatdırır.

Şairin şeirində təsviri realizmin olmasını, gələcəkdə tənqidi-realizmin təməl daşı rolunu oynadığını bildirir. Ədəbiyyatşünas alimə görə, M.P.Vaqifin həyatının, sənətinin, dünyagörüşünün əvvəldən-axıradək bir ruhda, bir xətdə inkişaf etdiyini fikirləşmək və burada müxtəlif inkişaf mərhələlərini, sənətkar qəlbinin iztirab və çırpıntılarını görməmək qeyri-elmi iş olar. Çünki M.P.Vaqif lirikasını başdan-axıradək nəzərdən keçirsək, görürük ki: "Vaqifin təkcə gülərüzlü, nikbin sənətkar deyil, həm də Nizami və Füzuli, Vidadi və Sabir, Hadi və Möcüz kimi el dərdi ilə için-için göz yaşı tökən "ağlar güləyən"lərdən biri olduğu üzə çıxacaqdır" [1, səh.96].

Görkəmli alim Q.Zakirin klassik irslə əlaqəsini daha çox xalq ədəbiyyatı, Nizami və Füzulidən bəhrələndiyini nəzərə çatdırır. Tədqiqatçı ağır, üzüntülü həyat sürən şairin daim öz xalqını düşünməsi, çətin məqamda belə xalqın mənafeyini üstün tutmasını bildirərək Q.Zakirin "Bərdə xərabələri" şeirini təhlil edir. Realist sənətkarın bu şeiri ilə N.Gəncəvinin "Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir!" əsərlərini qarşılaşdırır, N.Gəncəvinin Azərbaycanın qədim şəhəri olan Bərdənin gözəlliklərini heyranlıqla tərənnüm etdiyini Q.Zakir böyük həsrətlə xatırlayaraq, şəhərin sonrakı bərbad vəziyyətini göz önünə gətirir. Hər iki əsərin təsvirində əkslik, ziddiyyət öz əksini tapır: "Heyif ki, Zakirin zamanında ""Xəmsə" müəllifini heyran edən Bərdədən əsər-ələmət qalmayıb: nə Fərhadın yardığı qayalardan, nə Şapurun çəkdiyi rəsmlərdən, nə gülli-çiçəkli bağlardan, tülək-tərlan ovlağından, uca sərvlərdən, nə də "hər guşədən gələn" mahnı səslərindən!..[2].

Ə.Mirəhmədov M.P.Vaqif və Q.Zakir yaradıcılığında oxşar cəhət kimi onların əsərlərində realizmin köklərini, xəlqiliyi Nizami təsiri ilə əlaqələndirir.

Ədəbiyyatşünas alim ədəbiyyatımızda maarifçilik məsələsinə də xüsusi önəm verir, onun formalaşmasında klassiklərimizlə bərabər N.Gəncəvi təsirinin də rolunu əsas götürür. Ə.Mirəhmədovun "Azərbaycan Molla Nəsrəddini" kitabında Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafında mühüm rol oynayan məsələlərə toxunur, onun formalaşmasında əsas yeri Rus və Avropa ədəbiyyatına verən tədqiqatçılara qarşı durur. Göstərir ki, maarifçiliyimizin inkişafında təkcə Rus və Avropanın təsirini qeyd etmək yanlışlığa, təhrifə gətirib çıxarır. Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafında Qədim Şərqi fəlsəfi fikrini, doğma xalqımızın mənəvi sərvətini (Nizami, Xaqani, Bəhmənyar, Nəsimi, Vaqif və b. klassiklər), XIX əsrdən isə Rusiya və Qərbi Avropa ilə qarşılıqlı əlaqələrin təsirini əsas götürür. Həmçinin xüsusi vurğulayır ki, Azərbaycanda maarifçiliyi şərtləndirən səbəblərdən biri Rusiyaya və Qərbe açılan pəncərədən yeni mədəniyyət havasının gəlməsidir. Müəllif yekun olaraq fikrini bu cür verir: "Hər şeydən əvvəl doğma xalqın mənəvi sərvəti əsasında, Nizami, Xaqani, Bəhmənyar, Nəsimi, Füzuli, Vaqif kimi klassiklər yetirmiş ədəbiyyat və fəlsəfədəki humanizm ideyaları zəmnində yaranan bu maarifçilik bütün dünya mədəniyyəti və ictimai-fəlsəfi fikri ilə təmasda, qarşılıqlı münasibətdə inkişaf edib kamala çatmışdır" [3, səh.69].

Ə.Mirəhmədov maarifçilin əsasını M.F.Axunzadə ilə qoyulmasını, onun davamçıları kimi C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabirin, həmçinin digər molla-nəsrəddinçilərin rolunu yüksək qiymətləndirir. Müəllifə görə, maarifçi sənətkarlarımız dünya mədəniyyətini kor-koranə əzbərləməklə yox, əsasən, müsbət xüsusiyyətlərini öyrənməklə, bunun əsasında milli mədəniyyətimizi inkişaf etdirməklə dünya maarifinə töhfələr verir, orijinal əsərlər yaradır.

Ədəbiyyatşünas alim M.F.Axunzadənin döyüşkən ruhlu tənqidi əsərlərində N.Gəncəvi təsirini bu cür səciyyələndirir: "Belə bir döyüşkən xətti-hərəkət tutduğu zaman Axundov, bir tərəfdən səsinə: "Neçin alçaqlara boyun əyirsən?" – deyən Nizaminin səsinə qoşur, o biri tərəfdən də Xəyyam, Rumi, Volter, Qoqol, Şedrin kimi sənətkarların dövtələb çağırışlarına hay verirdi" [3, səh.213].

Tədqiqatçı mollaəsrəddinçi şairlərdən M.Ə.Sabirin yaradıcılığında daha çox N.Gəncəvi təsirlərinə rast gəldiyini nəzərə çatdırır, "Mirzə Ələkbər Sabir" adlı monqrafik əsərində bu cəhətlərə aydınlıq gətirir. O, M.Ə.Sabirin klassik ədəbiyyat nümunələrindən Nizami, Xaqani və Seyid Əzizlə çox bağlı olduğunu yazır. Təsadüfi deyil ki, şairin həyatında və dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynayan müəllimi S.Ə.Şirvaninin də savadlı və bacarıqlı şagirdinə ilk hədiyyə verdiyi kitab N.Gəncəvinin "Xəmsə"si olmuşdur. Bu hədiyyə də məhz gələcəkdə zirvələri fəth edən böyük satirik şairin yaradıcılığının formalaşmasında mühüm mənbə olacaqdır.

M.Ə.Sabirin yaradıcılığının və dünyagörüşünün formalaşmasında klassik yazıçı və şairlərin təsirini açıqlayan tədqiqatçı alim konkret, dəqiq faktlarla öz mülahizələrini sübut edir. Ə.Mirəhmədova görə, inqilabçı şairin bədii irsində əksini tapan zülmə və zülümkarə böyük nifrət, əməyə, əməkçiyə hörmət, insana aid doğruluq, düzlük, mərdlik, fədakarlıq, vüqar kimi nəci bəməllərin tərənnüm və təbliği onu N.Gəncəviyə yaxınlaşdırır. "Səbr eylə", "Qəm yemə" şeirlərinin müəllifi Sabiri zülmə dözməməyə çağırır, daima "çiyində tut yarağını" deyən Nizamidən hansı məntiq ayıra bilər?" [4, səh.54].

N.Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasında diqqəti çəkən utopik azadlıq və bərabərlik ideya və arzusunun Sabirin "Yaşasın şəhriyari-hürriyyət" şeiri ilə səsləndiyini diqqətə çatdırır. "Habelə, Nizaminin öz əsərlərində İranın Dara, Nuşirəvan kimi zalım hökmdarlarını qırmaqlaması Sabirin Məmmədlişahlara satira atəşi açması üçün, Nizaminin: "Sözün qiymətini saldı yalanlar" hökmü Sabirin: "Salmaram vəsfi-düğur ilə onu (şeiri, M.Ə.) qiymətdən" deməsi üçün, Nizaminin Fitnə, Şirin, Məhinbanu və digər müsbət qadın surətlərini yaratması Sabirin qadın azadlığı uğrunda mübarizədə fəal iştirakı üçün gözəl başlanğıc, nümunə olmuşdur" [4, səh.54]. Ə.Mirəhmədov M.Ə.Sabir yaradıcılığına S.Əzimin təsirini hər ikisinin mülkədarları, bəyləri, çinovnik və ruhaniləri ifşa etməsində görür. Habelə Xaqani yaradıcılığında olan əzəmət, vüqar, mərdlik ruhu, həmçinin şairin "Şəkibai" şeirinin sonunda ondan nümunə verməsi, "Xaqani" sərəlvəsi, "Ulularımızdan eşitdiyim" qeyd ilə çıxmış xatirəsinin çapı satirik şairin həm Xaqani yaradıcılığına, həm də onun şəxsiyyətinə yüksək dəyər verməsində öz əksini tapır.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatşünas alim klassik sənətkarlarımızın, o cümlədən N.Gəncəvinin ictimai şəərə qarşı apardığı mübarizə, insanı hər zaman mübariz, qüdrətli, ucalıq zirvəsinə qaldırmağa çağırır dünyəvi poeziyası XX ərs realist sənətkarlara böyük təsiri olmuşdur. "Nizaminin alçaqlara boyun əyməmək, zülmə dözməmək, mərd, vüqarlı, döyüşkən olmaq barədə humanist görüşləri klassik irsin müqtədir varisi olan Sabir kimisənətkarlar üçün inqilabi ideyalar tərənnüm etdikləri zaman nümunə olurdu:"

Niyə alçaqlara boyun əyirsən,
Oyuncaq olursan hər namərdə sən?
Nə üçün boynuna min yük alırsan,
Zalımın zülmündən razı qalırsan? [4, səh.336].

Ə.Mirəhmədovun yuxarıda N.Gəncəvidən verdiyi bu nümunə də deyilənləri təsdiq edir. Tədqiqatçı alimə görə, öz sələflərindən fərqli olaraq M.Ə.Sabir insanlar arasında hökm sürən bərabərsizlik, sadə əməkçi xalqın incidilməsi kimi mənfiliklərlə daha ardıcıl, hərtərəfli şəkildə mübarizə aparır, kəskin tənqid atəsinə tuturdu.

Əziz müəllim ədəbiyyatımızda müsbət surət yaratmaq məsələsinə də aydınlıq gətirib. Onun qeydinə əsasən Ə.Xaqani və N.Gəncəvidən başlayaraq M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğuna qədər müsbət obraz yaradıcılığı çox mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir: "XX əsrə qədərki ədəbiyyatımızda müsbət surət gah poeziyadakı lirik qəhrəmanın simasında (Xaqani,

Nizami, Füzuli və başqa şairlərin əsərlərində), gah sadə, əməkçi adamların simasında (məsələn, Nizamının "Xosrov və Şirin"ində Fərhad, "Sirlər xəzinəsi"ndə çoban, kərpickəsən), gah müxtəlif zümrələrə mənsub olan, çox zaman yuxarı təbəqələrdən çıxan tərəqqipərvər gənclər simasında (M.F.Axundov və N.Vəzirovun ziyalı surətləri), gah da dövlət xadimləri, ədalətli hökmdarlar simasında (Nizamidə: Məhinbanu, Bəhram; M.F.Axundovda: Yusif Sərrac və s.) meydana çıxmışdır" [4, səh.347]. Klassik sənətkarların yaratdığı həmin müsbət obrazlara dair xüsusiyyətləri M.Ə.Sabirin də yaradıcılığında görmək olur.

Ə.Mirəhmədovun araşdırmalarında Azərbaycan romantizm ədəbi məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Hadi haqqında elmi monoqrafiyasında və məqaləsində onun N.Gəncəvidən bəhrələnməsini nəzərə çatdırmışdır. Şairin bədii-fikri inkişafında klassik irsin təsiri inkaredilməzdir. Həmçinin Ə.Mirəhmədova görə, daha çox Nizami, Füzuli kimi sənətkarların M.Hadi yaradıcılığına böyük təsiri olmuşdur, tədqiqatçı romantik şairin bu sənətkarlara məhəbbəti və onlardan bəhrələnməsini bu cür verir: "Nizamilərdə, Füzulilərdə isə həm Hadinin yaşadığı dövr üçün, həm də gələcəyin çox-çox nəsilləri üçün öz əhəmiyyətini itirməyən məziyyətlər saysız-hesabsızdır" [5, səh.156]. Tədqiqatçı bildirir ki, sənətinin şərəfli mövqə və vəzifəsini yaxşı dərk edən, ədəbi irsə məhəbbətlə yanaşaraq, onu zəmanəsinin tələbləri nöqtəyi-nəzərində öyrənərək yaşayıb-yaradan M.Hadi ədəbiyyatda sənətkar kimi öz yolunu tapmış olur.

Bəs M.Hadi N.Gəncəvinin zəngin irsinin hansı cəhətlərindən faydalanırdı? Bu haqda Əziz müəllim yazır: "Nizamının həm məzmun, həm də həcm etibarilə zəngin ədəbi irsi içərisində Hadinin ən çox sevdiyi – dahi sənətkarın azad və məsud cəmiyyət haqqında xəyalları, zülm və istibdada qarşı atəşin etirazları, maarifçi və əxlaqi-tərbiyəvi parçaları, nəhayət, sənətin böyük vəzifələrinə dair mülahizələri idi" [6].

Tədqiqatçı M.Hadinin "Həyat" qəzetində nəşr olunan "Zaman daim təcəddüd edər", "Bəyanül-təsəvvür fi xüsusil-lisan", "Hürriyyəti-kəlam vəlbəyan" adlı məqalələrində şairin dəfələrlə işlətdiyi "Nə gözəl demişdir həkim Nizami!" ifadəsini verərək onun şeirlərindən, deyimlərindən istifadə etdiyini bildirir və fars dilini yaxşı bilən sənətkar şairin ana dilinə çevirdiyi şeirlərdən nümunə göstərir:

Cövləngəhi fikir olursa vase,
Keyfincə qoşar xəyali-səyyar.
Meydani-soxən geniş gərəkdir,
Cövlan edə ta ki, əsbi-əfkar. [6].

Həmçinin M.Hadinin Abbas Səhhətin ölümü münasibətilə qələmə aldığı "A.Səhhətin üfuli-əbədisi" məqaləsində "Xəmsə" şairinə olan məhəbbətindən və onun əsərlərini böyük həvəslə oxuyub, müzakirə etmələrindən bəhs edir.

M.Hadiyə N.Gəncəvi təsirini ədəbiyyatşünas alim iki formada müəyyənləşdirir: biri bədii yaradıcılığında, digəri isə mütərcimlik faliyyətində.

Bədii yaradıcılığına gəldikdə şairin 1908-ci ildə qələmə aldığı "Bərabərlik aləmindən məktublar" poeması məzmunca N.Gəncəvinin "İsgəndərnəmə" əsərinin "İqbalnamə" hissəsinin təsiri ilə qələmə alınması fikri irəli sürülüb, tədqiqatçı bu oxşarlığı belə göstərir: "Hər iki əsərdə azad, məsud, firavan həyata malik olan, güllü-çiçəkli bir ölkənin təsviri, müəlliflərin təhkiyə üsulundan istifadə etməsi, Nizamidəki "cənnət tək içində hər neməti olan şəhər" ilə Hadidəki "mədəniyyəti-həqiqiyyə şəhərinin", "bərabərlik aləminin" bir sıra müştərək keyfiyyətləri bizə müqtədir şagirdin dahi ustaddan ilham almış olduğunu iddia etməyə haqq verir" [6].

Müəllif bildirir ki, N.Gəncəvi əsərində təsvir olunan əsas qəhrəmanın "xoşbəxtlər ölkəsinə" gəlməsi, buranın gözəlliyi, gül-çiçəklə içərisində olan gözəl bir cəmiyyətdə zülm və əsarətdən əsər belə yoxdur, insanlar bərabər hüquqlu və azaddır. Bərabər əmək bölgüsünün, qapıların qıfılsız, bağların bağbansız, zəmilərin məhsuldarlığının bol olması, insanların doğruçu, işgüzar, zəhmətkeş göstərilən bu ölkənin bədii boyalarla romantik şəkildə təsvirinə M.Hadinin həmin poemasında da rast gəlinir. Lakin Əziz müəllim qeyd edir ki, M.Hadi N.Gəncəvidən fərqli olaraq, şəxsiyyət, söz və vicdan azadlığı, ədalət, maarifpərvərlik, "cümhriyyət" kimi yeni ifadə və məhfumlar əlavə etmişdir. M.Hadi bu xüsusiyyətləri bədii yaradıcılığında sonralar da davam etdirmişdir. Ə.Mirəhmədov qeyd edir ki, 1910-cu ildə şairin "Səda" qəzetində nəşr olunan "Xurafat içində həqiqət" əsərində də həmin cəhətlər öz əksini tapmışdır. Burada da uzun illər səadət axtarışında olan bir obrazın böyük məhrumiyyətlərdən sonra "Hüriyyət" və "Ədalət" adlanan bir ölkəyə gəlməsi təsvir olunur.

M.Hadinin daha çox tərcüməçilik fəaliyyətində N.Gəncəvi təsiri müəllif tərəfindən xüsusi vurğulanır. Mütərcim Sədi, Hafız, Mollayi Rumi, Ö.Xəyyam və N.Gəncəvidən birlikdə altı yüz misralıq nümunələr tərcümə etmiş, onlardan yüz dörd misranın N.Gəncəvidən olduğu bildirilir. Onun "Sirlər xəzinəsi"ndən "Nuşirəvanın öz vəziri ilə hekayəti", "Leyli və Məcnun"dan "Oğlum Məhəmməd Nizamiyə nəsihət" adlı hissələrinin tərcümə edilməsini təsadüfi hal saymır, bunları müəyyən məqsədlə - ilk əsərdə özünün azadlıq, digər şeirində isə maarifçilik fikirlərini qüvvələndirmək üçün seçdiyini nəzərə çatdırır.

Ə.Mirəhmədov M.Hadinin "Nuşirəvanın öz vəziri ilə hekayəti" hissəsini "Ədl-zülm, yaxud bir xərəbəzarın mənzərəsi" adıyla "Həyat" qəzetində nəşr etdirdiyini yazır, bildirir ki, bu tərcüməsində şair məzmunu qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuş, lakin bəzi ərəb-fars tərkiblərini isə saxlamışdır. Bunu şairin ərəb-fars sözlərindən çox istifadəsiylə əlaqələndirir. Həmin tərcümədən bayquşlar arasındakı mükəllimədən nümunə göstərməklə fikrini aydın şəkildə şərh edir:

Quşcuğazın biri tələbkar idi,
Digəri bir mədəri-dildar idi.
Mədəri-düxtər deyir: Ey xoşnəva!
Çənd xərəbə olacaq süd-bəha?
Xahiş edirsən düri yekdanəmi.
Şir-bəha bircə bu viranəmi? [6].

Yuxarıda verilən nümunədə tədqiqatçı alim qeyd edir ki, şeirin məzmunu aydın olsa da, burada "mədəri-düxtər", "çənd", "şir-bəha" sözlərinin tərcüməsini versəydi, oxucuya daha aydın olardı. Şairin "Nizaminin övladına nəsihəti" adlı digər tərcüməsini müəllif əvvəlkinə nisbətən daha aydın və oynaq şəkildə alındığını nəzərə çatdırır. Bu tərcümədən də nümunə verir:

Ey on dörd yaşa ermiş nuri-çəşman,
Oğul! Kəsb eylə elmi-dinü əbdan.
O gün ki, yeddi yaşındəydin övlad,
Çəməndə gül kimi qönçəydin övlad.
Yetişdi şimdi kim, on dördə yaşın,
Erişdi sərvvəş bəlayə başın [6].

Burada tədqiqatçı mütərcimin məzmununa xələl gəlməsin deyər bir sıra əlavə və ixtisarlara etdiyini, məsələn, övladının sənət seçməsi məsələsinə əlavələri diqqətə çatdırır.

Ə.Mirəhmədov şairin poema yaradıcılığını da N.Gəncəvi təsirini əlaqələndirir. Həmin xüsusiyyət Xaqani və Nizami ilə başlamış çoxəsrlik poema janrında sosial məzmunun qüvvətlənməsi, inqilabi mövzuların açıq işlənməsini, məsələn M.Hadinin "Bir sərgüzəşti-xunun", A.Səhhətin "Əhmədin qeyrəti" əsərlərində olduğu kimi özünü göstərir.

Ə.Mirəhmədov görə, satiranın köklərinə gəldikdə Azərbaycan klassik ədəbiyyatında Nizami, Füzuli, Vaqif kimi böyük klassiklərdə rast gəlinir, tənqidi realizmin ilk təməl daşını isə Bakıxanov, Vazeh, Zakir qoydularsa da, bu yeni sənət qalasını M.F.Axundzadə yaradıb ucaltmışdır. Tədqiqatçı ədəbiyyatımızda satirik üslubun formalaşmasında həm xalq ədəbiyyatının, həm də klassik sənətkarların, o cümlədən də N.Gəncəvi irsinin mühüm rol oynadığını bildirir [1, səh 98].

Ədəbiyyatşünas alim Ə.Mirəhmədov N.Gəncəvinin bədii irsini araşdırarkən burada realist və romantik üsürlərin mövcudluğunu göstərmişdir. Məhz həmin xüsusiyyətlər ondan sonra yaşayıb-yaradan sənətkarların bəhrələndiyi mənbələr olmuşdur. Beləliklə, M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi realist sənətkarların əsərlərində xəlqilik, humanizmlik, mübarizlik, ictimai-ədalət məsələsi N.Gəncəvidən gəlmişdirsə, M.Hadi romantizminin kökləri N.Gəncəvi yaradıcılığında mövcud romantik üsürlərlə əlaqəli olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Mirəhmədov Ə. Yazıçılar, talelər, əsərlər. Bakı: Azər nəşr, 1978, 312s.
2. Mirəhmədov Ə. Vətəndaş şair. «Kommunist» qəzeti, 1984, 16 oktyabr, №238.
3. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Monoqrafiya. Bakı: «Yazıçı», 1980, 430s
4. Mirəhmədov Ə. Sabir. Monoqrafiya. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958, 444.
5. Mirəhmədov Ə. Məhəmməd Hadi. Monoqrafiya. Bakı, «Yazıçı», 1985, 224s.
6. Mirəhmədov Ə. Məhəmməd Hadinin Nizamidən tərcümələri. «Ədəbiyyat qəzeti», 1947, 30 iyun, №18

TÜRK SOYLULARA TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE METİN SEÇİMİ VE İNCELEME YÖNTEMLERİ

TEXT SELECTION AND ANALYSIS METHODS IN TEACHING TURKEY TURKISH
TO TURKISH NOBLES

Öğretim Görevlisi Burcu TURAN AKBUNAR
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

ORCID NO : 0000-0002-9330-1157

Öğretim Görevlisi Meryem SAYLAK
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

ORCID NO : 0000-0002-7483-1507

ÖZET

Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretimi, yabancılara Türkçe öğretiminde uygulanan metotlardan amaç ve teknik açısından ayrılır. Yabancıların Türkçe öğrenme yöntemi ile Türk soyluların Türkçe öğrenme yöntemleri birbirinden farklıdır. Türk dilini ve kültürünü bilmeyen milletler “yabancı” olarak nitelendirilir ve bu kitleler için temel seviyeden başlanarak bir dil öğretimi planlanır. Yabancı uyruklular için Türkçe, bağımsız bir yeni dil olarak öğrenilirken Türk soylular için Türkiye Türkçesini öğrenmedeki amaç şive, ağız özelliklerini konuşma ve yazı dilinde Türkiye Türkçesi norm ve standartlarına uygun hale getirmek olmalıdır. Bu sebeple hedef dilden tamamen uzak milletler için Türkçenin öğretimi ve Türk soylulara öğretimi aynı yöntemle gerçekleştirilmemelidir. Türk soylulara Türkiye Türkçesi öğretiminde farkların ve benzerliklerin karşılaştırılarak gösterme metoduyla öğretimi esas olmalıdır. Türk soyluların Türkçe öğrenmesi yeni bir dil öğrenimi değil Türkçenin diğer bir şivesine uyum sağlaması anlamına gelmektedir. Bu sebeple Türkçe öğretiminde kullanılan yöntem ve teknikler yeni bir dil öğretimine değil standartlaşma ve uyum çalışmasına yönelik olmalıdır.

Yabancı dil öğretiminde kullanılan en eski tekniklerden biri çeviri yöntemidir. Klasik bir yöntem olan çeviri yöntemi günümüzde yabancılara Türkçe öğretiminde tercih edilen bir yöntem değildir. Fakat Türk soylulara Türkiye Türkçesinin öğretiminde iki şive arasındaki farkların gösterilmesi için en uygun yöntemin çeviri yöntemi olması gerektiğini düşünüyoruz. Türk soylulara Türkçe öğretiminde çeviri yönteminin kullanılması, öğrencinin Türkiye Türkçesi ve hâkim olduğu Türkçe arasındaki farkları tespit etmesini, benzerlikleri zihninde eşleştirmesini sağlar. Bu nedenle Türk soyluların farklılık ve benzerlikleri karşılaştırarak öğrenmeleri, görerek farkı anlamaları, Türkiye Türkçesine uyum sağlamalarını kolaylaştırır. Bu çalışmanın amacı Türk soylulara Türkçe öğretiminde çeviri yöntemi ile yapılan dil öğretimine uygun metin seçimi, metin seçiminde dikkat edilecek unsurlar, metin seçme ölçütlerini belirlemek ve uygulama üzerinde göstermektir. Çalışmada tespit edilen metinler çeviri yöntemiyle uygulamalı olarak gösterilmiş ve sınırları çizilen yöntemin pratik uygulaması gösterilecektir.

Anahtar kelimeler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Türk Soylulara Türkçe Öğretimi, Çeviri Yöntemi.

ABSTRACT

Teaching Turkish to Turkish nobles differs from the methods used in teaching Turkish to foreigners in terms of purpose and technique. The Turkish learning method of foreigners and Turkish nobles' learning methods are different from each other. Nations that do not know the Turkish language and culture are considered as "foreigners" and teaching a language is planned for these folks, starting from elementary level. While Turkish is being learned as an independent new language for foreign nationals, the aim of learning Turkey Turkish for Turkish nobles should be to adapt the accent and dialect characteristics in the spoken and written language to the norms and standards of Turkey Turkish. For this reason, the teaching of Turkish for nations that are completely far from the target language and the teaching of Turkish nobility should not be carried out in the same way. Teaching Turkish nobles by using the method of representation differences and similarities by comparing them should be a basis to teaching Turkey Turkish. Turkish nobles' learning Turkish does not mean learning a new language, but adapting to another dialect of Turkish. For this reason, the methods and techniques used in Turkish teaching should be aimed at standardization and harmonization rather than teach a new language .

One of the oldest techniques used in teaching foreign language is the translation method. Today, translation method, which is a classical method, is not a preferred method in teaching Turkish to foreigners. However, we think that the most appropriate method to show the differences between the two accents in teaching Turkey Turkish to Turkish nobles should be the translation method. The use of translation method of teaching Turkish to Turkish descent, Turkey Turkish and dominated by students to detect differences between Turkish, provides mapping in the minds of similarities. For this reason, it makes it easier for Turkish nobles to learn by comparing differences and similarities, to understand the difference by seeing, and to adapt to Turkey Turkish. The aim of this study is to select the appropriate text for the language teaching made by the translation method in Turkish teaching to Turkish nobles, the factors to be considered in the text selection, the text selection criteria and show them on the application. The texts determined in the study were shown practically with the translation method and the practical application of the method whose boundaries were drawn will be shown.

Keywords: Teaching Turkish to Foreigners, Teaching Turkish to Turkish Noble, Translation Method .

**AZERBAIJAN TÜRKLERİNE TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE SES
FARKLILIKLARINA BAĞLI TELAFFUZ PROBLEMİNİN AŞILMASINDA
TEKERLEMELERİN KULLANIMI**

THE USE OF DREYERS TO OVERCOME THE PROBLEM OF
PRONUNCIATION DUE TO VOICE DIFFERENCES IN TEACHING TURKISH TO
AZERBAIJAN TURKS

Öğretim Görevlisi Meryem SAYLAK
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO : 0000-0002-7483-1507

Öğretim Görevlisi Ayşe BÜLBÜL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO : 0000-0001-6332-5257

ÖZET

Genelde dilin, özelde ise Türkçe'nin yabancı dil olarak öğretiminde öncelikli hedef dört temel becerinin en doğru şekilde kazandırılmasıdır. Bu beceriler; okuma, anlama, yazma, dinleme, konuşma becerileridir. Fakat bu becerilerin öğretiminde birçok çeşitli problemle karşılaşmak mümkündür. Dil öğrenmede birincil amaç, hedef dilin bir iletişim aracı olarak kullanılmasını sağlamaktır. Yazılı iletişim; yazma, okuma ve anlama becerisini öncelerken; sözlü iletişim konuşma becerisini kapsamaktadır. Bu becerinin eksiksiz olmasını engelleyen faktörlerden birisi hedef dilde telaffuzun zor oluşudur. Bu güçlüğü'nün sebebi hedef dil veya anadil arasındaki türlü ses farklılıkları olabilir.

Azerbaycan Türklerinin Türkiye Türkçesini öğrenirken yaşadıkları temel telaffuz probleminin dildeki tüm seslerin benzer olduğu düşüncesinden kaynaklandığı söylenebilir. Bu nedenle öncelikle farklı seslerin telaffuzu verilmeli ve bu farklılıklar üzerine yapılan çalışmalara işlerlik kazandırılmalıdır. Bu çalışmalar için öncelikle her iki dilde aynı şekilde yazılan ve aynı anlamda bulunan kelimelerin telaffuzundaki farklılık verilmelidir. Bu farklılıklar esas alınarak tekerlemelerden faydalanmak da sesin öğretimini pekiştirecektir. Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasındaki farklı seslerin tespiti ve bu tespit neticesinde öğretim malzemesini çeşitlendirmek problemi en aza indirmede katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızda ana hedef Türkçe'nin konuşurluğu en fazla olan şivelerinden Azerbaycan Türkçesi'nin, Türkiye Türkçesi ile olan ses farklılıklarını belirlemek bu farklılıkların yol açtığı telaffuz problemlerini saptamaktır. Bu saptamadan sonra anadil eğitiminde de sıkça kullanılan tekerleme öğretimini, telaffuz problemlerinin çözümünde kullanılacak bir yöntem olarak belirlemek, uygun tekerleme örneklerini çalışmamıza dahil etmek ve problemin çözümüne katkıda bulunmaktır.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan Türklerinin telaffuz problemi, ses farklılıkları, tekerleme.

ABSTRACT

In generally language, in particular, the primary goal in teaching Turkish as a foreign language is to acquire four basic skills in the most correct way. These skills are; reading, comprehension, writing, listening and speaking skills. However, it is possible to encounter many various problems in the teaching of these skills. The primary purpose of language learning is to use the target language as a communication tool. Written communication; prioritizing writing, reading and comprehension skills; oral communication includes speaking skills. One of the factors that prevent this skill from being complete is the difficulty of pronunciation in the target language. The reason for this difficulty may be the sound differences between the target language or the mother tongue.

It can be said that the basic pronunciation problem experienced by Azerbaijani Turks while learning Turkey Turkish stems from the thought that all the sounds in the language are similar. For this reason, the pronunciation of different sounds should be given first and the studies on these differences should be made operational. For these studies, first of all, the difference in the pronunciation of the words written in the same way and having the same meaning in both languages should be given. Making use of rhymes based on these differences will also reinforce the teaching of sound. Determining the different sounds between Azerbaijan Turkish and Turkey Turkish and diversifying the teaching material as a result of this determination will contribute to minimizing the problem.

The main goal of our study is to determine the phonetic differences of Azerbaijani Turkish, one of the most spoken dialects of Turkish, with Turkey Turkish, and to determine the pronunciation problems caused by these differences. After this determination, it is to determine the rhyme teaching, which is frequently used in mother tongue education, as a method to be used in solving pronunciation problems, to include appropriate rhyme examples in our study and to contribute to the solution of the problem.

Key words: Pronunciation problem of Azerbaijani Turks, sound differences, rhyme.

**"MUQADDIMATUL-ADAB" WRITTEN BY AZ- ZAMAKHASHARY AND ITS MAIN
LANGUAGE FEATURES**

EL- ZEMAHŞERİNİN YAZDIĞI MUKADDİMETUL- ADAB SÖZLÜĞÜ VE ONUN TEMEL
DİL ÖZELLİKLERİ

Assoc. Prof. Shabnam Hasanli- Garibova
Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Linguistics

ORCID NO :0000-0003-0912-4504

XÜLASƏ

The dictionary "Muqaddimatul-Adab" written by Abul-Qasim Sarullah Mahmud bin Omar bin Muhammad bin Ahmad az-Zamakhshari al-Kharazmi in 1127-1144 became the first work reflecting the lexical structure of Kharezm Turkish. The language of the work is Kharezm Turkic, which reflects the grammatical and lexical units of Khaganiya, Oghuz, Kipchak and other Turkic languages. "Muqaddimat al-Adab" dedicated to Kharezmshah Atsiz of Zamakhshari b. Muhammad bin Anush Tigin is a short practical dictionary for those who want to learn Arabic. The largest part of the work, consisting of 5 sections, is the section of verbs.

If we look at the thematic classification of the lexicon of the work, we can see that ethnographic words, religious terms, scientific terms and various economic concepts are reflected here: religious terms: ādīne, ayet, diyanatlıq, dua , İd(z)i- tanrı, müezzin oquq, pay-ğambarlıq, tamuq, Tangrı, uşmax, yek ets.; geographical terms: ağaç, badiye, bulut, xiyri-saf-ran, hoş yıdıqlıq ot, sofran , taq, yulduz ets.; economical terms: alqu, dölek, hukum-name, maya, ödek, satıqçı, tavan urunq, ülüşlüq ets.; medical terms: bezek; boğış/boğun, bökürcü\bükürcü, er-lik suvı, eyegü, qınqaq, ot, otaçı, otaçılıq, otalağucı, otruq, sökelcilik, sungāk, tamar, tamaq ets. etnographisms: dutuq, düngür, kerdek doyu, duralıq, edük eşme, etmek, xalxal, hovic, idiş, tizton ets.

As for the syntactic features of the work, sometimes there are sentences that do not correspond to the Turkic sentence structure due to the literal translation of Arabic words and sentences, but mainly the examples reflecting the Turkic sentence type of the period prevail: Although expressions such as : başladı işni ıqardıanı borcdın (2-7), eglendi işde(2-8), oqutdı anga Kuran-nı (2-5), reflect signs of translation, but expressions “altın bırlebezedi mushafnı”(4-2), “ışning yuqin tartdı” (179-5) “aıq yüz bırle szleştı”(179-6) correspond to the rules of the Turkish language.

Sometimes several words are given instead of translating a word or sentence in a work. For example, ortaqlaştılar- ortaqlıq qılıştılar, huşumet qılıştılar- xarxasa edişdilər- coğaştilar, Acemice szleştıler- Türkce szleştıler, song qaldı işdin – artqaru qaldı işdin, qodı anga emanetni – saqlamaq üçün usbarladı anga nemeni, güt aldı-güt qabul qıldı ets.

Keywords: Zemahsheri,dictionary, Turkic, noun, verb,vocabulary

ÖZET

Abul-Qasim Sarullah Mahmud bin Ömer bin Muhammed bin Ahmed el-Zemahşerî el-Harazmi'nin 1127-1144 yıllarında yazdığı "Mukaddimatul-Adab" sözlüğü, Harezmi Türkçesinin kelime hazinesini yansıtan ilk eserdir. Eserin dili Hakaniyye, Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk dillerinin gramatikal ve sözcükbilimsel birimlerini yansıtan Harezmi Türkçesidir. Harezmişah Atsız Muhammed bin Anuş Tigin'e adanmış Mukaddimat al-Adab, Arapça öğrenmek isteyenler için kısa ve pratik bir sözlüktür. Eserin 5 bölümden oluşan en büyük bölümü fiiller bölümüdür.

Eserin kelime hazinesinin tematik sınıflandırmasına bakarsak, etnografik kelimelerin, dini terimlerin, bilimsel terimlerin ve çeşitli ekonomik kavramların burada yansıtıldığını görebiliriz: dini terimler: âdîne, ayet, diyanatlığ, dua , İd(z)i- tanrı, müezzin oquğ, payğambarlıq , tamuğ, Tangrı, uştmax, yek ve b.; coğrafi terimler: ağaç, badiye, bulut, xiyri-safran, hoş yıdığlığ ot, sofran , tağ, yulduz ve d.; ekonomik terimler: alğu, dölek, hukum-name, maya, ödek, satığçı, tavan urunç, ülüşlük ve b.; tıbbi terimler: bezek; boğış/boğun, bökürçü\bükürçü, erlik suvı, eyegü, qınğaq, ot, otaçı, otaçılıq,otalağucı, otruq, sökelcilik, sungāk, tamar, tamaq ve d. etnografizmler: du-tuğ, düngür,kerdek doyu, duralıq, edük eşme, etmek, xalxal, hovic , idiş, tizton ve b.

Bazen eserde bir kelime veya cümlenin çevirisi karşılığında birkaç kelime verilir. Örneğin, ortaqlaştilar- ortaqlıq qılıştılar, huşumet qılıştılar- xarxasa edişdilər- coğaştilar, Acemice sözleştiler- Türkce sözleştiler, song qaldı işdin – artqaru qaldı işdin, qodı anga emanetni – sağlamaq üçün usbarladı anga nemeni, ögüt aldı-ögüt qabul qıldı ve b.

Anahtar Kelimeler: Zemahşeri, sözlük, Türk, isim,fiil, kelime hazinesi

CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNÜN MƏTBUAT MÜHİTİNDƏ “AZƏRBAYCAN” QƏZETİ
“AZERBAIJAN” NEWSPAPER IN PRESS OUTLETS OF THE REPUBLICAN PERIOD

Assoc. Prof. Dr. Səba NAMAZOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Gəncə Dövlət Universiteti

ORCID ID: 0000-0002-7986-3073

ÖZƏT

XX yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının ictimai şüurda daha da möhkəmlənməsi bilavasitə xalqın milli ruhlu ziyalıların tarixi missiyası ilə şərtlənirdi. Milli təfəkkürə malik olan şəxsiyyətlər olduqca ziddiyyətli və mürəkkəb dövəmdə qarşıya qoyduqları ali məqsədlərin həyata keçməsi naminə daha artıq əzmlə mübarizəyə başlamışdılar.

Bu baxımdan 1918-ci il sentyabrın 15-də Gəncədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin rəsmi mətbuat orqanı kimi fəaliyyətə başlayan “Azərbaycan” qəzeti də qısamüddətli mövcudluğu dövründə milli maarifçilik ruhunun genişlənməsi, ümumən cəmiyyətə təlqin olunması istiqamətində fəaliyyətini səfərbər etmişdi. Qəzetin səhifələrində o zamanın tanınmış ziyalıların, söz, fikir adamlarının təbliğat yönü çıxışlarına, publisistik yazılarına geniş yer verilmişdi.

Qeyd edək ki, 15 sentyabr 1918-28 aprel 1920 tarixləri arasında işıq üzü görmüş “Azərbaycan”ın birinci sayı “Heyəti-idarə” imzası ilə nəşr olunmuşdu. Qəzetin redaksiyası isə Gəncədə Bulatov küçəsindəki 26 sayılı evdə yerləşmiş, sonuncu, dördüncü sayı da sentyabrın 25-də məhz orada çap edilmişdi. “Azərbaycan” qəzeti əsasən dörd səhifə həcmində nəşr olunmasına rəğmən, bəzən səhifələrin sayında fərqlər də nəzərə çarpırdı.

Nəşrlərdən də görüldüyü kimi, “Azərbaycan”ın ilk saylarının materiallarında imzalar yer almamışdı. Hətta, qəzetin birinci sayında başlanğıcdan “Türk və islamlığa müfid məqalələrə “Azərbaycan” səhifələri açıqdır” məzmunlu bir qeyd də oxuculara ünvanlanmışdı. Öncə həftədə iki dəfə nəşr olunan, siyasi, elmi və iqtisadi yönü bu qəzetin birinci nömrəsində elanlar, hökumət əmrləri və qərarları ilə yanaşı, “Müharibə meydanında”, “Bakının süqutu”, “Gəncə xəbərləri” başlıqlı yazılar, həmçinin Məhəmməd Hədinin “Türkün nəğməsi” adlı şeiri də dərc olunmuşdu.

Qəzetin Gəncədə çıxmış sonuncu nömrəsində verilmiş “İdarədən” başlıqlı xəbərdən isə bu sətirləri oxuyuruq:

“Qəzetimiz bu gündən Bakıya köçdüyünə binaən hər bir sifarişat üçün bundan sonra bu ünvan müraciət etməli: Bakı, “Azərbaycan” qəzeti idarəsinə”.

Beləliklə, ilk dörd sayı Gəncədə, sonrakı nömrələri isə Bakıda çıxan “Azərbaycan” qəzetinin ümumən nəşri dövründə təxminən 450 nömrəsi çap edilmişdi. Qəzetin mühərrirləri ayrı-ayrı

zamanlarda Ceyhun bəy Hacıbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyli, Üzeyir bəy Hacıbəyli və Xəlil İbrahim kimi dövrün qabaqcıl görüşlü ziyalıları, işıqlı təfəkkür sahibləri olmuşlar. Onlar qələmə aldıkları silsilə məqalələrində savadsızlığa qarşı kəskin mövqə bildirir, yeni məktəblərin, ali təhsil müəssisələrinin açılması haqqında təkliflərini irəli sürür, parlamentin bu istiqamətdəki fəaliyyətini dəstəkləyirdilər. O illərdə Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyli qardaşlarının, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin, Xəlil İbrahimin, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin, Əhməd Cavadın, Cəfər Cabbarlının və digər ziyalıların "Azərbaycan" qəzeti səhifələrində dərc olunan publisistik yazıları milli oyanış, maarifçilik ideyalarının aşkar ifadəsi olaraq nəzəri məxsusi cəlb edir. Azərbaycanın ilk qadın jurnalisti və pedaqoqlarından olan Şəfiqə xanım Əfəndizadənin qəzetə ünvanlanmış məqalələrində isə təhsilin cəmiyyət həyatındakı roluna yüksək dəyər verilərək xalqın maarif yoluna yönəlməsinə çağırışlar edilirdi.

Açar sözlər: "Azərbaycan" qəzeti, Cümhuriyyət, Gəncə, məqalə, maarifçilik

ABSTRACT

At the beginning of the twentieth century, the further strengthening of the ideas of enlightenment in the public consciousness in Azerbaijan was directly conditioned by the historical mission of the national-spirited intellectuals of the people. Individuals with a national mentality began to fight even harder for the realization of their lofty goals in a very controversial and complex period.

From this point of view, the "Azerbaijan" newspaper, which started its activity as the official press of the parliament of the Azerbaijan Democratic Republic in Ganja on September 15, 1918, also mobilized its activities to expand the spirit of national enlightenment and instill it in the society. In the pages of the newspaper, propaganda speeches and publicist writings of well-known intellectuals were widely covered.

It should be noted that the first issue of "Azerbaijan", which was published between September 15, 1918 and April 28, 1920, was published under the signature of "Board of Directors". The newspaper's editorial office is located at 26 Bulatov Street in Ganja, and the last and fourth issues were published there on September 25. Although the Azerbaijan newspaper was mainly four pages long, there were occasional differences in the number of pages.

As can be seen from the publications, there were no signatures in the materials of the first issues of "Azerbaijan". In fact, in the first issue of the newspaper, a note from the beginning was addressed to the readers with the content "Azerbaijan" pages are open to papers useful for Turkish and Islam". The first issue of this bi-weekly political, scientific and economic newspaper features announcements, government orders and decisions, as well as articles on "War Square", "Fall of Baku", "Ganja News", as well as Mohammad Hadi's "Turk's Song". His poem was also published.

In the last issue of the newspaper published in Ganja, we read the following lines from the report entitled "From the Department":

“As our newspaper has moved to Baku from today, for each order we must apply to the following address: Baku, “Azerbaijan” newspaper office”.

Thus, the first four issues were published in Ganja, and the next issues were published in Baku. During the period of publication of the “Azerbaijan” newspaper, about 450 issues were published. The editors of the newspaper at different times were the leading intellectuals of the time, such as Jeyhun bey Hajibeyli, Shafi bey Rustambeyli, Uzeyir bey Hajibeyli and Khalil Ibrahim. In a series of articles, they spoke out against illiteracy, proposed the opening of new schools and universities, and supported the work of parliament in this direction. The journalistic writings of Uzeyir and Jeyhun Hajibeyli brothers, Shafi bey Rustambeyli, Khalil Ibrahim, Yusif Vazir Chamanzaminli, Ahmad Javad, Jafar Jabbarli and other intellectuals published in the pages of “Azerbaijan” newspaper in those years attract theoretical attention as a clear expression of national awakening and enlightenment ideas. Shafiqa Efendizadeh, one of the first women journalists and pedagogues in Azerbaijan, wrote articles for the newspaper, emphasizing the role of education in public life and calling for the people's enlightenment.

Keywords: “Azerbaijan” newspaper, Republic, Ganja, article, enlightenment

GİRİŞ

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə eyni vaxtda milli dövlətin adını ifadə edən rəsmi qəzetin nəşrə başlaması ümumən çağdaş tariximizin ən əlamətdar hadisəsi kimi qürur doğurur. Mirzəbala Məhəmmədzadə “Azərbaycan türk mətbuatı” adlı əsərində vaxtilə qəzetin nəşrinə dair belə yazmışdır:

“Azərbaycan” gündəlik, ictimai-ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsidir. Bu qəzetə iyun ayında 1918-ci ildə (yəni sentyabrın 15-də) Gəncədə nəşr olunmuşdur. Həmin zamanda rusca da “Azərbaycan” nəşrə başlamışdı. Hər iki qəzetəni Şəfi bəy Rüstəmbəyli ilə Ceyhun bəy Hacıbəyli müştərəkən idarə etmişlər. 1918-ci ilin sentyabrında bu iki qəzetələr Bakıya gəlmişlər. Və xüsusi mətbəədə nəşrə başlamışlardı. Bir müddətdən sonra bu qəzetələrin heyəti-təhririyyələri ayrılmış, rusca “Azərbaycan”ı Şəfi bəy Rüstəmbəyli, türkcəyi Ceyhun bəy idarəyə başlamışdır. Ceyhun bəy Paris heyəti Bakıdan gedəndən sonra türkcə “Azərbaycan” qəzetəsini Üzeyir Hacıbəyli idarə etmişdir” (Məhəmmədzadə, 2004: 76-77).

Qəzetin iki ilə yaxın bir zamanı əhatə edən mövcudluğu dönməndə onunla Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Həmdi, Qara Ağazadə, Məhəmməd Hadi, Seyid Hüseyn, Həsən bəy Ağayev, Xəlil İbrahim, Atlasi, Fərhad Ağazadə, Axund Yusif Talıbzadə, Ömər Faiq Nemanzadə Mirzəbala Məhəmmədzadə, Əliyusif, Məhəmməd Ağaoğlu və başqaları sıx şəkildə əməkdaşlıq etmiş, qəzetin səhifələrində çoxlu sayda, çeşidli məzmunla malik yazıları ilə müntəzəm çıxışlar etmişlər.

ARAŞDIRMA

Mirzəbala Məhəmmədzadə, hətta sözü gedən əsərində qəzetin bölmələrinin də adlarını ayrıca qeyd etmişdi. Baş məqalələr və rəsmi əmrlər, Azərbaycan məclisi-məhbusanında, teleqraf xəbərləri, qəzetlərdən, ümumi, siyasi, elmi və fənni məqalələr, məhəllələrdən məktublar və məqalələr, mətbuat, parlaman komisiyonlarında, Bakı xəbərləri, firqələr və cəmiyyətlər, işçi həyatından, teatr və musiqi, Qafqaziya xəbərləri, elanlar və s. rubrikalar altında yazıların "Azərbaycan" qəzetinin səhifələrində yer almasından da müəllif öz əsərində ətraflı söz açmışdı. Bununla yanaşı, mətbu orqanda bir sıra tanınmış və gənc şairlərin yaradıcılıqlarından nümunələr, o cümlədən dövrün hökumət adamları ilə müsahibələr də dərc edilmişdi (Məhəmmədzadə, 2004: 77-78).

Bəllidir ki, "Azərbaycan"ın fəaliyyətinin Gəncə dövrü qısamüddətli oldu. Burada cəmi dörd sayı çıxmasına baxmayaraq, sonradan qəzet ta 1920-ci ilin 28 aprelindək şərəfli bir yol qət edib mətbuat tariximizdə mühüm iz qoydu.

Öncə 4 səhifəlik sayı vasitəsilə oxucularla ünsiyyət quran "Azərbaycan"ın 4-cü sayının ilk üç səhifəsi rus, bir səhifəsi isə Azərbaycan dilində idi. Qəzetin ilk saylarının materiallarında imzalar yer almasa da, onun işıq üzü görməsində, mövcud çətinlikləri dəf edərək mətbuat aləmində qalmasında Üzeyir və Ceyhun Hacıbəylilərin, Şəfi bəy Rüstəmbəylinin ciddi cəhdlə çalışmalarını, ölçüyəgəlməz dərəcədə gərgin səylərini məxsusi qeyd etməliyik.

Onu da deyək ki, "Azərbaycan" qəzetinin ilk sayından etibarən Bakının azad olunması, Qafqaz İslam Ordusunun qaradaş köməyi haqqında yazılar, məlumatlar oxucu nəzəri cəlb edərək xeyli dərəcədə diqqət doğurur.

"Azərbaycan" qəzeti Bakıya köçdükdən sonra da 1918-ci ildə 5-ci sayı 4 səhifədən ibarət olmaqla oktyabrın 4-də nəşr edildi və həmin sayında "gündəlik ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsi" olduğunu bir daha vurğuladı. Düzdür, başlığında rəsmi dövlət qəzeti ifadəsi yazılmasa da, "Azərbaycan", əslində Xalq Cümhuriyyətinin ilk rəsmi orqanı idi, həmçinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilirdi və elə Bakıda olduğu dövərdə də Kolyubakinskaya küçədə, məhz dövlət mətbəəsində gündəlik nəşr olunurdu. Qəzetin 5-ci sayının ilk səhifəsində "Hökumət qəraradları", maliyyə naziri Ə.Əmircanovun "Elan"ı, baş nazir Fətəli Xan Xoyskinin, ticarət və sənaye naziri A.Aşurbəyovun "Əhalinin nəzərinə" sərəlvhəli müraciətləri dərc olunmuşdur. "Azərbaycan" qəzetinin Bakıda çıxan birinci nömrəsində H.Hamidin "Yeni həyat", N.İ. imzalı müəllifin "Azərbaycan gənclərinə", Məhəmməd Sadiqin "Bələdiyyə idarələrinin nəzəri-diqqətinə", həmçinin imzasız yazılmış "Bakı məsələsinə dair məqalat", "Osmanlı və Ermənistan münasibətlərinə dair", "Türkiyədəki erməni qəzetləri nə söylüyorlar" sərəlvhəli materiallar da çap edilmişdi.

"Azərbaycan" qəzetinin Bakıda nəşr edilmiş ilk saylarında ordumuzun Qarabağdakı uğurlu hərbi əməliyyatları haqqında mütəmadi xəbərlər, o məzmununda yazılar da mütəmadiyən yer alırdı.

"Azərbaycan"ın mövzu dairəsi də olduqca geniş, çoxşaxəli idi. Azərbaycan dövlətinin ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi maraqlarının qorunması uğrunda apardığı mübarizə mətbu orqanın başlıca devizi olmuşdur. Qəzetin bölgələrdə də xüsusi müxbirləri çalışırdılar. Bu cəhət mövcud hadisələrin daha operativ şəkildə işıqlandırılmasına geniş imkanlar açırdı. Beynəlxalq aləmdə baş verən prosesləri öz səhifələrində işıqlandırmğa səy edən "Azərbaycan" qəzeti bu mövzuda analitik yazılar və informasiyalara da səhifələrində geniş yer ayırırdı. Belə ki, qəzetdə

“Türkiyədə”, “Paris xəbərləri”, “Rusiya hadisələri”, “İran işləri”, “Hindistanda muxtariyyət hərəkatları” başlıqları altında çoxlu sayda məqalələr dərc edilmişdi. Hətta, dövlət orqanı olduğu üçün rəsmi sənədlər, protokollar, fərmanlar, parlamentin işinin işıqlandırılması da “Azərbaycan” qəzetinin əsas proqramına daxil idi.

Bu baxımdan 1918-1920-ci illərdə Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığının əsas istiqaməti Azərbaycan isliqlalının qorunub-saxlanması, ərazi bütövlüyünün təmini, xalqın sosial-iqtisadi hüquqlarının müdafiə olunmasına yönəlmişdi. O, ermənilərin xalqımıza qarşı yürütdüyü şovinist təbliğatı ifşa edir, publisistik yazılarında bu məsələyə kəskin münasibətini bildirirdi. “Gözlər var ki, dünənə qədər əsir və qul olan milləti bu gün azad və sərbəst görmək istəməzlər. Qulaqlar var ki, lal edilmiş bir millətin dilinin bu gün açılıb da söz söyləməsini eşitmək istəməzlər. Qəlblər var ki, bir əsrdən artıq məhkum qalan bir millətin bu gün müstəqil və azad olmasını qəbul etmək istəməzlər” (“Azərbaycan” qəzeti: 1918, № 56).

Cümhuriyyət dövrü milli mətbuatının, siyasi publisistikasının ən parlaq və mükəmməl nümunələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin zəngin yaradıcılığında da yer almışdı. Onun Azərbaycanın milli məfkurə və istiqlal savaşını əks etdirən məqalələri xalqın milli və mənəvi yüksəlişinə bilavasitə xidmət edirdi. O cəhətdən M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ilk günlərdə yazdığı “Azərbaycan paytaxtı” adlı publisistik yazısı ictimai-siyasi əhəmiyyətini indi də qoruyub-saxlayır (“Azərbaycan” qəzeti: 1918, № 3).

NƏTİCƏ

Göründüyü kimi, “Azərbaycan” qəzeti ilk saylarından yarandığı mühitin, fəaliyyət göstərdiyi dövrün tarixi sənəməsinə çevrildi, milli istiqlal məfkurəsinin intişarında, milli şüurun təkamülündə misilsiz xidmətlər göstərdi” (Rüstəmli, 2008: 6).

“Azərbaycan” qəzeti bütövlükdə nəşri dönəmində milli demokratik mətbuatımızda intibaha zəmin olmaqla yanaşı, operativliyi, peşəkarlığı, qərəzsizliyi ilə sözün əsl mənasında, Cümhuriyyət dövrü jurnalistikasının ən möhtəşəm tribunasına çevrilmişdi.

QAYNAQLAR

1. “Azərbaycan” qəzeti, 1918, № 3
2. “Azərbaycan” qəzeti, 1918, № 56
3. Məhəmmədzadə M. Azərbaycan türk mətbuatı. Ərəb əlifbasından çevirib tərtib edən, ön söz, lüğət və qeydlərin müəllifi: filologiya elmləri doktoru Alxan Bayram oğlu Məmmədov. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004, 84 s.
4. Rüstəmli A. “Azərbaycan” qəzetinin Gəncə dövrü. “Azərbaycan” qəzeti, 9 sentyabr 2008, № 201, s. 6

USE OF SMART PHONE AS A DIGITAL PEDAGOGY

Irshad Ullah

Aamna Saleem Khan

Abdul Wali Khan University Mardan, Khyber Pakhtun khwa, Pakistan
Educationist, Editor of International Journal

ABSTRACT

Pedagogy is how to teach the learners. In this research smart phone was used as a digital pedagogy in teaching. Smart Phone are now becoming popular and more advanced. Objective of this study was to use smart phone in teaching learning process. Smart phone was used specially for online teaching and teaching in class room. Suggestions were made in the last about the use of smart phone in class room.

Key Words: Pedagogy, Digital Pedagogy, Teaching, Learning

**DAHI NİZAMİNİN AFORİZİMLƏRİ VƏ ƏXLAQİ-ETİK PEDAQOJİ GÖRÜŞLƏRİNİN
ƏSASINDA DAYANAN KƏMİYYƏT VƏ KEYFİYYƏT MƏZMUNLU VAHİDLƏR**

QUANTITATIVE AND QUALITATIVE UNITS BASED ON THE APHORISMS AND MORAL-
ETHICAL PEDAGOGICAL VIEWS OF THE GREAT NIZAMI

Aygün AMANƏLİYEVƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İmadəddin Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun doktorantı

XÜLASƏ

Təlim-tərbiyə işini, bütövlükdə təhsil sistemini milli zəmin üzərində qurmaq istəyiriksə, ilk növbədə, milli-mənəvi dəyərlərimizi dərinədən öyrənməliyik. Hələ XII əsrdə dahi şairimiz Nizami Gəncəvi elmin insan həyatındakı əhəmiyyətini, onun yaradıcı rolunu düzgün qiymətləndirmiş, öz əsərlərində bir sıra elmi məsələlərə toxunmuşdur. İctimai-bədii fikri qlobal miqyasda və bütün əsrlərdə düşündürən bəşəri problemlərin heyvətəməz bir ustalılıqla sənət şərhli Nizami bədii irsinin həmişəyaşarlığını təmin edən başlıca cəhətdir. İnsan şəxsiyyəti və qururunun, insan əqli və iradəsinin, onun tükənməz və coşqun istedadının əzəmətini şeirin ecazkar qüdrəti ilə təsdiqləyən bir sənəddir. Böyük hikmət sahibi olan Nizami Gəncəvi dilşünaslığında mənəvi tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur və onun bütün yaradıcılığı pedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Böyük maarifpərvər olan dahi Nizami elmə, təhsilə, təlim-tərbiyəyə, müasir elmi dildə desək, pedaqoji prosesə daha böyük önəm vermiş, "Xəmsə"sində həmin məsələlərlə bağlı bu gün də öz dəyərini itirməyən hikmətli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür. Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan Nizami Gəncəvi təhsil, təlim və tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını döndə-döndə qeyd edən şairin fikrinə görə insanı heyvanlardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağılı, kamalıdır. Ağlın çırağı isə elmdir, bilikdir. Elm həqiqəti öyrənir, həyatın qanunauyğunluqlarını, təbiətin sirlərini bir-birinin ardınca kəşf edir. Elmlə məşğul olmaq, hər şeydən əvvəl həqiqəti axtarmaq deməkdir, həqiqəti axtarmaq isə gözəlliyin sorağında gəzmək, onu kəşf etmək deməkdir. Elm həm də dünyagörüşdür, insanı yüksəldən mənəvi ucalıqdır. İnsan yalnız elmi, bacarığı ilə başqalarından fərqlənə, onlara nisbətən üstün mövqeyə malik ola bilər. Şairin fikrincə, adamlar elmin gücü ilə qələbə çalıb müvəffəqiyyət qazana bilərlər. Humanizm, vətənpərvərlik, xəlqilik, əməyə və əmək adamlarına böyük məhəbbət də Nizami Gəncəvinin tərbiyə haqqında fikirlərinin əsasını təşkil edir. İnsanın əxlaqi saflığı uğrunda mübarizə aparən Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində bu işə xidmət edən dahiyənə fikir və ideyalar söyləmişdir. Ondan sonra gələn böyük şair və yazıçıların, filosof və pedaqoqların demək olar ki, əksəriyyəti həmin fikir və ideyalardan bəhrələnmiş, onları daha da inkişaf etdirmişlər. Nizami əsərlərində insanların pis əməllərdən uzaq qaçması, yaxşı işlər ilə cəmiyyətə xidmət etməsi ideyasını həmişə önə çəkmiş, bütün yaradıcılığı boyu da bu amala sadıq qalmışdır. Şair hər bir əsərində vətəndaş-şair mövqeyindən çıxış edir, qaranlıq dünyaya işıq salaraq öz sənətinin qüdrəti ilə insanları məruz qaldığı bələlərdən xilas etməyə çalışmışdır. İnsanların mənəvi cəhətdən saflaşması, özünü dərk etməsi Nizami əsərlərinin tənənəsi idi. Nizaminin əxlaq və əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikir və

ideyaları, hikmətli sözləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamış və bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Böyük şair əsərlərində müsbət əxlaqi keyfiyyətləri tərənnüm etməklə kifayətlənmir, hətta insanın mənəviyyatını korlayan mənfi, zərərli əxlaqi sifətləri ifşa etməkdən belə çəkinmir. Şair bütün bunları öz əsərlərində yaratdığı obrazların dili ilə bizlərə təqdim edir. Məqalədə dahi Nizaminin hikmət gülüstanını bəzəyən "Xəmsə" poemalarında və digər əsərlərində işlədilmiş aforizimləri və əxlaqi-etik pedaqoji görüşlərindən nümunələr verilmişdir. Bu nümunələrdə öz əksini tapan kəmiyyət, eləcə də müsbət və ya mənfi mənalar bildirən keyfiyyət məzmunlu vahidlər struktur-semantik cəhətdən tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: humanizm, vətənpərvərlik, xəlqilik, əməyə və əmək adamlarına böyük məhəbbət, pedaqoji görüşlər, kəmiyyət və keyfiyyət

ABSTRACT

If we want to build education on the national basis, first of all, we must deeply study our national and moral values. As early as the 12th century, our great poet Nizami Ganjavi correctly assessed the importance of science in human life, its creative role, and touched upon a number of scientific issues in his works. The masterful interpretation of human problems on a global scale and in all centuries, with an astonishing mastery of art, is the main feature that ensures the permanence of Nizami's artistic heritage. It is a document that confirms the greatness of human personality and pride, human intellect and will, his inexhaustible and passionate talent with the miraculous power of poetry. The issues of spiritual education occupy an important place in the linguistics of Nizami Ganjavi, a man of great wisdom, and all his works have pedagogical significance. The great enlightener Nizami attached more importance to science, education, training, in modern scientific language, to the pedagogical process, and in "Khamasa" put forward wise ideas and thoughts on these issues, which are still relevant today. Nizami Ganjavi, a genius poet and a great educator, put forward such valuable thoughts and ideas on a number of general issues of education, training and upbringing that have not lost their relevance today. According to the poet, who repeatedly noted that science, education and knowledge played a great role in the formation of a perfect man, the main feature that distinguishes man from animals is his intelligence. The light of the mind is science, knowledge. Science studies the truth, discovers the laws of life and the mysteries of nature one after another. To engage in science means, above all, to seek the truth, and to seek the truth means to search for beauty, to discover it. Science is also a worldview, a spiritual height that elevates a person. A person can differ from others only in science and ability, and have a superior position over them. According to the poet, people can win and succeed with the power of science. Humanism, patriotism, nationalism, great love for labor and working people are also the basis of Nizami Ganjavi's views on education. Nizami Ganjavi, who fought for the moral purity of man, in all his works expressed genius thoughts and ideas that served this purpose. Almost all of the great poets and writers, philosophers and educators who came after him benefited from these thoughts and ideas and developed them further. In his works, Nizami always put forward the idea that people should avoid bad deeds, serve society with good deeds, and remained faithful to this goal throughout his career. In each of his works, the poet acts as a citizen-poet, trying to save people from the troubles he is exposed to by the power of his art, illuminating the dark world. The spiritual purification and self-realization of people was a celebration of Nizami's works. Nizami's valuable thoughts and ideas on morality and moral education, his wise words have played an important role in the spiritual education of many generations and still retain their significance today. The great poet not only glorifies positive moral qualities in his works, but also does not hesitate to expose negative, harmful moral qualities that corrupt human morality. The poet presents all these to us in the language of the images he creates in his works. The article gives examples of aphorisms and

moral-ethical pedagogical views used in the poems "Khamisa" and other works of the great Nizami, which adorn the flower of wisdom. The quantitative as well as the qualitative units expressing positive or negative meanings reflected in these examples have been studied structurally and semantically.

Keywords: humanism, patriotism, nationalism, great love for labor and working people, pedagogical meetings, quantity and quality

1. GIRIS

Ümummilli liderimiz H.Əliyevin müəyyənləşdirdiyi strateji istiqamətə uyğun hazırlanmış Azərbaycan Respublikasının yeni "Təhsil Qanunu" elmi-pedaqoji ictimaiyyətimiz qarşısında çox mühüm və genişmiqyaslı vəzifələr qoymuşdur. Həmin Qanunda ölkəmizdə təhsilin əsas məqsədi belə müəyyənləşdirilmişdir: "4.0.1. Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqın milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək; 4.0.2. milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis kadrlar hazırlamaq." Xalqın milli ənənələrinə hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan vətəndaş və şəxsiyyətlərin formalaşdırılmasının mühüm vasitələrindən biri xalqımızın zəngin tarixini, o cümlədən mədəniyyət tarixini dərinlən öyrənmək və öyrətməkdir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin bu baxımdan söylədiyi sözlərdə böyük elmi həqiqət vardır: "Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz" [8]. Təlim-tərbiyə işini, bütövlükdə təhsil sistemini milli zəmin üzərində qurmaq istəyiriksə, ilk növbədə, milli-mənəvi dəyərlərimizi dərinlən öyrənməliyik. Hələ XII əsrdə dahi şairimiz Nizami Gəncəvi elmin insan həyatındakı əhəmiyyətini, onun yaradıcı rolunu düzgün qiymətləndirmiş, öz əsərlərində bir sıra elmi məsələlərə toxunmuşdur. Bəşər bədii fikrinin nadir hadisəsi olan Nizami yaradıcılığı səkkiz əsrdən artıqdır ki, xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Müasir dünya sivilizasiyasında hər bir xalqın özünəməxsus bir yer tutması onun dahi şəxsiyyətlərinin adı ilə bağlıdır. Böyük mütəfəkkir Nizami Gəncəvini bizdən əslər ayırsa da, onun bədii-estetik ideyaları, dərin xəlqiliyi, vətənpərvərlik və beynəlmiləçiliyi, xalqımıza məhəbbətlə dolu poemaları indi də hər kəs üçün müasirdir, doğmadır. Böyük sənətkarın bütün həyatı və zəngin ədəbi fəaliyyəti həmin dövrdə təkə Azərbaycanın və Qafqazın ən iri şəhəri deyil, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi mühüm mədəniyyət mərkəzi kimi tanınmış Gəncə ilə bağlıdır. Şair ömrü boyu burada yaşayıb yaratmış və dünya poeziyasına bir-birindən dəyərli söz sənəti inciləri bəxş etmişdir. İctimai-bədii fikri qlobal miqyasda və bütün əsrlərdə düşündürən bəşəri problemlərin heyratəmiz bir ustalıqla sənət şərhli Nizami bədii irsinin həmişəyaşarlığını təmin edən başlıca cəhətdir. İnsan şəxsiyyəti və qürurunun, insan əqli və iradəsinin, onun tükənməz və coşqun istedadının əzəmətini şeirin ecazkar qüdrəti ilə təsdiqləyən bir sənəddir. Yüksək milli-əxlaqi, bədii-estetik, vətənpərvərlik nümunəsi olan Nizami Gəncəvinin fenomenal bəşəri irsi və mənəvi həyat yolunun fəal təbliği bu gün də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nizami "bizim mənəvi müasirimiz" kimi yaşayır, tarix qocaldıqca o gəncləşir, bugününüzə daha da yaxınlaşır [2; 9; 20].

1. Nizami Gəncəvinin “kamil insan” konsepsiyası

Nizami dahi şair olmaqla yanaşı böyük mütəfəkkir-filosof, ensiklopedik biliyə malik alimdir. Onun əsərlərində həm humanitar (ədəbiyyat, dilçilik, tarix, musiqi, təsviri incəsənət və s.), həm də təbiət-riyaziyyat elmləri (fizika, həndəsə, kimya, biologiya, coğrafiya və s.) ilə bağlı çox dəyərli fikirlər, zamanı qabaqlayan ideyalar kifayət qədərdir. Ümümpedaqoji aspektdə aparılan elmi-tədqiqat işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Nizami Gəncəvinin sonsuz dəryaya bənzəyən ədəbi irsində təhsil, təlim, tərbiyə və insan şəxsiyyətinin formalaşması məsələləri mühüm yer tutur. Aparılan xüsusi tədqiqatla sübut edilmişdir ki, dahi şair olan Nizami eyni zamanda Azərbaycanın ilk klassik pedaqoqlarından biri olmuşdur. O, xüsusi olaraq pedaqogikaya aid əsər yazmasa da, (hər halda belə bir əsər bizə məlum deyildir) “Xəmsə”də eləcə də qəzəl, qəsidə və rübailərində təhsil, təlim və tərbiyənin əsas problemləri ilə bağlı elə mütərəqqi fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, doqquz əsrə yaxın bir zaman daxilində öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Fikrimizcə, dahi şair-pedaqoqun bu mütərəqqi və zamanı qabaqlayan fikir və ideyaları hələ bundan sonra da əsrlər boyu öz əhəmiyyətini və aktuallığını itirməyəcəkdir. Çünki Nizami Gəncəvinin pedaqoji görüşləri sisteminin mərkəzində “kamil insan” konsepsiyası dayanır. Belə bir insanın yetişdirilməsi problemi isə bütün dövrlərdə pedaqogika elminin həll etməyə çalışdığı ən böyük vəzifələrdən biri yox, birincisidir. Humanist, demokratik, hüquqi cəmiyyətin yaradılmasında “insan amili”nin öndə dayandığı çağdaş dövrümüzdə Nizami Gəncəvinin “kamil insan” konsepsiyasının aktuallığı qat-qat artmaqdadır. Nizami dahi şair olmaqla bərabər, həm də böyük müəllim və tərbiyəçi, Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində humanizm və maarifçilik ideyalarının əsasını qoyan ilk klassik pedaqoqlardan biri kimi tanınıb. Qüdrətli söz ustasının bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni parlaq səhifə açmış ölməz əsərləri bu gün də insanların mənəvi-əxlaqi kamilləşməsinə misilsiz xidmət göstərir. Mütəfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər axtarışının zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur. Böyük hikmət sahibi olan Nizami Gəncəvi dilşünaslığında mənəvi tərbiyə məsələləri mühüm yer tutur və onun bütün yaradıcılığı pedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Böyük maarifpərvər olan dahi Nizami elmə, təhsilə, təlim-tərbiyəyə, müasir elmi dildə desək, pedaqoji prosesə daha böyük önəm vermiş, “Xəmsə”sində həmin məsələlərlə bağlı bu gün də öz dəyərini itirməyən hikmətli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür. Dahi şair və böyük tərbiyəçi olan Nizami Gəncəvi təhsil, təlim və tərbiyənin bir sıra ümumi məsələləri haqqında elə dəyərli fikir və ideyalar irəli sürmüşdür ki, bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Məqalədə dahi Nizaminin hikmət gülüstanını bəzəyən “Xəmsə” poemalarında və digər əsərlərində işlədilmiş aforizimləri və əxlaqi-etik pedaqoji görüşlərindən nümunələr verilmişdir. Bu nümunələrdə öz əksini tapan kəmiyyət, eləcə də müsbət və ya mənfi mənalar bildirən keyfiyyət məzmunlu vahidlər struktur-semantik cəhətdən tədqiq edilmişdir. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununu təşkil edən aşağıdakı keyfiyyətlərin əhəmiyyəti və mahiyyəti açıqlanmışdır: 1. Əməksevərlik. 2. İnsanpərvərlik. 3. Həmrəylik. 4. Yoldaşlıq və dostluq. 5. Vətənpərvərlik. 6. Düzlük və doğruluq. 7. Halallıq. 8. Sadəlik və təvazökarlıq [1; 5; 10].

Kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, biliklərə yiyələnməyin çox böyük rol oynadığını dönə-dönə qeyd edən şairin fikrinə görə insanı heyvanlardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağı, kamalıdır. Aqlın çırağı isə elmdir, bilikdir. Ağıllı insan isə daim kamilləşməyə çalışmalı, elmə yiyələnməyi qızıl toplamaqdan üstün tutmalıdır [16]:

*Qızılı saymaqda bil ki, səhvin var,
Dünyanın gözünü ağıl parladar.
(Yeddi gözəl)*

“Ağıl-sənin ruhundur, onsuz quru bədənsən”, – deyən Nizaminin əsərlərində ağlın, zəkanın, fərasətin qüdrətinə yüksək qiyməti Nüşabə obrazında daha aydın görürük. Bərdə hakimi Nüşabə Isgəndər kimi dünya fatehini məhz ağlının gücü ilə “ram” edir, öz ölkəsini və xalqını fəlakətlərdən qurtarır. Isgəndər özü geniş və dərin biliklərə sahib olduğuna baxmayaraq, bütün bunlarla kifayətlənmir, dövrünün ən görkəmli alimlərindən məsləhət almağı zəruri sayır. Böyük hökmdar hərbi yürüslərə çıxarkən özü ilə dini kitabları deyil, dahi alim və filosofların (Platon, Aristotel, Sokrat və s.) yazdıqları nəsihətnamələri götürürdü. Ağla, kamala, elmə yiyələnməyi zəruri sayan Nizami eyni zamanda bunun yolunu oxumaqda, öyrənməkdə görür [15]:

*Hər kim öyrənməyi bilməyirsə ar,
Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar.
Ancaq öyrənməyi ar bilən insan,
Məhrumdur dünyada bilik almaqdan.*
(Yeddi gözəl)

Dahi şair-pedaqoqa görə biliklərə yiyələnmək üçün gecə-gündüz çalışmaq, zəhmət çəkmək lazımdır. “Hər gecə biliyə qapı açmadan, başımı yastığa qoymadım bir an”, – deyən şair tövsiyə edir ki [17]:

*Vaxtı boş keçirmə, qələm al ələ,
Zəhmət çək dünyada bilik kəsb elə.*
(Xosrov və Şirin)

Elm həqiqəti öyrənir, həyatın qanunauyğunluqlarını, təbiətin sirlərini bir-birinin ardınca kəşf edir. Elmlə məşğul olmaq, hər şeydən əvvəl həqiqəti axtarmaq deməkdir, həqiqəti axtarmaq isə gözəlliyin sorağında gəzmək, onu kəşf etmək deməkdir. Elm həm də dünyagörüşdür, insanı yüksəldən mənəvi ucalıqdır. İnsan yalnız elmi, bacarığı ilə başqalarından fərqlənə, onlara nisbətən üstün mövqeyə malik ola bilər. Şairin fikrincə, adamlar elmin gücü ilə qələbə çalıb müvəffəqiyyət qazana bilərlər [11]:

*Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərər həyat.*
(Leyli və Məcnun)

***

*Bir elmi öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.*
(Leyli və Məcnun)

“Bilikli adamlar uzağı görər” fikrini aşılaman dahi şair və böyük tərbiyəçi ağılı, kamalı insanın ən qiymətli varı hesab edir və yazır [13]:

*Bilikli adamlar uzağı görər,
Cahilin zəhməti hədərdir, hədər.*
(Yeddi gözəl)

“Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” fikrində olan Nizami ağıl tərbiyəsinin başlıca vəzifəsini elmlərin əsaslarına dərinləndirən yiyələnməkdə görürdü [7]:

*Sən çalış yaxşıca öyrən dünyanı,
Başəri, bitkini, daşı, heyvanı.
Qalacaq əbədi nə şey dünyada –
Öyrən günlərini vermədən bada.*

(Yeddi gözəl)

“Hər uca rütbədən biliniz fəqət, alimin rütbəsi ucadır əlbət”,- deyən mütəfəkkir şair insan zəkasının qüdrətinə inanır, elmin əhəmiyyətindən dönə-dönə bəhs edir. Onun bütün poemalarında alim və filosof obrazları önəmli yer tutur. Həmin alim və filosoflar cəmiyyəti və hökmdarları düzgün yola dəvət edən intellektual qüvvə kimi təqdim olunur. Təlim prosesində biliklərin dərinləndirilməsində alimlərin, müəllimlərin rolunu yüksək qiymətləndirən Nizami Gəncəvi məsləhət görür ki [22]:

*Bağlı bir qapıya açar axtarsan,
Ancaq alimlərdə axtar, taparsan.*

(Ərəstunun nəsihətnaməsi)

Mütəfəkkir şair-pedaqoq ağıl tərbiyəsinə, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılmasına təkcə tərbiyə məsələsi kimi deyil, dövlət əhəmiyyətli bir iş kimi baxır və inanır ki, hər bir dövlət qılıncın gücü ilə yox, elmin qüdrəti ilə yüksələ bilər. Buradan bir daha aydın görürük ki, dahi şair ağıllı insanlara, böyük alimlərə yüksək qiymət verir, ən böyük hökmdarların, fəhmlərin belə onlara ehtiyacı olduğu ideyasını dönə-dönə aşılıyır. “Şərəfnamə”də şair göstərir ki, İsgəndərin müharibələr aparmaqda məqsədi ədaləti hər yerdə bərpa etməklə yanaşı, bu ölkələrdə yayılmış biliklərə sahib olmaqdır. Böyük alimlərdən dərin biliklər alan İsgəndər bütün ölkədə elmin yüksəlməsinə, ölkədə hər bir kəsin öz biliyinə, ağılına, elminə görə mövqə tutmasına çalışır [18]:

*Belə qərar verdi: yanında ancaq,
Hər kəs öz elmiylə bir yer tutacaq.
Hamı elmə, fənnə elədi rəğbət,
Çünki elmə təşviq edirdi dövlət.
Elmə qiymət qoydu böyük hökmüran,
Elm ilə ucaldı dünyada Yunan.
Onun tacü-təxti indi yoxsa da
Elm ilə məşhurdur indi dünyada.*

(İskəndərnamə, İqbalnamə)

İran padşahlığı məğlub olandan sonra İsgəndər atəşpərəstlərin hikmətlə dolu kitablarını yunan dilinə çevirməyi əmr edir. İsgəndəri həmin əsərdə təsvir olunan bütün hərbi yürüşlər zamanı böyük alimlərin əhatəsində görürük. Göründüyü kimi dahi şair təkcə elmləri deyil, hər hansı bir sənəti öyrəndikdə, hətta palançı belə olduqda, yarımçıqlıqdan qaçmağı, öz peşəsinin kamil ustası olmağı tövsiyə edir. Nizami Gəncəvi özü qiymətli kitablardan, zəngin kitabxanalardan istifadə etməklə dahi şəxsiyyət kimi formalaşmış, eyni zamanda ölməz əsərlərində kitab, kitabxana və mütaliə haqqında çox dəyərli fikirlər söyləmişdir. Nizami kitabı “dürr”, kitabxanayı isə “dürr ümmanı”, “bilik xəzinəsi” adlandırmışdı. Böyük hikmət sahibi olan Nizami şəxsiyyətin formalaşmasında elmə, biliyə, kitaba, kitabxanaya, mütaliəyə yüksək yer verməsilə yanaşı, öz əsərlərində irəli sürdüyü

hikmətli fikirlərini oğlu Məhəmmədin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olarkən tətbiq etmiş, onu bilikli, vətənpərvər və kamil şəxsiyyət kimi formalaşdırmışdır [15]:

*Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ,
Oxudum, oxudum sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.*

Və yaxud:

*Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb, əlləşib gətirdim ələ,
Ərəbcə, dəricə, yeri düşərkən,
Buxari, Təbəri əsərlərindən.
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım.
Əlimə yetişən hər bir varaqdan
Nüsxələr bağladım mən zaman-zaman.
Onda ki fikrimi saldım səhmana,
Dedim ki, qoy onu düzüm dastana.
Oxuyan bəyənilib əfərin desin,
Ariflər, alimlər mənə gülməsin.*

(Yeddi gözəl)

Nizamiyə hələ sağlığında dünya şöhrəti qazandırmış "Xəmsə" XII əsrdə Azərbaycan söz sənətini və kitabını elə əlçatmaz zirvəyə yüksəltmişdi ki, dünyanın bütün görkəmli alimləri, filosofları və şairləri ona həsəd aparırdılar. Dahi sənətkarın özü də elmi bilikləri toplayıb nəsilərdən-nəsilərə çatdıran kitaba, bu kitabları qoruyan, oxucuların istifadəsinə verən kitabxanaya hörmət və ehtiramını dəfələrlə bildirmişdir. Şair "Xosrov və Şirin" əsərində qeyd edir ki, yaxşı kitabın hər misrası onun müəllifinə uğur qazandırır, əsrlərlə yaşamasına zəmin yaradır [21]:

*Şəri oxunanda bu Nizaminin
Özü də hər sözdə görünər yəqin.
Gizlənilib özünü verməzmi nişan
Sənə hər beytində bir sirr danışan?
Yüz il sonra sorsan: "Bəs o hardadır?"
Hər beyti səslənər: "Burda, burdadır".
İpəkqurdu kimi sənətimlə mən
Aləmi bəzərəm can şirəsindən.
Ağzımdan bişməmiş bir söz çıxarsam,
Əmdiyim halal süd qoy olsun haram.*

(Xosrov və Şirin)

Nizami əsərlərinin qəhrəmanları da sözü uca tutan, kitaba hörmət edən, kitabxanayı yüksək qiymətləndirən şəxsiyyətlərdir. Bu baxımdan məşhur sərkərdə İsgəndər surəti diqqəti daha çox cəlb edir. "İsgəndərnamə" poemasını oxuyanda məlum olur ki, mütalibəyə ciddi fikir verən İsgəndər uzaq səfərlərə çıxarkən özü ilə kitablar aparırmış. O, həmçinin işğal etdiyi ölkələrdən qiymətli kitabları, əlyazmaları toplayıb gətirir, onları tərcümə etdirir, yeni kitabxanaların açılmasına xüsusi diqqət yetirirdi. İsgəndərin İrandan Ruma qayıdarkən kitablar aparmasını Nizami belə təsvir edir [18]:

*İsgəndər ağılyla tökdü bir tədbir,
Əmr etdi: tez gəlsin, atlansın vəzir.
Orda kitabxana varsa nə qədər,
İşarə elədi, tez gətirsinlər.
Hər çeşid elmdən dəyərli sözlər,
Hər incə hikmətdən açdı bir dəftər.
Ünvana göndərdi tərcüman ilə
Çevirsin bir dildən başqa bir dilə.
(İskəndərnamə, Şərəfnamə)*

2. Nizami Gəncəvinin tərbiyə haqqında fikirlərinin əsasında dayanan humanizm, vətənpərvərlik, xəlqilik, əməyə və əmək adamlarına böyük məhəbbət

Humanizm, vətənpərvərlik, xəlqilik, əməyə və əmək adamlarına böyük məhəbbət də Nizami Gəncəvinin tərbiyə haqqında fikirlərinin əsasını təşkil edir. Oxucular şairin əsərlərini mütaliə edərkən insanın əxlaq və davranışındakı paxıllığı pisləyir, əsl insana xas olan humanizmi, vətənə, xalqa sevgi, sədaqət və digər müsbət əxlaqi keyfiyyətləri əxs edirlər. İnsanın əxlaqi saflığı uğrunda mübarizə aparan Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində bu işə xidmət edən dahiyənə fikir və ideyalar söyləmişdir. Ondan sonra gələn böyük şair və yazıçıların, filosof və pedaqoqların demək olar ki, əksəriyyəti həmin fikir və ideyalardan bəhrələnmiş, onları daha da inkişaf etdirmişlər. Nizami əsərlərində insanların pis əməllərdən uzaq qaçması, yaxşı işlər ilə cəmiyyətə xidmət etməsi ideyasını həmişə önə çəkmiş, bütün yaradıcılığı boyu da bu amala sadıq qalmışdır. Şair hər bir əsərində vətəndaş-şair mövqeyindən çıxış etmiş, qaranlıq dünyaya işıq salaraq öz sənətinin qüdrəti ilə insanları məruz qaldığı bəlalardan xilas etməyə çalışmışdır [17]:

*Əziyyət eyləsən, cəfa görərsən,
Mehribanlıq etsən, səfa sürərsən.
(Xosrov və Şirin)*

***

*Dünyanın işini yaxşı düşün sən,
Nə əksən, onu da sən biçəcəksən.
Yaxşı iş də görəsən, pis iş də, inan,
Unutmaz onları bu qoca dövrən.
(Xosrov və Şirin)*

***

*Bir xərəbə görəsən, qurmağa tələs,
Məsləhət belədir, əməyin itməz.
(Leyli və Məcnun)*

***

*El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə gün salıbdır düzlükdən.
(Sirlər xəzinəsi)*

Şairin düzlük və doğruluq haqqındakı çağırışlarına onun bütün poemalarında rast gəlirik. Lakin "Sirlər xəzinəsi" əsərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmiş və geniş yer verilmişdir. Belə ki, iyirmi söhbətdən ibarət olan bu poemanın on dördüncü söhbəti məxsusi olaraq məhz düzlük və doğruluğa həsr olunmuşdur. İnsanların mənəvi cəhətdən saflaşması, özünü dərk etməsi Nizami əsərlərinin təntənəsi idi. Nizamının əxlaq və əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikir və ideyaları, hikmətli sözləri neçə-neçə nəsillərin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynamış və bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Böyük şair əsərlərində müsbət əxlaqi keyfiyyətləri tərənnüm etməklə kifayətlənmir, hətta insanın mənəviyyatını korlayan mənfi, zərərli əxlaqi sifətləri ifşa etməkdən belə çəkinmir. Şair bütün bunları öz əsərlərində yaratdığı obrazların dili ilə bizlərə təqdim edir. Dahi şairin fikrincə insana böyüklük, şərəf və şan gətirən xeyirxahlıq heç zaman itmir. Şair insanları hər zaman, hər yerdə yaxşılıq axtarmağa çağırır. Çünki "yaxşı ad almaqda əbədiyyət var". Ona görə də "dünyada yaxşılıq hər şeydən üstündür". Düzlük və doğruluq insanın şirin həyatının və ucalmağının zəruri şərtidir [2; 6; 11]:

*Yamanlıq etməkdən uzaq ol, uzaq,
Pisliyin əvəzi pislik olacaq.*

(Xosrov və Şirin)

***

*Yaxşılıq etməsən əgər insana,
Böyüklük şərəfi verilməz sana.*

(Leyli və Məcnun)

***

*Quyuya salsan da yaxşılığı, bil,
Yenə qayıdacaq, o itən deyil.*

(Leyli və Məcnun)

***

*Doğru yazmağa var madam ki, imkan,
Neçin gəlməlidir ortaya yalan!
Sözün qiymətini saldı yalanlar,
Doğrunu danışan hörmətli olar.*

(Xosrov və Şirin)

***

*Əyri gülü düzlükdə tikan qucar aldadar,
Bil ki, şəkər qamışı düzliyiündən bal dadar.
Doğruluğun harda ki, ucalıbdır bayrağı,
Haqq əliylə fələkdən öc alıbdır bayrağı.*

(Sirlər Xəzinəsi, On dördüncü söhbət, Haqsızlıq və Doğruluq)

***

*Öz düzliyi kimsəni verməz bada dünyada,
Düz sözüylə kimsəyə yetməz qada dünyada.
Doğruluqla köməkdir hər bir ərə yaradan,*

Doğru ol ki, yetirsin hər zəfərə yaradan.

(Sirlər Xəzinəsi, On dördüncü söhbət, Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti)

Göründüyü kimi, “doğruya zaval yoxdur” hikmətini həyatı misallar əsasında şərh edən böyük şair-filosof öyrədir ki, doğru insanları allah da çox sevir və belələrini ən uca mərtəbəyə qaldırır. “Doğruluq yolunu tutmayan sözlər; Aya ucalsa da qiymətdən düşər”,-deyən şair düzlük və doğruluğa həsr etdiyi söhbətin sonunda öz həyatını nümunə göstərir və qeyd edir ki, məhz düzlüyü, doğru sözü sayəsində uca ad qazana bilmişdir [2]:

*Doğru sözə bağlıdır öz qüdrətin həmişə,
Qoy qüdrətdən güc alsın söz qüdrətin həmişə.
El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə güc alıbdır düzlükdən.*

(Sirlər Xəzinəsi, On dördüncü söhbət, Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti)

3. Mütəfəkkir şair-pedaqoq əsərlərində şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər

“Şəxsiyyətin formalaşmasında mühit amilinin rolunu dəyərləndirən mütəfəkkir şair-pedaqoq əsərlərində belə bir ideyanı aşılamaq istəyir ki, insanın mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasında onu əhatə edənlərin rolu əvəzsizdir. “Əgər insansansa, insanları sev” tövsiyəsini verən humanist şair yaxşı adamlarla durub-oturmağı, zətqiriyə olanlardan uzaq olmağı məsləhət görür. “Ağılsız kəslərlə oturubduran, ağıldan, şüurdan deməsin dastan”, – deyən şair başa salır ki, elmi, mərifətli adamlarla dost olsan, həmin keyfiyyətlər sənə də keçər [18]:

*Bədəsil olarsa əgər bir adam,
Qırmızı gövhəri saraldar tamam.
Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər.
(Ərəstunun nəsihətnaməsi)*

***

*Zatı pis olana üz göstərmə sən,
Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən.
Bədgövhər adamla heç addım atma,
Öz təmiz kimyanı küllərə qatma.
(İskəndərnəmə)*

Şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin rolu məsələsinə şair – pedaqoq “Leyli və Məcnun” poemasında daha geniş toxunmuş və anlatmağa çalışmışdır ki, pis mühit insana mənfi təsir göstərdiyi kimi, yaxşı mühit də müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur [5]:

*Vəhşilə dost olsa insan dünyada,
Vəhşi adət ilə ömr edər o da.
(Leyli və Məcnun)*

Dahi şair şəxsiyyətin formalaşmasında təhsil, təlim və tərbiyəyə, yəni pedaqoji proses amilinə xüsusi önəm vermişdir. “Qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz” – deyən şairə görə insanı heyvanlardan fərqləndirən əsas əlamət onun ağı, kamalıdır. Aqlın çırağı isə elmdir, bilikdir. O, təhsilin məzmunundan bəhs edərkən dini biliklərlə yanaşı, dünyəvi biliklərin

verilməsinə xidmət edən elmlərin: riyaziyyat, astronomiya, kosmologiya, coğrafiya, təbabət və s. əhəmiyyətini, dünyagörüşünün formalaşmasında rolunu göstərmişdir [22]:

Şəxsiyyətin formalaşmasında təhsil, təlim, tərbiyə ilə yanaşı, özünütərbiyənin də rolunu yüksək qiymətləndirən şair "Xəmsə"də bu barədə bir sıra dəyərli fikirlər söyləmişdir. "Yeddi gözəl" poemasında şair öyrədir ki, öz-özünü başa düşən, özünü yaxşı tanıyan insana ölüm yoxdur [13]:

*Kim ki, öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o ölməz haşa.
Nəqşini bilməyən fanidir, fani,
Baqi say bu nəqşi bilən insanı.
Tanısan özünü, köçsən cahandan,
Yenə bu dünyada yaşayacaqsan.*

(Yeddi gözəl, "Axirət dünyası" ilə bağlı motivlər)

Mütəfəkkir şair-pedaqoq başqalarına özünütərbiyə haqqında məsləhətlər verməklə yanaşı, ən çox özünə öyüd-nəsihət vermiş, özünə göstəriş vermək, özünü ruhlandırmaq, öz nöqsanını etiraf etmək, özünü qiymətləndirmək və s. kimi özünü tərbiyə üsullarından istifadə etmişdir. Elə buradaca şair göstərir ki, özünü tanımayan, öz nöqsanını görmək istəməyənlər, özünə irad tutmayanlar bədbəxtədir, belələri dünyaya necə gəliblərsə, eləcə də gedəcəklər, yəni şəxsiyyət səviyyəsinə yüksələ bilməyəcəklər [17]:

*Özündən hər kim ki, deyil xəbərdar,
Bir qapıdan girər, birindən çıxar...
Heç kəs öz könlünə tutmayır irad,
Odur varlığını eləməz abad.*

(Yeddi gözəl, Sözün tərifi və hikməti haqqında)

Şairin fikrincə insan özünü nə qədər sadə aparsa, nə qədər çox təvazökarlıq göstərsə, xalqın önündə əyilməyi bacarsa xalqın gözündə bir o qədər ucala bilər:

*Ucalar özünü əyən insanlar,
Təvazö sahibi hörmət qazanar.*

(Xosrov və Şirin)

Təlim və tərbiyənin şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında böyük rol oynadığını dənə-dənə qeyd etməklə yanaşı, şair-pedaqoq biliklərin mənimsənilməsinin və mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasının vasitə, forma və yollarını da göstərmişdir. Şair-pedaqoqun fikrincə, həm təlimin, həm də tərbiyənin ən qüdrətli vasitələrindən biri sözdür. Sözü "insanın əzəl sirdaşı", bu dünyanın "naxşı" hesab edən şair bütün poemalarında onun tərifi, dəyərini verməklə yanaşı, söz demək qaydaları haqqında da öz tövsiyələrini də qeyd etmişdir. "Sirlər xəzinəsi" poemasında "Sözün tərifi"yə ayrıca yer verən şair burada göstərir ki, ürəyə can verən, yer üzünə qələmin vasitəsi ilə incilər səpən, kainatın gözünü açan, insanlara danışmağı öyrədən, düşüncəmizə, duyğularımıza qol-qanad verən, "min-min əsər bitirən" sözdür. Sözdən həm incə, həm də kəsərli, sözdən güclü həyatda heç nə yoxdur [14]:

*Yeniliklər törədən bu qoca kainatda,
Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda.*

(Sirlər xəzinəsi, Sözün tərifi)

Sözü dünyada hər şeydən üstün və gözəl hesab edən söz sərrafı eyni zamanda öyrədir ki, insanın mənəvi gözəlliyinin başlıca əlamətlərindən biri də onun gözəl sözü-söhbətidir, danışmaq

ədasıdır, sözü yerində işlətmək bacarığıdır. Söz nə qədər gözəl olsa da onun qədrini bilmədikdə o, insana zərər gətirir, dərd verir. Dahi şair-böyük söz ustadı əsərlərində dönədənə qeyd edir və anlatmağa çalışır ki, insan sözünü “yüz ölçüb, bir biçməlidir”, çünki ölçüsüz söz nə qədər gözəl olsa da “qulaq yırtar” [14]:

*Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içiləndə dərd verir su da.
İncitək sözlər seç, az danış, az din,
Qoy az sözlərinlə dünya bəzənsin.*

(Leyli və Məcnun, Az danışmağın gözəlliyi)

“Xosrov və Şirin” poemasında şair-pedaqoq və böyük söz sərrafı: “Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır; cəntək əzizliyi bəlkə bundandır”, - deyərək öyrədir ki, “gərək söz üstündə can” qoyasan, sözü vaxtında və qədərində deyəsən, elə sözlər seçəsən ki, sənə nöqsan tutmasınlar [17]:

*Az danış, desinlər sözündə güc var,
Çox sözü dinləyənin çox nöqsan tutar.
Çox söyləmək bəlkə sənə asandır,
“Çox oldu” desələr böyük nöqsandır.*

(Xosrov və Şirin)

“Leyli və Məcnun” poemasında şair sözün əhəmiyyətini bir daha qeyd etməklə yanaşı, söz deməyin qaydalarını, “Az danışmağın gözəlliyi”ni öyrədir və xəbərdarlıq edir ki, ən təmiz “incitək” saf olan su artıq içiləndə dərd verdiyi kimi, söz də həddindən çox deyildikdə “xırman otu” kimi dəyərsiz bir şeyə çevrilir, insanlara xeyir əvəzinə zərər yetirir. “Ağzımdan bişməmiş bir söz çıxarsam, əmdiyim halal süd qoy olsun haram”,-deyən Nizamiyə görə ağıllı adam sözü ağzında bişirməli, “yüz ölçüb, bir biçməli”dir [19]:

*Mən sözü ölçməmiş deməyəm əsla,
Sən də söyləyəndə söylə qiyasla.*

(Xosrov və Şirin)

Nizami öyrədir ki, hər bir sözün öz ölçüsü, öz təsir gücü var. Ağıllı adam bütün bunları nəzərə almalı, deyəcəyi sözün nə ilə nəticələncəyini qabaqcadan bilməli, hətta, ən gözəl sözü belə, ziyan gətirəcəyi halda söyləməməlidir [18]:

*Hər sözün xüsusi bir ölçüsü var,
Ölçüsüz söylənən söz qulaq yırtar.
Bir söz ki, qaşlara düyün vuracaq,
Gözəl söz olsa da söyləmə, burax!*

(İskəndərnamə, Şərəfnamə)

Dahi Nizaminin fikirlərinə görə ağıllı olmağın əsas əlamətlərindən biri də səbirli olmaqdır. Böyük pedaqoq və tərbiyəçi Nizami bu barədə demək olar ki, bütün poemalarında öz dəyərli tövsiyyələrini vermişdir. O, öyrədir ki, səbirli insan heç vaxt peşiman olmaz, düşüncəli, ağıllı insan bütün məqamlarda səbirli olmağa çalışmalıdır [18]:

*Düşüncəsi, ağılı sağlam olan kəs,
Lüzumsuz sözləri söyləmər əbəs.
Qızıqanda dili səbr etsə bir az,
Tutduğu işindən peşiman olmaz.
(İskəndərnamə, Şərəfnamə)*

Dahi şairə görə insan öz arzusuna, hətta, kamına səbirlə yetişə bilər. Ən çətin işləri səbrin gücü ilə aşırmaq, ən bağlı qapıları bu yolla açmaq olar [2]:

*Səbr etməklə insan yetər kamına,
Yavaş-yavaş çatar dilaramına.
(Yeddi gözəl)*

Yaxud:

*Ağıllı adamlar səbirsiz olmaz,
Keçi bir arpayla heç ətə dolmaz.
Səbr etməklə kişi zindandan çıxar,
Səbr ilə açılar bağlı qapılar.
İş çətinləşəndə səbr açar bağı,
Gecə ardında var sübhün çırağı.
(Xosrov və Şirin)*

“Hər bəndin açarı səbirdir”, – deyən Nizamiyə görə səbirsiz insan heç vaxt məqsədinə çata bilməz, hətta, mahir ovçu belə səbirsizlik edərsə, oxu nişanəyə dəyməz”. İnsan ən müşkül hala düşəndə, işi düyünə tuş gələndə boş-boşuna əlləşməkdən, hövsələsizlikdən əl çəkməli ümidini səbr etməyə bağlamalıdır [18]:

*İş düyün düşərsə, bunu bil ki, sən
Səbr etmək yaxşıdır boş əlləşməkdən.
Açılar bir zaman düyünlər bütün,
Ancaq ki, tədriclə açılar düyün.
(İskəndərnamə, İqbalnamə)*

“İnsan, insana qatış hər zaman; İnsanla yaşayar hər zaman insan”,-deyən insanpərvər şairin təqdir və təbliğ etdiyi müsbət əxlaqi sifətlərdən biri də həmrəylik və birlikdir. Bütün insanları həmrəy olmağa çağıran humanist şairin əqidəsinə görə:

*İnsanla yaşayan mərddir, kişidir,
Kimsəni sevməmək namərd işidir.
(İskəndərnamə, “İqbalnamə)*

İnsan sözdə yox, əməldə bir olmalıdır. Belə birlik, həmrəylik səadətə açarıdır. Birlik olmayan yerdə nifaq başlayır, bu isə insanları fəlakətə aparır [20]:

*Bir olsa yoldaşın, dostun əməli,
Daşdan su çıxardar onların əli.
Nifaq olan yerdə fəlakət də var,
Səadət günəşi birlikdən doğar.
(Leyli və Məcnun)*

Çağdaş dövrün pedaqoq və psixoloqları şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər sırasında fəaliyyət amilini xüsusi qeyd edirlər. Halbuki, dahi Nizami hələ doqquz əsrə yaxın bundan əvvəl bu amilin, xüsusilə əmək fəaliyyətinin rolunu “Xəmsə”də geniş şərh etmiş, “həyat – əməkdir” ideyasını irəli sürmüşdür. Böyük mütəfəkkir-pedaqoqun fikrincə, əməksevərlik, çalışqanlıq, halal əməklə yorulmadan məşğul olmaq insanda müsbət əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırdığı kimi, tənbellik, yeyib-yatmaq, avaraçılıq da mənfi sifətlərin – öküze, eşşəyə, milçəyə, ağcaqanada və s. heyvanlara xas olan cəhətlərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd edilən çoxsaylı misallar bir daha təsdiq edir ki, dahi Nizami şəxsiyyətin formalaşması probleminə dair müasir elmi pedaqogikanın həll etməyə çalışdığı məsələlərlə bağlı fikirləri hələ doqquz əsrə yaxın müddət bundan əvvəl söyləmişdir. Həmin fikirləri belə ümumiləşdirmək olar [5; 10; 13]:

- şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolu böyükdür, lakin həlledici deyil, bəzən “daşdan gövhər” də doğa bilər;

- kamil insanın formalaşmasında elmin, təhsilin, təlim və tərbiyənin əhəmiyyəti şübhəsizdir, lakin özünütəhsil və özünütərbiyənin rolu daha böyükdür;

- şəxsiyyətin formalaşmasında ictimai mühitin rolu da az deyil; mərifətli, elmi adamlarla oturub-durmaq lazımdır ki, həmin keyfiyyətlər sənə də keçsin; əlverişsiz, qeyri-sağlam mühitdə təlim-tərbiyə vermək – şoran torpağa toxum əkməyə bənzər; “vəhşi ilə dost olan vəhşi adət ilə ömr edər”;

- şəxsiyyətin formalaşmasında əmək fəaliyyətinin də rolu böyükdür: halal əmək insanda ən yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasına, boş-boşuna gəzib tüfeyli həyat sürmək isə mənfi əxlaqi sifətlərin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd olunan bu əxlaqi keyfiyyətlərin hər biri haqqında şairin şairin poeziyasında hikmətdolu fikirləri kifayət qədərdir. Məsələn, əməksevərliyi insanın əxlaqını saflaşdıran başlıca keyfiyyətlərdən biri hesab edən Nizami Gəncəvi bütün poemalarında insanları dönə-dönə qəflət yuxusunda yatmağa, hər əzaba qatlaşmağa, canı işə alıxdırmağa çağırır [15]:

*Zülmətli gecələrdə qatlaş ağır zəhmətə,
Mərhəmətin, şafqətin nuru yağır zəhmətə.
(Sirlər xəzinəsi, Altıncı söhbət)*

***

*Qana qəltan etsə də, səni zəhmət tikani,
Çalışmaqdan usanma, işə alışıdır canı.
(Sirlər xəzinəsi, Beşinci söhbət)*

***

*Əzaba qatlaşmaqla hər niyyətə çatarsan,
Zəlillikdən qurtarıb ülvyyəyə çatarsan.
(Sirlər xəzinəsi, Yeddinci söhbət)*

Başlıca əxlaqi keyfiyyətlərdən biri kimi dəyərləndirilən insanpərvərlik humanist şairin əxlaqi görüşlərinin “nüvə”sini təşkil edir. Yeni pedaqoji təfəkkürə görə “insanpərvərlik” geniş anlayışdır. Ata-anaya, bacı-qardaşa, övlada, qohum-qonşuya, yurddaşa, digər xalqların nümayəndələrinə hörmət və rəğbət bu anlayışa daxildir. Özü böyük insanpərvər olan dahi Nizami həmin anlayışa

məhz bu baxımdan yanaşması ilə müasir elmi pedaqogikanı səkkiz yüz ildən çox qabaqlamışdır. Şairin insanpərvərlik anlayışına görə, hər bir insan bütün insanlara hörmət və rəğbət bəsləməli, onları sevməlidir. Çünki insan bu dünyanın şərəfi, şanıdır [13]:

*Sən ey yerdə fələyi heyətdə qoyan insan,
Yer də, göy də nazınla daim oynayan insan.
Ülviyyət aləmindən xəbərdarsan deyə sən,
Qüdrətinlə şərəfsən, şansan yerə, göyə sən.*
(Sirlər xəzinəsi, Yeddinci söhbət)

“Əgər insansansa, insanlığı sev” tövsiyyəsini verən humanist şairin yaratdığı müsbət obrazların hamısı özünün yüksək bəşəri hissləri, insanpərvərliyi ilə seçilir. Xalqımızın yüksək insanpərvərliyini göstərən milli-mənəvi dəyərlərimizdən biri ata-anaya ali məhəbbət, övladlara yüksək qayğı, ağsaqqallara dərin ehtiram və hörmətdir. Bu cəhət adı çəkilən dərslərdə də xüsusi qeyd olunmuşdur. Həmin milli dəyərlərimizi çox yüksək qiymətləndirən Nizami bütün poemalarında insanpərvərliyin parlaq nümunəsi kimi valideyn-övlad münasibətlərindəki qarşılıqlı məhəbbəti, hörmət və izzəti dönə-dönə tərənnüm etmişdir ki, bu da həmin əxlaqi keyfiyyətin şərhi zamanı şairin hikmət dolu öyüd və nəsihətlərindən istifadə üçün geniş imkanlar açır. Məsələn, anaya məhəbbətdən danışarkən, müəllim, “Leyli və Məcnun” poemasında şairin əsərin qəhrəmanı Məcnunun dili ilə anaya necə yüksək qiymət verdiyini tələbələrin diqqətinə çatdırır [22]:

*Başımın tacıdır ayağın sənin,
İncini bəsləmiş sənin sədəfin.
Sənin toxumunun məğziyəm ana,
Ayaq torpağın da cənnətdir mana.*
(Leyli və Məcnun)

“İsgəndərnamə” poemasında da dahi şair anaya böyük hörmət və məhəbbətin yüksək əxlaqi keyfiyyət olduğunu xüsusi qeyd edir. Dünyanı fəth edən İsgəndər ölüm ayağında əziz anasına məktub yazır və burada ona and verir ki, oğlunun ölümünə görə dərd-qəm çəkməsin [18]:

*Anacan, bu məktub gəlib çatarkən,
Çatıb qaşlarını kədərlənmə sən.
Bu dünya fanidir, əbəs ağlama,
Mənimçün yas tutma, qara bağlama!*
(İskəndərnəmə)

Valideyn-övlad məhəbbətinin qarşılıqlı olduğunu nəzərə çatdıran şair uşağın hər bir ata-ana üçün əziz olduğunu, hər bir ailənin sevincinə, işığına çevrildiyini dönə-dönə qeyd etmişdir. “Leyli və Məcnun” poemasında övladını canından belə əziz hesab edən Məcnunun atası oğluna müraciətlə deyir [12]:

*Canımsan, canımdan daha əzizsən,
Evə dön, evimin işığısan sən.*
(Leyli və Məcnun)

İnsanpərvərliyi “insanlığın parlaq gövhəri” adlandırılan şair bu anlayışı xeyirxahlıq və yaxşılıq məfhumları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə verir. Şairə görə, xeyirxahlığı, yaxşılığı bacarmayanlar “böyük insan” şərəfinə nail ola bilməzlər:

*Yaxşılıq etməsən əgər insana,
Böyüklük şərəfi verilməz sana.*

(Leyli və Məcnun)

***

*Səadət kamalla yetişir başa
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa.*

(Leyli və Məcnun)

Mütəfəkkir və humanist şairin əxlaqi görüşünə görə insanın ən mühüm mənəvi keyfiyyətlərindən biri dostluqdur. Nizami belə hesab edir ki, insanın “bir həmdəmi”, “könül sirdaşı”, yəni bir dostu olmasa o, həyatda çox çətin yaşayır [2]:

*Həyat nəyə gərəkdir bir həmdəmin olmasa?
İnsan çətin yaşayar dosta əmin olmasa.
Varlığına əminsən sən ki, hələ həyatda,
Çalış, könül sirdaşı gətir ələ həyatda.*

(Sirlər xəzinəsi, On səkkizinci söhbət)

“Yaxşı dost dar gündə tanınar”, – deyən ulularımızın bu hikmətini şair poetik təfəkkürün gücü ilə daha da qüvvətləndirərək məsləhət görür ki:

*Elə sadıq dost ara, səni darda qoymasın,
Çəkib tordan çıxarsın, səni torda qoymasın.*

(Sirlər xəzinəsi)

“Dostun olmazsa, həyatın da fəlakətdə olar”, – deyən şairə görə həqiqi dost odur ki, dostunun eybini üzünə desin; öz “şəfasıyla” yarasını sağaltsın; dostunun sirrini gizli saxlasın. Dostluqdan təmənna güdən qərəzli, ikiüzlü adamlardan dost ola bilməz. Şair xəbərdarlıq edir ki, belələri düşməndən daha etibarsızdır, daha qorxuludur [22]:

*Təmənna olarsa dostun, aman, dostluğu,
Düşmənçilik deməkdir, dostun haman dostluğu.
İkibaşlı dostluğu dostluq sanma heç zaman,
Qərəzli dost düşməndir, arxalanma heç zaman.*

(Sirlər xəzinəsi, On səkkizinci söhbət)

“Heç bir işdə olma yarsız, yoldaşsız”, “Yaxşı gündə çatar dada yoldaşlar”, “Bağlama qapını dostun üzünə” və s. kimi nəsihətlər verən şair-tərbiyəçi bir tikə çörəyi, hətta, adicə “çay suyunu” dostla, yoldaşla bölməyi məsləhət bilir. əks təqdirdə insan “dostaşna görməz”, “Yalqız qalar, təklikdə ölər” [17]:

*Ağıllılar bilir ki, tək yesə hər kəs,
Təklikdə də ölər, dost-aşna görməz.
Çay suyu olsa da sən içmə yalqız,
Dəniztək olarsan acı, qılıqsız.*

(Xosrov və Şirin)

Dostluğu, yoldaşlığı çox yüksək qiymətləndirən Nizami eyni zamanda, hər kəslə dostluq etməyi məsləhət görmür. Çünki: “Paxıllıq eyləsə dostuna hər kəs, onun yoldaşlığı torpağa dəyməz”;

Pis dost "şəninə əskiklik gətirər"; "O dost ki, hər işi yalnız duzaqdır, bəzəkli-düzəkli bir mancanaqdır"; "Bir dostun da olsa eyibli əgər, yüzünün adına ləkə gətirər"; "İnsan, dostu nacins olarsa əgər, ondan yalnız hədsiz pisliklər görər". Bütün bu misallardan aydın görünür ki, şair paxıl, kələkbaz, ikiüzlü, nacins, nanəcib, eyibli adamlarla dostluqdan çəkinməyə, "yaxşı ad qazanmış gözəl dost"lar axtarmağa çağırır. Çünki "gözəl dost" insan üçün var-dövlətdən daha üstündür [10]:

*Yaxşı ad qazanmış gözəl dost ara,
Ondan yetişərsən ağ günə, vara.*

(Yeddi gözəl)

Şairin əxlaq tərbiyəsinin məzmununu təşkil edən başlıca əxlaqi keyfiyyətlərdən biri də vətənpərvərlikdir. Vətənpərvərlik anlayışına çox geniş mənada yanaşan Nizamiyə görə vətənpərvərlik təkcə vətəni sevməklə bitmir, əsl vətənpərvərlik Vətəni yadellilərdən qorumaqdır. Şairin əqidəsinə görə, Vətəni hamı sevməli və qorunmalıdır, lakin burada daha böyük məsuliyyət ölkə başçısının üzərinə düşür. Ölkənin başçısı hər zaman ayıq-sayıq olmalı, doğma vətəni göz bəbəyi kimi qorunmalıdır [11]:

*Çalış ki, kirpiyin olsun almaztək,
Ayıq ol, ölkənin keşiyini çək.*

(İskəndərnamə, İqbalnamə)

"Dünya yurdumuzdur, candan əzizdir", – deyən şairə görə, bu dünya kam vermir, ancaq alır, lakin o, bizim doğma yerimiz, yurdumuz olduğu üçün biz onu canımızdan da çox sevməliyik. Doğma yurdda insanın qul olması qərib ölkədə sultan olmasından daha yaxşıdır:

*Azacıq düşünsən bir nüktə vardır:
Hər kəs öz şəhrində bir şəhriyərdir.
Öz şəhrində olsan ən alçaq insan,
Yaxşıdır qürbətdə sultan olmaqdan.*

(İskəndərnamə)

"Qürbət cənnət olsa da yenə Vətən yaxşıdır", – deyən ulularımızın bu hikmət dolu kəlamını yüksəklərə qaldıran ulu Nizami İsgəndər kimi fatehin – yüzlərlə cənnət ölkəni öz ixtiyarına keçirmiş bir hökmdarın vətən həsrətini çox təsirli boyalarla təsvir edir:

*İsgəndər hər yerdə qələbə çaldı,
Lakin vətən eşqi qəlbimi aldı.
Hökmündə olsa da saysız vilayət,
Öz doğma yurduna çəkərdi həsrət.*

(İskəndərnamə)

Doğma vətəninin təbii zənginliklərini böyük məhəbbətlə tərənnüm edən Nizamının bütün poemalarında təbiət gözəllikləri diqqəti geniş cəlb edir. Bu baxımdan "İsgəndərnamə" poemasında Bərdə şəhərinin təbii gözəlliklərinin vəsfi daha çox səciyyəvidir:

*Bərdə nə gözəldir, necə qəşəngdir,
Yazı da, qışı da güldür, çiçəkdir.
İyulda dağlara lalələr səpər,
Qışını baharın nəsimi öpər.*

(İskəndərnamə)

"Can yandırsan orduna, məmləkətə, yurduna; Arxalana bilərsən öz xalqına, orduna" sözlərini yada salır və qeyd edir ki, Nizami Gəncəvi öz poemalarında vətəni sevməyin, onu qorumağın zəruriliyini dönə-dönə xatırlatmaqla yanaşı, onun yadelli işğalçılardan qorunması və əsarətdən xilas edilməsi yollarını da göstərmişdir. Əsərlərində şair-pedaqoq Vətən uğrunda mübarizənin üç yolunu tövsiyə və təsvir etmişdir: birincisi, "ağılla, tədbirlə" (siyasi yol - Nüşabənin dünya fəthi İsgəndərə qarşı istifadə etdiyi yol); ikincisi, "qılıncın gücü ilə" (hərbi yol, Xosrovun öz ölkəsini azad etmək üçün istifadə etdiyi yol); üçüncüsü aqlın və qılıncın gücünün birləşdirilməsi yolu (siyasi-hərbi yol, fəth İsgəndərin üstünlük verdiyi yol). Şair Əflatunun dili ilə İsgəndərə belə məsləhət verir:

*Mərdlərin qan tökən qılıncı, bəlli,
Alim tədbiri ilə olar kəsərli.*

(İskəndərnamə)

Milli pedaqogikamızın əxlaq tərbiyəsinin məzmununa aid etdiyi əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərdən biri də düzlük və doğruluqdur. Nizami Gəncəvinin əxlaqi görüşlərinin tədqiqi göstərir ki, burada düzlük və doğruluq haqqında fikirlər, dəyərli öyüd və nəsihətlər geniş yer tutur. Bütün poemalarında və ömrü boyu düzlük və doğruluğu tələq etməyə çalışsan, insanları düz əmələ, doğru sözə səsləyən N.Gəncəviyə müraciət isə "unudulmuşdur". "Nə qədər ki, dünyada alıb-verirsən nəfəs; Sən düzlük qapısını döyməyə göstər həvəs", – deyən şair insanları düzlüyə, doğruluğa çağırır və belə hesab edir ki, dünyanın nicat yolu bundadır [9]:

*Doğruluq yaxşıdır, uymayın yada,
Bircə düzlükdədir nicat dünyada.
Sağ qulaq düzlükdən eyləsə həzər,
Bir çox sol qulaqlar çəkəcək zərər.*

(Yeddi gözəl)

Şairə görə, doğruluq insanı hər an qoruyan "zirehdir". Əyrilik isə insanın eybini açıb göstərir. Şən, qəm-qüssədən uzaq həyatın başlıca şərtlərindən olan doğruluq – "vicdan tərəzisidir". Ürəyin düzlüyü isə ədalət mizanıdır. İnsanın bu mizan-tərəzisi düzlüyü və doğruluğu bircə dən əskik çəksə, o, dünyada bitmiş olacaqdır. Düzlük və doğruluq insanın həyatda ucalmağının zəruri şərtlərindən biridir [12]:

*Əyri gülü düzlükdə tikan qucar, aldadar,
Bil ki, şəkər qamışı düzlüyündən bal dadar.
Doğruluğun harda ki, ucalıbdır bayrağı,
Haqq əliylə fələkdən öc alıbdır bayrağı.*

(Sirlər xəzinəsi, On dördüncü söhbət)

Şair öyrədir ki, düzlük və doğruluq insanı qada-baladan qoruyur, bu əxlaqi keyfiyyətə sahib olanları Allah da çox sevir, onları zəfərə çatdırır:

*Öz düzlüyü kimsəni verməz bada dünyada,
Düz sözüylə kimsəyə yetməz qada dünyada.
Doğruluqla köməkdir hər bir ərə yaradan,
Doğru ol ki, yetirsin hər zəfərə yaradan.*

(Sirlər Xəzinəsi, Zalım şahla düz danışan qocanın hekayəti)

Dahi Nizami məhz doğru sözləri və düz əməlləri sayəsində ən uca ad qazanmışdır. Bunu şairin özü də səmimiyyətlə etiraf edir:

*Doğru sözə bağlıdır öz qüdrətin həmişə,
Qoy qüdrətdən güc alsın söz qüdrətin həmişə.
El gözündə Nizami ucalıbdır düzlükdən,
İlhamına, qəlbinə güc alıbdır düzlükdən.
(Sirlər xəzinəsi, On dördüncü söhbət)*

Mütəfəkkir şair-pedaqoqun əxlaqi görüşləri sistemində mühüm yer tutan mənəvi keyfiyyətlərdən biri də namusluluqdur. Şairin sevə-sevə yaratdığı müsbət qəhrəmanların hamısı, xüsusilə Leyli, Şirin, Nüşabə özünün ağılı, kamalı ilə yanaşı, həm də arı-namusu, isməti, abır-həyası ilə fərqlənir. “Xosrov və Şirin” poemasında Məhin Banu Şirinin Xosrovla ovlaqda görüşməsinə eşitdikdə: “Sənin bəzəyindir ismət, nəzakət”, – deyib onu öz namusunu qorumağa çağırır. Konkret nümunələrə diqqət yetirək [17]:

*Görsə ki, fəvah, ismətli qızsan,
Elçi göndərəcək adətlə, inan.
Adın bu dünyada namuslu qalar,
Olarsan cahanda böyük hökmdar.
(Xosrov və Şirin)*

Şair bütün poemalarında canlıların (bitki və heyvanların) məhv edilməsinə qarşı etiraz səsinə ucaldır, “həyəcan təbili” çalır [11]:

*Bar verən belə bir ağacı gerçək,
Rəvamı baltanın ağzına vermək.
(İskəndərnamə, Şərəfnamə)*

Humanist şair canlıları məhv edən insanları “vəhşi”, “yırtıcı” adlandırır, onların əməllərinə qarşı öz etiraz səsinə ucaldır [18]:

*Hər maral ovçunun zülmündən qaçar,
Yırtıcı vəhşidir hələ insanlar.
Çöldə şux bir ceyran düşməyir ələ,
İnsandan sığınır dağa, köhülə.
(İskəndərnamə, Şərəfnamə)*

Dahi şair Nizami insanları bu təbiət gözəlliklərini qorumağa çağırmışdır. O, “Məcnunun ahuları azad etməsi” hekayəsində şair Məcnunun dili ilə zalım ovçuya deyir [13]:

*Ahular başından götür tələni,
Onları azad et, sevindir məni.
Yazıq heyvanlara nə qəsdin vardır?
Onlar həyat üçün yaranmışlardır...
Necə qıyırsan ki, bir həmlədə sən
İki-üç qan töküb nəfəs kəsəsən.
Qurd olsa bir adam zatında əgər,
Bu qurd o ceyranın qanını tökər.
(Leyli və Məcnun)*

Gördündüyü kimi, böyük humanist şair olan Nizami Gəncəvi hələ XII əsrdə Azərbaycan təbiətinin nadir inciləri olan ceyranları, maralları qorumağın zəruriliyini insanlara inandırmağa

çalışmış, bu təbiət gözəlliklərini məhv etməyə çalışanları zati qurd (canavar) olanlar adlandırmışdır. Mütəfəkkir şair məhz hələ səkkiz əsr yarım bundan əvvəl böyük uzaqgörənliklə bugünkü vəziyyəti görə bildiyi üçün insanları canlılara qarşı mərhəmətli olmağa çağırırdı [7]:

*Bu dünyanın hikməti çatmaz sona əzəldən,
Hər canlının şirindir canı ona əzəldən.
Üstünlükdə varlığın birincidir dünyada,
Hər canlı da sənintək bir incidir dünyada.*

(Sirlər xəzinəsi)

Xalq təbabətində bir sıra xəstəliklərin, xüsusilə bədnəzərin, başağrısının müalicəsində istifadə olunan üzərlik bitkisi haqqında da şair əsərlərində dönə-dönə danışmış, onu yüksək qiymətləndirmişdir. O, "İsgəndərnamə" poemasında şair bu barədə yazır [18]:

*Birinə bədnəzər dəyərsə əgər,
Dəyişər əhvalı, tez-tez əsnəyər.
Bədnəzər olarsa, əgər bir insan,
Alnı hərərətdən tərlər çox zaman.
Üzərlik yaxarlar göz dəyən üçün,
Od yaxıb-yandırır dərdi büsbütün.*

(İsgəndərnamə)

Burada şair "göz dəyən" insanın sağlması üçün üzərliyin yandırılmasını tövsiyə etməklə kifayətlənmir, bu bitkinin xəstəyə necə təsir etdiyini də açıqlamağa çalışır:

*Üzərlik yananda tüstüsü gedir.
Qara pərdə kimi tutur havanı,
Qaytarır, dəf edir gələn bəlanı.*

(İsgəndərnamə)

"Ərəstunun nəsihətnaməsi"ndə Nizami Gəncəvi böyük yunan alimi Ərəstunun (Aristotelin) dili ilə məsləhət verir ki:

*Səlamət yaşamaq istəsən əgər,
Oda üzərrik at hər gün, hər səhər.*

(İsgəndərnamə, İqbalnamə)

NƏTİCƏ

Nizami poeziyada dağ qartalıdır. O, sənət elmində nə qədər yüksəyə qalxıbsa, dünya hadisələrinə də o qədər geniş, o qədər ucadan baxıb və o qədər dərindən qələmə alıb (76). Göründüyü kimi dahi Nizaminin hikmətli sözlərində düzlük və doğruluq, sadəlik və təvazökarlıq, yaxşılıq, xeyirxahlıq, dostluq və yoldaşlıq, birlik, əməksevərlik, çalışqanlıq və s. əxlaqi keyfiyyətlər öz əksini tapmışdır. N.Gəncəvi öz oğlunun timsalında gənc nəsələ tövsiyə edir ki: 1) insan cavanlıq yaşından qeyrətlə çalışmalı, hünər göstərməlidir; atasının səbəbinə deyil, öz hünəri ilə uğurlar azanmağa çalışmalıdır; 2) cəmiyyətdə öz yerini tutmaq üçün ağıllı-kamallı olmaq, xalqa hörmətlə yanaşmaq lazımdır; 3) insan hissələrini cilovlamağı bacarmalı, Allah yolundan kənara çıxmamalıdır; 4) insan bir elmi və ya peşəni öyrənmək istədikdə onu dərindən öyrənməli, öz peşəsinin kamil ustası olmalıdır; 5) hər bir cavan atanın öyüd-nəsihətinə qulaq asmalı, onlara əməl etməli, veyil-veyil gəzməməlidir.

Nizaminin tərbiyəvi fikirlərindən istifadənin yollarından biri də əxlaqi söhbətlər zamanı onun müvafiq hikmətli beytlərinin nümunə göstərilməsidir. Belə əxlaqi söhbətləri ümumi şəkildə deyil, tərbiyənin ayrı-ayrı tərkib hissələri üzrə və konkret mövzularda aparmaq daha səmərəli nəticə verir. Məsələn, əxlaq tərbiyəsi üzrə söhbətləri aşağıdakı konkret mövzular üzrə aparmaq məqsəduyğundur [2; 10; 22]:

- İnsanpərvərlik – başlıca əxlaqi keyfiyyətdir.
- Yaxşılıq və xeyirxahlıq heç vaxt itmir.
- Dost dostu tən gərək.
- Sadəlik və təvazökarlıq insanın mənəvi saflığının göstəricidir
- Düzlük və doğruluq – insanın mənəvi saflığının göstəricisidir.
- Birlik olan yerdə dirilik də var.
- Kişilik – igidlik və mərdlik deməkdir.
- Ata-anaya hörmət hər bir övladın müqəddəs borcudur.

Qeyd olunan mövzuların hər birinə aid “Xəmsə”də hikmətli beytlər kifayət qədərdir. Vətənə, xalqa xidmət haqqında düşünürüksə, müharibənin, ədalətin nə olduğunu, hünər, cəsarət, mərdanəlik, çalışqanlıq, məhəbbət, sevgi, düzlük, səadət kimi məziyyətlərdən xəbət tutmaq, gəncliyin, qocalığın fərqi anlamaq, səbrin, qənaətin fəzilətinə dolmaq, bir sözlə, insan olmaq istəyiriksə, Nizamini oxumaq, duymaq, onun hikmət çeşməsindən dadmaq və əməl etmək bəs edər. Unutmaq olmaz ki, N.Gəncəvinin “hikmət çeşməsi” əbədi çağlayan və çağlaya-çağlaya ümməyə çevrilən sonsuz dəryadır. Şairin özü də bu barədə çox gözəl qeyd edib [3; 4; 12]:

*Mən fikirlər ustasıyam fəzilətim bir ümmandır,
Zamanlara, məkanlara hökm etməyim səmadandır.*

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev H., Vəliyev L. Nizami Gəncəvinin elm dünyası. Bakı, Gənclik, 1991, 148
2. Apoyev B. Nizami Gəncəvi irsindən pədaqoji prosesdə istifadə işinin sistemi (Dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2012. – 216 s.
3. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi. Bakı, “Bilik”, 1994, 94 s.
4. Arzumanlı V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti. Bakı, “Elm”, 1997, 184 s.
5. Babayeva T. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. Bakı, Nurlan, 2000, 198s
6. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, “Elm”, 1992, 158 s.
7. Əhmədov Ə. Nizami-elmşünas. Bakı, Azərənşr, 1992, 274 s.
8. Əliyev H.Ə. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq “Azərbaycan” qəz. Bakı, 6 fevral, 1996.
9. Əlizadə M. Nizami insanın mənəvi keyfiyyətləri haqqında // Nizami Gəncəvi-850. Bakı, BDU, 1992, səh. 67-103.
10. Quliyev S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında əxlaq məsələləri. Bakı, ADPU, 1994, 67 s.
11. Quluzadə Z. Kamillik zirvəsi // Nizami Gəncəvi. İsgəndərnəmə. Ön söz. Bakı, “Yazıçı”, 1982, səh. 401-409.
12. Məmmədov Z. Nizaminin fəlsəfi görüşləri. Bakı, “Elm”, 2000, 85 s.
13. Məmmədova C.M. Nizaminin psixoloji görüşlərinə dair // Nizami dünyasına səyahət. Bakı, ADBTI, 1992, səh. 49-61.
14. Muradxanov H.S. Nizami və elm // Nizami Gəncəvi, 2-ci kitab. Bakı, “Elm” 1991, səh. 39-65.

15. Nizaminin hikmət və məsləhətləri. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi Vəhdət Sultanzadə. Naxçıvan, "Əcəmi", 2013, 177 s.
16. Nizami Gəncəvinin hikmət dünyası. Bakı, NPM, "Təhsil", 2013, 306 səh.
17. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 392 səh.
18. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, 432 səh.
19. Poeziya dünyasının dahisi: metodik vəsait /tərt. ed. M.Məmmədov; ixtis. red. və bur. məs. K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, 2012, 66 s.
20. Rüstəmov S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının öyrənilməsi və şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi. Bakı, "Maarif", 1993, 155 s.
21. Səfərov Ş. Həsənov B. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı fənlərin tədrisində. Bakı, "Maarif", 1991, 272 s.
22. Talıbov Y. Məmmədova C.M. Nizami Gəncəvinin pedaqoji və psixoloji görüşləri. Bakı, ADBTI, 1991, 70 s.

**QARABAĞIN 28 İLLİK ERMƏNİ-RUS İŞĞALININ XALQ
YARADICILIĞINDA İZLƏRİ VƏ TÜRKÜN ƏSKİ YURDA DÖNÜŞ
MOTİVİNİN MİFOLOJİ-TARİXİ-ƏDƏBİ QAYNAQLARI**

KARABAĞ'IN 28 YILLIK ERMENİ-RUS İŞGALLERİNİN HALKIN
YARATICILIĞINDA İZLERİ VE ESKİ TÜRK ÜLKESİNE DÖNÜŞ
MOTİVASYONUNUN MİTOLOJİK-TARİHİ-EDEBİYAT KAYNAKLARI

**TRACES OF THE 28 YEARS ARMENIAN-RUSSIAN OCCUPATION OF
KARABAKH IN FOLK ART AND MYTHOLOGICAL-HISTORICAL-
LITERARY SOURCES OF THE TURKIC MOTIVE OF RETURNING TO THE
OLD COUNTRY**

Prof. Dr. Ramazan GAFARLI
AMEA Folklor Enstitüsü

XÜLASƏ

Son yüz ildə Azərbaycanı dəfələrlə əzməyə çalışıblar, iki tərəfdən məngənənin ağzı tək araya alıb sıxıblar, mənliyini, dilini, tarixini əlindən alıblar. Axırncı dəhşətli zərbələr - Bakı və Xocalı qırğını daha ölümcül olub... Azərbaycan türkünün yaddaşını dondurub özünü, kökünü unutturublar. Onu unutmazlıq xəstəliyinə yoluxdurublar, manqurdlaşdırıblar. Allahdan əlac gəlib mənliyini təzədən tanımağa başlayanda isə mənfur qonşularımız Odlar ölkəsini qan dənizində boğmaqla sivil dünyadan ayırmağa can atıblar. Yurd yerləri zorla boşaldılıb. Türkün əzəli torpaqları əsir alınıb. Azərbaycan parçalana-parçalana kiçilib. Hamımızın bir məlhəmi qalıb. Vətənin olan-qalanını göz bəbəyi tək qorumaq, dədə-baba ocaqlarının qədr-qiymətini bilmək... Bu istəklə döyüşə başlayıb 44 gün gecə-gündüz düşməne qan uddurdu əsgərlərimiz. rnalını yaşatmaq. Anbaan şəhər və kəndlərimiz azad olundu.

İşimizdəki balta sapları bizə «köçəri», «gəlmə» damğası vuranlara nökrəçilik etsələr də, fakt və dəlillərin dili ilə danışmaq qarğa-quzğunları susdurmalıyıq. Əcdadlarımızın qədim çağlara aid izlərini üzə çıxarıb dünyaya göstərməliyik. Bu xoş məramımızın bütün Türk dünyasında elliklə dəstəklənəcəyinə böyük ümidlər bəsləyirik.

Açar sözlər: Qarabağ, mif, əfsanə, bayatı, atalar sözü, nağıl, xalq mahnıları, erməni-rus işğalı, yurda dönüş motivi

ÖZET

Son yüz yıldır defalarca Azerbaycan'ı ezmeye, iki taraftan da kısılcacın ağzını sıkımağa, benliklerini, dillerini ve tarihlerini elinden almaya çalıştılar. Son korkunç darbeler - Bakü ve Hocalı katliamları - daha da ölümcül oldu... Azerbaycan Türklerinin

hafızasını dondurdular, kendilerini ve köklerini unuttular. Unutkanlık hastalığına yakalandı ve ezildi. Şifa Tanrı'dan gelip kendini yeniden tanımaya başlayınca, nefret ettiğimiz komşularımız Ateş Ülkesini bir kan denizinde boğarak medeni dünyadan ayırmaya çalıştılar. Araziler zorla boşaltıldı. Türklerin kadim toprakları ele geçirildi. Azerbaycan parçalara ayrıldı. Hepimizin bir merhemi kaldı. Vatanın geri kalanını tek başına korumak, ecdad ocaklarının kıymetini bilmek... Bu arzuyla askerlerimiz muharebeye başlamış ve 44 gün düşmanın kanını emmiştir. hayatta tutmak için. Anbaan kasabalarımız ve köylerimiz kurtarıldı.

Çalışmamızdaki eksenler, bizi "göçebe", "yabancı" olarak damgalayanların kölesi olsa da, kargaları gerçeklerin ve kanıtların diliyle susturmaliyiz. Atalarımızın eski çağlardan kalma izlerini ortaya çıkarmalı ve dünyaya göstermeliyiz. Bu iyiliğin elli yıl boyunca tüm Türk dünyası tarafından destekleneceğine dair büyük umutlarımız var.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, efsane, efsane, bayati, atasözleri, masallar, türküler, Ermeni-Rus işgali, eve dönüş nedeni

ABSTRACT

Over the past hundred years, the enemies have repeatedly tried to crush Azerbaijan, clamp the mouths of clamp on both sides, take away their ego, language and history. The last terrible blows - the massacres in Baku and Khojaly - were more deadly... They froze the memory of the Azerbaijani Turks. The people forgot themselves and their roots for some time. Many were infected with forgetfulness and crippled. When healing came from God, and Turk began to recognize himself again, our hated neighbors tried to separate the Land of Fire from the civilized world, drowning it in a sea of 44 blood. The lands were forcibly evicted. The ancient lands of the Turks were captured. Azerbaijan shrank to shreds. They all had one ointment left. Alone to defend the rest of the country, to learn the value of the ancestral hearths ... With this desire, our soldiers began the battle and day and night sucked the blood of the enemy for 44 days. Our towns and villages were liberated.

Now we must speak in the language of facts and evidence and silence our enemies. We must discover the traces of our ancestors from ancient times and show them to the world. We very much hope that this good will be supported by the entire Turkish world.

Keywords: Karabakh, myth, legend, bayats, proverbs, fairy tales, folk songs, Armenian-Russian occupation, motive of home return.

XXI ərın bir ilini də başa vurduq. Yeni ilin ilk günlərində qış sərt üzünü göstərdi. Yurdumuzun dağları, Qarabağ, Kəlbəgər, Şuşa, Cıdır düzü hədsiz qar örtüyünə büründü. Bakının, Gəncənin də təbiətində son otuz ildə ən soyuq və şaxtalı hava şəraiti ilə rastlaşdıq. Ağappaq qar Qabağda həftələrlə yollardan, binaların, ağacların üstündən əskilmədi. Lakin buzlar əski yurda dönüş arzusu ilə döyünən ürəklərin istisində əridi, döyüşən əsgərlərin hərəkətinə əngəl yaratsa da, yoldan qayıtmadılar, irəlilədilər.

Hər şeyin başlanğıcı və sonu var. Nəyinsə bitdiyi yerdən yenisi baş qaldırır həyata vəsiqə alır.

Ağrı-acılar, yaŋılar zamanla unudulsa da, onların izləri, közləri qalır və ruhun dərinliklərində həmişə sızıltısı, sancısı yatır. Doğrudur, qoca Zaman sağaldandır, loğmanların loğmanıdır. Lakin bir haqiqət də var: sınıb çiliklənən güzgünü yapışdırmaqla bütövləşdirmək mümkündür, amma o əvvəlki tək varlıqları əhatəli əks etdirə bilmir. Əsir torpaqlarda yaraları məlhəmsiz sağalan insanlar da belədir, tazədən ayaq üstə dursalar da, çatlı ayna kimi içərilərindəki boşluğu doldurmaqda acizdirlər. O ki, qaldı ulu bir xalq günahsız yerə diz çökdürəsən, arxadan bağrını xancərləyəsan, onda zamanın da işi zorlaşır, loğmanlığı uzun müddət yardım etmir.

Son yüz ildə Azərbaycanı dəfələrlə əzməyə çalışıblar, iki tərəfdən məngənənin ağzı tək araya alıb sıxıblar, mənliliyini, dilini, tarixini əlindən alıblar. Axırcı dəhşətli zərbələr – Bakı (20 yanvar) və Xocalı qırğını daha ölümcül olub... Azərbaycan türkünün yaddaşını dondurub özünü, kökünü unutmurğa çalışıblar. Onu unutqanlıq xəstəliyinə yoluxdurublar, manqurdlaşdırmaq istəyiblər. Allahdan əlac gəlib mənliliyini təzədən tanımağa başlayanda isə mənfur gəlmə, daha doğrusu, gətirilib zorla yurddaşlarımızın torpaqlarında yerləşdirilən qonşularımız Odlar ölkəsini qan dənizində boğmaqla sivil dünyadan ayırmağa can atıb. Yurd yerləri zorla boşaldılıb. Türkün əzəli torpaqları əsir alınıb. Azərbaycan parçalana-parçalana kiçilib. Hamımızın bir məlhəmi qalıb. Vətənin olan-qalanını göz bəbəyi tək qorumaq, dədə-baba ocaqlarının qədr-qiymətini bilmək... Bu istəklə döyüşə başlayıb 44 gün gecə-gündüz düşməne qan uddurdu əsgərlərimiz. Anbaan şəhər və kəndlərimiz azad olundu. “Dəmir yumruq” azğın düşmənin başını əzdi.

İşimizdəki balta sapları bizə «köçəri», «gəlmə» damğası vuranlara nökrəçilik etsələr də, fakt və dəlillərin dili ilə danışıb qarğa-quzğunları susdurmağa başlamışıq. Əcdadlarımızın qədim çağlara aid izlərini üzə çıxarıb dünyaya göstərmək əzmindəyik. Bu xoş məramımızın bütün Türk dünyasında elliklə dəstəklənəcəyinə böyük ümidlər bəsləyirik. Yurdun sakinlərinin dərin köklərini təsdiqləyən mühüm faklardan biri də gen yaddaşından süzülüb gələn folklorunun variantlaşa-variantlaşa yaşaması, bir nəsilədən başqasına ötürülməsidir. Təsadüfi deyil ki, AMEA Folklor İnstitutu 1912-18-ci illərdə, məhz Qarabağın işğalda olduğu çağlarda 10 kitabdan ibarət “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” adlı dünya təcrübəsində nadir sayılan möhtəşəm bir toplu hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Yurdun sinəsinə minalar sancılan, köklü sakinlərini – dinc əhalisini: qocalarını, uşaqlarını, qız-gəlinlərini, hamilə qadınlarını və əməksevər, əliyalın kişilərini rus-erməni silahlı quldurları tərəfindən soyqırım törədilə-törədilə, qışın çovğununda didərgin salınıb Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müvəqqəti yerləşdirilməsi XX əsrin ən ədalətsiz və qeyri-insani hadisəsidir. Məhz dogma ev-eşiyindən silah gücünə çıxarılıb qovulan qəlbi yaralı Qarabağ sakinlərinin dilindən yazıya alınan əvəzsiz mənəvi sərvət, çoxçeşidli poetik parçaları toplayıcılar bir yerə toplanmışdılar. Çoxcildliyin birinci kitabında Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının didərgin sakinlərinin yaddaşında yaşayan folklor örnəkləri verilmişdir. Kitabın ön sözündə yazıldığı kimi, “adətən, bayatı daha çox ağır dərdli söyləyicilər tərəfindən söylənilir. Hətta bəzi dərdli söyləyicilər təkbaşına qalanda “gününü öz-özünə bayatı söyləməklə keçirir”. Doğrudan da, bu qəbildən olan söyləyicilərin “çağırıldıqları bayatılar” adamın “bağrını ox kimi dəlir”. Onların dərdlərini hər dəfə yenidən tərpətdiyi üçün adam məyusluq hissi keçirir. İndiki vəziyyətdə isə bölgənin hər bir sakini “dərdin, qəmin, hicranın” ən ağırını daşıyır. Daha bayatı janr kimi hansısa bir fərdin yox, bütövlükdə bölgə sakinlərinin dərd-qəmlərinin poetik ifadə vasitəsinə çevrilib. Bu bayatılarda həm də “yeni” bir mövzudan – qaçqınlıq, köçkünlük, vətən həsrəti və sairədən söhbət gedir. Sanki bu janr yeni bir mərhələ yaşayır: bir tərəfdən ənənəvi bayatların mövzucu dəyişməsinə müşahidə ediriksə, digər tərəfdən

formalaşma prosesi yaşayan nümunələrin şahidi oluruq. Məşhur bayatların başqa bir variantda formalaşması göz qabağındadır:

Kitabın Gülüstandı,
Aç, oxu, gülüstandı.
Bülbülün göz yaşından
Bağçada gül islandı”.

Toplayıcılar Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində şifahi yaddaşlarda yaşayan bu bayatının qaçqınlıq həyatı yaşayan qarabağlıların dilindən yazıya aldıkları variantlara diqqət yetirək:

Kitabın Gülüstandı,
Aç, oxu, gülüstandı.
Qaşqının göz yaşından
Bağçada gül islandı.

Bayatının yuxarıdakı məlum variantında insanlar sanki əsrlər boyu yadlardan, çar Rusiyasının İrandan gətirib yerləşdirdiyi gəlmələrin xəyanətlərini unudub öz acı talelərindən söz salmaqla gələcək nəsillərin qəlbində niskil yaratmaq istəməmiş və qədim “Bülbül və gül” əfsanəsinin motivinə uyğunlaşdırmışdılar: “Bülbülün göz yaşından, Bağçada gül islandı” - demişlər. Amma 28 il əvvəl qırıla-qırıla dogma ev-eşiklərindən qovulub didərginlik həyatı yaşayanda yaddaşlarının buzu ərimiş və təzədən gerçək hallarını tərənnüm edən misralara qayıtmışdılar: “Qaşqının göz yaşından Bağçada gül islandı”.

Bu hal xalq şeirində insanlığa qarşı törədilən ən dəhşətli cinayətlərə qarşı qarabağlıların daxili üsyanı idi. Çünki özünü mədəni xalqlar kimi tanıtmaya can atanlar: amerikalılar, avropalılar Xocalı qırğınına, Zorik balayanların, köçəryanların, sarkisyanların, rus-erməni ordu birləşmələrinin müsəlman-türk uşaqların döyünən ürəklərini çıxarmaqla mənfur ruhlarını dincəltmələrinə seyrçi qalmışdılar. Dəhşətlər yaşayan insanlar əllərini hər şeydən üzüb yanğılarını, ağrı-acılarını bayatılarda ifadə etmişdilər:

Sumaxda yaxşı su var,
İçməyə yaxşı su var.
Dərtdən, qəmdən, hicrannan
Qaşqında yaxşısı var.

Dərdin, qəmin, hicrannan ən “yaxşısını” sinəsində yaşatdığını vurğulamasını yurdunu itirən insanların “sivillərə” istehzası kimi anlamaq lazımdır. Və bağına daş bağlayıb yurda dönəcəyi günün həsrəti ilə yaşayan məsun insanların haqqını mədəni dünya 30 il erməni faşistlərinə yedirtmişdi. Folklor elə bir güzgüdür ki, orada həqiqəti gizlətmək mümkün deyil. Çünki onun baş vermiş olaylara öz baxış bucağı və kodlaşdırılmış xüsusi işarələr sistemi vardır. Qaçqınlıq çağının bayatlarında deyilir ki:

Gün getdi, sarı qaldı,
Getdikcə sarı qaldı.
Girov yoluna baxmaxdan,
Gözümdə sarı qaldı.

Başıma baş bağlaram,
Yuyaram, yaş bağlaram.
Gözlərəm, vətən qayıtmasa,
Bağrıma daş bağlaram¹.

Ağının məlum misralarını (burda bir qərib ölüb, Göy kişnər, bulud ağlar) baş vermiş hadisələrə bağlamaqla qəribliyin bir fərdən yurdun bir parçasına keçdiyini, fəlakətin böyüklüyünü ifadə etmişlər:

Bu dağlar, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar.
Qarabağ əldən gedir,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Şeir parçasında əli hər şeydən üzüləndə qarğış yağıdırmaqla təsəlli tapmağa can atan qaçqının ən aciz anlarının ifadəsinə rast gəlirik. Hələ ağızdan ağıza keçib tam formalaşma mərhələsinə çatmasa da, didərginlərin psixoloji hallarının göstəricisi kimi maraqlıdır:

Qarabağın düşmən əsirliyində olan çağlarda erməni-rus işğalçı quldurları tərəfindən doğma evindən qovulub Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində müvəqqəti məskunlaşan yurddaşlarımızın dilindən toplanıb nəşr edilən aşağıdakı nümunələrdə hisgil, nifrət, həsrət, qarğışla yanaşı yurda dönüşə inam da əks olunmuşdur:

---

¹ Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 464 səh.

Kəlbəcərin ağacları
Bar vermir başdarı.
Bizi yurdumuzdan eləyənin
Qırılsın qardaşdarı².

Eləmi, ay Murova,
Murov düşüf girova.
Hər dərdə dərman bulsam,
Bu dərdə yoxdu dava.³

Bu oba, uzun oba,
Gəl yurda düzül oba.
Azalannar çoxaldı,
Azaldı bizim oba.⁴

Əzizim, Göyçə mənim,
Zəngəzur, Göyçə mənim.
Sağalmayan dərdimdi
Zəngəzur, Göyçə mənim⁵.

Buxarı qurum oldu,
Yandıqca qurum oldu.
Vətəndən ayrı düşdük,
Bizə bir zülüm oldu.⁶

Şuşanın yolu fərman,
Torpağı gözə dərman.
Sənə bir məktub yazım
Yarı dərd, yarı dərman⁷.

Əsgərənin dağı var,
Bağının bağmanı var.
Ora gedən qayıtmaz,
Orda yaman yağı var⁸.

Gəlifdi yaralılar,
Köylülər, qaralılar.

Ağlasın dərdi olannar,
Dinşəsin yaralılar.⁹

Qarabağda bağ olmaz,
Qara salxım ağ olmaz.
Qəriliblədə qalanın
Qonşuda qız sevənin
Ürəyində yağ olmaz¹⁰.

Qarabağa yol salın,
Boynuna da qol salın.
Ağac əkib bar dərin,
Budağından xol* salın¹¹.

Qarabağa gedərəm,
Bağrımı qan edərəm.
Vətənə olan borcu
Qanım ilə ödərəm¹².

Qarabağda talan var,
Zülfün üzə salan var.
Gedəsən, bala, tez qayıt,
Gözü yolda qalan var¹³.

² Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 468 səh. S. 381

³ Yenə orada, s. 390

⁴ Yenə orada

⁵ Yenə orada

⁶ Yenə orada

⁷ Yenə orada, s. 391

⁸ Yenə orada, s. 392

⁹ Yenə orada, s. 393

¹⁰ Yenə orada, s. 394

¹¹ Yenə orada, s. 398 *xol – kiçik budaq

¹² Yenə orada, s. 398

¹³ Yenə orada, s. 398

ƏRGƏNƏKON - TÜRKÜN ƏZƏLİ YURDA DÖNÜŞÜ, yaxud bir törənin tarixçəsi. Göytürklər tatlrlarla apardıqları savaşa məğlub oldular, hamı qırıldı, təkə İlxanın (Elxanın) oğlanlarından Qıyan və Noğuz sağ qadılar. Döyüşdən on gün sonra bir gecə atlarına mindilər, cocuqlarını yanlarına alaraq qaçdılar. Savaştan əvvəl ordu qurduqları yerə gəldilər. Burada dəvə, at, öküz və qoyunları qalmışdı, onları da özləri ilə götürdülər.

Qardaşlardan biri dedi:

-Burada qalsaq, bir gün düşmənlərimiz bizi tapar, ələ keçərik, hamımızı öldürərlər. Başqa bir boya yollansaq, yenə hər yanımız yağlarla doludu. Ən yaxşısı budur ki, dağların arasında, kimsələrin yolu düşməyəcək yerlərə gedib oralarda oturaq.

Buna qərar verdilər. Hamılıqla Qıyanın arxasınca getdilər. Sürülərini qabaqlarına qatıb dağlara qalxdılar.

Bir dişi keyik görüb arxasına düşdülər. Keyik bunları dağların üzərindəki düz bir yerə götürdü. Orada hər yeri yaxşı-yaxşı yoxladılar. Gəldikləri yoldan başqa yol yox idi. Bir az da irəlilədilər. Geniş çəmənliyi olan bir ölkə gördülər. Burada axar sular, buz bulaqlar, cürbəcür meyvə ağacları və çoxsaylı heyvanlarla rastlaşıb sevindilər. Tanrıya şükürlər edib həmin təzə yurdda yerləşdilər. Qışda heyvan kəsib ətinə yeyir, dərisini aynələrinə keçirir, yazda isə südlərini içirdilər.

Burada dörd yüz il qaldılar. Törəyib çoxadılar. Sonra dedilər:

-Babalarımızdan eşitmişik ki, Ərgənəqonun kənarında geniş, gözəl yerlər varmış. Atalarımız orada oturmuşlar. Bundan sonra qorxub dağlarda qapanıb qalmaq bizə yaraşmaz. Gəlin bir yol tapıb Ərgənəqondan çıxaraq.

Hamı qərara alır ki, bu yeri tərk edib dədə-baba yerlərinə qayıtsınlar. Yol aramağa başladılar, çox gəzib-dolaşdılar, hər tərəfdən qabaqlarını hündür dağlar kəsirdi.

Aralarında bir nəfər dəmirçi **Bürtəcin adlı** birisi vardı. O, dedi:

-Mən bir yer gördüm, orada dəmir mədəni var. Əgər onu əritsək, yol taparıq.

Gedib o yeri gözdən keçirdilər, dəmirçinin sözünü doğru sandılar. Dəmir dağı əridib köhnə yurdlarına gedən yolu tapdılar...

Başqa məlumatda göstərilir ki, onlar bir gün dağın başında dişi qurdla rastlaşırlar. Qurdun Ərgənəqona necə gəlib çıxması ilə maraqlanırlar. Onu qovub arxasınca yollanırlar. Baxırlar ki, dağların arasındakı bir dəlikdən bayıra çıxış var. Dəliyin ətrafına nəzər salanda görürlər ki, orada dəmir mədəni var.

-Ey türk milləti, uyuma! Torpağına sahib çıx!..

Bu, çağırışı və göytürklərin törəyişini anladan "Ərgənəkon" qədim bir türk dastanının adıdır. Onun izlərinə Çin mənbələrində rastlaşırıq.

Ulu əcdadlarımız söyləyirlərmiş ki, türklər bir zamanlar düşmən tərəfindən hiylə ilə yenildiklərindən böyük itki verərək doğma yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmış və Ərgənəkon ovalığına sığınmışlar. Uzun zaman keçəndən sonra yenidən yüksəlmiş, artıb çoxalmış, orduları dəniz kimi coşub dalğalanmış, onlar təkrar əski yurdlarına dönərək düşmənlə çarpışmış, ata-baba torpaqlarını geri almışlar.

Ətrafda türk oxu ötməyən, türk nizəsi batmayan, türk qılıncı kəsməyən, türk atının tapdağına çevrilməyən, türkə boyun əyməyən el yox idi. Bu durum yad tayfaları hiddətləndirib qısqanclıq xəstəliyinə salırdı. Bir gün özgədillilər birləşib türklərin üzərinə yeridilər. Bunu görənlər türklər çadırlarını, sürülərini bir araya topladılar, çevrələri boyu xəndək qazıb gözlədilər.

Düşmən çatar-çatmaz qılıncılar qınından çıxdı. On gün gecə-gündüz savaşıdılar. Axır türklər üstün gəldilər. Məğlubiyyətə uğrayan düşmən qovmlərin xanları, bəyləri ov yerində toplanıb öz aralarında sözləşdilər. Dedilər ki:

«Türklərə qarşı hiyləyə əl atmasaq, halımız bir az da yamanlaşacaq».

Dan ağaranda düşmənlər basqına başlayırmış kimi hərəkətə gəldilər, lakin hələ türklərin həmləsi ilə üzlənməmiş ağır yüklərini buraxıb qaçdılar. Türklər:

«Bunların gücü tükəndi, nə tez aradan çıxdılar» - deyib atdan yerə endilər, silahlarını torpağa sancıb ələ keçirdikləri qənimətləri bölüşdürdülər.

Məkrli düşmən türklərin başının qatıldığını görüb qəflətən geri döndü. Əsl ölüm-dirim savaşı başladı. Düşmən silaha sarılmağa macal tapmayan türkləri öldürə-öldürə onların çadırlarına gəldi. Onlar evləri yıxıb taladılar, malları ələ yağmaladılar ki, bir qara çadır belə salamat qalmadı. Böyüklərin hamısını qılıncdan keçirdilər, kiçikləri isə dustaq etdilər. O çağda türklərin başında İl xaqan dururdu. Onun çoxlu oğlu vardı. Ancaq bu savaşda xaqanın bütün uşaqları öldü.

Xaqan Kayı (Kayan) adlı oğlunu yenicə evləndirmişdi. İl xaqanın Doqquz Oguz adlı bir kürəkəni vardı; o da savaşdan salamat qurtardı.

Kayı ilə Doqquz Oguz əsir düşdülər. On gün sonra ikisi də qarılarını yanlarına alıb atlanaraq qaçdılar. Türk yurduna döndülər. Düşmən əlindən qurtaran dəvələr, atlar, öküzlər, qoyunlar tapdılar. Oturub düşündülər:

«Dörd bir yan yağışı ilə doludu. Dağların içində insan ayağı dəyməyən bir yer arayıb yurd salaq, orada oturaq». - dedilər.

Sürülərini alıb dağa doğru köç etdilər. Gəldikləri yoldan başqa girişi olmayan bir məkana çatdılar. Bu tək yol da ələ sıldırım qayalıqda yerləşirdi ki, istər dəvə, istər at güclə yeri yirdi, ayağını yanlış yerə basan yuvarlanıb param-parça olurdu.

Türklərin yerləşdikləri ölkədə axar sular, qaynaqlar, ovlaqlar, bulaqlar, cürbəcür bitkilər, dadlı meyvələr vardı. Belə yeri görəncə, onlar Allaha şükür etdilər. Qışda heyvanların ətinə yedilər, dərisini geydilər, yazda südünü içdilər. Bu ölkəyə Ərgənəkön dedilər.

Zaman keçdi, çağlar axdı; Kayı ilə Doqquz Oguzun uşaqları oldu. Kayının lap çox övladı dünyaya gəldi. Doqquz Oguzun uşaqları nisbətən az idi. Kayıdan törəyənlərə **Kayat**, Doqquz Oguzdan doğulanların bir bölümünə **Doqquzlar**, bir bölümünə də **Türülkənlər** dedilər.

İllər illəri əvəzlədi, bu iki igrinin törəmələri Ərgənəkonda qaldılar, çoxaldılar, çoxaldılar, hey çoxaldılar.

Aradan dörd yüz il ötüşdü. Dörd yüz il sonra nəsillər o qədər artdı ki, Ərgənəkona sığmadılar.

Çarə tapmaq üçün qurultay topladılar. Dedilər:

«Atalarımızdan eşitdik, Ərgənəkönün xaricində geniş ölkələr, gözəl yurdlar varmış. Bizim yurdumuz da əskidən o yerlərdə imiş. Dağların arasını araşdırıb yol tapmaq, köçüb Ərgənəkona gedək. Ərgənəkondan kənarında kim bizə dost olsa, biz də onunla dost olaq, kim bizə düşmən olsa, biz də ona düşmən olaq».

Türklər qurultayın qərarına əsasən Ərgənəkondan çıxmaq üçün yol aradılar, tapmadılar. O zaman bir dəmirçi dedi ki:

«Dağda bir dəmir mədəni var. Dəmiri əritsək, bəlkə dağ bizə keçid verər».

Gedib dəmir mədəninə gördülər. Dağın geniş yerinə bir qat odun, bir qat kömür dizdilər. Dağın altını, üstünü, yanını, yönünü odun-kömürlə doldurdular. Yetmiş dəridən yetmiş böyük körük düzəldib yetmiş yerə qoydular. Odun-kömürü odlayıb körüklədilər. Allahın yardımıyla dəmir dağ qızdı, əridi, yer açıldı. Bir yüklü dəvə çıxacaq qədər yol əmələ gəldi.

Sonra göy yellikli bir Bozqurd çıxdı ortaya; haradan gəldiyi bilinmədi.

Bozqurd gəldi, Türkün önündə dikilib durdu. Hər kəs anladı ki, yolu o göstərəcək.

Bozqurd yürüdü; ardından da Türk milləti irəlilədi. Və Türklər Bozqurdun öndərliyi ilə o müqəddəs ilin müqəddəs ayının müqəddəs günündə Ərgənəkondan çıxdılar.

Türklər o günü, o saati əbədi yadda saxladılar. Bu müqəddəs gün Türklərin bayramına çevrildi. Hər il o gün böyük törən düzəldirlər. Bir parça dəmiri atəşdə qızdırırlar.

Bu dəmiri öncə Türk xaqanı qısqacla tutub zindana qoyur, çəkilə döyür. Sonra şöhrətli Türk bəyləri bir-bir gəlib eyni işi yerinə yetirərək təntənəni davam etdirirlər. Bu törən zamanımızadək yaşadılıb.

Sonuncu dəfə noyabrın 17-də Bakıda, "Gülüstən" sarayında Türk dövlət və cəmiyyətlərinin XI dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında baş tutub. İlk olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çəkilə dəmiri döyəcləyib. Ərgənəkondan çıxdıqları zaman Türklərin xaqanı - Kayı Xan soyundan gələn Börtəçin (Bozqurd) idi. Börtəçin bütün ellərə elçilər (xəbərçilər) göndərdi. Onlar Türklərin Ərgənəkondan çıxmağa hazırlaşdıqlarını bildirdilər. Qədimlərdə olduğu kimi, yenə bütün ellər Türklərin buyuruğu altına girdi. Kimi xaqan bilib Börtəçini xoşluqla qarşıladi, kimi də pis üz göstərib arxa çevirdi. Türkə qarşı çıxanlarla savaşıldı və hamı enildi. Türk dövləti dörd bir yana hakim kəsildi.

Türklərin savaşda son zəfəri 21 marta təsadüf etdiyindən həmin gün hər il türk ellərində bayram kimi qeyd olundu.

Ədəbiyyat

1. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 464 səh.

2. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 468 səh.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA FƏLSƏFİ (İSLAM) FİKRİN NƏZƏRƏ ÇARPAN İZLƏRİ

SIGNIFICANT TRACES OF PHILOSOPHICAL (ISLAMIC) THOUGHT IN THE WORKS OF
NIZAMI GANJAVI

Fidan Vəlizadə Ruhulla

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti(ATMU).

İctimai Fənlər Kafedrası. Kulturologiya və Onun Ümumi Məsələləri ixtisası. Dissertant

ÖZƏT

Azərbaycanın görkəmli siması, dünya şöhrətli mütəfəkkiri, alim və filosofu Nizami Gəncəvi yalnız yaşadığı dövrdə deyil, bütün zamanlarda yazdığı əsərlər və fəlsəfi baxışının zənginliyi, düşündürücülüüyü ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycanın gözəl güşələrindən olan Gəncə şəhərində həyat və fəaliyyətini davam etdirən dahi şair, özünün sözü,söhbəti, hikmətli kəlamları, nəsihətlərinin mənə dərinliyi ilə bu gün ki, gün də də geniş auditoriyalara xitab etməyi bacarmışdır.

Yaradıcılığı boyu müxtəlif mövzuları işıqlandıran şair insan və onun daxili aləmini, ədalət anlayışını, doğruluq və dürüstlüyü, bacarıq və zəhməti, insan əməyinin əhəmiyyətini daim fəaliyyətində əsas sujet xətti etmişdir.

Şair islamdan əvvəlki və islam dövrü fəlsəfi fikrini öz əsərlərində vəhdət halında birləşdirməyi bacarmışdır.

“Nizami əsərlərini fars dilində yazmasına baxmayaraq, həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır.(Həmid Araslı)

Nizami dühası hər zaman dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Nizami sənətinin öyrənilməsi və tanıtılması sahəsində xeyli iş görülmüş, əsərlərinin nizamişünaslıqda yüksək qiymətləndirilən elmi-tənqidi mətni hazırlanmış, kitabları nəfis tərtibatda və kütləvi tirajla nəşr edilmişdir.

Bu məqalədə Nizami fəlsəfi baxışında əhəmiyyətli məqamların “islam fəlsəfəsindəki” oxşarlıqları araşdırılmış, diqqətə çatdırılmışdır.

İslamın ana xəttini təşkil edən ədalət, xeyirə dəvət pisliklərdən çəkəndirmək,halal zəhmət və.s kimi əsas prinsiplər Nizami yaradıcılığında nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Nizami və islami baxış, İslam Fəlsəfi fikri Nizami yaradıcılığında.

ABSTRACT

Prominent faces of Azerbaijan, world-famous thinker, scientist and philosopher Nizami Ganjavi has always been in the center of attention not only in his time, but at all times with the richness of his writings and philosophical views.

The genius poet, who continues his life and activity in Ganja, one of the most beautiful parts of Azerbaijan, has managed to address a wide audience today with his words, conversations, wise sayings and the depth of meaning of his advice.

Covering various topics throughout his career, the poet has always made man and his inner world, the concept of justice, truthfulness and honesty, skill and hard work, the importance of human labor the main subject line.

The poet managed to combine pre-Islamic and Islamic philosophical thought in his works.

"Although Nizami wrote his works in Persian, he always thought of himself as an Azerbaijani, he always received his figurative expressions from the people, from the living language of the people. (Hamid Arasli)

Nizami's genius has always been in the center of attention of world oriental studies. A lot of work has been done in the field of study and promotion of Nizami's art in our country, a scientific-critical text of his works has been prepared, which is highly valued in the field of order studies, and his books have been published in an elegant design and mass circulation.

This article examines the similarities of important points in Nizami's philosophical view in "Islamic philosophy" and draws attention to them.

The basic principles that constitute the main line of Islam, such as justice, invitation to good, abstinence from evil, halal labor, etc., were considered in Nizami's work.

Keywords: Nizami Ganjavi, Nizami and Islamic view, Islamic Philosophical thought in Nizami's works

Həyatına qısa baxış

Nizami 1141-ci ildə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olan Gəncə şəhərində sənətkar ailəsində anadan olmuş, bütün ömrü boyu orada yaşayıb yaratmış və 1209-cu ildə Gəncədə də vəfat etmişdir.

Nizami təhsilini Gəncə mədrəsələrində almış, daha sonra şəxsi mütaliyə yolu ilə orta əsrin elmlərini mükəmməl öyrənmiş, xüsusən də Yaxın Şərq xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatına yaxından bələd olmuşdur. Türk dilindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl bilən şairin Yunan dili ilə də tanış olduğu, həmçinin qədim yunan tarix və fəlsəfəsini, astronomiya, tibb və həndəsə elmlərini yaxşı mənimsədiyi əsərlərindən aydın görülür. Ömrü boyu Gəncədə yaşamış, saray şairi olmaqdan qətiyyətlə imtina etmiş, halal zəhməti ilə dolanmışdır. Təqribən 1169/1170-ci ildə Dərbənd hökmdarı Seyfəddin Müzəffərin kənz kimi hədiyyə göndərdiyi qırpaq qızı Afaq (Apaq) ilə evlənmiş, 1174-cü ildə oğlu Məhəmməd anadan olmuşdur(5).

Yaradıcılığı

Nizami Gəncəvi yaradıcılığa lirik şeirlərlə başlamışdır. Qələmə aldığı əsərlərdən məlum olur ki, şair böyük divan yaratmış, qəzəl və qəsidələr müəllifi kimi şöhrətlənmişdir. Şərq təzkiyəçilərinin məlumatına görə, 20 min beyt həcmində olan bu divandakı şeirlərdən çox az hissə dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Lakin Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı beş poemadan ibarət "Xəmsə" ("Beşlik") müəllifi kimi daxil olmuşdur(4).

Nizami Gəncəvi həm epik, həm də lirik növdə yazmışdır. Bizə gəlib çatan əsərləri yalnız fars dilindədir. Onun zəngin irsindən bizə sadəcə 6 qəsidə, 120 qəzəl, 30 rübai və "Xəmsə"si gəlib çatmışdır(4).

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin bədii irsi xalqımızın məsnəvi sərvətidir və bu sərvətin qorunması, tədqiqi və təbliği Azərbaycan dövlətinin yeritdiyi siyasətin tərkib hissəsi olaraq daim diqqət mərkəzindədir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi ili" elan edilməsi haqqında sərəncamı ölməz şairin irsinə daimi qayğı və diqqətin bariz nümunəsidir(2).

Araşdırma-Tədqiqat

Elmi araşdırmaya Nizami Gəncəvi yaradıcılığının lirikası(qəzəl,qəsidə,rübai) cəlb olunmuşdur.Bu nümunələrdə İslam və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı eyni müstəvidə təhlil olunmuşdur. Aşağıdakı nümunələrdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında "İslam fəlsəfi fikirləri"-ni özündə əks etdirən şeirlərdən bəzilərinə görə bilərsiniz.

Qəzəllərdən seçmələr.

*****

Cavanlıq köç edər, qoyma, gedər əldən, zaman keçsin,
İnanma, bir daha burdan qəribi-karivan keçsin.

İtən gənclik sorağı ilə qocalar yer süründükcə,
Bükülüdü bel, bu mümkün mü ömür daim cavan keçsin?

Əziz ömrü şirin tut ki, keçər, bərbad olar, qafil!
Qədr bil, vermə gəl əldən həyatı-cavidan keçsin!(6)

*****

Quran-i Kərim: Sizi zəif bir şeydən (nütfədən) yaradan, zəiflikdən sonra sizə qüvvət verən, qüvvətli olduqdan sonra zəiflik və qocalıq verən Allahdır. O, istədiyini yaradır. O, Biləndir, Qadirdir (Rum surəsi,ayə54).(1)

Qurani Kərimdə qeyd olunan insanın yaradılışındakı dövrlərini "cavanlığını və qocalığını" əks etdirən ayələrdə nəzərə çarpan fikirlər Nizami yaradıcılığında bu şəkildə öz əksini tapmışdır. Misralardan aydın olur ki,cavanlıq bir fürsətdir və bu dövr ərzində insan xeyirli azuqə toplamalıdır.Qocalıq yetişdikdə insan bir daha cavanlığına dönə bilmədiyindən həyatının ahıl dövründə də arzuladığı, həyata keçirmək istədiklərini rahatlıqla reallaşıdırma bilməyəcəkdir.

*****

Yol çətin, aləm qaranlıq - atını bir yanə çək,
Varlığı gəl bir zaman can mülkinə, vicdanə çək,

Qov könül bağça-bağından bu qara qarğaları,
İmtahan eylə, hüma quşlarını meydanə çək. (3)

*****

Quran-i Kərim : “De: “Görün göylərdə və yerdə nələr var”. Lakin iman gətirməyən adamlara dəlillər və xəbərdarlıqlar heç bir fayda vermir.” (Yunus, 101). (1)

Misralardan aydın olur ki, həyat çətin və enişli-yoxuşlu yollardan keçir. Bu yolda insan vicdanı ilə hərəkət etməli doğrunu –səhvədən ayır etməyi bacarmalıdır. Burada qarğa ilə hüma quşunun müqayisə olunmağı “insanın nəyə bənzəməyi onun seçimlərindən asılıdır” fikri öz əksini tapmışdır.

*****

Nurlu bir tale dilərsən, yatma sən ta sübhədək,
Heç nə çatmaz yatmışa, tale ayıqla yar olar.

Sən hümasan, sərçələr xırmanlara çəksin hücum,
Sən ki salimsən, dəvayə möhtac o bimar olar. (6)

*****

Quran-i Kərim: İnsan üçün öz zəhmətinin çalışdığına qarşılığı vardır. (Nəcm surəsi, ayə 39) (1)

Misralardan aydın olur ki, insan bütün uğurlara öz zəhməti hesabına nail olmalıdır. Bu uğura gedən yolda gecə-gündüz səy göstərməlidir. Onun zəhmətinin nəticəsini, bəhrəsini ALLAH verəcəkdir.

*****

Kim sədət istəsə, göz yummasın qoy sübhədək,
Yatsa - kordu, ağ günə yalnız ayıq insan çatar.

Sən hümasan... xırmanı qoy qarğalar eşsin, nə qəm.
Sən mətinsən, umma... yalnız xəstəyə dərman çatar. (6)

*****

Quran-i Kərim: Biz axirət savabını istəyənin savabın artırır, dünya qazancını istəyəndə ondan verərik. Lakin onun axirətdə heç bir payı olmaz. (Şura surəsi, ayə 20) (1)

Misralardan aydın olur ki, seçimlər insanın öz əlindədir və insan xoş gələcək üçün çox çalışmalı, durmadan səy göstərməlidir.

*****

Qoşuldun mərdlərə, oldunsa mərdan,
Yeter, əl çək təkəbbürdən, vüqardan.

Tamam heçsən, yüz il qan-yaş da töksən,
Tamam zaysan, əgər bir qəlbi qırsan. (6)
*****

Quran-i Kərim

“Ey iman gətirənlər! Bir qövmlə digərini lağa qoymasın. Ola bilsin ki, onlar (lağa qoyulanlar) o bir ilərindən (lağa qoyanlardan Allah yanında) daha yaxşı olsunlar. Qadınlar da bir-birinə (rişxənd eləməsinlər). Bəlkə, onlar (rişxənd olunanlar) o birilərindən (rişxənd edənlərdən) daha yaxşıdırlar.” (Hucurat surəsi, ayə 11)(1)

Misralardan aydın olur ki, insan qarşısındakı insanları gözündə əsla kiçildib özünü isə böyütməməlidir.

Qəsidələrdən seçmələr

*****

Yürü hikmət yolu ilə, qovuş qeybin çeşməsinə,
Eyib, qüsur axtarmasan, min bir hikmət qavrayarsan.

Köhlənini Tanrı əmri, peyğəmbərin şəri ilə çap,
Tanrı nə cürsöyləmişsə, qurulmuşdur o cür cahən.

Bu gəmiyə minmişsənsə, gecə-gündüz ayıq davran,
Yalnız ayıq davranışla qalxır yelkən, sapmır sükan.

Sən insansan, mələk qəlbi, div xisləti sənə əkiz...
Nədən səndə nişan varsa, o surətdə olacaqsan. (6)

*****

Quran-i Kərim: Allahın sənə verdiyindən özünə axirət qazan (malını Allah yolunda sərf et). Dünyadakı nəсібini də unutma. (O maldan qismətinin ancaq bir kəfən olduğunu bil. Pulunu mə'nasız yerə sağa-sola səpələmə; səhhətinin, sərvətinin, gəncliyinin qədrini bil. Sabah səni Allahın əzabından qurtara biləcək yaxşı əməllər et). Allah sənə (sərvət verməklə) yaxşılıq etdiyi kimi, sən də (varından yoxsullara, qohum-əqrabaya xərcləməklə) yaxşılıq et. Yer üzündə fitnə-fəsad törətməyə cəhd göstərmə. Həqiqətən, Allah fitnə-fəsad törədənləri sevməz!"(Qəsəs surəsi, ayə 77) (1)

Misralardan aydın olur ki, insan daim haqq yolda addımlamalı, yalnız yola sapmamalı həqiqət ardınca getməli, şərdən uzaq olub xeyirə doğru irəliləməlidir. Daxilində olan müsbət keyfiyyətləri artırmalı, mənfilikləri isə daxilən boğmalıdır.

*****

Ta ki düşdün bu yola, hər zaman anbara dən at,
Ki, çəmən bircə dənə otla da dövlətdə olar.

Vay o gündən ki, dura cuşə gələ məzlumlar,
Hər tükün xəncər olub sənə ədavətdə olar. (6)

*****

Cahan səni puç etməmiş, sən cahanı puç bil, çəkil.
O, üstündən xətt çəkməmiş, sən üstündən xətt çək əlan.

Səadəti cahanda yox, dində ara... çün bu bağda
Yusif köynəyinə oxşar nə ətir var, nə ərğəvan. (6)

*****

Bərbəzəkdən bir fayda yox... qızıl tapsan ver möhtaca,
Ömrün boyu qızıl kimi həm qoca ol, həm də cavan(6)

*****

“Sultan!” demək nəyə lazım? Səndən bətər quldu sultan.
Ona qul ol... sultanlara tac verəndir o hökmran.

İstəsən ki, o dünyada əzizləsin ağan səni.
Bu dünyada qullarını sev, əzizlə bəri başdan. (6)

*****

Sən bir Allah ilə ol, aləmi sel bassa belə,
Bir tükün də elə zənn etmə rütubətdə olar. (6)

*****

Ey Nizami, başını dairəsindən fələyin
Tez çıxar, yoxsa dilin sonra şikayətdə olar.

Beş dəfə təblini döy, indi köç avazını gəz,
Ta ki söz mülkü sənə bağlana, şöhrətdə olar.

Kimiyadır söz özü, bəxtin açar xəznəsini,
Torpağa düşsə də o, zər kimi qiymətdə olar(6)

*****

Əyildi bel bu çəməndə qocalıqdan nə təhər,

Bu gün həyat budağından deyin, görüm nə bəhər?

No kölgə var ağacımda, nə turş bir meyvə,
Tökübdü meyvəsini yelləriylə hadisələr.

Bu əyri qədli fələklər qazır məzar mənə,
Bəyazı saçlarımın eylər əcəl haqda xəbər(6)

*****

Qonaqdır indi yanımda əcəl, nə çarə edim?
Həyatdan özgə şeyi məndən istəmirsə əgər?

Cavanlıq itdi əlimdən, yox oldu yollarda,
Bu əyri qəddim ilə göz onu yerlərdə gəzər. (6)

*****

Cahanda yox xəbərim surət ilə mənadan,
Könüldə, gözdə görünmür bunlardan əsla əsər.

O qədər var günahım, hətta cəhənnəm əhli
Yanında görsə məni tez durub kənar gəzər

Günah bağçasının əyri qədli tingi mənəm,
Zəmanə hey qurudur, yandıra məhşərdə məgər.

Həmişə səhv, xəta hərfi, kəlməsi ancaq
Qələmlə yazdı qəza səhfə-səhfe hökm, qədər.

Bu hərfi silsə silər gözdən axan tövbə yaşı,
Qəzayə tabe deyildir nə fayda burda qədər. (6)

*****

Quran-i Kərim: De: "Allahın bizim üçün yazdığından başqa bizim başımıza heç nə gəlməz. O bizim Himayədarımızdır. Qoy möminlər yalnız Allaha təvəkkül etsinlər!" Tövbə surəsi ,ayə 51. Ey qövmüm! Bu dünya həyatı ancaq fani bir zövqdür, axirət isə qərar tutacağınız yurddur.(Ğafir surəsi,ayə 39) (1)

*****

Məşəl yandır əlinə al. gecə yola çıxan zaman
Ki, məşəlsiz, qaranlıqda yeriməyə yoxdur imkan

Güman etmə dənizlərdə gəminə bir ziyan dəyər.
Tufanlardan qorxu olmaz "Allah kərim" desən əgər. (6)

*****

Rübailərdən seçmə

Dünyada ədalətlə zəfər tapmışlar,
Zülm ilə bu dünyada zərər tapmışlar.

Hər yerdə paxıllıq hünəri danmışdır,
Mərdlər eyb örtüb də hünər tapmışlar. (6)

*****

Quran-i Kərim: Ey iman gətirənlər! Allahı tez-tez yada salın!(Əhzab surəsi, ayə 41)

“Ey iman gətirənlər! Allah qarşısında (borcunuzu yerinə yetirməkdə) sabitqədəm və ədalətli şahidlər olun. Hər hansı camaata qarşı olan kininiz sizi ədalətsizliyə sövq etməsin. Ədalətli olun. Bu, təqvvaya daha yaxındır. Allahdan qorxun. Allah etdiyiniz əməllərdən xəbərdardır!” (Maidə, 8-ci ayə). (1)

Misralardan aydın olur ki, ədalət və zülm iki ayrı qütbdür və bütün xeyirlər ədalət sahiblərinin, bütün zərərlər zülm sahiblərinin əməllərinin nəticəsi olmuşdur.

NƏTİCƏ

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında nəzərdən keçirilən (lirik əsərlərdə), islam dinində önəmli hesab edilən, Quran-i Kərimdə dəfələrlə bəşər insanına ünvanlanmış xitablar, əmrlər, əməllər Şeyx Nizami yaradıcılığında nəzmlə, sözün qüdrəti sayəsində şeirdə yenidən təzahür tapmışdır.

Burada şeirlərdə insan və onun mahiyyəti, haradan gəlib haraya doğru getməsi, bu yolda toplamalı olduğu azuqə, yolun çətin, ömrün qısa olması, xeyirdən başqa insana heç bir faydanın olmaması, təkəbbürün yalnız insanın öz ziyanına olması, çalışmaqla bütün maneələrin aşılı bilməsi, dosta-dost olmağı bacarmaq, ədalətdən heç vaxt ayrı düşməmək, haqq yoldan azmamaq, çalışdığı peşənin ən yaxşı ustası olmaq, özündən sonra xeyirli bir ad, əməl qoymağı bacarmaq nəzərdən keçirilmiş nəzm əsərlərinin ana xəttini təşkil etmişdir.

Bu baxımdan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı heç vaxt köhnəlməmiş və köhnəlməyəcəkdir. Çünki yuxarıda adı çəkilən məsələlər və daha çoxu bütün zamanların «insan» anlayışının bərabərində mövcud olmuşdur.

Yaşadığı dövr İslam dini -Türk mədəniyyətinin görkəmli siması dünya şöhrətli Azərbaycan şair və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 880- illik ildönümündə hörmət, sevgi, ehtiramla yad edirik!

Ədəbiyyat

1.BÜNYADOV, Z.M və MƏMMƏDƏLİYEV, V.M.(2004) Qurani-Kərim (Azərbaycan dilinə tərcümə). Bakı: Çıraq Nəşriyyatı

2.www.azerbaijan-news.az/posts/detail/nizamisunasligin-tarixinde-yeni-merhele-1610827923

3.www.azerbaijan-news.az/index.php/posts/detail/yol-cetin-alem-qaranliq-atini-bir-yane-cek-1620333872

4.www.bioqrafiya.com/2020/06/nizami-gencevi.html

5.www.facebook.com/336216953070642/posts/414160315276305/

6.http://urmu.eu/Nizami_Gencevi_Lirika.pdf

**THE THINKER-POET
NIZAMI GANJAVI – AN ONGOING TRANSLATION PROJECT**

Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO

Azerbaijan University of Languages, Baku / Romanian Language Institute, Bucharest, Romania

ABSTRACT

Azerbaijan culturally benefits from being at an East-West junction. While preserving its culture and traditions, Azerbaijan, being a member of the Council of Europe as well as the Organization of Islamic Cooperation, retains a European, secular and Muslim identity and promotes multiculturalism and a culture of tolerance among diverse cultures, ethnicities and religions. The main objective of the project that focuses to enlarge the knowledge about Azerbaijani literature is to better coordinate the cultural activities of ADU Centers in order to support a sustainable development, advancing intercultural dialogue and promoting a better understanding of cultural diversity. Therefore, *The thinker-poet: Nizami Ganjavi Projects* creates the environment for developing partnerships in the field of cultural relations. Artists, writers and musicians will blend and compel in music and words the image of the medieval writer that enchanted the spirituality to grasp the very essence of the inner soul.

The project is intended to play a very important role providing cultural cohesion and exploring the role of spirituality in cultural exchange. The overview of the activities (panel discussions, conferences, workshops and artistic performances) create a strategy of promoting and strengthening the cultural cooperation, based on the connection of Nizami Ganjavi's work. Therefore, this complex project in the sphere of translation contains a cross-cultural component that highlights the cultural diversity on the the basis of national culture and raise public awareness about Azerbaijani language and literature to different European countries.

Beneficial outcomes are the cooperation between the ADU Centers to create a better cohesion and to create attractive publications of Azerbaijani literature with translation into different languages.

Methodologically, the project comparatively shows the collective transfigurations in the field of translations giving a cultural perspective a well-defined temporal context: celebration of the "Year of Nizami Ganjavi" in Azerbaijan in 2021.

Preserving and strengthening the need for improving the way of approaching intangible heritage, the paper highlights the possibilities of cultural collaboration under the nowadays circumstances in order to be able to cultivate more intensive cooperation.

Keywords: Nizami Ganjavi, Thinker-Poet, Cultural Cooperation, Intercultural Dialog

**TƏHSİLİN QLOBALLAŞMASI: BİLİKLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA İNSAN
FAKTORU**

**GLOBALIZATION OF EDUCATION: THE HUMAN FACTOR IN KNOWLEDGE
MANAGEMENT**

Dr. Mətanət Əmrahova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

ABSTRACT

The article deals with the globalization of education in the modern age, the international standards used in the development of education, human factor in knowledge and education management. It is noted in the research that one of the most important tasks of the modern education is upbringing of a perfect and worthy person for further humanity's achievements. The XXI century is called high-speed time and it is not accidental at all because the modern world is globalized rapidly and we can compare this inevitable process with "the arrow fired from the bow". Globalization does not manifest itself simply on the basis of removing the economic- geographical, political-cultural boundaries and "Curtains" between the countries, rapid decrease of the world or creation of common standards of lifestyle and behavior, transnationalization of economics. International experience shows that there is also globalization in the society's, people's, nation's educational way towards globalization. There are a lot of global problems of education: determination of the level of educational internationalization or assessment of knowledge and preparation of the scale of its standardization etc. Globalization means convergence of education systems of certain countries and formation of general educational space. Being a part of the active integration and globalization on a world scale this process in education obeys their laws and represents unity with the processes in the other spheres.

Keywords: globalization, education, knowledge, management, human capital, strategy

1. GİRİŞ.

Müasir dövrdə təhsilin rolu və əhəmiyyətini şərtləndirən faktorların miqyası bir qədər də genişləniib. XXI əsrdə baş verən hadisələrin və yeniliklərin mahiyyəti çözləndikcə, müasir həyatın panoramında iki dominant dinamikanı müşahidə edirik: birincisi, informasiya texnologiyalarının diffuziyasıdır, ikincisi isə kapitalın diffuziyası ilə müşayiət olunan iqtisadi qloballaşmadır (Kəlbəliyev, 2006: 44). Yaşadığımız informasiya dövründə yeni faktlar və biliklər görünməmiş sürətlə həyatımıza daxil olur. Hətta bir neçə il bundan əvvəl öyrəndiyimiz biliklər öz əhəmiyyətini itirir, bu yaxınlara kimi həqiqiliyinə əmin olduğumuz köhnə biliklərin yanlışlığı sübut olunur, dünya görüşümüzü kökündən dəyişə biləcək yeni məlumatlar ortaya çıxır. Yeni informasiyalara çıxışı olan insanların sayı da həndəsi silsilə ilə artmaqdadır. Elmi biliklərin yaradılmasının bugünkü tempi ilə biliklərin diffuziya dərəcəsi hətta “bilmək”, “səriştəli olmaq” və “öyrənmək” kimi ənənəvi anlayışların özünü belə sual altında qoyur: XXI əsrdə artıq kimsə nəyisə tam bilməsinə arxayın ola bilməz. Texnologiyanın inkişafı bir daha onu sübut edir ki, öz sahəsində çalışan hər bir kəs, xüsusilə də müəllimlər mütəmadi olaraq öz üzərlərində çalışmalı, müasir dünyanın elmi-pedaqoji nailiyyətləri ilə ayaqlaşmağı bacarmalıdırlar.

2. QLOBALLAŞMA VƏ ONUN TƏHSİL SAHƏSİNƏ TƏSİRİ

Beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, cəmiyyətin, xalqın, millətin sivilizasiyaya doğru yolunun keçdiyi təhsildə də qloballaşma mövcuddur. Təhsilin qlobal problemləri çoxdur: təhsilin internasionallaşmasının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, yaxud biliyin qiymətləndirilməsi və standartlaşdırılmasının vahid şkalasının hazırlanması və s. Bəs təhsildə qloballaşma nədir?

Öncə qeyd edək ki, XXI yüzilliyin sürət əsri adlandırılması heç də təsadüfi deyildir. Çünki yaşadığımız dünya sürətlə qloballaşır və biz bu qarşısızalmaz prosesi obrazlı şəkildə “oxundan çıxmış yay”la müqayisə edə bilərik. Qloballaşma, sadəcə, ölkələr arasında iqtisadi-coğrafi, siyasi-mədəni sərhədlərin və “pərdələrin” aradan qalxması, dünyanın sürətlə kiçilməsi, yaxud həyat tərzi və davranışların vahid standartlarının yaranması, iqtisadiyyatın

transmilliləşməsi zəminində özünü göstərmir. Yeni dünya nizamı kütləvi mədəniyyət stereotipləri formalaşdıraraq ayrı-ayrı xalqların milli özünəməxsusluğuna, milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixən formalaşmış mental dəyərlərinə, dilinə, mənəviyyatına mənfi təsir göstərir. Müxtəlif mövqelərdən və yanaşmalardan asılı olmayaraq, qloballaşmaya doğru gedən böyük inteqrasiya prosesi bütün bəşəriyyəti öz arxasınca aparır.

Bu gün nə qloballaşma proseslərinin, nə də elmi-texniki tərəqqinin qarşısına siper çəkmək mümkündür. Labüd və zəruri olan bu proseslərin doğurduğu çeşidli problemləri əvvəlcədən müəyyənləşdirərək qabaqcadan tədbirlər görmək, milli-mənəvi dəyərlərin zədələnməsinin qarşısını almaq lazımdır. Bu global problem hazırda bütün dünya alimlərinin cəhdlərini birləşdirməyə, insanların normal fiziki, sosial, mənəvi yaşam tərzinə yönələn açıq təhdidlərə qarşı səmərəli mexanizmlər üzərində düşünməyə məcbur edir (Mehdizadə, 1976: 23). Qloballaşma dünya sistemində xarakterik, dərin və qarşılıqlı proseslərlə üzə çıxan məsələdir. Global problemə ayrıca dövlət və ya regionların öz miqyasına və kəskin həyat maraqlarına uyğun məsələlər deyil, bütün insanlığa, bəşəriyyətə aid olan oxşar problemlər daxil edilir.

Qloballaşma ayrı-ayrı ölkələrin təhsil sistemlərinin yaxınlaşması və vahid ümumtəhsil məkanlarının formalaşması deməkdir. Təhsildə gedən bu proses ümumdünya miqyasında gedən global inteqrasiya və bütövləşmə prosesinin bir hissəsi olmaqla onun ümumi qanunlarına tabedir və bütövlükdə digər sahələrdə gedən proseslərlə vəhdət təşkil edir. Bəzi mütəxəssislərə görə, təhsil sisteminin qloballaşdırılması, yəni dünya standartları tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün iki istiqamətə diqqət yetirmək lazımdır: birincisi, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə, təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə mövcud durumu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarına uyğunluğunu müəyyənləşdirməkdir. Bu, cəmiyyətin formalaşması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yaranacağını meydana çıxarmağa imkan verir. İkincisi, inkişaf etmiş xarici ölkələrin iş təcrübəsindəki mütərəqqi cəhətlərin öyrənilib ümumiləşdirilməsi və milli-mənəvi xüsusiyyətlərin nəzərə alınaraq tətbiqinin həyata keçirilməsidir (Cabbarov, 2005: 41). Ayrı-ayrı ölkələrdə təhsilin qloballaşması və transformasiyası məsələlərinə müxtəlif vaxtlarda diqqət yetirilməyə başlanılmışdır. Hələ 1998-ci ildə Kanadada "beynəlxalq təhsil" konsepsiyasının yayılması üçün külli miqdarda vəsait ayrılmışdı. Avropa miqyaslı müzakirələrdə təhsil sahəsində inteqrasiyaya kontingentin yetərli səviyyədə hazırlanmadığı dəfələrlə səsləndirilmişdir.

Hamıya bəllidir ki, qlobal problemlərin beynəlxalq əməkdaşlıq və konsensus vasitəsilə həllinin həyata keçirilməsinə maraq və dəyərləndirmədəki diametral qarşıdurmalar mane olurdu. Məhz buna görə də Şimali Amerikada direktiv orqanlar təhsilin qloballaşması və transformasiyası məsələsi ilə bağlı beynəlxalq konsepsiyanı irəli sürmüşdü. Bunun üçün təhsil müəssisələrinin və mütəxəssislərin əməkdaşlığı, fikir mübadiləsi aparmaları üçün onların bir araya gəlməsi lazım idi. Aydın məsələdir ki, qloballaşma milli təhsil sistemləri qarşısında yeni mürəkkəb vəzifələr qoyur. Məsələn: verilən biliyin məzmunu müəyyənləşdirilməli, dəyərlərin formalaşdırılması sistemi işlənilməli, təhsilin modernləşdirilməsi ilə yanaşı, onun idarə olunmasında elektron hesablama maşınlarından istifadə və s. Bunların həlli üçün beynəlxalq miqyasda fikir mübadiləsi aparılmalı, qazanılmış təcrübə haqqında söhbət açılmalı, müsbət tərəflər dəyərləndirilməli, elmi tədqiqat işləri yazılmalıdır.

2.1. Təhsildə yeni anlayışlar

Qloballaşma təhsili inkişaf etdirməklə yanaşı, pedaqoji əbəbiyyata da yeni termin-anlayışlar gətirmişdir: *kurikulum, nəticəyönümlü təlim, summativ və diaqnostik qiymətləndirmələr, taksonomiyalar, fasilitasiya, formativ, portfolio, mentor* və s.

Təhsilin qloballaşmasını şərti olaraq iki yerə ayırmaq olar (Mərdanov, 2009: 32):

- Ümumi orta təhsilin qloballaşması;
- Ali təhsilin qloballaşması.

1. Ümumtəhsilin qloballaşmasına yanaşmalar müxtəlifdir.

Amerikanın təhsil sistemində, təhsil sahəsində çalışan tədqiqatçılara görə, təhsilin qloballaşması aşağıdakı istiqamətlərdə olmalıdır:

- ✓ təhsilin humanistləşdirilməsi;
- ✓ təhsildə bərabər imkanların yaradılması;
- ✓ təhsildə ədalətliyin təmin edilməsi;
- ✓ təhsildə keyfiyyətin nəzərə alınması.

Onlara görə, təhsilalanlara bilik, bacarıq və vərdişlər istənilən tarixi dövrdə, dövlətin təhsil siyasətinə uyğun müxtəlif məzmun və formalarda verilmiş, həmçinin xalqın xüsusiyyətlərini, inkişafını özündə əks etdirmişdir, bunları qloballaşdırmağa ehtiyac yoxdur.

2. Ali təhsilin qloballaşması

Ümumavropa ali təhsil məkanının formalaşdırılması ideyası ali təhsilin qloballaşdırılmasında əsas amil oldu. İdeyanı Avropanın dörd böyük dövlətinin -Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Fransanın təhsil nazirləri irəli sürdülər. 1988-ci ildə İtaliyanın

Boloniya şəhərində Avropanın ən qədim universitetinin 900 illik yubileyində "Boloniya xartiyası" qəbul edildi. Sonralar bu ad dəyişdirilərək "Boloniya prosesi" adlandırıldı. Hazırda "Boloniya prosesi" nə Avropanın 50-yə yaxın ölkəsi qoşulmuşdur. 2005-ci il may ayının 19-da Norveçin Bergen şəhərində keçirilən konfransda Azərbaycan Boloniya prosesinin həqiqi üzvü kimi təsdiq edildi. Bir sıra mənbələrə görə, Boloniya prosesinin başlıca məqsədi institut və universitetlərdə təhsilin səviyyəsini artırmaqla qabiliyyətli təhsil alanların ABŞ-a axınının qarşısını almaq, həm də Avropanı yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin etmək idi (Bayramov, 1998: 46). Azərbaycan təhsilində qloballaşmanın əxlaqi və emosional komponenti məsələləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsi praktiki olaraq bütün Azərbaycan ailələrini əhatə etdiyindən, təhsildə aparılan dəyişikliklərin mahiyyəti, məqsədləri müntəzəm olaraq əhaliyə şərh edilməli, təhsili idarə edən təhsil müəssisələri tərəfindən ictimai fikrin nəticələri diqqətlə öyrənilməli və təhsilin modernləşdirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan təhsili və dünyanın inkişaf tendensiyası, Azərbaycan təhsil sistemində verilən yeni sosial tələblər, Azərbaycanda keyfiyyətli təhsilin həyata keçirilməsinə dövlət təminatı, təhsildə səmərəli iqtisadi münasibətlərin formalaşması, təhsil sisteminin yüksək ixtisaslı kadrlarla təminatı, dövlət və ictimaiyyət tərəfindən onun dəstəklənməsi, pedaqoji kadrların professionallığının yüksəldilməsi və digər problemlə sahələr üzrə maarifləndirmə ön plana çəkilərək, bu sahədə işlər gücləndirilməlidir. Cəmiyyət öz tarixi inkişaf dövründə həmişə yeni proseslərlə köhnə infrastruktur arasında ixtilafın, böhranın şahidi olmuşdur. Məlumdur ki, hazırda dünyanın bir nöqtəsindən başqa nöqtəsinə getmək, planetin istənilən nöqtəsi ilə rabitə əlaqəsi qurmaq heç bir problem yaratmır. Lakin dünyanın istənilən nöqtəsində normal təhsil almaq problemdir. Bəs bu nə ilə bağlıdır? Elmi araşdırmalar onu göstərir ki, bunlar, birinci növbədə, təhsil infrastrukturunun həddindən çox böyük kapital və intellekt tutumlu olması ilə bağlıdır. Bu proses onun qurucularından, yəni humanitar texnologiyalardan yüksək professionalıq tələb edir. Bundan başqa, elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı müasir təhsil sisteminin institusional nüvəsinin (mərkəzinin) fəaliyyəti dəyişir. Əvvəllər belə nüvə (mərkəz) rolunu təhsil müəssisəsi oynayırdı, təhsil alan isə məktəbdə müəyyən çərçivəyə salınmış standart təhsil xidmətləri alırdı. İndi isə belə institusional təhsilin məzmununu şəxsi (xüsusi) təhsil proqramları təşkil etməyə başlayıb. Onun mərkəzində isə şəxsin özü durur.

Müasir dövrdə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində imkanlı ailələr kiçik yaşlarından övladlarının xüsusi təhsil proqramlarını hazırlayır, onu həyata keçirmək üçün isə xüsusi

məktəblər açırlar. Buna nümunə kimi Hollandiya təcrübəsini göstərmək olar. Başqa sözlə, hazırda təhsilin fərdiləşdirilməsi prosesi gedir. Bu işə təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun tamamilə yenidən qurulmasını və tədrisin onun əsasında aparılmasını tələb edir. Bu halda proses konkret şəxsə istiqamətləndiyindən, təhsil verənlər birinci növbədə təlimin yeni məzmununun metodoloji üsullarını öyrənməli və bu istiqamətdə daim öz biliyini artırmalıdırlar.

3. BİLİKLƏRİN İDARƏ OLUNMASINDA İNSAN FAKTORUN

Cəmiyyətdə, sosial sferada yeni keyfiyyətlərin formalaşmasının zəruri amili kimi, təhsilin əhəmiyyəti insan kapitalının təsirinin yüklənməsi ilə artır. İnkişaf etmiş ölkələrdə sərvətin 70-80 faizini təşkil edən insan kapitalının rolunun artması həm gənc nəslin, həm də yaşlı nəslin təhsilinin intensivləşdirilməsini, diferensiallaşdırılmasını, fərdiləşdirilməsini və şəxsiyyətyönümlü olmasını tələb edir. Tarixən yaradıcı və təbliğatçı kimi çıxış edən məktəbin bütün dəyərlər sistemi SSRİ dağılıqdan sonra müasir dünyada geniş yayılmağa başladı. İntellektual potensial, elmi biliklər, müasir informasiya texnologiyaları mühüm ictimai-humanitar fəallığa çevrildi. Belə bir şəraitdə təhsil və elm də ictimai inkişafın qlobal amilinə çevrilməklə, milli prioritetlər sırasına daxil edilməkdədir. Milli, regional və qlobal səviyyəli məsələlər komplektin həlli təhsil sistemində ciddi dəyişikliklərin XXI əsrdə onun inkişaf strategiyasında müəyyən korrektivlərin aparılmasını tələb edir.

Təhsil sistemi məktəbəqədər təlim və tərbiyədən başlayaraq akademik doktorluq proqramları və ömür boyu təhsil formalarına qədər təhsilin müxtəlif pillə və səviyyələrini əhatə edir. Beynəlxalq Təhsil Standart Təsnifatına (ISCED 2011) əsasən, milli təhsil sistemlərində formal, qeyri-formal, informal və əlavə təhsil formaları mövcuddur. Formal təhsil öz növbəsində erkən (məktəbəqədər), ibtidai (5-7 yaşlarından başlayaraq 4-6 il davam edir), orta (ümumtəhsil və peşə-ixtisas təhsili daxil olmaqla) və ali təhsil (bakalavriat, magistratura və doktorantura) mərhələlərinə ayrılır. Təhsilin hər bir forma və mərhələsinin insan həyatında müstəsna rolu və təsiri vardır və bu məsələlər ölkənin insan inkişafı çərçivəsində daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Hər hansı dövlətin sosial-iqtisadi sistemi çərçivəsində təhsil sisteminin qarşısında duran vəzifələrin effektiv icrası 3 istiqamətdə aparılır (Məmmədzadə, 2008: 56):

- Biliklərin əldə edilməsi: Beynəlxalq aləmdə mövcud olan biliklərin dövlət ehtiyaclarına uyğun olaraq istifadə və adaptasiya edilməsi. Belə biliklər ölkəyə açıq ticarət rejimi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və lisenziya razılaşmalarının

bağlanması vasitəsilə daxil olur. Bundan əlavə, biliklər ölkənin özündə elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işlərinin aparılması yolu ilə və yerli biliklərdən istifadə etməklə də yaradıla bilər;

- Biliklərin absorpsiyası: Hamı üçün ümumi təhsilin təmin edilməsi, ömür boyu təhsil üçün imkanların yaradılması, elm və texnologiya sahələrinə xüsusi önəm verməklə ali təhsil sisteminin inkişafı;
- Biliklərin ötürülməsi: Rəqabət, özəl sektorun inkişafı, müvafiq hüquqi-normativ tənzimləmə və informasiya resurslarına hərtərəfli çıxışın təmin edilməsinə əsaslanmaqla, yeni informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi.

3.1. Qloballaşma dövründə müasir təhsil modelləri

Təhsil sistemi ikili vəzifə yerinə yetirir: təhsil bir tərəfdən şəxsiyyətin intellektual və peşəkar tələblərinə cavab verməli, digər tərəfdən ümumən cəmiyyətin intellektual və peşəkar potensialını möhkəmləndirməlidir. Bu baxımdan təhsil sisteminin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- Öyrənənin şəxsiyyətinin və onun özəl bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- Öyrənənin peşəkar hazırlığı;
- Cəmiyyətin elmi potensialının formalaşdırılması.

Bu funksional təsnifata əsasən təhsilin 3 modelini müəyyənləşdirmək olar (Paşayev, 2002: 16):

a) **İngilis modeli** üçün səciyyəvi olan liberal təhsil konsepsiyasında geniş intellektual qabiliyyətlərə və xüsusi şəxsi keyfiyyətlərə (güclü xarakterə, liderlik, yaradıcılıq, analitik düşüncə və mühitə adaptasiya bacarıqlarına və s.) malik olan məzunların yetişdirilməsi onların peşəkar hazırlığı qədər vacib hesab olunur.

b) **Fransız modeli** elmi və peşəkar fəaliyyətlərin bir-birindən fərqləndirilməsi, eləcə də elmi fəaliyyətin ali təhsil müəssisəsi və ya universitet “daxilində” və “xaricində” fəaliyyətlərə bölgüsü ilə seçilir.

c) **Alman modelində** əsas diqqət elmi tədqiqatlara verilir. Müəllim heyətinin tədqiqat işlərinin nəticələri tədris proqramının tərkibinə daxil edilərək dərs materialına çevrilir. Müəllim və tələbələr tərəfdaş-tədqiqatçı kimi çalışır və əməkdaşlıq edirlər.

Təhsil sistemlərində təhsilin iki növü seçilir: bunlardan birincisi akademik, yəni elmi-nəzəri təhsil, ikincisi isə peşəkar və ya praktik bacarıqlara yönümlü təhsildir. Akademik

proqramlarda konkret istiqamətlər üzrə peşəkar bacarıqların ötürülməsi ilə yanaşı əsas diqqət fundamental nəzəri hazırlığa verilir. Tətbiqi proqramlar konkret sahələrə dair daha çox peşəkar bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsinə yönəlir

Bu gün Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatındakı reallıqlar və dünyanın inkişaf tendensiyası təhsil sisteminin yüksək səviyyədə qurulması yönündə məqsədyönlü iş aparılır. Azərbaycan təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə uyğunlaşdırılması və onun yenidən qurulması məqsədilə təhsil sisteminin quruluşu, təhsilin məzmununda köklü keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması, təhsil sisteminin informasiya, tədris və elmi-metodiki təminatı, təhsilin iqtisadiyyatı, ixtisaslı pedaqoji kadr hazırlığı, bir sözlə, təhsil siyasəti üzərində yenidən düşünmək lazım gəlir. Vahid dünya təhsil məkanının layiqli üzvü olmaq üçün təhsil alanlara yaradıcı təfəkkür və idrakı qabiliyyətlər aşılmalı, onlarda vətəndaşlıq məsuliyyəti, hüquqi özünüidarə, təşəbbüskarlıq, müstəqillik və əmək bazarına fəal uyğunlaşma formalaşdırılmalıdır. Təhsilin qloballaşması prosesində müəllimin peşə keyfiyyətlərinə verilən tələblər də dəyişir, onlardan tədris fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmağı və təhsilə yeni yanaşma tərzini tələb edir.

Azərbaycan dünya təhsil sisteminə inteqrasiya sahəsində ilk addımlarını artıq atmışdır. Belə ki, bu gün respublikamızda təhsilin məzmunu dünya standartlarına uyğunlaşdırılır, yeni cihazlar, ləvazimatlarla təchiz olunmuş hər cür şəraitli təhsil kompleksləri fəaliyyətə başlayıb. Bu tədris müəssisələrində təhsilin Azərbaycan dilində aparılması ilə yanaşı, ingilis, rus, fransız və digər dillər də yüksək səviyyədə tədris edilir. Məhz bu dilləri mükəmməl mənimsəmək sayəsində dünya təhsil məkanına yol tapmaq daha asan olur. Təbii ki, təhsilin qloballaşması böyük perspektivlər açdığı kimi çətinliklərdə yaradır. Və ölkəmizdə yürüdülmən peşəkar təhsil siyasəti bu maneələri uğurla dəf etməyə imkan verir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov, H., Kəlbəliyev, Ə. (1998). *Təhsilin idarə edilməsinin əsasları*. Bakı: Elm.
2. Kəlbəliyev, Ə.A. (2006). *Təhsili idarəetmənin əsasları (Məktəbşünaslıq)*. Bakı: Nurlan.
3. Cabbarov, R. (2005). *Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində metodik xidmətin təşkili və planlaşdırılması*. Bakı: Nurlan.
4. Mehrabov, A.O., Abbasov, A.N., Hüseynov, V.Ş. və b. (2011). *Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri*. Bakı: Mütərcim.

5. Mehdizadə, M. (1976). Maarif sisteminin idarəetmənin elmi əsaslarına dair // "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 11-18.
6. Məmmədzadə, R. və b. (2008). *Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri*. Bakı: "Müəllim" nəşriyyatı.
7. Mərdanov, M.C. (2009). *Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində*. Bakı: Çəşoğlu.
8. Paşayev, Ə. X., Məmmədov, İ. T. (2002). Təlim texnologiyalarının struktur və funksional komponentləri // *Elmi məqalələr məcmuəsi*, Bakı, №2-3, səh. 15-16.

**BABASININ MECNUN'U KABEYE GÖTÜRMESİ: NİZAMİ HAMSESİ'NDEN BİR
HİKÂYENİN İKONOĞRAFİK İNCELEMESİ**

MAJNUN TAKEN BY HIS FATHER TO THE KA'BAH: ICONOGRAPHIC ANALYSIS
OF A STORY FROM KHAMSA OF NIZAMI

Dr. Gülsen TEZCAN KAYA
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ-FEF FAKÜLTESİ
Sanat Tarihi

ORCID ID: 0000-0001-6856-8397

ÖZET

Türk-İslam dünyasında kitap resimleme geleneğine bakıldığında, bazı edebî eserlerin daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar arasında hamse türünün kurucusu olarak kendisinden sonra gelen birçok şaire rehberlik eden Nizamî Gencevî'nin Hamsesi ilk sırada yer alır. Eserin yazıldığı dönemde çok sevilmesi, sürekli kopya edilerek çoğaltılması ve kitap resimleme geleneğinin başladığı en erken yüzyıllardan itibaren neredeyse bütün saraylarda resimli nüshalarının hazırlanması bu esere ayrı bir önem katar.

Hamse'nin üçüncü mesnevisi olan ve 584 (1188) yılında Şirvanşah Celâlüddeve Ahsitân'ın isteği üzerine dört aydan kısa bir sürede Farsça kaleme alınan *Leylâ vü Mecnûn*'dan bir hikâyenin tasvirleri, bu araştırmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Aralarında Berlin Staatliche Museen, Dublin Chester Beatty Library, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, St. Petersburg Hermitage Müzesi, Londra British Museum, Londra Royal Asiatic Society gibi önemli müze ve kütüphanelerde bulunan resimli elyazmalarındaki, "Babasının Mecnûn'u Kâbe'ye Götürmesi" hikâyesini canlandıran resimler seçilerek, ikonografisi üzerinde çalışılmıştır. Bulunabilen en erken örnekler 1420 tarihinden başlayıp, 17.yy'a kadar gelir. Şiraz, Herat, Bağdat, Tebriz, Buhara, İsfahan gibi farklı merkezlerde dönemlerinin, hamîlerinin ve nakkaşlarının üsluplarına göre şekillenen bu resimler, ikonografinin nasıl bir gelişim gösterdiği hakkında bilgi verir. Aynı konunun kompozisyondaki bazı değişikliklerle birlikte, *Nizamî Hamse*'si dışında *Falnâme*, *Mecalis 'ül-*

Uşak, Fuzulî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u gibi başka eserlerde de kalıp olarak kullanılması, geleneksel tasvir sanatının sürekliliğinin belirlenmesi bağlamında da büyük önem taşır.

Anahtar Sözcükler: Nizamî, Hamse, Mecnûn, Kâbe, Kitap resmi

ABSTRACT

When the tradition of book illustration in the Turkish-Islamic World is considered, it is seen that some literary works stand out more. Among these, *Khamsa of Nizami Ganjavi*, who guided many poets after him, as the founder of the Khamsa genre, takes the first place. The fact that the work was loved so much at the time it was written, that it was constantly copied and reproduced, and that its illustrated copies were prepared in almost all palaces from the earliest centuries when the tradition of book illustration began, adds a special importance to this work.

The main subject of this research is the miniatures of a story from *Layla and Majnun*, which is the third masnavi of the Khamsa, written in Persian in less than four months at the request of Shirvanshah Celâlüddevle Ahsitân in 584 (1188).

The pictures that portray the story of "Majnun Taken By His Father To The Ka'bah" in the illustrated manuscripts in important museums and libraries, among which are Berlin Staatliche Museen, Dublin Chester Beatty Library, Istanbul Topkapi Palace Museum Library, St. Petersburg Hermitage Museum, London British Museum, London Royal Asiatic Society, were selected and their iconography has been studied. The earliest examples available date from 1420 to the 17th century. Shaped according to the styles of their periods, patrons, and painters in different centers such as Shiraz, Herat, Baghdad, Tabriz, Bukhara, and Isfahan, these paintings give information about the development of iconography. Apart from *Khamsa of Nizami*, the use of the same subject as a pattern, with some changes in composition, in

works such as *Falnâme*, *Majalis al-'Ushshaq*, and Fuzulî's *Layla and Majnun*, is also of great importance in terms of determining the continuity of the traditional miniature painting.

Keywords: Nizami, Khamsah, Majnun, Ka'bah, Miniature painting

AZERBAIJANI ÖĞRENCİLERİN TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE KONUŞMA ZORLUKLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

SPEAKING DIFFICULTIES OF AZERBAIJANI STUDENTS WITH TURKEY TURKISH
AND SUGGESTIONS FOR SOLUTIONS

Öğr. Gör. Hüseyin ABLAK
Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO: 0000-0002-7162-8079

Öğr. Gör. Ümmü Gülsüm ÇAKIR
Dumlupınar Üniversitesi
ORCID NO : 00000002-1717-8783

ÖZET

Türk dünyası olarak tanımladığımız coğrafyada Türkiye ve Azerbaycan, coğrafya, tarih, dil ve edebiyat olarak birbirlerine çok yakın ve köklü bir tarihî birlikteliği paylaşmaktadırlar. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Türk Cumhuriyetleri sırasıyla bağımsızlıklarını kazandılar. Sınırların açılmasıyla birlikte Türk Cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki ilişkiler de her geçen gün artmaya başladı. Azerbaycan'ın gerek coğrafi konumunun vermiş olduğu avantajlardan gerekse Azerbaycan Türkçesinin Türkiye Türkçesine çok yakın olması yönüyle iki ülke arasındaki ilişkiler kısa sürede her yönden gelişti. Aynı ana dil yapısı içerisinde yer alan bu insanlara Türkiye Türkçesi öğretimi ve eğitimin niteliğinin artması önemlidir. Batı Türkçesinin iki kolu olan Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi birçok unsur yönünden birbirine benzemektedir. Bu benzerlikten dolayı birçok Azerbaycanlı öğrencinin Türkiye ve Azerbaycan Türkçesini birbiriyle karıştırdıkları görülmektedir. Benzer olan öğelerin anlam karşılığının farklı olması olumsuz aktarımların yapılmasına neden olmaktadır. Bu sorunun üstesinden gelmenin en kısa ve kestirme yolu Türkiye Türkçesinin öğretiminde belli bir süre sonra bahsedilen farklılıkların karşılaştırmalı bir şekilde öğrencilere gösterilmesidir. Azerbaycan ve Türkiye Türkçesindeki benzer yapının Türkçe öğrenen Azerbaycanlı öğrencilere karşılaştırmalı olarak gösterilmesi yapılan hataları en aza indirecektir. Tüm bunlar düşünüldüğünde Türkçe öğrenen bireylerin sahip oldukları özelliklere göre Türkçe öğretimi faaliyetlerinde kullanılacak yöntem, teknik ve materyallerin de farklı olması gerekmektedir. Yabancı dil- İkinci dil olarak Türkçe öğretimi yapılırken konuşma dilinin öğretilmesi en önemli noktalardan biridir. Bu çalışmada, Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye Türkçesini konuşma sırasında yapmış oldukları hatalar ele alındı ve çözüm önerileri getirildi.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye Türkçesi, konuşma zorlukları.

ABSTRACT

In the geography where we define as the Turkish world, Turkey and Azerbaijan share a very close and deep-rooted historical unity in terms of geography, history, language, and literature. The Turkish Republic respectively gained its independence with the collapse of the soviet union. Relations between Turkey and the Republic of Turkey increase day by day with open borders. Relations between the two countries tend to develop in all respects in a short time due to the advantages of the geographical location of Azerbaijan and the fact that Azerbaijan Turkish is very close to Turkey Turkish. To those people who inside same mother tongue structure is important to increases education quality and teach Turkish of Turkey. Turkish of Azerbaijan and Turkey that are two branches of western Turkish are similar to each other in many aspects. Because of the similarity, it is seen that many students who are from Azerbaijani confuse Turkey and Azerbaijan Turkish with each other. Similar items which have different meanings cause the negative transfer. The shortest way to overcome this problem is to show students the differences in teaching Turkish in Turkey in a comparative way. Comparatively showing the similar structure in Azerbaijani students who learn Turkish will minimize the mistakes made. When it is considered all this, according to features on individuals who learn Turkish the methods, techniques, and materials to be used in Turkish teaching activities should also be different. While teaching Turkish as a foreign language- a second language, teaching the spoken language is one of the most important points. In this study, the mistakes made by Azerbaijani students during their conversations with Turkey Turkish will be dealt with and the methods and techniques related to their solution will be discussed and technical suggestions will be made.

Keywords: Azerbaijan, Turkish, speaking difficulties.

TÜRK KUMAŞ SANATINDA GÖRÜLEN GEOMETRİK BEZEMELER

GEOMETRIC PATTERNS SEEN IN TURKISH FABRIC ART

Ebru ÇATALKAYA GÖK

Dr.Öğr. Üyesi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, MGÜ MYO
Geleneksel El Sanatları Programı

ORCID NO: 0000-0002-9746-8456

ÖZET

Türk süsleme motifleri dönemden döneme, yaşam biçimlerine ve inanç sistemine göre değişikliklere uğramış ve bu değişiklikler ile gelişerek kendi içinde bütünlük oluşturmuştur. Sonsuzluk, simetri ve anonimlik prensiplerine en uygun geometrik bezemeler olduğundan süsleme motifleri arasındaki yeri ayrıdır.

Çalışmanın amacı bu prensipler ile özdeşleşen geometrik bezemelerin kökenine inerek kronolojik olarak kumaş yüzeylerindeki kullanılma şekillerine değinmektir. Geometrik bezemeler taş, tuğla, çini, ahşap, maden, cam, kitap eserlerinde, halı, kilim kumaş gibi hemen hemen her sanat dalında uygulanmıştır. Araştırma geometrik bezemelerin uygulandığı sanat dallarından kumaş sanatı ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada araştırma yöntemi olarak literatür tarama ve betimleme yöntemleri uygulanmıştır. Araştırmanın ilk aşamasından geometrik bezemelerin anlamları, üzerinde durulmuştur, ikinci aşamasında kumaşlar üzerinde görülen geometrik bezemelerin hangi formlarda kullanıldığı, üçüncü son aşamasında ise hangi kumaş yüzeylerinde kullanıldığı ve yüzyıllara göre nasıl biçim değiştirdiği değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İkonografi, mitoloji, kumaş, geometrik bezeme

ABSTRACT

Turkish ornament motifs have undergone changes from period to period, life styles and belief systems, and have developed with these changes and formed an integrity within themselves. Since they are the most suitable geometric motifs for the principles of infinity, symmetry and anonymity, they have a special place among ornamental motifs.

Geometric motifs have been applied in almost every branch of art such as stone, brick, tile, wood, metal, glass, book works, carpets and rugs. The research is limited to fabric art,

one of the branches of art in which geometric decorations are applied. In the study, literature scanning and descriptive methods were used as research methods. In the first stage of the research, the meanings of the geometric decorations were emphasized. In the second stage, in which forms the geometric decorations seen on the fabrics were used. In the third last stage, on which fabric surfaces they were used and how they changed shape according to the centuries were evaluated.

Keywords: Iconography, mythology, fabric, geometric decoration

1. GİRİŞ

Ortak motiflerin farklı tekniklerle kullanılmasıyla gelişen geleneksel Türk sanatları üslubunun temelinde inanç sistemi yatmaktadır. Tarihleri boyunca tek bir yerde, belirli sınırlar içinde kalmayıp sürekli gelişim gösteren Osmanlı, zamana paralel olarak icra ettikleri sanat eserlerinde de hep bir gelişme kaydetmiştir. Buna bağlı olarak da her dönem bezemelerin farklı anlamlarla yorumlanmasına sebep olmuştur. Yüzyıllar boyunca inançlarından dolayı sadece geometrik, bitkisel, yazı formlarından yararlanarak figüratif sanat üzerinde gelişim gösteren İslam sanatı (Gibson, 2013:134) bu özelliği ile kendine öz kültür oluşturmuştur. Bu bezemeler arasında gerek form özellikleri gerekse ifade özellikleri ile geometrik bezemelerin yeri ayrıdır.

XI. yüzyıla kadar, Anadolu dışındaki İslam ülkelerinin mimarisinde, farklı ölçülerde işlenen bir geometrik kompozisyonlar Anadolu'ya Azerbaycan ve İran üzerinden gelmiştir. Ancak bu üslup malzeme, teknik ve bölgesel gelişimini Anadolu'da tamamlamıştır. 1071'den önce ve sonra Anadolu'ya göçen Türk boyları, daha önceleri içinde yaşamış oldukları siyasi ve kültürel çevreleri gittikleri yerlere yansıtmışlardır. Türkler Anadolu'ya getirdikleri teknikler ile yerli teknikleri bir arada yaşatmışlar ancak geometrik bezemeleri en belirgin ve tutarlı bir özellik haline getirmeleri Karahanlı ve onu izleyen Büyük Selçuklular zamanında gerçekleşmiştir (Mülayim, 1982a:19-36). Coğrafi bölge ve kullanılan malzemenin türüne göre her alanda uygulaması bulunan geometrik kompozisyonlar, diğer bitkisel, yazı ve figürlü kompozisyonlar ile birlikte Osmanlı dönemi boyunca kullanılmaya devam etmiştir (Mülayim, 1982b:52).

Geometrik kompozisyonlar: teknik olarak çizgilerin kesişmesi ve geçmeler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır (Görür, 2002:269). Geometrik bezemeleri malzeme olarak

dağılımı göze alındığında ise taş, tuğla, çini, ahşap, maden, cam ve alçı malzemeleriyle yapılmış sanat eserlerinde, kitap eserlerinde, halı ve kumaşlarda görülmektedir (Öney,1988:3). Bu kullanım alanı genişliği göz önünde bulundurularak çalışma sadece geometrik bezemelerin Türk kumaşlarında kullanımı ile sınırlandırılmıştır. Ancak Türk kumaşlarında bezemeler dokuma, kalıp baskı, sıcak baskı, dikiş, aplike, işleme gibi çeşitli yüzey desenleme teknikleri ile kumaşa aktarıldığı için çalışmanın evreni geometrik bezemeli Türk kumaşları, örnekleme ise dokuma ile desenlendirilmiş geometrik bezemeli XII-XX. yüzyıl Türk kumaşları olarak belirlenmiştir. Geometrik kompozisyonlar tek motif olarak farklı sembolik anlamları olsa da genel olarak bakıldığında bir bütün halindedirler. Çalışmanın amacı süreklilik, sonsuzluk anlamları ile yüklü geometrik bezemelerin kökenine inerek kronolojik olarak kumaş yüzeylerindeki kullanılma şekillerine değinmektir.

2.GEOMETRİK BEZEMELERİN ANLAMLARI

Fransızca “géométrie (hendese)” bir kelime olan (TDK) geometri; nokta, çizgi, daire, üçgen, kare, dikdörtgen, eşkenar, beşgen, altıgen, sekizgen, ongen ve onikigen gibi bezemelerinin belirli bir plan dâhilinde, bezemelerin bir veya daha fazlasının tekrar edilmesi ile oluşan bir bezeme türüdür (Doğan, 2002: 397). Kaynağı İslamiyet’ten önce Hun dönemine kadar dayanan (Ögel, 1988:114) geometrik bezemeler kaynaklara göre; bazı şekillere bağlı olarak benzetmeler ile anlamlandırıldığı gibi, kullanıldığı malzemeye ya da bezemelerin ifade ettiği sembolik anlamlara göre de anlamlandırılmaktadır (Ateş, 2014: 29).

Sonsuz karakterli bu geometrik kompozisyonların Tanrı-insan birliği ve varlık birliği gibi felsefi kavramlarından ortaya çıktığı düşünülmektedir (Mülayim, 1982a: 68). İslamiyet’te daire, kare, üçgen ve özellikle de yıldız gibi formlar üzerine kurulu olan simetrik ve yinelenen geometrik bezemeler; düzen, uyum ve birlik gibi nitelikler ile doğa yasalarını tanımlamaktadır (Gibson, 2013: 135).

Selçuk Mülayim’e göre “geometrik kompozisyonların nereden geldiği ve neden tercih edildiği” sorusuna cevap veren bütün teoriler iki ana grupta toplanabilir. İlk grup şekillerin içeriğiyle ilgili dini, felsefi, sembolik, siyasi bir takım görüş ve kuramlardan oluşurken, diğer grup geometrik yapıdaki matematiksel uyum, tabiat diyalektiği kompozisyonları ve maddeci (materyalist) teorilerden oluşmaktadır (Mülayim, 1982a: 68).

Birinci grup: Şekillerin içeriği ile ilgili açıklamalar;

Türk, Altay ve Moğol mitolojilerine göre Altınkazık, Altankazguk veya Altunkazuk olarak adlandırılan Kutup Yıldızının etrafında göğün döndüğüne inanılmaktadır (Ögel, 1995:170, Karakurt, 2012:86). Ayrıca Orta Asya Türkleri'nin inançlarındaki yıldızlarla betimlenen bu gökyüzünün; Tanrı'yı simgelediği (Roux, 2010: 94) düşünülmektedir. Kırık çizgilerin iç içe geçmesiyle ya da belli bir noktada kesişen çizgilerin sayıları ile orantılı olarak oluşan yıldız sistemleri; altı, sekiz, on, oniki vb. farklı sayıdaki kollardan oluşmaktadır (Çoruhlu,1988:48).

İki eşkenar üçgenin iç içe geçmesiyle oluşan altı kollu yıldız kompozisyonları Anadolu Türk Sanatı'nda "Mühr'ü Süleyman" olarak tanımlanmaktadır (Doğan, 2002:398). Hz. Süleyman'ın imzası yerine geçen bu altı kollu yıldız Kuran'ın A'raf Suresinin 54. ayetiyle Yunus Suresinin 3. ayetinde Tanrı'nın gökleri ve yeri altı günde yarattığı ifade etmektedir. Bu tılsım mahiyetindeki yıldız daha çok kötülükten ve nazardan korunmayı simgelemektedir (Çoruhlu, 2011: 266). Kare ve çokgenlerin kesişmesiyle oluşan sekizli kollu yıldızlar; dört ana (doğu, batı, kuzey ve güney) ve dört ara yönü (kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu ve güneybatı) simgeleyerek evrene, dünyaya hâkimiyeti dolayısıyla evrenin ve dünyanın yaratıcısı Allah'ı simgelemektedir (Doğan, 2002:398). Ayrıca geleneksel İslam inancına göre, yedi cehenneme karşılık sekiz cennet olduğu düşünüldüğünden sekiz kollu yıldızlar; "cennet" anlamında yapılarda farklı tipte kompozisyonlar ile kullanılmıştır (Çoruhlu, 2011: 227). Daha çok gökyüzü ile ilişkilendirilen yıldızların kol sayıları on ve daha fazla olanlarına şems/güneş adı verilmektedir (Ögel, 1966: 88). Yıldız kompozisyonlarındaki kol sayıları ile orantılı olarak güneş ışınlarının yaydığı ışık ve ısı gücünün de artması; Tanrı'ya giden yolun, ışığın ne denli güçlü olduğunu ifade etmektedir (Doğan, 2002:404).

Bütün geometrik bezemelerin ve yıldız sistemlerinin ana şemasını oluşturan daire formu ise, İslam sanatında "Allah"ı temsil etmektedir (Çoruhlu, 1988:50). Allah'ın başı ve sonu olmayışını, sonsuzu temsil eden bu halka Allah'tan olan her şeyin yine Allah'a döneceğini ifade etmektedir. Buna bağlı olarak da bu sembollerin eserler üzerinde bulunması onları kötülüklerden korumak ve Allah'a ait olan şeylere saygınlığın gösterilmesi içindir (Karamağaralı, 1993:259-261).

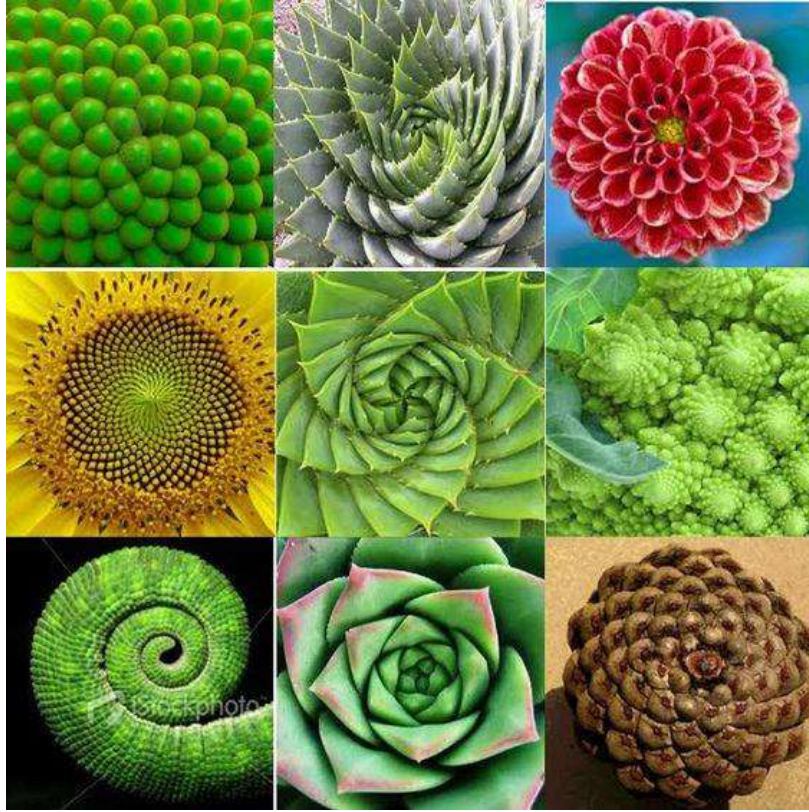
Başka bir ifade ise kare, üçgen, çokgen, sekizgen, yıldız vb. kapalı formlar ya da çizgilerin çeşitli kırılma ve geçmelerle kendi bünyesinden çıkıp tekrar aynı şekle dönerek

bağlanmasıyla sonsuz karakterde oluşturulan kompozisyonlar vardır (Mülayim, 1982a: 73). Bu geçmelerin kompozisyonları da yıldız ağlarının, kırık çizgilerin birleşimi, sonsuz parçalara ayrılarak çoğalması, sürekliliği genel olarak evreni imgelemektedir. İçi geometrik bezemelerle bezenerek vurgulanan evren ise her güçten üstün olan Allah'ı temsil etmektedir (Gündüz, 2002: 295-298).

Geometrik her bir şeklin içeriği ile ilgili görüldüğü üzere farklı derinliklerde görüşler benimsenmiştir. Bu dini ve felsefi düşünceler ile ilgili açıklamalar daha da çoğaltılabilir. Geometrik bezemenin hangi anlamda kullanıldığı yorumlayan kişiye göre değişmektedir.

İkinci grup: Şekillerin yapısıyla ilgili açıklamalar;

Matematiksel uyum, doğadaki maddenin diyalektiği, malzemenin orijinal yapısı ve teknikler ile ilgili açıklamalar bu grupta yer almaktadır (Mülayim, 1982a:68). Doğada her şeyin bir armoni, bir düzen ve güzellik içinde olması insan tasarımından kaynaklanmadan var olan bir biyolojik gerçektir. Doğanın içinde sakladığı bu altın oran bir matematik kavramıdır. Uyum ve güzellik ölçütü olarak ise sanat ve estetiğin sınıflandırılmasına giren bu kavramı insanlar kültüre dönüştürmüşlerdir. Bu nedenle de doğadan altın oranı almışlardır (Akdeniz, 2007:4). Sanatın tarihi kadar eski olan Altın oran Mısırların piramitlerinden günümüze kadar ulaşmaktadır (Tekkanat, 2006: 37). Altın oranın sanattaki estetik cazibesi birçok araştırmamanın konusu olmuştur (Dunlap, 2013:3). Bunun sonucunda da Yunan Sanatında, Roma Sanatında, Rönesans'tan, modern döneme kadar da birçok eserde görünüm oranlarının bilinçli olarak kullanıldıklarını görmek mümkündür. Çiçeklerin tepe noktalarında, ayçiçeği, papatya gibi çiçeklerin merkezinden sağa doğru giden taneciklerinde, salyangozun sırtındaki kıvrımında, saçtaki düğüm noktasında, kar kristallerinin uzantılarında, fil dişlerinin sarmal yapısında, deniz kabuğunun kıvrımlarında, çam kozalaklarında, ağaçların dallarında bulunan altın oranlar doğanın içinde sakladığı bir mucizedir (Fotoğraf 1) .

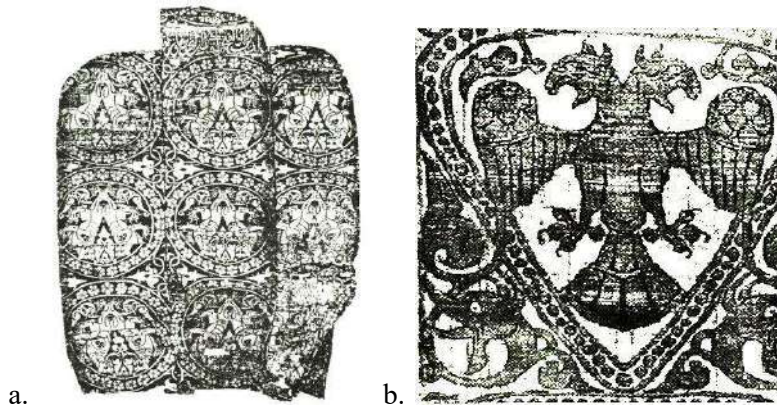
Fotoğraf 1:Doğanın içinde sakladığı Altınoran (URL 1).

3. TÜRK KUMAŞLARINDA GEOMETRİK BEZEMELER

Dünyanın birçok yerinde yapılan arkeolojik kazılarda, yalnız taş devirlerine ait olanlar değil, aynı zamanda sonraki dönemlerin, taş, maden gibi dayanıklı maddelerden üretilen objelerine ulaşmak mümkündür. Ancak organik veya çürümeye elverişli olan dokuma, deri, iplik vb. maddeler ise, tamamen veya büyük ölçüde yok olmuş durumda olduğundan, giyim ile ilgili bilgiler, daha çok tasvirli belgelere veya dokuma ve giyimde kullanılan bu araç ve gereçlere dayanılarak sağlanabilmektedir (Türkoğlu, 2002:9-10).

Türk kumaşlarında dokuma desenli geometrik bezemeler kumaş yüzeylerinde çeşitli şekillerde kullanıldığı tespit edilmiş olup sınıflandırılma yapılması gerekliliği düşünülmüştür. Bu bağlamda ele alınan kumaş örnekleri, Demiriz'in (2004) mimari eserlerde görülen geometrik süslemelerde kullanılan desen gruplamaları göz önünde bulundurularak değerlendirmiştir. Çalışmada Türk dokuma kumaş yüzeylerinde görülen geometrik bezemeler; kapalı, madalyon, çizgisel, yıldız, daire, küçük ölçekli, mekik, bordür formlarında ele alınmıştır.

Kapalı formda; belirlenen herhangi bir geometrik bezemenin çerçeve olarak kullanılması ile oluşturulan formlardır. Birçok örnekte daire, oval, kare, yıldız vb. geometrik formlar şema olarak kullanılmış ve her zaman ayırımları meydana getirmişlerdir. Oluşturulan bu geometrik çerçeveler içerisinde Selçuklu döneminde figürlü bezemeler görülürken (Fotoğraf 2), XIII. ve XIV. yy'a ait kumaşlarda rumi ya da bitkisel bezemeler görülmektedir. XV. yy. sonlarında ise geometrik çerçevelerden çıkıldığı ve yüzeyde düzenli tekrar kompozisyonlar gözlemlenmektedir (Sezgin vd., 1996: 24).

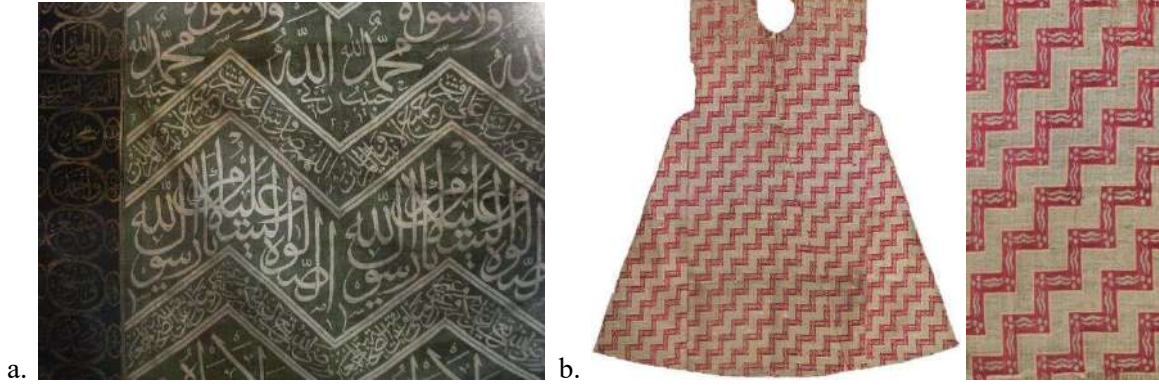
Fotoğraf 2: a) Altın telli ipek kumaş Selçuk dönemi, XIII.yy (102 x 74,5 cm) Lyon Musee des Tissue 23,475, b) Altın telli ipek kumaş Selçuk dönemi, XIII.yy (28 x 22,5 cm) Staaliche Museum Preussischer Kuntunbesitz Kunstwerbe Müzesi , Berlin, 81,475 (Gürsü, 1988: 31).

Madalyon formda; madalyonlarda geometrik bezemeler içerisinde yer alan kapalı formun bir parçasıdır. Genellikle merkezi kompozisyon şeklinde algılandıkları da aslında sonsuz düzenden kesilmiş yüzey süsleme parçalarıdır (Demiriz, 2004:15). Bu form kumaşlar üzerinde en çok *kadife çatma* yastık yüzlerinde kullanıldığı görülmektedir. Yastık boylarında dokunan *kadife çatma* yastık yüzlerinin Türk geleneğindeki yeri önemlidir. Kapalı kompozisyon özelliğine sahip *çatma* yastık yüzlerinin ana zemin bezemesi olan madalyon genellikle ön plana çıkartılarak kullanılmıştır (Fotoğraf 3 a, b). Bunlar kimi zaman sekiz köşeli yıldız kimi zamanda yuvarlak çerçeve içerisine alınmış çok kollu yıldızlar halinde dokunmuştur. *Çatma* yastık yüzleri dışında *kemha* kaftan üzerinde de şaşırtmalı düzen halinde uygulandığı görülmektedir (Fotoğraf 3 c).

Fotoğraf 3: a.Kadife çatma yastık yüzü XVII.yy. (Bilgi,2007:39),b. Kadife çatma yastık yüzü XVII.yy.(Bilgi,2007:34), c.Kemha kaftan, XVI.yy. üçüncü çeyreği (Atasoy, vd. 2001:78).

Çizgisel formda; Osmanlı kumaşlarında çizgisel karakterli kompozisyon örneklerini görmekte mümkündür. Özellikle kitabeli kumaşlarda yazının geometrik kompozisyonlarla kaynaştırılarak kullanılmıştır. Buna örnek olarak kitabeli ipekli *kemha* dokuma parçaları verebilir (Fotoğraf 4 a). Bazen dik açıda bazen de geniş açıda zikzaklar arasına Arapça “Allah, Muhammed,, dört halife ismi, kelime-i tevhid, kelime-i şehadet ve Kuran-ı Kerim’den ayetler gibi kitabeler yerleştirilmiştir. Zikzak çizgilerin arasına çintemani ve çift dalgalı çizgilerin (kaplan çizgileri) yer aldığı *kemha* kumaş örnekleri de bulunmaktadır (Fotoğraf 4 b). Zikzak bezemeler dışında ekoseli kumaşları da bu gruba dahil etmek mümkündür. Ekose kumaşlarda çözü ve atkı renk raporları ile kareli kumaş deseni oluşturulmaktadır. Bu bezeme genellikle *peştamal* ve *kuşak*larda çok tercih edilmiştir (Fotoğraf 5 a, b).

Fotoğraf 4: a) Kitabeli İpekli Dokuma Parçası Osmanlı, XVII-XVIII.yüzyıl (Bilgi, 2007: 16),
b. Kemha Çocuk Kaftanı, XVI. yy. &A 773-1884 (URL 2)

Fotoğraf 5: a.İpek, Atlas (Tezcan, 1993:204), b. İpek, Trablus Kuşak (Tezcan,1993:215).

Yıldız formunda; Geometrik bezemeler arasında yer alan yıldızların daha çok *kadife çatma* ve *kemha* kumaşlarda kullanımı görülmektedir. Yıldız formu bazen çintemani (üç benek) formu içerisinde kullanılarak kaydırmalı raport şeklinde kumaş yüzeyine uygulanmıştır. Bu benzer kullanım madalyon formunda kullanılarak da kumaşları süslemiştir. Yıldızların iç kısmı bazen iç içe farklı boyutlarda kullanılarak, bazen bitkisel bezemelerle, bazen de küçük ölçekli geometrik dokular ile zenginleştirilerek kullanılmıştır. Sembolik olarak tılsım mahiyetinde kötülükten ve nazardan koruduğu düşünülen yıldız formunun figürsüz olarak çocuk kaftanlarında da bu inanca dayalı tercih edildiği düşünülebilir (Fotoğraf 6 c, d).

Fotoğraf 6: a.Kadife XVII.yy ilk çeyreği (Atasoy vd.,2001:146), b. Kadife XVII.yy ilk yarısı (Atasoy, vd. 2001:143), c.Kemha çocuk kaftanı XVII.yy. sonu V&A 768-1884 (URL 3), d. Kemha çocuk kaftanı XVI.yy. sonu V&A 771-1884 (URL 4).

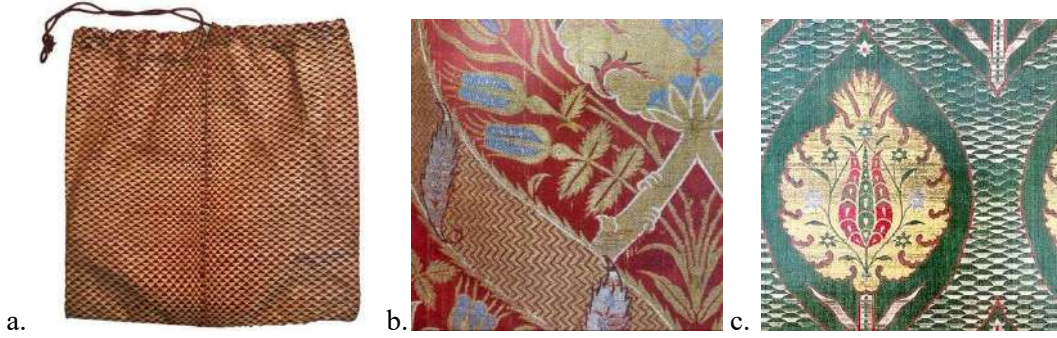
Daire formunda; Anadolu'da cami, medrese, kervansaray, türbe ve mezar taşlarında iç içe dairelere, daire içerisindeymiş gibi merkezden dışa doğru sekiz ve on iki kollu çubuklara, içi geometrik ağ ile doldurulmuş madalyonlara, çarkifeleklerle rastlanılmaktadır (Karamağaralı, 1993:249). Genellikle koruyucu tılsım özellikleri ile kullanılan çintemani motifi de (Atasoy, vd. 2001:265), daire formu ile Türk bezeme sanatlarında en sık kullanılan motiflerden birisidir. *Kemha*, *çatma* vb. kumaş yüzeylerinde de diğer sanat dallarındaki kullanımına benzer şekilde içleri boş olarak direk kullanıldığı gibi içlerinde çeşitli bezeme formları ile de kaynaştırılarak dokunmuştur (Fotoğraf 7).

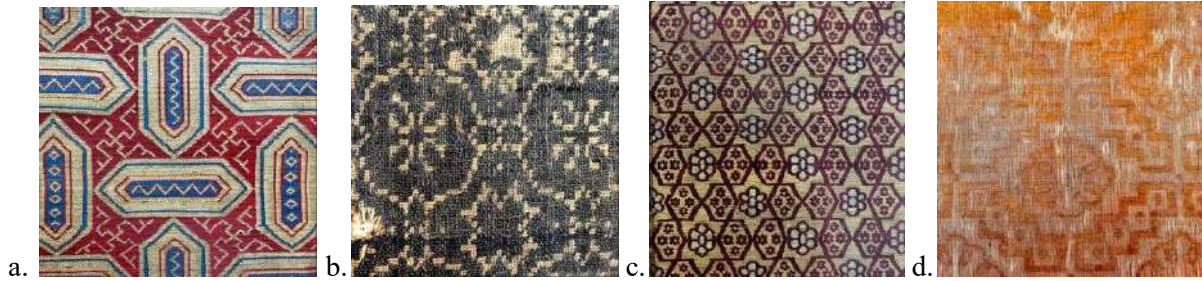
Fotoğraf 7: a.XVI.yüzyıl kısa kollu kaftan (Atasoy, vd. 2001:93-95), b. XVII. yüzyıl kısa kollu kaftan (Atasoy, vd. 2001:6-265), c. Çatma, XV. yüzyıl ikinci yarısı (Bilgi, 2007:18), d.Çatma (Bakırcı, 2012:33).

Küçük ölçekli formda; dokuma kumaşların yüzeyinde dimi, saten gibi dokuma örgülerinin birbirinin verevine kullanılması ile doku oluşturulabildiği gibi kumaş yüzeyinde küçük üçgen, dama ve zikzak bezemelerinin ard arda tekrarıyla da görsel doku kazandırılmıştır (Atasoy vd.,2001:291). Daha çok *çatma* ve *kemha* kumaşlarda görülen küçük ölçekli geometrik dokuların tüm yüzey üzerinde (Fotoğraf 8 a); dolaşmalı düzendeki dallar, sekiz köşeli yıldızlar, çintemani, şemse şemaları vb. gibi çeşitli bezemelerin içerisinde kullanıldığı görülmektedir (Fotoğraf 8 b, c).

Fotoğraf 8:a. Kemha kese XVI.yy(Atasoy vd.,2001:98), b. Kemha cüppe, XVI.yy. (Atasoy vd.,2001:81), c. İpek dokuma kemha parçası 16.yy ikinci yarısı (Bilgi,2007:7).

Mekik formda; eşit düzlem parçalarının farklı yönlerde zemin yüzeyinde uygulanması ile zemin ve desenin eşit olduğu geometrik bir bezeme türüdür. Genellikle eşit düzlem parçaları ile zemin arasındaki fark renk ve koyuluk ile belirtilmektedir (Demiriz, 2004:15). Ahşap ve taş üzerinde de karşılaşılan bu bezeme türü *beledi*, *çatma* ve *kemha* kumaş örneklerinde kullanılmıştır (Fotoğraf 9). *Çatma* örneklerinde eşit düzlem parçalarının sınırları havlı dokunarak kumaş yüzeyine üç boyutlu bir etki yaratmıştır (Fotoğraf 9 c,d).

Fotoğraf 9: a.Kemha XVI.yy. ikinci yarısı (Atasoy vd.,2001:98), b.Beledi kumaşı (Bakırcı,2012:103), c.Çatma, (Bakırcı, 2012:31), d.Hereke Çatması (Tezcan, 1993:260).

Bordür formunda; dikey ya da yatay eksen üzerinde sonsuzluğu anımsatan yüzey süsleme bezemesi olarak çok tercih edilmiştir. Kumaşlarda özellikle ilave desen çözümlü ipliği ile üretilen *kutnular*da dikey eksen üzerinde sıklıkla uygulandığı görülmektedir (Fotoğraf 10 a). Değişen yüzölçümü çift katlı kumaş türü olan *beledi* kumaşlarda da tahar planına bağlı olarak desenler bordürler şeklinde uygulandığı örnekleri bulunmaktadır görülmektedir (Fotoğraf 10 b). Bunlar dışında taş yüzey süslemelerinde sıklıkla kullanılan meander bordüre *şip* ve *sevai* kumaş yüzey süslemelerinde de rastlanmaktadır (Fotoğraf 10 c, d).

Fotoğraf 10: a.Kutnu kumaşı (Bakırcı, 2012:130), b. Belediye kumaşı (Bakırcı,2012:100), c.Şip, (Bakırcı,2012:169) , d.Sevai kumaş (Tezcan, 1993:240).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Gazneli ve Karahanlılardan Büyük Selçuklulara, oradan da Anadolu'ya gelen geometrik tezyinat sonsuzluk, simetri ve anonimlik prensiplerine en uygun bezemenin olması ile ön plana çıkmaktadır. Geometrik bezemelerde çizgilerin kesişmesiyle ve çokgenlerin, yıldızların, dairelerin, ovalerin geçmesiyle oluşan her bir kompozisyonda kimi araştırmacılara göre farklı felsefi anlamlar oluştururken kimi araştırmacılara göre ise şekillerin biçimlerine göre materyalist teoriler oluşturmaktadır.

Temelinde tekrar prensibi bulunan dokuma kumaşlar geometrik bezemelerin uygulandığı bir sanat koludur. Belirlenen desen tahar planına göre enine yönde tekrarken, armür planına göre ise boyuna yönde tekrar etmektedir. Bu bağlamda kumaş dokuma tekniği geometrideki prensipler ile benzerlik göstermektedir. Geometrik bezemelerin Türk kumaş yüzeylerine tek başına uygulanmış örneklerine az rastlanılmaktadır. Genellikle diğer bezeme türleri ile birlikte kullanılmıştır. Selçuklu döneminde figürlü bezemeler ile birlikte kullanılan geometrik bezemeler, Osmanlı döneminden sonra daha çok yazı ve bitkisel bezemeler ile kaynaştırılarak zengin kompozisyon örnekleri vermiştir. Bu kompozisyon türleri oluşturulurken geometrik bezemelerin kapalı, madalyon, çizgisel, yıldız, daire, küçük ölçekli, mekik, bordür formlarından faydalanılmıştır.

Geometrik bezemelerin kapalı form özelliklerinin XII. - XV. dönemler arasında kullanıldığı örneklerden anlaşılmaktadır. XVII-XVIII. yüzyıl ile tarihlendirilen *kadife çatma* yastık yüzlerinde ise en güzel madalyon form özelliklerini verdiği görülmektedir. Madalyon formunda kumaş merkez noktasında yer verilerek geometrik bezeme ön planda yer almaktadır. Zikzak ve ekose desenleri ise geometrik bezemelerin çizgisel form özellikleri ortaya çıkmaktadır. Zikzak bezemeler *kemha* kumaşlar üzerinde tercih edilirken, ekoseli kumaşlar daha çok kuşak ve peştamallarda tercih edilmiştir. Daire formunda kullanılan üç benek (çintemani) motifi ise XV-XVIII. yüzyıl arasında *kemha*, *çatma* kumaşlarda çok sık kullanılmıştır. Küçük ölçekli geometrik formlar hemen her türlü kumaşta bezemeler arasında farklı görsel doku kazandırmıştır. *Beledi*, *çatma*, *kemha* kumaşlarda eşit düzlem parçalarının farklı yönlerde kullanılmasıyla oluşturulan mekik formu XVIII. yüzyıla kadar kumaş yüzeylerinde görünmeye devam etmiştir. Genellikle dikey ekseninde kullanılan geometrik bordür formu ise özellikle XVIII. yüzyıldan sonra küçük bezemelerin yer almaya başladığı *sevai* ve *selimiye* kumaş örneklerinde çok sık görülmektedir. Bunlar dışında günümüzde halen *beledi* ve *kutnu* kumaşlarında uygulanmaktadır.

Sonuç olarak geometrik bezemeler en çok Selçuklu döneminde kullanıldığı bahsedilse de aslında Selçuklu döneminden sonrada daha fazla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yüzyılların beraberinde getirmiş olduğu yeni üslup özellikleri, farklı bezemelerin bir arada kullanılması ile daha da güzel örneklerini ortaya koymuştur.

KAYNAKLAR

Atasoy, N., Denny, W. B., Mackie, L. W., Tezcan, H. (2001). İpek Osmanlı Dokuma Sanatı, İstanbul: TEB İletişim ve Yayıncılık.

Ateş, M. (2002). Mitolojiler ve Semboller, Anatanrıça ve Doğurganlık Sembolleri, İstanbul: Alfa Yayınları.

Bakırcı, N. (2012). Konya Müzesi Kumaş Kataloğu Saray'dan Dergah'a. Konya: Bahçıvanlar Basım Sanayi.

Bilgi, H. (2007). Osmanlı İpekli Dokumaları Çatma ve Kemha, İstanbul: İlke Basın Yayın.

Büyükçanga, M. (2008). "Türk Mimarisinde Sekiz Köşeli Yıldız Motifleri", 6. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri, 25-28 Mayıs 2008 Calalabat-Kırgızistan, 1230-1234.

Çoruhlu, Y. (1988). "Anadolu'da Selçuklu Taş Süsleme Sanatında Yıldız Sistemleri" Antika, 3 (34), 47-53.

Çoruhlu, Y. (2011). Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Dördüncü Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Demiriz, Y. (2000). "İslam Sanatında Geometrik Süsleme". İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.

Doğan, N. Ş. (2002). "Anadolu Selçuklu Dönemi Geometrik Süslemelerine (Yıldız Kompozisyonlarına) Yüklenen Anlamlar", Ortaçağda Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan, 397-413.

Dunlap, R. A. (2013). Altın Oran ve Fibonacci Sayıları, Üçüncü baskı, Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Gibson, C. (2013). Semboller Nasıl Okunur? Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.

Görür, M. (2002). "Orta Beylikler Dönemi Yapılarında Taş Süslemede Görülen Geçme Geometrik Kompozisyonlar", Ankara: Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan, 269-290.

Gündüz, S., (2002). "Karatay Han Portalleri Süsleme Programı İkonografisi", Ankara: Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan, s. 291-306.

Gürsu, N. (1988). Türk Dokumacılık Sanatı, İstanbul: Redhouse Yayınevi.

Karakurt, D. (2012). Türk Mitoloji Ansiklopedisi, e-kitap, <http://www.bililmeyenturktarihi.com/pdf/turk-mitoloji-ansiklopedisi.pdf>.

Karamağaralı, B. (1993). "İçiçe Daire Motiflerinin Mahiyeti Hakkında", Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a armağan, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 249-270.

Meller, S. (2002). Textile Designs: 200 Years of Patterns for Printed Fabrics Arranged by Motif, Colour, Period and Design.

Mülayim, S. (1982a). Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler (Selçuk Çağı) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Mülayim, S. (1982b). Geometrik Kompozisyonların Çözümlemesine Bir Yaklaşım, Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi I, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 51-63.

Ögel, B. (1988). İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntulara Göre, Üçüncü Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ögel, B. (1995). Türk Mitolojisi II. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, S. (1987). Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Roux, J. P. (2010). Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl, Yedinci Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Sezgin, Ş., Meydan, C. (1996). Geometrik Kökenli Tekstil Desenlerin Orijini, Yapısı, İçeriği ve Tarihsel Gelişimi, Tekstil ve Mühendis, 10 (51-52), 20-26.

TDK, Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr> Erişim:17.06.2021

Tekkanat, N. (2006). "Altın Oran'ın Kaynakları ve Sanat'a Yansıması", Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Yeterlik Tezi.

Tezcan, H. (1993). Atlaslar Atlası – Pamuklu, Yün ve İpek Kumaş Koleksiyonu. İstanbul: Yapı Kredi Koleksiyonları.

Türkoğlu, S. (2002). Tarih Boyunca Anadolu'da Giyim Kuşam, İstanbul.

URL 1: Altınoran, <https://tr.pinterest.com/pin/567664728033751565/> Erişim:17.06.2021

URL 2: Victoria and Albert Museum, <http://collections.vam.ac.uk/item/O320638/kaftan/> Erişim:17.06.2021

URL 3: Victoria and Albert Museum, <https://collections.vam.ac.uk/item/O129309/kaftan-unknown/> Erişim:17.06.2021

URL 4: Victoria and Albert Museum, <https://collections.vam.ac.uk/item/O319498/kaftan/> Erişim:17.06.2021

**AZERBAIJANLI ÖĞRENCİLERE TÜRKİYE TÜRKÇESİ ÖĞRETİMİNDE
YAZMA KONULARI ÖNERİLERİ**

SUGGESTIONS FOR WRITING TOPICS IN TEACHING TURKISH TURKISH TO
AZERBAIJANI STUDENTS

Öğr. Gör. Ayşegül Tuğba AKYÜZ
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

ORCID NO: 0000-0001-8599-9826.

Öğr. Gör. Seher BİRGÜL
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

ORCID NO: 0000-0002-4253-3396

ÖZET

Türkçe eğitiminde yazılı anlatım becerisinin öğretimi önemli bir yer teşkil etmektedir. Yazma becerisinin iyi bir şekilde öğretimi ile yabancı öğrencilerin akademik çevrede ve sosyal yaşantılarında daha başarılı oldukları genel bir kabuldür. Dil öğreniminin bütün aşamalarında olduğu gibi, yazma alıştırmalarında da kademe kademe ilerleme esastır. İkinci bir dil olarak yabancı dil öğretiminde dört temel beceriden yazma eğitiminin öğrenciye kazandırılması en zor beceri arasında yer almaktadır. Öğrenciye kazandırılması amaçlanan okuma-anlama, dinleme ve konuşma becerilerini geliştiren öğrencilerin yazma becerisinde de başarılı olması beklenmektedir. Öğrencilerin yabancı dildeki eğitim düzeyi, ilgi alanları, yaş ve yazma konularına uygun araç- gereçlerin kullanımı ile birlikte yazma becerisinin geliştirilmesi için hazırlanacak olan uygun ortamın sağlanması yazma becerisini olumlu yönde etkileyeceği düşünülür. Bu beceride öğrenciye danışmanlık yapma ve yazma becerisi için gerekli ipuçlarının verilmesi yazma sürecinin etkin hâle getirilmesinde önemlidir. Bu basamakta yazma becerisinin kazandırılmasına vasıta olabilecek temel beceriler ile yazıyı tasarlama, geliştirme ve sonuca erdirme yetisini geliştirmesi öğrenciden beklenilmektedir.

Bu çalışmada, “Mektup, günlük, gezi yazısı, anı, röportaj, blog yazarlığı, hikâye yazma, zihinsel tasarıma dayalı yazı geliştirme, gösterime dayalı yaratıcı yazma çalışmaları yapma vb.” konularda yazma çalışmaları için somut önerilerde bulunulacaktır. Öğrencinin yazma becerisini kazanmada bu önerilerin Türkçe öğretiminde nasıl daha faydalı olacağı teknik olarak anlatılacak ve uygulamalı olarak gösterilecektir. Çalışmamızın genel amacı sınıf içi ortamlarda sosyal yaşantı ve hayal gücü odaklı materyaller kullanılarak yabancı dil

öğretiminde kazandırılması hedeflenen yazma becerisinin geliştirilmesinde tekniklerin irdelenmesi ve öneride bulunulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Yazma eğitimi, Analitik yazma, Yazma becerisi, Yazma etkinlikleri, Sürece dayalı yazma

ABSTRACT

Teaching written expression skill in Turkish education has an important place. It is a general assumption that with good teaching of writing skills, foreign students are more successful in their academic environment and social life. Gradual progress is essential in writing exercises, as in all stages of language learning. Writing education, which is one of the four basic skills in foreign language teaching as a second language, is among the most difficult skills to gain students. It is expected that students who develop reading-comprehension, listening and speaking skills, which are aimed to be acquired by students, will also be successful in writing skills. It is thought that providing a suitable environment to be prepared for the development of writing skills together with the use of suitable tools and materials for the students' education level, interests, age and writing subjects will affect the writing skill positively. In this skill, giving the necessary clues to the student for counseling and writing skill is important in making the writing process effective. At this stage, the student is expected to develop the basic skills that can be used to gain writing skills and the ability to design, develop and conclude the writing.

In this study, "Letter, diary, travel article, memoir, interview, blog writing, story writing, writing based on mental design, creative writing activities based on representation, etc." concrete suggestions will be made for writing studies on topics. How these suggestions will be more useful in teaching Turkish will be explained technically and shown in practice. The general purpose of our study is to examine the techniques and make suggestions in developing the writing skills that are aimed to be acquired in foreign language teaching by using materials focused on social life and imagination in classroom environments.

Keywords: Writing education, Analytical writing, Writing skill, writing skill activities, Process-based writing.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ BİLİKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİ
KNOWLEDGE MANAGEMENT SYSTEM IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Associate Professor Dr. Təranə Xəlilova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

ABSTRACT

Based on a systematic analysis of the socio-economic revolution, getting new information from any individual, at the same time, based on the development of information and telecommunication technologies that enable them to be transformed into new knowledge and passed on to other people, we can say that this social challenge creates a new paradigm for ensuring human cognitive activity in the context of the educational space.

A new paradigm of cognition in the process of forming a new educational space is a scientific theory built on the system of concepts that express the main features of reality. It is also a scientific model for creating and solving problems in the information society in a certain historical period. This, “knowledge society”, such as “knowledge-based society” and “learning society” is the scientific concept of our time. It should be noted that, learning knowledge becomes a key category in the development of society and one of the leading directions of modern civilization – the information era of social development.

The features of knowledge system management in an educational institution are based on the knowledge and skills of knowledge holders and recipients who are constantly in the process of cognition, interaction, knowledge exchange for the purpose of acquisition and mastery of new knowledge. In this sense, it is important to pay attention to diagnostic issues to ensure the effectiveness of knowledge management. The diagnostic tools, first of all, should determine the quality of the mental work of teachers of the educational institution, the degree of impact on formalized (reporting) results of its activities.

Keywords: development, education system, knowledge, level, management

Bildiyimiz kimi, tədrisdə tətbiq ediləcək ən yeni üsul və metodların hazırlanmasını, onların həyata keçirilməsi zəruriliyini formalaşdırmaq çətin prosesdir. İdarəetmənin ümumi nəzəriyyəsiindən irəli gələn müasir bilik idarəetmə nəzəriyyəsi təhsil sahəsində xüsusi

spesifikliyə malikdir. Bu nəzəriyyə özündə daha yeni təlim formaları və metodlarını ehtiva edir.

Ali təhsil müəssisələrində bilik idarəetmə modelini yaratmaq informasiya cəmiyyətində metodik biliklərin tətbiqi zərurəti ilə şərtlənir.

Təhsil sistemindəki biliklərin idarə edilməsi onun milli innovasiya sisteminin əlaqəsini və ümumi təhsilə xas olan dəyişiklikləri müəyyənləşdirməyi tələb edən innovasiya strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqələndirilməlidir. "Biliklərin idarə edilməsi"nin klassik paradigmasına əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu, təşkilatın bilik və məlumatlarını yaratmaq, bölüşmək, istifadə və idarəetmə prosesidir.

İdarəetmə obyektini olan biliyi dəqiq müəyyənləşdirmək çox çətinidir. Bu, ümumi mənada fikirlərin, baxışların, konsepsiyaların, mülahizələrin, metod və metodologiyaların, nou-hau və ümumiyyətlə, qəbul edilmiş həqiqətlərin birləşməsidir. Bilik müəyyən vəziyyətlərdə tətbiq olunmaq üçün axtarılır, əldə edilir, toplanır, şərh olunur, təşkil edilir, çeşidlənir və inteqrasiya olunur. Bu halda müəyyən bir vəziyyəti təsvir edən bir sıra faktlardan (və ya faktlar haqqında məlumatlardan) ibarət olan bilik və məlumatları fərqləndirmək lazımdır.

Mürəkkəb təhsil sistemlərinin (o cümlədən bilik idarəetmə sistemlərinin) modelləşdirilməsində əsas vasitə xəyali modelin məqsəd və funksiyalarının təhlilidir. Burada ən vacibi praktik reallığın sistemə tətbiqi əsasında formalaşan, sözün vasitəçi rolu ilə sıx əlaqədə olan, sistemin gələcək vəziyyətinin proqnozlaşdırılması və bu modelin subyekt konsepsiyasına dair düşüncə tərzinin vacibliyini təmin edən abstraksiya və ümumiləşdirmə, təhlil və sintez əməliyyatlarıdır.

Sosial inkişafın yeni fenomeninin - biliklərin idarə edilməsinin təhlili informasiya cəmiyyəti şəraitində yüksək səviyyədə bilik mübadiləsi və istifadəsini təmin edir. Bu, intensiv inkişaf edən idrak metodologiyası kimi qəbul edilə bilər.

Metodologiyayı müxtəlif elmi biliklər çərçivəsində istifadə olunan metodların məcmusu kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Sosial inkişafın hazırkı mərhələsində təhsil sistemində çalışan bütün subyektlər tərəfindən biliklərin mənimsənilməsi prosesində idrak və biliklərin idarə olunması metodologiyasına müraciət etmək daha məqsəduyğundur.

Sosial-iqtisadi inqilab dövrünün sistemə tətbiqi əsasında hər hansı bir fərdə yeni məlumat almaq, onu emal etmək üçün geniş imkanlar verən, eyni zamanda bunların yeni biliklərə çevrilməsini və digər insanlara çatdırılmasını təmin edən informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafına əsaslanaraq deyə bilərik ki, məhz bu sosial çağırış təhsil məkanı şəraitində insanın idrak fəaliyyətini təmin etmək üçün yeni paradigma meydana gətirir.

Yeni təhsil məkanının formalaşması prosesində idrakın yeni paradigması gerçəkliyin əsas xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayışlar sistemində qurulmuş elmi nəzəriyyədir. Ayrıca

müəyyən bir tarixi dövrdə - informasiya cəmiyyətində problemlər yaratmaq və onları həll etmək üçün bir elmi modeldir. Bu, "bilik cəmiyyəti", "biliklərə əsaslanan cəmiyyət" və "öyrənən cəmiyyət" kimi dövrümüzün elmi anlayışıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, biliköyrənmə cəmiyyətin inkişafında əsas kateqoriyaya və müasir sivilizasiyanın aparıcı istiqamətlərindən biri - sosial inkişafın informasiya (post-sənaye) dövrünə çevrilir.

Təhsil müəssisəsində bilik sisteminin idarə edilməsinin xüsusiyyətləri yeni biliklərin əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün daim idrak, qarşılıqlı əlaqə, bilik mübadiləsi prosesində olan bilik sahibi və alıcıların bilik və bacarıqlarına əsaslanır.

Hər bir təhsil müəssisəsinin intellektual idrak potensialını təmsil edən təhsil fəaliyyətinin mahiyyətini müəyyən edən bilik daşıyıcıları müəllim və tələbələrdir ki, onlar xüsusi təşkil olunmuş tədris prosesində qarşılıqlı əlaqə qururlar.

Bilik idarəetmə prosesi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- a) Biliyin idarə edilməsinin əsası onun mənşəyini, formalaşma mexanizmini və pedaqoji problemləri həll etmək üçün tətbiqetmə potensialını dərk etməkdən ibarətdir;
- b) Bilik daimi tədqiqat obyektidir olmalıdır;
- c) Hər təhsil səviyyəsi, pedaqoji texnologiya, bütövlükdə təhsil prosesi üçün biliklərin qiymətləndirilməsi vacibdir;
- d) Pedaqoji yeniliklərə cəhd üçün vacib olan tədris prosesinin bütün mərhələlərində aktiv biliklərin idarə olunması müsbət nəticə verir.

İnformasiya cəmiyyətində biliklərin idarə olunması nəzəriyyəsi və təcrübəsinin üç istiqaməti üstünlük təşkil edir:

- biliklərin idarə olunmasında rəqəmsal formada məlumat axınının idarə edilməsi, məlumatların toplanması, saxlanması, emalı və yayılmasının sürətini, həcmi və keyfiyyətini artırmağa imkan verən informasiya sistemlərinin yaradılması və istifadəsi kimi qiymətləndirilən informasiya və rabitə seqmenti;
  - təlim və məlumat mübadiləsi üçün yanaşmaların inkişaf etdirildiyi və bununla da biliklərin təşkili seqmenti. Bu, ümumi təhsilin məlumatlandırılmasını da əhatə edir;
- .təhsil müəssisələrinin qeyri-maddi aktivlərini və nüfuz kapitalını təşkil edən yeni biliklərin yaranması əsasında rəqabət bazarında vacib olan intellektual kapitalın toplanması.

Toplanan bilik əldə edilən məqsədlərə uyğunluğun obyektiv qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu mənada, bilik idarəetmənin effektivliyini təmin etmək üçün diaqnostik məsələlərə diqqət yetirmək vacibdir. Diaqnostik vasitələr, ilk növbədə, təhsil müəssisəsi müəllimlərinin zehni işlərinin keyfiyyətinin, onun fəaliyyətinin rəsmiləşdirilmiş (hesabat) nəticələrinə təsir dərəcəsini müəyyənləşdirməlidir. Bundan əlavə, müəllim heyətinin stimullaşdırılması

mexanizmi (əgər varsa), intellektual fəaliyyətin xarakteri və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi mexanizmi ciddi təhlil tələb edir.

Pedaqoji elm həmişə "bilik" anlayışının öyrənilməsinə üstünlük vermişdir. Təlim üçün vacib olan bilik növləri arasında terminlər, anlayışlar, faktlar, qanunlar, nəzəriyyələr, metodik biliklər, qiymətləndirmə bilikləri və s. xüsusi anlam kəsb edir. Onların növləri və komponentləri bir-biri ilə əlaqəlidir.

Bilik olmadan fəaliyyət rejimlərini çoxaltmaq mümkün deyil. Dəstəkləmə bacarıqlarının mövcudluğunda yeni biliklər yeni bacarıqlar meydana gətirir.

Təhsil müəssisəsindəki biliklər sisteminə aşağıdakı altsistemlər daxildir:

- 1) təhsil təcrübəsi mövzusunda fərdi biliklər;
- 2) müəyyən fəaliyyət növləri (qrupdakı metodiki birlik) haqqında qrup bilikləri; 3) müasir strukturlar - biliyin daşıyıcıları (mənbələri): dərsliklər və tədris vəsaitləri, tele-radio-maqrnit mənbələri və daşıyıcıları, internet, kitabxana və s.

Təhsil müəssisəsindəki fərdi və qrup bilik altsistemləri aşağıdakıları əhatə edə bilər:

- kurslarda tələbələrin bilik sistemi;
- müəllimlərin peşə bilikləri sistemi - metodik, ümumi pedaqoji, psixoloji, fənn, təlim və tərbiyə metodları və s.;
- təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi, təhsil prosesi, təhsil müəssisəsindəki biliklər və s. barədə menecerlərin (müavinlərin) peşəkar biliklər sistemi;

Təhsil sistemi üçün bilik sisteminin inkişafında ən vacib amil təhsil müəssisəsində xüsusi olaraq təşkil olunmuş idrak, biliklərin mənimsənilməsi prosesidir.

Bu gün biliklərin idarə edilməsi prosesləri fəal şəkildə araşdırılır və ən müsbət nəticələrə nail olmaq üçün təşkilatın, əməkdaşların, tələbələrin inkişafı üçün şərait yaradıldığı güman edilən müasir menecment anlayışlarında öz əksini tapır.

Sistemli bilik menecmenti intellektual kapital, məlumat texnologiyalarının, ən yaxşı təcrübələrin istifadəsini, komandaqurma və qrup işini təmin edən bir öyrənmə təşkilatının parametrlərini öyrənir və bu suallara aydınlıq gətirir: ən vacib korporativ varlığı - intellektual kapitalı necə idarə etmək olar?; intellektual kapital digər kapital növlərini, məsələn, müəllimin, rəhbərin şəxsi həyatını, peşə keyfiyyətlərini, ictimai rifah kimi biliklərini artırmaq üçün necə sərbəst buraxa bilər?; müasir informasiya vəziyyətində biliklərin idarə edilməsinin yeni prinsipləri və metodları hansılardır? və s.

İdrak prosesində fərdin sahib olduğu bilik çoxyönlü olmalıdır. Bilik özünü yalnız açıq formada deyil, ümumbəşəri metodik bilik əsasında göstərməli və insanın dünyagörüşünə və dəyər yönümünə çevrilmiş gizli bilikləri əhatə etməlidir.

Ali təhsil müəssisələrində biliklərin idarə edilməsi sistemi biliklərin toplanmasını, fərdi biliklərin inkişafını, biliklərin əldə edilməsini, təhsil prosesinin subyektlərini maraqlandıran

məsələlər üzrə məlumat bazalarını dəstəkləyən təşkilati strukturların inkişafını təmin etməlidir.

Bir təhsil müəssisəsində sistemli biliklərin idarə edilməsi vəzifəsi təkcə nəzəri bilikləri yeniləmək və davamlı təcrübə toplamaqla sistemin davamlı inkişafını təmin etmək deyil, eyni zamanda vahid bir sistem daxilində müxtəlif fənlər, ixtisaslar və tədris prosesinin mövzuları haqqında məlumat bankları yaratmaq və bunları daim inkişaf etdirməkdir.

Fənn üzrə ənənəvi təhsil planlarının formalaşdırılması dövlət proqramlarına və təhsil standartlarına uyğun olaraq, müəllimlər tərəfindən həyata keçirilir. Proqramların müxtəlif müəllimlər tərəfindən hazırlanması qaçılmaz olaraq fərqli fənlər üzrə fərdi müddəaların təkrarlanmasına səbəb olur. Əldə olunan tədris-metodiki komplekslərin müəyyən bir təhsil müəssisəsinin fəaliyyət şərtlərinə və tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinə asanlıqla uyğunlaşdırılması üçün bilik idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi zəruridir. İnformasiya inqilabı şəraitində öyrənilən fənlərin inteqrasiyası biliklərin uğurlu idarə olunması üçün aktuallaşır. İnteqrasiya edilmiş kurslar nəzəri materialın müstəqil öyrənilməsi təşkil edilərkən, təcrübə tapşırıqlar yerinə yetirilərkən, ümumi vasitələrdən və laboratoriya bazasından istifadə edilərkən, laboratoriya, dizayn və digər praktiki və ya yaradıcı işlərin görülməsi üçün ümumi mövzu sahələrinin təsviri və konkret vəziyyətləri izah edilərkən biliklərin idarə olunması və assimilyasiyasını asanlaşdırır.

Son illərdə təlim sistemlərinin qurulmasında yeni bir prinsip formalaşmışdır: Öyrənmə tələbənin biliklərini idarəetmə prosesi kimi götürülür. Bu yanaşmanın bir hissəsi olan "ağıllı təlim idarəetmə sistemləri"nin inkişafı üçün lazımi işlər görülür. Bu, inkişaf istiqamətlərindən biri- öyrənməyə fərdi yanaşmanı dəstəkləyən uyğunlaşdırma tədris sistemi modellərinin yaradılması ilə əlaqədardır. Bu cür təlim sistemləri yeni öyrənmə formalarının inkişafında xüsusi rol oynayır.

Bilik idarəetmə texnologiyalarına əsaslanan tədris prosesinin bir modeli isə tələbənin üzlaşdığı təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün müstəqil şəkildə getməli olduğu paylanmış və ya virtual bir təhsil mühitindən istifadə edərək təhsil əldə etməyin müxtəlif formalarını birləşdirməyə imkan verir. Bu vəziyyətdə yeni şəraitdə fənlərin tədrisi vəzifəsi əsasən məsləhətçi rolunu oynayan şəxslərin- təlim məqsədlərinin və proqramlarının qurulması və həyata keçirilməsi prosesində müəllimlərin yaradıcı səylərinin birləşdirilməsini əhatə edir.

Universitetlərdə hər bir tələbənin yeni bilik əldə etməsində biliklərin idarəedilməsi sistemi sosial elmi biliklər prosesindən fərqləndirilməlidir. Bütün cəmiyyət üçün yeni olan elmi bilik təhsil (pedaqoji) biliklərindən fərqlənir.

İctimai bilik təbiətə (xaraktercə) həmişə yaradıcıdır və onun mərhələləri axtarılan biliklərin mövcud olanlardan məsafə (uzaqlıq) dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bu mərhələlərin (etapların) üzərindən adlamaq (keçmək) qeyri-mümkündür. Lakin eyni zamanda bunlardan

heç biri qarşıya qoyulan məqsəd deyil. Təhsil bilikləri artıq mövcud olan hər bir mərhələnin planlaşdırıldığı , idrakın mərhələdəki nəticəsi kimi gözlənilən və əslində artıq öz-özünə sona çatdığı təxmin edilən hazır biliklərin mənimsənilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər hansı bir təhsil müəssisəsinin əsas məqsədi təhsil subyektlərinin ixtisaslaşmış və eyni zamanda təcrübəyə yönəlmiş biliklərinin qarşılıqlı əlaqəsi, fərdi biliklərinin vahid biliklərə çevrilməsi, ali təhsil müəssisəsinin rəqabət şəraitində yaşamasına kömək etməkdir.

Bilik cəmiyyəti tək-cə bilik sahibi deyil, həm də onu daim mənimsəyən fərdlərin artan rəqabət cəmiyyətidir. Biliyə əsaslanan cəmiyyətdə - rəsmi və ya qeyri-rəsmi təhsil sistemində müstəqil bilik əldə edilən təqdirdə insanların uğur şansı artır.

Ümumiyyətlə, dövlət təhsil siyasəti bütün insanların nəinki minimum biliklərlə təmin olunmasına, eyni zamanda hər kəsə ehtiyaclarına uyğun olaraq həyatının istənilən mərhələsində onun üçün yeni biliklər əldə etmək üçün təhsil prosesinə qoşulmasına real imkan yaradılmasına yönəldilməlidir.

Universitetlərdə biliklərin idarə edilməsi proseslərinin inkişafında aşkar olunmuş meyllər təhsil praktikası subyektlərindən, ilk növbədə müəllim və menecerlərdən yüksək peşəkarlıq səviyyəsi tələb edir. Onların hər biri öz vəzifələrini yerinə yetirmək kompetensiyalarına malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir neçə əlaqəli sahələrdə işləməyi də bacarmalıdırlar. Təhlil, proqnozlaşdırma, qrupdakı problemləri müzakirə etmək, maliyyə uçotu və muxtar bir qrupun fəaliyyətini tam və ya qismən iqtisadi müstəqillik baxımından idarə etmək bacarıqları ilə tanış olmalıdırlar.

Bilik idarəetməsi dörd prinsipə əsaslanmalıdır:

- 1) Bilik idarəetməsinin təməli biliklərin necə yaradılmasından, problemlərin həlli, onların texnologiya və prosedurlarda idrakla əlaqəsindən ibarətdir;
- 2) Biliklərin daim araşdırılması zəruridir
- 3) məzuniyyətdən əvvəl, məzuniyyət müddətində və sonra hər bir iş üçün biliyin qiymətləndirilməsi zəruridir;
- 4) təşkilatın bütün mövcudluq dövrü ərzində, onun bütün mərhələlərində və yeniliklərdə fəal şəkildə biliyi idarə etmək lazımdır.

Biliklərin effektiv və sistemativ idarə olunması üçün bilik diaqnostikasının dörd vacib elementini qeyd etmək yerinə düşər:

- təşkilat işçilərinin zehni işlərinin keyfiyyətinin onun səmərəliliyinə təsiri;
- təşkilatda kadrların stimullaşdırılması mexanizmi;
- təşkilatdakı kadrların intellektual fəaliyyətinin xarakteri;
- real alternativ və kollektiv idarəetmə qərarlarının qəbulu..

Sistemli bilik mübadiləsi, təcrübə iclasları, konfranslar, sərgilər, kollektiv qərar qəbulu və s.dünya təcrübəsində artan sürətlə inkişaf edir.

Bilik idarəetmə mütəxəssisləriidarəetmə modelini bu şəkildə təklif edirlər:

-əlaqəliproseslərdaxilolmaqlabilik:

- təlim;
- biliklərin təsdiqi və ötürülməsi;
- biliklərin cari fəaliyyətlərdə tətbiqi.

Təlim mərhələsinə aşağıdakılar daxildir:

- "əvvəl təlim", yəni hər hansı bir məsələ və ya problem barədə bütün ictimaiyyətə açıq olan məlumatların öyrənilməsi;
- "prosesdə öyrənmə", yəni yerinə yetirilən hərəkətlərin dövrü tədqiqi, özünü əksətmə;
- "sonra öyrənmək", yəni tədqiqat, nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Bilikləri öyrənmə və ötürmə mərhələsinə çoxsaylı tətbiqetmə imkanının yaranması üçün əldə edilmiş biliklərin rəsmiləşdirilməsi, habelə təcrübədə qazanılan yeni biliklərin yoxlanılması, onların seçilməsi və praktik həyata tətbiq edilməsi daxildir.

Təhsil- tədqiqat prosesinin bir hissəsi olaraq, bilik menecmenti sektorlararası formada ola bilər:

- təlim proqramlarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi - inkişaf edən biznes və sənaye;
- istehsalın ən yaxşısını universalın ayrılmaz hissəsi kimi müəyyənləşdirmək və cəlb etməklənəticələrin monitorinqi;
- təlimə yenidən baxılması sürətinin artırılması - liderlərin kollegial seçimi, planlar və yeniləmələr;
- peşəkar səriştəyə əsaslanaraq inzibati xidmətlərin yaxşılaşdırılması, təhsil sahəsində islahatların aparılması;
- müasir texnologiyalara meyillilik;
- tələbələr vasitəsi ilə səmərəliliyin səviyyəsini artırmaq;
- fənlərarası tətbiqetmə imkanı;
- təlim proqramları;
- bölmələr arasındakı sərhədlər və təhsil müəssisəsi.

Korporativ keyfiyyətin yaxşılaşdırılması baxımından bilik idarəetmə mədəniyyəti aşağıdakıları ehtiva edir:

- müəllimlərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- məzunlar və təşkilatlar üçün xidmətlərin yaxşılaşdırılması;
- tərəfdaş əsasları;
- əvvəlcədən qarşılıqlı təsir səviyyəsini artırmaq;
- qidalandırıcılar, köməkçi heyət,

-tələbə xidmətləri heyəti.

Bilik idarəetmə metodları bu səviyyədə göstərilir:

- bilik sistemləri müxtəlifliyinin inteqrasiyası;
- inkişafda sektorlararası inteqrasiya;
- idarəetmə siyasəti;
- özəl təşəbbüs və elmi inkişaf.

Biliklərin idarə edilməsinin əsas üsulları bunlardır :

- təcrübə icmasının fəaliyyət göstərməsi;
- bilik bazasının yaradılması;
- internetdəki forumlarda məlumat mübadiləsi;
- məlumat bazalarının müayinəsi;
- telekonfransların keçirilməsi;
- internetbülletenindən istifadə.

Təhsil müəssisələrində biliklərin idarə edilməsi sistemindən korporativ idarəetmənin tərkib hissəsi kimi istifadə təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma və təhsilin müasir inkişafını təmin edə bilər.

Bilik idarəetmə prosesləri ən yaxşı nəticələr əldə etmək istəyən universitetlərin , təhsil alan tələbələrin inkişafı zəminində rol oynayan müasir menecment anlayışlarında əks olunur. Təhsil müəssisələrinin məqsədləri yeni idarəetmə paradigmasının – sistem paradigmasının sistem rəhbərliyinin formalaşması kontekstində həm sistemin, həm də əməkdaşların (işçi və tələbələrin); həm təşkilat, həm də təşkilatlanma biliklərinə əsaslanaraq, sistemin mövcudluğu və inkişafının xarici şərtləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişafını əhatə edir.

Təhsildə bilik idarəetmə sisteminin tətbiqinə mane olan başlıca maneələr ilk növbədə həm təşkilatın rəhbərləri, həm də əməkdaşlar arasında biliklərin tam həcmdə, yüksək səviyyədə olmaması və biliklərin idarə edilməsi prosesinin başa düşülməməsidir. Bundan əlavə, müşahidələr göstərir ki, professor-müəllim heyətinin və tədris müəssisələrinin orta və yuxarı struktur rəhbərlərinin əksər hissəsi vaxtaşırı peşə fəaliyyəti müddətində biliklərin idarə olunması, bilik mübadiləsinin müəyyən elementlərindən istifadə edirlər. Lakin onların yönləndirilməmiş istifadəsi təşkilati təsiri xeyli azaldır. İkincisi, məlumat mübadiləsinə mane olan təhsil müəssisələrinin korporativ, təşkilati və texniki mədəniyyəti də bu prosesə mənfi təsir göstərən amillərdəndir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, komanda və qrup da daxil olmaqla, intellektual kapitaldan, hər hansı bir tədris təşkilatının əsas parametrlərindən, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından, ən yaxşı, mükəmməl, perspektivli təcrübələrdən istifadə edən biliklərin idarə edilməsi sistemini təmin etmək vacibdir. Məhz biliklərin sistemli şəkildə idarə edilməsi təhsil sisteminin əsas aktivinin – intellektual kapitalın səmərəliliyini təmin edə

bilən sistemə idarəetmə, digər kapital növləri, o cümlədən müəllim və ya rəhbərin istirahət, özünü inkişafətdirmə və ya şəxsi həyatı üçün zəmin yaradan aspektlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aseeva N.V. Expediency and efficiency of using informatization tools in general secondary education// Science and education: a new era. 2014. № 1. P.80-84.
2. Zhilina A.I. Knowledge Management in the Emerging System Paradigm of Education Management at the Beginning of the 21 st Century // Regional Education of the 21 st Century: Problems and Prospects. 2012. №4. P.184-192.
3. Volkov V.N. Tendencies of the development of the innovation infrastructure of the general education system in Russia//Proceedings of the Russian State Pedagogical University.A.I.Herzen. 2015. №174.P.17-25.
4. Introduction to Knowledge Management. URL.www.unc.edu.University of North Carolina at Chapel Hill.
5. Pudenko T.I. On quality, efficiency and effective contract in general education// Educational management: theory and practice. 2014.№1 (13).Pp.43-5

MAHMUD KAŞĞARI VƏ NIZAMI GƏNCƏVİ

Prof. Dr. İsmayıl KAZIMOV
(İsmayıl Babaş oğlu Kazımov)

Azərbaycan, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Müasir Azərbaycan dili bölməsinin
müdiri, filologiya elmləri

XÜLASƏ

Ayrı-ayrı elmlərə aid yazılı qaynaqlar göstərir ki, hələ tarixən qərbi və şərqli iranlılar türk xalqları ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar. Uzunmüddətli iqtisadi, siyasi və ərazi təmasları nəticəsində hər iki xalqın müəyyən bir müştərək leksikonu olmuşdur. Bunlar saysız-hesabsız olmaqla həm də qədimdir. Mövcud mənbələrdən məlumdur ki, hər iki dilin qarşılıqlı təsiri müxtəlif dövrlərdə olmuş və müxtəlif sahələrdə: iqtisadiyyat, mədəniyyət, ticarət, hərbi, məişət və s. sahələrdə özünü göstərmişdir.

Mahmud Kaşğariyə görə, oğuzcadan sonra ən açıq və dadlı dil xaqaniyyə xalqının dilidir. Həm Mahmud Kaşğari, həm də Nizami türklərin danışdığı dili ideal dil sayırdılar. Nizami Gəncəvi zəmanəsinin ən böyük mütəfəkkir şairi olmaqla bərabər Türk düşüncəsinin, ağılının, zəkasının, insanlığının ifadəsi idi. Həm böyük türkoloqun «Divan»ında, həm də Nizami «Xəmsə»sində söz varlığı çox genişdir. Həm Mahmud Kaşğari, həm də Nizami qədim türk tayfaları və onların dil-ağız özəllikləri haqqında xeyli məlumat verə bilmişlər. Bu mənbələrdə əksər kəlmələrin hansı tayfa tərəfindən işləndiyi də göstərilmişdir.

Dahi şairin «Xəmsə»si- beş məsnəvisinin hər biri bu və ya digər şəkildə Türk ruhu, Türk psixologiyası, Türk adəti, ənənəsi ilə üzvi surətdə əlaqədardır.

Məs.:

Zereşg-i nam-i aləm du niməst

Ke aləm ra yeki, ura du miməst.

Betorkan-i qələm bi nəsx, tarac

Yeki «miməs kəmər bəxşəd, yeki tac. (XŞ.35, 14-15)

Tərcüməsi:

Onun adının həsrətindən aləm iki hissəyə bölünmüşdür,

Çünki aləmin bir, onun iki mimi vardır.

Qələm Türklərinə yazısız, talansız

Onun bir mimi kəmər, digəri tac hədiyyə edir.

«Yenddi gözəl» məsnəvisində:

Torkiyəm rad ər in həbəş nəxərənd,

Lacerəm, doğbayı xoş nəxorənd. (YG. 86, 110-13)

Bu cəhalət dünyasında mənim Türkcəmi almırlar,

Əlacım yoxdur, mənim ləzzətli dovğamı demirlər.

Bu misralarda «Türk», «dovğa» türk sözlərini Nizami işlətmişdir.

Nizami türk deyərəkən öncə Azərbaycan və Anadolu türklərini nəzərdə tuturmuşdur.

Taz. Nizami şeirindəki taz sözü fars dilində düzəltmə (tazidən) feildir. O, bu sözü «taz dəşt» (qaçmaqda oldu) biçimində istifadə etmişdir. Ə.Şükürlü doğru olaraq bu sözün fas dilinə deyil, türk dillərinə aid olduğunu göstərmişdir. O qeyd edir ki, «təz» sözünə ilk dəfə VI-VIII əsr Göytürk yazılı abidələrində rast gəlirik: «Uluğ irkin azkına ər in təzip bardı». Həmin sözü M.Kaşğari də «qaçmaq» mənasında işlətmişdir: təzgək ər (işdən qaçan ər), təzih (bir-birindən qaçmaq), təzid (qaçmaq) (42, s.537) Gül kimi bu bağda özünü yüz parça e tki, bu dağ\ldərdən sağaomaq olmaz)

Alaçıq (alaçiq) Nizamidə, keçədən düzəldilmiş böyük mənasını mfvadə edən ala və ev, ailə mənasını bildirən açuk\açık\açak sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Mahmud Kahğaridə, alaçıy sözünün quruluşuna daxil olduğunu güman edilən açuy sözü varlı nemət içində həyat anlamındadır (Mk, I, 63) Bununla yanaşı, Mahmud Kaşğari alaçuq.alaçıq sözünü alaçu biçimində işlətmişdir. Çe konəd be pay-i pilan, alaçuq-i torkman. (MR.327); tərcüməsi, Filin ayağı qarşısında Türkmən alaçığı nə edə bilər.

BÖYRƏQ (bayraq) türk sözüdür. Mahmud Kaşğari bayraq sözünü ilk dəfə batrak və bayraq biçimində qeydə almışdır. (MK, I, 465; II, 205; III, 183) böyük türkoloq bu formalarda işlənən sözü ucuna bir ipək parça taxılan nizə mənasında işlətmişdir. Savaş günü iyid özünü bununla tanıdır» söyləmi ilə təzahür etdirmişdir. (MK, I, 465)

Nizamidə: Zəminra ərz-i nize təng dade,
Həvara mois-i bəyrəq rəng dade (XŞ, 664)

Tərcüməsi:

Nizələr yer üzünü daraltmışdı,
Bayraqların dalğalanması havaya rəng vermişdi.
Nizami bu sözü bəydəq şəklində də işlətməmişdir:

Məra pili sezəd kura konəm bənd,
To şahi bər to nətvən bəydəq əfkənd (XŞ, 558, 17)

Tərcüməsi:

Mən bir fili tutub bağlaya bilərəm,
Sən şahsan, (şahmatda), sənə qarşı bayraq qaldıra bilmərəm.

Bitik-yazı, kitab. Mahmud Kaşğaridə: Biti. «göydən gələn kitablardan biri» (MK, III, 217). Böyük türkoloq bu sözü bitigü, bitiglik (yazılacaq şeyin sahibi) (MK, I, 508, 511); «yazı materialları» (MK, I, 508); bitilgen «hər zaman yazılan» (MK, I, 521); bitilmək «yazılmaq» (MK, II, 325); bitinmək «yazılmaq» (MK, II, 88, 13); ğitildeçi\bititeçi; «yazdıran» (MK, II, 318); bitig «xətt» (MK, I, 193)

Nizami «Leyli və Məcnun» poemasında yazır:

Penhan vərəgi bəxun sərəşti,
Van bitirga bəru neveşti. (LM, 180, 60).

Tərcüməsi: Gizlicə vrəgi qana boyayır,
Və o beyti (varağa) yazardvı (NLM, 1981, 94)

Təniz. M.Kaşğari teniz biçimində qeydə aldığı sözü böyük su, göl və dərya mənasında deyil, şişmək mənasını bildirən feil kimi göstəmişdir: öpke tenizdi- ciyər şişdi (MK, III, 393); məcazi mənada əsəbiləşmək; ər öpkeçində tenizdi- kişi əsəbiləşib özündən çıxdı (MK, III, 392)

Dənizə xas olan keyfiyyətlərdən biri şişmə, coşma və qabarmadır. N.Gəncəvi isə təkcə bir dəfə işlətməmiş olduğu dəniz sözünü düzənlik mənasında istifadə etmişdir: Şair dəniz sözünü həmin mənada işlətdiyi məqamda dəniz suyunun sakit havada ucsuz-bucaqsız düzənliyə oxşaması əlamətini nəzərdə tutmuşdur:

Şah Bəhram əz in qərar nəqəşt,
Suy-i şir aməd əz tənize-e dəşt. (YG, 18, 16)

Tərcüməsi:

Bəhram şah bu qərarından dönmədi,
Düzənlik tərəfdən aslana doğru gəldi.

S.Axallı Mahmud Kaşğari sözlüyü əsasında terin sözününün teniz- terin:n deniz (oğuzlar xer bir çukur zada «terin» diyyərler) (s.115) göstərmişdir.

Tərançe (tapança). Tər sözü qədim türkcələrdə hücum etmək, basqı yapmaq mənasını ifadə edən feildir. Tapa sözü isə isimləşərək qala divarını dağdan silah adıdır. –çe kiçiltmə mənalı isim əmələ gətirən morfoloji göstəricidir «hücum edən kiçik silah». Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafında şillə mənasını da kəsb etmişdir.

Mahmud Kaşğari isə hücum, basqı mənasını ifadə edən TƏR feilini eyni zamanda şillə mənasında göstərmişirö (MK, III, 342) «Divan»da tavanlama feili vardır, hücum etmək mənasında:

«Xosrov və Şirin»də:

Zənəm çəndan təpançe bər sər o ruy

Ke, yarab yarəbi xizəd ze hər muy (XŞ, 160, 125)

Tərcüməsi:

Başına, üzünə o qədər şillə vuraram

Ki, hər tükündən allah-allah qışqırtısı qopar.

Beləliklə, aparılmış araşdırmalar göstərir ki, Nizami Türkə olan dərin sevgisini və türkcülük təbliğatı aparmaq yollarını ensiklopedik alim Mahmud Kaşğaridən öyrənmişdir. Buna baxmayaraq, şair Mahmud Kavşğaridən bir qədər irəli gedərək Türk tayfasından olan obrazlarının simasında Türkü biçimli, nizamlı, tərbiyəli, namuslu, mərd, insansevər bir xalq kimi əyani olaraq hadisənin içərisində göstərməyə çalışmış və bununla da o əslində türkcülük təbliğatı aparmışdır. Beləliklə, daha şair Türkü, onun söz və ifadələrini əlçatmaz bir yüksəkliyə qaldırmışdır.

Böyük mütəfəkkir şair Nizami Gəncəvinin əsərlərindən çıxış edərək demək ola ki, bu mövzuda (Nizami Gəncəvinin əsərlərində türkizmlər və Mahmud Kaşğari lüğətində onların işlənməsi) tədqiqat aparmaq türk və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin daha geniş kontekstdə öyrənilməsinə şərait yaradır.

Kaşğarlı Mahmudun əsərində türkü bütün digər xalqlara örnək göstərən, İskəndərin dili ilə türkü dünyanın dirəyi, dayağı adlandırılan Nizami Türk cəmiyyətindəki sosial münasibətləri, adət-ənənələrini, sevgini, qəhrəmanlığı, sədaqəti, vətənsəvərliyi əks etdirən xalq yaradıcılığına

biganəlik göstərə bilməzdi. Ona görə də Nizami «Xəmsə»sində türkə bəslənən dərin sevginin və yapılan türkçülüyn mənbəyini «Divanü-Luğatit-Türk»ğlə əsaslandırırđı.

**NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN KLASSİK İRSİNDƏ NİZAMİ
GƏNCƏVİ DƏSTİ-XƏTTİ
(XIX və XX əsrin əvvəlləri)**

NIZAMI GANJAVI TRADITION IN THE CLASSICAL STYLE OF REPRESENTATIVES
OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT

**Doc. Dr.Mehriban ASADULLASOY (QULIYEVA)
(Mehriban ƏSƏDULLASOY)**

Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan)
ORCID NO:0000-0002-2640-5220

XÜLASƏ

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi möhtəşəm yaradıcılığı ilə bütün dünyada gedən ədəbi prosesə nüfuzedicisi təsir göstərmişdir. Onun – “pənc gənc” adlandırdığı “Xəmsə” si özündən sonra bütün Yaxın və Orta Şərqdə yaranan ədəbiyyatda iz qoymuş, Nizami ədəbi məktəbinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Məqalədə XIX və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin Nizami Gəncəvi ədəbi irsinə müraciəti təhlil olunur. Fars dilində əsərlər yazmasına baxmayaraq, Nizami Gəncəvi həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz obrazlı ifadələrini həmişə xalqdan, canlı xalq dilindən almışdır. Nizami Gəncəvi klassik Azərbaycan poeziyasına bir sıra yeniliklər gətirən böyük söz ustası, mütəfəkkir şairdir.

Nizaminin ən böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirməsi, ona yeni nəfəs gətirməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan klassik ədəbi dili məhz Nizaminin simasında daha da təkmilləşərək özünün zirvə nöqtəsinə yüksəlmişdir. Azərbaycanda Nizami irsinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görülmüşdür. XIX və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri də Nizami yaradıcılığından bəhrələnmiş, bədii dilimizi böyük söz ustasının klassik irsi ilə zənginləşdirmişdilər.

Açar sözlər: Nizami, Naxçıvan, Klassik dil, Bədii dil, Ədəbi dil

ABSTRACT

The prominent Azerbaijan poet Nizami Ganjavi influenced the literary process in the whole world by his splendid creative activity. Being the representative of the initial medieval Renaissance culture, he expressed humanism ideas in his creative activity. Universal ideas in Nizami's unfadable – “Khamsa” had led to the creation of literary school, which lived during many centuries even after the poet's death.

In the article are analyzed appeal to the Nizami Gancavi heritage of representatives of the literary environment of Nakhchivan of the XIX and early XX centuries. Despite writing works in Persian, Nizami Ganjavi always thought of himself as an Azerbaijani, he always

received his figurative expressions from the people, from the living language of the people. Becoming perfect just in the person of Nizami, the Azerbaijani classical literary language reaches its peak.

During the 19th century and early 20th century, many literary works dedicated to the literary figure Nizami were written in the literary environment of Nakhchivan. Representatives of the literary environment created valuable poetic examples based on the characteristics of the language and style of Nizami's heritage. His poetry played a large role in strengthening the creativity of representatives of the literary environment of Nakhchivan of the XIX century and early XX centuries.

Key words: Nizami, Nakhchivan, Classical language, Literary language, Literary language

GİRİŞ

Şərq fəlsəfi-mistik ədəbiyyatının bənzərsiz nümayəndələrindən olan Nizami Gəncəvinin zəngin irsinin ümumşərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə təsiri orta əsr hədudlarında qapanıb qalmamış, bu sərhədləri aşaraq yüzilliklər ötməsinə rəğmən, XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri milli söz sənətinin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynamaqda davam edir. Bədii söz sənətkarını tarixdə yaşadan səbəblərdən biri də bəşəriyyətin təməl daşı kimi dəyərləndirilən sözüdür. Müasir dövrümüzə qədər Nizami yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra linqvistik araşdırmalar aparılmışdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri milli estetik və ictimai fikrin formalaşmasında türk qaynaqlarına, cığatay poeziyasına, Nəvai, Nizami və Füzuli yaradıcılığına müraciət edərək bir-birindən gözəl bədii nümunələri yaratmışdılar. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin cığatay dilində qələmə aldıkları lirik qəzəlləri milli türk poeziyasını zənginləşdirməyə xidmət göstərmişdir. Heyran xanım, Fəqir Ordubadi, Salik Ordubadi, Qüdsi Vənəndi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi sənətkarlar yaradıcılıqlarında Nizami və Füzuli kimi qüdrətli söz ustalarının ədəbi irsindən ilham almış bir-birindən gözəl lirik əsərlər ərsəyə gətirmişdilər. Klassik poeziyamızın əksər nümayəndələri bu ənənələrə istinad edərək özlərindən əvvəl yaşamış Şərq şairlərinə – Sədi, Hafiz, Xəyyam, Cami, Nəvai, Nizami və Füzuli kimi söz bahadırlarının əsərlərinə nəzirə və bənzətmələr yazmış, onların ədəbi ənənələrini poeziyada yaşatmışlar. Qədim və orta əsrlər poeziyasından üzü bəri Şərq ədəbiyyatında elə bir şair tapmaq olmur ki, o, özündən əvvəlki və öz müasiri olan şairlərə nəzirə və bənzətmələr yazmamış olsun [6, s.111].

Klassik Azərbaycan və Şərq şairlərinin ədəbi ənənələrini poeziyada davam etdirən ədəbi mühit nümayəndələri Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisində Firdovsi, Sədi, Hafiz, Xəyyam, Cami, Nəvai, Nizami və Füzuli kimi klassik Şərq şairlərindən təsirlənərək yüzlərlə bədii söz və ifadələrlə, nəzirə və bənzətmələrlə, təşbehlərlə, aforizm və idiomatik ifadələrlə öz əsərlərinin bədii dəyərini artırmışlar. Nəzirə ədəbiyyatı Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatında dəbdə olan bir ənənə olmuşdur. Ərəb, fars və türk dünyası xalqlarında nəzirəçilik poeziyasının çox böyük və zəngin ədəbi-tarixi ənənələri olduğu kimi, Azərbaycan poeziyasında da nəzirəçilik klassik ədəbi ənənələrə söykənmişdir. Tofiq Hacıyev XI-XII əsrlərin farsdilli ədəbiyyatını tədqiq edərək yazırdı: “XI-XII əsrlərin farsdilli ədəbiyyatıda xeyli türkiizm vardır (bilavasitə Azərbaycan-türk dili ilə bağlıdır). Bu baxımdan, birinci növbədə, farsca yazan azərbaycanlıların əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların

dilində azərbaycanlıların məişəti və adət-ənənələrilə bağlı sözlərə, əşya, rəng adları, konkret və mücərrəd anlayışlar bildirən lüğət vahidlərinə rast gəlinir" [4, s.100].

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri də nəzirəçiliyin bu prinsiplərinə ciddi əməl etmişlər. Bu xüsusiyyət ədəbi mühitin görkəmli nümayəndəsi M.T.Sidqinin klassik Şərq şairlərinə yazdığı nəzirə və bənzətmələrində özünü qabarıq şəkildə göstərir, yeni məzmun və forma keyfiyyətləri nümayiş etdirir.

M.T.Sidqinin kiçik hekayələrində maarfçi didaktik ideya məzmunla yanaşı hadisələri müəyyən süjet əsasında təqdim etmək prinsipinə də əməl edilmişdir [7, s.13]. Nizami Gəncəvidən təsirlənən M.T.Sidqinin kiçik hekayələri yığcam süjetli dialoqlar əsasında qurulmuşdur. M.T.Sidqinin bəzi lirik qəzəllərində də sevgilisinə estetik münasibət müsəlman zövqü baxımından səciyyələndirilirdi. Lakin Sidqi realist olduğu üçün lirikada həyatı mövqedən çıxış edərək sevgilisinin ona vəd etdiyi busəni özünə namaz və iftar vaxtı verilən mənəvi qida kimi qiymətləndirir:

Bir busə vəd eylədin iftar vaxtına,
Gəl əhdinə vəfa eylə, axır əzan keçir.
Sidqi həmişə bəzmi-vüsalında lalətək,
Əğyar əlində badə görüb, bağı qan keçir [6, s.280].

İctimai mühitdən narazılıq, sevən aşiq və sənətkar taleyi problemi Fəqir Ordubadi ilə yanaşı, M.T.Sidqinin lirikasında da özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Onun lirik qəhrəmanı olan aşiq də yaşadığı ictimai mühitə qarşı barışmazdır. Odur ki, ictimai mühit və sevgisinə sadıq qalan aşiq Sidqinin lirikasının əsas xəttini təşkil edir. Dialoqlarında, personajların nitqində replikanın məzmunundan danışanın əhvali-ruhiyyəsi oxucuya tam aydın olur. Buradakı təkrar xitablar sözlə təkidlilik, töhmət anlayışını da əks etdirir. Həyatı arzularla yaşayan bu aşiq bəzən nikbinlikdən uzaqlaşaraq bədbinliyə qapılır və sevdiyi gözələ qovuşa bilməməsinin səbəbini dövrün və zamanənin gərdisində, yaşadığı cəmiyyətin qanunsuzluqlarla dolu olan ictimai mühitdə görür və onu poetik ifadələrlə lənətləyir.

Dilçi alimlər bədii ədəbiyyatda dialoq nitqindən istifadənin ümumi üsul və prinsiplərini, bədii ədəbiyyatın dilinin realizmi və inkişafını, bədii ədəbiyyatın dilinin xalq danışığı nitqinin müxtəlif tip və üslubları ilə münasibəti və qarşılıqlı əlaqəsi olduğunu qeyd edirlər. Klassik poeziyada dialoq nitqindən istiadə edənlərdən biri də Nizami Gəncəvidir. Dialoq nitqi məntiqi ardıcılıqdan məhrum nitqdır. Canlı, həyatı dialoqların daxili linqvistik xüsusiyyətlərini saxlamaq və bunlardan istifadə etmək nəzmlə yazılmış şeir dili ilə xüsusilə də əruz vəznində yazılan şeir dili ilə göz önünə gətirmək yüksək sənətkarlıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Sidqi personaj nitqini aşağıdakı qəzəlində təqdim edərək yazır:

Cana, bu sözlərin məni çox gətirdi rıqqətə,
Amma necə davam eləyim dərdi-firğətə?!
Bu dərdə bilmirəm bizi kim etdi mübtəla?
Matü məəttələm mən özüm bu məhəbbətə...
Qəm guşəsində nalə çəkim mən nə vaxtadək?
Min canım olsa, tab eyləməz bu müsibətə!
Allah görüm xərab eyləsin bu vilayəti,
Lənət gələ bu ruzigarə, bu növ vilayətə! [6, s.287].

Sidqi bədii təsvir və ifadə vasitələrini estetik düşüncəsinin parlaq obrazlarda təcəssümünü əks etdirməyə nail olur. Şair epitetə, təşbehə, metaforaya, metonimiyaya, bədii suallara, təzadə,

təkrirə, kinayəyə və inversiyaya müraciət edərək klassik poeziyının ideya-məzmun zənginliyini, bədii-emosional təsir gücünü artırmışdır.

Məhəbbət Salik Ordubadinin şeirlərində ehtiras, marağ və həvəslə bünövrəsi qoyulan, daha doğrusu, asanlıqla nifrətə çevrilən keçici hal kimi təqdim edilmir. Dünyaya əsil məcnunluq Nizamidən miras qalmışdı. Sidqi də Nizaminin Məcnun obrazından təsirlənmiş lirik qəhrəmanını Məcnun kimi oyanmış insandır. Misralarda təkrar xitablar sözaltı təkid, şikayəti sevdiiyə dərdli dildə sitəm edir:

Halal qıl məni, cana, ki, səndən ayrılıram,
Verib sənə vətəni, vətəndən ayrılıram...
Fələk salıbdır məni dərbədər məkanimdən,
Vətən olub qürbət mənə, vətəndən ayrılıram [6, s.288].

Bədii dildə geniş yayılan, əlavə səciyyəli sinatktik üslubi fiqur kimi təkrirdən istifadə olunur. Burada Sidqi “ayrılıram” feilinin bir neçə dəfə təkrarı ilə həyatın qanunauyğunluğunu, fəlsəfi anlamını dəqiqləşdirir.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələri fəaliyyət göstərdikləri “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisində klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini davam etdirərək Nizami ideyalarından bəhrələnmiş, əsərlərində ölməz sənətkarın yaradıcılıq ənənələrini davam etdirmişdilər. Doğrudur, ədəbi mühit nümayəndələrinin bədii yaradıcılığını Nizami Gəncəvi irsi ilə müqayisə etmək mümkün deyil, lakin onların əsərləri də ədəbiyyatımızı zənginləşdirməkdə sönük qalmamışdır. Teymur Kərimli Nizami Gəncəvi irsinə həssaslıqla yanaşaraq böyük şairin irsinin poetik ustalığı və mənə-məzmun dərinliyinin zirvəsindən bəhs edərək qeyd edir ki, istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə ərsəyə gəlmiş sonrakı şairlər bu sənət zirvəsinə yalnız müəyyən dərəcədə yaxınlaşa bilməmişdirlər. Daha sonra akademik fikrini qüvvətləndirərək yazır: “... kim bilir, Nizami yaradıcılığı olmasaydı və özündən sonra böyük humanist sənətkarlar nəslə qoymasaydı, bəlkə də bəşər tarixi başqa bir istiqamətdə inkişaf edərdi, mütərəqqi və humanist fikirlər və ideyalar insan şüuruna bu qədər dərinləndirən təsir göstərməzdi [5, s.221].

TƏDQIQAT. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin aparıcı simalarından biri olan Salik Ordubadinin yaradıcılığında Nizami dəsti-xətti yan keçməmişdir. Salik Ordubadinin fars dilində yazdığı məsnəvisində Nizami Gəncəvinin poemalarında olduğu kimi təbiət təsvirləri məzmununa və qrammatikasına görə yaxınlıq təşkil edir. Azərbaycan dilinə tərcümə edilən həmin məsnəviyə diqqət yetirək:

Eşitdim ki, Ordubehiştin kənarında
Bir qəsr var, ətirli behişt qəsrini kimi.
Şahənşahi-sahibqiranın zamanında
İskəndər şöhrətli xan ucaldıb.
Çünki dilgüşa bir qəsr idi,
Ürəkaçan, fərəhgətirən və səfalı [6, s.25].

Təbiət hadisələrinin qəhrəmanların mənəvi psixoloji halı ilə qarşılaşdırılması XIX əsr ədəblərinin yaradıcılığında da özünü göstərir. Klassik Şərq poetikasının tələbləri nəzərə alınaraq şairlər qəsidə yazarkən əsas mətləbə birbaşa keçməmişdilər. Şairlər əvvəlcə təbiətin, baharın, fəslin təsvirini vermişlər. Qəsidənin bu səpkidə yazılan ilk beyti, bir növ, müqəddimə səciyyəsi daşmışdır. Müqəddimədən

sonrakı beytlər isə şairin əsas mövzuya keçməsi üçün hazırlıq və ya bədii-psixoloji keçid rolunu oynayır.

XIX əsrdə bədii üslubun Azərbaycan ədəbi dilinin əsas qolu olmasından, eyni zamanda əvvəlki dövrlərdə formalaşmış bəzi leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinin yeni dövrdə də öz işləkliyini qoruyub saxlamasından söz açan Tofiq Hacıyev yazır: “Belə ki, XIX əsrdə bədii üslubun həm nəzm, həm də nəsr qollarında sadələşmə, xəlqiləşmə prosesi getməsinə baxmayaraq əvvəlki dövrlərdən irəli gələn dil ənənələri hələ də tam şəkildə aradan çıxmamışdı. Bədii üslubun nəzm qolunda bu ənənələr klassik şeir formalarının, zəif şəkildə də olsa qorunub saxlanmasında və həmin əsrlərdəki zəncirvari şəkildə uzanan izafət birləşmələrində, ərəb-fars sözlərinin çoxluğunda, standart təşbeh və metaforalar sistemində özünün büruzə verir [3, 13].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında olduğu kimi XIX əsr naxçıvanlı ədibləri də İslam dini ilə bağlı, müsəlman mədəniyyəti, islam görüşləri, ayrı-ayrı peyğəmbərlərin və imamların adları ilə bağlı ibrətəmə süljetlərə müraciət etmişdilər. Dini rəvayətlərin klassik ədəbiyyatımızda rast gəlmə variantlarını Quran qissələri ilə müqayisə etmək və poetik fikir tariximizdə bu qissələrin ideya-bədii qaynaq kimi mövqeyini müəyyənləşdirməsi baxımından olduqca maraqlıdır. Şeir bədiiiliyini çox vacib olan təşbeh vasitəsilə obrazlı ifadələrin yaranmasına nail olan sənətkarların misralarına diqqət edək:

Nizami Gəncəvidə:

Şur saldükdə başə badeyi-meyguni-ləbün,
Ləbi müştəqi-meyi-lə’li-şəkkərbar eliyüb.
Çəşmeyi-nuşirəvan bəs eliyüb abi-Xızır,
Ləbi-məftuni zülalə nə xəridar eliyüb [10, s.35].

Salik Ordubadidə:

Günəş çəşməsindən Xızır kimi iç,
İsgəndər kimi də üfüqləri keç [9, s.202].

Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasına işarə edən Salik hər bəndin sonunda özünü göstərən epiforik təkrir həmçinin **nədir** poetik fiquru kimi də xüsusi maraq doğurur, bənddəki mənanı yekunlaşdıraraq, qəhrəmanın çəkdiyi mənəvi əzabların dözülməzliyini emosional vasitələrlə oxucuya çatdırmağa xidmət edir:

Ol ki, Məcnun eyliyüb saldı məni səhralərə,
Həli-dıl qoymub biləm Leyli nədür, səhra nədür?
Salika, şövqi-rüxi-canan alub səbri-dili
Kim, vücudi-yar ilə dünyavü mafihə nədür? [10, s.42].

Monoloji nitq səciyyəli bu misralarda ritorik sual mübaliğə təsiri bağışlayır. Klassik söz sənətinin

ənənələrini mənimsəyən Qüdsi Vənəndinin fars dilində qələmə aldığı “Qəsidiyi-İsmayıl xan və Kalbalı xan Kəngərli” qəsidəsində hər iki qardaşı Naxçıvanın dürrü, zəmanənin İskəndəri və əzəmətli Ehsan xanın varisləri kimi qiymətləndirilərək onların hər ikisinin səxavətli, döyüşkən və

hünərli göstərməklə yanaşı, yoxsul şairə əl tutmalarını da onları mədh edir: Qüdsi fikrin bədii ifadə

tərzinə əlavə edilən mübaliğəni inandırıcı, cazibədar dildə təqdim etməyi bacarmışdır. Mübaliğəli

təsvirlə qəhrəmanlarını dürr, gövhərlə müqayisə edərək Günəşə, Aya bənzətmişdir:

Taca layiq olan qiymətli dürr
Nəqşicahan ara ancaq o iki gövhərdir.
Bu cəlal və əzəmətlə yaraşır ki, mən onların
haqqında deyəm:
Hər biri öz zəmanəsində İsgəndərə taydır.
Süleyman əzəmətli xanın ocağında, bəli,
Onların biri Günəş, biri Ay kimidir [6, s.46].

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında olduğu kimi Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında da “Zənzəm” ünsüründən də ayrı-ayrılıqda bəhs edilmişdir. Belə ki, şair suyu dini mənada “Zənzəm”, mifoloji səviyyədə “dirilik suyu” mətnaltı, məcazi mənə alaraq işlədilir:

Nizami Gəncəvidə: Axan göz yaşları olduqca Zənzəm,

Vəhşilər çəkmişdi ona bir hərəm [9, s.257].

Qüdsi Vənəndidə: Səhər nəsimi onun qapısının gözətçisidir.

Necə bir hovuz ki, Zənzəm çeşməsindən təmizdir,
Onun suyu göz yaşından da safdır.
Fəvvarələr suyu səpəndə,
Gəlinlərin pərişan zülfünə bənzər [6, s.25].

“Qəsidəyə tərifə Ağa Seyid Hüseyn Şirvani” adlı bu qəsidəsində Qüdsi yüksək dəbdəbəli mədhiyyə üslubuna söykənərək fars dilində Ağa Seyid Hüseyn Şirvanini seyid olduğu üçün Məhəmməd peyğəmbərin varisi və Heydəri-Səfdərin canişini adlandıraraq onu salamlayır və böyük ürək yanğısı ilə şeyxülislama həyatının acınacaqlı keçdiyini, güzəranının xeyli ağır olduğunu bildirir. Adəm və Həvvanın, Nuh, Süleyman, Musa, İbrahim və Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı müxtəlif rəvayətlərin ədəbi mühit nümayəndələrinin klassik irsində işlənmə tezliyi gözdən qaçmır. Qurani-Kərimə istinad edilmiş, klassik ədəbiyyatımızda rast gəlinən bu və ya digər dini rəvayətin, ilk növbədə Qurani-Kərimədə hansı şəkildə əks olunması diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Qəsidədə İskəndər Zülqərneynin adının da xatırlanır. Bu obrazla bağlı Nizami Gəncəvinin poeziyasında tez-tez rast gəldiyindən klassik şeirimizin sonrakı dini rəvayətlərin humanist mahiyyətini qabarıq verməyə can atan naxçıvanlı ədiblərin klassik poeziyasında da öz əksini tapır. Bu məsələləri sələflərin ədəbi təcrübəsinə əsaslanaraq Salik Ordubadinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilən misralarına diqqət edək:

Ey Xızırnəfəsli, İsaqədəmli, Mustafaətirli,
Ey Məhəmməd şəriətinin varisi, sənə salam olsun!
Ey Heydəri-Səfdərin canişini, hamının böyüyü,
Və ey nemətlər sahibi Əlinin elmlərinə sahib.
Bir dəm mərhəmət əlini paltarının qolundan çıxart,
Bizim sıxıntılı ürəyimizi qəm bəndindən qurtar [6,s. 54].

Əbədi həyat, dirilik suyu ilə bağlı mövzular da bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Xızır əleyhissəlamın daim canlanan təbiətlə əlaqələndirilməsi, dirilik suyu içib əbədi həyat qazanması Şərq poeziyasında onunla bağlı gözəl bədii obrazlar yaradılmasına gətirib

çıxarmışdır. Şair Xızırnəfəsli, İsaqədəm, Mustafaətirli, Məhəmməd şəriəti kimi dini ifadələrlə şeirin sənətkarlıq gücünü artırmışdır. Nizaminin Şərq şeirinə Günəş kimi doğan poetik üslubu əsrlər boyu şairin xələfləri tərəfindən davam etdirilərək məsnəvi ədəbiyyatının ictimai-siyasi ideallarla zənginləşdirmiş, Nizami ədəbi məktəbinin yaranmasında təqdirəlayiq rol oynamışdır. Professor Nüşabə Araslı Nizami poeziyasının əhəmiyyətindən bəhs edərək yazır: “Nizaminin Yaxın Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi məzmun və forma yenilikləri, onun Şərq bədii təfəkkür tarixində əbədiləşdirdiyi yüksək ideallar türk klassik ədəbiyyatında, hətta “Xəmsə” mövzularından kənar yazılmış bir çox bədii nümunələrində belə öz əksini tapmış, onların müəlliflərinin Nizami ədəbi məktəbinə mənsub etmişdir” [2, s.195].

Akademik Feyzulla Qasımzadə bölgələrimizdə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərdə nəzirçiliyin daha geniş yayılmasından bəhs edərək yazırdı: “Nəzirçilik xüsusilə əsrin ikinci yarısında çox artmışdı. Bu dövrdə Bakıda, Şamaxıda, Şuşada, Ordubadda və başqa şəhərlərdə təşkil olunan şeir məclislərinin əsas məşğuliyyəti nəzirçilikdən ibarət idi. Bu məclislərdə qəzəl

ustadlarına yaxşı nəzirə yazmaq uğrunda şairlər arasında müsabiqə gedirdi” [6, s.113].

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrindən biri olan Fəqir Ordubadinin ədəbi irsi Azərbaycan və fars dillərində yazdığı dini məzmunlu qəsidə, ibrətnamə, klassik üslubda yazılmış mədhiyyə, bahariyyə, tərci-bənd, qəzəl, müxəmməs və rübailərdən, gəraylı və qoşmalardan tənqidi-realist məzmunlu satiralardan ibarətdir. Süjetli lirika ənənələrinə meylin yeni xüsusiyyətləri və klassik ədəbi irsə münasibətin novator keyfiyyətləri Fəqir Ordubadinin bəzətmələrində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Onun Nizami qəzəllərinə yazdığı bənzətmələri özünün sənətkarlıq məziyyətləri və yeni ədəbi axtarışçılıq ruhu ilə seçilir. Fəqir Ordubadinin “Bu gecə yuxuma gəldi mənim ol sərv-i-fəraz” qəzəli Nizami Gəncəvinin “Gecə xəlvətə bizə sevgili yar gəlmiş idi” qəzəlinə bənzətmə şəklində yazılmışdır. Estetik idealın ideya-bədii dərkətmə baxımından yeniləşməsi Fəqirin bu qəzəlinə özünü daha bariz şəkildə göstərir. Qəzəldə verilən sujetin ümumi fonunda Fəqirin sənət aləmindəki ideya axtarışları və bədii təqdim üsulu, lirik qəhrəmanların xarakterində özünü büruzə verən xəyali romantika ilə həyatı gerçəkliyin, ideya-bədii dərkətmə ilə ustadı təqlid və yamsılamanın, orijinal təsvir seçimi ilə Nizaminin romantik təsvir üslubunun vəhdəti və mübarizəsi sənətkarlıq baxımından əyaniləşir. Bu bənzətməsində Fəqir demək olar ki, daha orijinal yolla getmiş, qəzəlin süjetini xəyali romantikadan realizmə doğru istiqamətləndirmişdir.

Nizami Gəncəvidə olduğu kimi, Fəqir Ordubadinin məhəbbət məzmunlu qəzəlinə hadisələr lirik qəhrəman olan aşiq-şairin dilindən verilir. Lakin Nizami öz mətləbini sonda bildirib qəzəli novellasayağı sonluqla tamamlayırsa, Fəqirin elə birinci misrasından aydın olur ki, şair gecə gördüyü yuxusunu öz oxucusuna nağil edir. Yuxu ədəbi priyomundan istifadə edən şair lirik qəhrəmanın arzusunda olduğu, lakin real həyatda görə bilmədiyi istəklərinin romantik bədii ifadəsini təsvir etmək istəmişdir. Lakin bədii ifadə tərzini və təsvir üslubunu romantik olsa da, ideya realistdir. Lirik qəhrəmanların təqdim üsulunda klassik Azərbaycan poeziya dilinin məcazlar sistemi və üslubi fiqurlarından məharətlə istifadə edən Fəqir yaddaqalan poeziya yaratmağa nail olmuşdur. Qəzəlin süjetində təsvir olunur ki, şair-aşiq gecə yuxusunda sərv boylu, cazibədar bir gözəl görmüşdür. Əlinə həna, gözlərinə sürmə çəkən uzun saçlı bu gözəl “yüz min nəğmət” ilə aşiqə naz-qəmzə satıb ona xabi-qəflətdən oyanmağı, “məşuqə ətəyin tutmağı”, “firsəti fəvt etməməyi” lirik qəhrəmanın könlünə etinasız olmamağı məsləhət görür hadisəni obrazlı dildə təqdim edir. Fəqir təsvir etdiyi hadisəni, məşquəni daha doğru, daha təbii vermək üçün yerli koloriti saxlayır, yerli şivədən istifadə edir. Fəqir ordubadlı olduğundan qəzəllərində Naxçıvan dialekt və şivələrində ən çox yayılan əvəzlənmələrdən biri “ə” səsinin daha açıq tələffüzü və “a” səsinin “ə” səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi özünü göstərir. Ümumiyyətlə, bu hal Naxçıvanın Ordubad rayonunda yaşayan bütün şairlərin

əksəriyyətinin yaradıcılığında müşahidə olunur. Qəzəlin sözləri oxucu tərəfindən başa düşülən söz, ibarə və ifadələrdən ibarət olması diqqəti çəkir:

Bu gecə yuxuma gəldi mənim ol sərv-i-fəraz,
"Babi-rəhmət yüzimə açdı qəza, eylədi baz.
Yanıma gəldi, dutub mənqəbəsini atdı niqab,
Mənə yüz işvə satıb, eylədi min qəmzəvü naz.
Aşiqar oğru dönüb baxmağı can əldən alır,
Qəmzeyi-şuxi sölər aşiqi-biçarəyə raz.
Çeşmi-şuxinə çəkib sürmə, yaxıb dəstə həna,
Çinbəçin, dəstəbədəstə tökülüb zülfi-diraz.
Tutitək nitqə gəlib, ləli-şəkərbarın açıb,
Könlümü almağa yüz min nəğəmat eylədi saz.
Söylədi: Ey şəbi-hicrimdə mənim bəxti qəra,
Sübh olub, yatma, çıxıb gün, dur, əda eylə nəmaz.
Xabi-qəflətdən oyan, daməni-məşuqini tut,
Fürsəti fəvt eləmə, yar ilə qıl razi-niyaz [6, s.260].

Lirik qəhrəmanın, gözəlin, sevgilinin təsvir vasitəsi kimi izafət birləşmələrindən gen-bol istifadə edən Fəqir Ordubadi qəzəlinə məhəbbətlə bağlı söz və ifadələrdən səxavətlə istifadə etmişdi. Klassik ənənəyə uyğun olaraq, Fəqirin də dilində məhəbbət məzmunlu dil vahidləri böyük işləkliyə malikdir:

Mən dutub badə, götürdüm yerinə şərti-ədəb,
Hər iki əllərin öpdüm, təməim eylədim az [6, s. 260].

Fəqirin qəzəllərində bədii üslubda, ifadə daxilində daha fəal olan sözlərlə yanaşı gözəlin müəyyən bir xüsusiyyətini, gözəlin sifətinin cizgilərini və ya bədən üzvlərini müqayisə, bənzətmə yolu ilə təsvirində bədii təyin funksiyasını yerinə yetirir

Aşiqin bu ətalət və utancaqlığını görəndə sevgilisinin məsləhət
Baxdı ol mah yüzimə, qıldı şəkərxəndeyi-şux,
Dedi: Ey aşiqi-məftuni-cünun, əqli dəyaz.
Güli-rüxsarımə meyl eyləmədin sən niyə bəs?
İldə bir yol gül açar, göstəri yüz, fəsl olu yaz.
Qoyma həsrət qala qəlbində, durub kamına yet,
Yox verən Leylini Məcnunə, nə Məhmudə Ayaz,
Tar zülfimi tutub şuri-ləbi-lə'limi gör,
Vəslin al, əzmi-İraq eylə və ya qəsdi-Hicaz [6, s.261].

XIX əsrdə yazıb-yaradan şairlər kimi Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin də şeirlərində də məhəbbət nəcib insani hiss, yüksək bəşəri duyğu kimi təqdim olunur. Məhəbbət mənəvi təkamüldə və inkişafda verilməsinin təsdiqinə xidmət edən və vasitəçi ədəbi priyom rolunu oynayan məşuqənin təkrar məzəmmətindən sonra ətalətdən oyanan aşiq həyatın nəşəsini dərk edib ayılır. Təmiz ürəklə sevən aşiqin mənəvi dünyasını, könül aləmini, keçirdiyi həyəcanları, ürək çırpıntılarını, məhəbbət uğrunda çəkdiyi iztirabları, sevgilinin ayrılığından doğan kədər duyğularını, aşiqlik macərəsini bu cür sona yetirən Fəqir Ordubadi qəzəli bədii dildə realist sonluqla tamamlayır:

Çəkdim ağuşə o məhparəni, çün xərməni-gül,
O mənə naz elədi, mən ona çox suzi-güdaz.
Gəh qucub gərdənini, gahi zənəxdanın öpüb,
Bağə girdikcə də gül dərmağı dil eylədi az.
Nari-püstanın əmib, sinə qoyub sinəsinə,
Kəbktək çəkdi çığa, söylədi ol gərdəni qaz,
Dedi:Mən göyçəyəm, aya, de görüm şəmsü qəmər?
Söylədim: Harda olur daxili-hər meyvə piyaz?
O mənə can sölədi, mən ona canan sölədim,
Macərə böylə keçindi o ki, layıqdi cəvaz.
Yar vəslinə yetib yuxuda bu gecə Fəqir,
Sübhdəm bu qəzəli-nəğzə olub namə tərəz [6, s.261].

Nizami Gəncəvinin lirik qəhrəmanından fərqlənən bu aşiq əslində XIX əsr şəraitində idealla varlıq, xəyalla həqiqət arasında işgəncə çəkən Fəqirin mənəvi aləmini, onun fikir dünyasını təmsil edir. Fəqirin lirik qəhrəmanı olan dərddli və həsrətli aşiq öz zamanını qabaqlayır və XX əsrin əvvəllərindəki ideala qovuşmaq arzusunda olan romantik qəhrəmanları xatırladır.

Qəzəldə aşıqın tərəf müqabili olan məşuqə ətalətdə qalan, itaətkar və öz qisməti ilə kifayətlənən gözəllərdən deyildir. Xaraktercə Nizaminin qadın qəhrəmanlarına bənzəyən bu gözəl həyatın nəşəsindən, onun maddi və mənəvi nemətlərindən kam almağı bacaran və öz aşıqını də buna təhrik edən həyata bağlı orbrəzdir. Bu qəzəl Nizamiyə bənzətmə şəklində yazılsa da, ustadı əxzətmə mərhələsində Fəqirin lirik qəhrəmanının oyanışı və özünüdərkini, onun mənəvi təkamülünü təsdiq edir [6, 262].

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində insanla və cəmiyyətlə ünsiyyətin dərinliklərini poeziyaya gətirilən peyzaj lirikasında bu cür ictimai-tənqidi motivlərin verilməsi lirikada həyatla bağlı mövzuların yer tutmasını və bunun tənqidi realizmə yol açdığını şərtləndirən amillərdən idi. İnsan və onun mənəvi, cismani gözəlliyinin, eləcə də ictimai ziddiyyətlərin azad və saf təbiətlə təmasda təsviri naxçıvanlı şairlərinin yaradıcılığında insana və ictimai həyat hadisələrinə realist münasibəti təsdiq edirdi. Qüdsi Vənəndinin aşağıdakı süjetli dini qəsidəsində də peyzaj lirikasından bədii təsvir və səciyyətləndirmə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Şair, Adəm peyğəmbərin Allahın yaratdığı füsunkar və əzəmətli cənnətin xiyabanına yaxınlaşdığı zaman bu gözəl və cazibədar məkanın ürəkaçan təbiət gözəlliyini peyzaj lirikasının dili ilə canlandırır:

Yetişdi bir yerə kim, sərbəsər xiyabandır,
Qəribə güllər açıb, bafəza gülüstandır.
Olubdu səbzələr üstündə nəhrlər cari,
Nə səngrizəsi məcmui-lə'lü mərcandır.
Çəkibdi çərxi-bərinə nə gördü? Tubaqəd
Gülüzlülər qəditək naz ilə xuramandır.
Bir özgə ləhnilə quşlar oxur budaqində,
Görən diyər ki, mægər Barbəd qəzəlxandır.
Kənari-hövzdə fəvvarələr gəlib cüşə,
Nigar türresitək yel dəyib, pərişandır [6, s.218].

Mənəvi və cismani gözəlliyi azad və saf təbiətin qoynunda axtaran şair təbiətin gözəlliyini və paklığını cəmiyyətə və onun ictimai ziddiyyətlərinə, çirkinliklərinə qarşı qoyurdu.

Əzizağa Nəcəfzadə Nizaminin Azərbaycan dilinin gözəlliyini əsərlərində ustalıqla əks etdirməsini görkəmli nizamişünas H.Araslının fikirləri ilə tamamlayaraq yazır: “Həmid Araslı şairin azərbaycanlı kimi düşünməsini, “Xəmsə”də maddiləşən bədii düşüncənin canlı xalq dili ilə bağlılığını müvafiq nümunələrə dayanaraq əsaslandırır. O, Nizami əsərlərində “xatun”, “sancaq”, “muncuq”, “gərdək”, “vusaq”, “tutuq” və başqa bu kimi türk mənşəli sözlərin tez-tez özünü göstərdiyindən, şairin yeri gəldikcə dilimizə aid leksik sonluqlardan yaradıcı şəkildə bəhrələndiyindən, bəzən də xalqımıza məxsus atalar sözü və məsəlləri sadəcə kalka yolu ilə çevirərək oxuculara fars dilində çatdırdığından söz açıq [8, s.69].

NƏTİCƏ

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bədii nümunələr yaradan şairlər kimi naxçıvanlı ədiblər farsdilli klassik ədəbiyyatın təcrübəsindən yararlanaraq, onu milli xalq ədəbiyyatından süzülən süjet və poetik ünsürlərlə zənginləşdirərək orijinal sənət nümunələri yaradırdılar. Daha çox məişət leksikasına üstünlük verən naxçıvalı ədiblər ənənə halını almış təyini söz birləşmələrinin yerinə daha çox izafət tərkiblərindən istifadə edirdilər. Fars dilinin dövrün hakim dili, səlcuq dövləti tərkibinə daxil olan saysız-hesabsız xalqları birləşdirməyin yolu olmasından, beynəlxalq dil kimi tanınmasından söz açan Yevgeni Bertels yazır: “Bu epoxada fars yazısının belə geniş yayılmasına səbəb də məhz bu idi. Hətta ədəbi dil artıq möhkəmlənmiş, zəngin ədəbiyyat yaranmış ölkələrdə belə, bu zaman fars dilinin təsiri tamamilə aydın görünürdü. Bu ölkələrdə fars dili yerli dillərə üstün gələ bilməsə də, yenə də ədəbi nəzirələrdə, üslub qaydalarında və söz iqtibaslarında bu dilin böyük təsiri hiss olunurdu” [11, s.17].

H.Araslı Nizami Gəncəvinin Azərbaycan dilinin dərinliklərini epik əsərlərində məharətlə əks etirdiyinə işarə edərək yazır: “Xalq ifadələri Nizami yaradıcılığının əsas ruhunu, qanını təşkil etmişdir. Azərbaycanın zəngin təbiəti, mədəni nailiyyətləri və rəngarəng məişəti bu əsərlərdə əks olunduğu kimi, dili də bacarıqla işlənmişdir. Sonrakı katiblərin kəlmələri təhrif edib Azərbaycan sözlərinin çoxunu farslaşdırmağa çalışmalarına baxmayaraq, biz Nizaminin dilində bir çox Azərbaycan kəlmələri olduğunu görürük” [1, s.139].

Naxçıvan ədəbi mühitinin tərəqqipərvər şairləri əsərlərində klassik ədəbi irsimizin ən yaxşı ənənələrini mənimsəyərək yaddaqalan nümunələr ərsəyə gətirmişdilər. Klassik Azərbaycan lirikasının Şərqdəki nüfuzunu və vüsətini XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində də qoruyan naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığı bu baxımdan olduqca maraqlıdır. Zəngin ədəbi irsi ilə dünya klassikasına nüfuz etmiş Nizami ənənəsi XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində də öz təkrarsız, bənzərsiz bədii ədası və fəlsəfi mənası ilə Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında da müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir. Bütün dünyada gedən ədəbi prosesə təsir edən Nizami Gəncəvi dəsti-xətti, böyük humanist şairin əsərlərinin ideyaları, ecazkarlığı çox istedadlıların ilhamını qanadlandırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

- Araslı, H., (1998). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri. Bakı, "Gənclik", s.732
- Araslı, N., (1980). Nizami və türk ədəbiyyatı. "Elm", Bakı, s.204
- Azərbaycan ədəbi dil tarixi, (2012). Dörd cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s.336
- Hacıyev, T., (2012). Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, "Elm", s.476
- Kərimli, T., (2002). Nizami və Tarix. Bakı, "Elm", s.244
- Qədimov, Ə., (2010). XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı, ADPU nəşriyyatı, s.546
- Məhəmməd Tağı Sidqi, (2004). Əsərləri. "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, s.280
- Nəcəfzadə, Ə., (2019). Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında . Bakı, "Elm və təhsil", s.224
- Nizami Gəncəvi, (2004). Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", s.288
- Salik Ordubadi, (2010). "Gülşəni – vəhdət" . Divan. Naxçıvan, "Əcəmi" nəşriyyatı, s.248
- Yevgeni, B., (2017). Böyük Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, "Təhsil", s.168

**FLUORESCENCE SPECTROSCOPY: A RAPID AND NON-DESTRUCTIVE
APPROACH FOR CHARACTERIZATION AND AUTHENTICATION OF EDIBLE
OILS**

**Dr. Muhammad Haseeb Ahmad
Dr. Muhammad Imran
Dr. Muhammad Kamran Khan**

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

ABSTRACT

Edible oils (sunflower, corn, canola and olive oils etc.) are being used in food processing operation which provide structural, textural and sensory characteristic to the food items. The quality of these edible oils is very crucial for generation of desired characteristics in these food products. The adulteration of these edible oils is common that need to be authenticated. Previously, conventional, chemical based and time consuming methods are being used. However, rapid and non-invasive technologies are becoming popular due to the advancement in instrumental techniques and consumer awareness regarding the quality and authenticity of the food items. These techniques are not only easy to handle due to little and no sample preparation but also friendly to the environment as no chemicals are used during the analysis. There are different spectroscopic approaches which serve the purpose effectively for the development of rapid and non destructive methodologies. Among different spectroscopic approaches, fluorescence can be an alternative due to its accuracy, specificity and sensitivity. Different fluorophores like tocopherol (vit. E), polyphenols, and chlorophyll in the edible oils can give peaks at specific excitation and emission wavelengths which can be utilized not only for classification and compositional analysis, but also employed for detection of adulterants to determine its purity. Edible oils undergoes different transformational changes during the frying operation which can be monitored out of spectral signatures using different multivariate data analysis like PCA and PLSR models. Therefore, it can be concluded that fluorescence

spectroscopy along with multivariate data analysis is an innovative tool and has potential to develop a sensor for rapid and non destructive characterization and authentication of edible oils.

Keywords: Fluorescence spectrsocpy; Edible oils; PCA; PLSR; Rapid and non destructive

INDUSTRIAL APPLICATIONS OF WHEY AND SPRAY DRIED WHEY POWDER

Dr. Muhammad Imran
Mr. Faheem Liaqat
Mr. Muhammad Abdul Rahim
Mr. Usama Ahmad
Mr. Fareed Afzal

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University

ABSTRACT

A huge amount of whey is produced from different milk processing industries. This is one of the biggest sources of industrial waste. Therefore, these industrial wastes and residues produced from dairy industries have capacity to provide economic benefits if proper processing techniques are implemented. Greater portion of whey is unused, which may cause hazardous environmental effect especially polluting the water bodies with high biochemical oxygen demand. It is estimated that almost 230-250 million tons of whey is produced by cheese industry. Whey is nutritionally rich as it contains milk sugars, proteins, minerals, bioactive, antioxidant and antimicrobial activities. The whey has potential to be used for different commercial applications. The most widely used technique is spray drying that removes moisture from particles and liquid slurry. This technique enables the food processing industries to convert whey in refine powder for application in different products belonging to food, pharmaceutical, beverage and oil industry. Whey powder is more convenient to handle and for transportation purposes with enhance quality and shelf life. It has been reported that whey powder can be used commercially in ice cream production as substitute to skim milk powder (SMP) without effecting sensory and properties. Whey powder is naturally enriched with minerals that are desirable to use in food items with deficiency of minerals as enrichment and supplementation purposes. Therefore, spray dried whey powder should be explored for long term storage and further applications in functional food products.

Keywords: Whey, Composition, Spray Drying, Food Applications, Pharmaceuticals

**VAN İKLİM KOŞULLARINDA FARKLI HÜMİK ASİT DOZLARININ ASİR
(*Carthamus tinctorius* L.) ÇEŞİTLERİNİN VERİM VE VERİM UNSURLARI
ÜZERİNE ETKİSİ**

THE EFFECT OF DIFFERENT HUMIC ACID DOSES ON THE YIELD AND
YIELD COMPONENTS OF SAFFLOWER (*Carthamus tinctorius* L.) VARIETIES
UNDER VAN ECOLOGICAL CONDITIONS

Assoc. Prof. Dr. Tamer ERYİĞİT¹

Gevaş Meslek Yüksekokulu, Bitkisel ve Hayvansal Üretim Bölümü, Van Yüzüncü Yıl
Üniversitesi, Türkiye
ORCID ID:0000-0001-5069-8206

Nazım ÖZAYDIN²

Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarla Bitkileri Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Türkiye
ORCID ID: 0000-0001-9147-9042

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Van ekolojik koşullarında 2019 yılı yetiştirme döneminde farklı hümik asit dozlarının aspir (*Carthamus tinctorius* L.) çeşitlerinin verim ve verim unsurları üzerine etkileri araştırılmıştır. Çalışma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesi uygulama arazisinde, tesadüf bloklarında bölünmüş parseller deneme desenine göre 3 tekerrürlü olarak yürütülmüştür. Çalışmada 3 farklı aspir çeşidi (Dinçer, Balcı ve Göktürk) ve dört farklı hümik asit dozu [kontrol (0g), 92.3g, 184.6g ve 276.9g] kullanılmıştır.

Araştırmada bitki boyu, ana sap kalınlığı, ana dal sayısı, ikincil dal sayısı, tabla sayısı ve tohum verimi üzerinde hümik asit dozlarının etkisi çok önemli, ham yağ oranı üzerinde hümik asit dozları etkisi önemli bulunmuştur. Çeşit farklılıklarının ham yağ oranı, ana dal sayısı, tabla çapı ve tohum verimi üzerindeki etkisi önemli bulunmuştur. Çeşit × hümik asit interaksyonunun ise bitki boyu, ikincil dal sayısı ve tabla çapı üzerindeki etkisi önemli bulunmuştur.

Araştırma sonucunda ortalama bitki boyu 48.71 - 62.26 cm, ana sap kalınlığı 3.42 - 6.00 mm, ana dal sayısı 3.20 - 5.82 adet/bitki, ikincil dal sayısı 2.82 - 4.85 adet/bitki, ilk dal yüksekliği 31.30 - 35.52 cm, tabla sayısı 6.35 - 10.45 adet/bitki, tabla çapı 17.99 - 20.44 cm, bin tane ağırlığı 34.8 – 39.3 g, tohum verimi 84.21 - 119.00 kg/da ve ham yağ oranı % 28.07 - 33.23 arasında tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Aspir, çeşit, hümik asit, verim unsurları

ABSTRACT

In this thesis study, the effects of different humic acid doses on yield and yield components of safflower (*Carthamus tinctorius* L.) cultivars were investigated in the 2019 growing season in Van ecological conditions. The study was carried out with 3 replications in divided plots in random blocks in the application area of the Faculty of Agriculture of Van Yüzüncü Yıl University. In the study, 3 different safflower types (Dinçer, Balcı and Göktürk) and four different humic acid doses [control (0g), 92.3g, 184.6g and 276.9g] were used.

In the study, the effect of humic acid doses on plant height, main stem thickness, number of main branches, number of secondary branches, number of heads and seed yield was very important, while the effect of humic acid doses on crude oil was found to be significant. The effects of cultivar differences on crude oil ratio, number of main branches, head diameter and seed yield were found to be significant. The effect of cultivar × humic acid interaction on plant height, number of secondary branches and main stem diameter was found to be significant.

As a result of the research, it was determined that the average plant height was 48.71 - 62.26 cm, main stem thickness was 3.42 - 6.00 mm, main branch number was 3.20 - 5.82 pieces/plant, secondary branch number was 2.82 - 4.85 pieces/plant, first branch height was 31.30 - 35.52 cm, head number was 6.35 - 10.45 pieces/plant, the head diameter was 17.99 - 20.44 cm, thousand-grain weight was 34.8 - 39.3 g, harvest index was 25.23 - 32.57 %, seed yield was 84.21 - 119.00 kg/da, crude oil ratio was 28.07 - 33.23 %, and crude oil yield was 24.15 - 39.56%.

Keywords: Safflower, humic acid, yield components.

1. GİRİŞ

Dünya’da ve ülkemizde insan nüfusunun düzenli olarak artması nedeniyle beraber, gıda maddelerinin tüketimi de artmaktadır. Bu artışın beraberinde oluşan sonuçlarla birlikte bitkisel yağlara olan talep yükselmekte ve bitkisel yağların üretimi amacıyla hammadde sağlayan yağ bitkilerinin değeri ortaya çıkmaktadır. Hayvansal kaynaklı yağların tedarik edilmesi zor ve masraflı olması ayrıca insan sağlığı üzerine birtakım olumsuz etkilerinin olması dünya üzerindeki bitkisel yağların ve talebini ve tüketimini her geçen gün daha da artırmaktadır (Okcu et al., 2010). İnsanların hayatlarını devam ettirebilmesi için gereken besin maddelerinden birisi de yağlardır. Ayrıca enerji sektöründe kullanılmakta olan biyodizelin hammaddesi olan bitkisel yağlar, bu yağlara olan ihtiyacı daha da artırmaktadır. Bu durum kullanılabilir tüm tarım arazilerindeki hali hazırda olan üretimin artırılmasını zorlamaktadır. Bu konuyla ilgili çalışmalar devam etmekte olup, kültürel işlemlerin yanında tohumun kalitesi ve veriminin artırılması önemli bir yere sahiptir (Çulpan, 2015). Ülkemizde tarımı yapılan mevcut yağlı tohumlar grubunda ayçiçeği, pamuk (çiğit), susam, yerbıstığı, kolza, haşhaş ve soya bitkilerinin yanında aspir bitkisi de ülkemiz için önemli potansiyele sahip bir yağlı tohum bitkisi olarak görülmektedir (Okcu et al., 2010). Diğer yağ bitkilerine kıyasla aspir bitkisinin, kurak bölgelere adaptasyon yetisinin daha yüksek olması (Baydar, Gökmen, ve Friedt, 2003) ve tuzluluğa yüksek dayanımı sayesinde (Erbaş, 2007) kuru tarım arazilerinde kullanılabilir alternatif ürünler arasında gösterilebilir.

Aspir (*Carthamus tinctorius*), *Asteraceae* (papatyagiller) familyasının 110-140 gün içerisinde yetişebilen tek yıllık, bir uzun gün bitkisidir. Dikenli ve dikensiz çeşitleri olan aspir bitkisinin dikenli çeşitleri daha yüksek yağ oranına sahiptir. Tohumlarında %13-46 oranları arasında yağ bulundurmakta olup, bu yağın ortalama %90’ı (linoleik ve oleik asit) doymamış yağ asitlerinden oluştuğu bilinmektedir (Johnson, Bergman, ve Flynn, 1999). Antioksidan işlevi görmesi, içerisinde yüksek oranda E vitamini bulunan tokoferol, yüksek linoleik asit miktarı (%75) (omega-6) içeriği aspir bitkisini diğer bitkisel yağlardan ayırmaktadır. Anti kolesterol özelliği ile kalp hastalarının diyet listelerinde yer almaktadır (Pongracz, Weiser, ve Matzinger, 1995). Aspir bitkisi yağında bulunan düşük miktarda linolenik asit oranı kanola ve soya yağlarına benzer olarak depolama ve kızartma gibi işlemlerde oksidasyonu engellemektedir. İçerisinde bulunan yüksek linoleik asit içeriği sayesinde gıdaların hazırlanmasında, salatalık yağ, yumuşak margarin, mayonez, insektisit yapımında, vernik, mürekkep, biyodizel üretimi, plastik sanayisinde ve cilalama gibi çoklu endüstriyel üretimde aspir bitkisi kullanılmaktadır (Kırıcı ve İnan, 2001). Çiçeklerin de bulunan renk pigmentleri kırmızı boya maddesi olarak kullanılmakta ayrıca sağlığa zararının olmayışından dolayı halen günümüzde tekstil sanayisinde tekstil ürünlerinin boyanmasında kullanımı devam etmektedir (Kızıl ve Gül, 1999). Ülkemizin güney ve doğu bölgelerinde bulunan illerimizde kurutulmuş aspir çiçekleri (yalancı safran), yöresel yemeklerde baharat olarak safran yerine tat, renk ve koku amacı ile kullanılmaktadır (Kızıl ve Söğüt, 1999). Aspir bitkisi çiçeği müşhil olarak, bitkinin kür yapılarak dışarıdan romatizma ağrılarına karşı, içerisinde bulunan pigmentler yardımıyla koroner kalp rahatsızlıklarında, ateş

düşürücü ve ağrı kesici olarak, rahimdeki ve beyindeki kanın pıhtılaşmasını engelleyici olarak tıpta kullanılmaktadır (Kızıl ve Gül, 1999); (Kırıcı ve İnan, 2001). Aspir bitkisi, kuru çiçek yapımında ve yeşil çit olarak kullanılmak için ihtiyaç duyulan önemli bir süs bitkisidir. Aspir tohumlarının yağı alındıktan sonra bitki tohumlarından geriye kalan küspesi ise önemli bir hayvan yemi olarak bilinmektedir (Weiss, 2000). Sarı renkli taç yaprağı olan dikensiz ve az dikenli aspir bitkilerinin yaprakları Hindistan, Afganistan ve Burma gibi ülkelerde sebze olarak tüketilmekte, salata ve yemek olarak kullanılmaktadır (Weiss, 1983). Bitkinin tohumları, büyükbaş hayvanlara bütün halde, kırılmadan yedirilebilmektedir. Tohumlarında bulunan yağ nedeniyle, aspir tohumlarıyla beslenen hayvanların süt veriminde artış gözüktüğü tespit edilmektedir (Babaoğlu, 2006).

Ülkemiz toprak yapısına bakıldığında öncelikle iklimsel etkiler olmak üzere diğer etmenlerinde etkisiyle organik madde bakımından oldukça fakirdir. Farklı amaçlarla yapılan çeşitli araştırmalar sonuçlarında görünen o ki Doğu Karadeniz Bölgesi haricinde tüm bölgelerimizdeki topraklarımız organik madde bakımından fakirdir ve organik madde oranları %2'den daha azdır (Kacar, 1997). Toprak düzenleyiciler inorganik ve organik düzenleyiciler olmak üzere iki grupta incelenebilmektedir. Organik toprak düzenleyiciler; çoğunlukla uzun yıllar boyunca hayvan ve bitki kalıntılarının toprak altında kalıp fosilleşmesiyle oluşurlar. Bunlardan bazıları humat, turba ve leonardittir. Modern tarımda organik madde probleminin hızlı, ekonomik çözüm yollarından birisi bitkiye veya toprağa hümik asit uygulanmasıdır. Bilindiği üzere hümik asitler uzun süre toprakta kalmakta ve zaman içerisinde parçalanmaktadır. Hümik asit sayesinde toprağın havalanması, su tutması ve toprak içerisindeki mikroorganizmaların çoğalması sağlanmakta ayrıca bitkilerde görülen stres koşullarından nedeniyle ortaya çıkan hastalıklara ve zararlılara dayanıklılıklarını artırmakta olduğu söylenmektedir (Çelik, 2003). Hümik asitler tarımsal mücadele nedeniyle kullanılmakta olan ve insan sağlığına zarar verdiği bilinen pestisit kalıntılarını absorbe ederek, çeşitli yollarla yıkanıp taban sularına karışmalarını engelleyerek bitkiler tarafından alınımına engel olduğu bilinmektedir. Dolaylı olarak hümik asitlerin insanların tarımsal üretimde kullanılan pestisit kalıntılarında maruz kalmalarını engellediği, bu sebepler sonucunda çevrenin korunmasına yardımcı olduğu bilinmektedir (Bozkurt ve Ok, 2005).

Bu çalışmada Van iklim koşullarında farklı dozlarda uygulanan hümik asidin aspir bitkisinin verim ve kalite unsurları üzerine olan etkisinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

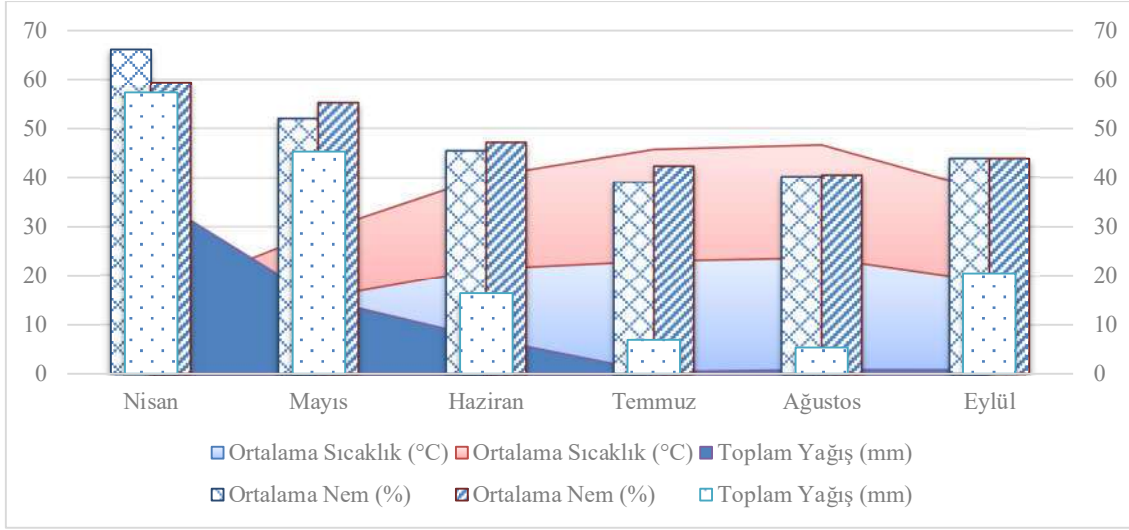
MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırma Yeri ve Özellikleri

Bu çalışmada yapılmış olan arazi çalışmaları Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarla Bitkileri deneme alanında tek lokasyonda yapılmıştır. Çalışma yazlık olarak 2019 yılında yürütülmüş olup analizler ise bölüm laboratuvarında yapılmıştır. Van ili Doğu Anadolu Bölgesi'nin volkanik dağlarla kaplı çukur kesiminde bulunmakta olan Van Gölü'nün Doğu kıyısında bulunmaktadır. Van ilinin rakımı 1725 m olup, araştırma yeri 43° 17' kuzey enlemi 38° 33' doğu boylamında yer almaktadır.

İklim özellikleri

Van merkezde araştırmanın yapıldığı 2019 yılına ait sıcaklık ortalaması, yağış toplamı ve ortalama nem ve uzun yıllar ortalaması verileri Şekil 1'de verilmiştir. 2019 yılı vejetasyon dönemi aylarına ait sıcaklık ortalaması, yağış toplamı ve ortalama nem ve uzun yıllar iklim ortalaması verileri Şekil 1'de belirtilmiştir.

Şekil 1. Van Tuşba ilçesi vejetasyon dönemine ait iklim verileri

Şekil 1 incelendiğinde, 2019 yılında çalışmanın yapıldığı yer olan Van ilinde Nisan ayından Ağustos ayı sonuna kadar devam eden vejetasyon dönemi boyunca aylık ortalama sıcaklık ortalaması 18.25 °C, uzun yıllar ortalaması ise 17.42 °C dir. Aylık toplam yağış miktarı ortalaması 10.13 mm, uzun yıllar ortalaması ise 25.28 mm'dir. Aylık ortalama nem miktarı ortalaması %47.75, uzun yıllar ortalaması ise %48.03'tür. Ortalama sıcaklık verilerinde genel olarak 2019 yılı verilerinin uzun yıllar ortalamalarından yüksek olduğu görülmüştür. Ortalama yağış verilerinde genel olarak 2019 yılı verilerinin uzun yıllar ortalamasından düşük olduğu tespit edilmiştir. Ortalama nem verilerinde ise nisan ayı dışında diğer aylarda 2019 yılı verilerinin uzun yıllar ortalamasından düşük olduğu saptanmıştır.

Toprak özellikleri

Araştırmanın yapıldığı deneme alanında farklı derinlik ve noktalardan alınan (0 -20 cm ve 20 - 40 cm) toprak örneklerinin Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesi Toprak Bölümünün laboratuvarında yapılmış olan toprak analiz sonuçları Çizelge 2'de sunulmuştur.

Analiz sonuçlarının da anlaşıldığı üzere deneme arazisi toprakları tuzlu, kumlu-tınlı ve hafif alkali yapıdadır. Organik madde yüzdesi bakımından yetersiz olan deneme arazisi toprağı orta düzeyde kireç oranına sahiptir.

Çizelge 1. Deneme alanının toprak analiz özellikleri

Derinlik (cm)	Tekstür	pH	Kireç (%)	Total Tuz (μ S/cm)	Organik Madde (%)
0 - 20	Kumlu-tın	7.65	188.0	8.80	0.94
20 - 40	Kumlu-tın	7.73	152.1	9.10	0.63

*Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesi Toprak Bölümü Analiz Laboratuvarı

Materyal

Çalışmada, Tarım ve Orman Bakanlığı'na bağlı Eskişehir Geçit Kuşağı Araştırma Enstitüsünün geliştirmiş olduğu Balcı, Dinçer aspir çeşitleri ve Konya Bahri Dağdaş Uluslararası Tarımsal Araştırma Enstitüsünün geliştirmiş olduğu Göktürk aspir çeşidi kullanılmıştır.

Yöntem

Araştırma, 2019 yılında 3 farklı aspir çeşidi ve 4 farklı hümitik asit dozu kullanılarak tesadüf bloklarında bölünmüş parseller deneme desenine göre 3 tekerrür halinde toplam 36 parselden oluşturulmuştur. Çalışmada, çeşitler ana parsellere, hümitik asit dozları alt parsellere gelecek şekilde dizayn edilmiştir. Her parsel kendi içerisinde 30 cm sıra aralığında ve her sıra 10cm sıra üzeri mesafede 4 sıradan ibaret olup, her bir parsel 1.2 m x 5 m = 6 m²'dir. Parseller arası 1m, ana parseller ve bloklar arasında 2m aralık bırakılmıştır.

Denemede gübre olarak Hümitik asit (%65'lik) HA1 (Kontrol 0 kg/da), HA2 (10 kg/da), HA3 (20 kg/da) ve HA4 (30 kg/da) olacak şekilde 4 farklı dozda ve 10kg/da Diamonyum Fosfat (%18-46-0) tek dozda olacak şekilde ekimden hemen önce uygulanmış tırmıkla toprağa karıştırılmıştır. Bitkilerin topraktan çıkışından 10 - 15 gün sonra ve tarlanın yabancı ot durumu göz önüne alınmak suretiyle ihtiyaç duyuldukça çapa yapılmıştır.

Araştırmada incelenen özellikler

Araştırmada, bitki boyu (cm), ana sap kalınlığı (cm), ana dal sayısı (adet/bitki), ikincil dal sayısı (adet/bitki), ilk dal yüksekliği (cm), tabla sayısı (adet/bitki), tabla çapı (cm), bin tane ağırlığı (g), tohum verimi (kg/da) ve ham yağ oranı (%) gibi özellikler incelenmiştir (Bayraktar, 1991; Çulpan, 2015; Erbaş, 2007; Pahlavani, 2005).

Verilerin Değerlendirilmesi

Deneme sonunda elde edilen tüm veri örnekleri Costat istatistik (versiyon 6.3) programı yardımıyla varyans analizine tabi tutulmuştur. Ortalamalar arasındaki farklılıkların değerlendirilmesinde ise LSD (çoklu karşılaştırma) testi uygulanmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Bitki Boyu

Aspir çeşitlerinde farklı dozda hümitik asit uygulaması sonucunda incelenen özelliklere ait varyans analiz sonuçları Çizelge 1'de, özelliklere ait ortalamalar ve oluşan LSD grupları Çizelge 2'de gösterilmiştir.

Çizelge 1. Çalışmada incelenen özelliklere ait varyans analiz sonuçları

Varyasyon Kaynakları	SD	Bitki boyu	Ana sap kalınlığı	Ana dal sayısı	İkincil dal sayısı	İlk dal yüksekliği	Tabla sayısı	Tabla çapı	Bin tane ağırlığı	Tohum verimi	Ham yağ oranı
		K.O.	K.O.	K.O.	K.O.	K.O.	K.O.	K.O.	K.O.	K.O.	K.O.
TEKERRÜR	2	2.221									
ÇEŞİT (Ç)	2	58.044	2.028	0.176	0.205	19.412	0.673	0.026	13.860	13.677	0.288
Hata 1	4	11.161	2.129	5.532 *	0.007	3.884	5.585	3.354 **	14.491	781.516 *	48.229 **
Hüyük asit (HA)	3	76.975 **	1.132	0.405	0.295	4.908	1.300	0.128	5.761	28.023	0.402
Ç X HA	6	10.612 *	6.121 **	3.136 **	3.104 **	3.344	12.423 **	0.566	8.770	833.034 **	5.521 **
Hata 2	18	3.617	0.612	0.241	0.363 *	9.646	0.757	0.896 *	2.701	42.785	1.558
Toplam	35		0.351	0.168	0.118	6.605	0.358	0.287	4.083	31.348	0.984
CV (%)		9.401	11.615	9.401	8.168	7.587	6.980	2.736	5.540	5.465	3.237

*: %5 Düzeyinde önemli; **: %1 düzeyinde önemli

Çizelge 1 incelendiğinde, bitki boyu açısından araştırmada kullanılan çeşitler arasında istatistiksel olarak ($P>0.05$) herhangi bir fark görülmediği ve çeşitlere ait bitki boyu değerleri 53.38 - 57.72 cm arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 2).

Araştırmada bitki boyu üzerine etkileri bakımından hüyük asit dozlarının arasındaki farkların istatistiksel olarak çok önemli ($P<0.01$) olduğu saptanmıştır (Çizelge 1). Farklı dozlardaki hüyük asit uygulamaları sonucunda en yüksek bitki boyu değeri 58.76 cm olarak HA3 hüyük asit dozundan elde edilirken, en düşük bitki boyu değeri ise 51.76 cm ile HA1 hüyük asit dozundan ölçülmüştür (Çizelge 2).

Çizelge 2. Çalışma sonucunda saptanan bitki boyu, ana sap kalınlığı, ana dal sayısı, ikincil dal sayısı ve ilk dal yüksekliği ortalama değerleri ve LSD çoklu karşılaştırma grupları

ÇEŞİT	HA Dozları	Bitki boyu (cm)	Ana sap kalınlığı (mm)	Ana dal sayısı (adet/bitki)	İkincil dal sayısı (adet/bitki)	İlk dal yüksekliği (cm)
BALCI	HA1	48.71 d	4.17	3.83	3.39 cd	34.23
	HA2	53.53 cd	4.77	5.32	4.47 ab	35.17
	HA3	56.22 bc	4.97	5.82	4.63 ab	32.17
	HA4	55.06 bc	4.68	5.44	4.40 ab	31.30
	Ort.	53.38	4.65	5.10	A	4.23
DİNÇER	HA1	54.90 bc	4.02	3.53	2.82 d	35.19
	HA2	56.54 bc	5.92	4.15	4.43 ab	33.87
	HA3	57.81 b	6.00	4.51	4.63 ab	33.21
	HA4	55.48 bc	5.97	4.69	4.85 a	34.63
	Ort.	56.18	5.48	4.22	B	4.18
GÖKTÜRK	HA1	51.67 cd	3.42	3.20	3.82 bcd	31.42
	HA2	59.54 ab	5.75	3.77	4.22 bc	35.30
	HA3	62.26 a	5.82	4.23	4.62 ab	35.52
	HA4	57.40 b	5.73	3.87	4.25 b	34.46
	Ort.	57.72	5.18	3.77	B	4.23
Humik Asit Ort.	HA1	51.76 C	3.87 B	3.52 C	3.35 B	33.61
	HA2	56.54 B	5.48 A	4.41 B	4.37 A	34.78
	HA3	58.76 A	5.59 A	4.85 A	4.63 A	33.63
	HA4	55.98 B	5.46 A	4.67 AB	4.50 A	33.46
LSD (%5) Çeşit	Öd	Öd	0.72 *	Öd	Öd	
LSD (%5) HA Dozları	1.88 **	0.59 **	0.41 **	0.34 **	Öd	
LSD (%5) Ç x HA	5.65 ***	Öd	Öd	1.02 ***	Öd	

Öd: İstatistiksel olarak %5 düzeyinde önemli değil

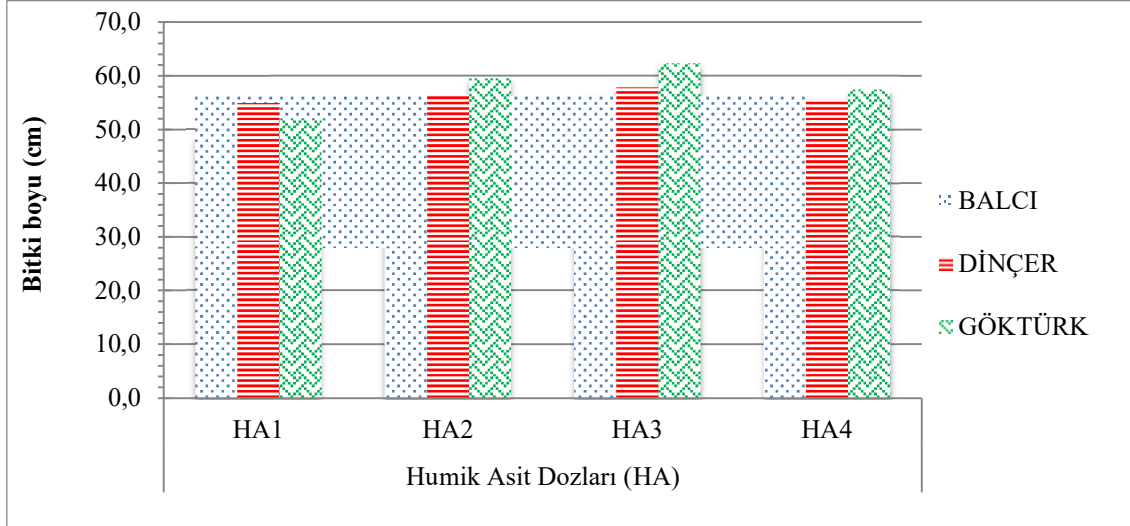
*: Aynı sütunda aynı büyük kalın harfle gösterilen ortalamalar arasındaki fark önemli değildir (P<0.05)

** : Aynı sütunda aynı büyük italik harfle gösterilen ortalamalar arasındaki fark önemli değildir (P<0.05)

***: Aynı sütunda aynı küçük harfle gösterilen ortalamalar arasındaki fark önemli değildir (P<0.05)

Çizelge 1’de görüldüğü üzere, bitki boyuna etkileri bakımından çeşit x humik asit dozu interaksiyonunun istatistiki olarak önemli (P<0.05) olduğu görülmüştür. Denemede aspir çeşitlerine uygulanan humik asit dozları sonucunda elde edilen en yüksek bitki boyu değeri 62.26 cm olarak Göktürk x HA3 (20 kg/da) humik asit dozu interaksiyonundan elde edilmişken, en düşük bitki boyu değeri ise 48.71 cm ile Balcı x HA1 (0kg/da) humik asit dozu interaksiyonu sonucunda tespit edilmiştir (Çizelge 2 ve Şekil 2).

Wang, Wang, and Li (1995) çalışmalarında hümik maddelerin bitkilerde besin elementi alınımında olumlu etki yaptığını belirtmişlerdir. Bu çalışmada da aspir bitkisinin bitki boyu açısından humik asit dozlarından olumlu etkilendiği ve çalışma sonuçlarının humik asit uygulamaları sonucunda aspir bitki boylarının 54.57 cm - 63.40 cm arasında değiştiğini bildiren İçel (2005)'in verilerine benzerlik gösterdiği saptanmıştır. Aynı zamanda çeşitlerin genetik yapı farklılığından dolayı hümik asit dozlarına farklı reaksiyon gösterdikleri tespit edilmiştir.

Şekil 2. Bitki boyuna ait çeşit x hümik asit dozu interaksiyonu

Ana Sap Kalınlığı

Çizelge 1'de farklı dozda hümik asit uygulaması sonucunda elde edilen ana sap kalınlığı değerlerine ait varyans analiz sonucu incelendiğinde; çeşitler arasında meydana gelen farklılığın istatistiki olarak önemli ($P>0.05$) olmadığı ve çeşitlere ait ana sap kalınlığı değerlerinin 4.65 - 5.18 mm arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 2). Çalışmada saptanan ana sap kalınlığı değerleri incelendiğinde hümik asit dozları arasında istatistiki olarak çok önemli ($P<0.01$) farklılıkların olduğu görülmüştür. (Çizelge 1). Hümik asit uygulamaları sonucunda en yüksek ana sap kalınlığı değeri 5.48, 5.59 ve 5.46 mm ile HA2, HA3 ve HA4 hümik asit dozlarından saptanırken, en düşük ana sap kalınlığı değeri ise HA1 hümik asit dozundan 3.87 mm olarak ölçülmüştür (Çizelge 2). Çizelge 1'de görüldüğü üzere ana sap kalınlığına etkileri bakımından çeşit x hümik asit dozu interaksiyonu farklılıklarının istatistiki olarak önemli olmadığı görülmüş ($P>0.05$) ve ana sap kalınlığı değerlerinin 3.42- 6.00 mm arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 2). Çalışma bulgularının humik asit uygulamalarının aspir bitkisinde ana sap kalınlığı üzerine olumlu etki yaptığını bildiren Khoram Ghahfarokhi, (2018)'in sonuçları ile uyumlu olduğu saptanmıştır.

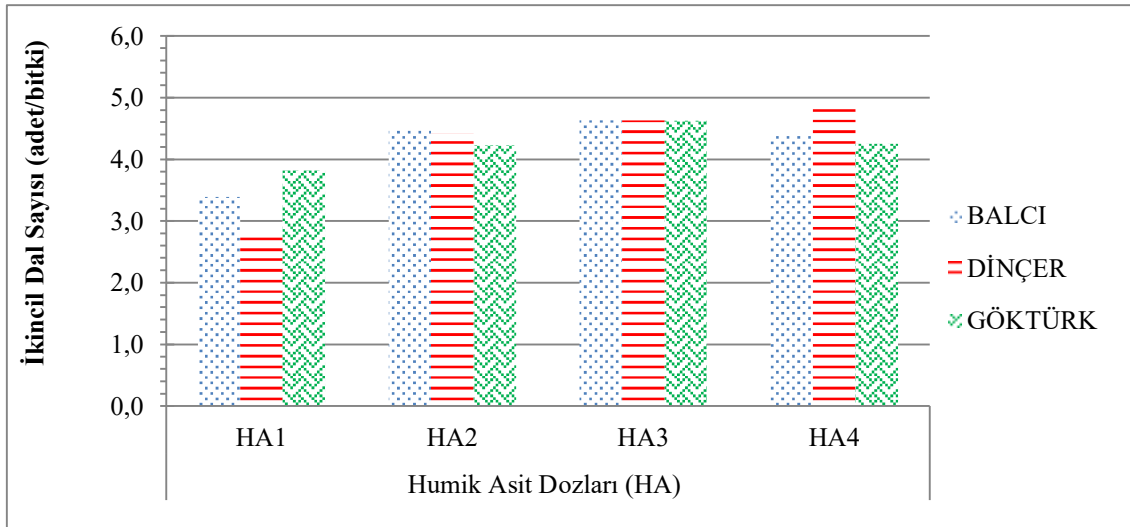
Ana Dal Sayısı

Denemede, ana dal sayıları bakımından çeşitler arasında istatistiki olarak önemli ($P<0.05$) farklılıkların olduğu tespit edilmiştir (Çizelge 1). Çeşitlere ait en fazla ana dal sayısının 5.10 adet/bitki ile Balcı çeşidinden, en az ana dal sayısının ise Göktürk

çeşidinden 3.77 adet/bitki olarak alındığı saptanmıştır (Çizelge 2). Araştırmada bitki başına ana dal sayısına etkisi bakımından uygulanan hümik asit dozlarının istatistiksel olarak çok önemli ($P < 0.01$) olduğu saptanmıştır (Çizelge 1). Çalışmada en fazla ana dal sayısı HA3 hümik asit dozundan 4.85 adet/bitki olarak belirlenirken, en az ana dal sayısı değerinin ise HA1 hümik asit dozundan 3.52 adet/bitki olduğu tespit edilmiştir (Çizelge 2). Çizelge 1’de ana dal sayısına etkileri bakımından çeşit x hümik asit dozu interaksyonu farklılığının istatistiksel olarak ($P > 0.05$) önemli olmadığı saptanmış ve ana dal sayısı değerlerinin 3.20 - 5.82 adet/bitki arasında değişim gösterdiği görülmüştür (Çizelge 2). Çalışma sonucunun hümik asit uygulamalarının ana dal sayısı üzerine olumlu etki yaptığını bildiren Khoram Ghahfarokhi, (2018)’in sonuçlarıyla uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

İkincil Dal Sayısı

Çizelge 1’den farklı dozlarda hümik asit uygulaması sonucunda aspir çeşitlerinden tespit edilen ikincil dal sayısı değerlerine ilişkin varyans analiz sonucu incelendiğinde, çeşitler arasında meydana gelen farklılığın istatistiksel olarak önemli ($P > 0.05$) olmadığı görülmüş ve çeşitlere ait ikincil dal sayısı ortalama değerlerinin 4.18 - 4.23 mm arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 2). Araştırmada uygulanan hümik asit dozlarının ikincil dal sayısı üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak çok önemli ($P < 0.01$) olduğu tespit edilmiş ve en yüksek ikincil dal sayısı HA3 hümik asit dozundan 4.63 adet/bitki olarak alınırken, en düşük ikincil dal sayısı ise HA1 hümik asit dozundan 3.35 adet/bitki olarak elde edilmiştir (Çizelge 2). Çizelge 1’de aspride ikincil dal sayısına etkileri bakımından çeşit x hümik asit dozu interaksyonunun istatistiksel olarak önemli ($P < 0.05$) olduğu görülmüştür. Denemede çeşit x hümik asit dozu interaksyonlarına ilişkin en yüksek ikincil dal sayısı değeri (4.85 adet/bitki) Dinçer x HA4 (30 kg/da) hümik asit dozu interaksyonundan alınırken, en düşük ikincil dal sayısı değeri (2.82 adet/bitki) ise Dinçer x HA1 (0kg/da) hümik asit dozu interaksyonu sonucunda tespit edilmiştir (Çizelge 2 ve Şekil 3). Artan hümik asit dozlarının bitkide dallanmayı arttırdığı görülmüştür. Denemenin ikincil dal sayılarına ilişkin sonuçların hümik asit uygulamalarının bitkide dallanma üzerine olumlu etki yaptığını bildiren Khoram Ghahfarokhi, (2018) ve Mehraban ve Miri, (2017)’in sonuçlarıyla uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 3. İkincil dal sayısına ait çeşit x hümik asit dozu interaksyonu

İlk Dal Yüksekliği

Çizelge 1 incelendiğinde, ilk dal yüksekliği bakımından çeşitler arasında meydana gelen farklılığın istatistiki olarak önemli ($P>0.05$) olmadığı görülmüş ve çeşitlere ait ilk dal yüksekliği değerlerinin 33.22 - 34.22 cm arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 2). Araştırma sonuçlarına bakıldığında ilk dal yüksekliğine etkisi bakımından hümik asit dozların istatistiki olarak önemli ($P>0.05$) olmadığı saptanmış ve humik asit uygulamaları sonucunda saptanan ilk dal yüksekliği değerlerinin 33.46 - 34.78 cm arasında değiştiği tespit edilmiştir (Çizelge 2). Çalışmada ilk dal yüksekliğine etkisi bakımından çeşit x hümik asit dozu interaksyonunun istatistiki olarak önemli olmadığı ($P>0.05$) görülmüş ve çeşit x hümik asit interaksyonlarına ilişkin ilk dal yüksekliği değerlerinin 31.30 - 35.52 cm arasında değişim gösterdiği görülmüştür (Çizelge 2). Çalışmada makineli hasat için önemli özelliklerden biri olan ilk dal yüksekliği bakımından aspir çeşitlerinin humik asit dozlarına birbirine benzer ve istatistiksel olarak önemli olmayan düşük farklı reaksiyonlar gösterdiği görülmüştür.

Tabla Sayısı

Farklı dozda hümik asit uygulaması sonucunda tespit edilen tabla sayısı değerlerinin çeşitler arasında istatistiksel olarak farklılık göstermediği ($P>0.05$) tespit edilmiş (Çizelge 1) ve çeşitlere ait tabla sayısı değerlerinin 7.99 - 9.33 adet/bitki arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 3). Çalışmada, aspir bitkisinde tabla sayısına etkileri bakımından hümik asit dozları arasındaki farklılıkların istatistiki olarak çok önemli ($P<0.01$) olduğu tespit edilmiştir (Çizelge 1). Hümik asit uygulamaları sonucunda en yüksek tabla sayısı değeri (9.48 adet/bitki) HA3 hümik asit dozundan tespit edilirken, en düşük tabla sayısı değeri (6.86 adet/bitki) ise HA1 hümik asit dozundan elde edilmiştir (Çizelge 3). Çizelge 1'de tabla sayısına etkileri bakımından incelendiğinde; çeşit x hümik asit dozu interaksyonu farklılığının istatistiki olarak önemli olmadığı görülmüş ($P>0.05$) ve tabla sayısı değerlerinin 6.35 - 10.45 adet/bitki arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 3). Çalışma bulguları hümik asidin aspride tabla sayısı üzerine pozitif etkilerinin olduğunu rapor eden İçel (2005)'in bulgularına paralellik gösterdiği tespit edilmiştir.

Tabla Çapı

Çizelge 1'den tabla çapı verileri incelendiğinde çeşitler arasında meydana gelen farklılığın istatistiki olarak önemli olduğu tespit edilmiştir ($P<0.05$). Çeşitlere ait en yüksek tabla çapı değeri (20.02 mm) Balcı çeşidinden, en düşük tabla çapının değerinin (19.00 mm) ise Dinçer çeşidinden alındığı saptanmıştır (Çizelge 3). Araştırmada farklı hümik asit dozlarının etkisi altında oluşan tabla çapı farklılıklarının istatistiki olarak

önemli olmadığı ($P>0.05$) tespit edilmiş (Çizelge 1) ve hümik asit uygulamaları sonucunda oluşan tabla çapı değerlerinin 19.23 - 19.79 mm arasında değiştiği saptanmıştır (Çizelge 3).

Çizelge 1'den tabla çapı değerleri çeşit x hümik asit dozu interaksyonu açısından incelendiğinde, ortalamalar arasında istatistiki olarak önemli farklılıkların olduğu görülmüş ($P<0.05$) ve en yüksek tabla çapı değerinin (20.44 mm) Balcı x HA1 (0 kg/da) hümik asit dozu interaksyonundan, en düşük tabla çapı değerinin ise (17.99 mm) Dinçer x HA1 (0kg/da) hümik asit dozu interaksyonundan alındığı saptanmıştır (Çizelge 3 ve Şekil 4). Araştırmada aspir çeşitleri tabla çapı açısından uygulanan hümik asit dozlarına farklı tepki gösterdiği görülmüştür.

Çizelge 3. Çalışma sonucunda saptanan tabla sayısı, tabla çapı, bin tane ağırlığı, tohum verimi ve ham yağ oranı ortalama değerleri ve LSD çoklu karşılaştırma grupları

ÇEŞİT	HA	Tabla sayısı (adet/bitki)	Tabla çapı (cm)	Bin tane ağırlığı (g)	Tohum verimi (kg/da)	Ham yağ oranı (%)
BALCI	HA1	7.23	20.44 a	35.7	94.39	32.87
	HA2	9.79	19.96 a	34.9	110.71	32.63
	HA3	10.45	19.99 a	36.3	119.00	33.23
	HA4	9.84	19.70 a	36.3	109.29	33.03
	Ort.***	9.33	20.02 A	35.8	108.35 A	32.94 A
DİNÇER	HA1	6.35	17.99 b	34.8	91.82	28.07
	HA2	8.57	19.27 ab	35.7	100.51	30.13
	HA3	9.14	19.55 a	36.4	116.49	31.52
	HA4	9.54	19.20 ab	36.6	114.19	29.05
	Ort.***	8.40	19.00 B	35.9	105.75 A	29.69 B
GÖKTÜRK	HA1	7.02	19.25 ab	35.0	84.21	28.68
	HA2	7.99	20.13 a	38.2	91.41	28.90
	HA3	8.85	19.49 a	39.3	103.76	30.44
	HA4	8.12	20.14 a	38.5	93.63	29.11
	Ort.***	7.99	19.75 A	37.7	93.25 B	29.28 B
Hümik Asit Ort.	HA1	6.86 c	19.23	35.2	90.14 c	29.87 b
	HA2	8.78 b	19.79	36.3	100.88 b	30.55 b
	HA3	9.48 a	19.68	37.3	113.08 a	31.73 a
	HA4	9.17 ab	19.68	37.1	105.70 b	30.40 b
LSD (%5) Çeşit		Öd	0.41 *	Öd	6.00 *	0.72 *
LSD (%5) HA Dozları		0.59 **	Öd	Öd	5.55 **	0.98 **
LSD (%5) Ç x HA		Öd	1.59 ***	Öd	Öd	Öd

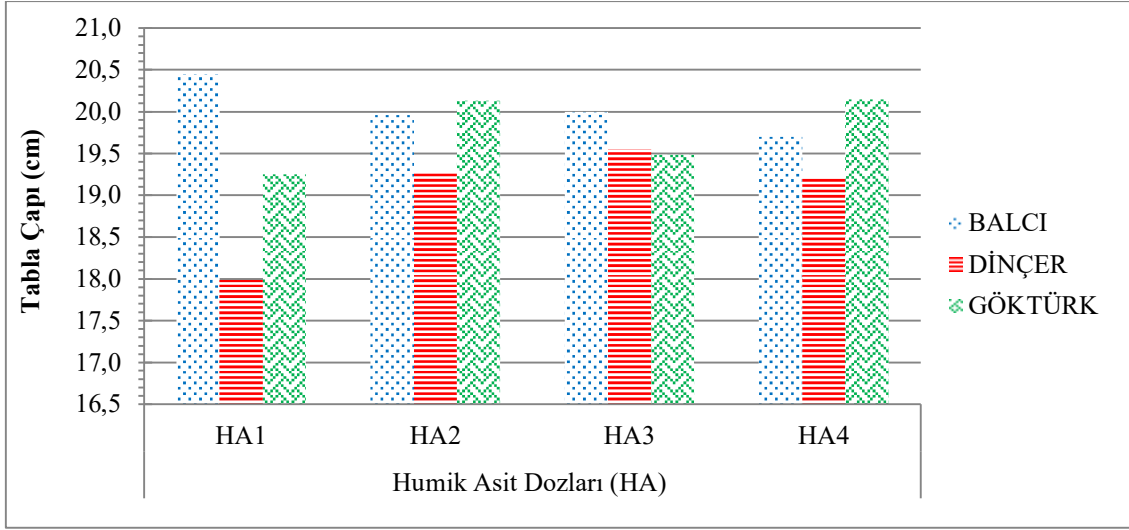
Öd: İstatistiksel olarak %5 düzeyinde önemli değil

*: Aynı sütunda aynı **büyük kalın** harfle gösterilen ortalamalar arasındaki fark önemli değildir ($P<0.05$)

**: Aynı sütunda aynı *büyük italik* harfle gösterilen ortalamalar arasındaki fark önemli değildir ($P<0.05$)

***: Aynı sütunda aynı küçük harfle gösterilen ortalamalar arasındaki fark önemli değildir ($P<0.05$)

Çalışma sonuçları, hümik asidin tabla çapı ile doğrudan ilişkili olan tablada tohum sayısına herhangi bir etkisinin olmadığını rapor eden Şahan, (2019)'un bulguları ile uyumlu olduğu görülmüştür.

Şekil 4. Tabla çapına ait çeşit x hümik asit dozu interaksyonu

Bin Tane Ağırlığı

Denemede kullanılan çeşitlerin 1000 tane ağırlığı bakımından aralarında istatistiki olarak önemli farklılığın olmadığı ($P>0.05$) görülmüş (Çizelge 1) ve çeşitlere ait bin tane ağırlığı değerlerinin 35.8 – 37.7 g arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 3). Araştırma sonuçlarına bakıldığında hümik asit dozlarının bin tane ağırlığına olan etkisinin istatistiki olarak önemli olmadığı ($P>0.05$) saptanmış (Çizelge 1) ve hümik asit uygulamaları sonucunda oluşan bin tane ağırlığı değerlerinin 35.2 – 37.3 g arasında değiştiği tespit edilmiştir (Çizelge 3). Çalışmada, bin tane ağırlığına etkisi bakımından çeşit x hümik asit dozu interaksyonları arasındaki farklılığın istatistiki olarak önemli olmadığı ($P>0.05$) görülmüş (Çizelge 1) ve bin tane ağırlığına ilişkin değerlerin 34.8 – 39.3 g arasında değişim gösterdiği saptanmıştır (Çizelge 3). Çalışmanın bin tane ağırlığına ilişkin sonuçların, humik asit uygulamalarının asperde bin tane ağırlığına etkisinin olmadığını bildiren İçel, (2005) ve Şahan, (2019)'un bulgularıyla uyumlu olduğu tespit edilmiştir.

Tohum Verimi

Çizelge 1'den anlaşılacağı üzere, tohum verimi bakımından çeşitler arasında istatistiki olarak önemli ($P<0.05$) farklılıkların olduğu saptanmış ve en yüksek tohum veriminin (108.35 kg/da) Balcı çeşidinden, en düşük tohum veriminin (93.25 kg/da) ise Göktürk çeşidinden alındığı saptanmıştır (Çizelge 3). Araştırma verilerinin incelenmesi sonucunda, tohum verimine etkisi bakımından hümik asit dozları arasındaki farklılığın istatistiki olarak çok önemli olduğu ($P<0.01$) tespit edilmiştir (Çizelge 1). Farklı dozlardaki hümik asit uygulamaları sonucunda en yüksek tohum verimi değeri 113.08 kg/da ile HA3 hümik asit dozundan tespit edilirken, en düşük tohum verimi değeri 90.14 kg/da ile HA1 hümik asit dozundan elde edilmiştir (Çizelge 3). Çizelge 1'de tohum verimine etkisi bakımından çeşit x hümik asit dozu interaksyonlarının istatistiki olarak önemli ($P>0.05$) olmadığı görülmüş Araştırmada kullanılan çeşit x hümik asit interaksyonunun tohum verimine ait değerleri 84.21 - 119.00 kg/da arasında değişim gösterdiği görülmüştür (Çizelge 3).

Konu ile benzerlikte olan diğer çalışmalara baktığımızda; (Sirel, 2011) yaptığı çalışmada tohum verimini 67.96 kg/da - 132.64 kg/da arasında, (Uysal et al., 2006) yaptıkları çalışmada 51.8 kg/da - 80.3 kg/da arasında, (Şerefoglu, 2009) yaptığı

araştırmada tohum verimini 164.6 kg/da - 303.26 kg/da arasında, (Aydın, 2012) yaptığı çalışmada tohumu verimini 111.5 kg/da, (Atabey, 2009) verimi 50.33 kg/da olarak bildirmişlerdir. Van ekolojik koşullarında yapılan çalışmada aspir bitkisi tohum verim değerleri (Sirel, 2011), (Aydın, 2012) tarafından verilen değerlerle benzerlik göstermiş olup; (Atabey, 2009), (Uysal et al., 2006) ve (Şerefoğlu, 2009) tarafından verilen değerlerle farklılık göstermiştir. Hümik asidin bitki verimi üzerinde olan etkisini farklı araştırmacılar farklı sebeplere bağlamışlardır. (Wang et al., 1995) çalışmasında hümik asitin bitkilerde fiksasyonu önlediğini, bitkilerin fosfor alımını artırdığını ve yarayışlı fosforu artırdığını belirtmişlerdir. (Dormaar, 1975) hümik asidin *Festuca scabrelle* bitkisinde N (azot) alımını artırdığını saptamıştır. Tüm bu etkilere bakıldığında kullanılan çeşitlerin genetik yapılarının farklılığı, uygulanan gübre dozlarının farklılığı ve toprak yapısı iklim şartları gibi çevre koşullarının farklı etkileriyle uygulamalara farklı reaksiyonlar gösterdiği de söylenebilir.

Ham Yağ Oranı

Farklı dozda hümik asit uygulaması sonucunda tespit edilen ham yağ oranı verilerine ait varyans analiz sonucu incelendiğinde, çeşitler arasında meydana gelen farklılığın istatistiki olarak çok önemli olduğu ($P < 0.01$) görülmüştür (Çizelge 1). Çeşitlere ait en yüksek ham yağ oranı değerinin %32.94 ile Balcı çeşidinden, en düşük ham yağ oranı değerinin ise %29.28 ile Göktürk çeşidinden alındığı saptanmıştır (Çizelge 3). Çalışmada elde edilen verilerin incelenmesi sonucunda hümik asit dozlarının ham yağ oranı üzerine olan etkisinin istatistiki olarak önemli olduğu ($P < 0.05$) tespit edilmiştir (Çizelge 1). Farklı dozlardaki hümik asit uygulamaları sonucunda en yüksek ham yağ oranının %31.73 ile HA3 hümik asit dozundan alındığı, en düşük ham yağ oranının ise %29.87 ile HA1 hümik asit dozundan elde edildiği görülmüştür (Çizelge 3). Çizelge 1'de ham yağ oranı bakımından çeşit x hümik asit dozu interaksyonlarının istatistiksel olarak önemli ($P > 0.05$) olmadığı görülmüş ve ham yağ oranına ait değerlerin % 28.07 - 33.23 arasında değişim gösterdiği görülmüştür (Çizelge 3).

Konu ile ilgili farklı araştırmacıların yaptığı benzer diğer çalışmalara bakıldığında; aspir bitkisi tohumlarının ham yağ oranını, Okcu ve ark. (2010) %21.36, Uysal ve ark. (2006) % 23.7 - 26.7 arasında ve İçel (2005) % 41.6 - 48 arasında tespit etmişlerdir. Van ekolojik koşullarında yapılan çalışmada aspir bitkisine uygulanan farklı dozlardaki hümik asidin ham yağ oranı bakımından elde edilmiş veriler; Okcu ve ark., (2010), Uysal ve ark., (2006)'ın sonuçlarına benzer, fakat (İçel, 2005)'in verileri ile farklılık göstermiş olup, kullanılan çeşitlerin genetik yapılarının farklılığı, uygulanan gübre form ve dozlarının farklılığı, toprak yapısı ve de iklim şartları gibi çevre koşullarının farklı etkileri nedeniyle bu farklılık meydana gelmiş olabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülke genelinde uygulanmakta olan nadas sisteminin daraltılmasında, yağlı tohum üretimimizin artırılması, yağ ithalatının azaltılması ve ülke ekonomisinde katkı oluşturulmasında aspir bitkisi umut vaat eden bir bitkidir. Tarımsal üretiminde her geçen gün önemi artan ve üretici tarafından da artık benimsenmeye başlayan aspir bitkisinin gerek üretiminin ve gerekse veriminin artırılabilmesi için farklı ekolojik koşullarda, sulu, susuz, yazlık ve kışlık ekimlerde uygulanması gereken gübre form ve miktarları ile verim ve kalite üzerine etkili olabilecek her türlü uygulamaların çok daha detaylı incelenmesi bir zorunluluktur. Bu araştırmada aspir bitkisine farklı dozlarda hümik asit uygulamasının bitkide araştırılan birçok parametrede artışa neden olduğu

görülmektedir. Fakat bazı parametreleri etkilemede yeterli derecede etkili olmadığı görülmektedir. Araştırma sonuçları değerlendirilip yorumlandığında hümik asit uygulamasının aspir bitkisinde verim öğeleri, verimi olumlu yönde etkilediği saptanmış ve birçok verim öğesinde HA3 (20kg/da) hümik asit dozu en yüksek verileri elde edilmesine olanak sağlamıştır. Bu tek yıllık çalışmadan elde edilen sonuçlara dayanılarak net bir tavsiyenin yapılması mümkün gözükmemektedir. Daha sağlıklı ve doğru bir önerinin yapılabilmesi için bu gibi çalışmaların birkaç yıllık sonuçlara ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

- Atabey, E. (2009). *Farklı ekim zamanlarının aspir çeşitlerinde bazı tarımsal özellikleri ve biyodizel kalitesi üzerine etkisi*. Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü,
- Aydın, E. (2012). *Bazı aspir (Carthamus tinctorius L.) çeşitlerinin Samsun ekolojik koşullarında verim, verim unsurları ve kalite kriterlerinin belirlenmesi*. Fen Bilimleri Enstitüsü. Tarla Bitkileri Anabilim Dalı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Babaoğlu, M. (2006). Dünya’da ve Türkiye’de aspir bitkisinin tarihi, kullanım alanları ve önemi. Broşür. Trakya Tarımsal Araştırmalar Enstitüsü, Edirne.
- Baydar, H., Gökmen, O., ve Friedt, W. (2003). Hybrid seed production in safflower (*Carthamus tinctorius*) following the induction of male sterility by gibberellic acid. *Plant breeding*, 122(5), 459-461.
- Bayraktar, N. (1991). Kışlık ve yazlık aspir (*Carthamus tinctorius* L.) döllerinde verimi etkileyen faktörler. *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları*, 1215.
- Bozkurt, M. Y., ve Ok, S. (2005). *Ayrışma dereceleri farklı peatlerin humik asit kapsamalarının iki ayrı yöntemle karşılaştırılması*. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Toprak Anabilim Dalı,
- Çelik, C. (2003). Tabiat ananın gizemli hediyesi; humik maddeler (II). *Hasad Dergisi*, Yıl, 19.
- Çulpan, E. (2015). *Gibberellik asit ve salisilik asit uygulamalarının aspir (Carthamus tinctorius L.)'in tohum verimi ve kalite özelliklerine etkisi*. Namık Kemal Üniversitesi,
- Dormaar, J. (1975). Effects of humic substances from chernozemic Ah horizons on nutrient uptake by *Phaseolus vulgaris* and *Festuca scabrella*. *Canadian Journal of Soil Science*, 55(2), 111-118.
- Erbaş, S. (2007). *Aspirde (Carthamus tinctorius L.) sentetik erkek kısırlığı tekniği ile elde edilmiş melez populasyonlarından hat geliştirme olanakları*. SDÜ Fen Bilimleri Enstitüsü,
- İçel, C. (2005). *Humik Asit Uygulama Zamanı ve Dozlarının Aspir (Carthamus tinctorius L.)’de Verim, Verim Öğeleri ve Yağ Oranına Etkisi* Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi,

- Johnson, R., Bergman, J., ve Flynn, C. (1999). Oil and meal characteristics of core and non-core safflower accessions from the USDA collection. *Genetic Resources and Crop Evolution*, 46(6), 611-618.
- Kacar, B. (1997). Gübre Bilgisi, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları: 1490, Ders Kitabı: 449, V. Baskı, Ankara.
- Kırırcı, S., ve İnan, M. (2001). Farklı çiçek hasat tarihlerinin çiçek ve tohum verimleri ile toplam boyar madde ve yağ oranlarına etkileri. *Türkiye*, 4, 67-71.
- Kızıllı, S., ve Gül, Ö. (1999). Diyarbakır koşullarında farklı ekim zamanlarının aspirde (*Carthamus tinctorius* L.) boyar madde oranı, taç yaprağı verimi ve bazı tarımsal karakterler üzerine etkisi. *Türkiye*, 3, 15-18.
- Kızıllı, S., ve Söğüt, T. (1999). Aspir (*Carthamus tinctorius* L.) Çiçekleri ile yün halı ipliklerinin boyanması üzerine bir araştırma. *Türkiye*, 3, 15-18.
- Khoram Ghahfarokhi, A., rahimi, A., Torabi, B., Maddah Hosseini, S. (2018). Effects of Soil Application of Humic Acid and Foliar Applications on Yield, Yield Component and Oil Content of Safflower (*Carthamus Tinctorius* L.). *Journal of Crop Production*, 11(1), 37-49. doi: 10.22069/ejcp.2018.10186.1796
- Mehraban, A., ve Miri, M. (2017). Influence of humic acid and mycorrhiza on some characteristics of safflower (*Carthamus tinctorius*). *Journal of Research in Ecology* (2017) 5(1): 508-514
- Okcu, M., Tozlu, E., Dizikısa, T., Kumlay, A. M., Pehlivan, M., ve Kaya, C. (2010). Erzurum sulu koşullarında bazı aspir (*Carthamus tinctorius* L.) çeşitlerinin tarımsal özelliklerinin belirlenmesi. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 41(1), 1-6.
- Pahlavani, M. (2005). Some technological and morphological characteristics of safflower (*Carthamus tinctorius* L.) from Iran. *Asian Journal of Plant Sciences*, 4(3), 234-237.
- Pongracz, G., Weiser, H., ve Matzinger, D. (1995). Tocopherols-antioxidants in nature. *Fett (Germany)*.
- Sirel, Z. (2011). Bazı aspir (*Carthamus tinctorius* L.) çeşit ve hatların tarımsal özellikleri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*(s 66).
- Şahan, H. (2019). Humik asit ve potasyumun aspir (*Carthamus Tinctorius* L.) bitkisinde verim ve kalite üzerine olan etkileri. (Master's thesis, Ordu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü).
- Şerefoğlu, A. (2009). *Kahramanmaraş Koşullarında Farklı Sıra Üeri Mesafelerinde Ekilen Aspir (Carthamus Tinctorius L.) Bitkisinin Verimliliği ve Yağ Asidi Kompozisyonu Üzerine Potasyum Uygulamasının Etkisi*. Sütçü İmam Ü. Fen Bil. Ens. Tarla Bitkileri ABD Yüksek Lisans Tezi.
- Uysal, N., Baydar, H., ve Erbaş, S. (2006). Isparta popülasyonundan geliştirilen aspir (*Carthamus tinctorius* L.) hatlarının tarımsal ve teknolojik özelliklerinin belirlenmesi. *Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 52-63.
- Wang, X., Wang, Z., ve Li, S. (1995). The effect of humic acids on the availability of phosphorus fertilizers in alkaline soils. *Soil use and management*, 11(2), 99-102.
- Weiss. (1983). Oilseed crops. Chapter 6. Safflower. In: Longman Group Limited, Longman House, London, UK.
- Weiss. (2000). *Oilseed crops*: Blackwell Science.

EFFECTS OF HEAVY METAL STRESS ON BEAN (*Phaseolus vulgaris* L.)
AĞIR METAL STRESİNİN FASULYE (*Phaseolus vulgaris* L.) BİTKİSİ ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIRKA

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarla Bitkileri Bölümü

ORCID NO: 0000-0001-6506-7407

ÖZET

Sanayi devriminden sonra hızlı bir şekilde ilerleme sağlayan endüstriyel üretim ve bu üretimin bir sonucu olarak çevre kirliliğinde ciddi oranlarda artışlar meydana gelmiştir. Dünya nüfusunun hızlı bir şekilde artmasıyla birlikte, gerek enerji ve gerekse teknolojik ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük adımların atılmasını sağlamıştır. Atılan bu dev adımlar neticesinde çevre kirliliği denilen bir sorun gündeme gelmiştir. Çevre kirliliğini birçok bileşeni vardır ve bu bileşenlerden biri de ağır metal kirliliğidir. Ağır metaller bitki bünyesinde belirli oranlarda işlevselliğe katkı sunarken, belirli bir dozun üzerine çıkmaları bitkilerde toksik etki göstermektedirler. En çok bahsi geçen ağır metaller; Bakır (Cu), Gümüş (Ag), Demir (Fe), Krom (Cr), Çinko (Zn), Kurşun (Pb), Kadmiyum (Cd), Civa (Hg), Nikel (Ni), Kobalt (Co), Mangan (Mn), Arsenik (As) ve Selenyum (Se)'dir. Özellikle bitki yapısında öncelikli olarak kök sistemini etkileyen ağır metaller akabinde gövdeyi ve yaprağı etkilemektedir.

İnsan beslenmesinde önemli bir yere sahip olan ve yemeklik tane baklagillerden olan fasulye bitkisinde, ağır metal stres metabolizmasının bilinmesi ve bu stresin azaltılmasına dair yapılacak çalışmalar, ağır metal ile kirletilmiş topraklarda fasulye tarımının yapılabilmesini mümkün kılacaktır. Ayrıca bu gibi topraklarda fasulye tarımının yapılabilmesi, azot bağlayıcı bakteriler (*Rhizobium*) ile bitki arasındaki simbiyotik birliktelik neticesinde toprakların azot ihtiyacının giderilmesi bir başka açıdan önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ağır Metaller, Stres, Fasulye (*Phaseolus vulgaris* L.)

ABSTRACT

Industrial production, which made rapid progress after the industrial revolution, and as a result of this production, serious increases in environmental pollution have occurred. With the rapid increase in the world's population, it has made great strides in meeting its energy and technological needs. As a result of these giant steps taken, a problem called environmental pollution has come to the fore. There are many components of environmental pollution and one of these components is heavy metal pollution. While heavy metals contribute to the functionality at certain rates in the plant, their excess of a certain dose has toxic effects on the plants. The most mentioned heavy metals are Copper (Cu), Silver (Ag), Iron (Fe), Chromium (Cr), Zinc (Zn), Lead (Pb), Cadmium (Cd), Mercury (Hg), Nickel (Ni), Cobalt (Co), Manganese (Mn), Arsenic (As), and Selenium (Se). Heavy metals, which primarily affect the root system in plant structure, then affect the stem and leaves. Knowing the heavy metal stress metabolism in the bean plant, which has an important place in human nutrition and which is one of the edible legumes, and studies to reduce this stress will enable bean cultivation in heavy metal contaminated soils.

In addition, bean cultivation in such soils and meeting the nitrogen need of the soils as a result of the symbiotic association between nitrogen-fixing bacteria (Rhizobium) and the plant are important from another point of view.

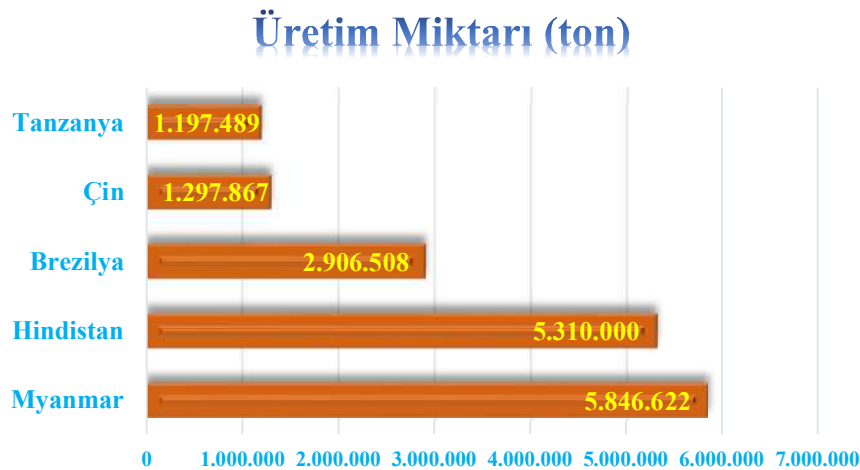
Keywords: Heavy Metals, Stress, Beans (*Phaseolus vulgaris* L.)

GİRİŞ

Güney Asya ve Amerika olmak üzere iki gen merkezine sahip olan fasulye bitkisi (*Phaseolus vulgaris* L.), sıcak ılıman bölgelere oldukça iyi uyum sağlamış sıcak iklim bitkisidir. İklim özelliği bakımından fasulye tohumu çimlenme evresinde sıcaklığa ve fasulye bitkisi ise çiçeklenme evresinde nispi neme ve kuraklığa karşı hassastır (Şehirli, 1988). İnsan beslenmesinde bitkisel karbonhidratların %7'sine ve bitkisel proteinlerin %22'sine sahip olan yemeklik tane baklagiller ayrıca hayvan beslenmesinde ki proteinlerin %38'ine ve karbonhidratların %5'ine sahiptirler. Böylelikle insan beslenmesinde elzem olan gerek karbonhidratların ve gerekse proteinlerin karşılamasında ve bilhassa son zamanlarda fasulyenin konserve ve dondurulmuş olarak gıda sanayisinde kullanılması fasulyenin kullanımını açısından önemini ortaya koymaktadır (Wery ve Grinac, 1983).

Şekil 1. Dünya taze fasulye üretim miktarlarının ülkeler bazında dağılımı (FAO, 2019).

Şekil 2. Dünya kuru fasulye üretim miktarlarının ülkeler bazında dağılımı (FAO, 2019).

Dünya taze ve kuru fasulye üretimine bakıldığında 1.649.711 ha alanda taze ve 33.066.183 ha alanda ise kuru fasulye ekimi yapılmış olup, bu alanlarda 26.981.784 ton taze fasulye ve 28.902.672 ton kuru fasulye elde edilmiştir. Dünya fasulye üretimi yapan ilk beş ülke ele alınmıştır (Şekil 1 ve Şekil 2).

İnsanoğlunun aktiviteleri neticesinde ortaya çıkan toprak kirliliğini tanımlamak gerekirse, toprağın kimyasal, biyolojik, jeolojik ve fiziksel olarak yapısal anlamda tahrip edilmesidir. Toprak kirliliğini besleyen bileşenlerin başında tarımsal tekniklerin yanlış icra edilmesi, gereğinden fazla ve yanlış gübre uygulamalarının yanı sıra zararlı ve tehlikeli olan maddelerin toprakta birikmesi gibi bir kaç unsurdan bahsedebilir. Birçok kimyasal madde içeren pestisitler, suların ve toprakların kirlenmesinde çok önemli bir paya sahiptir. Bilhassa kentsel bölgelerde toprak içeriği gözle görülür derece bozulmaktadır. Bu gibi bozulmaları tetikleyen sebepler, arazinin kötü kullanılması, inşaat kirliliği, alt yapı ve kanalizasyon sistemlerini yetersizliği şeklinde sıralanabilir. Burada ortaya çıkan problem ise kirli suların toprağa karışması olarak karşımıza çıkmaktadır (Karaca ve Turgay, 2012).

Çevre kirliliğinde önemli bir yer tutan metal kirleticiler, etkiledikleri bölgelerin kalitelerine göre toprak, hava ve su kirliliği olarak sıralanmaktadır. Başta demir çelik ve metal endüstrisi, kimya, petrol, maden, çimento ve tekstil endüstrisi hava kirliliği bakımından hafife alınmayacak düzeyde kirletici kuruluşlardır. Bütün bu sayılan kirletici etmenlerin bir sonucu olarak kirlenen toprakları eski haline getirmek ne yazık ki çoğu kez güç olmakta ve hatta temizlenemeyecek bir duruma gelmektedir. Bilinçsiz bir şekilde yapılan gübrelemeler, verimli ve nitelikli toprakların endüstri alanlarına açılması ve buna benzer eylemler toprak kirliliğini artırmıştır. Endüstriyel atıkların zaman içerisinde bilinçsizce doğaya salınması ve sulara karışmasının bir neticesi olarak su kirliliğini meydana getirmektedir. Böylece içilebilir su kaynakları azalmaktadır (Ayhan ve ark., 2005).

Bakır (Cu), Kobalt (Co), Nikel (Ni), Molibden (Mo) ve Mangan (Mn) gibi sıklıkla doğada karşılaşılabildiğimiz bazı ağır metaller bitki gelişmesinde önemli roller alırken, bilhassa Kurşun (Pb), Alüminyum (Al), Kadmiyum (Cd), Civa (Hg) ve Arsenik (As) gibi diğer bazı ağır metaller bitki gelişimine zarar vermektedirler. Ayrıca gerek bitki gelişimine fayda veren ve gerekse bitki gelişimine zarar veren bu ağır metallerin bitkide olması gereğinden fazla olması dahilinde bitkide vejetatif ve generatif gelişimi negatif anlamda etkilemektedirler (Gür ve ark., 2004).

Ağır Metal Tanımı

Periyodik cetvelde 2A grubundan 6A grubuna kadar yer alan ve yoğunluğu 5 g/cm³'den fazla olan elementlere ağır metal denmektedir. Demir (Fe), Kobalt (Co), Kadmiyum (Cd), Kurşun

(Pb), Çinko (Zn), Nikel (Ni), Krom (Cr), Bakır (Cu) ve Civa (Hg) gibi 60'tan fazla ağır metal mevcuttur (Şekil 3). Dünyamızda bu elementler belli başlı bazı bileşikler halinde bulunurlar. Karbonat, silikat, sülfür ve oksit formunda stabil bileşikler yada silikatlar ile birlikte kompleks şekillerde mevcuttur (Haktanır ve Arcak, 1998).

Şekil 3. Bazı ağır metallere ait görseller

Ağır Metal Stresi

Yeraltı ve yer üstü sularındaki kirlenme gerek tarımsal ve gerekse sanayi aktivitelerinin bir sonucu olarak her geçen gün artmaktadır. Böylece ortaya çıkan bu kirlilik topraklarda ağır metal stresine neden olmaktadır. Bitki gelişiminde oldukça önemli bir yere sahip olan demir, çinko, kobalt, mangan ve bakır gibi bazı ağır metaller bitki büyüme ortamında bulunması gerekmektedir. Bu elementlerin bitki bünyesinde gereğinden fazla olmaları ciddi zararlara neden olmaktadır. Bitkide meydana getirdikleri ciddi zararların başında hayati öneme sahip olan enzimlerin işlevlerini engellerler, elektron aktarımında işleme dâhil olurlar ve böylelikle fotosentezi ve solunumu olumsuz yönde etkilerler. Söz konusu ağır metal stresine karşı bitkiler bir takım mekanizmalar geliştirmişlerdir. Ağır metallerin metale daha az dirençli bitki dokularından ayrılması ve bu metallerin tuz kristalleri içerisinde boşaltılması gibi birkaç mekanizmadan bahsedebiliriz (Maksymiec, 2007; Redondo-Gómez, 2013).

Ağır Metallerin Bitkideki İşlevleri

Bitkiler gelişmelerini sürdürebilmeleri için düşük oranlarda olmak kaydıyla bazı ağır metallere gereksinim duyarlar. Bitkilerde bu gereksinimime verilebilecek en iyi örneklerden biri de enzim sisteminde ağır metallerin kofaktör olarak yer almalarıdır. Kofaktör olarak bakır, bitkilerde fotosentetik elektron taşınmasında önemli bir rol üstlenmektedir (Raven ve ark., 1999). Demir, bakır, nikel, çinko ve selenyum gibi bazı ağır elementler kofaktör şeklinde hormonların ve vitaminlerin yapısına dâhil olduklarında bitki açısından hayati önem arz etmektedirler. Yararlı olan bu ağır metallerin bile belli bir yoğunluktan (1-10 ppm: part per

million/ milyonda bir) sonra toksik etkileri görülmektedir. Oysaki kadmiyum, kurşun ve civa gibi bazı ağır metaller alındıkları derişimden itibaren toksik etki göstermektedirler (Järup, 2003; Özbolat ve Tuli, 2016).

Bitkilerde Metal Alınımı ve Taşınımı

Yeryüzünde yaşayan bütün bitkiler genel itibariyle kökleri vasıtasıyla metalleri topraktan alırlar (Greger, 1999). Fakat son zamanlarda yapılan çalışmalar gösterdi ki, bitkiler baz ve iyon formunda olan metalleri gerek stomaları ve gerekse kutikula tabakası vasıtasıyla aldığı tespit edilmiştir (Lindberg ve ark., 1992). Bitki kökleriyle alınan metaller ksilem ile birlikte bitkinin gövde ve yapraklarına iletilir. Ayrıca yapılan çalışmalar ağır metallerin yapraklardan köklere doğru taşınmadığını göstermiştir. Floemin içeriğinde bulunan ve ağır metalleri bağlayan iyon ve moleküllere sahip canlı hücreler tarafından metallerin taşınmasının zor olduğu ihtimaller arasındadır (Greger, 1999).

Metal Birikiminin Bitkilerde Yol Açtığı Değişiklikler

Bitkilerde gözle görülebilir ve ölçülebilir oranlarda değişiklik meydana getiren ağır metal stresinin en belirgin görüldüğü yer bitki kök yapılarıdır. Bu durumda kökler oldukça çok kısalmakta ve hacimsel olarak ta azalmaktadır. Bitkide artan ağır metal birikimine bağlı olarak bitkide gövde yapısının kısaldığı görülmektedir (Peralta ve ark., 2000; Munzuroğlu ve Geçkil 2002; Stolt ve ark., 2003; Chaoui ve Ferjani 2005; Lombardi ve Sebastiani 2005).

Bitkilerde yüksek dozlarda çinko birikimi klorofil sentezini etkiler ve bunun bir sonucu olarak ortamda yerli düzeyde demir olsa bile bitkinin demirden yararlanmasını engeller. Bu engellemeyi de klorofilin merkezinde yer alan magnezyumun yerine geçmek şeklinde yapmaktadır (Van Assche ve Clijsters, 1990).

Ağır metallerden olan bakırın bitkiler üzerindeki etkisi, kalsiyumun yerine geçmesi ya da direk olarak hücre duvarın bağlanması şeklinde meydana gelmektedir. Böylece hücre duvarı elastikiyet tahrip olmakta ve turgor düzeyi düşmektedir. Bunun bir sonucu olarak, kalsiyumun bitkide köklerden yapraklara taşınması azaltılmaktadır (Ouzounidou, 1994).

Fasulye Bitkisinde Yapılan Ağır Metal Çalışmaları

Başdinç ve Çirka (2011) tarafından bodur (Efsane) ve sırık (Öz Ayşe) fasulye çeşitlerinde arıtma çamuru (%0, %25, %50, %75 ve %100) dozlarının fidesi çıkış ve gelişimi üzerindeki etkilerine bakıldığı bir çalışmada, fide ve kök uzunluğu, fide kuru ve yaş ağırlığı, ilk çıkış ve ilk yaprak oluşumu, kök kuru ve yaş ağırlığı, yaprak sayısı, alanı ve rengi gibi bazı bitki özelliklerine ve ağır metal içeriğine bakılmış, artan arıtma çamuru dozlarının morfolojik

özellikler üzerinde olumsuz bir etki sağladığını tespit etmişlerdir. Ayrıca artan arıtma çamuru dozlarıyla birlikte çinko, bakır, potasyum, magnezyum ve mangan içeriklerinde istatistiksel olarak artışın olduğunu fakat Ni, Cd, Co, Cr, Fe, Na ve Ca değerlerinde ise bir azalmanın olduğunu rapor etmişlerdir. %100 arıtma çamuru dozlarında çıkış olmadığını ve artan dozlarda arıtma çamuruna karşı bodur çeşidin sırk çeşide göre daha dirençli olduğu belirlenmiştir.

Ağır metallerin bitkide yaprak, gövde ve kök aksamaları üzerindeki etkilerinin araştırıldığı birçok araştırma mevcuttur. Bu araştırmalardan bir olan ve Poschenrieder ve ark., (1989) tarafından yürütülen çalışmada 48 saat boyunca fasulye (*Phaseolus vulgaris* L.) bitkisine 3 µM Cd uygulanmıştır. Uygulama neticesinde yaprak duvarı elastikiyetinin azaldığı ve yaprak hücrelerinde genişlenmenin engellendiği rapor edilmiştir.

Fasulyede civa ve kadmiyum uygulamalarının yapıldığı bir çalışmada Asri ve Sönmez (2006), fidelerde yaprak, kök ve gövde gelişiminde önemli oranlarda engellendiğini ve ağır metale maruz kalan fidelerde b sürelerin uzaması halinde bitkide gövde, yaprak ve kök büyüme değerlerinin daha da azaldığını belirtmişlerdir. Ayrıca civa ve kadmiyum stresinin kök gelişim üzerinde daha etkili olduğunu ve bunu sırasıyla gövde ve yaprağın takip ettiğini, uygulamada kullanılan ağır metallere göre daha toksik olduğunu belirtmişlerdir.

Ağır metallere olan kromun bitkide ilk etkilediği fizyolojik olay tohumun çimlenme kabiliyetinin düşmesidir. Krom elementi, embriyoya şeker iletilmesi ve amilaz aktivitesini düşürerek ve aynı zamanda proteaz aktivitesini artırarak tohumun çimlenme kabiliyetini etkileyerek bu oranı düşürmektedir. Yapılan bir çalışmada, toprakta 500 ppm Cr⁺⁶ bulunması, fasulye tohumlarında çimlenmeyi %48 oranında etkilediği tespit edilmiştir (Radha ve ark., 2000). Ayrıca krom elementi hücrelerin bölünmesini ve uzamasını durdurarak kök gelişimini önemli düzeyde etkilemektedir. Böylelikle, topraktan alınacak olan su ve bitki besin elementinin alınımını azaltarak bitki gelişimini engellemektedir. Bu bağlamda verimin ve kalitenin azalmasında çok önemli düzeylerde etkisini göstermektedir (Khan ve ark., 2000).

Yapılan bir başka çalışmada Zengin (2005), nikelin (NiCl₂.6H₂O) ve kromun (CrCl₃.6H₂O) bir haftalık fasulye fideleri üzerindeki tesirine bakmak için her gün olmak kaydıyla sürekli gövde, yaprak ve kök büyümesi ölçümleri yapılmış ve elde edilen değerler neticesinde her iki ağır metalde fidelerde yaprak, gövde ve kök büyümesini önemli derecelerde engellediğini tespit etmiştir. Ağır metale maruz kalma süresinin uzaması ile birlikte bitkide kök, gövde ve yaprak gibi parametrelerin daha da azaldığını, krom ve nikel stresinin kökler üzerinde daha etkili olduğunu ve ayrıca nikelin kroma göre daha toksik etki gösterdiğini rapor etmiştir (Zengin, 2005).

Fasulye (*Phaseolus vulgaris* cv. Strike) fidelerinde bakır $CuCl_2$, civa ($HgCl_2$), kurşun $PbCl_2$ ve kadmiyum ($CdCl_2.H_2O$) gibi ağır metallerin sitokin oranları üzerindeki etkilerinin belirlendiği bir çalışmada Zengin ve ark., (2004), çalışmada kullanılan dört ağır metalin fide sitokin seviyelerinde önemli derecede azalışa sebep olduğunu ve sitokin seviyelerinin değişmesinde metalin çeşidi ve derişikliğini bağlantılı olduğunu bildirmişlerdir. Ayrıca civanın fidelerin içsel sitokin seviyelerinde en toksik element olduğunu ve bunu sırayla kadmiyumun, bakırın ve kurşunun takip ettiğini bildirmişlerdir.

SONUÇ

Gerek değişen dünya ile birlikte nüfusun her geçen gün artış göstermesi ve gerekse bunun bir sonucu olarak teknolojik ihtiyaçların gün geçtikçe artması ve bu ihtiyaçların karşılanmasında plastik ve metal gibi birçok materyalin işlenmesi ve kullanılmasının bir sonucu olarak ortaya çıkan çevre kirliliği, zaman içerisinde yaşamı olumsuz şekilde etkileyecek boyutlara ulaşmıştır. Çevre kirliliği elbette kendi içerisinde birçok başlık altında incelenmesi gereken önemli bir mevzudur. Ancak konumuz itibarıyla ele aldığımız ve çevre kirliliğinin bir bileşeni olan ağır metal kirliliğinin içme sularını ve kaynak sularını kirletmesi, bitkiler başta olmak üzere tüm canlılar açısından önemli derecede tehlike arz etmektedir. Bu anlamda ağır metallerin fasulye bitkisi üzerindeki toksik etkilerinin etraflıca belirlenmesi önemli olacaktır. Yemelik tane baklagiller familyasında yer alan ve bu familya içerisinde dünyada en fazla üretimi yapılan fasulye bitkisinin ağır metal stresinde morfolojik olarak negatif anlamda ortaya koyduğu değişiklikler bilinmekle beraber, bitkinin ağır metal stres koşullarındaki direncinin belirlenmesine dair yapılabilecek her bir biyokimyasal çalışma, iler ki zamanlarda ağır metal ile kirlenmiş topraklarda fasulye tarımının yapılabilmesi için bir ışık olacaktır.

KAYNAKLAR

- Asri, F. Ö., Sönmez, S. (2006). Ağır Metal Toksisitesinin Bitki Metabolizması Üzerine Etkileri. *Derim*, 23(2), 36-45.
- Ayhan, B., Ekmekçi, Y., Tanyolaç, D. (2005). Bitkilerde ağır metal zararları ve korunma mekanizmaları.
- Başdinç T., Çirka M. (2021). Effects of urban sewage sludge on bean (*Phaseolus vulgaris* L.) seedling emergence rate and development. *J. Elem.*, 26(1): 181-197. DOI: 10.5601/jelem.2020.25.4.2062.
- Chaoui, A. and El Ferjani, E. (2005). Effects of cadmium and copper on antioxidant capacities, lignification and auxin degradation in leaves of pea (*Pisum sativum* L.) seedlings. *Comptes rendus biologiques*, 328(1), 23-31.
- FAO. (2019). <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC/visualize>. Erişim tarihi; 08.07.2021.
- Greger, M. (1999). Metal availability and bioconcentration in plants. In *Heavy metal stress in plants* (pp. 1-27). Springer, Berlin, Heidelberg.

- Gür, N., Topdemir, A., Munzuroğlu, Ö., Çobanoğlu, D. (2004). Ağır metal iyonlarının (Cu^{+2} , Pb^{+2} , Hg^{+2} , Cd^{+2}) *Clivia* sp. bitkisi polenlerinin çimlenmesi ve tüp büyümesi üzerine etkileri. *Fırat Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 16(2), 177-182.
- Haktanır, K., Arcak, S., "Çevre kirliliği", Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1998.
- Järup, L. (2003). Hazards of heavy metal contamination. *British medical bulletin*, 68(1), 167-182.
- Karaca, A., Turgay, O., "Toprak kirliliği", Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü, Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Dergisi, 2012.
- Khan, A. G., Kuek, C., Chaudhry, T. M., Khoo, C. S., Hayes, W. J. (2000). Role of plants, mycorrhizae and phytochelators in heavy metal contaminated land remediation. *Chemosphere*, 41(1-2), 197-207.
- Lindberg, S. E., Meyers, T. P., Taylor Jr, G. E., Turner, R. R., Schroeder, W. H. (1992). Atmosphere-surface exchange of mercury in a forest: Results of modeling and gradient approaches. *Journal of Geophysical Research: Atmospheres*, 97(D2), 2519-2528.
- Lombardi, L., Sebastiani, L. (2005). Copper toxicity in *Prunus cerasifera*: growth and antioxidant enzymes responses of in vitro grown plants. *Plant science*, 168(3), 797-802.
- Maksymiec, W. (2007). Signaling responses in plants to heavy metal stress. *Acta Physiologiae Plantarum*, 29(3), 177.
- Munzuroğlu, Ö., Gür, N. (2000). Ağır metallerin elma (*Malus sylvestris* Miller cv. Golden)'da polen çimlenmesi ve polen tüpü gelişimi üzerine etkileri. *Turkish Journal of Biology*, 24(3), 677-684.
- Ouzounidou, G. (1994). Root growth and pigment composition in relationship to element uptake in *Silene compacta* plants treated with copper. *Journal of Plant Nutrition*, 17(6), 933-943.
- Özbolat, G., Tuli, A. 2016. Ağır metal toksisitesinin insan sağlığına etkileri. Arşiv Kaynak Tarama Dergisi. 25(4):502-521.
- Peralta, J. R., Gardea-Torresdey, J. L., Tiemann, K. J., Gomez, E., Arteaga, S., Rascon, E., Parsons, J.G. (2000). Study of the effects of heavy metals on seed germination and plant growth on alfalfa plant (*Medicago sativa*) grown in solid media. Proceedings of 2000 Conference on Hazardous Waste Research, ss. 135- 140.
- Poschenrieder, C., Gunse, B., Barcelo, J. (1989). Influence of cadmium on water relations, stomatal resistance, and abscisic acid content in expanding bean leaves. *Plant Physiology*, 90(4), 1365-1371.
- Radha, J., Srivastava, S., Madan, V. K. (2000). Influence of chromium on growth and cell division of sugarcane. *Indian Journal of Plant Physiology*, 5(3), 228-231.
- Raven, J. A., Evans, M. C., Korb, R. E. (1999). The role of trace metals in photosynthetic electron transport in O_2 -evolving organisms. *Photosynthesis research*, 60(2), 111-150.
- Redondo-Gómez, S. (2013). Abiotic and biotic stress tolerance in plants. In *Molecular stress physiology of plants* (pp. 1-20). Springer, India.
- Stolt, J. P., Sneller, F. E. C., Bryngelsson, T., Lundborg, T., Schat, H. (2003). Phytochelatin and cadmium accumulation in wheat. *Environmental and Experimental Botany*, 49(1), 21-28.
- Şehirli, S. 1988. *Yemelik Dane Baklagiller*. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Ankara.
- Wery, J., Grinac, P. (1983). Uses of legumes and their economic importance. *Technical Handbook on Symbiotic Nitrogen Fixation*. FAO Rome, Italy.

- Van Assche, F., Clijsters, H. (1990). Effects of metals on enzyme activity in plants. *Plant, Cell and Environment*, 13(3), 195-206.
- Zengin, F. K., Munzurođlu, Ö. (2004). Fasulye Fidelerindeki (*Phaseolus vulgaris* L. cv. Strike) Sitokinin İçeriđi Üzerine Bazı Ağır Metallerin (Hg^{+2} , Cd^{+2} , Cu^{+2} ve Pb^{+2}) Etkileri. *Fırat Üniversitesi Dođu Arařtırmaları Dergisi*, 2(2), 48-54.
- Zengin, F. K. (2005). Fasulye Fidelerinin (*Phaseolus vulgaris* L. cv. Strike) Kök, Gövde ve Yaprak Büyümesi Üzerine Nikel (Ni) ve Krom'un (Cr)'un Etkileri. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Bilimleri Dergisi (J. Agric. Sci.), 2006, 16(1): 49-56.

**TECHNOLOGICAL APPLICATIONS OF OMEGA ENRICHED FISH OIL IN FOOD
INDUSTRY**

Dr. Muhammad Imran
Mr. Muhammad Abdul Rahim
Mr. Fareed Afzal
Mr. Faheem Liaqat

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

ABSTRACT

Fish is considered as major source of omega polyunsaturated fatty acids (PUFAs) in developing countries. It contains the vitamins, minerals and amino acids that are essential for human body. Now-a-day, particular attention has been increased on consumption of omega-3 PUFAs. For a variety purposes, fish oil is extracted from the oily fatty fish using different methods. The most common methods used to extract the fish oil on industrial scales are solvent extraction method, wet pressing, enzyme assisted extraction and soxhlet extraction method. Fish oil contains both omega-3 and omega-6 essential fatty acids. These PUFAs are dietary essential constituent of the diet. It cannot be synthesized in human body and it must be consumed through diet. These essential fatty acids are used to prevent heart disease, ease inflammation, reduce pain, improve brain health, regulate hematic clotting and antioxidant qualities. It is rich source of eicosapentaenoic acid and docosahexaenoic acid, which are essential for brain, eyes, skin, hair, and heart. Lipid oxidation is one of major problem for developing of functional foods in processing industries. Various encapsulation methods are used to improve the oxidative stability, taste, and smell of fish oil such as, spray drying, freeze drying, fluidized bed drying and extrusion process. Spray drying method is widely used to prepare the fish oil powder or microcapsules with various coating materials. These fish oil microcapsules are used in the many functional products such as ice cream, yoghurt, mayonnaise, bread, cookies, energy bars, and sports drinks. Therefore, consumption of fish oil should be recommended for healthy life.

Keywords : Fish Oil, Composition, Omega Fatty acids, Health Benefits, Storage Stability

TÜRK HARF DEVRİMİ VE SONUÇLARI
TURKISH LETTER REVOLUTION AND ITS CONSEQUENCES
Dr. Ceyhun ÖĞRETEN

ORCID NO: 0000-0003-3118-9304

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra cumhuriyeti kuran kadro, siyasi ve toplumsal hayata yönelik devrimleri hızlı bir şekilde gerçekleştirmeye başlamıştır. Başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Türk ses yapısına uygun olmayan Arap Alfabeti yerine çağdaş Batı uygarlığına girişin önemli bir şartı olarak görülen Latin alfabesine dayalı Türkçeye uygun bir alfabe belirlenerek ortak bir dil ve kültür oluşturulması genç cumhuriyetin önemli hedeflerinden biri olmuştur. Bu hedef doğrultusunda bir Dil Encümeni kurulmuş ve encümenin çalışmaları sonucunda Türkçenin ses yapısına uygun harflerden oluşan bir alfabenin kullanılması kararlaştırılmıştır. 1928 yılında yapılan çalışmalar ile öncelikle Latin rakamlarının kullanılması, ardından ise yeni Türk Alfabesinin kullanımına yönelik kanunlar Meclis tarafından çıkarılmış ve dil devrimine yönelik hukuki altyapı tamamlanmıştır. 1929-1932 yılları arasında kademeli bir geçiş ile yeni alfabenin içselleştirilmesi düşünülse de özellikle Türk basını, milletvekilleri, devlet adamları ve aydınlar, yeni alfabenin kullanımına yönelik hızlı bir reaksiyon göstermiş ve harf devriminin içselleştirilmesine doğrudan katkıda bulunmuşlardır. 1928 yılına kadar yapılan inkılâpların tamamlayıcı bir adımı olarak görülen harf devriminin, eğitim, kültür, basın-yayın ve ulus inşası gibi halkı doğrudan ilgilendiren alanlarda sonuçları olmuştur. Harf devriminin etkisi, Millet Mektepleri, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi kurumların katkılarıyla arttırılmış, ortak bir yazı ve konuşma dilinin oluşması hedefine ulaşılmıştır. Bu çalışmada, 1928 yılında yasalaşan kanunlar sonrası başlayan harf devriminin eğitim, kültür, basın-yayın, kütüphanecilik, okur-yazarlık gibi devrimden doğrudan etkilenen alanlardaki sonuçları açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelime: Harf Devrimi, Latin Harfleri, Dil Encümeni, Basım-Yayın, Kütüphanecilik

ABSTRACT

After the establishment of the Republic of Turkey, the cadre who founded the republic began to make revolutions in political and social life rapidly. It has been one of the important goals of the young republic to establish a common language and culture by determining an alphabet suitable for Turkish based on the Latin alphabet, which is seen as an important condition for entering the modern Western civilization, instead of the Arabic Alphabet, which is not suitable for Turkish phonetic structure, especially by Mustafa Kemal Atatürk. In line with this goal, a Language Committee was established and as a result of the work of the committee, it was decided to use an alphabet consisting of letters suitable for the sound structure of Turkish. With the studies carried out in 1928, the laws regarding the use of Latin numerals and then the use of the new Turkish Alphabet were enacted by the Parliament and the legal infrastructure for the language revolution was completed. Although the internalization of the new alphabet was thought with a gradual transition between 1929-1932, especially the Turkish press, deputies, statesmen and intellectuals showed a quick reaction to the use of the new alphabet and directly contributed to the internalization of the letter revolution. The alphabet revolution, which was seen as a complementary step of the reforms made until 1928, had results in areas that directly concern the public such as education, culture, press and nation building. The effect of the alphabet revolution was increased with the contributions of institutions such as the National Schools, the Turkish Historical Society, and the Turkish Language Association, and the goal of forming a common written and spoken language was achieved. In this study, the results of the alphabet revolution, which started after the laws enacted in 1928, in areas directly affected by the revolution such as education, culture, media, librarianship, literacy were tried to be explained.

Keywords: Alphabet Revolution, Latin Letters, Language Committee, Publishing, Librarianship

GİRİŞ

Dil bilinçli olarak meydan getirilmiş, toplumsallaşmış bir semboller sistemidir. Dil ile insan duygu ve düşüncelerini başkasına aktarır. İnsan davranışları düşüncenin işlevi olsa bile dilden bağımsız değildir ve insanı bütün diğer organizmalardan ayıran özellik dil aracılığıyla yaptığı sembolleştirmedir. (Çebi, 2008, s. 187)

Dil, ulus-devletler için önemli bir unsur haline gelebilmekte, ulusal kimliğin kazanılması, kültürün gelecek nesillere aktarılması gibi işlevleri gerçekleştirebilmektedir. (Özdoğan, 2015, s. 229)

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra ulusal birliğin sağlanması, ulusal kimlik inşasını gerçekleştirebilmek için Mustafa Kemal Atatürk dilin önemli olduğunu kavramış ve ortak bir dilin oluşturulmasında en büyük engelin Türkçeye hiç uygun olmayan Arap alfabesinin olduğunu tespit etmiş, Arap alfabesinin yerine, Latin alfabesine dayanan yeni bir Türk alfabesinin kullanılmasını hedeflemiştir.

HARF DEVRİMİ VE SONUÇLARI

Alfabe sorununu iki aşamalı olarak çözüleceğine inanan Mustafa Kemal Atatürk, öncelikle Latin rakamlarının kullanılmasını önemli görmüş ve 20 Mayıs 1928 tarihinde Latin Rakamlarının kullanılmasına yönelik kanun meclisten geçirilmiştir. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 20 Mayıs 1928, s. 34) Mustafa Kemal Atatürk'ün belirlediği hedef doğrultusunda yeni alfabenin altyapısını oluşturmak, Latin harflerinin Türkçeye uygunluğunu araştırmak amacıyla Bakanlar Kurulu tarafından 23 Mayıs 1928 tarihinde Dil Encümeni oluşturulmuştur. Dil Encümeni'ndeki görevlilerin birçoğunun Latin alfabesinin kabulünden yana olması, heyet çalışmalarının yeni Türk alfabesine hangi harflerin seçileceği, yazım kuralları, dil bilgisi kuralları gibi konuların çalışılması sonucunu doğurmuştur. Dil Encümeni yaptığı çalışmalar sonucunda iki rapor hazırlamıştır. (Elçarpar, 2018, s. 27)

Dil Encümeni'nin raporları sonrası Anadolu Ajansı 12 Temmuz 1928 tarihinde alfabe projesinin tamamlandığını ve yeni alfabenin 'Türk alfabesi' adını aldığını kamuoyuna duyurmuştur. (Şimşir, 1992, s. 94)

Atatürk, 9/10 Ağustos gecesi Cumhuriyet Halk Partisinin İstanbul'da Gülhane Parkında düzenlediği eğlenceye katılmış ve gece yarısı harf devrimini duyuran konuşmasını yapmıştır. (Turan, 2018, s. 390)

"Arkadaşlar, bizim ahenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindediniz. Anladığınızın asarına yakın zamanda bütün kâinat şahit olacaktır. Buna katiyetle eminim." (Şimşir, 1992, s. 162)

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu konuşmasından sonra 11 Ağustos 1928 tarihinden itibaren Dolmabahçe'de dersler verilmeye başlanmış, bu derslere Milletvekilleri, memurlar, şairler, yazarlar gibi ileri gelenler katılmıştır. Bu derslerde, yeni yazım sorunu görüşülmüş, Mebuslara Dil Komisyonunca hazırlanan 'Yeni Türk Alfabesi'

kitabı dağıtılmış, Milletvekilleri sınavdan da geçirilmişlerdir. (Ergün, 1997, s. 116-118)

Dolmabahçe’de verilen derslere rağmen yeni alfabeyle yönelik herhangi bir kanun olmayışı Cumhuriyet Halk Fırkasının 30 Ekim 1928 tarihindeki toplantısında gündeme gelmiş ve 1 Kasım 1928 tarihinde meclise sunulmasına karar verilmiştir. (Elçarpar, 2018, s. 28)

1 Kasım 1928 tarihinde TBMM’de yapılan görüşmeler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün yaptığı bir konuşma sonrasında Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki hakkındaki 1353 sayılı kanun kabul edilmiştir. (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi , 1 Kasım 1928, s. 7-11) Yeni alfabeyle 1 Ocak 1929- 1 Haziran 1932 tarihleri arasında aşamalı bir şekilde geçilmesi planlanmıştır. (Elçarpar, 2018, s. 28)

Devlet harf devriminin ilk önce basında gerçekleşmesine çok önem vermiş ve gazeteler 30 Kasım 1928 tarihinde son kez eski harflerle yayınlanmıştır. (Baysal, 1991, s. 61) Ancak yeni yazıya geçilmesiyle gazetelerin sürümünde düşüşler görülmüş, hükümet bu bunalımı atlatmak için basına maddi destek sağlamıştır. 1 Aralık 1928’den sonra Türk gazetelerine 800 ile 2500 lira arasında dergilere de 50 ile 250 lira arası yardım yapılmıştır. (Şimşir, 1992, s. 228)

Harf devrimi en büyük başarısını okullarda kazanmıştır. Hükümet, önce bütün okullarda yeni harflerin ve okumanın öğretilerek, arkasından programdaki öteki derslere geçilmesi yönünde bir karar almıştır. Yeni yazı kursları sürerken başta Devlet Basımevi olmak üzere, öteki basımevleri alfabe ve okuma kitapları bastırılması konusunda seferber edilmiştir. Okullarda yeni alfabe ile öğretim başlamıştır. 1928-1929 ders yılında yeni alfabe, Türkçe öğretim yapan bütün okullarda tam olarak uygulanmıştır. (Şimşir, 1992, s. 230)

Yeni Türk harfleri yasasının yürürlüğe girişinden dört gün sonra 8 Kasım 1928 günü Başbakan İsmet İnönü TBMM kürsüsünde yaptığı bir konuşmada yeni alfabenin geniş halk kitlelerine yayılması için Millet Mektepleri açılacağını duyurmuş (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, 8 Kasım 1928, s. 26-29) ve 24 Kasım 1928 tarihinde “Millet Mektepleri Teşkilatı Talimatnamesi” Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Talimatname kapsamında halkın yeni harflere ilgisini çekmek için propaganda kanadı da kullanılmıştır. Sinema, tiyatro, kahvehane, gazino panayır, pazar, güreş, koşu, sergi gibi halk kitlelerinin toplandığı yerlerde konferanslar verilmesi, ilgiyi çekecek gösteriler düzenlenmesi, dergi, gazete, broşür yayınlaması, radyo konuşmaları yapılması ve caddelere, meydanlara hoparlör koyarak halkın aydınlatılması hedeflenmiştir. (Resmî Gazete, 24 Kasım 1928)

Millet Mekteplerinde 1928-1936 yıllarında elde edilen sonuçlar incelendiğinde bir milyondan fazla kişi derslere devam etmiş, bir yılda 500 binden fazla insan okuma

yazma öğrenmiştir. 1927 nüfus sayımına göre, okuryazar olması gereken yaş grubundaki insanların sayısı 10,5 milyon kadardır. Bu sayının sadece 1 milyonu yani Nüfusun %19'u okuma yazma bilmektedir. Sekiz yıl sonra 1935 tarihinde okuma yazma bilenlerin sayısı 2,5 milyon olmuştur. Bu sayı; okuma yazma bilenler bile bilmeyenler durumuna düştüklerinden aslında bu sayı 3,5 milyon vatandaşın Millet Mekteplerinde yeni harflerle okuma yazma öğrendiği düşünülebilir. Yani nüfusun dörtte birine okuma yazma öğretilmiştir. Örgün eğitim açısından getirdiklerine bakacak olursak; 1927-1933 yılları arasında ülkedeki ilkokul sayısında %5, ilkokula devam eden öğrenci sayısında ise %27,9 oranında bir artış gerçekleştirmiştir. İlkokul öğretmenlerinin sayıları ise %0,4 oranında azalmıştır. Ortaokul ve liselerdeki öğretmen ve öğrencilerin sayısında önemli artışlar sağlamışken, öğretmen okullarında küçümsenmeyecek gerilemeler olmuştur. (Kocabaşoğlu, 1991, s. 115)

Harf devriminin kitap yayıncılığı üzerindeki etkileri olumludur. Bu bir yandan okuryazarların artışı nedeniyle kitaba olan gereksinimin artması, bir yandan da yeni harflerin basım tekniğinde kolaylık sağlaması gibi etkenler bu olumlu gelişmeyi sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk basılı eser 1729 yılında basılmıştır. Bu tarihe kadar basılan bir eser bulunmamakla birlikte, Arap harfleriyle basılmış yayım sayısı tam olarak bilinmemektedir. 1729 ile 1830 arasında eski yazıyla basılmış 180 eser olmakla birlikte, 1830-1875 yılları arasında 2886 eser, 1876-1890 arası 3200 eser, 1891-1907 yılları arası yaklaşık 7500 eser, 1908-1928 arası 13277 eser ile toplamda yaklaşık 27000 eser eski harflerle basılmıştır. Buna karşın harf devrimi sonrası 1928-1978 yılları arasında devrimin ilk elli yılında yaklaşık 183.000 eser yayımlanmıştır. (Alpay, Harf Devrimi'nin Kütüphaneler Açısından Önemi , 1991, s. 125-146)

1918-1928 tarihleri arasında basım ve yayınevlerinin toplam sayısı 284 iken, yeni harflerin kabulünden sonraki on yıl içinde basım ve yayınevlerinin sayısı 556'yı bulmuştur. (Kocabaşoğlu, 1991, s. 117)

Harf devriminin klasik kütüphaneler üzerinde etkileri olduğu gibi, halk kütüphanelerinin kurulmasından da önemli katkıları olmuştur. Harf devrimiyle birlikte okuma yazma seferberliği ve halk eğitimi çalışmaları nedeniyle yeni bir kütüphane tipinin örneklerini oluşturan Halk Evleri ve Halk Odaları kütüphanelerinin oluşmasına sebep olmuştur. Halk kitaplıklarının sayısı 1936 yılında 500'ü aşmıştır. (Alpay, Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması, 1976, s. 70)

SONUÇ

Sonuç olarak, Atatürk yüzyıllardan beri Türk halkını demir kafeste tuttuğuna inandığı ve Türk ses yapısına uygun olmayan Arap alfabesinin yerine Türk ses yapısına uygun bir alfabenin kabulünü zorunlu görmüş ve gerekli adımı atmıştır.

Harf devrimini ile sadece harf ve dile yönelik bir deęişim gerçekleşmemiş aynı zamanda yeni bir düşünce ve ulus-devlet olgusunun temelleri atılmıştır.

Harf devrimi, çağdaş Batı uygarlığına bir adım, halkın eğitimi ve aydınlanma gibi nedenleri ihtiva etmesinin yanında Türkiye’de ulusal kimliğin yaratılması ve oluşturduğu kültürü gelecek nesillere aktarması bakımından resmi ve Türkçeye uyan bir dil ile ulusal birlik ve beraberliğin sağlanmasında harf devriminin katkıları çok büyük olmuştur. Bununla birlikte ortak bir alfabe ve dil, eğitim alanından, siyasi katılıma ve kültürel değerlerin aşılmasına kadar birçok işlevi de beraberinde getirmiştir.

Son olarak, harf devriminin Türk kültür hayatında, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi kurumların oluşmasında, eğitim kültüründe ortak bir yazı ve konuşma dilinin oluşmasında katkıları olmuştur.

KAYNAKÇA

- Alpay, M. (1976). *Harf Devriminin Kütüphanelerde Yansıması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Alpay, M. (1991). Harf Devrimi'nin Kütüphaneler Açısından Önemi . D. v. Atatürk Kültür içinde, *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu* (s. 125-146). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baysal, J. (1991). Harf Devrimi'nden Önce ve Sonra Türk Yayın Hayatı. D. v. Atatürk Kültür içinde, *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu* (s. 61-73). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çebi, M. (2008). Sembolik/Retoriksel Bir Eylem Olarak Dil'in Anlam İnşasındaki Aracılık İşlevi. *Selçuk İletişim*, 183-198.
- Elçarpar, Y. (2018). Harf İnkılâbı Hakkında Görüşler ve Uygulamaya Geçirilmesi. *Enderun Dergisi*, 24-31.
- Ergün, M. (1997). *Atatürk Devri Türk Eğitimi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Kocabaşođlu, U. (1991). Harf Devrimi'nin Eğitim ve Kültür Yaşamımız Üzerindeki Kimi Etkilerine Deđin Gözlemler. D. v. Atatürk Kültür içinde, *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu* (s. 113-124). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özdoğan, M. (2015). “Türkiye’de Ulus İnşası ve Dil Devrimi (1839-1936) / Nation-Building and Language Revolution in Turkey (1839-1936). *Akademik Hassasiyetler*, 227-262.
- Resmi Gazete. (24 Kasım 1928).
- Şimşir, B. N. (1992). *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Turan, E. T. (2018). Mustafa Kemal Paşa ve Harf İnkılâbı. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 380-397.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi . (1 Kasım 1928). Devre 3, İçtimai Sene 2.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi. (20 Mayıs 1928, Mayıs 20). Devre 3, Cilt 4, İçtimai Sene 1.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi. (8 Kasım 1928). Devre 3, Cilt 5, İçtimai Sene 2.

**COMPOSITION AND HEALTH APPLICATIONS OF NIGELLA STEVIA AND
EXTRACTED SEED OIL**

Dr. Muhammad Imran
Mr. Fareed Afzal
Mr. Muhammad Abdul Rahim
Mr. Faheem Liaqat

Department of Food Science, Faculty of Life Sciences, Government College University,
Faisalabad, Pakistan

ABSTRACT

Nigella stevia is herbal plant belong to family Ranunculaceae. Nigella stevia is known as Habbatus soda and this plant is commonly grown at different parts of world especially in the eastern Mediterranean area. From the old ages, Nigella stevia has been used in different traditional medications. Nigella stevia has been recognized for improvement in biological systems and also remain the part of Unani, Chinese and Arabic food recipes. Nigella stevia is abundant with fixed and essential oil which is usually extracted using solvent procedure. Most commonly, cold pressing is adopted at commercial scale. The oil contents in Nigella stevia seeds varies from 30% to 40% depending upon the extraction temperature, moisture, solvent concentration, retention time, extraction procedure, history of seed, structure and shape of seed and other environmental conditions. The extracted oil of Nigella stevia seed can be analyzed for fatty acids profile using the GC-MS. The Nigella stevia seed oil is naturally abundant in saturated and monounsaturated fatty acids. Moreover, Nigella stevia seed and extracted oil can be applied to reduce the diseases burden relating to gastro intestinal track, constipation, asthma, cough, flu, diarrhea, dysentery, emphysema, flu, swine flu, polio and congestion etc. Nigella stevia seed oil has also bioactive compounds such as tocopherols, phenolics compounds and antioxidants. Therefore, it is recommended that Nigella sativa and seed oil should be consumed for improvement in health for discerning consumers.

Keywords: Nigella sativa, Composition, Bioactive Compounds, Health Applications